УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У КОНТАКТУ: ИЗАЗОВИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТИ

Тематски зборник

Нови Сад, 2025

ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У КОНТАКТУ: ИЗАЗОВИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТИ
JEZIK I DRUŠTVENE NAUKE U KONTAKTU: IZAZOVI INTERDISCIPLINARNOSTI
LANGUAGES AND SOCIAL SCIENCES IN CONTACT: THE CHALLENGES OF INTERDISCIPLINARITY

Уреднице:	др Нина Илић др Јована Марчета др Кристина Пејковић
Техничке секретарке:	мср Сара Здравковић мср Драгана Лазић Стојковић мср Јована Тодоровић мср Сара Матин мср Драгана Ристић мср Софија Скубан
Издавач:	Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
За издавача:	проф. др Миливој Алановић
Уређивачки одбор:	др Маја Босанац, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду др Милан Громовић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду др Селка Садиковић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду др Адриана Сото-Короминас, Аутономни универзитет у Барселони др Ана Боснић, Универзитет у Утрехту др Дејвид Бојда, Универзитет у Вулверхемптону др Марћин Жешутек, Универзитет у Варшави др Метју К. Кели, Универзитет Џорџ Мејсон др Филип Ненадић, Универзитет у Потсдаму
Рецензенти:	проф. др Небојша Мајсторовић, Универзитет у Београду, Србија проф. др Тамара Прибишев-Белеслин, Универзитет у Бањој Луци, Босна и Херцеговина проф. др Наташа Половина, Универзитет у Новом Саду, Србија
Лектура и коректура:	мср Сара Здравковић

ISBN 978-86-6065-903-5
https://doi.org/10.5281/zenodo.15005564

У Зборнику су штампани изабрани радови изложени на међународној конференцији ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У КОНТАКТУ: ИЗАЗОВИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТИ, одржаној 5. октобра 2024. године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Штампање Зборника подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Рецензенти појединачних радова:

др Милан Громовић, научни сарадник, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Милица Ћуковић, научна сарадница, Институт за књижевност и уметност у Београду

др Јована Марчета, виша научна сарадница, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Нина Илић, научна сарадница, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Маја Босанац, научна сарадница, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Сабина Халупка-Решетар, редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Ана Боснић, Департман за лингвистику, Универзитет у Утрехту

др Наташа Јововић, доценткиња, Филолошки факултет Универзитета Црне Горе

др Ружица Седер, доценткиња, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Владан Видицки, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Љиљана Пешикан-Љуштановић, редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Ненад Нинковић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Саша Шмуља, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци

др Срђан Орсић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Милош Јоцић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Кристина Митић, ванредна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Нишу

др Снежана Божанић, редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Дамир Смиљанић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Немања Мићић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Исидора Бјелаковић, редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Горан Рујевић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Уна Поповић, ванредна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Невена Милановић Минић, доценткиња, Филозофски факултет Универзитета у Београду

др Селка Садиковић, доценткиња, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Милица Лазић, научна сарадница, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Марина Токин, асистенткиња са докторатом, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Радмила Бодрич, редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Слађана Марић, научна сарадница, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Ивана Лазић Коњик, научна саветница, Институт за српски језик САНУ

др Смиљана Милинков, ванредна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Гордана Лалић Крстин, ванредна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Биљана Радић Бојанић, редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Илија Миловановић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Александра Трогрлић, доценткиња, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Кристина Пејковић, научна сарадница, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Слађана Стаменковић, асистенткиња са докторатом, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Марија Лојаница, ванредна професорка, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу

др Александра Ковач, асистенткиња са докторатом, Медицински факултет Универзитета у Новом Саду

др Соња Веселиновић, ванредна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Јелена Николић, доценткиња, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

Јелена Гледић, виши лектор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

др Ксенија Вранеш, доценткиња, Филолошки факултет Универзитета у Београду

др Жолт Папишта, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Исидора Вотлс, ванредна професорка, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Универзитет Унион

др Маша Ролих, асистенткиња са докторатом, Научно-истраживачки центар (ЗРС) Копер, Институт за лингвистичке студије

др Жељко Марковић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Валентина Соколовска, редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Ерика Бенце, редовна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Ева Хожа, редовна професорка у пензији

др Александра Никчевић-Батрићевић, редовна професорка, Универзитет Црне Горе

др Олга Панић-Кавгић, ванредна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Душанка Вујовић, ванредна професорка, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

др Славица Перовић, редовна професорка у пензији

др Драгана Вуковић Војновић, доценткиња, Природно-математички факултет Универзитета у Новом Саду

др Аленка Чуш, асистенткиња са докторатом, Научно-истраживачки центар (ЗРС) Копер, Институт за лингвистичке студије

др Весна Миколич, редовна професорка и научна саветница, Научно-истраживачки центар (ЗРС) Копер, Институт за лингвистичке студије и Универзитет у Трсту

ПРЕДГОВОР

Зборник садржи 38 одабраних радова изложених на Првој међународној конференцији *Језик и друштвене науке у контакту: изазови интердисциплинарности*, одржаној 5. октобра 2024. године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду у организацији Центра за интредисциплинарна истраживања и развој истраживача Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Конференција је окупила око 90 излагача из 10 земаља: Србије, Црне Горе, Хрватске, Босне и Херцеговине, Словеније, Македоније, Турске, Немачке, Шпаније и САД.

У Зборнику су објављени радови из различитих области, груписане у четири тематске целине и то: интердисциплинарност у књижевности, интердисциплинарност у образовању, интердисциплинарност у друштвеним наукама и интердисциплинарност у лингвистици.

Књижевне студије заузимају значајно место у збирци, нудећи нове увиде у постреалистички роман у српској књижевности, екокритичка читања дела Бориславa Пекића, психоаналитичке анализе прозе Светозара Ћоровића. Два рада се баве и историчношћу епске народне поезије. У оквиру књижевних дела анализирани су друштвени феномени попут ауторитета у бајкама Ханса Кристијана Андерсена, улоге неговатеља и односа са другим, предности реалног социјализма и културног кода у језику мађарског романа. Такође, идентитет је сагледан на различите начине, у оквиру романа, али и у песми новосадског аутора Ђорђа Балашевића.

Радови који се баве интердисциплинарношћу у образовању пружају значајан допринос разумевању комплексних интеракција између језика, културе, технологије и образовања, нудећи иновативне приступе и решења за унапређење образовне праксе на различитим нивоима. Аутори истражују теме као што су лингвокултуролошке димензије екстерналија повезаних с новим технологијама у образовању и улога енглеског језика као лингвокултурног кода у комуникацији. Практични аспекти наставе осветљени су кроз разматрање психосистематике језика и њене примене у учењу француског као страног језика на високошколском нивоу. Даље, интердисциплинарни приступ високом образовању анализира се из перспективе различитих универзитетских мисија, док изазови инклузивног образовања деце избеглица у Србији пружају шири поглед на образовне политике и праксу и осветљавају динамичну повезаност академије и друштвених потреба. У овом контексту, важност повезивања различитих дисциплина

огледа се и у раду о примени предиктивних алгоритама у основношколској књижевности. Коначно, два рада фокусирају се на специфичне изазове у настави на енглеском језику: превазилажење анксиозности у учењу страних језика, и унапређење сарадње у примени енглеског као језика високошколске наставе (ЕЈВИН).

У оквиру анализе интердисциплинарности у друштвеним наукама истакнут је (иначе запостављен) проблем карактеристичан за савремену науку, а то јесте криза репликабилности научних резултата. Поред тога, представљено је становиште које критикује неолибералну појмовну хегемонију у друштвеним наукама. На различите начине повезани су језик и друштвене науке. У два рада сагледана је важност интердисциплинарне анализе језика кроз друштвени феномен идентитета, али и кроз анализу лингвистичког проблема попут објекта референције личних заменица. У једном раду истакнута је важност интердисциплинарне анализе при утврђивању искрености говорних чинова. Интердсциплинарност је сагледана и кроз релативно нову научну дисциплину графитологију на конкретном примеру неонацистичких графита. На крају, значајан допринос филозофији интердисциплинарности на оригиналан начин дат је у раду који се бави улогом научног моделовања у интердисциплинарној размени.

Даље богатећи ову збирку, радови се баве психолингвистиком, тачније изазовима у области усвајања матерњег језика, затим когнитивном лингвистиком у два наврата, у раду који се бави концептуализацијом појма *школа* и другим који анализира концептуалне метафоре у популарној музици. Социолингвистика заузима значајно место у овом зборнику, бавећи се пре свега питањем родно осетљивог језика. У радовима се даје преглед интердисциплинарних родних студија у Црној Гори, прати се еволуција родно осетљивог језика од Југославије до савременог доба у српскохрватском језичком простору, али се испитују и ставови студената према родно осетљивом језику и даје анализа употребе родно осетљивог језика. Осим рефлексијама језика и друштва у Србији и Црној Гори, радови се баве и вишејезичношћу Истре пре Првог светског рата, као и утицају БХС језика на говор града Копра. Ови радови наглашавају пресеке историјског контекста, културног идентитета и језичке еволуције. На крају, поједини радови се фокусирају на садашњи тренутак, подвлачећи значај језичке политике и планирања у вези са језиком струке, затим указујући на могуће начине сагледавања лингвистичког пејзажа, те анализирајући начине на које аутори покушавају да имплементирају свој глас у научним радовима из различитих дисциплина.

Овом збирком радова представљају се могућности трансформативног потенцијала интердисциплинарних истраживања. Сваки рад позива читаоце да размотре нове

перспективе, оспоре постојеће парадигме и ангажују се са сложеностима савременог доба Прелазећи границе наука и научних дисциплина, ове студије нуде драгоцене увиде у међусобну повезаност језика, културе и друштва.

Надамо се да ће ова збирка инспирисати даља истраживања, расправе и сарадњу међу наукама и научним дисциплинама, подстичући дубље разумевање сложених изазова и прилика које дефинишу наше време.

У Новом Саду, јануара 2025.

Уредништво

САДРЖАЈ

Предговор 6

Интердисциплинарност у књижевност 12

Павле Зељић, Натурализам и сентиментализам као режими репрезентације у српском постреалистичком роману 13

Violeta Mitrović, Ekstrafikcionalni tekstovi Borislava Pekića u svetlu ekokritike 25

Милица Алексић и Јелена Јовановић Костић, Роман Светозара Ћоровића *Међу својима* – читање у психоаналитичком кључу 36

Алекса М. Поповић, Историјски догађаји и „прилике" у песми „Почетак буне против дахија" 47

Драгана Милић, Скадар и Мрњавчевићи: усмени епски наративи и њихова историчност 61

Natalija Živanović, Analiza autoriteta u bajkama Hansa Kristijana Andersena *Carevo novo odelo* i *Ružno pače* 75

Anđelka M. Gemović i Jovana B. Todorović, Obolevamo li od tuđe bolesti?: mehanizmi prevladavanja i uloga negovatelja u romanu *Razgovori sa sobom* Andresa Neumana 88

Vladimir Ilić, Društvene prednosti realnog socijalizma u delu Uve Jonzona 98

Ispánovics Csapó Julianna, Nyelvbe kódolt kultúra Herczeg Ferenc *Az élet kapuja* című kisregényében: a hasonlatok képi, hangulati világa 112

Jelena Jovović, Put u bezmerje: Identitetsko prosvjetljenje na ostrvu Brambi 126

Jovana Karanikikj Josimovska, The Untranslatable Depth of *Wooden Song*: Unveiling Slavic Identity Traits through Poetry Translation 136

Интердисциплинарност у образовању 147

Милена М. Стојановић, Лингвокултуролошки приступ позитивним и негативним екстерналијама из домена нових технологија у образовању 148

Ana Koceva, English as a Linguacultural Code for Communication 164

Биљана Савић и Марија Дејковић, Основни принципи психосистематике језика и њена примена у настави француског као страног језика на високошколском нивоу 176

Maja Bosanac i Gorana Vojčić, Interdisciplinarnost u visokom obrazovanju iz ugla različitih univerzitetskih misija 193

Marijana Momčilović, Andrea Leskur i Jelena Birmančević, Izazovi inkluzivnog obrazovanja dece izbeglica u Republici Srbiji: interdisciplinarni pristup 208

Olivera Urošev Palalić, Interdisciplinarnost i multidisciplinarnost u osnovnoškolskoj književnosti i primena prediktivnog algoritma 226

Valentina Đorić i Nikolina Kuruzović, Addressing Foreign Language Anxiety in EFL Classrooms: Interventions to Enhance Student Performance and Engagement 238

Vesna Bogdanović, Jagoda Topalov i Dragana Gak, Enhancing Collaboration in English as a Medium of Instruction: Challenges for Content Area Lecturers and ESP Instructors 250

Интердисциплинарност у друштвеним наукама 262

Milica Lazić, The Replicability Crisis in Social Sciences: Do We Need a New Paradigm? 263

Miloš Perović, Neoliberalna pojmovna hegemonija u društvenim naukama 280

Voin Milevski, Uloga i vrednost interdisciplinarne analize iskrenosti govornih činova 295

Mirjana Sokić, Da li empirijski pristup analizi jezika može da utvrdi šta je objekt referencije ličnih zamenica? 302

Bojan Milunović, Filozofija interdisciplinarnosti i fenomen interdisciplinarne razmene u praksi naučnog modelovanja 313

Ана Петровић Дакић, Проблеми графитологије као интердисциплинарне науке 327

Biljana Radić-Bojanić i Sara Mejdžor, Društveno-jezički identitet makedonaca u vojvodini 339

Интердисциплинарност у лингвистици 353

Nina Ilić, Izazovi istraživanja u oblasti usvajanja maternjeg jezika 354

Jovana Marčeta, Konceptualizacija pojma *škola* u francuskom i srpskom jeziku kroz prizmu interdisciplinarnosti: međujezička i međukulturna analiza 366

Tamara Stanković, Konceptualizacija žene u rep pesmama na srpskom i engleskom: kognitivnolingvistička analiza 381

Nataša Jovović, Interdisciplinarne rodne studije u Crnoj Gori: istorijat i sadašnje stanje 399

Marjana Stevanović i Svenka Savić, Rodno osetljiv jezik od perifernog jezičkog pitanja u Jugoslaviji do centralnog interdisciplinarnog u zemljama srpskohrvatskog jezičkog prostora 415

Valentina Bošković Marković, Attitudes of the Student Population Regarding Gender-Sensitive Language Before and After Law on Gender Equality 431

Margareta Bašaragin, Upotreba rodno osetljivog jezika na primeru uputstava za tehničku pripremu rukopisa u institucijama u Srbiji danas 441

Diana Košir, Večjezičnost in narodna zavest kot kvaliteti cerkvenega izobraženca v istri pred prvo svetovno vojno 452

Maša Rolih, Prisotnost prevzetih izrazov iz bhsč jezika v govoru mest slovenske istre.. 468

Драгана Путниковић, Однос језика струке и терминолошке језичке политике и планирања на примеру српско-кинеског грађевинског корпуса 480

Gordana Vladisavljević, “Are You Talking to Me?”: Multimodal Semiotic Lens on Linguistic Landscape 495

Milica Rodić, Authorial Stance in Social Sciences: A Cross-Disciplinary and Cross-Linguistic Study 510

Интердисциплинарност у књижевност

Павле Зељић[1]
ORCID: 0009-0008-8888-7860

821.163.41.09"18/19"
821.163.41.09 Uskoković M.
821.163.41.09 Ranković S.
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975025

НАТУРАЛИЗАМ И СЕНТИМЕНТАЛИЗАМ КАО РЕЖИМИ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ У СРПСКОМ ПОСТРЕАЛИСТИЧКОМ РОМАНУ

Појмови натурализма и сентиментализма се у раду узимају као два опозитна начина репрезентације стварности у оквиру психологизујућих тенденција у српском роману, на прелазу из 19. у 20. век. Дистинкција је у натуралистичком стању потчињености предметности „по себи", односно сентименталистичком идеализовању и тежњи ка надилажењу стварности. Као репрезентативни примери, који ће бити компаративно анализирани, узимају се романи *Дошљаци* Милутина Ускоковића и *Сеоска учитељица* Светолика Ранковића. Романи се дефинишу као постреалистички како би се представио начин на који они ступају у дијалог с поставкама мимезиса у историјском реализму. Опозиција се, наиме, конституише на два основна плана: односу према предметном свету, и социопсихолошком односу између људи. Субјективна перспектива јунака одређена је пре свега њиховим социолошким положајем. Роман овог периода на фону једне материјалне стварности пружа могућност алтернативних и синонимичних режима егзистенције. Циљ рада је препознавање одређених иновација на пољу репрезентације стварности у смислу проширивања могућности интеракције човека и његове културолошке средине.

Кључне речи: модернизам, сентиментализам, натурализам, историјски реализам, мимезис, Милутин Ускоковић, Светолик Ранковић

1. Уводне напомене; књижевни и културни контекст настанка романа *Сеоска учитељица* и *Дошљаци*

1.1. Рана рецепција српског модернистичког романа

Већ и савремени критичари запазили су у српском модернистичком роману с прелаза из 19. у 20. век одређене разлике у односу на романескну, или барем реалистичку традицију која се унеколико већ развијала у деценијама пре тога. Као што се може видети из начина на који су писали о делима аутора попут Светолика Ранковића и Милутина Ускоковића, код канонских тумача попут Јована Скерлића,

[1] pavle.zeljic2@gmail.com

Милана Савића или Живојина Бошкова постојала је одређена рецепцијска баријера при бављењу делима ових аутора. Сви поменути критичари примећују иноваторску природу романа, конкретно *Дошљака,* односно *Сеоске учитељице,* али судећи према потреби да посегну за негативним одредницама декаденције (иако се ради о раној фази развоја нашег романа) – карактер иновативности ових дела схватају на начин који је неодржив.

Да је реч о новој историјској етапи у развоју романа, сведочи већ и сама представа Савића и Скерлића о критеријумима романескног жанра, будући да се обојица либе да *Сеоску учитељицу* назову романом. Савић је изричит: „Дело ово, које је писац романом назвао, није роман, већ новела" (Савић 2013: 292), а Скерлићев општи суд о делу Ранковића, иако повољнији по самог аутора, одаје сличан став о тадашњој жанровској класификацији српске књижевности: „.Када је умро, остало је опште уверење да је српска приповетка изгубила једнога од својих бољих представника, а још нестворени српски роман можда онога који би га могао основати" (Скерлић 1907: 133). Помно пратећи развој српске прозе у овом преломном периоду, Скерлић је на сродан начин покушавао контекстуализовати у тим оквирима и појаву Милутина Ускоковића. Иако схвата да:

„*Дошљаци* крећу једно важно питање нашега доба" (ibid 1911: 146), у исти мах роман повезује с романтичарском традицијом прозе Богобоја Атанацковића (ibid 1911: 150– 151), тиме га имплицитно удаљавајући од аутентично социјалног, критички оријентисаног реализма.

1.2. Модернизам као вид постреализма; наратолошке иновације позног реализма и модернизма

Режим репрезентације стварности у реалистичком приповедном моделу подразумевао је својеврсну монолитност језика, под чим се мисли на јасну и неодвојиву везу између језичког знака и стварносне појаве. Та околност не само да има за последицу корелацију између приповедања и стварности, што би био вид материјалистичке поетике, већ омогућује и условљава оштро разграничавање и сучељавање између (често у идеолошком смислу) исправне и неисправне, мистификоване, визије стварности. На трагу тога проналазимо оправдање и за концепт монолитног језика у историјском реализму: физичка реалност се подразумева сама по себи, будући да је проверљива, како људским чулима, тако и у научном смислу. На пољу историјског развоја поетика, тражење аналогија између научног метода и приповедања

има исто тако и своју корелацију у развоју материјалистичке филозофије током 19. века. Конкретније речено, упућујемо на програмски став Светозара Марковића да се начини радикалан отклон од „покојне метафизике", и да је савремени циљ песништва да се „слије с науком", а да је притом, „само један корак" од реалистичког романа Чернишевског до социолошке студије (Марковић 1987: 90–92). Запажамо да ова идеја почива на сличном обрасцу као основна филозофска схватања материјалистичког мислиоца Фојербаха: „Фојербах, незадовољан апстрактним мишљењем, хоће непосредно сагледавање" (Маркс 1964: 4).

Ако су друштвене околности унеколико еволуирале од појаве прве генерације реалистичких стваралаца на књижевној сцени, могли бисмо рећи и да су постале сложеније. Замена феудалног система настајућим, капиталистичким, условила је нове врсте односа у које су људи могли ступати, што значи нове облике друштвене праксе, дакле и нове типове друштвених улога и карактера. Још у периоду историјског реализма, најпре у делима аутора попут Милована Глишића и Јанка Веселиновића, јавља се као важна опозиција између села и града, при чему су аутори давали моралну превагу руралном становништву; Драгиша Живковић ову врсту приповетке и назива „српском сеоском приповетком" (Живковић 1982: 176). У позадини те појаве, додали бисмо, налазила се и шира супротност између физичког рада (који је својствен сеоском становништву) и менталног рада, односно интелектуализма, који је, према концепцији Светозара Марковића, синониман с бирократијом, тј. конзервативном и реакционарном државном елитом.

Дошавши до концепције друштва у којем влада опозиција између интелектуалне и привилеговане бирократске мањине с једне стране, и радничке, сељачке већине с друге стране, долазимо до проблема који постављају аутори „дезинтеграције" реализма. Интелектуализам као такав интегрисао се у тржишни поредак новонастајућег капиталистичког друштва. Као последица развоја државних институција, одређени степен образовања није више могуће поистоветити с феудално-бирократском мањином, јер се у оквиру тржишта рада јавља цео низ професија које за предуслов имају барем релативну приступачност школства. Из те врло широке друштвене појаве можемо извући више закључака, који ће, у ствари, усмерити наше даље испитивање.

Како смо се определили за један вид социолошког приступа тумачењу поменута два романа, пре него што започнемо бављење конкретним текстуалним примерима, важно би било поставити, као интерпретативни контекст, једну од анализа

процеса производње и потрошње робе у капиталистичком систему коју пружа Карл Маркс (Karl Marx) у *Прилогу критици политичке економије.* Ове одреднице су нам важне, јер се производни односи могу узети као базични за обликовање свих других друштвених односа и ставова. Пре свега, истакли бисмо два међусобно повезана запажања:

„Производња не производи само предмет потрошње, него и начин потрошње, не производи је, дакле, само објективно, него и субјективно. Производња, дакле, ствара потрошача." На сличном трагу је и следећа тврдња:

„Уметнички предмет – а тако и сваки производ – ствара публику која има смисла за уметност и која уме да ужива у лепом. Отуда производња не производи само предмет за субјекат, већ и субјекат за предмет" (Маркс 1975: 28).

Изнете тврдње омогућавају да правилно схватимо механизам на којем почива модификовани миметички поступак књижевника попут Светолика Ранковића и Милутина Ускоковића. Писци позног реализма репрезентују стварност у смислу њеног значења за историјског субјекта; на тај начин се отвара својеврсна полисемичност у синхронијском, а историчност значења предмета и односа, у дијахронијском смислу. Другим речима, законитост да језик и култура у целини имају своју семантику и историјски развојни ток, примењује се на стварност као такву. Различити књижевни јунаци заступају интерпретације стварности које су синонимичне, али у одређеном аспекту међусобно несводљиве. Значај тог сазнања јесте у свести и самосвести насталим диференцијацијом различитих могућних друштвених идентитета у оквиру заједнице.

2. Портрет, ентеријер и декор: (пост)сентиментализам и натурализам у романима *Дошљаци* и *Сеоска учитељица*

2.1. Сентиментализам и интересовање приповедача за интимни живот

Јован Деретић је, оцењујући место које Милутин Ускоковић има у развоју наше романескне традиције, модернистичког писца довео у везу са Светоликом Ранковићем, као зачетником рада у тој области, у којој је „српска књижевност традиционално оскудевала" (Деретић 2003: 66). Нарочиту сродност између двојице аутора за Деретића представља, „лик отуђеног човека", ког је Ускоковић „издвојио из села и сместио га у градски простор који највише одговара његовој природи" (ibid 2003: 68). Ускоковићева иновативност на пољу репрезентације града непобитна је, али делује да се Деретић на овом месту унеколико повео реторском ефектношћу излагања,

услед чега се недовољно удубио у специфичне одлике отуђености јунака Светолика Ранковића. Исправно идентификујући одлике духовног стања јунака оба аутора – „баченост човека у свет који је туђи, осећање усамљености, отуђености" (ibid 2003: 68), не препознаје да изопштеност Ранковићевих јунака почива на другим темељима, на осећају отуђености који проузрокује надмоћ чиновништва и бирократије над младим учитељима, „чиме је угушен сваки облик личне иницијативе" (Ераковић 2013: 23).

Поменути феномен отуђености основни је оријентир за наше истраживање, ако га схватимо као својеврсну девијацију у односу субјекта према објективној друштвеној стварности која се очитује управо у језичком материјалу књижевног дела, или, другим речима, коју књижевно дело детектује у виду формалних иновација. За Маркса, језик јесте „практична, стварна свест", будући да „језик настаје, као и свест, тек из потребе, из нужности општења са другим људима" (Маркс & Енгелс 1974: 30). Све и да безрезервно усвојимо чувену тезу која из тога произилази – да свест одсудно обликује свет, а не обрнуто – морало би се ипак признати да је однос између свести и света дијалектички, будући у међусобној контрадикцији. Друштвени проблем о којем је реч могли бисмо у социолошком слоју свести јунака дефинисати, у складу с тим, на следећи начин: два режима репрезентације о којима смо говорили су различити појавни облици помереног односа између свести и света.

Веристичка или натуралистичка репрезентација стварности подразумева деантропоморфизацију стварности, друштвене и физичке, која окружује субјекта, односно елиминацију његовог активног учешћа у свету. Сентименталистички вид репрезентације, као супротан натуралистичком, покушава га надићи вештачким, семантичким путем; ако је натурализам вид десемантизације стварности, онда сентименталистичка свест јунака представља својеврсно надчитавање стварности, тј. оно што се обично називало субјективистичким или чак лирским схватањем стварности. Оба режима репрезентације одмичу се од истински дијалошког (тј. у филозофском смислу, дијалектичког) односа према објективности, како у друштвеним односима, тако и у односу према физичким предметима који их окружују. Управо то можемо препознати као не безначајан узрок прелаза на претежно монолошки израз и тежњу јунака ка саморефлексији, што је приметно у оба романа, нарочито у случају Светолика Ранковића. Одузимање индивидуалне аутономије као вид отуђења најкарактеристичније оличава јунак Пера Илић, сресни писар и „платодавац учитељски" (Ранковић 1928: 173). Но, околности с којима се суочавају Гојко Савић

и Љубица Петровић, већ приликом упознавања с условима рада у селу Орловици, и саме указују на обесправљеност и немогућност деловања, што очигледно ограничава и могућности за сврсисходно испуњавање дужности. Захтевање младих учитеља да од сеоских чиновника добију финансијска средства изазива следећу реакцију, изложену у оквиру пристрасног приповедачевог коментара: „Клетве, претње, па богме по мало и псовке, онако кроз зубе, све се то просу пред ово двоје јадника, који дођоше да заложе сву снагу за добро и напредак орловичке омладине" (ibid 1928: 133).

Усмереност главних јунака ка интелектуалном раду у оба романа можемо сагледати из још једног угла – њихове припадности класи ситне буржоазије. У том смислу, дело Милутина Ускоковића и Светолика Ранковића налазимо да је оправдано сместити у заједнички контекст сентименталистичких тенденција насталих у нашој књижевности почетком 19. века. Ова књижевна струја „почиње се интересовати за човекову личност, за његов карактер, за човеков емоционални свет", што значи да у нашу књижевност тог периода „све више улази обичан, једноставан, мали човек са својим интимним животом и сопственом судбином" (Вулетић 1987: 16). Другим речима, поред обрађивања мотива из националне историје, грађанска класа у Аустрији и Угарској развија сопствену књижевну културу која се бави приватним животом; уосталом, извесни проучаваоци, попут раније поменутог Драгише Живковића, ову појаву у нашој књижевности називају „бидермајерским протореализмом" (Живковић 1982б: 36).

Сфера приватног живота као тема у делу Милутина Ускоковића већ је анализирана, и за нас је од интереса закључак да његово дело „може бити значајан извор података потребних историјском схватању развоја/промена човекове свести о својој индивидуалности кроз изражавање у сфери приватног" (Јовановић 2012: 306). Професионална формираност о којој смо говорили раније има још једну незанемарљиву социолошку последицу, а то је диференцијација између приватног (личног) и професионалног, односно јавног живота. Развој капиталистичких односа довео је до измене у статусу и значају који град има у друштвеном животу, али то за последицу има и промене у односима у руралном животу (треба приметити да су аутори првог периода епохе реализма тематизовали ове процесе тек у њиховом зачетку). Дакле, колико је истина, према Живковићевом запажању, да се бидермајерска тенденција у нашој књижевности завршава до седамдесетих година 19. века (Живковић 1982б: 40), исто тако се може запазити и реактуелизација извесних

аспеката сентименталистичке књижевности у другој генерацији реалистичких писаца, у току оног што смо, заједно са Живковићем, назвали дезинтеграцијом реализма.

2.2. Полемика са сентименталистичком тенденцијом. Сентиментализам као одраз идеала малограђанства

Ако говоримо о реактуелизацији поставки сентименталистичке реалистичке књижевности, наравно да је неопходно у исти мах говорити и о ревалоризацији и полемици с изворним идејама те тенденције. Настајући у опозицији према класицистичкој естетици, изграђује се засебан круг основних изворних одлика, манира и поступака, као што су:

„приказивање љубави са искушавањем врлине; описивање породичног круга и брачне верности са истицањем грађанске смерности, умерености, штедљивости; култ пријатељства које се ставља изнад личне среће и чак изнад личне егзистенције; апотеоза врлине и кажњавање порока" (Живковић 1970: 82).

Кад је реч о романима *Дошљаци* и *Сеоска учитељица,* у центар пажње свакако су стављени интимни животи јунака, њихова емотивна проживљавања и појединости из свакодневног живота. У том смислу, нимало није случајност што оба романа која смо узели за предмет, нарацију почињу увођењем јунака на сцену, приписујући им идентитетске одреднице које су нераздвојни део грађанске културе.

У том смислу је Гојко Савић на почетку радње *Сеоске учитељице* представљен онеобичено и у неугледном „варошком оделу", а налази се на путу ка школи која је његово радно место (Ранковић 1928: 126–128). Кад је реч о почетку романа, постоји и једна особеност, већ запажена у литератури, која чини и својеврсно изневеравање очекивања на наратолошком плану; то је чињеница да Гојко Савић није главни јунак романа, већ учитељица Љубица Петровић, коју тек посредством њега упознајемо. Текст на који реферишемо доводи уводне пасаже романа *Госпођа Бовари* у компаративну паралелу с овом одликом Ранковићевог романа. Тачније, наводи се да се у роману „са 'фокализације на' Шарла Боварија, односно Гојка Савића" постепено прелази „на 'фокализацију кроз' ова два јунака" (Ћуковић 2015: 115).

Но, иако ауторка исправно запажа да се перцепција Гојка Савића сужава како би се наративно тежиште ставило на насловну јунакињу романа, може се направити и извесна примедба важна за наше истраживање. Могло би се говорити о „фокализацији кроз" и у поменутом првом сегменту романа, ако узмемо у обзир очигледну Другост као компоненту репрезентације сеоске средине и становништва с којим се сусреће.

Перцепција страности свакако је узајамна; учитељев сусрет с децом, својим будућим ученицима, у њима изазива чуђење: „и они се зачудише необичну изгледу његову" (Ранковић 1928: 126). Мада је приповедање у трећем лицу, у приповедачкој инстанци је уписан и имплициран доживљај ситуације у свести самог Гојка Савића: његов положај у односу на спољашњи свет, као и његова духовна стања, умногоме детерминишу читалачко тумачење ситуација.

Посебан значај добија разматрани тип субјективизиране приповедачке инстанце када узмемо у обзир околност да једну његову варијацију примењује и Милутин Ускоковић приликом репрезентације савремене стварности у роману *Дошљаци.* Прво поглавље романа, „С пролећа", представља такође, у извесном смислу, пролегомену за читање стварности и односа унутар књижевног дела. Стање измештености у друштвеном и професионалном смислу, о којем смо говорили у контексту романа *Сеоска учитељица,* присутно је и код Ускоковића. Ипак, у роману *Дошљаци* није реч о неприлагођености тој средини, већ напротив, посреди је рутинираност. Приповедач је свестан свих карактеристичних појединости које се налазе у канцеларији редакције листа „Препород", што достиже веристичку детаљност: „Карта је падала чак до земље, где су лежали остаци од цигара, масна хартија и мрвице од бурека" (Ускоковић 2016: 14).

Горан Максимовић нуди следеће тумачење слике духа времена у роману Милутина Ускоковића, које можемо узети и као резиме увреженог, парадигматског схватања:

„Обликујући престонички амбијент, Ускоковић је у први план поставио приказивање отуђености, колебљивости и тјескобе, као и декаденцију која је била захватила лични и породични живот, а која се огледала у материјалном пропадању, као и напуштању традиционалних вриједности, које су нарочито биле присутне у чиновничким породицама, а које су за посљедицу имале стварање малограђанског полутанског менталитета и разарање етичких норми" (Максимовић 2020: 11).

Разлог за општеприхваћеност оваквог читања ауторских интенција М. Ускоковића проналазимо у одлуци протагонисте да се врати у своје родно место, напуштајући Београд где влада „банкротство идеала", и млади интелектуалци живе „као бродоломници" (Ускоковић 2016: 90). Ипак, тиме се прави одређен превид у смислу да не би требало поистовећивати хипотетичко идеолошко опредељење аутора према стварности коју репрезентује, и стварне околности и процесе који су својствени репрезентованој стварности. Одговори које аутор даје на проблемска питања своје

епохе свакако су консеквенца његовог тумачења друштвених прилика. Стога, треба узети у обзир и следеће: крах идеала интелектуалне средине јесте у ствари крах изворних идеала ситне буржоазије, разочарење управо у оне вредности које су имале свој зачетак у сентименталистичкој књижевности.

Опозиција између сентименталног и натуралистичког односа према стварности може се посматрати и у смислу дијахронијског развоја идеала буржоаског друштва: од идеалистичког и моралистичког система вредности, до прагматистичког и, у филозофском смислу, позитивистичког гледишта на свет. Навешћемо примере из оба романа који показују начин на који сукоб између ова два начела у њима функционише. У том контексту најкарактеристичније место у роману *Сеоска учитељица,* штавише један од врхунаца моралног конфликта у овом делу, представља поклон Пере Илића Љубици Петровић у виду златног часовника.

Наиме, јунаци Ранковићевог и Ускоковићевог романа себе поистовећују с елементима стварности који у њиховој свести симболишу безизлазност из животне ситуације у којој су се нашли; пример за то можемо пронаћи у раније разматраном опису канцеларије у роману *Дошљаци,* али и у потпуно кореспондентној суморној запуштености смештаја Гојка Савића:

„Кад Гојко, око десет часова, опази да је Љубица пустила своју децу кући и он пусти своје ђаке, па се завуче у своје прљаво сопче, у коме беше сена и ђубрета довољно. Он и Стојан слагаху се добро, а последица те слоге беше нечистота, која се морала трпети, и јевтине намирнице, које су још више учврстиле њихово пријатељство" (Ранковић 1928: 234).

Сентименталистички, романтизујући однос јунака према стварности омогућује и перспективу за друштвено постојање, али она долази у сукоб са стварношћу. Натуралистичка визија стварности којој се, последично, приклањају, приближава јунаке духовној обамрлости, која имајући и своје физичке симптоме, постаје еквивалентна смрти, односно самоубиству. Предметни свет постаје алегорија за личности у оквиру којих се идентитет губи. То се може схватити и као директан узрок смрти Гојка Савића али и самоубиства Љубице Петровић у *Сеоској учитељици,* као и Зорке, јунакиње романа *Дошљаци*.

Корелат конфликта између буржоаског прагматизма и сентиментализма запажамо и у својеврсној ироничној десакрализацији романтичног чина која се барем на једном месту јавља у роману *Дошљаци*. На почетку осме главе првог дела романа,

приповедач каже:

„Кад би неки докон Немац хтео да од љубави начини науку, Милош и Зорка би му могли открити читаву скалу пољубаца" (Ускоковић 2016: 65). Иако би се пасаж могао чинити чак и тривијалним из одређене визуре, поново је, као што смо видели и код Ранковића, реч о сложеном конфликту између ироничног покушаја квантификације емотивног искуства, и еманципације тог искуства од морала малограђанства. Очигледна је импликација да, по виђењу наратора, интензитет извесног искуства има смисла само уколико је могуће квантификовати га, на сличан начин као што Пера Илић замењује сентименталистичке идеале љубави материјалним поклоном, налазећи фактички еквивалентан робни израз за њих.

Сентименталистички, грађански хронотоп салона или ентеријера добија својеврсну инверзију; он више не може бити простор у којем се одиграва „преплитање историјског и друштвено-јавног са личним, и чак потпуно приватним, интимним" (Бахтин 1989: 376), и то из барем два разлога. У разматраним романима не постоји могућност дијалога између различитих перспектива на свет, већ једна, коју смо назвали сентименталистичком, нужно подлеже другој. Управо у том смислу, продужетак радње романа *Сеоска учитељица* и након епизоде у вези с ликом Пере Илића мотивисан је потребом јунакиње Љубице Петровић да своју визију стварности актуелизује. Ипак, наративни поступак, како Милутина Ускоковића тако и Светолика Ранковића, функционише тако да јунаци бивају у све већој мери притешњени приликама, које их најзад наводе на драстичне животне одлуке.

3. Закључак

У раду су разматрани романи *Сеоска учитељица* Светолика Ранковића и *Дошљаци* Милутина Ускоковића, чије поетичке оријентације би се могле дефинисати као модернистичка, или позна реалистичка. У обзир је узет најпре културолошки контекст Србије на прелазу из 19. у 20. век, како би се затим покушало доћи до узрока промена у парадигми репрезентације стварности у поређењу с ранијом генерацијом писаца реализма, који су стварали под утицајем идеја Светозара Марковића. С друге стране, управо полемички оријентисан отклон од идеализације сеоске средине, и оријентација на грађанске, посебно интелектуалне типове јунака, ток истраживања довели су и до самеравања позног реализма с тзв. протореализмом раног 19. века у српској књижевности. Дошло се до сазнања о инверзији вредности имплицитних или

прокламованих у ранијој епоси, што отвара могућност за истраживање потенцијалне линије која би текла од периода Јована Стерије Поповића, преко Јакова Игњатовића, до разматраног почетка 20. века. У раду се образлаже и неколико концепата претежно теоријског карактера, будући да је реч о сентименталистичком, односно натуралистичком режиму репрезентације стварности, у контексту два модернистичка романа. Најзад, долази се до закључка о природи конфликта који се јавља између јунака у *Дошљацима* и *Сеоској учитељици,* и тиче се својеврсног превредновања изворних и фундаменталних вредности грађанске културе, када је реч о моралу и међуљудским односима.

Литература

Бахтин, М. (1989). *О роману.* Београд: Нолит.

Вулетић, В. (1987). Н. М. Карамзин и сентименталистичка струја у књижевности српског Препорода. У: *Руско-српска књижевна поређења* (В. Вулетић). Нови Сад: Матица српска, 15–40.

Деретић, Ј. (2003). Милутин Ускоковић и његово место у развоју српског романа. *Међај: часопис за књижевност, уметност и култур*у, *53,* 65–68.

Ераковић, Р. (2013). Између горког живота и слатке смрти: танатолошки хедонизам Светолика Ранковића. У: *Светолик Ранковић* (Р. Ераковић, ур.). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 7–24.

Живковић, Д. (1970). Одјеци сентиментализма у српској књижевности XVIII и прве половине XIX века. У: *Европски оквири српске књижевности* (Д. Живковић). Београд: Просвета, 79–105.

Живковић, Д. (1982). Стерија као представник бидермајера. У: *Европски оквири српске књижевности III* (Д. Живковић). Београд: Просвета, 36–56.

Живковић, Д. (1982). Дезинтеграција реализма у српској књижевности с краја XIX века. У: *Европски оквири српске књижевности III* (Д. Живковић). Београд: Просвета, 173–186.

Јовановић, Ј. (2012). Одјеци приватног живота у прози српске модерне (старинско и модерно Милутина Ускоковића). У: *Филологија и универзитет: зборник радова* (Б. Димитријевић, ур.). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 295–307.

Максимовић, Г. (2020). Градови Милутина Ускоковића. У: *Милутин Ускоковић* (Г. Максимовић, ур.). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 7–25.

Марковић, Светозар (1987). Реалност у појезији. У: *Целокупна дела, књ. II* (С. Марковић). Београд: Народна књига, 89–92.

Марковић, Светозар (1987). Реалност у појезији. У: *Целокупна дела, књ. II* (С. Марковић). Београд: Народна књига, 89–92.

Маркс, К. (1964). Тезе о Фојербаху. У: *Немачка идеологија, књига I* (К. Маркс). Београд: Култура, 3–5.

Маркс, К. & Енгелс, Ф. (1974). Немачка идеологија. У: *Дела, том 6* (К. Маркс и Ф. Енгелс). Београд: Просвета, 9–454

Савић, М. и Грчић, Ј. (2013). Извештај Књижевног одељења Матице српске о рукопису *Сеоске учитељице*.

У: *Светолик Ранковић* (Р. Ераковић, ур.). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 291–293.

Скерлић, Ј. (1907). Светолик Ранковић. У: *Писци и књиге II* (Ј. Скерлић). Београд: без издавача, 133–158.

Скерлић, Ј. (1911). Три нова романа. У: *Писци и књиге V* (Ј. Скерлић). Београд: без издавача, 135–156.

Ћуковић, М. (2015). Инстанце фокализације и наративне технике у *Госпођи Бовари* Гистава Флобера и *Сеоској учитељици* Светолика Ранковића. У: *Савремена проучавања језика и књижевности: зборник радова са VI научног скупа младих филолога Србије II* (М. Ковачевић, ур.). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 113–124.

Извори

Ранковић, С. (1928). Сеоска учитељица. У: *Целокупна дела Светолика Ранковића II* (П. Стевановић и У. Џонић). Београд: Издавачко предузеће „Народна просвета”, 125–376.

Ускоковић, М. (2016). *Дошљаци.* Београд: Лагуна.

NATURALISM AND SENTIMENTALISM AS MODES OF REPRESENTATION IN THE SERBIAN POSTREALIST NOVEL

PAVLE ZELJIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The concepts of naturalism and sentimentalism are conceived of in the paper as two opposite modes of the representation of reality, in the context of psychological tendencies arising in the Serbian novel of the late 19th and early 20th century. Thus, the paper will not be concerned with influences of these stylistic formations as such, but with opposing various subjective relationships of literary characters who exist on varying levels of (self)alienation with physical reality. The distinction therefore lies in the naturalist state of subjugation to phenomena and objects taken “ansich”, or conversely, sentimentalist idealization of reality, which aims to overcome the present state of things. As representative examples of these phenomena, we will take the novels *Došljaci* by Milutin Uskoković and *Seoska učiteljica* by Svetolik Ranković. These novels will be defined as postrealist in order to relate them to the mimetic concepts of historical realism. Although the main focus is on the relationship between characters and reality, the analysis does not limit itself to narratological questions, but matters of the philosophy of language and the relations between language and reality or the ability of language to represent reality. The opposition is constituted on two main levels: individual relationships to outside objects, and social relations between people. The subjective perspective of an individual character is formed chiefly by their socioeconomic standing: the novel of this period thus allows different, synonimical regimes of existence. The aim of the paper is the recognition of innovations in the context of possibilities of representing the interaction of humans and their culturological environment.

*Keyword***s:** modernism, sentimentalism, naturalism, historical realism, mimesis, Milutin Uskoković, Svetolik Ranković, comparative analysis, philosophy of language

Violeta Mitrović[1]
ORCID: 0009-0002-1446-4175
821.163.41-312.9.09 Pekić B.
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975238

EKSTRAFIKCIONALNI TEKSTOVI BORISLAVA PEKIĆA U SVETLU EKOKRITIKE

Ekokritičko ispitivanje Pekićevog ekstrafikcionalnog korpusa usmereno je ka tumačenju piščevih pogleda na ekološke probleme, analizi Pekićevog razumevanja odnosa čoveka i prirode, sprege ekologije i kapitalističkih ciljeva, predstave o aksiološkoj i moralnoj neutralnosti nauke, ka nijansiranom razumevanju razuma i prirode i ka teškoćama moguće realizacije načela Ekološkog pokreta. Iskazujući integralistički stav koji uvažava dostojanstvo svih činilaca biosfere, Pekićeva humanistička duhovna formiranost udaljava se i od arogantnog antropocentrizma, i od antihumanističke, radikalno biocentrične percepcije čoveka kao isključivog uzročnika problema. Piščevi ekstrafikcionalni tekstovi tako naglašavaju važnost poimanja prirode kao saznanja harmoničnog *enozisa* (u mitskom/arkadijskom i istočnohrišćanskom smislu), uloge čoveka kao metasvesti prirode čiji je konstitutivni deo i ekološke budnosti čovečanstva, koja se ne odnosi samo na životnu sredinu, nego se poglavito tiče ekologije duha.
Ključne reči: Borislav Pekić, ekokritika, antropocentrizam, etika, humanizam, razum, nauka, ekonomija

Ekokritika kao interdisciplinarna kritička teorija i jedna od recentnijih perspektiva u proučavanju literarnih dela ispituje veze između književnosti i životne sredine, imaginiranje i reprezentovanje prirode u književnim tekstovima u aktuelnoj i istorijskoj perspektivi, te analizira temu zagađenja životne okoline sa kulturološkog, tehnološkog i etičkog stanovišta. Ova teorijska postavka ističe svest o odgovornosti ljudskih postupaka spram imperativa ekološke ravnoteže i koriguje antropocentrično viđenje sveta u korist principa svepovezanosti živih i neživih činilaca ekosistema. Ekokritički pristup Pekićevim ekstrafikcionalnim tekstovima teži otuda ka analizi piščevih stavova o ekološkim temama iznetim u petotomnim dnevničkim beleškama *Život na ledu*, intervjuima iz knjige *Zlatno doba dijaloga* i zapisima iz dela *Rađanje Atlantide*. Budući da je pisac u paraknjiževnim tekstovima promišljao sa većim stepenom angažovanosti u odnosu na književne tvorevine – angažovanosti kao intelektualne otvorenosti i osporavalačke prodornosti (v. Pekić 2011: I, 473) – ekstrafikcionalna tekstualna građa ispoljava se kao adekvatan korpus za istraživanje njegovih osvrta na kontaminaciju životne okoline, ekonomske, naučno-tehnološke, etičke i duhovne uzroke njene pojave[2], na

[1] viomitrovic@gmail.com
[2] O različitim pristupima istraživanju ekološke krize (humanističkim, antropološkim, psihološkim, teološkim, kao i o environmentalnoj istoriji) videti: Glotfelty 1996: xxi–xxii. O filozofskim pogledima na istovetnu problematiku videti: Gerrard 2004: 30–32.

odnos čoveka i prirode koji valja reaktuelizovati, ali i na prednosti i manjkavosti filozofsko-aktivističkih načela Zelenog pokreta.

Pekićevi ekstrafikcionalni tekstovi apostrofiraju apokaliptičkom diskursu bliske poglede na zagađivanje zemlje, vazduha i vode, kao i na nuklearne teme. Dnevnička beleška iz 9. aprila 1984. godine otkriva piščevu zabrinutost povodom vesti o šumskoj vatri u indonežanskom delu Bornea (v. Pekić 2014: IV, 390). Da za dehidraciju zemlje kao jednu od smrtonosnijih geoloških oboljenja i ljudi mogu da budu odgovorni time što uništavaju šume i biljni pokrivač, Pekić svedoči u dnevničkom zapisu „Telesna suša kao bolest" iz maja 1984. godine. O zagađenju vazduha i britanskih priobalnih voda kazuje dnevnička beleška iz februara iste godine u kojoj se kritički osvetljava vest iz *Observera* da britanska vlada mora da prestane sa skrivanjem stepena zagađenja, preduzme akciju protiv kiselih kiša, te spreči ispuštanje sumpornih gasova iz toplana. Odbijanje vlade da deluje u ovom pogledu pod izgovorom da su akcije čišćenja skupe, naročito podstiče piščevu ekološki impregniranu ironiju koja konstatuje da što je danas skupo, sutra može biti nepopravljivo. Na ekološki oprez apeluje i dnevnički zapis o uništavanju prirode u Sibiru zbog naftne industrije i posledičnim opasnostima (devastacija drveća i lišajeva, curenje nafte). O trovanju zemlje specijalnim otrovima i herbicidima Pekić promišlja komentarišući takođe članak iz *Observera* o sedam hemijskih kompanija što su ih američki vojnici i njihove familije tužili jer su tokom rata u Vijetnamu bili izloženi dejstvu njihove tekućine „oranž", kojom su zaprašivane vijetnamske džungle, a koja izaziva rak i nasledne poremećaje. Osim što beleška ukazuje na ekološko ruiniranje, osim što Pekić u ovom primeru zapaža i prisustvo civilizacijske dvomisli – jer „kakvu odštetu bi mogao tražiti Vijetnam i ljudi Vijetnama na koje je taj otrov padao" (Pekić 2014: V, 22) – njome se otvara i pitanje moralne problematičnosti nauke i instrumentalizacije naučno-tehnoloških otkrića bilo u cilju uspešnih ratnih dejstava, kako je ovde slučaj, bilo u ime modernizacije i aglomeracije profita. Pekić zapisuje da, kako bi obezbedili električnu mrežu, „od 1980. do kraja 1982. godine, u brazilskoj državi Para, izvršeno je prskanje herbicidom vegetacije duž 130 milja duge električne linije, kojom je tekla Svetlost Progresa" (Pekić 2014: V, 43). Ironija uperena ka zabludi da napredak civilizacije može da se temelji na razaranju prirode doseže paroksizam u piščevim iskazima da je pomenuti pesticid isti onaj „oranž" isproban u Vijetnamu i da u senci ekspeditivnog civilizacijskog razvoja ostaju samo kontaminirana zemlja i leševi jer je duž te električne linije „50 ljudi u teškim mukama umrlo, 31 fetus pobačen i 5.000 životinja sa farmi uginulo" (Pekić 2014: V, 44). Pogubno dejstvo kapitalističkog poriva ka nezaustavljivom finansijskom rastu na prirodnu sredinu tema je dnevničkog zapisa „Mirnodopski hemijski rat protivu čovečanstva i čovečnosti." Imajući na umu dve industrijske nesreće – eksploziju gasa u

Meksiku i hemijsku katastrofu u Bopalu[3] – pisac beleži dva značajna uvida. Prvi se tiče indijskog slučaja, činjenice da firme rado smeštaju postrojenja na tlo ekonomski, juridički i u domenu socijalne politike slabo razvijenih zemalja kako zbog proliferacije dobiti uz minimalna ulaganja, tako i „zbog mnogo niže postavljenih bezbednosnih i sigurnosnih zahteva, zbog moguće korupcije" (Pekić 2014: V, 419). Otkriva se, s jedne strane, da politika Severne Amerike, zapadne Evrope i transnacionalnih korporativnih instanci počiva na utilitarističkoj etici koja je slobodnom tržištu i njegovoj težnji ka perpetualnom proizvođenju želja, uvećanju profita i maksimizaciji sreće bliska po hedonističkoj crti i, što je u ovom kontekstu važnije, po težnji ka zadovoljenju želja koja se imenuje i „utilitarizmom preferencija" (Žarden 2006: 69). Pekićeva demistifikacija uticaja eksternih ekonomskih faktora na domicilnu životnu sredinu ističe, s druge strane, jednu od osnovnih namera ekokritike da skrene pažnju na neravnomeran ekonomski razvoj „naglašavajući razliku između industrijalizovanog i tehnološki naprednog okruženja s jedne strane i nerazvijenog 'trećeg sveta' s druge" (Gordić Petković 2019: 73). Antagonizam ekonomije i ekologije sugeriše ujedno inverziju sa aspekta etimološke podudarnosti pojmova. Potičući od grčke reči *oikos*, koja označava kuću, boravište, stanište, tj. sapostojanje, i ekonomija i ekologija izvorno podrazumevaju ispravno rukovođenje i očuvanje harmoničnih sustanarskih odnosa svojih članova. Drugi važan Pekićev uvid povodom industrijskih nesreća u Meksiku i Indiji odnosi se na njegovu opservaciju da iako je proizvodnja pesticida u Bopalu uvišestručila proizvodnju hrane, doprinela je uništenju prirodnih izvora hrane i zdravlja ljudi, te se ispostavlja da nauka „kad god pronađe nešto dobro mora imati neki nusefekat, mora biti pored toga i nešto loše" (Pekić 2014: V, 419). Ukazivanjem na negativne reperkusije naučno-tehnološkog delovanja piščeva misao ispoljava kritičku orijentaciju spram od prosvetiteljstva prisutnog apsolutizovanja vere u razum, nauku i napredak često opominjući na društvenu legitimizaciju širenja granica naučnog delovanja i njihova prenebregavanja moralnih obzira u cilju ideoloških i/ili ekonomskih naloga. Nepoverljivost prema racionalističkoj naučnoj objektivnosti, bespogovornoj dobronamernosti i vrednosnoj neutralnosti potrebna je, kako Pekić smatra, ne tek zato što nauci bliska logičko-kalkulativna, neretko i redukcionistička objašnjenja mogu da izvitopere složena ustrojstva društvenih nauka i fenomena, kao i „složene odnose kakvi postoje unutar nekog eko-sistema" (Žarden 2006: 35), nego i otuda što memorijski depo humane vrste raspolaže novom zlokobnom činjenicom – iskustvom atomske bombe.

[3] Reč je o izlivanju oko trideset tona gasa metil-izocijanata u siromašne četvrti Bopala (v. Ponting 2009: 385).

Pekićeve nuklearne teme apostrofiraju problem demontiranja starih nuklearnih reaktora, uticaj radioaktiviteta na ljudsku vrstu, nuklearne nesreće i njima indukovan strah, ispitujući i utemeljenost uveravanja o visokom stepenu kontrole, koji rad nuklearnih elektrana održava u dopuštenim granicama dejstva na prirodnu sredinu. Dnevnička beleška „Nuklearna zima" kazuje o dr Normanu Majersu, oksfordskom konsultantu za očuvanje prirode, i njegovom uverenju, kojem pisac daje za pravo, da bi nuklearni rat i manjeg opsega rezultovao dugim periodima tame i hladnoće, znatnim brojem žrtava i trajnom degradacijom raznovrsnosti planetarnog ekosistema. Pekićevu zaokupljenost nuklearnim temama potvrđuje i dnevnički zapis „Nuklearno nevreme" koji, razmatrajući odeljke iz tri novinska članka iz *Gardijana*, kazuje o problemu demontiranja nuklearnih reaktora i sigurnog ostranjenja nuklearnog otpada, o tvrdnji jorkširske televizije da postoji veza između radioaktivnih supstanci puštenih u Irsko more i pojave raka kod dece – veza koju „naravno kompanija oštro demantuje" (Pekić 2014: IV, 360) – ali i o nuklearnom strahu u Južnoj Africi nakon što su gerilci Afričkog nacionalnog kongresa podmetnuli četiri bombe u nuklearni pogon blizu Kejptauna. Poslednje navedena problematika osobito je značajna budući da sugeriše piščevu anticipaciju sprege između nuklearnih eskalacija i terorizma. Pekić razmatra fenomen nepostojanja svesti o nuklearnim opasnostima i u zavičajnim okvirima. Na osnovu *Politikinog* članka o nuklearnoj elektrani Krško on stiče utisak da „naši kao i uvek kasne 100 godina" (Pekić 2014: IV, 361) jer kao sporno čvorište navode jedino dugove nuklearne elektrane, dok ostalo (stalni nadzor okoline, radioaktivna ugroženost), prema ocenama stranih stručnjaka, ide u prilog zaštiti čovekove okoline. Kritički nemilosrdno, Pekić podseća da osim novčanih dugova inostranim bankama, postoji i ono što se imenuje kao dug potomstvu, čovečanstvu i vrsti. I mada bi pobornici neantropocentričnih etičkih teorija ovaj stav smatrali neadekvatnim jer se, prema njihovom stanovištu, njime priznaje moralna odgovornost za buduće generacije ljudi, ali ne i za prirodu, piščevi ekološki pogledi, ma koliko da obiluju kritičkom argumentacijom u pogledu ljudskog ogrešenja o imperativ ekološke ravnoteže, udaljavaju se, kako ovaj tekst smera da pokaže, od isključivosti i biocentričnih i antropocentričnih koncepata.

Piščeva osetljivost na ekološke neprilike može se objasniti i imanentnim i kontekstualnim razlozima. Ona se, s jedne strane, artikuliše u dosluhu sa genezom njegove duhovne formiranosti koja se od interesovanja za istorijske, ekonomske i sociološke datosti čovekovog trajanja sve više pomerala ka poimanju antropoloških premisa ljudskog postojanja i aktuelnih problema koji tim premisama izmiču oslonac. Pekićeva sklonost ka ekološkim temama, s druge strane, uslovljena je i kontekstom jer su tokom londonskih godina njegovog života u britanskoj javnosti sve prisutnije baš ekološke teme, što je u skladu sa tadašnjim

naučnim, književnoteorijskim i etičkim tendencijama – 1972. godine Džozef Miker uvodi pojam književna ekologija, šest godina kasnije Vilijam Rukert poseže za pojmom ekokritika, dok su sedamdesete i osamdesete godina u svetu obeležene pojavom brojnih knjiga i članaka o ekološkoj etici (v. Kirn 2013: 159).

Pekić se bavi i pitanjem na koji način nuklearne elektrane izveštavaju o sistemu vrednosti aktuelnog stupnja humane civilizacije. U dnevničkoj belešci „Kako se otresti progresa?" piščevu pažnju privlači vest o ideji da nuklearne stanice sa radioaktivnim delovima, pre nego uništene, treba da budu zapečaćene na najmanje idućih sto godina. Na tom tragu Pekić dalje konstatuje da je najupečatljivija tekovina Helade Akropolj, da nas Forum „upoznaje sa starim Rimom više i dublje od svake rimske dobijene bitke. Piramide su zapravo Egipat" (Pekić 2014: V, 71). Doprinos materijalističke civilizacije ne diči se, međutim, sličnom simboličkom vrednošću jer, ako bi svet nestao, Pekić sluti da bi ostale samo plombirane nukleane kao parodija graditeljskih dostignuća pređašnjih civilizacija. U toj činjenici pisac zapaža pravednu meru jer dok Forum kazuje o oblicima rimskog života, Akropolj o grčkom duhu, piramide o budućoj egzistenciji, nuklearni sarkofazi, posvećeni smrti kao vodećem civilizacijskom načelu, otkrivaju „zašto smo umrli i zašto smo morali umreti" (Pekić 2014: V, 72). Ipak, Pekić zasniva i tezu o stvaralačkim katastrofama, o tome da bi dramatične prirodne opasnosti ili upravo nuklearna eskalacija mogle da dovedu do ujedinjenja ljudske vrste i revolucionarne promene njene svesti: svet će „tek na ruševinama svoje grandiozne pogreške naći put koji je zatrpao svojim naopakim izborom" (Pekić 2019: 221). Premda se Pekićeva plauzibilna teza o nuklearnom ratu kao šansi za generalnu transformaciju opaža kao osobiti mračni optimizam, nju ne treba razumeti kao piščevo priželjkivanje ili proklamovanje apokaliptičkog ishoda, nego kao spekulativno ispitivanje mogućnosti da se, osim rušilačkog kapaciteta krize, manifestuje i njeno (etimološkim značenjem implicirano) stvaralačko dejstvo. Na nužnost preosmišljavanja čovekovog odnosa prema životnoj sredini Pekić upućuje i kada, evocirajući Ž. Ž. Rusoa, ističe da, iako se ranije „sa volterijanskim prezirom podsmevao njegovoj sentimentalnoj ljubavi prema prirodi" (Pekić 2013: III, 493), sada je prinuđen da je deli „pred opasnošću da je zauvek izgubi[m]" (Pekić 2013: III, 493).[4]

Razloge za sumorne anticipacije pisac prepoznaje u materijalističkoj orijentaciji humane vrste, logičko-kalkulativnom umu i hladnoj inteligenciji koja deformiše moć pojedinca da misli mimo konformističkih ciljeva i njegovu sposobnost da zauzme i/ili stvori odgovarajući

[4] O Pekićevoj naklonosti svetu prirode svedoči činjenica da se bavio baštovanstvom i bio razočaran jer intelektualci nisu zainteresovani za razgovore o biljnom svetu (v. Pekić 2017: 205). Na Pekićevo znanje o botanici upućuje i: Ognjenović 2020: 148–153.

odnos prema prirodi.[5] Ideja da je čovek superiorno i ekskluzivno merilo stvarnosti i da otuda može da čini šta mu je volja jeste drugi uzročnik istorijskih, društvenih, ekonomskih, etičkih i ekoloških prekoračenja. Pisac ističe da čovek nije kruna prirode, u smislu drskog prisvajanja ingerencija nad prirodnim okruženjem, ali da on jeste inteligencija te prirode, „njena svest o samoj sebi" (Pekić 2012: 103). Pojedinčeva uloga nije da bude superponirana savest prirode koja je ispravlja, modifikuje i/ili zloupotrebljava, nego da postane njena autorefleksija, metasvest u saradnji sa prirodom. Ovaj Pekićev stav značajan je jer se njime ostvaruje istančano razumevanje prirode: ako joj čovek uistinu pripada, onda je inteligencija svojstvena i njemu i prirodi, a „ako se čovek odvojio od te prirode, onda pripada čoveku, što znači da je protivprirodna i da vrši protivprirodnu funkciju u okviru prirode" (Pekić 2012: 237). Piščeva ideja o čoveku kao metasvesti prirode i njenom gradivnom činiocu važna je potom i zato što se njome instanca ljudskog bića, ma koliko da je pisac kritički promišlja, ne stigmatizuje, ne degradira i ne neutrališe kao što to čine kritičari antropocentrizma radikalnih, antihumanističkih usmerenja, poput zagovornika biocentrizma, Deep Ecology pristalica ili kontroverznog „Earth First!" pokreta, koji postulira ne samo uništenje imovine kao generatora industrijskog progresa, a u cilju vraćanja na primitivni kulturni nivo, nego i apsolutnu negaciju čovekove vrednosti – mizantropiju (v. Mikulak 2013; Furedi 2013).

Povodom svog romana *1999*, Pekić beleži da se priroda i čovek javljaju združeno, „kao posebne jedinice jednog univerzuma, kao jedinstvo u posebnostima" (Pekić 2019: 257). Unitarnim postojanjem partikularnih specifičnosti ekosistema priziva se u pomenutom romanu prisutna metafora *okeanskog osećanja* kao osećaja „beskrajnog zajedništva, euforičnog sjedinjavanja sa zajedničkom svešću svih živih bića" (Jocić 2023: 446). Tako Pekićeve misli o čovekovom sjedinjenju sa prirodom neminovno poseduju mitsku konotaciju, ispoljenu kroz ideju o večnom vraćanju kao obećanju besmrtnosti, revitalizacije: „samo smo pred njom [prirodom, prim. V. M.] i sa njom sigurni da nikada nećemo sasvim umreti" (Pekić 2013: II, 700).[6] Mitsko razumevanje značaja prirode bogati se i piščevim shvatanjem Arkadije, koja oličava prirodu obeleženu recipročnim principom – ona je konstitutivni činilac čovekovog sopstva, kao što je i ono sastavni, metarefleksivni deo nje. Otuda Pekić zaključuje da Arkadija

[5] Postoji, međutim, i zdrav razum, moć konstruktivnog i utemeljenog *rasuđivanja*, saznanje „koje ima više duhovne vrednosti i koje može učiniti naš život duhovno boljim" (Pekić 2014: V, 84). Ovu vrstu razuma pisac uočava u izjavi britanskog istoričara Alana Tejlora da je sigurno da će se nuklearna katastrofa desiti i da postoji samo jedan lek za atomsko oružje – da ga ne posedujemo (v. Pekić 2014: IV, 429).

[6] U ranoj dnevničkoj belešci iz 1955. godine Pekić konstatuje da „treba gledati sunce kad se rađa. Sunce taj podvig ponavlja. Samo strpljivim i umešnim ponavljanjem čovek se urezuje u vreme" (Pekić 2013: I, 109).

nije ni „veštački vrt kojim se fingira lirski panteizam" ni „romantičarski povratak prirodi" (Pekić 2013: III, 52). Smisao Arkadije jeste „samosaznanje enozisa" (Pekić 2013: III, 52).

Isticanjem slivenosti u različitostima, punovažne istovrednosti drugačijih karakteristika čoveka i prirode, i naglašavanjem uloge ljudskih bića kao odgovornih, pravičnih arkadijskih i/ili hrišćanskih pastira, a ne represivnih i eksploatatorskih gospodara, Pekićevi pogledi na ekološke teme protiču u znaku etičke, humanističke i istočnohrišćanske zasnovanosti. Njihova etička i humanistička sveobuhvatnost ogleda se u tome što pisac ne dodeljuje povlašćeni status u pogledu intrinzičnih i moralnih vrednosti samo čoveku ili samo prirodi, već uzima u obzir obe pozicije, braneći nepoštovanje ljudskog dostojanstva i društvenu nepravičnost jednako kao i ekološku kontaminaciju. Integralistička orijentacija koja uvažava ravnočasnost svih činilaca ekosistema po toj se osobini, ali i po ideji jedinstva u posebnostima i tezi o *enozisu* prirode i čoveka približava istočnohrišćanskom poimanju prirode. Za razliku od hrišćanstva zapadne denominacije u kojem Lin Vajt u znamenitom tekstu „Istorijski koreni naše ekološke krize" zapaža korene savremenih ekoloških problema, istočno hrišćanstvo, „taj svet visoke civilizacije i hrišćanske pobožnosti" (White 1996: 10) ne sledi, kako Vajt primećuje, istovetni put. U njemu priroda kao Božja tvorevina, kroz koju se božansko otkriva, i čovek stvoren poslednji po redu, prema liku i podobiju Božjem, sa zadatkom da brine o njenom održanju prevazilazeći u zajednici sa Tvorcem svoju smrtnost i smrtnost prirode, treba da traju u liturgijskom osećanju zajedništva, ontološkom jedinstvu posebnosti. Ova zamisao opštenja osnova je za pravoslavnu hrišćansku ekološku paradigmu, za ono što se imenuje etosom sudelovanja i uvažavanja materije sveta i ljudskog tela, evharistijskim etosom koji znači „korišćenje prirodnih dobara s blagodarnošću" (Teokritov 2022: 43). Stoga pomenuti motiv dobrog pastira i okrutnog gospodara implicira važan argument religiozne etike da to što je čoveku povereno gospodarenje tvorevinom ne znači da je preporučeno ili dozvoljeno da prirodna dobra budu uništavana – „vlast nije dominacija" (Žarden 2006: 81), već vladanje nad sobom, duh enkratije ili samosavlađivanja. Vajtova kritika zapadnog hrišćanstva važna je, najzad, i otuda što ukazuje „da su koreni ekološke krize duhovne prirode" (Karanović 2023: 130). Tu spregu između čoveka i ekosistema, duhovne sfere ljudske ličnosti i prirodne okoline, jednako ističe i Pekić (v. Pekić 2013: III, 157).

Značajno je ukazati i na Pekićev stav prema Zelenom pokretu. Dnevničke beleške kazuju da je vest o stvaranju Saveza ekoloških partija pisac dočekao s odobravanjem i da ta naklonost proishodi iz neobičnosti „onoga za šta se Ekološka partija zalaže u jednom visoko razvijenom industrijskom društvu" (Pekić 2014: V, 141), iz činjenice da u njihovim idejama prepoznaje glas razuma u opštoj posuvraćenosti istorije. Pekićeva afirmacija ekoloških pokreta

ipak nije lišena skepse jer pisac uviđa da nadu koju pobuđuje zelena alternativa i mogućnost njenog političkog delovanja podrivaju pravila igre aktuelnog civilizacijskog ustrojstva. Pisac pronicljivo anticipira da bi principi Zelenog pokreta mogli da budu iznevereni/instrumentalizovani u ime plutokratskih ciljeva transnacionalne oligarhije, militantnih političkih težnji i tzv. transhumanističkih, zapravo antihumanističkih pretenzija nauke, a na štetu kako svih realno postojećih političkih, društvenih i ekoloških problema, tako i humanističkog odnosa prema živim bićima.[7]

Ljudska eko-iskliznuća, piše Arnold Tojnbi, asociraju „avanturu koja se fatalno završila za mitskog poluboga Fajetona koji je uzurpirao kočije svog božanskog oca Helija" (Toynbee 1976: 16).[8] Prema mitskoj priči, Fajetonova želja da jedan dan vozi očeva zlatna kola okončala se neslavno – kočije su skrenule sa utvrđene putanje i kretale se ili previsoko (pa je zemlja mrznula) ili prenisko (pa su palile biosferu), a sve otuda što smrtnici poput Helijevog sina niti su vični kroćenju vatrenih, krilatih konja niti je predviđeno da upravljaju božanskim prerogativima. U ovom mitu engleski sociolog i filozof istorije prepoznaje alegoriju aktuelnih „rizika kojima se čovek izložio igrajući se atomskom energijom" (Toynbee 1976: 16) i koji su doveli do toga da „danas ne znamo da li će čovek biti voljan ili sposoban da izbegne obistinjenje Fajetonove sudbine" (Toynbee 1976: 17). Osim što su Pekićeve refleksije o ekološkim temama analogne Tojnbijevoj tezi o ljudskom prekoračenju poželjnih limita delovanja spram prirode, piščevi stavovi se sa Tojnbijevim tezama podudaraju u još jednoj pojedinosti. U dnevničkom zapisu iz 1957. godine Pekić beleži da su astronomska učenja učinila nebo romantičnim tako „da švrljajući po njegovoj karti čoveku se čini da prolazi kroz jednu mitologiju" (Pekić 2013: II, 168). Mitopoetskom imaginiranju celestijalne sfere pisac pridružuje i nedoumicu:

„Veliko je pitanje šta je korisnije po moj opstanak (u njegovom bitnom, a ne biološko-socijalnom vidu): jedna zvezda koja će u dubokoj vodi neba sačuvati svoju neprozirnost pod mitskim imenom Aldebarana ili jedna zvezda čiji mi elementarni sastav ne može da ulije ni poverenje ni divljenje? [...] Nisam siguran da li bih voleo jedno nebo po Mendeljejevim tablicama više od jednog neba koje bi u fantasmagoričnom neredu začinjalo svetove mimo i uprkos svih tablica?" (Pekić 2013: II, 168).

Uzdržanost spram apsolutnog poverenja u racionalistički, analitički, naučni vid saznanja i afirmacija načela nesaznatljivosti i mističnosti, koje su citatom sugerisane, upućuju na Pekićev programski stav o nužnosti korigovanja civilizacijske prevage sa paneksplanatornog, egzaktnog domena u korist razvijanja duhovne, osećajne, intutitivne i tajnovite sfere postojanja. Da izvor

[7] Više o tome videti u tekstu „Zeleni rasizam" (Vladušić 2023).
[8] Svi prevodi Tojnbijevih citata pripadaju autoru teksta.

opštih nevolja, pa tako i ekoloških, počiva u narušenosti unutrašnje ravnoteže u čoveku između navedena dva polja saznavanja, te da je nužna duhovna reforma poznata su Pekićeva uverenja koja korespondiraju sa pravoslavnim hrišćanskim stavom da ideja o superiornosti čoveka ne može da se neutrališe ni još snažnijim radom na polju naučnih dostignuća, ni odbacivanjem naučnih otkrića, ni menjanjem društvenih navika, nego jedino duhovnim nadjačavanjem tehnologije i aksiologije savremene civilizacije (v. Kiril 2022: 110). Sublimiranje raznolikih Pekićevih ekstrafikcionalnih ekoloških razmatranja ostvaruje se, otuda, upravo kroz taj zahtev za visceralnom transformacijom pojedinca, *promenom srca* koju naglašava i Tojnbi (v. Toynbee 1976: 20).

Zaključak

Ekokritički pogled na Pekićeve ekstrafikcionalne tekstove ne samo da otkriva asortiman piščevih povlašćenih eko-tema (zagađivanje vazduha, zemlje i vode, nuklearna pitanja, granice delovanja nauke, problematizacija njene vrednosne neutralnosti i objektivnosti, sprega ekoloških neprilika, naučnih prekoračenja i kapitalističkih ciljeva), nego se njime proniče i u Pekićevo integralističko shvatanje vrednosti živih bića blisko mitskom (arkadijskom) i istočnohrišćanskom poimanju, u nijansirano, balansirano razumevanje pojmova prirode i razuma, kao i u profetsku slutnju prepreka u realizaciji teorijskih pretpostavki Zelenog pokreta. Time se, uz utvrđivanje imanentnih i kontekstualnih razloga piščevog okretanja ekokritičkim temama i podudarnosti između njegove i Tojnbijeve misli o sumornoj budućnosti civilizacije usled devastacije prirode, potvrđuje visoka mera Pekićeve ekološke, humanistički i hrišćanski orijentisane svesti, kao i znatan ekokritički potencijal njegovih ekstrafikcionalnih tekstova, prenebregnut u kontekstu dosadašnjih istraživanja piščevog stvaralaštva.

Literatura

[De] Žarden, Dž. R. (2006). *Ekološka etika – uvod u ekološku filozofiju*. Beograd: Službeni glasnik.

Furedi, F. (2013). Suočavanje sa novom mizantropijom. U: *Apokalipsa: teorija, praksa i estetika propasti sveta* (G. Stanković, ur.). Beograd: Službeni glasnik, 225–234.

Gerrard, G. (2004). *Ecocriticism: the New Critical Idiom*. London–New York: Routledge.

Glotfelty, C. (1996). Introduction: Literary Studies in an Age of Environmental Crisis. In: *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (C. Glotfelty and H. Fromm, eds.). Athens, Georgia: University of Georgia Press, xv–xxxvii.

Gordić Petković, V. (2019). Ekokritičko čitanje savremene proze: zemlja, mit i ljudske sudbine u romanima Kristijana Novaka. U: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VIII/2* (S. Gudurić, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 71–77.

Jocić, M. (2023). Apokalipsa drveta i čoveka: ekokritičko čitanje i ekofantastika u romanu *1999* Borislava Pekića. U: *Susret kultura* (I. Živančević-Sekeruš, Z. Paunović i Ž. Milanović, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 439–450.

Karanović, O. (2023). Ekološka kriza kao duhovni fenomen: kratko podsećanje na Lina Vajta. *Teološki pogledi*, *LVI*(1), 117–132.

Kiril, arhiepiskop smolenski (2022). Ekologija duha. U: *Pravoslavni bogoslovi o ekologiji* (R. Rakić, ur.). Beograd: Hrišćanska misao, 90–130.

Kirn, A. (2013). Od antropocentrične ka ekocentričnoj etici. U: *Ekologija, religija, etika* (V. Pavlović, ur.). Beograd: Zavod za udžbenike, 147–175.

Mikulak, M. (2013). Ovo je kraj: Earth first! i apokaliptički utopizam. U: *Apokalipsa: teorija, praksa i estetika propasti sveta* (G.Stanković, ur.). Beograd: Službeni glasnik, 337–354.

Ognjenović, V. (2020). Imena cveća. U: *Okean Pekić* (M. Pantić, ur.). Beograd: Biblioteka grada Beograda, 148–153.

Pekić, B. (2011). *Korespondencija kao život I*. Beograd: Službeni glasnik.

Pekić, B. (2017). *Korespondencija kao život V*. Beograd: Službeni glasnik.

Ponting, K. (2009). *Ekološka istorija sveta: životna sredina i propast velikih civilizacija*. Beograd: Odiseja.

Teokritov, E. (2022). „Tvoje od Tvojih": Pravoslavlje i ekologija. U: *Pravoslavni bogoslovi o ekologiji* (R. Rakić, ur.). Beograd: Hrišćanska misao, 41–45.

Toynbee, A. (1976). *Mankind and Mother Earth: a Narrative History of the World*. New York London: Oxford University Press.

Vladušić, S. (2023). *Zavet i Megalopolis*. Novi Sad: Bitije.

White, L. (1996). The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. In: *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (C. Glotfelty and H. Fromm, eds.). Athens, Georgia: University of Georgia Press, 3–14.

Izvori

Pekić, B. (2012). *Zlatno doba dijaloga*. Beograd: Službeni glasnik.

Pekić, B. (2013). *Život na ledu I*. Beograd: Službeni glasnik.

Pekić, B. (2013). *Život na ledu II*. Beograd: Službeni glasnik.

Pekić, B. (2013). *Život na ledu III*. Beograd: Službeni glasnik.

Pekić, B. (2014). *Život na ledu IV*. Beograd: Službeni glasnik.

Pekić, B. (2014). *Život na ledu V*. Beograd: Službeni glasnik.

Pekić, B. (2019). *Rađanje Atlantide: komentar i studije za Atlantidu i 1999*. Beograd: Službeni glasnik.

BORISLAV PEKIĆ'S EXTRAFICTIONAL TEXTS IN THE LIGHT OF ECOCRITICISM

VIOLETA MITROVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The ecocritical approach to Pekić's extrafictional texts analyzes the writer's views on ecological problems, his understanding of human relations and nature, the connections between ecology and capitalist goals, the ideas of the axiological and moral neutrality of science, a nuanced understanding of reason and nature, as well as the difficulties of realization the Ecological Movement's principles. Expressing an integralist attitude that respects the dignity of all agents of the biosphere, Pekić's humanistic spiritual formation distance itself from both arrogant anthropocentrism and anti-humanistic, radically biocentric perception. The writer's extrafictional texts emphasize the importance of understanding nature as knowledge of harmonious *enosis* (in the mythical/Arcadian and Eastern Christian sense), the role of man as the metaconsciousness of nature of which he is a constitutive part, and the ecological vigilance of humanity, which is not only related to the environment, but primarily concerns the ecology of the spirit.

Keywords: Borislav Pekić, ecocriticism, anthropocentrism, ethics, humanism, reason, science, economy

Милица Алексић[1]
ORCID: 0000-0002-0487-9847
Јелена Јовановић Костић[2]
ORCID: 0000-0002-9320-0073

159.964.2:821.163.41-31.09 Ćorović S.
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975345

РОМАН СВЕТОЗАРА ЋОРОВИЋА *МЕЂУ СВОЈИМА* – ЧИТАЊЕ У ПСИХОАНАЛИТИЧКОМ КЉУЧУ

У раду ће роман Светозара Ћоровића *Међу својима* (1921) бити интерпретиран укрштањем методологије науке о књижевности и психоанализе. Ћоровићеви наративни поступци, у првом реду доминација доживљеног говора и психолошке нарације, којима су обликовани ликови у роману, чине овај текст отвореним за тумачење коришћењем сазнања из психологије, односно психоаналитичког метода. Кроз сагледавање модела понашања попа (његово кршење табуа) и његов однос са сином Милом (очева доминација и презаштићеност сина) биће утврђен утицај васпитања на формирање лика Мила као јунака слабе воље, док ће у односу Мила према двема женама, Даринки и Десанки, бити сагледана двојна слика Аниме у јунаку, те његов однос према мајци, коју није ни запамтио. Рад ће кроз интердисциплинарност науке о књижевности и психологије донети ново читање Ћоровићевог романа *Међу својима*, својевремено оцењеног од стране критике као роман мање уметничке вредности, потврђујући огроман уметнички таленат Светозара Ћоровића и његово сјајно познавање људске психологије.

Кључне речи: Светозар Ћоровић, психоанализа, јунак слабе воље, отац, васпитање, табу, Анима

1. Увод

Српски књижевник Светозар Ћоровић (1875–1919), „трећи у славној тројци која је увела Херцеговину у модерну српску књижевност” (Деретић 2007: 984), поред Шантића и Дучића, за собом је оставио богат приповедачки (*Цртице*, *У часовима одмора*, *Моји познаници*, *Комшије*) и романсијерски опус (*Стојан Мутикаша*, *Мајчина султанија*, *У ћелијама*, *Међу својима*, *Женидба Пере Карантана*, *Јарани*). Стварајући у периоду преласка реализма у модерну, када је „стара реалистичка традиција рушена деловањем све изразитијих форми социјалног и психолошког натурализма” (Палавестра 1986: 322), Светозар Ћоровић своје књижевне јунаке претежно обликује путем уметничких поступака какви су психолошка нарација и доживљени говор, а то отвара могућност тумачења његових текстова помоћу психоаналитичког метода, као врло

[1] milicaa@pfvr.ni.ac.rs
[2] jelenajk@pfvr.ni.ac.rs

„погодног оруђа за анализу литерарног дела" (Требјешанин 2023: 19). Како су књижевни ликови „главни чиниоци умјетничке структуре Ћоровићевог приповједачког свијета" (Певуља 2019: 420), њиховим расветљавањем помоћу психоанализе успевамо да проникнемо до неких дубљих слојева значења текста. Мада су Ћоровићеви романи, изузев *Стојана Мутикаше*, у ранијој књижевној критици били слабије оцењени (вид. Певуља 2020: 30), њиховим новим читањем путем психоаналитичког метода откривају се и боља мотивација ликова и већа уметничка вредност ових текстова. Ово се нарочито односи на Ћоровићев постхумно објављен роман *Међу својима* (1921).

2. *Међу својима*

Роман *Међу својима* јесте психолошки, али и друштвени роман у чијем је средишту млади јунак Миле. Миле је јунак слабе воље, млади интелектуалац који би се могао сврстати у тзв. сувишне људе, које је Тургењев назвао започетим а недовршеним људима. „Сувишни људи су заправо они људи који имају идеале, који поседују извесне способности, али показују немоћ за акцију, немоћ да своје идеале преточе у дело" (Јовановић 1999: 7). Узрок таквом Милином карактеру, а тиме и промашености живота, можемо тражити у породичним околностима и васпитању, због чега је за расветљавање лика Мила неопходно расветљавање његовог односа са оцем, као и самог лика Милиног оца, у чему нам помаже психоанализа.

2.1. Табу као модел очевог понашања

Роман почиње са Милиним повратком у касабу, из које је отишао у Русију на школовање већ као дете. Из ретроспективне епизоде читалац сазнаје да је Миле већ са две године остао без мајке, а да је коју годину потом његов отац ушао у ванбрачне односе са неком младом удовицом Јованком. Тако је Милу отац по завршетку школе послао на даље школовање на руској Духовној академији, како би га склонио од света и спречио да дечак однекуд не дозна за очев грех. У поповој ванбрачној вези има кривице само са аспекта социјалног, не и психолошког, како он сâм промишља у свом доживљеном говору:

„Напослетку, ако се правилно просуди, то и није његова погрешка. Погрешка је што бог попа није створио мимо друге, што му није водом место са крви напунио жиле. И погрешка је још у свирепим и застарелим прописима црквеним који му не дозвољавају да се поново ожени. Траже од човека нешто немогућно. Нешто изнад његове снаге и изван његове природе. Баш они, ти безбожни прописи, – дела злоћудних и немоћних стараца или отупелих испосника, – нагоне човека да тражи недозвољене путе. Они га гурају у

грех, ако ту још може о каквом греху бити збора, и нагоне га да заборави на свој позив" (Ćorović 1967: 171).

Оно што је социјално неприхватљиво, у психологији је сасвим разумљиво и природно, тако да говоримо о табуу, који Фројд (1969: 155) у својој чувеној студији *Тотем и табу* из 1913. године одређује као „забрањено чињење, према коме у несвесном постоји јака склоност." Први попови утисци о Јованки били су праћени нелагодом, напетошћу, љутњом, па чак и страхом. Нарочито се истиче његова потреба да заштити синчића од Јованке као од нечег што и он сâм доживљава као необјашњиву опасност: „Нипошто није дозвољавао да се она икако брине о маломе. Волео га сам и купати и облачити него пустити да она узима дете. Није веровао у вештице, а изгледало је као да се боји да ће од самога додира њезина догодити се ма каква несрећа" (Ćorović 1967: 165).

Страх од Јованкиног додира прикрива попову несвесну жељу за њом, што је типична амбивалентност става према објекту табуизираности – „особа стално жели да изврши ту радњу – додир, али исто тако је се и гади" (Frojd 1969: 153). Гађење потиче од поповог поштовања норми друштвеног понашања, јер је он најпре духовно лице, које према црквеним прописима нема права на поновну женидбу након женине смрти, а потом је он и грађанин касабе, која би ванбрачно општење најоштрије осудила. Тако у почетку поп одолева свом либиду[3], поштујући друштвену забрану и поступајући у складу са друштвеним нормама. Међутим, у напетости између жудње и гађења, која попа води ка непрекидној љутњи према Јованки, грдњама везаним за кућне послове, на површину избија онај неосвешћени садржај, нагон ка младој удовици. Освестивши своје жеље и неочекивано се препустивши телесној љубави, поп доживљава преображај у виду необузданог смеха и радости. Веза са Јованком наставља се и након Јованкиног одласка из куће, тако да у понашању попа превагу односи психолошко над социјалним. Немоћан да се одупре свом нагону, чак ни онда када читава касаба буде сазнала за његов преступ, поп улази у отворен сукоб са касабом и њеним назорима. Једино чега се бојао била је осуда од стране његовог сина Мила, тако да слањем детета на даље школовање он покушава да спречи његово сазнање о очевом греху.

2.2. Мотив искорењености и презаштићеност од стране оца

Милино дуго удаљавање, школовање и сазревање на неком другом месту учиниће да он неће моћи да пронађе себе са повратком у завичај, и то је први знак Милиног сукоба

[3] Либидо је у Фројдовој психоанализи одређен као сексуална енергија, јасно разграничена од друге психичке енергије (в. Frojd 1969: 92–94).

са средином. „Примарна функција реалистичког јунака је да буде *интегрисан*" (Вукићевић 2006: 476) и ту настаје јаз, јер Миле неће успети да се интегрише у средину из које је поникао и у коју се вратио. Како се „младалачка личност формира путем додира са средином у којој живи" (Дебес 1954: 70), Миле себе неће успети да пронађе у малој касаби јер је васпитан у неком другачијем социјалном окружењу. Посвећен књизи, он детињство и младост проводи школујући се и у томе, чини се, заборавља на своје корене и дух херцеговачке касабе. Он се враћа у касабу као млади јунак слабе воље, а узрок слабој вољи пронаћи ћемо у његовом васпитању,[4] односно у презаштићености од стране оца.

Како је рано остао без мајке, Миле је од свог оца добијао сву пажњу као његов мезимац и једина породица и утеха. Поп ће, чак и када буде застранио са Јованком, под будном пажњом држати могућност да Миле сазна за то, не марећи што га сва околина осуђује. Презаштићеност је оно што карактерише очев однос према Мили, јер су и слање на школовање и дугогодишње недопуштање да Миле дође кући о распусту мотивисани очевом заштитом Мила од себе и разочарања. Презаштићеност се може препознати и у поповом односу према Мили у времену приче, добу Милине младости, када се према њему повремено опходи као према детету. Он га подсећа на неке несташлуке из детињства, на њихове нежности, и као да у тим тренуцима заборавља да овај више није дете и да су такве успомене ствар прошлости. Поп и Томана дежурају када ће се Миле пробудити, пазећи да га не пробуде макар и шапатом, угађају му око јела, и у таквим поступцима наслућује се Милина размаженост или очева потреба да га третира као дете и презаштићује га.

Милин однос са оцем, поред презаштићености, карактерише још и доминантност оца. Поп је тај који контролише Милин живот од најранијих дана: као дете га је послао у свет на школовање, а као младића би волео да га задржи код себе у кући и уступи му свештеничку службу. Своју посесивност и намере, међутим, настоји да прикрије говорећи супротно: „Јок... Не велим ја да ће нас оставити... – замуца поп лакше, и сам поплашен Томанином напоменом. – Ја само кажем: ако хоће... А он... Не знаш ти њега!... Зар да ми сад окрене леђа и оде... Никако!..." (Ćorović 1967: 158). И наставља:

[4] Проучавајући природу јунака слабе воље у српској и руској књижевности, Миљко Јовановић (1999) полази од позитивизма Иполита Тена и сагледава примере ових јунака кроз могућ утицај расе, средине и момента на њихову атонију и пасивност; одбацује сва три елемента и долази до закључка да одговор на ово питање лежи у васпитању.

„Па ако ме и остави... Нека... Нек иде дијете за својом срећом... Зар због мене да се овђе закопа? Какав би' ја отац био?... Живим ли ја за се или за њега?... Ај?... Школовао га, па сад да га свежем овђе, да га циједим, да наплаћујем трошкове убијајући му срећу?... Остави, Томана, нека ради како зна..." (Ćorović 1967: 158–159).

Рођака Томана исказује негативан став према високом школовању, као жена из народа којој је ученост страна, али интуитивно и искуствено осећа да „школа некако свакога отуђи од својих" (Ćorović 1967: 158). У вези са оваквом представом о школовању у роману *Међу својима*, ваља се осврнути на један детаљ из живота Светозара Ћоровића. Бранко Милановић (1972: 52) пише о приватном односу Светозара Ћоровића према школовању у другом граду: „Биографи његови биљеже да је остао да води очев дућан јер му мајка због нежног здравља његова није дала да се отисне 'у бијели свијет' на учење, а његова супруга, Перса Ћоровић, чак спомиње да је 'мајци за то вјечито замјерао и на самртничкој постељи је то спомињао'." Ако ово имамо на уму, тада негативну представу о школовању у роману *Међу својима*, у коме млади јунак упркос образовању на руској Духовној академији није стекао зрелост неопходну за живот, можемо читати и као један вид ауторове утехе за сопствену неостварену жељу.

Негативна перцепција школовања[5], а самим тим и Милиног лика, дата је и из визуре колективног лика чаршије, која испреда приче како Миле уопште и није био у Русији нити похађао Духовну академију, већ је током тако дугог периода ђаковања ванбрачно живео са некаквом бабом и чак доспео тамновања (Ćorović 1967: 234). Колективни лик чаршинлија врши карактеризацију Милиног лика базирану на виртуелним наративима, на ономе што се уистину није догодило нити има везе са актуалним светом приче, али показује потребу чаршије да испреда најразноврсније приче. Чаршија, заправо, не трпи истицање појединца ма по чему и тада га својим оштрим причама кажњава за такав преступ. Као што је о Милиној учености далеко већој од њихове судила поменутим измишљотинама, тако ће се наслађивати и срамоти чувеног газда Михе, према коме је свако гајио страхопоштовање, па и завист, а кога је Миле страшно извређао. Тада Миле постаје херој у очима чаршинлија, а опет је карактеризација његовог лика извршена криво: „Милу ненадно направили јунаком над

[5] О школовању деце у свету и газда Михо ће имати негативан став, и то из разлога емотивне блискости са својом ћерком јединицом, Даринком. Без било каквог указивања на разлике у школовању мушке и женске деце, приповедач предочава како је газда Михо послао Даринку на школовање, поносан, радостан и са великим очекивањима, али да је након две године прекинуо њено образовање не могући да поднесе Даринкину одсутност од куће.

јунацима" (Ćorović 1967: 251). Истина је била битно другачија – Миле је јунак без акције, неодлучан и апатичан.

2.3. Даринка и Десанка као два обличја Аниме

Даринка је девојка која безусловно воли Милу и бори се за њега, бежећи од родитеља и верно га чекајући чак и када зна да је са другом женом. Не ценећи њену жртву супротстављања обожаваном оцу, нити њену безграничну љубав, Миле се олако заљубљује у Десанку, учитељеву ћерку и бунтовну младу интелектуалку. И у овај однос Миле улази као ношен неком силом, не владајући својим поступцима и својим животом, несталан и непромишљен. Десанка привлачи његову пажњу најпре интересовањем за његове раније објављене текстове, па Миле почиње да упоређује њену ученост са Даринкиним одсуством интересовања за науку и књиге. Реч је, заправо, о његовој несигурности у себе, јер он чак није био ни добар публициста – из даљег текста дознајемо да дуго ништа није објавио и да му не успева да напише ништа ново. И у томе се огледају његов пасивизам, непосвећеност и неистрајност. Због тога је Десанкино узгредно интересовање за његово писање значило за Милу велико охрабрење, којим почиње његова заљубљеност и опсесија њоме.

Избор оваквих двеју жена говори о Милином односу према прерано умрлој мајци, коју он није ни запамтио. „Први носилац слике душе [Аниме] свакако да је мајка, касније су то оне жене које побуђују човекова осећања, свеједно да ли у позитивном или негативном смислу" (Jung 1977: 215). Две жене антиподног карактера, Даринка и Десанка, јесу и два обличја Аниме[6], као представе о нежној, посвећеној и жени безусловне љубави и као представе о фаталној жени и оној која оставља. Заљубљивање у Даринку одраз је Милине потребе за чистом и искреном љубављу, онаквом каква му је недостајала услед преране мајчине смрти. Даринка је јунакиња пуна топлине, спремна да се због њега супротстави и свом обожаваном оцу и целом свету. Чак и онда када Миле буде изневерио њену љубав, Даринка симулира да је све у реду и брани Милу, налазећи разне изговоре за његове непромишљене поступке, попут шетњи са Десанком и одласка у Сарајево. Безусловна Даринкина љубав веома наликује на безусловну љубав мајке према детету.

Са друге стране, фатална Десанка, смела интелектуалка која увек за корак измиче Мили, заводи га па бежи од њега, јесте друга страна представе о мајци, као одсутној и

[6] Карл Густав Јунг говори о Ани као о мушкарчевој несвесној, наслеђеној слици жене и начину на који он разуме бивство жене. (Jung 1977: 208)

недостижној женској фигури, оној која одлази и коју он не може да има. Миле није могао запамтити своју мајку, већ је све што је знао о њој долазило из носталгичних прича рођаке Томане. Тако је његова представа о мајци грађена на двострукој слици, као жени бескрајне љубави и жени која одлази.

Деструктивни аспект Аниме, представа о фаталној жени, оној која стално измиче, пројектован на Десанку као реалну жену, доводи до Милине опсесије њоме[7]. Да је Милин однос према Десанки више заснован на самољубљу него на искреној љубави показује и опсесивно лутање за њом иако му Десанка отворено признаје да га не воли. Миле одлази за њом у Сарајево не марећи за свог оца и трудну Даринку, али ни измештањем из средине у којој себе није пронашао, Миле неће пронаћи срећу. Напротив, у Сарајеву он не проналази пријатељску помоћ у колеги са студија нити у уреднику листа са којим је раније сарађивао, а Десанка га још једном отворено одбија. Таква атмосфера чини да се Миле предаје апатији и почиње да се опија. „Ни у овоме роману Ћоровић не пропушта да истакне негативне аспекте градске средине којој супротставља живот у касаби" (Чолак 2013: 115). Ако је касаба и била средина у којој се Миле није снашао и пронашао себе, тек ће атмосфера града донети усамљеност и отуђеност овом јунаку. Из такве средине избављају га очеви пријатељи, сместивши га пијаног и бесвесног у воз до куће, где је његов отац био на самрти. Такав његов покајнички повратак заблуделог сина Душко Певуља (2020: 41) пореди са повратком јунакиње Маре у Лазаревићевој приповеци *Школска икона*. Обоје јунака превазилазе своје младалачке заблуде враћајући се очевима и патријархалним вредностима.

2.4. Очева смрт и преузимње контроле над својим животом

Над очевим одром Миле добија поуку од свог таста и некадашњег непријатеља, газда Михе, уз усмерење да ће он наставити очев свештенички позив у касаби:

„Шта тражи овај свијет не знам. Ови што капом вјетар гоне и што мисле да су чвршћи кад сами себи чупају корјен, ни не слуте колико је магле у тобожњој срећи свијета... Не пуца, к'о ево овом што умрије сад, никад другом срце за њима... А ми знамо

[7] О опсесији једном недоступном женом у Ћоровићевој прози писано је и у: Aleksić 2021: 144, на примеру приче *Хафиз-ефендија*. У поменутом тексту недоступност жене двоструко је мотивисана – биолошки, кроз опозицију старост–младост, и социјално, јер је реч о једној удатој жени различите вероисповести и националности од Хафиз-ефендијине. Па ипак, између овог и јунака романа *Међу својима* постоји битна разлика у односу према предмету опсесије: док Миле лута за женом коју не може да има, Хафиз-ефендија не жели чак ни да јој се приближи како не би срушио себи идеализовану представу о њој.

што их рађамо како нам је... Ми и знамо само да нема среће без свог кута" (Ćorović 1967: 346).

У опозитном пару наше–туђе превагу, дакле, односи наше, упркос младалачкој илузији јунака да је срећа негде другде, у свету, далеко од мале средине у којој се родио и од које се одродио. Поуку изриче газда Михо, као неко старији, са искуством и ауторитетом. То је према наведеним особинама могао бити и Милин отац, али он то ипак не чини пред смрт. Њега и Милу посматрамо као пандан јунака и зато поука припада некоме ко је изван њихове линије преношења модела понашања.

Оно што је табу за једног свештеника-удовца, општење са другом женом након смрти законите супруге, за ожењеног Милу је општење са другом женом. Син у оцу види узор и ауторитет, па сазнање о очевом преступу и кршењу забране мотивише и његов сопствени преступ.

„Човек који је прекршио табу постаје и сам табу јер он поседује опасну способност да и друге доведе у искушење да следе његов пример. Он буди завист; зашто би њему било дозвољено оно што је другима забрањено? Он је, дакле, стварно *заразан* утолико што сваки пример гони на подражавање" (Frojd 1969: 156).

Овај психолошки феномен интуитивно препознаје и колективни лик чаршијских жена у Ћоровићевом роману: „Поред онаке лепотице каква је Даринка да се спусти на једну наказу. Безочник!... Још имао образа да тражи поповско место, овде, у овој поштеној касаби!... Бадава!... *Очева крв*!" (Ćorović 1967: 283; подвлачење ауторки). Овиме натуралистички мотив крви као носилац биолошког наслеђа којим се оправдавају поступци родитеља и њихове деце на примеру попа и Мила може бити схваћен као и модел васпитања, а не само као биолошко наслеђе.

Превага нагона над моралним принципима средине јесте знак слабости обојице јунака, и попа и Мила. Поп се упињао да у синовљевим очима остане честит, да овај никада не дозна за његов грех. Онда када се Миле вратио у касабу као младић и дознао за очев преступ, он оцу ипак неће ништа замерити. Напротив, он ће страшно извређати газда Миху, не допуштајући никоме, па ни њему, да напада част његовог оца. У томе је најбоље видљив очев ауторитет над Милом. Чак ни када му отац са стидом буде признао истину, Миле му нимало не замера, јер отац у његовим очима има сва могућа права и беспрекоран је у својим поступцима.

Очев ауторитет над Милом мотивише и Милину самосвест о себи као паразиту, као недостојном сину, и то је управо оно што чини Милу несигурним, слабим и

несталним јунаком. Најбоље то откривају Милини доживљени говори. У једном од њих Миле пребацује себи што нема службе и што се брзоплето оженио Даринком:

„У задње доба постао је некако напрасит, осоран. Никад да се смири на једном месту, да почине. За ситницу се љути, па кори. Испред оца се некако уклања. Стиди се да седи с њиме, да му у очи гледа... Чини му се као да ће му старац једним нехотичним погледом пребацити: зашто још непрестано чами у кући, беспослен... Па још са женом!... Зар да их он, онако стар, обадвоје храни?... Читава века хранио га, потрошио толике паре на његово школовање, па и сад да троши, увек... Миле осећа да се попео оцу на грбачу... Дави га, гњечи као бреме кога се никад ослободити неће... И стиди се... сам себе назива паразитом, наметником... Љути се на се, љути и на жену... Зашто се сад женио?... Зашто?... Није зар, могао чекати још годину-две?... Није ли се могао стрпити док нађе службу, угнезди се?...” (Ćorović 1967: 262).

Срећа, дакле, није нешто на шта би Миле сматрао да има право. Он, штавише, бежи од среће управо из те несигурности и осећаја да је не заслужује, да дугује нешто оцу, који је целог живота све чинио за њега. У том бежању он је и постао искорењен јунак, несталан, ветропир, са илузијом да треба ићи даље и у трагању за службом и у трагању за љубављу. Смрт оца мораће да заокружи причу о његовом лутању: нема више ауторитета и заштитника, али ни онога коме се све дугује. Мора се преузети на себе одговорност за свој живот и своју срећу. А како „нема среће без свог кута” (Ćorović 1967: 346), Миле ће срећу морати да пронађе крај своје трудне жене Даринке, у својој кући, и наслеђујући очеву свештеничку службу у родној касаби.

3. Закључак

Роман Светозара Ћоровића *Међу својима* психолошки је роман са елементима друштвеног, у чијем је средишту лик младића Мила. Доминација унутрашњег монолога и психолошке нарације, као приповедачких поступака којима је лик протагонисте обликован, чине овај Ћоровићев текст отвореним за тумачење помоћу психоаналитичког метода. У поступцима оца и сина, попа и Мила, препознајемо Фројдов концепт табуа – кроз попово кршење забране од стране црквених закона и патријархалне средине, али и кроз Милин покушај да и сâм начини преступ у виду ванбрачне везе са Десанком. Попа ће кршење табуа довести до положаја ауторитарног оца који презаштићује свог сина, а овакав модел васпитања и породичних односа постаће основни узрок Милиној слабој вољи, односно неистрајности и несигурности у себе. Ово се испољава најпре у Милином односу према животу, у његовом лутању и идеји да је животна срећа негде далеко, а затим

и у односу према женама. Олако улажење у брак и остављање трудне Даринке, са једне стране, и опсесија бунтовном Десанком, са друге, два су лица Милине Аниме, изграђене према првом сусрету са женом – мајком, прерано умрлом и као таквом, недостижном (Десанка), али у сећањима ближњих идеализованом и беспрекорном (Даринка). Крај романа, који доноси смрт Милиног оца, отвара идеју о новом Милином животном усмерењу и окончању младалачког лутања, уз поуку упућену и јунаку и читаоцу – да је срећа ипак близу, *међу својима*.

Литература

Aleksić, M. (2021). Floral-faunal motifs in Svetozar Ćorović's *Love stories*. *Palimpsest: International Journal for Linguistic, Literary and Cultural Research*, *6*(12), 137–148.

Вукићевић, Д. (2006). Приватни живот у огледалу реалистичке књижевности. У: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата* (А. Столић, и Н. Макуљевић, ур.). Београд: Clio, 457–482.

Дебес, М. (1954). *Младићко доба*. Сарајево: Народна просвјета.

Деретић, Ј. (2007). *Историја српске књижевности*. Београд: Sezam Book.

Јовановић, М. (1999). *Ликови сувишних људи из руске и српске књижевности*. Ниш: Филозофски факултет.

Jung, K. G. (1977). *O psihologiji nesvesnog*. *Odabrana dela K. G. Junga*, knj. 2. Novi Sad: Matica srpska.

Milanović, B. (1972). *Od realizma do moderne: ogledi i studije o književnim koncepcijama i ostvarenjima*. Sarajevo: Svjetlost.

Палавестра, П. (1986). *Историја модерне српске књижевности: златно доба 1892–1918*. Београд: Српска књижевна задруга.

Певуља, Д. (2019). Приповједачко умијеће Светозара Ћоровића. *Филолог*, *X*(20), 415–437.

Певуља, Д. (2020). Романсијерски свијет Светозара Ћоровића. У: *Светозар Ћоровић (1875–1919): тематски зборник* (Ј. Делић, ур.). Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске – Центар за српске студије, 29–47.

Требјешанин, Ж. (2023). *Тајна веза између психологије и књижевности*. Вршац: КОВ.

Frojd, S. (1969). *O seksualnoj teoriji / Totem i tabu*. *Odabrana dela Sigmunda Frojda*, knj. IV. Novi Sad: Matica srpska.

Чолак, Б. (2013). *Модели представљања патријархалног друштва у прози српске модерне*, докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.

Извори

Ćorović, S. (1967). *Sabrana djela*, knjiga VI. Sarajevo: Svjetlost.

SVETOZAR ĆOROVIĆ'S NOVEL *MEĐU SVOJIMA* - PSYCHOANALYTIC READING

MILICA ALEKSIĆ, JELENA JOVANOVIĆ KOSTIĆ, UNIVERSITY OF NIŠ,
PEDAGOGICAL FACULTY IN VRANJE, SERBIA

Summary

In the paper, the novel *Među svojima* (1921) (*Among My Own People*) by Svetozar Ćorović will be analyzed by crossing the methodology of the science of literature and psychoanalysis. Ćorović's narrative procedures, primarily the dominance of experienced speech and psychological narration, with which the characters in the novel are shaped, make this text open to interpretation by using knowledge from psychology, i.e. the psychoanalytical method. By observing the model of priest's behavior (his violation of taboos) and his relationship with his son Milo (father's dominance and son's overprotection), the influence of upbringing on the formation of Milo's character as a weak-willed hero will be determined, while in Milo's relationship with two women, Darinka and Desanka, the dual image of Anima in the hero will be observed, and his relationship with his mother, whom he did not even remember. Through the interdisciplinarity of the science of literature and psychology, the paper will bring a new reading of Ćorović's novel *Među svojima*, once rated by critics as a novel of lesser artistic value, confirming the enormous artistic talent of Svetozar Ćorović and his great knowledge of human psychology.

Keywords: Svetozar Ćorović, psychoanalysis, weak-willed hero, father, upbringing, taboo, Anima

Алекса М. Поповић[1]
ORCID: 0000-0002-9930-8966

821.163.41-94"17"
821.163.41-09:398
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975423

ИСТОРИЈСКИ ДОГАЂАЈИ И „ПРИЛИКЕ” У ПЕСМИ „ПОЧЕТАК БУНЕ ПРОТИВ ДАХИЈА”[2]

У раду се врши осврт на стварне историјске догађаја који су у песми „Почетак буне против дахија” Филипа Вишњића интерпретирани у виду небеских прилика, односно знамења великих промена. Имајући у виду да је од хронолошки најранијег поменутог догађаја („прилике”) до настанка коначне редакције песме прошло више деценија, обележених бурним догађајима, дошло је до сажимања временског оквира и везивања конкретних историјских догађаја за почетак Српске револуције, у својеврсном есхатолошком значењу. На основу релевантне грађе и литературе, у раду су представљени историјски догађаји описани у „небеским приликама” у песми „Почетак буне против дахија” и пружен осврт на друштвене последице природних феномена који су у песми поменути. За разлику од бројних других народних песама, у овој песми је хронолошки след доследно спроведен. Од настанка „Почетка буне против дахија” до Вукове *Прве године војевања на даије*, свега је неколико година. Контекст настанка песме, такође, упућује на закључак да је у песму унето искуство српског живља с краја XVIII века, што сведочи о организованом систему историјског мишљења, тј. историјској свести народа.

Кључне речи: историја српског народа, историјска свест, друштвена историја, историја књижевности, XVIII–XIX век

Песма „Почетак буне против дахија” спада у ред најпознатијих српских епских песама и одражава својеврсно историјско памћење савременикâ догађајâ које описује. Вук Стефановић (Љушић 1994: 88)[3] записао је ову песму од Филипа Вишњића 1815. године у Срему и објавио три пута, од тога два пута и за Вишњићева живота.[4] У излагању

[1] aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs
[2] Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03).
[3] У ово време се још није потписивао „Караџић”.
[4] Први пут је објављена у *Народна српска Пѣснарица издана Вукомъ Стефановићемъ, частъ втора*. У Вїенни 1815. У Печатньи Јоанна Шнирера; други пут у Народне српске пјесме, скупио и на свијет издао Вук Стеф. Караџић... књига трећа, у којој су пјесме јуначке позније. У Липисци, у штампарији Брејпкопфа и Ертла 1823; а трећи пут у Српске народне пјесме, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Крацић. Књига четврта, у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу. У Бечу, у штампарији Јерменскога манастира 1862. Копитар је ову песму превео на немачки и објавио у Hormayer's Archiv 42/1818. Стандардну варијанту представља последње издање. (Панић Суреп 2014: 160–179; Петровић 1972: 205–206).

историјских догађаја, Вишњић се, углавном, држи хронолошког следа[5], као и одговарајућег контекста историјске прошлости (Пешикан Љуштановић 1996: 185–192; (Пешикан Љуштановић 2010: 151–174; Кнежевић 2012)[6]. Као најупечатљивији моменат, кроз песму се провлачи неопходност српског устанка за ослобођење од османске власти. У ту сврху је протумачено и значење „прилика" образложених на почетку песме, у стиховима 15–41. Упркос томе што се заиста радило о небеским појавама које су се збиле у време пре избијања Устанка, оне су свесно везане за тачно одређене догађаје који су претходили устанку. Управо због значаја сâмих догађаја, за њих су везане небеске прилике које су биле најнеуобичајеније. Уочава се и симболика броја три у народном веровању, јер се после прве три прилике, које су свеци по небу „вргли" (из чега се црпе и легитимност устанка), „да се Србљи на оружје дижу / ал' се Србљи дигнут' не смједоше" (Панић Суреп 2014: 160-163; Ђурић 2009: 845) након четврте прилике, која је уједно и зло знамење дахијама, стварно је избила буна против дахија, која је означила и почетак Првог српског устанка (1804–1813) и прерасла у Српску револуцију (1804–1835).

За разлику од стандардне, историографске периодизације (Љушић 1998, 9–32) (почевши од Вука, А. П.), у песми „Почетак буне против дахија" избијање устанка није почетак новог, већ крај старог доба - пропасти Османског царства (Недић 1990: 56–57). Управо је ова чињеница карактеристичнија за стање српског народа у Босни. У прилог тези да је песма настала на почетку устанка, иде околност да песма одише оптимизмом, док последњи стихови говоре и о ближој хронологији. Међутим, Вишњићева егзистенцијална условљеност потребом да песма буде актуелна и занимљива слушаоцима, разлог је и развоја садржаја песме, на основу интервјуа сведокâ и учесникâ у догађајима, као и на основу сазнањâ о штампаној песми Гаврила Ковачевића, *Песн о случаином возмушченију у Сербији пикључившем сја*, Будим 1804. Овде се намеће закључак да су казивачи Вишњићеви били можда чак и исти, а свакако из истог круга као и Вукови, те се песма у основи слаже са хронологијом и садржином „Прве године војевања српског на даије." Сигурно је да је Вук уредио стандардну варијанту песме, као

[5] Хронолошки след окреће приликом описа саветовања дахија, које је било после сече кнезова, а у песми је стављено пре. Ова инверзија је песнику неопходна како би објаснио (моралне) узроке почетка устанка, уневши *формулу сагрешења* дахија, које је довело до пропасти царства. (Пешикан Љуштановић 1996: 185–192).

[6] На овом месту се првенствено обрађују историјски догађаји који су могли наћи места у песми и сагледавање материје са историографског становишта, не и књижевном анализом, будући да поље науке о књижевности излази из компетенција аутора. Међутим, треба нагласити да је песма „Почетак буне против дахија", једна од најуспелијих епских песама и свакако естетски и значењски најзначајнија Вишњићева песма. Нарочито у првом делу, до тренутка када прелази на опис догађаја на почетку устанка, Вишњић остварује највише домете уметничког израза. Опширније о стилској и дидактичкој улози песме: (Пешикан Љуштановић 2010: 151–174; Кнежевић 2012).

и то да јој је дао наслов, будући да гуслари, по правилу, нису наслављавали своје песме, а да се наслов песме потпуно смисаоно слаже са најзначајнијим Вуковим историографским делом. (Стефановић Караџић, 1898: 3–46; Стојанчевић 2014: 235–251).

У досадашњој историографији, настанак песме је везиван за догађаје у вези са избијањем Устанка и са његовим преносом у Босну, уз ослонац на конфидентске и дипломатске извештаје (Гавриловић 1904) и последње стихове песме. Према наводу код Душана Пантелића, Драгутин Костић сматра да је Вишњић „у главним линијама без детаља у списку кнезова ту песму могао спевати и раније, још у Босни...'" (Пантелић 1954, 92–93). Прва верзија песме настала је после 1806. године (између 1806. и 1809), на таласу развоја српског националног покрета у Подрињу. Последњи стихови у песми „Почетак буне против дахија" говоре да је Вишњић песму спевао на почетку устанка, пре преношења устаничких дејстава у Босну, а да је по преласку Дрине 1809. године завршио последњу варијанту. Треба имати на уму и чињеницу да је Вук, као редактор, унео понешто у песму и песми дао наслов. Помени песама о Карађорђу у Босни из 1805. године се не могу довести у непосредну везу са Вишњићем, који, према биографским подацима, није у ово време стварао своје песме. Међутим, оне су свакако утицале на њега, када се одлучио да спева своју прву ауторску песму.

Наиме, биографски подаци о Вишњићу се, углавном, црпе из сведочанстава које оставио Лукијан Мушицки. Према томе, Филип Вишњић је рођен у Подрињском Трнову на обронцима Мајевице. (Панић Суреп 2014: 13; Томић 1936: 6–19)[7] Од великих богиња ослепео је 1775. године, у осмој години живота. (Панић Суреп 2014: 17) Са преласком на десну обалу Дрине, када се упознао са сведочанствима учесника догађаjâ, потом и песмом Гаврила Ковачевића, Вишњићев „Почетак буне против дахија" добија свој стандардни облик. Вишњић је вешто уклопио нову грађу у садржај песме, тако да ничим није нарушио њен смисао, а садржински ју је веома обогатио (Пантелић 1954: 91).[8] Са друге стране, многе детаље у песми, чак већину њеног текста, као и измене постојећих стихова, свакако треба везати за период после Вишњићевог преласка преко Дрине 1809. године. До тада, песма је највероватније била врло кратка, са основном тезом и закључком.[9]

[7] Година рођења Филипа Вишњића, 1767., одређује се према исказу Лукијана Мушицког да је Филипу 1817. године било педесет година.

[8] Основне особине песме из прве верзије (страх народа од подизања устанка, али и неминовност избијања устанка, крај једног периода и прелазак устаника у Босну), нису више мењане.

[9] Како су епске песме настајале углавном убрзо после догађаја о којима певају, закључчак је, у устаљеном обрасцу настанка епских песама, настајао први, те се, потом, гради читава сторија како је до тога дошло.

Због пријема песме у народу, Вишњић је морао узети карактеристичне, али не и одвише ретке појаве, будући да су за њих развијена и народна веровања и уклапају се у есхатолошки наратив песме. Све „прилике" које Вишњић наводи су ноћне. Овде он врши „превођење" космичких збивања у друштвена догађања и конкретизацију митске приче. (Пешикан Љуштановић 1996: 188; Недић 1990: 53). Због тога, јако је тешко одредити о којој се тачно појави радило у свакој конкретној „прилици", као и везати конкретни историјски догађај за одређену „прилику." У овом послу, историографија се мора ослонити на посредне податке, који се могу наслутити из текста песме. Будући да је коначна, стандардна варијанта песме одређена више од десет година након почетка устанка, могло је и код тада живих сведока доћи до мешања и замагљивања тачног следа догађаја.

У литератури је песма „Почетак буне против дахија" доста обрађивана. Историографија је нарочито пажње посветила на њен историјски значај (Ђоровић 1936: 67–79), односно значај ове песме као наративног извора. Посебан осврт пружен је на помен „небеских прилика" у овој песми. „Прилике" које су претходиле Устанку су изложене у редоследу: „ватање" Месеца једанаест дана заредом, црвени барјаци који „иду" по небу, грмљавина на св. Саву и „играње дана на истоку" три пута пре но што коначно осване. Ове појаве је, са геофизичког становишта, у *Гласнику Српског географског друштва* објаснио Милутин Радошевић 1938. године (Радошевић 1938: 73–82). Године за које је Радошевић везао четири „прилике" нису одабране ни најмање случајно. Управо у годинама у којима је забележена свака од „прилика", догодили су се важни догађаји у историји српског народа. Надовезујући се на Радошевићеве закључке, Душан Пантелић је побројао више могућности о којим се природним појавама могло радити.

У првој прилици, где се месец „ватао" сваку ноћ од Трипуна (1/14 фебруара, прим. аут.) до Ђурђева дана (св. Ђорђа Кратовца, 11/24 фебруара, прим. аут.), ради се, према Радошевићу, највероватније о тзв. Бишоповом прстену, оптичкој појави која настаје услед облака фине прашине у атмосфери на великој висини. Узрок првој „прилици" је у вези са ерупцијом вулкана Лаки на Исланду 1783. године. До појаве „ватања" Месеца је, рачунајући и време потребно да се прашина формира у дисперзивни облак и да он буде видљив и са југа Европе, дошло 1784. године (Радошевић 1938: 74). Мада не треба губити из вида Радошевићево тумачење, нарочито у вези са историјским догађајима у Босни, коришћење неустаљене терминологије – „хватање" уместо „зацрњење", може се тумачити и на начин да се радило о делимичном помрачењу, што треба оставити

отвореним и могући одговор потражити након мултидисциплинарних истраживања (ССЗиН 1903: №3831; Пантелић 1954: 89–91).[10]

У Смедеревском санџаку (~Београдском пашалуку) и у суседним областима, немири и самовоља паша и јаничара су у ово време достигли врхунац. Дефтердар Хусни Јусуф ефендија је у извештају 1784. године навео да је београдски серхат (крајина) немирна област, у којој мир не може да траје дуже од три месеца. У Босни је у пролеће и лето 1784. године, поред сталних немира, владала и куга, која је харала и 1763/4. године. Становништво је покушало да се заштити тако што је отишло у планине, али је куга и тамо стигла. Укупне процене су да је у Босни у XVIII веку било 28 епидемија (Јеремић 1951: 18–22). Тринаест година потом, Угарско намесничко веће послало је жупанијама обаештење (интимат) 23. јула 1778. године, којим их обавештава да је у „турским провинцијама" избила куга, због чега треба предузети мере заштите. Неколико месеци касније, 2. октобра 1778. године, Угарско намесничко веће је послало обавештење да је куга у „турским пределима Босне" престала (АВ, ББЖ, Фасц. 24, Фасц. 35, Litt. „R"; №374, 377, 378, 385).

Вишњић је помрачење Сунца 1806. године видео као знамење устанка, будући да се радило о догађају непосредно пре преношења устанка у Босну. Ореол око Сунца из 1804. године није могао да буде релевантан, у случају да је песма настала 1806. године, јер се 1804. године није догодило ништа тако значајно у Босни. Међутим, у коначној редакцији песме, треба узети у обзир и појаву ореола око Сунца 1804. године, чак она постаје важнија, јер је битнија за лична сећања већине Вишњићеве „публике." Објашњење да се дан хвата три пута је последица разумевања делимичног помрачења, односно проласка Месеца испред Сунца, где је најпре почело да свиће, потом су остајали наизменично видљиви само делови сунчевог диска, а на крају се и разданило. То је, нарочито у Вишњићевој имагинацији, односно уметничком обликовању сведочанстава људи из његове околине, могло довести до формулације о „троструком" свитању истог дана, што Радошевић тумачи као ореол око Сунца, а да је изнето као помрачење, због тога да би се неминовност рата јаче изразила. (ССЗиН, II, 1903: №3831; Радошевић 1938: 75–79; Пантелић 1954:89–91).[11]

[10] Помрачења Месеца су забележена 22. марта 1800, 18. марта 1801. и 14. јануара 1804. године. (по јулијанском календару).
[11] Помрачења Сунца забележена су 30. јануара 1804. и 25. децембра 1805. године. (по јулијанском календару).

Имајући у виду да песничко казивање наводи на питање ослобођења Босне, на шта посебно указују последњи стихови, може се дâти простора тези да је за четврту „прилику", Вишњић узео помрачење Сунца из јануара 1806. године.[12] Да је случај о Београдском пашалуку, тон би био друкчији, будући да се у том случају ради о отпочињању нове, не о крају старе епохе. Трећа „прилика", оличена у грмљавини о светом Сави[13], везана је првенствено за долазак дахија. На основу посредних података, грмљавина у зиму 1803/1804. године није била необична, те је мало вероватно да је ова појава послужила као „знамење." Њу је и теже везати за текст песме, јер се зазирање становништва од устанка, оличено у стиху „ал се Србљи дигнут' не смједоше" (Панић Суреп 2014: 160–163; Ђурић 2009: 845) овде не уклапа. Стога, много је вероватније да се радило о грмљавини почетком 1801. године, односно о доласку дахија на власт у Београду – нарушавању дотадашњег легалног система и стварања потребе да се узурпатори сруше у побуни (до чега тада није дошло).

Друга „прилика" је, вероватно, поларна светлост, која се у јужним деловима Европе може видети ређе но на северу, те се и тумачи као нешто несвакидашње. „Крвави барјаци" који иду по небу су управо линија поларне светлости која се у овим подручјима могла видети испрекидано. Владан Недић (В. Недић, нав. дело, 53) наводи могућност појаве Халејеве комете (*звезде заставуше*), што се не би могло уклопити у трајање „прилике" коју Вишњић наводи, с обзиром на то да се комета појављује једнократно и краткотрајно (Недић 1990: 53). Појаве поларне светлости су за јужну Европу забележене за зиму 1778/1779. и 1787/1788, при чему се као знамење пре може узети ова друга година, као година почетка *Кочине крајине*, а и уклапа се у временско Вишњићево одређење „од Ђурђева до Митрова дана" (Панић Суреп 2014: 160-163; Ђурић 2009: 845), јер је у то време и забележена. Уједно, ово је и стереотипно место у народној поезији. *Кочина крајина* не само да претходи устанку хронолошки, већ представља и његов органски, структурални предуслов.[14] Након завршетка *Кочине крајине*, као дела последњег, десетог Аустро-турског рата (1788–1791) и склапања Свиштовског мира (4. августа 1791) у Београдском пашалуку је уведена кнежинска самоуправа и забрањен боравак јаничара.

[12] Иако је за већину Вишњићевих слушалаца, тако и за Вука, ова „прилика" везана за 1804. годину, овде није морало доћи до колизије, будући да су и казивачи и слушаоци са простора Београдског пашалука, те су они ово везали за „знамење" које се „указало" када је у њиховом крају почео устанак.

[13] „1801 ануари 14 уочи светога Саве српскога би тутањ многи и грмљавина и земља се тресе и пукоше три грома..." (ССЗиН 1903: №3831).

[14] Током овог рата, запажену улогу имали су и српски фрајкори и граничарске јединице, које су заузимале значајно место у хабзбуршкој војсци, нарочито од средине XVIII века и терезијанских реформи. (Поповић, Поповић 2022: 191)

Долазак дахија на власт и њихово кршење ових прописа, довело је, између осталог, до подизања Првог српског устанка. Са друге стране, за другу прилику, Пантелић наводи да се десила 1806. године (Пантелић 1954: 89–95). У ово време се појављују и наводи да у Босни круже јуначке песме о Карађорђу, попут извештаја фрањеваца из Дубровника. (Гавриловић 1904: 12). У прилог Пантелићевом тумачењу иду и друге чињенице везане за догађаје у Босни у 1806. години, те се, на овом месту, предност може дати тумачењу да се радило о помрачењу Сунца 25. децембра 1805. (=6. јануару 1806. године), тим пре што се важно „знамење" збило на један од највећих хришћанских празника.

Каноник загребачког каптола, опат Винћенцо Влаховић је 12. октобра 1804. године из Горице код Имотског поднео извештај аустријским властима о путовању руског емисара Александра Сапјехе по Далмацији и српским манастирима и о његовој намери да пође у Босну. Влаховић је очекивао да ће се босански хришћани дићи на устанак, што је поткрепио сазнањима да их православни трговци снабдевају из Дубровника оловом и барутом (Гавриловић 2004: №12, pp.15–16). Влаховић је и лично обавештен о недаћама, а из других извора је био уверен у основаност ових тврдњи. „'Ја слушам свакодневно жалбе и ћутим на њих, али знам сасвим поуздано да је тако како ми људи кажу'" (Гавриловић 2004: №, 11, pp. 9). Крајем октобра 1804. године, Влаховић наводи да Срби у Босни, нарочито на граници са Србијом, купују барут, олово и кремење. Већ у ово време се у Босни говорило о паду Београда и скором походу на Сарајево (Гавриловић 1904: №11, pp. 9, №12, pp. 9–10). Цела песма „Почетак буне против дахија" одише оптимизмом, карактеристичним за почетак устанка, те је настанак прве варијанте сигурно везан за ово време (Пантелић 1954: 95-98).

Крупнија кретања међу Србима у Босни почињу у јесен 1806. године, као одјек устаничких победа. Догађали су се и спорадични упади устаника преко Дрине. Према одређеним индицијама, може се закључити да се у Босни спремао устанак, мада је једино у Подрињу било могуће створити озбиљнију устаничку базу. Устаничка војска је ушла у Босну, али није успела да створи снажније упориште (Гавриловић 1904: №16, pp. 13). Устанички напад према Босни почео је крајем марта 1807. године, а први озбиљан продор почетком маја 1807. године, када су устаници забележили краткотрајни продор до Тузле, одакле су потиснути натраг на Дрину. Устаничке акције априла 1807. године је, углавном успешно, сузбијао зворнички Али-паша Видајић. Босански везир Хусрев Мехмед-паша је 7. маја 1807. године одбацио устанике преко Дрине. Након овога, устаничка дејства лево од Дрине углавном су се сводила на четовање (Гавриловић 1904: 116–119; Чубриловић 1936: 121–122).

Током 1807. године се у Маглају и Грачаници у средњој Босни налазе Карађорђеве уходе са циљем ширења устанка. Босански везир је управо у ово време настојао да спроведе сакупљање оружја од хришћанске раје, будући да је дошло до вести да Карађорђе припрема поход преко Вишеграда на Сарајево и да буљубаша Паво Писаровић има задатак да окупи „расуте хајдучке чете по Босни" (Стојанчевић 1998: 68). У гушењу устанка је 1807. године у босанском Подрињу спаљено више села (Баница, Пилица, Белошевићи и Главачица). Поп Лука Лазаревић је у једном продору стигао до Тузле (Стојанчевић 1998: 68). У писму дубровачкој влади од 25. септембра, дубровачки драгоман у Травнику, Антун Вернаца (Антоније Вранчић) наводи да „Срби[15] су се повукли у своје крајеве са изјавом да немају више никаквих захтева. Пре неколико дана дошла су паши из Цариграда два татарина са наређењем за поменутог босанског пашу да, пошто су се речени Срби повукли у своје станове, немајући од сада унапред ни најмање захтеве, мора да их штити у свакој њиховој потреби и да им[16] увек даде брзу правду."[17] Неке појединости из Вернационог извештаја наводе на помисао да је у Босни 1805. године у касно лето избио устанак. Највероватније се, међутим, радило о упаду устаника из Шумадије у периоду 1804/1805. године. Филипу Вишњићу је ово могло послужити као основ за објашњење „небеске прилике" и одговор „ал' се Србљи дигнут не смједоше" (Панић Суреп 2014, 260–263; Ђурић 2009: 845), јер у овој години нема знатнијег устаничког покрета у Босни (Крекић 1954: 215–216).

Прелазак устаничких дејстава у Босну дошао је након Боја на Мишару (13–15 VIII 1806.), иако је већ 1805. године забележено народно расположење на устанак. Однос побуњеног народа са обе стране Дрине имао је обележје јасне националне солидарности, нарочито 1807. и 1809, као и у одбрани 1810–1811. године. Током 1807. године, устаници су продрли до Брчког и према Тузли, запосели Романију, Рудо и Прибој. Османске посаде у Зворнику и Сребреници су успеле да се одрже. Након Чегра (31. V 1809.), овај део је морао бити напуштен. Заједно са народом, прешао је и оберкнез Иван Кнежевић (Стојанчевић 1998: 73–75, 82–83, нап. 2). Важно је напоменути да су дејства устаникâ на јужном и источном сектору ратишта биле су усаглашене и међусобно условљене са устаничким дејствима у Босни. Ради осигурања успеха на југозападном фронту,

[15] Овде Вернаца мисли на српске устанике. (А.П.)
[16] Овде Вернаца мисли на српску православну рају. (А. П.)
[17] „I Serviani si sono ritirati in loro paesi col dichiararsi, che non hanno piu alcuna pretensione. Addireto pochi giorni sono arrivati da Constantinopoli al Passa due Tartari con un ordine al detto Passa di Bossina, che essendo i detti Serviani ritirati alle loro abitazioni senz'avere da qui innanci minima pretensione, debba in ogni loro occorenza proteggere e farli sempre una pronta giustizia...", 25. IX 1805, Травник, из писма Антуна Вернаце, (Крекић 1954: 215-216, №12, pp. 222)

Карађорђе је настојао да се што чвршће осигура југоисточни. Пораз на Чегру је принудио Карађорђа да напусти офанзиву ка Црној Гори, мада се већ налазио код Сјенице. Устанички пораз на Чегру је био прекретница у Првом српском устанку. Након њега, отворен је пут османском напредовању и сузбијању устанка, што је био и основни разлог устаничком повлачењу из Босне (Недељковић и др. 2021: 219–233; Пешић, Ђорђевић 2009: 83–85; Пешић 2010: 160–162; Пешић 2012: 181, 186, нап. 39; Младеновић, Пешић 2014: 286–288; Антић 2023: 7–8; Антић 2015: 1448–1449).

Трећа „прилика", грмљавина на св. Саву, последица је благе зиме, коју је Вукићевић везао за 1800/1801. годину, када је забележено да је 1801. године, на дан св. Саве, гром ударио „један у Бабића брег у кућу, други у џамију Заимову, а трећи не знам ђе" (Вукићевић 1901: 231–235)[18]. Поред овога и европски извори потврђују да је зима 1800/1801. била блага. Међутим, појава благе зиме није сâма по себи необична, поготову не као прве две „прилике", али је 1801. година била значајна по томе што су дахије, као старешине јаничара, насилно преузеле власт у Београдском пашалуку. (Стојанчевић 1998: 60–72; Ђорђевић 1954:5–27).

За четврту „прилику" се везује зима 1803/4. године, која је, такође, била забележена као блага, што се може потврдити и стиховима бр. 38–41: „Увати се сунце у прољеће / у прољеће на светог Трипуна / један данак три пута се вата / а три пута игра на истоку" (Панић Суреп 2014: 160–163; Ђурић 2009: 845). У „игрању" дана, који „три пута се вата" (тј. три пута тог дана свањава) се може уочити појава слична као и у првој „прилици" – ореол око Сунца настао услед прелома светлости кроз ситне кристале леда, што је најчешће под углом од 22 степена, а што одговара јутарњем положају Сунца у касну зиму. Ова појава је израженија при наглом захлађењу након топлијег периода, што одговара поменутим топлијим зимским данима и наглом захлађењу ноћу, нарочито ако није било снега и облака. У народном веровању, зора има посебно значење, што је додатни разлог да се ова појава уочи као знамење, и то кључно за подизање устанка. Специфично значење имају и стихови 60–68, у којима дахије гледају у звезде помоћу стаклене тепсије, у којој виде своја тела без глава. (Панић Суреп 2014: 163–166; Ђурић 2009: 846–848) „Играње" дана се може са великом сигурношћу, довести у везу и са повећаном количином вулканског пепела у ваздуху, будући да је у ово време забележена појачана активност вулкана Везува (1796–1832) и Етне (1803–1809). На исти начин се може објаснити и специфично преламање светлости у стакленој тепсији, чиме се у песми

[18] Вукићевић наводи да је разлог појави „крвавих барјака" била комета забележена 24. јуна 1798. године.

указује на скоро погубљење дахија. Хронолошки ред испоштован је у овом случају, што се види већ из тога да су дахије виделе своја тела без глава након описа прилике која је означила почетак устанка. Међутим, то је у песми представљено као прорицање, што указује на то да је певач водио рачуна о томе да су дахије погубљене касније, 25/26. јула 1804. године. Четврта „прилика", као најзначајнија за подизање Устанка, после које је устанак и избио, од свих побројаних је најнеобичнија, уједно и најпотпуније описана, што се, такође, може сматрати обликом историјског памћења народа, из перспективе од неколико година, када су се резултати устанка већ показали и утицали на обликовање народног сећања о догађајима којима је управо сведочио. Хронологија се доцније помутила[19], али је одлично уклопљена у смисао. Ћоровић заступа тезу да је песма и иначе настала после Вишњићевог преласка Дрине, без обзира на тон, јер је Вишњић могао да се таквим тоном послужи у циљу подизања морала (Ћоровић 1936: 69–74)

Поред хронолошког реда приликом набрајања „небеских прилика" (који је – показује се – нарушен), Вишњић се, такође, служи методским приступом *од општег ка посебном*. Прве две прилике говоре о узурпацији и кварењу, осипању провинцијске и локалне управе на османском Балкану. Везивање конкретних историјских догађаја за хронолошки блиске „небеске прилике" дошло је након тога што је био познат исход догађаја. Овде се нарочито мора водити рачуна о томе да су гусларске песме настајале убрзо после збивања. Прва и четврта прилика су, највероватније, улазиле у првобитну верзију, јер се ради о истој природној појави – помрачењу Сунца (Пантелић 1954: 89–91).[20] Након трећег знамења у првобитној варијанти, појаве неба без звезда (помрачења Месеца) и одраза дахијских тела без глава, устанак је избио. У коначној редакцији је, дакле, укупно пет знамења, што је реткост у народној књижевности, поготову стога што се ради о различитим појавама, које се тек *post festum* могу протумачити као „знамење." На крају, закључак који се може извести је да је навођење „небеских прилика" као знамења у песми везано за две конкретне историјске чињенице (трећа и четврта „прилика") и за две опште слике друштвеноисторијског стања српског народа крајем XVIII и почетком XIX века, у освит Српске револуције.

Приликом сагледавања хронологије „прилика" у историјском времену, најзначајније је у овом случају користити се хронологијом догађања у Босанском

[19] Уколико је и било пропуста, треба оставити могућност да их је Вук исправио, будући да је он врло пазио на хронологију устанка.

[20] Пантелић сматра да за прву и четврту „прилику", Вишњић није имао конкретне појаве као узор, већ их је, знајући значај њихов у народним веровањима, искористио као средство да би „истакао неминовност избијања устанка."

пашалуку. Наиме, Вишњић је сведок тих догађаја и најбоље их је познавао. Затим, утврђивање времена настанка песме је овде довело до закључка да је основна структура песме настала непосредно по преласку Првог српског устанка у Босну, а да су каснији догађаји описани у песми интерполација која не нарушава структуру. С тим у вези, иако се у геофизичком смислу мора поклонити поверење закључцима Милутина Радошевића, он је применио неодговарајући хронолошки приступ, сагледавајући искључиво догађаје који су могли бити познати у Београдском пашалуку, а тек посредно оно што се догађало у Босни онога времена. У том погледу је доследнији Душан Пантелић, мада је и код њега забележено, без конкретног закључка, систематизовање чињеница које су могле послужити као основа за обликовање „прилика" у песми „Почетак буне против дахија." Последња „прилика" у којој се говори о скором погубљењу дахија, код Вишњића је у први мах била услов да устанак избије и пређе у Босну, имајући у виду време настанка песме, а тек у коначној варијанти је постала носећа чињеница структуре песме. Из наведеног се може закључити да примере за обликовање „прилика" у песми Вишњић изворно налази у догађајима везаним за историју српског народа у Босни, али да је након пропасти Устанка у Босни и Вишњићевим преласком у централне области нововековне српске државе, одакле је била и већина каснијих реципијената песме, „Почетак буне против дахија" у време штампања и стварања стандардне верзије, везана првенствено за главни ток Српске револуције, што уједно сведочи и о високом степену нтерисаности српског народа у XVIII/XIX веку.

Литература

Антић, Д. (2015). Узроци слабљења демографске позиције Срба у Старој Србији на прагу XX века. *Теме*, *39*(4), 1447–1460.

Антић, Д. (2023). Јужна Стара Србија и Македонија у погледу српских политичких и научних мислилаца. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 14(1), 7–20.

Ђорђевић, М. (1954). Прва година српског устанка. Прилог изучавању карактера устаничких циљева 1804/1805. *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, *6*, 5–27.

Јеремић, Р. (1951). *Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустро-Угарском*. Београд: Научна књига.

Кнежевић, С, (2012). *Вишњичев пјеснички споменик револуцији*. Источно Сарајево (Пале): Просвјета.

Љушић, Р. (1994). *Србија 19. века. Изабрани радови, књ. 1*. Београд: „Војска."

Љушић, Р. (1998). *Србија 19. века. Изабрани радови, књ. 2.* Београд: Војна књига.

Младеновић, Б., и Пешић, М. (2014). Југоисточна Србија у првим годинама Српске револуције. У: *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века: тематски зборник радова* (Б. Димитријевић, ур.). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 277–289.

Недељковић, С., Ђорђевић, М., и Поповић, А. (2021). Прилике у централним областима Старе Србије крајем 18. и почетком 19. века. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици*, *51*(4), 219–233.

Недић, В. (1990). *Вукови певачи*. Београд: Рад.

Пантелић, Д. (1954). „Небеске прилике" пред Први српски устанак. *Историски гласник*, *1–2*, Београд, 89–102.

Петровић, Д. К. (1972). Неколико података о Вишњићевој песми „Почетак буне против дахија"*, Зборник Матице српске за књижевност и језик*, *20*, 205–206.

Пешикан Љуштановић, Љ. (1996), *„Пошљедње вријеме у Библији и песмама из Вукових народних збирки*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 26(1), 185–192.

Пешикан Љуштановић, Љ. (2010). „Пошљедње вријеме" у „Горском вијенцу" и српској народној поезији. *Његошев зборник*, *1*, 151–174.

Пешић, М. (2010). Нејединство међу устаничким вођством узрок пораза на Каменици 1809. године. У: *Бој на Чегру у историји и традицији српског народа: тематски зборник радова* (Д. Алексић, ур.). Београд: Институт за новију историју Србије; Ниш: Народни музеј Ниш, 152–163.

Пешић, М. (2012). Ратне операције устаничке војске на јужном делу ратишта од 1806. до 1809. године. *Устанци и побуне Срба у Турској. Зборник радова. Поводом 170 година од избијања Нишке буне* (Р. Виденовић, гл. и одг. ур.), Ниш: Филозофски фкаултет Универзитета у Нишу, 173-187.

Пешић, М., и Ђорђевић, М. (2009). Прилози за библиографију Боја на Чегру 1809. године. *Пешчаник: часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке*, *7*, 83–85.

Поповић, А., и Мушикић Поповић, И. (2022). Једно писмо барона Енгелсхофена патријарху Арсенију IV из 1743. године. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици*, *52*(4), 187–198.

Радошевић, М., Ђ. (1938). Четири „прилике" у песми „Почетак буне против дахија" (геофизичко тумачење). *Гласник Српског географског друштва*, *24*, 73–82.

Стојанчевић, В. (1998). *Српски народ у својој новијој историји. Крај XVII почетак XIX века.* Нови Сад: Прометеј; Православна реч, 60–72.

Стојанчевић, В. (2014). *Вук Караџић: култура и историја: Вуково дело о српском народу и његовој култури (расправе и чланци)*. Нови Сад: Прометеј, 235–251.

Томић Б. (1936). Филип Вишњић. Живот, појава и духовне особине. У: *Зборник у славу Филипа Вишњића и народне песме*. *Друго издање*. Београд: Одбор за прославу Филипа Вишњића, 5–35.

Ћоровић, В. (1936). Хисториска вредност Вишњићеве пјесме „Почетак буне против дахија", *Зборник у славу Филипа Вишњића и народне песме. Друго издање*. Београд: Одбор за прославу Филипа Вишњића, 67–79.

Чубриловић, В. (1936). Босанско Подриње и први српски устанак (1804–1813). *Зборник у славу Филипа Вишњића и народне песме. Друго издање*. Београд: Одбор за прославу Филипа Вишњића, 119–124.

Извори

Вукићевић, М. (1901). Из старих Србуља. *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, *13*, 31–70, 280–350.

Гавриловић, М. (1904). *Исписи из париских архива. Грађа за историју Првога српскога устанка*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Гавриловић, С. (2004). Додатак „Грађи бечких архива о Првом српском устанку", *Мешовита грађа – Miscellanea, књ. 23*. Београд: Историјски институт, 9–61.

Ђурић, В. (2009). *Антологија народних јуначких песама*, Београд: Учитељски факултет Универзитета у Београду. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://citalici.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/01/antologija_narodnih_junackih_pesama.pdf (21. јануар 2025).

Крекић, Б. (1954). Неколико дубровачких вести о Првом српском устанку. *Историски гласник*, *1–2*, 209–224.

Панић Суреп, М. (2014). *Филип Вишњић. Песник буне. Живот и дело*. Београд: „Јасен издаваштво."

Јовановић, Љ (прир.) (1898). *Скупљени историски и етнографски списи Вука Стеф. Караџића, књ. 1*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.

Стојановић, Љ. (прир.) (1903). *Стари српски записи и натписи, II*. Београд: Српска Краљевска академија.

Архивска грађа

Архив Војводине, Бачко-Бодрошка жупанија, Нови Сад, Фасцикуле 24, 35.

HISTORICAL EVENTS AND "OCCASIONS" IN THE POEM “POČETAK BUNE PROTIV DAHIJA”

ALEKSA M. POPOVIĆ, UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The paper reviews the real historical events that are interpreted in the Filip Višnjić's poem “Početak bune protiv dahija” as heavenly conditions, i.e. signs of great changes. Bearing in mind that several decades, marked by significant events, passed from the chronologically earliest mentioned event ("occasion") to the creation of the final version of the poem, the time frame was shortened in the poetry narrative and specific historical events were linked to the beginning of the Serbian Revolution, in a kind of eschatological determination. Based on the relevant sources and literature, the article presents the historical events described in "celestial occasions" in the poem “Početak bune protiv dahija” and provides an overview of the social consequences of the natural phenomena mentioned in the poem. Unlike numerous other folk epic poems, in this poem the chronological sequence is consistently implemented. From the creation of the “Početak bune protiv dahija” to Vuk Stefanović's *Povesnica*, it was only a few years. The context of the creation of the poem also points to the conclusion that the experience of Serb's people life from the end of the 18th century, which was brought into the poem, which testifies to an organized system of historical thinking, i.e. historical consciousness of the people.

Keywords: history of the Serbian people, historical consciousness, social history, history of literature, 18th and 19th centuries

Драгана Милић[1]
ORCID: 0000-0002-4319-5800
821.163.41-94"04/14"
821.163.41-09:398
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975544

СКАДАР И МРЊАВЧЕВИЋИ: УСМЕНИ ЕПСКИ НАРАТИВИ И ЊИХОВА ИСТОРИЧНОСТ[2]

Предмет овог рада је анализа историјских података и епских наратива о везама између Скадра на Бојани и чланова средњовековне породице Мрњавчевић. Подручје Скадра се у позном средњем веку сматрало саставним делом Зете и током друге половине 14. века налазило се у саставу земље обласних господара Балшића. Управа Мрњавчевића се протезала над пространом територијом обухватајући градове Призрен, Приштину, Ново Брдо, Скопље, Прилеп и Охрид, као и Серску област. Међутим, усмена епска традиција Балшиће не памти као господаре Скадра што се објашњава њиховом повезаношћу са римокатоличком црквом. За разлику од њих, у народној традицији су Мрњавчевићи препознати као господари и оснивачи Скадра. Песме *Женидба краља Вукашина* и *Зидање Скадра* посебно истичу везе Мрњавчевића са овим градом. Циљ рада је да анализом, а потом синтезом података из доступних историјских извора о пореклу и деловању Мрњавчевића укаже на могући утицај историје на традицију и преиспита историчност наратива у епској књижевности.
Кључне речи: Скадар на Бојани, Мрњавчевићи, краљ Вукашин, деспот Јован Угљеша, епска поезија, историја, средњи век

Питање односа историје и епике је доста сложено и темељи се на принципу да епска поезија проистиче из историјских догађаја и пева о историјским личностима како би одржала сећање на њих (Деретић 2000: 13, 37–43, 58). Међутим, у српској историјској епици или „јуначким пјесмама" како их је насловио Вук Стефановић Караџић, постоји значајан део митског и митолошког, односно неисторијског, што допуњује историјске догађаје недовољно познате народним приповедачима (Караџић 1964: 87, 99; Пешић и Милошевић Ђорђевић 1996: 100, 109; Деретић 2000: 17, 35). Због тога ова поезија не може бити историјски извор.[3]

[1] dragana.milic@filfak.ni.ac.rs
[2] Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451–03–66/2024–03). Припремљено у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 336/1–6–01).
[3] Да епска поезија није веродостојан историјски извор констатовао је и Вук Стефановић Караџић, истичући да епика не преноси објективно догађаје из прошлости, већ је њен задатак да их обликује јер „у историји се гледа истина, а у пјесми се гледа како је измишљено и намјештено" (Караџић 1964: 151, 179).

Народна или усмена књижевност у коју спада и епика преношена је усменим путем на широком подручју, уз учешће више појединаца током различитих временских периода, што за последицу има више варијанти једне песме (Латковић 1991: 7; Делић 2006: 17–20). На основу односа према историји извршена је подела на историјске песме у ужем смислу (значајни догађаји који су дубоко укорењени у народној свести) и епске мотивске песме (догађаји се не могу идентификовати јер је историјско у њима у споредном плану) (Деретић 2000: 72; Сувајџић 2007: 67–68).[4] Песме које су предмет овог рада, *Женидба краља Вукашина* са мотивом неверне жене и *Зидање Скадра* са мотивом узиђивања људске жртве у грађевину, имају одлике епских мотивских песама (Стефановић 1933: 251; Пешић и Милошевић Ђорђевић 1996: 54, 163; Деретић 2000: 73).

Зидање Скадра је песма епске природе са лирским елементима или балада, која припада неисторијском циклусу јер не описује конкретан историјски догађај (Руварац 1884: 84–85; Сувајџић 2007: 159, 163–164, 169). Пошто је тежња епске поезије да догађај локализује, радња је географски сконцентрисана у Скадру и његовој околини, а историјски за Мрњавчевиће (Стефановић 1933: 251, 265).[5] Ову песму је Вук чуо од Старца Рашка пореклом из Колашина, који је препознатљив као „песник колективних и индивидуалних пораза" јер је углавном испевао песме о пропасти српског царства (Деретић 2000: 316). У његовом начину певања преплићу се прошла и будућа времена, историјско и митолошко (Деретић 2000: 316–319).

Песма *Женидба краља Вукашина* припада преткосовском циклусу. Постоји у више верзија, али је Вук забележио да му се највише допало како је испевао Стојан Хајдук из Херцеговине, па иако је песму чуо од 5 певача, објавио је само њу (Караџић 1964: 140). Стојан је препознатљив по песмама у којима је наглашена улога жена. У њима се осликавају карактери различитих жена, које по правилу наступају промишљено, а њихове личности имају дубину (Латковић 1991: 17; Деретић 2000: 319–322). Тема песме је Момчилова смрт, узрокована издајом његове жене Видосаве коју чини да би се удала за краља Вукашина. [6] У њој се јавља анахронизам – довођење у везу догађаја и личности из различитих историјских периода (Латковић 1991: 16; Деретић 2000: 73).

Преплитање историјског и неисторијског у мотивским песмама условљено је поруком коју песник преноси, тако да су реални историјски догађаји често потпуно

[4] На овакву поделу указао је Иларион Руварац расправљајући о постанку и карактеру српске епске поезије. Према његовој терминологији разликују се „хисторичке песме" и „праве јуначке скаске" (Руварац 1884: 19–102).
[5] О једном тумачењу повезаности песме *Зидање Скадра* и Мрњавчевића видети: Бајовић 2020: 73–99.
[6] За детаље видети целовиту студију која разматра песму *Женидба краља Вукашина (*Делић 2006).

преобликовани (Деретић 2000: 64). Да би се утврдило како је дошло до повезивања Мрњавчевића са Скадром потребно је преиспитати сачуване историјске изворе и поредити их са народним предањем и епском поезијом.

Порекло породице Мрњавчевић и њен успон у државној управи недовољно су познати услед недостатка историјских извора. Није извесно ни да су њени припадици користили презиме Мрњавчевић, будући да није забележено у савременим изворима, а први пут се помиње у *Руварчевом родослову* који датира између 1563. и 1584. године (Рудић 2001: 89, 93, 95).[7] Браћа Вукашин и Угљеша су први чланови ове породице који се јављају у изворима из 14. века. Млађи брат Угљеша је 1346. године био намесник цара Душана у крају око Дубровника, вероватно у Требињу и Конавлима (Михаљчић 2001: 102; Алексић 2012: 12).[8] Старији брат Вукашин се помиње са титулом жупана када је за њега у Прилепу 26. марта 1350. године завршен један требник (Михаљчић 2001: 102).[9] Титулу жупана су средином 14. века носили споредни чланови владарске династије и властела угледног и старог порекла (Благојевић 2001: 38–55). То значи да је Вукашин припадао утицајној породици, да је имао своје управно подручје у прилепском крају и да је био део државне управе (Алексић 2012: 11). Након овога, јављају се тек у време када су постали водеће личности у царству.[10]

За разлику од савремених, млађи извори у којима се преплиће предање, доносе развијену причу о пореклу и деловању Мрњавчевића. Цитирајући византијског историчара Лаоника Халкокондила који је живео у 15. веку, Орбин пише да је Вукашин био пехарник цара Душана, а Угљеша коњушар. Међутим, ови подаци су усамљени и нема потврде у другим изворима (Орбин 1968: 49; Михаљчић 2001: 102; Зарковић 2020: 416).

---

[7] Руварчев родослов је последња обрада старих српских родослова, а састављен је за руског цара Ивана IV (1533–1584). Још неколико извора из друге половине 16. века помиње презиме Мрњавчевић, али није познато да ли је оно настало на основу неког старијег текста који је послужио као извор или из народног предања (Рудић 2001: 89–95).

[8] Дубровачко Веће умољених се сложило да барону Угљеши, привременом управнику кога је цар послао ("Vglesse barono huius contrate noviter misso a domino imperatore") исплаћује 50 флорина или дуката (MR I 1879: 235; Јиречек 1959: 360, нап. 51).

[9] Требник писан на пергаменту уставним писмом завршен је „mäséca marýta k÷œ÷ dýný pri `ùpanä Výlka{inä ... vý dýnÿ blagovärnago cara na{ega Stefana i sÿna mù Ùro{a i carice Elene, òbladað{timý vsämi zemlàmi: srýpýskomý, i pomorýskomý, i gríÿýkomý, kýga se otvrý`e Berý" (Kovačević 1878: 270–271; Стојановић 1902: 37). Иако запис није датиран, познато је да је у питању 1350. година пошто је тада Јован Кантакузин уз помоћ издаје у граду заузео Бер, док је Душан боравио у западним крајевима своје државе (ВИИНЈ VI 1986: 498–508; Срејовић и др. 1994: 549–551).

[10] У неколико извора сумњивог карактера се помиње име Вукашин. Међутим, ови документи су одбачени као фалсификати (Алексић 2012: 12, нап. 45 и 46). Извесни челник Вукашин се помиње међу дворанима као сведок у привилегију града Котора који је издао цар Урош (Јиречек 1959: 360, нап. 50; Михаљчић 2001: 104–105).

У науци је заступљен став да је захваљујући Орбиновом делу презиме Мрњавчевић широко познато па се и усталило у историографији. Према Орбину, отац Вукашина и Угљеше је био сиромашни властелин Мрњава који је једне вечери у својој кући угостио цара Душана. Да би му се одужио за гостопримство, цар је његову породицу повео на двор. Мрњава је имао три сина: Вукашина, Угљешу и Гојка и две кћери, чија се имена не наводе (Орбин 1968: 50). Из савремених извора није познато да ли су Вукашин и Угљеша имали још једног брата.[11] У песми *Зидање Скадра* помиње се Гојко, који је частан и држи задату реч (Пешић и Милошевић Ђорђевић 1996: 163).

Епска традиција и предање изградњу утврђеног Скадра приписују Мрњавчевићима, иако је град основан у античком периоду (Стефановић 1933: 292; Бајовић 2022: 73). На самом почетку је дат увод у основну проблематику песме. Браћа Мрњавчевић се наводе као оснивачи Скадра од најстаријег до најмлађег: краљ Вукашин, војвода Угљеша и Гојко, који нема титулу. Град неуспешно зида 300 мајстора током 3 године јер вила сваке ноћи руши зидине. Натприродно биће – вила захтева жртву и обраћа се Вукашину. Најпре тражи да у темеље главне куле узида брата и сестру Стојана и Стојанку, а пошто они нису пронађени, вила даје предлог да се узида једна од супруга која донесе мајсторима ручак. Браћа су се заклела да неће одати ову тајну својим супругама, што је испоштвао само Гојко. Млада Гојковица сутрадан доноси ручак. На градилишту се дешава дирљив сусрет младих супружника, које прекидају Вукашин и Угљеша одводећи снаху у темеље. Гојковица је молила Рада неимара да јој остави отворе на дојкама и на очима како би свог малог сина Јова од годину дана отхранила и како би могла да га гледа. На крају је објашњено како је настао лековити прах на зидинама тврђаве (Караџић 1988: 94–101).

Мотив приношења људске жртве приликом изградње неког објекта заједнички је многим народима и историјским епохама (Стефановић 1933: 251–263). По томе песма *Зидање Скадра* није јединствена већ је њен сиже настао преношењем мотива жртвовања (Сувајџић 2007: 164).[12] Неисторијски лик Гојко је издвојен од своје браће, које народна традиција осуђује. Изнето је мишљење да је лик Гојка настао на основу историји познатог великог логотета цара Уроша са истим именом (Благојевић 2001: 181). Међутим, не постоји ниједан помен у савременим изворима о постојању трећег брата. Осим Орбина,

[11] Постоји један спорaн податак из хронике династије Тамерлана, која је писана на персијском језику и између осталог садржи списак заробљених Срба након битке код Ангоре 1402. године. Међу њима се помиње Рутош Мрњавчевић из Прилепа који није познат из других извора. Остало је отворено питање о којој личности је реч и какву је улогу имала (Рудић 2001: 94; Зарковић 2020: 415. нап. 6).
[12] Постоји више верзија и мотива ове песме код других народа Балкана (Стефановић 1933: 263– 313).

Гојка спомињу *Стари српски родослови и летописи* где се он јавља са својом браћом као саучесник у убиству цара Уроша и учесник битке на Марици, али не увек (Стојановић 1927: 36, 54, 206). Помиње се са титулом војводе: „Goiko voevoda" (Стојановић 1927: 54). Извесна властелинска породица Гојковић нашла је своје место у Илирском грбовнику, а њено порекло није познато (Рудић 2006: 126–127).[13] Доводи се у везу са Гојком Мрњавчевићем, али је вероватно у Грбовник ушла из епике, што није усамљени случај (Рудић 2006: 246).

О пореклу Мрњавчевића више података доноси народна традиција. Орбин их повезује са Ливном у Хуму у данашњој Херцеговини. Благај, поред кога су се сусрели Мрњава и цар Душан налази се у близини реке Неретве (Мирковић 1925: 11; Орбин 1968: 49–50, 312). Такође, у Херцеговини, у селу Ловрећу, између Сиња и Имотског, постоје делови зидина које народ назива Мрњавчева градина. Поред ње се налази село Опанци, из ког наводно потиче краљ Вукашин (Караџић 1852: 372; Мирковић 1925: 11). Предања о Мрњавчевићима су се преносила у крајевима Херцеговине и Црне Горе, постојбини Тешана Подруговића, Старца Милије, Старца Рашка и Стојана Хајдука (Килибарда 1976: 81, 127). Бројна су предања и њихове варијанте о пореклу Мрњавчевића из ових крајева (Бајовић 2022: 67–97). Вук је и сам забележио да је слушао у Тршићу приче о пореклу краља Вукашина из села Опанци у Херцеговини (Караџић 1852: 372).

Друго предање порекло Мрњавчевића везује за Косови луг, који се пружа између Зете и Сушице. У месту Ћурилац се налази једна ливада под именом Мрње. Према предању, у Косовом лугу је живео Мрња, веома крупан и ружан човек. Он се заљубио у Грубу, ружну сестру цара Стефана Душана и оженио је. Изродили су три сина, који су се преселили у Скадар доживевши велики успон (Божић 1976: 20; Пешић и Милошевић Ђорђевић 1996: 54; Шобајић 1996: 17, 77). Племе Мрњавчићи у Кучима наводно води порекло од Гојка чији су потомци били принуђени да се иселе из Скадра због Турака. Неретко се цело племе Кучи доводи у везу са Гојком Мрњавчевићем (Божић 1976: 21–22; Бајовић 2020: 83).

Миграције српске властеле у време Немањића биле су повезане са ширењем државних граница, нарочито у време владавине краља Милутина и цара Стефана Душана. Како се граница ширила ка југоистоку, у том смеру је миграција властеле била

[13] Илирски грбовник је зборник знамења средњовековних племићких породица настао крајем 16. века и сачуван је у преписима. Садржи аутентичне хералдичке, али и делимично или потпуно измишљене елементе што отежава његову примену и тешко је извршити идентификацију породица (Рудић 2006: 9, 26, 41, 51–52, 94–97).

најприсутнија, због поседа које је добијала на новоосвојеним територијама као награду за војну службу (Зарковић 2020: 405, 407–408). Будући да је Угљеша управљао крајем око Дубровника, не треба одбацити могућност да Мрњавчевићи потичу са ових простора (Мирковић 1925: 12; Михаљчић 2001: 102; Зарковић 2020: 416).

Браћа Мрњавчевић су у првим годинама владавине цара Уроша напредовала у државној управи. Угљеша је стекао положај захваљујући браку са Јеленом, ћерком кесара Војихне, кога је цар Душан ословљавао са „братучед." Наследио је тастову управу у Серској области са седиштем у граду Драми и постао један од најповерљивијих људи царице Јелене која је господарила целом Серском облашћу након смрти цара Душана (Острогорски 1965; Срејовић и др. 1994: 586; Михаљчић 2001: 103). Најпре је носио титулу великог војводе са којом се потписао у повељи издатој манастиру Кутлумушу 1358. године. Као деспот Јован Угљеша и „вољени нећак преузвишене деспине Србије" помиње се у повељи византијског цара Јована V, издатој септембра 1365. године манастиру Хиландару (Острогорски 1965: 6, 15–16; Михаљчић 2001: 104–105). У то време је требало да преузме власт од царице Јелене у Серу као њен најближи сарадник.

Вукашинов успон није познат, али се сматра да упориште има у Македонији. Извесно је да је већ један од најутицајнијих властелина у време склапања мира у Оногошту 1362. године између Дубровчана и цара Уроша (Михаљчић 2001: 39–70, 78–83). На челу српског посланства налазио се Вукашинов најстарији син Марко који је у мисију отишао крајем јула 1361. године (Јиречек 1959: 359; Михаљчић 2001: 62–63). На основу одлуке Великог већа од 29. јула 1361. године, дубровачки кнез и Мало веће требало је да одговоре српском цару и посланству које им је послао, царици Јелени и Вукашину (Volchasino) (MR III 1895: 100; Михаљчић 2001: 77–78). У наставку преговора нема Марка, а Дубровачка општина је посланике слала углавном Вукашину и „старој царици": „ad Volchasinum et ad imperatricem veterem" (MR III 1895: 192–193; Михаљчић 2001: 78; Алексић 2012: 16).

Услови за преузимање водеће улоге у царству наступили су после септембра 1363. године и смрти кнеза Војислава Војиновића, који је био најмоћнији обласни господар и самим тим имао највише утицаја на цара Уроша (Михаљчић 2001: 78). Мрњавчевићи су обезбедили подршку царице Јелене и цара Уроша, а родбинским повезивањем са другом властелом успели су да ојачају свој положај (Срејовић и др. 1994: 586).

Вукашин је 1365. године дошао до положаја најмоћнијег човека и савладара цара Уроша уз његов пристанак.[14] Титула краља означавала је положај савладара. Потписивао се као краљ Срба и Грка, а његова власт је формално–правно била проширена на целу српску државу. Као обласни господар под својом непосредном влашћу имао је територију која је обухватала градове: Призрен, Приштину, Ново Брдо, Скопље, Прилеп и Охрид (Срејовић и др. 1994: 589–590; Михаљчић 2001: 78, 114–120, 129). Граница између области краља Вукашина и деспота Угљеше није била одређена, тако да су обухватале велико пространство од Белог и Црног Дрима и Охрида на западу, до Христопољских кланаца и Волерона на истоку и од Приштине, Новог Брда и Землна на северу, до Халкидика и Костура на југу. Под њиховим утицајем налазиле су се области потчињене властеле (Острогорски 1965: 20–41; Срејовић и др. 1994: 590–591; Михаљчић 2001: 129–141).

Крупна властела, односно обласни господари који су под својом влашћу имали велике поседе, Мрњавчевиће су сматрали претњом и узурпаторима јер нису припадали породици Немањић. То је највероватније и разлог због којег су у народном предању упамћени као узурпатори. Најраније сведочанство о томе оставио је Данилов Настављач у тексту *О постављењу другога патријарха српскога кир Саве* где је забележено да је цар Урош доживео „велику беду од своје властеле", а да је Вукашин узео један део државе „дрзнувши се на краљевство", док Угљеша „узе грчке крајеве и градове" (Данилови Настављачи 1989: 129–130; Срејовић и др. 1994: 58).

Против Мрњавчевића снаге су ујединили најутицајнији обласни господари међу рашком властелом, жупан Никола Алтомановић, синовац кнеза Војислава Војиновића и кнез Лазар, некадашњи ставилац цара Стефана Уроша (Михаљчић 2001: 141).[15] Подршку им је пружио и цар Урош. Сукоб, о коме је сведочанство оставио само Орбин, догодио се 1369. године на Косову, које је било спорна област због ширења власти Мрњавчевића на северу. Лазар је на дан битке раскинуо савез са Алтомановићем и повукао се, после чега је уследила победа Мрњавчевића. Никола је успео да се спасе, док је цар Урош заробљен (Орбин 1968: 50; Срејовић и др. 1994: 592; Михаљчић 2001: 153–154 137). Сматра се да се цар од тада налазио под надзором Мрњавчевића и да је Вукашин почео да влада готово

[14] Да није било узурпације власти сведоче савремени извори. Краљ Вукашин је као савладар иступао заједно са царем Урошем и ковали су новац (Срејовић и др. 1994: 586–589; Михаљчић 2001: 109–110, 114–119). У *Краљевству Словена* се наводи да је цар Урош титулу краља дао Вукашину (Орбин 1968: 43; Острогорски 1965: 10–11).

[15] О успону и деловању жупана Николе Алтомановића и кнеза Лазара Хребељановића видети: Срејовић и др. 1994: 591–602; Михаљчић 2001: 141–173, 212, 233–303.

самостално. До тог закључка се долази на основу повеље краља Вукашина Дубровчанима од 5. априла 1370. године, у којој се цар Стефан Урош не спомиње. Међудржавни значај који ова повеља има захтевао је да врховни владар буде споменут на првом месту или да он сам изда повељу Дубровнику као што је то учинио 1357. године.[16] У месту Брод у Поречи краљ Вукашин је Дубровчанима потврдио повластице ранијих српских владара од којих се изричито спомиње цар Стефан Душан. У повељи су наведени чланови Вукашинове породице, супруга кир Лена и синови Марко и Андријаш. Истиче се божанско порекло власти („Vý H(ri)s(t)a Bòga bl(a)govärni i h(ri)s(t)òlõbñvi Vlþka{iný kralý") и захвалност Христу чијом је вољом и милошћу постављен за „gospodina zemli srýbýskoi i Grýkòmý i zapadnimý stranamý" (Мирковић 1925: 16–17; Ћирковић 2005: 161–172).

Краљ Вукашин је током 1370. и 1371. године био на врхунцу моћи.[17] Његов најстарији син Марко понео је титулу младог краља између 1. септембра 1370. и 31. августа 1371. године, чиме је постао престолонаследник (Михаљчић 2001: 158; Коматина 2017: 158). То је значило да се успоставља нова династија као замена за светородне Немањиће. Међутим, Вукашинови планови се нису остварили. Вукашин и Угљеша су погинули у бици на Марици, односно код Черномена 26. септембра 1371. године, чиме је и политичка превласт Мрњавчевића у српској држави престала да постоји (Јиречек, 1959: 377; Срејовић и др. 1994: 598–599; Михаљчић 2001: 192–200).[18]

Деловање краља Вукашина било је приметно у Македонији, Метохији и на Косову. На подручју које није било под његовом непосредном влашћу утицај је остварио или родбинским везама или наметањем власти. Пријатељство између Мрњавчевића и Балшића остварено је склапањем брака између Вукашинове ћерке Оливере и Ђурђа I Балшића, што је могло утицати на успон до тада непознате породице (Алексић 2012: 10).

Порекло и почеци Балшића нису познати, али се претпоставља да су као скоројевићи доживели успон у Зети.[19] Њихов успон је почео 1358. године ратовањем на страни цара Уроша, а против Симеона (Синише) Палеолога који је узурпирао царску власт. Одлучујући сукоб се одиграо код Скадра, који се од 1359. године налази у сфери

[16] За детаљну анализу повеље: Ћирковић 2005: 161–172.
[17] О том периоду детаљније: Коматина 2017: 149–171.
[18] Марко је после смрти цара Уроша 2. децембра 1371. године правно–формално постао краљ и владар, али није успео да се наметне осталим обласним господарима. Титулу краља носио је до своје смрти, али је реалну власт имао само у својој држави, у Македонији, у Прилепу и околини (Јиречек 1959: 378; Срејовић и др. 1994: 584–602; Михаљчић 2001: 206–217).
[19] Према *Краљевству Словена*, родоначелник Балша I је био „веома сиромашан зетски властелин и за живота цара Стефана држао је само једно село", што је усамљени податак и не може се потврдити (Орбин 1968: 63).

утицаја Балшића (Орбин 1968: 45; Михаљчић 2001: 21–22, 51; Рудић 2021: 41).[20] У изворима је ово породично име први пут забележено 29. септембра 1360. године у повељи цара Уроша којом је Дубровчанима дозволио да се слободно крећу и тргују у Зети Балшића, држави кнеза Војислава и његовом царству (Јиречек 1959: 357; Ћирковић и др. 1970: 6–7; Рудић 2021: 37).[21] Браћа Ђурађ I, Страцимир и Балша II, синови Балше I, најпре су управљали доњом Зетом, односно облашћу која се простирала између Скадарског језера и Јадранског мора. Постепено су ширили територију, тако да су припојили Горњу Зету и градове на јадранској обали (Ћирковић и др. 1970: 9–12, 18–19; Рудић 2021: 44, 160).

У држави Балшића у овом периоду Скадар је био један од њихових најзначајнијих градова и духовно средиште, будући да је био центар епископије римокатоличке цркве. На ово упућују помени њиховог двора и пракса да тамо издају документе (Антоновић 2003: 53–54, 229–230). Тако је писмо у коме се браћа Балшић обавезују папи Урбану V на исповедање римокатоличке вере, од 29. јануара 1369. године написано близу Скадра, њиховог главног пребивалишта: „apud Scutarum, principale eorum domicilium" (AA II 1918: 58).

Средином јуна 1371. године под Скадром се нашла војска краља Вукашина и његовог сина Марка, како би заједно са Ђурђем I ратовали против Николе Алтомановића (Јиречек 1959: 374; Божић 1976: 22; Михаљчић 2001: 150). У овом сукобу требало је да учествују и Дубровчани који су већ водили рат против жупана Николе. Дубровачки поклисар Павле Ђорђић је добио упутство да преговара са људима Ђурђа I. Требало је да договори да Дубровчани пошаљу помоћ и превезу Ђурђеву војску морским путем на жупанову територију, чувају прелаз и да ако буде било потребе, врате војску. Ово посланство је требало да одговори на писмо које је Дубровнику послао Андрија Паштровић, Балшићев властелин, у коме је обавештавао о стању на терену и тражењу помоћи. Он је известио да се Ђурађ I Балшић, краљ Вукашин и његов син Марко са војском налазе у пољу под Скадром са намером да нападну жупана Николу Алтомановића у Оногошту или на другом месту, где могу да га нађу (Јиречек 1959: 374–375; Мирковић 1925: 21; Ћирковић и др. 1970: 29; Михаљчић 2001: 172, 190–191).[22] До напада није дошло јер је војска краља Вукашина морала да крене на исток на позив деспота Угљеше.

[20] Иако Орбин заузимање Скадра приписује Балши I, град су освојили његови синови (Орбин 1968: 317).
[21] О успону Балшића: Михаљчић 2001: 160–173, 190–192; Рудић 2021.
[22] „Li çentili homini et lo comun di Ragusa reçevi una litera, la qual lor mandasti tu Andrea Pastrovich, dando lor a savere, ca Jura cum misser lo re Volchassin et cum Marco suo fio, cum le lor hoste son suta Scutari, et va sovra

Балшићи су пријатељске односе са Мрњавчевићима неговали до смрти Вукашина и Угљеше. Након Маричке битке савезништво је престало да постоји па је Ђурађ I заузео Призрен од Вукашинових синова и развео се од Оливере (Ћирковић и др. 1970: 29; Михаљчић 2001: 141).[23] У време њиховог савезништва Скадар се налазио у држави Балшића и није био под непосредном влашћу краља Вукашина. Замена историјских господара Скадра у епској традицији објашњава се повезаношћу Балшића са римокатоличком црквом (Божић 1976: 20). Веза је остварена на основу предања о пореклу Мрњавчевића на простору Црне Горе и Старе Херцеговине. Осим тога, Мрњавчевићи су као краљевска породица у народној поезији повезани са Скадром који је народу познат као престоница дукљанских краљева у 11. веку (Делић 2006: 202–203).[24] Скадар је у средњем веку представљао један од политички значајних градова што се одржало и у усменом стваралаштву где је постао један од епских центара (Деретић 2000: 127).

Песма *Зидање Скадра* је Мрњавчевиће увела у епику као његове оснивaче. У песми *Женидба краља Вукашина* једини господар Скадра је краљ Вукашин, док се његова браћа не спомињу. Он је представљен као негативни јунак који предлаже Видосави да заједно уклоне њеног мужа, војводу Момчила (Караџић 1988: 87). Скадар се помиње са атрибутом „бели" што је уобичајено за градове у епској поезији. Кроз речи краља Вукашина описује се лепота и богатство предела у коме се Скадар налази и супротставља се суровој клими Дурмитора на коме је Момчилов град Пирлитор (Делић 2006: 203–204). Видосава и поред више препрека успева да онемогући војводу Момчила да пружи отпор „силној војсци" краља Вукашина која га је чекала у заседи у Херцеговини „на Језера равна" (Караџић 1988: 89). Момчило се потом нашао сам пред затвореном капијом Пирлитора, али је уз помоћ сестре Јевросиме покушао да се попне уз зидине. Павши са зидина, дочекала га је војска краља Вукашина, а живот му је окончан молбом да Вукашин ожени његову сестру Јевросиму, а не неверну Видосаву. Увидевши да је учинио велику грешку, Вукашин се покајао, али је кривицу пребацио на Видосаву, коју сурово кажњава.

çuppan Nicola o in Anagast, over dove lo pora trovar, et che li diti çentili homini di Ragusa debia esser aparichiadi a dare lo pereço alla hoste de lo dito Çura" (MR IV 1896: 127–128; AA II 1918: 64; Јиречек 1959: 374–375).

[23] После Маричке битке већину земаља Мрњавчевића су присвојили други великаши. Угљешине земље су заузели Византија, Турци и Дејановићи, а Вукашинове Лазар Хребељановић, Никола Алтомановић и Ђурађ I Балшић (Ћирковић и др. 1970: 29).

[24] Скадар је доспео у састав кнежевине, потом краљевине Дукље у 11. веку, након устанака кнеза Стефана Војислава против Византије. Почетком 12. века у Дукљи је обновљена византијска власт (Срејовић и др. 1994: 180–196).

Након тога узима Јевросиму за жену и води је „Скадру на Бојану" (Караџић 1988: 93–94).[25]

Легендарни елементи су у овој песми присутнији, а мотив издаје неверне жене преовлађује. У исти контекст су доведене две историјске личности које нису биле у сукобу, јер је њихово деловање везано за различите временске периоде. Наиме, краљ Вукашин је био активан у пределима Македоније када се први пут јавља 1350. године, па све до смрти 1371. године. Момчило је једна од личности која је користила ратне прилике на Балкану 40 – их година 14. века. Осамосталио се у подручју Родопских планина и носио је титуле севастократора и деспота (Сувајџић 2007: 108).[26] Историјски догађај који је послужио као инспирација за настанак ове песме је сукоб и погибија Момчила 1345. године под зидинама града Перитеориона у подножју Родопских планина, на обали Егејског мора (Деретић 2000: 78–79; Делић 2006: 91). Поразила га је удружена војска Јована Кантакузина и турског емира Умура јер је био непоуздан као савезник, често је мењао стране и пљачкао.[27] Погинуо је пошто становници Перитеориона нису желели да отворе градску капију и пусте унутра Момчила са војском. Иако је био бројчано надјачан, пружао је отпор и остао упамћен као храбар ратник, што се пренело и у епику (Делић 2006: 100). Није једноставно установити како је дошло до спајања историјских личности и мотива у сижеу (Делић 2006; Сувајџић 2007: 108–123). Приметно је да је дошло до географског померања јунака и догађаја ка западу, па је престоница епског Момчила Пирлитор на Дурмитору, а Вукашиново столно место Скадар на Бојани (Деретић 2000: 38–39).

Постоји више варијанти песама о Момчиловој погибији у којима се као његови непријатељи јављају разноврсни ликови (Делић 2006: 126–129, 219–238). Делује оправдано закључак да се краљ Вукашин уводи као Момчилов противник у време када се његов епски лик оформио као издајник и цареубица, вероватно у 18. веку (Делић 2006: 126–127). Иако нису били стварни историјски непријатељи, географско подручје њиховог деловања у Македонији се преклапа.[28] Осим тога, Момчилов реални непријатељ био је

[25] Вукашинову жену епика памти као мудру мајку Јевросиму, али историјски извори не пружају пуно података о њој. У повељи краља Вукашина Дубровнику из 1370. године помиње се као Лена. Пуно име Јелена јавља се на новцу који је ковао краљ Вукашин и у натпису у манастиру Светог Андреје на Тресци, који је подигао Андријаш Мрњавчевић. У натпису је наведена као „кралице Елени а Елисавете" (Ћирковић 2005: 169–170). Изводи се и претпоставка да се замонашила након смрти мужа, што је било уобичајено у средњем веку и да је узела име Јевросима (Пешић и Милошевић Ђорђевић 1996: 104).

[26] О његовом историјском деловању: ВИИНЈ VI 1986: 253–262, 452–467, 472–477; Делић 2006: 91–112.

[27] Ток ратовања су описали византијски историчари и писци Јован Кантакузин и Нићифор Григора: ВИИНЈ VI 1986: 259–262, 473–477.

[28] Град Перитеорион се налазио у области којом је господарио деспот Јован Угљеша (Острогорски 1965: 32–33).

Јован Кантакузин, који се прогласио за византијског цара 1341. године, иако је малолетни Јован V са намесништвом био званично на челу царства. Њихов однос је могао да послужи као инспирација за поетско обликовање односа између краља Вукашина и цара Уроша. Тиме је дошло до преношења мотива народне песме по принципу сличности у карактерима ликова (Делић 2006: 131–134).

Резултат овог истраживања је да нема реалних историјских веза између Скадра и Мрњавчевића, јер помени у савременим историјским изворима не представљају чврст ослонац за то. Као недовољно поузданом, народном предању се мора приступити са опрезом, но његова историчност може допринети бољем сагледавању историјских догађаја. Предања о пореклу Мрњавчевића у Старој Црној Гори и Херцеговини могу имати реалне основе које због недостатка историјских извора није могуће преиспитати. Историјски догађаји су утицали на формирање наратива у епској књижевности, па је интердисциплинарни приступ у истраживању веома значајан. На тај начин је утврђено да је због велике временске дистанце и различитих утицаја дошло до обликовања сижеа епских песама и повезивања Скадра као краљевског града са Вукашином Мрњавчевићем, као краљем и савладаром цара Уроша.

Литература

Алексић, В. (2012). *Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. до 1395. године*. Докторски рад у рукопису. Београд: Филозофски факултет.

Антоновић, М. (2003). *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*. Београд: Историјски институт.

Бајовић, Р. (2022). Скадарска усмена прозна предања. *Октоих*, XII, 13, 67–97.

Бајовић, Р. (2020). Историјска позадина усменог епског наратива о зидању Скадра на Бојани. *Анали Филолошког факултета*, 32 (1), 73–99.

Благојевић, М. (2001). *Државна управа у српским средњовековним земљама*. Друго издање, Београд: Службени лист СФРЈ.

Божић, И. (1976). Зета и Мрњавчевићи. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор,* књ. XLII, 20–34.

Делић, Л. (2006). *Живот епске песме: женидба краља Вукашина у кругу варијаната*. Београд: Завод за уџбенике.

Деретић, Ј. (2000). *Српска народна епика*. Београд: Филип Вишњић.

Зарковић, Б. (2020). Миграције српске властеле за владавине последњих Немањића. *Баштина*, 51, 405–426.

Јиречек К. (1959). Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани. У: *Зборник Константина Јиречека* I (М. Динић, ур.). Београд: Научно дело, 339–385.

Караџић, В. С. (1964). *О српској народној поезији*. Избор и предговор Боривоје Маринковић. Београд: Просвета.

Килибарда, Н. (1976). *Поезија и историја у народној књижевности*. Београд: Слово љубве.

Коматина, П. (2017). Промене на српском престолу 1370–1371. године. Покушај реинтерпретације. *Историјски часопис,* 66, 149–171.

Латковић, В. (1991). *Народна књижевност*. Београд: Научна књига.

Мирковић, Л. (1925). Мрњавчевићи. *Старинар*, III, 11–41.

Михаљчић, Р. (2001). *Крај Српског царства*. Београд: Српска школска књига, Knowledge.

Острогорски, Г. (1965). *Серска област после Душанове смрти.* Београд: Научно дело.

Пешић, Р. и Милошевић Ђорђевић, Н. (1996). *Народна књижевност*. Друго издање. Београд: Требник.

Руварац, И. (1884). *Две студентске расправе И. Руварца: прештампане из „Седмице" Листа за науку и забаву за г. 1856. и 1857. и његовим трошком: поводом наумљеног састанка у Бечу г. 1884. оних Срба и Хрвата, који су се у годинама 1850–1854 тамо ради науке бавили, издане*. Нови Сад: аутор.

Рудић, С. (2001). О првом помену презимена Мрњавчевић. *Историјски часопис,* XLVIII, 89–95.

Рудић, С. (2006). *Властела илирског грбовника*. Београд: Историјски Институт.

Рудић, С. (2021). *Балшићи: господари Зете*. Београд: Центар за напредне средњовековне студије.

Срејовић, Д., Мирковић, М., Ковачевић, Ј., Ивић, П., Ћирковић, С., Максимовић, Љ., Калић, Ј., Богдановић, Д., Ђурић, В. Ј., Ферјанчић, Б., Благојевић, М., Бабић–Ђорђевић, Г. и Михаљчић, Р. (1994). *Историја српског народа, прва књига: од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*. Друго издање. Београд: Српска књижевна задруга.

Стефановић, С. (1933). Легенда о зидању Скадра. У: *Студије о народној поезији. Сабрана дела Светислава Стефановића*. III и IV књига. Београд: Штампарија Ж. Маџаревића, 245–314.

Сувајџић, Б. (2007). *Иларион Руварац и народна књижевност*. Београд: Институт за књижевност и уметност: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Ћирковић, С., Божић, И., Богдановић, Д., и Ђурић, В. Ј. (1970). *Историја Црне Горе*. Књ. 2. Од краја XII до краја XV вијека. Т. 2. Црна Гора у доба обласних господара. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

Шобајић, П. (1996). *Бјелопавлићи и Пјешивци*. Фототипско издање. Подгорица: ЦИД.

Извори

AA II: *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II (a. 1344–1406)* (1918). L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, edd. Vindobonae: Typis A. Holzhausen.

Kovačević, Lj. (1878). Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka, *Starine JAZU,* 10. (1878) 257–273.

MR: *Monumenta Ragusina: Libri reformationum*. Ann. 1306–1396. I–IV: 1879–1896. Zagrabiae: Academiae scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.

ВИИНЈ VI: Византијски извори за историју народа Југославије VI (1986). Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, ур. Београд: Византолошки институт САНУ.

Данилови настављачи: Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника (1989). Том 7. Београд: Просвета; Српска књижевна задруга.

Караџић, В. С. (1852). *Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. У Бечу: У Штампарији јерменскога намастира.

Караџић, В. С. (1988). *Српске народне пјесме*. Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књ. II, у којој су пјесме јуначке најстарије. Беч, 1845. *Сабрана дела Вука Караџића*. Књ. V. Прир. Радмила Пешић. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964. Београд: Просвета.

Орбин, М. (1968). *Краљевство Словена*. Београд: Српска књижевна задруга.

Стојановић, Љ. (1902). *Стари српски записи и натписи*. књ. I, Београд: Српска краљевска академија.

Стојановић, Љ. (1927). *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Ћирковић, С. (2005). Повеља Краља Вукашина Дубровнику Којом Потврђује Повеље Ранијих Српских Владара: Брод у Поречи, 5. Април 1370. Године. *Стари Српски Архив*, 4, 161–172.

SHKODRA AND MRNJAVČEVIĆ FAMILY: ORAL EPIC NARRATIVES AND THEIR HISTORICITY

DRAGANA MILIĆ, UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

This paper examines historical records and epic narratives regarding the connection between Shkodra on the river Bojana and the medieval Mrnjavčević family. During the late Middle Ages, Shkodra was considered an integral part of Zeta. It was not directly under the control of the Mrnjavčevićs, whose administration covered a vast area that included the cities of Prizren, Priština, Novo Brdo, Skopje, Prilep, and Ohrid, as well as the region of Serres, during the second half of the 14th century. Instead, it was part of the territory of the regional lords from the Balšić family who, unlike the Mrnjavčevićs, were not considered in oral epic tradition as the founders and lords of Shkodra. Under the influence of epic poetry, Gojko joined Vukašin and Uglješa as their brother, and their last name, which is unknown from historical sources, was also established. The poems *The Building of Shkodra* (*The Walling of Shkodra*) and *The Marriage of King Vukašin* express Mrnjavčevićs' connection to this city. Although the folk tradition preserved in epic poetry is unreliable, it should be considered because of its historicity, which can help to better comprehend historical events. It is possible to find unknown facts or state possible ones by using the comparative method to historical sources and epic poetry. This paper aims to show the potential effect of history on tradition and to reconsider the historicity of epic narratives by analyzing and then compiling information about Mrnjavčevićs' origin and activities from available historical sources.

Key words: Shkodra on Bojana, Mrnjavčević family, king Vukašin, despot Jovan Uglješa, oral epic poetry, history, Middle Ages

Natalija Živanović [1]
ORCID: 0000-0002-9870-4529
821.113.4.09 Andersen H. C.
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975572

ANALIZA AUTORITETA U BAJKAMA HANSA KRISTIJANA ANDERSENA *CAREVO NOVO ODELO* I *RUŽNO PAČE*

Ovaj rad ima za cilj da putem analize dve bajke Hansa Kristijana Andersena, *Carevo novo odelo* i *Ružno pače*, i njihovih naslovnih likova koji predstavljaju suprotnosti, prikaže važnost autoriteta i demonstrira sličnosti koje nisu lako vidljive. Ideja je pojasniti pojam autoriteta koristeći bajke kao književni oblik koji je i danas zastupljen u savremenom društvu, pre svega kroz obrazovni proces, popularnu kulturu i analize u polju književne teorije. S obzirom da se kompleksnost pojma autoriteta ogleda u brojnim raspravama autora iz različitih disciplina, njegovom višeslojnom značenju, te u neusaglašenosti po pitanju razlika i sličnosti sa značenjem moći, ovaj rad će se fokusirati na demonstriranje važnosti pristanka kao neodvojivog elementa svakog autoriteta. Kroz karakterizaciju, uporednu analizu likova i njihove interakcije, ovaj rad istražuje pojam autoriteta i značaj pristanka kako bi se on održao.
Ključne reči: autoritet, bajka, moć, Andersen, Carevo novo odelo, Ružno pače

1. Uvod

Dugovečnost bajki i njihov opstanak u neprestano promenljivim okolnostima govori o značaju ovog književnog žanra. Ovaj rad se primarno fokusira na autorske bajke, koje, iako inspirisane narodnim predanjem, predstavljaju individualne interpretacije i stvaralaštvo autora, poput Hansa Kristijana Andersena. Dugovečnost bajki može se posmatrati kako kroz prizmu stvaralaštva, tako i kroz recepciju, u kojoj se bajke adaptiraju i interpretiraju u različitim medijima i kontekstima. Naizgled jednostavne priče mistično odolevaju vremenu i promeni ljudskog ponašanja, ali i društva u celini. To odolevanje nije samo posledica njihove umetničke vrednosti, već i univerzalnosti tema koje obrađuju. Njihova suština nalazi se u simboličkom prikazu ljudskih vrlina i mana, međuljudskih odnosa i životnih pouka, a promene se manifestuju kroz adaptacije koje čine da ostanu relevantne. Crtani i igrani filmovi, serije, marketinške kampanje i koncerti, ne samo da danas koriste motive bajki, već neretko i čitave priče. Iako je, primera radi, prva sveska Andersenovih bajki objavljena 1835. godine pod naslovom *Bajke kazivane deci,* one i danas imaju važno mesto u književnosti i mnogim drugim disciplinama. Primarno posvećene deci, čine bitan deo njihovog formativnog perioda. Dikens objašnjava kako

[1] zivanovicnatalija7@gmail.com

imaju ulogu da putem simbola, jednostavnih i jasnih priča pomognu deci da bolje razumeju komplikovan svet, sebe i svoje nesvesno, postajući zreliji, kreativniji i maštovitiji (Betelhajm 2015: 29).

Kroz vekove, bajke zadržavaju arhetipske teme i univerzalne vrednosti koje reflektuju aspekte ljudske prirode i društvenih odnosa. Iako transformisane, zadržavaju svoju suštinu, što možemo videti iz primera srednjovekovnog predanja o vitezu s labudom. Nikolina Zobenica (2012) je, nakon analize intertekstualne, transfikcionalne i transmedijalne transformacije, došla do zaključka kako se uprkos migracijama teksta, umetnosti i medija, suština ove priče sačuvala: „Značenje priče se nije promenilo, njen suštinski karakter ostao je duboko human, jer Vitez Labud se uvek, u svim mogućim verzijama, bori za Dobro i podržava one u nevolji i kojima je potrebna uteha" (Zobenica 2012: 7). Bogat svet večnih alegorija reflektuje najtananije aspekte ljudske prirode i međuljudskih odnosa, pružajući čitaocima mogućnost identifikacije s likovima.

Zbog zastupljenosti, trajanja i značaja koji upućuju na njihovu relevantnost, ideja ovog rada je prikazati kompleksnost pojma autoriteta kroz dve bajke, *Carevo novo odelo* i *Ružno pače* Hansa Kristijana Andersena. Odabrane su jer odstupaju od tradicionalnih modela narodnih bajki, ali zadržavaju ključne elemente autorskog izraza – simboliku, moralne poruke i univerzalnu identifikaciju. Osim toga, njihova popularnost u vreme objavljivanja, kao i njihova recepcija i aktuelnost u savremenom dobu, čine ih pogodnim za analizu autoriteta. Iako, za razliku od druge, bajka o ružnom pačetu ne insinuira jasno na tematizaciju autoriteta, te se između ostalog zato čini da nemaju mnogo sličnosti, analizom će biti prikazani važni elementi zajedničkog, teško uočljivi na prvi pogled. U prvoj priči autoritet je identifikovan u liku cara, dok druga sadrži autoritet okruženja. Kroz analizu sličnosti i razlika, biće posebno demonstriran značaj pristanka kao sastavni element autoriteta. Kako bi uporedna analiza bila kompletnija, upotrebljeni su i opisi Teofrastovih (2003) karaktera, uz prethodni prikaz strukture bajke Vladimira Jakovljeviča Propa.

2. O strukturi bajke

Kao jedan od najistaknutijih predstavnika ruskog formalizma, Vladimir Jakovljevič Prop (Владимир Яковлевич Пропп) je u dvema knjigama, *Morfologija bajke* i *Historijski korijeni bajke*, analizom oblika i strukture definisao odnos stalnih i promenljivih veličina u bajci. Funkcije likova su stalne, dok se sve mimo njih može menjati. Kao promenljive, Prop navodi životnu dob, izgled, pol, zanimanja i druga statistička i atributivna svojstva. Odnos promenljivih i nepromenljivih veličina ilustruje primerima:

„1. Car pošalje Ivana po carevu kćer. Ivan ode. 2. Car pošalje Ivana po neki neobični predmet. Ivan ode. 3. Sestra pošalje brata po lek. Brat ode. 4. Maćeha pošalje pastorku po vatru. Pastorka ode. 5. Gazda pošalje slugu po kravu. Sluga ode. itd. Slanje i odlazak u potragu su stalne veličine. Lik koji šalje i lik koji biva poslat, motivacija slanja i ostalo – jesu promenljive veličine" (Prop 2012: 188–189).

Pojava varalica u bajci o carevom novom odelu, na osnovu Propovog objašnjenja stalnih i promenljivih veličina, mogla bi se svrstati u stalne veličine, dok je njihova želja da dobiju bogatstvo prevarom cara, odnosno njihov motiv, promenljiva veličina. Primera radi, car bi se mogao okarakterisati kao pohlepan, sujetan, narcisoidan, lakoveran i podložan manipulaciji, što su ujedno promenljive veličine. Odnos promenljivih i nepromenljivih veličina nalazi se i u bajci o ružnom pačetu. Ono odluči da preskoči ogradu i time odbaci okruženje koje ga ne prihvata; odlazak predstavlja nepromenljivu veličinu, dok karakteristike kao što su nepripadnost, odbačenost, žrtva predrasuda, upornost, ali i hrabrost, predstavljaju promenljivu veličinu. Prema Propu (1990), karakteri se ne mogu otkriti na početku, već će do toga postupno dovesti zbivanja – niz tesno povezanih elemenata koji kreiraju kompozicijsko jedinstvo. „Kažimo samo to da obitelj živi sretno i spokojno, i da bi mogla živjeti na taj način vrlo dugo kad se ne bi zbili mali, neprimetni događaji koji iznenada, potpuno neočekivano, izazivaju katastrofu" (Prop 1990: 61).

Primetno je da obe analizirane bajke počinju atmosferom koja treba da dočara svakodnevicu glavnih likova dok ne dođe do funkcije koja će promeniti tok opisanog života. Time se stvara podloga za nevolju koja obično izgleda tako što se, kako Prop opisuje, uspostavi neka zabrana koja se prekrši i koja donese promenu. Slično ovom razvoju priče jeste i put heroja koji je opisao Džozef Kembel (Joseph Campbell) izučavajući mitove, snove, društva i arhetipove. Obuhvatajući različite epohe i kulture, u zajedničkim i ponavljajućim motivima prepoznaje svakog čoveka. Vrlo često mitove i bajke poistovećuje sa snovima nazivajući ih psihološkim trijumfima ili lavirintom s kojim se susrećemo u snovima: „Paralele će odmah postati očigledne; a iz njih će se razviti jedan dugi niz zapanjujuće sličnih osnovnih istina, zahvaljujući kojima je čovek preživeo sve ove milenijume svog boravka na ovoj planeti" (Kembel 2018: 318).

Analizirane bajke, o caru i o pačetu, takođe u određenoj meri oslikavaju život, proces stvaranja i rešavanja problema, dok likovi, protagonisti – njihove sumnje, unutrašnje borbe, karakteristike, osobe koje sreću na svom putu, čine da ih doživimo kao ličnu lekciju. No, didaktička i vaspitna uloga ne treba da se posmatra kao univerzalna karakteristika, već kao komponenta koja zavisi od specifičnog konteksta, vrste bajke i poruke koju nosi. Narodne

bajke, neretko prilagođene sistemima vrednosti određene zajednice, češće ispoljavaju ovakve karakteristike, dok autorske, poput analiziranih bajki, mogu odstupati od toga, fokusirajući se na individualne i psihološke aspekte priče. Ljiljana Pešikan-Ljuštanović (2007) ističe znatno razvijeniju psihološku karakterizaciju junaka u autorskim bajkama, što je primetno kod junaka bajki analiziranih u ovom radu. Kod dveju bajki pronalazimo još jednu sličnost, a to je srećan kraj – narod ismeva cara jer nema odeću, što je nedvosmislen pokazatelj urušavanja njegovog autoriteta, dok u bajci o ružnom pačetu kraj donosi kompletnu transformaciju. Pače izrasta u labuda, i svojevrstan trijumf oličen je u pronalaženju okruženja koje mu pripada i kojem ono sâmo pripada.

3. Autoritet i okruženje

U obe analizirane priče okruženje glavnih, ujedno i naslovnih, likova ima posebnu važnost. Kroz odnose cara s dvoranima i narodom i njihov odnos prema njemu, odnosno od odnosa pačeta s okruženjem u kojem je rođeno do puta ka okruženju koje na kraju priče pronalazi, identifikuje se odnos s autoritetom i, na osnovu toga, tipovi zastupljenih autoriteta. U radu „Psihologija rešavanja konflikata kroz različite kulture" (Tyler, Huo & Lind 2000), autori su se fokusirali na prikaz relacijskog modela autoriteta. Osim posebnog isticanja kulturnih vrednosti kao faktora koji će uticati na rešavanje konflikata i generalno građenje odnosa između autoriteta i poslušnika, prikazuju se strategije koje proizilaze iz relacionog modela:

"Relacioni model dinamike autoriteta sugeriše da autoriteti mogu prevazići konflikt među pojedincima i grupama putem relacionih strategija za efikasno sprovođenje autoriteta; to jest, tako što će tretirati sve strane uključene u sporove sa neutralnošću, dostojanstvom i poštovanjem, vodeći sve učesnike u sporu da zaključe da su autoriteti sa kojima se suočavaju pouzdani i blagonakloni" (Tyler et al. 2000: 1147).

Međutim, kako autori navode, relacioni modeli uspevaju u društvima s niskom razlikom u moći, odnosno u onim društvima gde većina ima društvene veze s autoritetima. U suprotnom ovaj model ima ograničen opseg efikasnosti. Takođe, efikasnost određenih strategija sprovođenja autoriteta zavisi i od kulturnih vrednosti unutar samog društva.

Spomenuta zapažanja pomažu analizi autoriteta u bajkama *Carevo novo odelo* i *Ružno pače*. Titula cara je suverena, sama vlast je nasledna i time je utvrđena sistemom. Činjenica da car nije odabran voljom naroda može značiti da se vrednosti tog društva ne podudaraju s vrednostima cara kao autoriteta. Ovaj sistem uspostavljen je putem tradicije i time ne odražava nužno vrednosti pojedinaca koji čine društvo. Na osnovu priče, videli smo kako je narod pod

tolikim strahom da ne sme da poveruje ni u ono što vidi – pojedinci se plaše da priznaju da ne vide odelo koje zapravo ne postoji. Nakon što je jedno dete povikalo da je car go, narod je počeo da se smeje i da mu se ruga, što pokazuje da njegov autoritet nije zasnovan na poštovanju i dostojanstvu.

U određenoj meri, sličnost pronalazimo u priči o ružnom pačetu. S obzirom da je ono odbačeno, okarakterisano kao ružno i nepripadajuće, jasno je da je u pitanju izgrađen sistem uverenja iskazan kroz ukus, estetiku i pravila. Može se reći i da je ovo društvo zasnovano na principu nepriznavanja autentičnosti i različitosti. Zbog razlike u vrednostima i u ovoj priči autoritet ne opstaje; pače odlučuje da napusti svoje okruženje.

Koliko okruženje ima uticaja na pojedinca primećuje Nikola Rot (2014), ističući kako je čovek znatno više pod uticajem sredine i promena koje se u njoj dešavaju nego jednostavniji organizmi i da se svaka osobina razvija i formira zahvaljujući aktivnostima koje čovek preduzima u određenoj sredini:

„Sve osobine ličnosti o kojima je bilo reči ne formiraju se pasivnim delovanjem sredine na čoveka, nego aktivnošću čoveka u određenoj sredini. Čovek može svesno da nastoji i da namerno ulaže napor da razvije određene osobine ličnosti. On može svojom svesnom aktivnošću da utiče ne samo na formiranje osobina za koje nasleđe nema znatnu ulogu, kao što su različite karakterne osobine, nego i na razvijanje takvih osobina za koje je nasleđe nesumnjivo važan faktor, kao što su sposobnosti i osobine temperamenta" (Rot 2014: 159).

Kao primer značaja čovekove aktivnosti u sredini, Rot navodi primer Helen Keler (Helen Keller) koja je bila slepa i gluva od devetnaestog meseca života, ali je upornošću i trudom doktorirala i postala istaknuti pisac. Prema mišljenju Rota, Helen je zahvaljujući svesnoj aktivnosti prevazišla naslednu osnovu, pokazujući kako su aktivnost čoveka zajedno sa sredinom i nasleđem faktori koji određuju i formiraju ličnost.

Svesna aktivnost prisutna je i kod pačeta koje odlučuje da pobegne i time napusti svoje okruženje. Kroz celu bajku ono se susreće s različitim likovima, i paralelno se razvija i izrasta u labuda koje je oličenje lepote. Njegova transformacija jeste prikaz kombinacije nasleđa, okruženja i lične aktivnosti.

Za razliku od pačeta, car ostaje isti u celoj bajci – neopravdano ponosan i gord. I u njegovom liku vidimo kombinaciju tri spomenuta faktora koja su, međutim, učinila da ostane isti. Njegov autoritet je nasledan, i car nije učinio nikakav napor da se promeni. To uviđamo na kraju priče kada narod priznaje, zahvaljujući detetu, da ne vidi odelo na njemu i počinje da mu se smeje. Umesto da na neki način pokaže stid, kajanje i prizna svoju grešku, on nastavlja ponosito da korača do kraja – bez odeće: „Shvatio to i car, jer mu se i samom činilo da ljudi

imaju pravo, a mišljaše otprilike ovako: 'Sad mi ipak valja ostati u povorci do kraja!' I zauze još ponositije držanje" (Andersen 1964: 77).

4. Moć i autoritet

Maks Veber (Max Weber) izučavao je koncept autoriteta deleći ga na tri idealna tipa: autoritet koji počiva na racionalnoj osnovi, na tradicionalnoj osnovi i onaj zasnovan na harizmi (Haugaard 2017). Kako Hogard (Mark Haugaard) tumači, sva tri tipa tiču se dobrovoljnog pristanka – oni koji su poslušnici autoriteta pristaju na njega i ispoljavaju određeni minimum pokoravanja. Razlog pristanka razlikuje se u sva tri tipa – prvi podleže verovanju u legalitet i ispravnost na racionalnoj osnovi, drugi je u vezi s nepromenljivim i nasleđenim pravilima tradicije, dok je treći zasnovan na harizmatskim karakteristikama pojedinca.

Upravo je pristanak, te određen nivo poverenja koji poslušnici imaju prema autoritetu, zajednički svakom tipu. S obzirom da Veber autoritet posmatra kao oblik moći koji ide uz određen položaj ili funkciju, on zastupa stanovište prema kojem legitimnost moći proizlazi iz verovanja u nju.

Sličnost s ovim stanovištem pronalazimo kod Slobodana Antonića (2021) koji analizira izvor, razloge i tokove moći. On razdvaja moć od prisile koja se vrlo često spominje u sličnom kontekstu. Kako kaže, pogrešno je uverenje da, kako bi neko bio moćan, neophodno je da koristi neki oblik pretnje i prisile. Naprotiv, moć uvek podrazumeva dobrovoljnu poslušnost. Njenu tajnu drugačije objašnjava i kao „navesti nekoga da izabere da sluša Vas" (Antonić 2021: 7), budući da „moć je sposobnost postizanja poslušnosti. Kada se pitamo zašto neki čovek ima moć, mi se pitamo zašto ga ljudi slušaju. Moć i poslušnost su dve strane iste pojave" (Antonić 2021: 7).

Antonić (2021) dalje analizira razmišljanja Hane Arent (Hannah Arendt); ona intenzitet želje da budemo vođeni i da slušamo jače od sebe izjednačava s intenzitetom želje da imamo moć. Arent suprotstavlja moć i nasilje, tvrdeći da je za uspostavljanje moći neophodan legitimitet. Moć počiva na saglasnosti, a ne na prinudi, što, prema njenim rečima, pokazuje svaka funkcionalna zajednica koja počiva na zakonima i njihovom poštovanju. Da bi se učestvovalo u „igri sveta", potrebno je znati ali i poštovati pravila: „Ja mogu poželeti da promenim pravila igre, kao što to čine revolucionari, ili da za sebe napravim izuzetak, kao što to čini kriminalac, ali poricati pravila u principu nije obična 'neposlušnost', već odbijanje da se uđe u ljudsku zajednicu" (Arent 2002: 123).

Arent uviđa sličnost između moći i autoriteta jer je, kako kaže, osnovno obeležje autoriteta „bespogovorno priznanje od strane onih od kojih se traži poslušnost" (Antonić 2021: 150). Međutim, iako se služi pojmom autoriteta, ona ga ne poistovećuje sa moći:

„Pošto autoritet uvek zahteva poslušnost, često se greškom smatra nekom vrstom moći ili nasilja. Ipak, autoritet isključuje korišćenje spoljnih sredstava prinude; tamo gde se koristi sila, sam autoritet je propao. S druge strane, autoritet nije kompatibilan s ubeđivanjem, koje pretpostavlja jednakost i deluje putem procesa argumentacije" (Arendt 2006: 93).

Zajedničko moći i autoritetu jeste da su suprotnost nasilju i prinudi. Međutim, ukoliko je moć u opasnosti, pojavljuje se nasilje, usled čega moć nestaje. Isto važi za autoritet. Česta greška je, tvrdi Arent, što se poslušnost, koja je neophodna za autoritet, percipira kao moć ili nasilje, što je suprotno autoritetu. Biti poslušan i dati pristanak drugoj strani znači da je prethodno postojao izbor – pristati ili ne pristati. U vezi s tim, From (Erich Fromm) (1980) zapaža kako je odnos prema autoritetu najistaknutija karakterna odlika. Odnos prema autoritetu kao takvom stvara jasnu razliku između grupe ljudi koja će po svaku cenu odbijati da sluša autoritet samo zato što je autoritet, i onih koji će samo kada imaju koga da slušaju biti stvarno srećni (From 1980). Dalje, kome ćemo dati pristanak govori mnogo više o nama samima – našem sistemu vrednosti, interesima i proceni. Na osnovu toga, čijim mišljenjem i delanjem će se voditi zajednica mnogo više govori o samoj zajednici i pojedincima koji je čine – bilo to društvo, manji ili veći kolektiv, narod – nego o onom čije se mišljenje sluša, na čije se delanje pristaje.

5. Analiza autoriteta u bajkama *Carevo novo odelo* i *Ružno pače*

Hans Kristijan Andersen koristio se različitim književnim oblicima i stvorio dela koja su ostavila veliki trag u književnosti, filozofiji, sociologiji, psihologiji, umetnosti. Kombinovao je humor, ironiju i kritiku društva, malograđanštine, čoveka; kako Tabak navodi u pogovoru *Bajki* (1964), Andersen posebno kritikuje izveštačenost, sebičnost, glupost i pretvornost (Andersen 1964: 234).

Ove negativne osobine vidljive su u analiziranim bajkama – car je izveštačen, sebičan i u određenoj meri glupav s obzirom da je, uprkos onome što vidi, poverovao varalicama. Na početku bajke, već u prvoj rečenici, navodi se da car voli da troši novac samo da bi se ukrasio i što bolje obukao, te je imao po jedno odelo za svaki sat u danu. Pretvornost karakteriše carevo dvorsko okruženje, te tako i varalice krojače. Lažu o posebnosti tkanine kako bi prikrili stvarne namere – prevaru i sticanje koristi. Njihova pretvornost je promišljena, i cilj im je zloupotreba: straha od osude, spomenute nezasitosti i pohlepe cara, njegovog vapaja za pažnjom drugih. S

druge strane, okruženje pačeta je u najvećoj meri sebično, međutim i pretvorno, s obzirom na licemerno ponašanje prema onome ko se razlikuje. Okruženje odbacuje i ponižava pače, prikazujući lažnu superiornost. Kada pače izraste u prelepog labuda, to ponašanje prerasta u divljenje.

Mnogo uočljivija sličnost između ovih bajki nalazi se u naslovima; akcenat je na glavnim likovima oko kojih se razvija priča. Njihove sudbine mogu se protumačiti kao produkti određenih društvenih sistema iako naslovni likovi predstavljaju potpune suprotnosti.

Car je, kako njegova titula nalaže, neko ko upravlja, ko caruje nad jednim narodom i čije se odluke poštuju. Prema Veberovim zapažanjima, car bi stoga imao moć jer je u mogućnosti da sprovede svoju volju uprkos otporu (Haugaard 2017). S obzirom da Veber opisuje različite izvore moći, a da je, uz prinudu i disciplinu, autoritet jedan od njih, može se reći da careva moć počiva na autoritetu, i to na tradicionalnom obliku jer je njegova titula nasledna, ukorenjena u tradiciji.

Karakterizacija cara otvara prostor za pitanje – gde se nalazi granica između tradicionalnog autoriteta i prinude. Ukoliko bismo se oslonili na mišljenje prema kojem svaki autoritet sadrži element pristanka, mogli bismo dovesti u pitanje naslednu vlast i titulu koja se oslanja na poštovanje tradicije. Zbog toga je možda korisno primetiti da careva moć proizlazi iz discipline koja je uspostavljena u okviru jednog društva u kojem su pravila nasleđivanja unapred definisana.

Nasuprot caru, ružno pače je u inferiornom položaju; ono je slabo, jedno naspram „svih." Ukoliko bismo ovu bajku posmatrali u kontekstu autoriteta, uvideli bismo da autoritet i moć odlučivanja u ovoj priči pripadaju životinjama koje okružuju pače. To su prvenstveno pačići i patka koji pružaju kontekst priči i postavljaju pravila igre – da li je neko lep ili ružan, odnosno sličan njima ili ne. Ukoliko nije, u određenom smislu „ne igra" po uspostavljenim pravilima i ophođenje se menja prema tom biću – u ovom slučaju prema pačetu.

Već je istaknuta važnost zajednice u objašnjenju autoriteta Hane Arent – svaki pojedinac se, kako kaže, rađa u određenoj zajednici koja ima već uspostavljena pravila i određen sistem: „Arentova zakone poredi sa pravilima igre. Njihova suština nije da im se podvrgavam dobrovoljno ili teorijski priznajem njihovu valjanost, već da u praksi ne mogu ući u igru ako im se ne pokoravam" (Antonić 2021: 147).

U bajci o ružnom pačetu, pravila su uspostavljena od strane drugih životinja. Međutim, one koriste fizičko i verbalno nasilje kako bi ih sprovela.

„Tako prođe prvi dan, a što dalje, bivalo sve gore i gore. Svi su jadno pače progonili, pa i rođena njegova braća bejahu zla prema njemu i uvek govorahu: 'Dabogda da ti mačak vrat

zavrnuo! Ne bilo te, nakazo!' A i sama bi mati znala reći: 'Dabogda da te oči moje nikad ne videle!' Patke ga ujedahu, kokoši ga kljucahu, a devojka što je živad hranila znala bi ga nogom gurnuti" (Andersen 1964: 181).

U sprovođenju nasilja uviđamo odstupanje od definicije autoriteta koji ne bi trebalo da ima veze s nasiljem, već samo s uspostavljenim pravilima i zajednicom koja funkcioniše na osnovu njih.

Slično Veberu i Arentovoj, Raz (Raz 1986) ne izjednačava prinudu moći i autoritet. On uzima za primer ophođenje komšije – čak i da ima legitimne razloge za to, prinudne pretnje ne čine ga autoritetom, već ga samo mogu učiniti prinudno moćnim. S druge strane, individualan autoritet kako ga shvata Veber liči na autoritet koji ima roditelj nad detetom, dok u društvu autoritet podrazumeva „specifičan položaj ili funkciju koja je deo složenog lanca komande. Svaka osoba u tom lancu ima određenu moć ili sposobnost izdavanja naredbi zasnovanih na opsegu moći povezanim s prirodom autoriteta koji ide uz ove različite pozicije" (Weber 1978: 215).

I Arentova uzima u obzir odnos roditelj–dete. Ako dete bespogovorno sluša roditelja, onda roditelj ima autoritet. Čim je potrebno pribeći pretnjama nasiljem ili beskrajnoj diskusiji, to znači da je, kako kaže, autoritet izgubljen ili makar urušen (Arendt 2006).

6. *Carevo novo odelo* i *Ružno pače* sagledani kroz Teofrastove *Karaktere*

Zarad boljeg razumevanja okruženja analiziranih bajki, te pronalaženja dodatnih sličnosti i razlika, upotrebljena je uporedna analiza s opisima različitih karaktera kod Teofrasta (2003: 126). Petar Pejčinović u predgovoru *Karaktera* navodi da trideset opisa približavaju moralna zastranjenja na komičan način, opisujući između ostalog licemerstvo, ulagivanje, dosađivanje, neotesanost, udvaranje i pokvarenost. Kao što je rečeno, jedna od primetnih razlika između analiziranih bajki je što su glavni likovi karakterno različiti – pače nije negativno predstavljeno, dok car jeste. S druge strane, oba okruženja mogu se poistovetiti s nekim od Teofrastovih karaktera, zbog čega je uporedna analiza bila moguća.

Uzimajući svih trideset u obzir, car je predstavljen kroz sujetnost, potrebu za samoisticanjem, potcenjivanje drugih, razmetljivost i vlastoljublje. Ove karakteristike iskorišćene su od strane prevaranata od kojih zaplet priče počinje – krojači su za ogroman novac ponudili caru odelo koje će biti sašiveno od posebne tkanine, nevidljive onima koji su nesposobni za svoju službu ili neizrecivo glupi. Ovo odelo zapravo nije postojalo – krojači su se pretvarali da kroje jer su znali da niko neće smeti da prizna, pa ni sam car, da odelo ne vidi. Ukoliko bi priznali, mogli bi se smatrati glupima ili nesposobnima. U varalicama zato

prepoznajemo lakomost ili prljavu zaradu, pokvarenost, dok u narodu i dvorskom okruženju prepoznajemo mnogo više od toga. Od straha da ne budu otkriveni i ocenjeni kao glupi ili nesposobni, počevši od ministara i službenika do naroda, podanici su lagali kako vide prelepo odelo umesto golog cara.

Interesantno je što nije postojala nikakva naredba ili pretnja da će iko na bilo koji način biti kažnjen; uprkos tome, ljudi nisu želeli da poveruju svojim očima. Upravo u tome vidimo sličnost između cara, dvorana i naroda – u strahu, nepoverenju u sopstveni doživljaj, u nesigurnosti i neiskrenosti. Prema Teofrastu, ovde je prisutno licemerstvo, ulagivanje, u određenoj meri bestidnost, tupavost, kukavičluk, preuslužnost i vid udvaranja.

Bestidnost, bahatost, pokvarenost i kukavičluk su karakterne osobine koje pronalazimo i u okruženju ružnog pačeta. Međutim, uočavamo i netaktičnost i ogovaranje – one koji govore zlo i koji „iza leđa drugih pričaju rđave stvari." Govor je upotpunjen delanjem; pogrdne reči majke, kljucanje, šutiranje i komentarisanje od strane drugih životinja između sebe u najkraćem opisuju okruženje ružnog pačeta.

Na osnovu prikazanog, vidimo da u priči o ružnom pačetu autoritet pripada okruženju, a u priči o caru, autoritet pripada caru. Ako bismo uporedili karakteristike prema Teofrastu koje su uočene kod ova dva autoriteta, zajedničko nalazimo u osobinama kao što su: bestidnost, bahatost, netaktičnost i potcenjivanje drugih. Tri od četiri zapravo proističu iz jedne, iz potcenjivanja drugih ljudi.

S obzirom da su autori poput Hogarda, Arentove, Froma, Vebera, Raza i Antonića u određenoj meri saglasni da pristanak proističe iz poverenja i poštovanja, autoritet cara i okruženja dovode se u pitanje u određenim delovima priče. Uviđamo da je u carevom svetu ovladao osećaj straha koji se nije razlikovao ni kod autoriteta ni kod poslušnika. Istovremeno, kod pačeta je vladala većina koja je bila jača. U obe priče prisutno je prepuštanje moći, ali na različite načine. Car nesvesno dozvoljava varalicama-krojačima da preuzmu kontrolu nad njim i celim narodom, dok ružno pače, suočeno s neprijateljskim okruženjem, preuzima kontrolu nad svojom sudbinom, nesvesno, tako što odlazi u nepoznato u potrazi za prihvatanjem i pripadanjem. Napustivši neprijateljsko okruženje, pače se oslobađa njegovog autoriteta. From prilikom obrazlaganja autoriteta i potiskivanja ističe da ako čovek promeni svoju prirodnu i društvenu okolinu, on zapravo menja svoje duševno stanje:

„Pojedinac je uklopljen kako u prirodnu tako i u društvenu okolinu. Ona je istovremeno i predmet i ograničenje njegova zadovoljavanja nagona. Njegove potrebe ga tjeraju na to da mijenja okolinu u smislu zadovoljavanja vlastitih nagona. S druge strane, okolina ga prisiljava

da prilagođava svoje poticaje i potrebe kojima su, svakako, povučene uske biološko-psihološke granice" (From 1980: 59).

Na taj način, pače se na kraju bajke transformisalo u labuda koji pronalazi svoje jato. Odrekavši se okruženja i nametnutih pravila, pače nije dalo saglasnost autoritetu, odnosno sistemu u kojem je rođeno. S druge strane, na kraju priče o carevom novom odelu, caru je autoritet bio ugrožen jer je farsa razotkrivena, i to od strane deteta. Podsmeh naroda, odbacivanje straha i iskrenost govore u prilog tome:

„'Ta on nema ništa na sebi!' povika neko dete. 'Bože, čuj glas nevinosti!' reče otac. I jedan šaptaše drugome šta je reklo dete. 'Nema ništa na sebi! Neko dete kaže da car nema ništa na sebi! Nema ništa na sebi!' povika naposletku sav narod" (Andersen 1964: 77).

S obzirom da je dete pokrenulo taj talas, istovremeno možemo tumačiti da je bilo potrebno vrlo malo da bi se carev autoritet doveo u pitanje, ali i da je ono simbol čistote koja se jedino može suprotstaviti, a koje u ovom narodu očigledno do tog trenutka nije bilo dovoljno.

7. Zaključak

Pojedinačna i uporedna analiza dve bajke o suprotnim karakterima naslovnih likova pokazala je zajednički element koji se tiče pojma autoriteta: redefinisanje ustanovljenog koncepta autoriteta u određenom sistemu. Obe bajke prikazale su svet s definisanim pravilima koja, u *Carevom novom odelu* mnogo očiglednije, neguju tradiciju. U drugoj bajci prikazana je važnost unapred definisanih očekivanja, što podstiče čitaoca da kritički razmisli o normama nametnutim od strane autoriteta. Obe priče tematizuju izostanak kritičkog razmišljanja – taj izostanak je posebno istaknut kod naroda u *Carevom novom odelu*. Nije reč samo o činjenici da narod ne veruje sopstvenim očima, već je po sredi složeniji mehanizam – strah i društveni pritisak koji ih sprečavaju da izraze svoje mišljenje i sumnje. Pojedinci su obuzeti strahom od osude ili etiketiranja nekompetentnošću, sve dok jedno dete, oslobođeno tih društvenih okova, ne izgovori istinu, odnosno, ono što ostali vide i misle.

Uprkos okolnostima u određenom sistemu, došli smo i do zaključka da je osnovni element održanja autoriteta pristanak. Bez obzira da li se daje svesno ili nesvesno, na emotivnoj ili racionalnoj osnovi, glasno ili prećutno, on mora biti dat. U suprotnom reč je o demonstraciji sile ili nametnutoj moći što smo, zahvaljujući navodima autora, videli da nije autoritet. Pače nije bilo svesno da svojim odlaskom iz okruženja u kojem je rođeno i traganjem za nekim drugim zapravo ne pristaje na određeni autoritet. Dve priče prikazale su izazove, između ostalog, slepog praćenja autoriteta, potrebe za promenom i za otvorenošću prema različitostima: „Autoritet je mogućnost da neki delatnik može da deluje nad drugim (ili drugome) a da ti drugi

ne reaguju protiv njega, iako su sposobni da to učine" (Kožev 2016: 43). Sličnost između ovih bajki ogleda se i u tome što je nosilac promena u oba slučaja pojedinac i to naizgled slab – dete i pače. U obe bajke pronalazimo poruku da ma koliko se autoritet činio jakim ili jačim, on zavisi od volje strane nad kojom se sprovodi.

Literatura

Arendt, H. (2006). What is authority? In: *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought* (H. Arendt). New York: Penguin Books, 91–141.

Arent, H. (2002). *O nasilju*. Beograd: Alexandria Press.

Antonić, S. (2021). *Moć i poslušnost*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Betelhajm, B. (2015). *Značenje bajki*. Podgorica: Nova knjiga.

From, E. (1980). *Autoritet i porodica*. Zagreb: ITRO Naprijed.

Kembel, Dž. (2018). *Heroj sa hiljadu lica*. Beograd: Zlatno runo.

Kožev, A. (2016). *Pojam autoriteta*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Haugaard, M. (2017). What is authority? *Journal of Classical Sociology, 18*(2), 1–29.

Prop, V. (2012). *Morfologija Bajke*. Čigoja: Beograd.

Prop, V. (1990). *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost.

Pešikan-Ljuštanović, Lj. (2007). Usmena i autorska bajka u nastavi. U: *Unapređivanje nastave srpskog jezika i književnosti* (Lj. Petrovački, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 36–58.

Raz, J. (1986). *The morality of freedom*. Clarendon: Oxford.

Rot, N. (2014). *Psihologija ličnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Teofrast. (2003). *Karakteri*. Beograd: Dereta.

Tyler, T. R., Lind, E. A., & Huo, Y. J. (2000). Cultural values and authority relations: the psychology of conflict resolution across cultures. *Psychology, Public Policy, and Law, 6*(4), 1138–1163.

Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. (ed G Roth and C Wittich). Berkeley, CA: University of California Press.

Zobenica, N. (2012). Legend of the swan knight. *Belief Narrative Genres* (Z. Karanović & W. de Blécourt, eds.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 111–118.

Izvori

Andersen, H, K. (1964). *Bajke*. Zagreb: Mladost.

ANALYSIS OF AUTHORITY IN HANS CHRISTIAN ANDERSEN‘S FAIRY TALES “THE EMPEROR'S NEW CLOTHES” AND “THE UGLY DUCKLING”

NATALIJA ŽIVANOVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

This study analyzes two fairy tales by Hans Christian Andersen, The Emperor's New Clothes and The Ugly Duckling, focusing on their protagonists, who embody contrasting characteristics, to examine the significance of authority and uncover subtle yet profound parallels between the narratives. The goal is to elucidate the concept of authority through the lens of fairy tales, a literary form that continues to hold relevance in contemporary society, particularly within educational systems, popular culture, and literary theory. The complexity of authority, reflected in its multifaceted meanings and the ongoing debates across disciplines regarding its distinction from power, is central to this analysis. The study places particular emphasis on the role of consent as an essential element of authority. Through a comparative exploration of character dynamics and narrative structure, this study seeks to highlight how authority is established, sustained, and, in some cases, torn down. In The Emperor's New Clothes, authority is portrayed as an illusion sustained by collective deception and the suppression of critical thought. The fear of social repercussions compels individuals to conform, reinforcing the power of the deceptive tailors. On the contrary, The Ugly Duckling illustrates a journey of self-liberation and redefinition of belonging. The protagonist’s rejection of an oppressive environment and quest for acceptance, challenges imposed norms and highlights the role of personal choice in confronting authority. The analysis also explores the fragility of authority in the absence of consent, as demonstrated by the emperor’s public humiliation when a child’s honesty shatters the collective illusion. Similarly, the tale of The Ugly Duckling underscores the transformative power of rejecting imposed control and embracing self-determination. By examining these narratives, this study offers a deeper understanding of authority, showing that its legitimacy depends not on force but on the voluntary consent of those it aims to lead.

Keywords: authority, fairy tale, Andersen, The Emperor's New Clothes, The Ugly Ducklin

Anđelka M. Gemović[1]
ORCID: 0009-0002-1503-4644
Jovana B. Todorović[2]
ORCID: 0000-0001-5174-3902

821.134.2(82)-31.09 Neuman A.
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975605

OBOLEVAMO LI OD TUĐE BOLESTI?: MEHANIZMI PREVLADAVANJA I ULOGA NEGOVATELJA U ROMANU *RAZGOVORI SA SOBOM* ANDRESA NEUMANA

Rad istražuje mehanizme prevladavanja i ulogu negovatelja u romanu *Razgovori sa sobom* Andresa Neumana, analizirajući kako bolest i smrt oblikuju odnose, identitet i svakodnevnicu likova. Kroz polifoniju glasova Marija, Elene i Lita, Neuman osvetljava različite načine suočavanja s terminalnom bolešću – od emocionalnog bekstva u putovanje i seksualnost do introspektivnog suočavanja kroz književnost. Poseban fokus stavljen je na Eleninu ulogu negovateljice, čiji dnevnički zapisi otkrivaju kako fizička briga zamenjuje prisnost i kako suprugova bolest utiče na njenu introspektivnu redefiniciju identiteta. Pozivanjem na relevantne naučne studije iz domena psihologije i medicine (Lazarus & Folkman 1984; Folkman & Moskowitz 2004; Janoff-Bulman1992; Gallagher & Wetherell 2020), rad razmatra mehanizme prevladavanja i psiho-socijalne aspekte negovateljstva. Cilj rada je da ukaže na roman *Razgovori sa sobom* kao primer realističnog narativa o kompleksnosti ljudskih reakcija na terminalnu bolest i atmosferu nadolazeće smrti, ističući književnost kao alat za introspektivno prihvatanje i isceljenje nakon gubitka bliske osobe.

Ključne reči: mehanizmi prevladavanja, smrt, terminalna bolest, negovatelj, seksualnost, hispanoamerička književnost

1. Uvodne napomene

Svoj esej „Neuman, milošću dotaknut" ("Neuman, tocado por la gracia") Roberto Bolanjo (Roberto Bolaño) završava tvrdnjom da će „književnost dvadeset i prvog veka pripadati Neumanu i nekolicini njegove braće po peru"[3] (Bolaño 2004: 149). I odista, Andres Neuman (Andrés Neuman) pozicionirao se kao jedan od veoma priznatih savremenih hispanoameričkih književnika, što potvrđuju brojne nagrade i nominacije, kao i to što ga je

[1] andjelka.gemovic@ff.uns.ac.rs
[2] jovana.todorovic@ff.uns.ac.rs, t.jovana.todorovic@gmail.com
[3] Svi prevodi citata iz neprevedene literature pripadaju autorkama rada.

britanski časopis *Granta* 2010. godine svrstao među najbolje mlade romanopisce na španskom jeziku[4].

Promišljajući o književnim uticajima i uzorima, Neuman je izneo tvrdnju da je naša biblioteka u stvari kutija olovaka te da se, u zavisnosti od književne namere, iz te biblioteke, odnosno lektire, bira određena olovka i aktivira se spona sa odgovarajućim književnim uzorom: „Biblioteka je poput klavira. Čovek svaku od tih knjiga može dotaći prstom i začuće se drugačija nota, te polazeći od njih on počinje da peva drugačiju melodiju" (Neuman 2016). Utemeljenost u ovom razmišljanju pronalazi i spona koja postoji između Bolanja i Neumana. Kada potaknut događajem iz privatnog života, smrću majke, Andres Neuman odluči da napiše roman o bolesti i smrti, on to čini u bolanjovskom duhu, ostvarujući čak i eksplicitan dijalog sa Bolanjovim esejom „Književnost + bolest = bolest"[5]. Teme kojima se Bolanjo (v. Bolaño 2003: 135–158) bavi u ovom tekstu – bolest, smrt, putovanje, književnost i seks – čine i tematsku okosnicu Neumanovog romana *Razgovori sa sobom* (*Hablar solos*), objavljenog 2012. godine.

U ovom romanu špansko-argentinski autor ispisuje priču o Mariju, vozaču kamiona, ocu i suprugu, kome je dijagnostikovana neimenovana terminalna bolest. Bolest i izvesna skora smrt navode Marija da pođe na poslednje putovanje sa svojim desetogodišnjim sinom Litom, a ta „avantura" neće služiti samo za stvaranje uspomena i kao oproštaj, već i kao način da se udalje od surove realnosti. Tokom ovog putovanja, Elena, Mariova supruga, traži utehu u književnosti, ali i u strastvenoj aferi s muževljevim lekarom. Naime, dok se Mario fokusira na život kroz bekstvo i normalnost koje mu pruža putovanje, Elena se sa smrću nosi pomerajući fokus na seksualnost kao poseban vid vitalizma. Sam roman strukturiran je kroz poglavlja koja se naizmenično smenjuju uvek istim redosledom, stvarajući tako polifoniju sastavljenu od tri glasa – porodično troglasje, pri čemu Neuman za svaki lik koristi drugačiju formu: Elenine misli čitalac saznaje kroz njene dnevničke zapise, Litove kroz njegov dečiji unutrašnji monolog, a Mariove kroz zvučne zapise koje snima za sina.[6]

Kroz *Razgovore sa sobom* Neuman istražuje različite načine na koje se ljudi suočavaju sa bolešću i smrću, odnosno različite vrste bekstva kojima pribegavaju bolesna osoba i njeni bližnji u pokušaju da skrenu pažnju sa stvarnosti. Konkretno, likovi beže u putovanje, seksualnost i književnost. Ipak, izbegavanje nije jedini obrazac koji određuje njihovo

[4] Videti 113. broj časopisa *Granta: The Magazine of New Writing*, temat pod naslovom *The Best of Young Spanish-Language Novelists*, [https://granta.com/products/granta-113-the-best-of-young-spanish-language-novelists/] [10th November 2024].
[5] Pišući o Robertu Bolanju, tačnije opraštajući se od njega, Neuman ističe da je od svih tekstova iz knjige *Nesnosni gaučo* (*El Gaucho Insufrible*) ovaj esej ostavio na njega najjači utisak (Neuman 2012: 318). Upravo njega čita glavna junakinja Elena i zapisuje beleške u svoj dnevnik.
[6] Za više informacija o jeziku i različitim formama govora u romanu videti naučni članak López López (2016).

ponašanje, već je moguće prepoznati čitav splet različitih mehanizama prevladavanja. Rad će, stoga, biti usmeren na prepoznavanje ovih mehanizama, na analizu načina na koje se likovi nose sa bolešću i smrću, kao i na analizu Eleninog lika u ulozi negovateljice terminalno obolelog supruga.

2. Mehanizmi prevladavanja i negovateljstvo u *Razgovorima sa sobom*

Roman *Razgovori sa sobom*, najopštije određen, oslikava suočavanje jedne porodice s teretom terminalne bolesti, koja neumoljivo razotkriva prolaznost života i stavlja čoveka pred ogledalo sopstvene smrtnosti. Mario, koji se neizbežno približava sopstvenoj smrti, i Elena, supruga koja preuzima ulogu negovateljce terminalno obolelog i junakinja koja će biti predmet istraživačke pažnje, ispoljavaju specifična ponašanja koja su u naučnoj literaturi prepoznata kao mehanizmi prevladavanja (engl. *coping mechanisms*).

Mehanizam prevladavanja se neretko definiše kao kompleksan i dinamičan proces tokom kojeg pojedinac usmerava svoje kognitivne i ponašajne resurse ka prilagođavanju spoljašnjim i unutrašnjim zahtevima koji se percipiraju kao preteći ili prevazilaze postojeće kapacitete (Lazarus & Folkman 1984: 141). Umesto da se posmatra kao jednostavan odgovor na trenutni izazov, prevladavanje uključuje kontinuirani napor pojedinca da pronađe ravnotežu u okolnostima koje uzdrmavaju temelje njegovog postojanja i zahtevaju reorganizaciju svakodnevnog života (Latack 1986: 377; Backer et al. 2000: 224). Ove promene često nadilaze izazove uobičajenog iskustva, zahtevajući od osobe da se nosi sa nečim što dublje utiče na njen identitet, odnose i percepciju sveta, te individua teži da smisao pronađe u iskustvima koja narušavaju njen dotadašnji osećaj sigurnosti i predvidivosti (Wade & Travis 2003: 566). Prevladavanje, dakle, nije samo način da se osoba izbori sa izazovima, već i proces kroz koji ona redefiniše sebe i svoju poziciju u svetu koji je iz temelja promenjen, što uključuje i suočavanje sa emocionalnim i egzistencijalnim pitanjima koja se javljaju kada se poznati obrasci života neizbežno promene. Proces prevladavanja se danas posmatra kao složen i višedimenzionalan,[7] te analiza ponašanja glavnih likova romana *Razgovori sa sobom* otkriva dubinu njihovog emocionalnog i psihološkog odgovora na životne promene i granične situacije.

Porodični život koji su vodili Mario, Elena i Lito pre dijagnostikovanja Mariove bolesti deluje skladno, mirno, povremeno i monotono, ali ispunjeno ljubavlju. Premda je Elena svesna da je napravila životni izbor koji ju je koštao akademske karijere, ona je ujedno svesna da je to

[7] Različite teorije pružaju okvir za razumevanje ovog fenomena, uključujući teoriju otpornosti (Kobasa 1979), teoriju kognitivne adaptacije (Taylor 1983), koncept poljuljanih pretpostavki (Janoff-Bulman 1992), kao i koncept rezilijentnosti (Rutter 1985).

učinila iz ljubavi prema Mariju i želje za osnivanjem stabilne porodice. Mario se u tom smislu pokazuje kao dobar muž i posvećen otac. Ipak, otkrivanje Mariove bolesti drastično menja njihovu životnu i porodičnu dinamiku. Prema konceptu poljuljanih pretpostavki Roni Janof-Bulman (Ronnie Janoff-Bulman 1992: 13–16), smislen svet podrazumeva postojanje logične veze između osobe i njenih životnih ishoda. Naime, neki ishod, bilo povoljan ili ne, deluje opravdano kada odražava nečije ponašanje ili karakter – takav svet je predvidiv, a događaji nisu nasumični. Kada se nešto loše dogodi osobi za koju smatramo da to ne zaslužuje, to izaziva osećaj nepravde i nelagodnosti. Takođe, postoji duboko ukorenjeno uverenje da će dobri i pažljivi ljudi doživeti pozitivne ishode, dok će oni nepažljivi i „loši" iskusiti nepovoljne događaje. Prerana smrt osobe koju voljeni doživljavaju kao „dobru" narušava tu logiku i doživljava se kao nepravedna. Mariova terminalna bolest, dakle, predstavlja izuzetno intenzivan događaj koji ima potencijal da naruši njihove ustaljene poglede na svet, dovodeći njihove pretpostavke o okruženju i sopstvenom identitetu do tačke potpunog urušavanja. Disonanca između života kakav su vodili pre saznanja o bolesti i novonastale stvarnosti izaziva ozbiljne posledice po njihovu stabilnost. Uvid u Mariovo emocionalno i psihičko stanje delimičan je jer je njegov glas prisutan samo kroz snimke namenjene sinu, te u tom smislu postoji svesna selekcija misli koje se dele sa detetom, dok veliki deo onoga što se zaista zbiva u njegovom biću ostaje van narativa i samo se naslućuje. Nasuprot tome, Elenino ponašanje osvetljeno je kroz dnevničke zapise, što čitaocima daje uvid i u njene najintimnije misli.

Naime, i Elena i Mario pokazuju emocionalno orijentisani mehanizam prevladavanja, za koji je karakteristična težnja ka smanjenju negativnih emocija (Folkman & Moskowitz 2004: 751). Mario odlaže suočavanje sa sinom fokusirajući se na stvaranje srećnog sećanja, dok Elena skreće misli sa surove stvarnosti kroz seksualnu aferu sa Ezekijelom, Mariovim specijalistom. Ova afera za Elenu istovremeno predstavlja umiranje i vaskrsavanje kroz seks, a otkriće neumorne i neograničene seksualne želje prati je tokom čitave muževljeve bolesti. Seksualna energija i eros, koji su sinonim za vitalnost, dostižu svoj vrhunac u orgazmu, te su istovremeno povezani i sa smrću. Na francuskom jeziku, ovaj trenutak ekstaze, koji odvaja pojedinca od sveta, opisuje se francuskim izrazom *le petite mort*, koji se prevodi kao „mala smrt." Uz to, Eleninu i doktorovu vezu odlikuje izražen sadomazohizam, koji se shvata kao otelotvorenje emocionalnog bola i kao samokažnjavanje zbog sopstvene vitalnost i izvesnosti toga da će nadživeti svog muža: „Trebalo mi je malo vremena da shvatim da mi je upravo to bilo potrebno. Da povratim svoje telo. Celo, ne samo jedan deo. Potpuna kazna. Bol koji priziva u svest. […] Želim da se osvetim sopstvenom telu" (Neuman 2015: 55–56). Ipak, rezultat afere sa doktorom Ezekijelom jeste to što Elena uči da prihvata, pa čak i da uživa u svim nesavršenostima svog

tela. Te nesavršenosti se shvataju i kao znakovi starenja, što ih čini sinonimima za život. Doktor pokušava da ubedi Elenu da se slobodno, bez kompleksa ogleda: „Treba se ogledati svakog dana. Biti svestan kako propadamo, kako gubimo oblik, kako nam koža postaje gruba. Samo tako možemo da razumemo i prihvatimo prolaznost vremena" (Neuman 2015: 51). Tako Elena uči da prihvata degradaciju svog tela, koje uprkos sve vidljivijim tragovima starenja zrači vitalnošću u poređenju sa Mariovim bolesnim telom, prema kojem oseća izvesnu odbojnost i animozitet:

„Prezirem sebe dok ovo pišem, ali ponekad mi se gadi Mariovo telo. Teško mi je da ga dotaknem, isto kao što je i njemu teško da se pogleda u ogledalu. Da dotaknem njegovu kožu suvu kao papir. Njegovo koščato telo. Mlitave mišiće. Preko noći oćelavelu glavu" (Neuman 2015: 49).

Međutim, nakon Mariove smrti, Elena se oseća oslobođenom od muževljeve bolesti i stoga joj više nije potreban ljubavnik, koga počinje da smatra patetičnim. Valja napomenuti da se ovde pojavljuje i jedan od paradoksa ovog romana – doktor koji prati pacijenta tokom poslednje faze lečenja istovremeno je i ljubavnik i poverenik njegove žene.

Granična situacija u kojoj se nalazi u Eleni budi osećaj gubitka kontrole, primoravajući je da preispituje svoje životne izbore i identitet. Dok nemoćno posmatra kako njen suprug i život kakav je poznavala polako nestaju, Elena preuzima još jednu ključnu ulogu – postaje negovateljica umiruće osobe, čime Neuman osvetljava emocionalnu složenost koju nose pružanje nege, tugovanje i osećanje krivice. Pritom, autorsko rešenje da se o bolesti piše iz perspektive negovatelja predstavlja jednu od najređih perspektiva u narativima o bolesti (Gaultier 2020: 88).

Negovatelji, kao most između umirućeg, ostatka porodice i zdravstvene podrške, ne samo da olakšavaju medicinski tretman, već i obezbeđuju dostojanstvo i kvalitet života pacijenta u njegovim poslednjim danima. Njihova prisutnost igra nezamenljivu ulogu u humanizaciji krajnje faze života, ali kao što Bini i saradnici (Biney et al. 2024: "Introduction", para. 1) navode, jedna od ključnih pojava na globalnom nivou jeste breme koji terminalne bolesti nose, kao i pritisak koji one stvaraju na negovatelje. Važno je istaći da teret koji negovatelji nose prevazilazi fizički umor i stres, te da ovaj plemenit ali teskoban zadatak uzima danak u pogledu emocionalne stabilnosti i mentalnog dobrostanja (Arya et al. 2020).

Promišljajući o svojoj ulozi negovateljice, Elena u dnevniku zapisuje: „Bolesnik ima neosporna prava. O pravima onoga ko o njemu brine uopšte se ne govori. Oboljevamo od tuđe bolesti" (Neuman 2015: 19). Drugim rečima, Elena doživljava muževljevu bolest kao svoju te u jednoj instanci zapisuje: „Pilule nisu dovoljne. Ni njemu ni meni" (Neuman 2015: 80). Njeni

dani ispunjeni su brigom o fizičkom stanju supruga: „Hladim ga lepezom, hranim, kupam, slušam, pokušavam da pogodim šta oseća. I više ne znam, ne znam šta da radim" (Neuman 2015: 80). Elenina introspektivna svedočenja otkrivaju kako granice između njenog identiteta i suprugove bolesti postaju zamagljene, dok njena svakodnevica postaje neprekidna borba za dostojanstvo života – njegovog i svog. Uloga negovateljice ukida ulogu supruge, te fizička briga zamenjuje intimu i prisnu komunikaciju, a Mario postaje čovek koga još uvek voli, ali koga više ne želi (Neuman 2015: 49).

Nadalje, zdravstveno stanje obolelih često primorava negovatelje da prisustvuju društvenim okupljanjima, a neretko i da zabrane posete u svom domu, što narušava njihovu socijalnu interakciju dovodeći do samoizolacije (Gallagher & Wetherell 2020: "Background", para. 3). Sudeći po Eleninim dnevničkim zapisima kao jedinom izvoru dešavanja u njenom životu, ona se nalazi u centru trougla koji čine sin, muž i ljubavnik. Svoje trenutke odmora želi da provede u samoći: „Nameštam krevete, masiram, kuvam, rasuđujem. Svaki put kada ostanem sama, isključim telefon" (Neuman 2015: 81). Poput zatvorenika sopstvene brige o Mariju, Elena zadovoljava samo osnovne porodične potrebe, svojevoljno prekidajući komunikaciju sa širim okruženjem koja bi neminovno bila usmerena na Mariovu neizbežnu sudbinu: „Kad bi Mario priznao svoja ograničenja, rekli bismo istinu svim našim prijateljima. Ali on želi da to ostane između nas. Da budemo diskretni, tako on to zove" (Neuman 2015: 19).

U pogledu socijalizacije i održavanja interpersonalnih odnosa, negovanje terminalno bolesne osobe kao posledicu ima poremećene porodične odnose, pogotovo između roditelja i dece, te je zarad mentalne stabilnosti svih članova porodice, ma koliko izazovno, neophodno održati „otvorene linije komunikacije" (Ullrich et al. 2021: 1305–1311). Elena to evidentno ne uspeva u odnosu sa svojim sinom Litom, koga prepušta na staranje babi i dedi, privremeno prekidajući sponu porodičnih odnosa, kako bi ga udaljila i očuvala nesvesnim same situacije. Zaštićen od stvarnosti i predstojeće tuge, dečak se upoznaje sa smrću samo kroz zabavne sadržaje, pre svega kroz video-igre.

Mnogi negovatelji tvrde da su našli utočište u verskim ritualima i duhovnim težnjama (Nyante & Carpenter 2019: 818). Drugim rečima, religija se često koristi kao mehanizam prevladavanja orijentisan na značenje (Folkman & Moskowitz 2004: 752) i podrazumeva suočavanje sa teškim životnim iskustvima oslanjajući se na nadu u duhovnost, poverenje u boga i molitvu. Na sličan način, Elena se okreće književnosti, čitanju i pisanju, što za nju postaje neka vrsta lične religije u pokušaju da razume smisao života i sopstveno postojanje. Kroz čitanje, ona istražuje svoju ulogu i mesto u svetu, nastoji da pronađe u delima prominentnih autora fragmente koji su joj bliski, a kroz sopstveno pisanje i beleške pokušava da shvati ko je

ona bez Marija, kao i da se uhvati u koštac sa smrću koja je „istovremeno univerzalna i neizbežna sudbina, ali i duboko lično putovanje" (Gemović 2024: 117). Ovaj introspektivni proces čini pisanu reč njenim sredstvom za pronalaženje smisla i suočavanje sa smrtnošću te posvećeno čita dela autora i autorki koji su pisali o bolesti i o smrti, na primer, Virdžiniju Vulf (Virginia Woolf), Roberta Bolanja, Sesara Airu (César Aira), Anu Mariju Matute (Ana María Matute) kao i prepisku Antona Pavloviča Čehova (Антóн Пáвлович Чéхов) i Olge Kniper (Óльга Кни́ппер). Elena kupuje knjige kao da kupuje aspirin (Neuman 2015: 22), ističući tako lekovitu ulogu književnosti u procesu traženja smisla i zaceljivanja.

Naposletku, u skladu sa istraživanjem Janof-Bulman (1992: 124–127), efekti traume povezani su sa narušavanjem pogleda na svet pojedinca, a proces oporavka uključuje njihovu rekonstrukciju. Oporavak je moguć ako osoba prepozna kako ju je trauma oblikovala i usvoji nove obrasce mišljenja i ponašanja koji prekidaju negativne cikluse. Važan korak u ovom procesu jeste reinterpretacija traumatskog iskustva i njegovo integrisanje u obnovljeni pogled na svet. Kao što je već rečeno, posle Mariove smrti, Elena prekida aferu sa Ezekijelom i u potpunosti prihvata svoje nove uloge – ulogu udovice i ulogu samohrane majke. Preokret u njenom ponašanju vidi se kroz poslednje poglavlje romana, kada dnevničku formu pisanja u prvom licu, koja predstavlja Elenin razgovor sa sobom, zameni obraćanje Mariju (Neuman 2015: 147–161). Bolest i smrt deformisale su njihovu komunikaciju, ali nakon što Elena reinterpretira traumatično iskustvo kroz koje je prošla, prihvati ga i integriše u svoju novu stvarnost, ona ponovo uspostavlja jednu vrstu komunikacije sa mužem, obraća mu se s ljubavlju, čak i šaljivo: „Zamisli kako je tek sad, kad si još i tata-duh. Smeješ se, dušo? Idi bestraga" (Neuman 2015: 158). Simbolično prihvatanje njegove smrti i uključivanje u novu svakodnevicu, pored obraćanja, predstavlja čin postavljanja Mariove slike na policu u dnevnoj sobi. On tako dobija svoju novu poziciju u njihovim životima, postaje draga uspomena, a ona uči da prihvati novu svakodnevicu:

„Dragi moj svakodnevni Mario. Danas mi je bilo baš zabavno, ne znam ni sama zašto. […] Mislila sam (to je tako divno očigledno) da će, kad te izgubim, najgore biti to što te više neću imati. Ali ne: i dalje si ovde, mislim na tebe dok razgovaram sa sobom" (Neuman 2015: 159).

3. Zaključak

Roman *Razgovori sa sobom* Andresa Neumana tematizuje ljudsko suočavanje sa graničnim situacijama, razotkrivajući tako krhkost ljudskog postojanja i ukazujući na kompleksnu povezanost bolesti, smrti i porodičnih odnosa. Kroz ovo porodično troglasje,

Neuman ne samo da osvetljava emocionalne i psihološke aspekte terminalne bolesti, već pruža i uvid u mehanizme prevladavanja kojima pribegavaju njegovi protagonisti. Izvorna inspiracija autora – smrt majke – daje delu ličnu dimenziju, čineći ga ne samo realističnom fikcijom, već i svojevrsnim istraživanjem bola i gubitka.

U romanu, Elena i Mario služe se različitim mehanizmima prevladavanja – Mario se okreće stvaranju uspomena kroz putovanje sa sinom, dok Elena traži utehu u seksualnosti i književnosti. Njihovi odgovori na bolest i smrt pokazuju kako ljudska psiha pokušava da očuva stabilnost u suočavanju sa neizbežnim krajem i gubitkom. Pritom, Elenin beg u seksualnost tumači se kao potraga za vitalizmom, ali kao sredstvo samokažnjavanja, dok se njeno okretanje ka književnosti sagledava kao mehanizam prevladavanja orijentisan na značenje, jer u čitanju i pisanju ona pronalazi alate za razumevanje sopstvene situacije i za zaceljivanje.

Takođe, roman *Razgovori sa sobom* preispituje ulogu negovatelja i psiho-socijalni pritisak koji ta uloga nosi. Elena, kao negovateljica terminalno obolelog supruga, otkriva kako briga o drugome narušava njenu ulogu supruge, a njeni dnevnički zapisi pokazuju zamagljivanje granica između ljubavi, dužnosti i osećaja krivice. Međutim, kroz introspektivno preispitivanje i suočavanje sa gubitkom, Elena uspeva da redefiniše svoje uloge u svetu bez Marija.

Neumanov roman tako postavlja pitanja o tome kako bolest i smrt oblikuju ne samo pojedinca, već i porodicu kao celinu. Likovi tragaju za smislom pred neumitnošću smrtnosti, oslanjajući se na različite strategije – od bega u prividnu normalnost, putovanje i strast, do književnih promišljanja. Na kraju, *Razgovori sa sobom* nisu samo priča o bolesti i smrti, već i o životu, ljubavi i hrabrosti da se pronađe novo značenje pred licem konačnosti.

Literatura

Arya, A., Buchman, S., Gagnon, B., & Downar, J. (2020). Pandemic palliative care: beyond ventilators and saving lives. *Canadian Medical Association Journal*, *192*(15), 400–404.

Backer, J. H., Bakas, T., Bennett, S. J., & Pierce, P. K. (2000). Coping with stress: Programs of nursing research. In: *Handbook of stress, coping, and health: Implication for nursing research, theory and practice* (V. H. Rice, ed.). London: Sage Publications, 223–263.

Biney, A., Sarfo, J. O., Poku, C. A., Deegbe, D. A., Atibila, F., Nachinab, G. T., Anaba, E., Dzansi, G., & Adumoah Attafuah, P. Y. (2024). Challenges and coping strategies when caring for terminally ill persons with cancer: perspectives of family caregivers. *BMC Palliative Care*, *23*. https://doi.org/10.1186/s12904-024-01518-z.

Bolaño, R. (2003). *El gaucho insufrible*. Barcelona: Anagrama.

Bolaño, R. (2004). *Entre paréntesis*. Barcelona: Anagrama.

Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2004). Coping: pitfalls and promise. *Annual review of psychology*, *55*, 745–774.

Gallagher, S., & Wetherell, M. A. (2020). Risk of depression in family caregivers: unintended consequence of COVID-19. *BJPsych open*, *6*(6), e119. https://doi.org/10.1192/bjo.2020.99

Gaultier, M. (2020). 'Hablar solos' (2012) de Andrés Neuman y 'Después del invierno' (2014) de Guadalupe Nettel: dos verbalizaciones caleidoscópicas de la enfermedad. En: *Andrés Neuman extraterritorial* (J. Zárate, K. Benmiloud, R. Caplan y E. Fisbach, eds.). Montpeller: Presses universitaires de la Méditerranée, 87–100.

Gemović, A. (2024). From Grim to Grin: Anthropomorphic Personifications of Death in Popular Culture. U: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru XI* (S. Gudurić, J. Dražić i M. Stefanović, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 109–119.

Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York: The Free Press.

Kobasa S. C. (1979). Stressful life events, personality, and health: an inquiry into hardiness. *Journal of personality and social psychology*, *37*(1), 1–11.

Lazarus, R., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer.

Latack, J. C. (1986). Coping with job stress: Measures and future directions for scale development. *Journal of Applied Psychology*, *71*(3), 377–385.

López López, C. M. (2016). Nombrar la enfermedad, narrar la muerte: del lenguaje como ausencia en los discursos de la oralidad, de la escritura y del pensamiento en 'Hablar solos' de Neuman. *Letral: Revista Electrónica de Estudios Transatlánticos de Literatura*, *17*, 81–95.

Neuman, A. (2012). La fuente y el desierto. En: *Roberto Bolaño, estrella cercana: Ensayos sobre su obra* (A. López Bernasocchi y J. M. López de Abiada, eds.). Madrid: Editorial Verbum, 317–322.

Neuman, A. (2016, 29 de marzo). *Un libro que fuera comprendido una sola vez estaría destinado a morir* [Radio intervju]. Radio Prague International, [https://espanol.radio.cz/sites/default/files/audios/andres-neuman-un-libro-que-fuera-comprendido-una-sola-vez-estaria-destinado-a-morir.mp3?timestamp=1590608465] [10 de noviembre de 2024]

Nyante, G. G., & Carpenter, C. (2019). The experience of carers of children with cerebral palsy living in rural areas of Ghana who have received no rehabilitation services: A qualitative study. *Child: care, health and development*, *45*(6), 815–822.

Rutter, M. (1985). Resilience in the face of adversity: Protective factors and resistance to psychiatric disorder. *The British Journal of Psychiatry*, *147*, 598–611.

Taylor, S. E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. *American Psychologist*, *38*(11), 1161–1173.

Ullrich, A., Marx, G., Bergelt, C., Benze, G., Zhang, Y., Wowretzko, F., Heine, J., Dickel, L., Nauck, F., Bokemeyer, C., & Oechsle, K. (2021). Supportive care needs and service use during palliative care in

family caregivers of patients with advanced cancer: a prospective longitudinal study. *Supportive Care in Cancer*, *29*, 1303–1315.

Wade, C., & Travis, C. (2003). *Psychology*. New Jersey: Prentice Hall.

Izvori

Neuman, A. (2015). *Razgovori sa sobom*. Prevela Vesna Stamenković. Beograd: Booka.

DEATH IN ANDRÉS NEUMAN'S NOVEL *TALKING TO OURSELVES*

ANĐELKA Đ. GEMOVIĆ, JOVANA B. TODOROVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD,
FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The paper explores the coping mechanisms and the role of the caregiver in Andrés Neuman's novel *Talking to Ourselves* (*Hablar solos*), analyzing how illness and death shape relationships, identity, and daily life. Through the polyphony of voices – Mario, Elena, and Lito – Neuman highlights various ways of confronting terminal illness, ranging from emotional escape through travel and sexuality to introspective confrontation via literature. Special attention is given to Elena's role as a caregiver, with her diary entries revealing how physical care replaces intimacy, and how her husband's illness influences her pensive redefinition of identity. The paper examines coping mechanisms and the psychosocial aspects of caregiving by referencing relevant psychological and medical studies (Lazarus & Folkman 1984; Folkman & Moskowitz 2004; Janoff-Bulman 1992; Gallagher & Wetherell 2020). Neuman's novel portrays the complex dynamics between the caregiver and the terminally ill, illustrating the psychological toll and emotional intricacies of caregiving. It also delves into the thematic role of the body and sexuality, presenting them with raw explicitness as a space where life and death converge. Additionally, the novel underscores the centrality of literature as a coping mechanism aimed at finding meaning, with Elena turning to reading and writing to process her experience and seek healing. Ultimately, *Talking to Ourselves* is not merely a narrative about illness and death but also an exploration of life, love, and the courage to find new meaning in the face of mortality.

Keywords: coping mechanisms, death, terminal illness, caregiver, sexuality, Hispano-American literature

Vladimir Ilić[1]
ORCID: 0000-0003-3514-6838
821.112.2.09:141.82 Johnson U.
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975661

DRUŠTVENE PREDNOSTI REALNOG SOCIJALIZMA U DELU UVE JONZONA

Uve Jonzon (1934–1984) je savremeni klasik nemačke književnosti. U nizu romana čiji se protagonisti ponavljaju, daje produbljenu sliku obe nemačke države (1949–1990). Mada priznaje uobičajene odlike NDR i SRN (politička diktatura i tajna policija s jedne i neprevladana nacistička prošlost i konzumerističko psihološko uslovljavanje sa druge strane), Jonzon jedini među piscima koji su emigrirali na Zapad, nalazi autentične prednosti NDR: osećanje novog početka, zadovoljstvo u smislenom radu, zdrav kolektivizam, odsustvo čoveka nedostojnog takmičenja i nastanak ne-otuđenih ličnosti. Sam realni način života u NDR zasnovan je pre na proizvodnji nego na potrošnji. Posao skretničara na železnici vidi se kao prihvatljiva alternativa za nezadovoljnog asistenta na anglistici. Prema tumačenjima Bernda Nojmana i Gari Bejkera, Jonzon sam princip socijalizma vidi kao intrinsično dobar, odnosno kao princip integriteta. Dok je idejni okvir bitno određen shvatanjima Jonzonovog profesora Ernsta Bloha, književni postupak izveden pod Foknerovim uticajem omogućuje ostvarivanje psihološke dubine svih likova, od oficira *Stasi*-ja do disidenata u NDR-u. U metodološkom pogledu Johnsonovi romani predstavljaju, prema mišljenju Bejkera i Marka Boulbija, svojevrsne sociološke misaone eksperimente. Jonzonovo delo upućuje na mogućnosti jednog boljeg društva čije je ostvarivanje bilo prekinuto *Anschluss*-om NDR od strane SRN 1990. godine.
Ključne reči: Uwe Jonzon, Nemačka, socijalizam, mogućnosti razvoja

Uve Jonzon[2] (Uwe Johnson, (1934–1984) je savremeni klasik nemačke književnosti. U nizu romana čiji se protagonisti ponavljaju daje produbljenu sliku obe nemačke države (1949–1990). Posmatrano u celini, Jonzonovo delo, mada načinjeno modernim sredstvima, pruža jednu epsku sliku koja u pogledu sadržinskog bogatstva i umetničke vrednosti nije ispod onih kakve su čitaoci navikli da pronalaze u najvećim romanima iz devetnaestog veka. Kako primećuje G. L. Bejker (Baker), „on vidi velike trendove istorije, vekove tradicije, iz perspektive i na skali individualnog ili unutar konstitutivne *homeostasis* poljoprivrednog sela ili male varoši. U suštini on u svojim pričama izvodi sociološke misaone eksperimente" (Baker 1999: 18).

[1] vilic@f.bg.ac.rs
[2] Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163)

Jonzon je napustio Nemačku Demokratsku Republiku (NDR) 1959, pošto u njoj nije mogao da nađe izdavača za svoje romane *Ingrid Babendererde* i *Nagađanja o Jacobu*. Među svojim profesorima imao je Hansa Mejera (Mayer) i Ernsta Bloha (Bloch). U prvim romanima ugledao se na Vilijema Foknera (William Faulkner). Kako primećuje M. Boulbi (Boulby), „Jonzon primenjuje bihejvioristička deskriptivnu tehniku: on opisuje ponašanje svojih likova, ali ne i njihove motive" (Boulby 1974: 19). Pošto mu se isti likovi ponavljaju u uzastopno objavljivanim romanima, njihova motivacija često biva objašnjena naknadno, ili, čak, u značajnoj meri različito, u odnosu na utisak koji je čitalac mogao ranije da stekne. Perspektiva otvorenosti i svojevrsne mogućnosti drugačijeg (razumevanja, pa i zbivanja, čak, i stanja) ključno je obeležje dela ovog Blohovog studenta.

Ovo što važi za tumačenje motiva i ponašanja likova Jonzonove proze važi i za društva koja ih oblikuju: i za NDR i za Saveznu Republiku Nemačku (SRN). Interpretacija NDR ovde je posebno zanimljiva, pošto je ona, uopšte uzev, u naše vreme viđena kao policijska, „štazijevska" ili, čak, totalitarna država (Jashke 1991; Schneider 1997; Ilić 1998). Pažnja se u ovom tekstu usredsređuje na prikaz i razumevanje njenih pozitivnih aspekata u Jonzonovom delu.

Sociologija, i u njenom okviru sociologija književnosti, jeste veština razlučivanja stvarno heterogenog ispod prividno homogenog. Jonzon je bio (jedan od tri miliona) emigran(a)t(a) iz NDR. Ona za njega nije bila puka tiranija. Saznajno je zanimljivo pokazati šta je Jonzon video kao pozitivno u prvoj socijalističkoj državi u Nemačkoj.

1. Metod i ciljevi

U ciljeve rada spada ispitivanje Jonzonovog tumačenja različitih načina represije u SRN i NDR (manipulacija *vs*. policijska kontrola) u njegovom delu i njihove veze sa represijom u Trećem Rajhu. Pri tom treba imati u vidu Jonzonov stav da je SRN mnogo duže i u većoj meri ostala pod uticajem Trećeg Rajha nego NDR.

Metod i ciljevi istraživanja uvek su srasli sa teorijskim pretpostavkama i sa stvarnim stanjem ispitivane pojave. Kakvo je bilo stvarno stanje?

Jonzonova ocena o znatno većoj nacifikaciji Zapadne u odnosu na Istočnu Nemačku potpuno se podudara sa stanjem stvari. Kako piše istoričar i politikolog Sonia Kombe (Combe), u Saveznoj Republici Nemačkoj je 1954. godine više od 32% zaposlenih u državnim organima ranije bilo u članstvu nacističke partije. Prema njenim rečima, još 1961. godine je 67% viših funkcionera policije u SRN imalo nacističku prošlost; takvih je iste godine u NDR bilo manje

od 10% (Combe 2021). Notorno je da su red i poredak, dakle, stanje stvari, u SRN održavali kadrovi *Kripo*-a i *Gestapo*-a.

Treba primetiti da je veza između stvarnog odsustva obračuna sa nacističkom prošlošću u SRN i njenog doslednijeg prevladavanja u NDR bila dosta složena i višestruko posredovana. Savremeno konzumerističko psihološko uslovljavanje građanki i građana sada ujedinjene SRN vuče svoje korene iz ovog višedecenijskog ispiranja sećanja i ubijanja savesti. I posle pripajanja NDR ovo se nastavilo, i radikalniji antifašizam je prevladavao na prostoru bivše NDR. S. Kombe navodi da je 1991, 16% stanovništva bivše Zapadne Nemačke u poređenju sa 6% stanovnika Istočne Nemačke imalo antisemitske predrasude. Godine 1994. će dve petine zapadnih Nemaca i petina istočnih Nemaca smatrati da se suviše pažnje posvećuje nacističkom genocidu Jevreja. Vaspitna diktatura istočno-nemačkih komunista bila je efikasnija u iskorenjivanju ostataka nacističke prošlosti od njihovog očuvanja u SRN (Combe 2021). Ne sme se zaboraviti da su predsednici SRN Valter Šel (Walter Scheel) i Karl Karstens (Carstens), kao i savezni kancelar Kurt Kizinger (Kiesinger), bili članovi Hitlerove partije.

Situacija se posle pripajanja NDR (1990) u izvesnom smislu promenila, i to ne nužno nabolje. Nestanak NDR lišio je SRN neophodnosti da se dokazuje najboljom što je mogla da bude. Nestalo je i jonzonovsko osećanje „biti između" (*Empfindung von Dazwisch*en) (Boulby 1974: 73).

Metod primenjen u ovom radu mora se razlikovati od Jonzonovog: nemački savremeni klasik jeste izvodio sociološke misaone eksperimente, ali on je bio književnik. Već posle njegova prva dva romana Ginter Bleker (Günter Blöker) piše da „Johnsonova stilistička originalnost iznad svega zavisi od milimetarskog pomaka koji preobražava poznato u novo i čudno" (Blöker 1962; Boulby 1974: 70). Boulby će dodati da „opskurnost motivacije jeste univerzalna crta Jonzonove karakterizacije" (Boulby 1974: 74). Ili, kao što primećuje Boris Perić:

„Stil Johnsonova pisanja odlikuje se i učestalom upotrebom manirizama, prilično svojeglavim interpunkcijama i neobičnom rečeničnom strukturom, što valja pripisati utjecaju "očuđujućih" jezičnih tehnika njemačkog dramatičara Bertolta Brechta i Johnsonova lajpciškog profesora Ernsta Blocha" (Perić 2023: 303).

Džulija Hel (Julia Hell) će ovo objasniti književnoistorijski: „Jonzon razvija svoju zamisao autora/naratora ne samo u protivstavu prema DDR cenzuri, već takođe u ironičnom kontrastu prema sveznajućem naratoru socijalističkog realizma. U Jonzonovim radovima njegovi karakteri govore za sebe" (Hell 2002: 213)... Prema njenim rečima, ovo je „demokratska estetika: čin pripovedanja postaje oblik demokratske saradnje između jednakih,

tekst je "autorizovan" preko njegovih karaktera, a ne od autora kao predstavnika više vlasti, ili znanja, tj. partije (Hell 2002: 213).” Jonzon će, ipak, pišući svoje životno delo *Jahrestage* (kod nas prevedeno kao *Svaki dan u godini)* morati da napusti ovaj pristup: kada u romanu napušta tumačenje NDR i Sjedinjenih Država i počinje da piše o Trećem Rajhu, ulazi u svojevrsnu krizu uslovljenu odsustvom ličnog preživljavanja. On više ne može da se osloni na saradnju svojih likova i povremeno vraća autora kao naratora u tok romana (Johnson 1961: 722–733). No, kritičari usredsređeni na pitanje Jonzonovog odnosa prema neprevladanoj prošlosti Trećeg Rajha u SRN, poput D. G. Bonda i K. Riordana, smatraju da je i u *Nagađanjima o Jacobu* prisutan sveznajući narator, protivno Jonzonovom teorijskom tekstu, i da on nije prisutan samo u *Trećoj knjizi o Achimu* (Riordan 1997; Bond 1993). Ovde treba dodati da u *Dva shvatanja* autor jedva da je prisutan. Razumljivo je da u prividnoj dilemi između naracije i deskripcije umetnik ne može da se isključivo opredeli. Slično činimo i mi, pokušavajući da opišemo i protumačimo Jonzonovo viđenje prednosti socijalizma u NDR.

Prema Bejkerovom mišljenju, Jonzon, kao i njegov najčovečniji lik, Jakob, „nikada nije video SRN kao održivu alternativu komunističkom Istoku.” Drugim rečima, „izgledalo je da (on) pokazuje prećutnu saglasnost prema postojanju autoritarnog režima na Istoku” (Baker 1999: 5, 3).

Jonzon je želeo da društvo NDR opiše i razume, a ne da ga osudi. Svoj prvi roman, In*grid Babendererde*, ponudio je svim izdavačkim kućama u Istočnoj Nemačkoj. Već i samo takvo ponašanje govori o bazičnom poverenju u NDR. Trebalo je da se suoči sa odbijanjem socijalističkih izdavača i sa Zurkampfovom (Suhrkampf) spremnošću da objavi *Nagađanja o Jakobu* da bi našao dovoljno razloga da pređe na Zapad.

Nama je cilj da Jonzonov pogled na „prvu socijalističku državu na nemačkom tlu” opišemo i protumačimo, a ne da ga afirmišemo niti osporimo. Nova vremena donose nova iskušenja: bilo bi krajnje zanimljivo čuti Jonzonovo mišljenje o neposrednoj pomoći koju vlada SRN pruža Državi Izrael za izvođenje sadašnjeg genocida u Gazi. Uvereni smo da Jonzon ne bi propustio da istakne kontinuitete ove vrste.

2. Rezultati

Jonzonov pogled na NDR nije formiran samo u protivstavu prema SRN. Istočna Nemačka imala je svoje inherentne prednosti.

Pažnja će biti prvenstveno usredsređena na primere iz *Nagađanja o Jakobu* i *Dva shvatanja*. *Treća knjiga o Ahimu* (Achim), pisana pre svega iz Karšove (Karsch) perspektive,

gotovo da više govori o SRN nego o stanju u NDR, a *Jahrestage* su i suviše obimni i suviše složeni da bi se mogli prikladno koristiti u radu ovog obima.

Jonzonovi romani su čvrsto integrisani; oni, osim *Jahrestage*, sadrže malo dešavanja. Likovi se oblikuju i predstavljaju kroz uzastopne, a često i kroz simultane tokove svesti. Ovo, uključujući i posthumno objavljen *Ingrid Babendererde*, onemogućuje uporedno pozivanje na sekcije njihovog sadržaja.

Bejker primećuje da Jirgen (Jürgen), lik iz Jonzonovog prvog napisanog romana, *Ingrid Babendererde*, „veruje u socijalizam zbog onoga na šta Jonzon upućuje kao na "dva moralna korena" NDR društva: antifašisticki stav i njegova socijalna dostignuća" (Baker 1999: 38; cf. Johnson 1970: 121). Razmotrimo odvojeno ova dva dostignuća Istočne Nemačke.

Pogledamo, prvo, *Nagađanja o Jakobu*. Fiktivni meklenburški grad Jerihov (Jerichow), u kojem se dešavaju veliki delovi radnje u *Nagađanjima o Jakobu* i u *Jahrestage*, bio je pod potpunom prevlašću lokalnih junkera sve do 1945. godine. Jerihov je pre toga bio „grad seljaka i uglavnom u vlasništvu jedne jedine plemićke obitelji" (Johnson 1959/2012). Uređenje koje je uspostavila sovjetska okupaciona vlast bilo je obeleženo odlaskom junkera, bespomoćnošću lokalnih kapitalista i odsustvom *outsider*-a. Lik iz *Nagađanja*, štazijevac Rolfs (Rohlfs), ovako o tome razmišlja: „Treba li se u poljoprivredu vratiti kapitalizam? (Zemlja protjeranih zemljoposjednika razdijeljena je nadničarima i izbjeglicama, isprave su nevažeće, dvorci pretvoreni u staračke domove, škole, domove kulture i odmorišta)" (Johnson 2012: 148). Komentarišući Rolfsovo uverenje da su države zasnovane na prisvajanju viška vrednosti nepravedne, Bejker primećuje da „izgleda da i autor Uve Jonzon ovo gledište smatra prihvatljivim. Izvesno izgleda da u njegovim romanima pitanje pravednog društvenog uređenja zahteva rešenje zasnovano na marksizmu" (Baker, 1999: 24). Takođe, prema Bejkeru, „glavni politički i moralni problem Jonzonovog romana je odgovor komunističkoj državi i njenim ciljevima, pozitivan izazov potonjima i prvoj ni u kom smislu tiraniji ili bauku" (Baker 1999: 22). Glavni junak Jakob ima pozitivan stav prema NDR; isto važi i za glavnog junaka *Treće knjige o Achimu*. U osnovi pozitivan stav prema NDR ima i kasnije uhapšen disident Jonas Blah (Blach), koji odbija da pređe na Zapad.

U Jerichowu je posle rata podignuta fabrika nameštaja. U njemu Hajnrih Krespal (Heinrich Cresspahl) još 1950-tih radi kao privatni umetnički stolar. Ljudi se međusobno oslovljavaju sa „gospodine." „Socijalizam (je) nakon rata bio dobar novi početak za mlade ljude" (Jonzon); radnik Jakob upravljače prihvata kao moćnike, a ne kao gospodare; od vlasti očekuje savete, a ne naredbe; u NDR je železnička kantina puna smeha; Gezine (Gesine) objašnjava štazijevcu Jakobovu poziciju rečima da se „on kao osoba nakon rata upustio u ono

što volimo zvati nadom novog početka"; Rofls joj odgovara da temeljna pretpostavka NDR „jest uklanjanje kapitalizma, uspostava državne vlasti proletarijata, izgradnja socijalističke privrede. Da čovjek održava čovjeka zadovoljnog na životu"; na pitanje disidentu Jonasu: „Pitanje zašto ne ideš na Zapad" komentar je: glasilo bi točnije "Zašto ostaješ ovdje?"", a odgovor: „Jer je zakon vrijednosti točan, i jer socijalizam neće ostati kakav jest." NDR je obeležena poštovanjem korisnog rada. Jakob ozbiljno nudi Jonasu da postane skretničar na železnici, jer je to mogućnost za čoveka koji neće da predaje neistinu na univerzitetu (Johnson 1959/2012: *passim*).

NDR ni u *Dva shvatanja* ne deluje totalitarno (*Cf*. Kuljić 1983). U njoj je tek izgradnja Berlinskog zida 1961. godine ukinula mogućnost izbora (eventualnog odlaska na Zapad). Pa i tada su „činovnici zauvek bili uvređeni što je D. bezazleno tražila sudsko rešenje o izvršenju pretresa"; sestra D. (Beate Dizenšen/Dusenschen) iz *Dva shvatanja* „nekoliko nedelja radila (je) u nekoj privatnoj zdravstvenoj stanici; njena koleginica je učestvovala u priredbama Evangelističke crkve i oko Božića je redovno „pevala drugovima po hodnicima"; u NDR su postojale konfesionalne bolnice; kad je kod sestre D. došla policija, ona je izlažući se opasnosti upotrebila oštre reči zbog neovlašćenog upadanja"; kad su je otpustili iz privatne zdravstvene ustanove i vratili u državnu, „bila je, a da to nije ni slutila, upletena u političku intrigu glavne sestre u vezi sa personalom, i mnoge su je koleginice silno negodujući korile, tresle glavom ne samo što nije podnela žalbu protiv postavljanja druge, nego je još sedala i za njen sto u kantini, s njom razgovarala kao i ranije; sestra D. „nije znala na šta da troši novac"; „kad bi pomislila na svoje veliko potraživanje sa računa plate, setila bi se nekad one čuvaj pare za crne dane, dalje nije želela da misli"; dok je kontaktirala trgovce ljudima koji su joj posle izgradnje Zida omogućili prebeg na Zapad, sestra D. je rekla: „Naše bolesničko osiguranje, morate priznati, mora se prihvatiti posle ponovnog ujedinjenja"; u NDR se slavio Božić (Jonzon 1967: *passim*).

Nema prostora za iznošenje sličnih značenjski sadržajnih detalja o NDR iz *Druge knjige o Ahimu*, a još manje iz vrlo obimnih *Jahrestage*. Posmatrano s tačke gledišta naših ciljeva, Jakob se javlja kao ključni lik. Bejker primećuje da za razliku od Rolfsa i drugih, koji socijalističku NDR sagledavaju pre svega u protivstavu prema Zapadnoj Nemačkoj, „Jacob, obrnuto, predstavlja socijalizam kao intrinsično dobar, jedan princip integriteta." Jakob ima probleme sa *Stasi*, ali ih nema sa NDR. Bejker je ovde jasan: „u svom ne-agonističkom ponašanju Jacob pokazuje višu svest o socijalizmu nego drugi karakteri romana koji se otvoreno bore sa dihotomijom Istok – Zapad" (Baker 1999: 63). Drugim rečima, „intrinsični ideal socijalizma lebdi oko Jakoba kao aura" (Baker 1999: 63). On je svestan „neljudskosti kapitalističkog sustava." Gezine opisuje njegovo osećanje u zapadno-berlinskom hotelu: „žalio

se na potrošačke usluge, svako bi se rado dao posluživati" (Johnson 1959/2012: 210). Jakob je svestan: „načelo slobodne konkurencije ima i manje ugodne učinke kao što su proizvodne krize, masovna otpuštanja, naoružanja, rat. I da Jakov nije imao te znanstvene potpore, bio bi ipak u zabuni zbog neugodnog straha namještenika: mušterija će otići a da nije ništa kupila" (Johnson 1959/2012: 222). Jakobu je ovakav Zapad gnusan: „ne znam kad se odlučio za povratak: od samog početka nije nipošto i nikako želio ostati" (Johnson 1959/2012: 223). U SRN se potukao sa ljudima koji su na džuboksu u kafani mirne duše puštali Hitlerov omiljeni marš. Prezir uslovljene potrošnje, inače karakteristične za marketinški kondicioniranog „zapadnog" fotoreportera B. Ditbert Balhauzen (Dietbert Ballhausen) (Ditbert Balhauzen) u *Dva shvatanja*, prisutan je i kod Gezine, u Njujorku, u *Jahrestage*. Ona krajem šezdesetih godina prošlog veka ne želi da ima televizijski aparat u stanu. Ovde je manje u pitanju odbojnost prema kapitalističkom prisvajanju viška vrednosti, a više groza od dirigovane potrošnje kao sredstva ljudskog porobljavanja. Milioni ljudi otišli su pedesetih godina iz NDR i stoga je podignut Berlinski zid. No, neki su se, kao Jakob, vraćali, drugi, kao Hanrih Krespal nisu želeli da odu, dok su treći, poput sestre B. iz *Dva shvatanja*, odlazili, požalili zbog odlaska i poželeli da se vrate u Istočnu Nemačku (Neumann 1978: 159). U ovom pogledu je NDR do izgradnje Zida zaista predstavljala pravu sociološku laboratoriju. Bernd Nojman (Neumann) je donekle uprošćeno, ali u osnovi tačno, odredio SRN kao društvo potrošnje, a NDR kao zemlju obeleženu proizvodnjom (Neumann, 1978). Još je Boulbi zapadno-nemačkog fotoreportera i nesuđenog Romea B., preokupiranog statusnom potrošnjom, tumačio kao obeleženog kompleksom inferiorosti nastalim kao posledica takmičarske privrede i klasnog sistema. Prema Boulbiju, B. je pavlovljevski karakter koji odgovara samo na stimuluse (Boulby 1974:80). On je predstavnik „samozaluđenog i neautentičnog društva, utemeljenog na komercijalizmu" (Boulby 1974: 80). Boulbiju je jasno da u *Dva shvatanja* ni „Zapadna Nemačka takođe nije slobodno društvo." Naime, „tiranija desnice je isto toliko preteća koliko i ona levice i jednako je podmukla." (Boulby 1974: 72) Zapadna Nemačka, kakvom je u *Dva shvatanja* vidi Jonzon, nema moralnog autoriteta, niti pravde, niti istinske slobode. Fotoreporter B, koga je skoro nemoguće ne videti kao „običnog" građanina SRN, nije svestan ovih osobina društva u kojem živi, ali ih on snažno oseća, pa na društvene inpute reaguje nagonski (Boulby 1974: 82). Samo će u kratkoj priči *Eine Kneipe geht verloren* Jonzon prepoznati svetlije karaktere u Zapadnoj Nemačkoj, i to među studentima koji pomažu građanima DDR da prebegnu na Zapad (Johnson 1965). Lik jedne od ovih studentkinja, Lize (Lise), koja i u *Dva shvatanja* pomaže sestri D. da pređe u Zapadni Berlin, javlja se ponovo u *Jahrestage*.

Dok se Boulbi usredsređuje na Jonzonovo viđenje Zapada, Bejker obraća pažnju na Istok. Jakob je tu važniji od oportuniste Ahima, nekadašnjeg mladog naciste i verovatnog učesnika ustanka u Istočnom Berlinu 1953. godine. Jakobov pandan nije Ahim, nego B. iz *Dva shvatanja*. Za razliku od zapadno-nemačkog fotoreportera, Jakobovo ponašanje zaista je, Bejker je tu u pravu, utemeljeno na ne-agonizmu. Jakob je kompletna ličnost koja nema frikcija sa (socijalističkim) okruženjem; nije otuđen od sebe niti od svog drustva; nekompetitivan je; ima neotuđen odnos prema radu (Baker 1999: 64, 67, 66). „U svetlu novije nemačke istorije Jakob je ubeđen u moralnu superiornost socijalizma kao principa organizovanja društva, ali prepoznaje da socijalizam ima svoje probleme" (Baker 1999: 67).

Da ipak pomenemo *Treću knjigu o Ahimu*. Svojevrsnu suprotnost u osnovi zadovoljnom Jakobu predstavlja, pre svega zbog društvenih okolnosti u kojima živi, zapadno-nemački novinar Karš. On takođe poseduje integritet, ali zbog sredine u kojoj živi neprestano trpi udarce. Provešće nekoliko nedelja u NDR da bi napisao novu knjigu o nacionalnom sportisti Ahimu. Knjiga će, razume se, biti odbijena od istočno-nemačkih vlasti. Prema Bejkerovim rečima, „Karš se vratio na Zapad kao promenjena osoba" (Baker 1999:92). Jonzon će opisati Karšove probleme posle povratka u SRN zbog stava prema NDR. Karša nazivaju „nepatriotskim nitkovom", prete mu telefonom, policija SRN pretresa mu kuću. Treba se prisetiti podatka da su početkom šezdesetih dve trećine kadrova policije SRN činili nekadašnji kadrovi Gestapoa. Na kraju Karš, kao čovek od integriteta, emigrira u Italiju. Nekoliko godina kasnije će ga Gezine Krespal spasti od otmice u Sjedinjenim Državama, o čemu Jonzon piše u *Jahrestage*. I sam Jonzon će u SRN doživeti javno proganjanje, najizrazitije u tzv. Kesten aferi. On će, kao i njegov lik Karš, bar privremeni izlaz potražiti u emigriranju iz obe Nemačke.

O znatno doslednijem prevladavanju fašizma u NDR nego u SRN već je bilo reči. Treba dodati samo par detalja. Jonzon je ovde svakako izražajniji nego što bismo mi mogli da budemo. U *Nagađanjima o Jakobu* devojčica Gezine 1946. godine pita Jakoba: „odjednom je nešto iz mene upitalo: Je li to o koncentracijskim logorima Jakove istina: je li protok vremena o kome nikad nisam mogla misliti: to je bilo jučer a sutra će već biti prekjučer, ili to je bilo prije deset godina a u međuvremenu mnogo više toga točno znam o monopolističkom kapitalizmu kao imperijalizmu i mogu iz ovoga danas promatrati što je prošlo. Ono ne prolazi, pred nepomičnim Jakovljevim licem velikih ploha i napol zatvorenih očiju, trinaest mi je godina svakog trenutka i čujem kad kaže: Da to je istina. S tim nije moguće živjeti, to je neuporabljivo, kako se za to može odgovarati" (Jonzon 1959/2012: 153). Kao što primećuje Ulrih Krelner (Ulrich Krellner), u *Jahrestage*, u Njujorku, posle više od dvadeset godina, u poglavlju od 22. aprila 1968, „ne promišljaju se samo problemi koji se suprotstavljaju „nenašminkanoj" priči o početku vremena

sovjetske okupacije u Kličkom kraju. Pre je reč o strahovima Jerihovljana od kažnjavanja za nacističke i ratne zločine koje je sada bilo nadohvat ruke, kao i o Gezininoj svesti o krivici na ovu temu" (Krelner 2021). Pritom se Krelner osvrće na Rajner Paš-Beka (Reiner Pasch-Beeck), „koji je, (pozivajući se na Norberta Meklenburga, došao do zaključka da nemačka odgovornost za genocid nad Jevrejima spada u „jezgro" Jonzonovog dela" (Krelner 2021).

Slično misli i D. G. Bond (Bond 1993). Nama je svakako žao što prerano preminuli novi klasici nemačke književnosti, Uve Jonzon, G. V. Zebald (Sebald) i Tomas Bernhard (Thomas Bernhard) nisu u prilici da prikažu nedvosmislenu podršku koju SRN danas daje izraelskom genocidu u Gazi.

3. Diskusija

Samo izglaganje rezultata nije moglo da bude lišeno komentarisanja, niti rasprave. Takvo je i Jonzonovo delo. Likovi se kreću iz romana u roman, pisac govori da ih sreće na ulici i da raspravlja sa njima, njegovi likovi govore istovremeno, često razgovarajući i sa pokojnicima. Tekst o piscu mora biti drugačiji od pisanja pisca, ali predmet i ovde utiče na metod. Odeljku namenjenom raspravi o rezultatima potrebno je dodati tek ponešto.

Za Jonzona ljudska komunikacija nije nevažna. Bejker primećuje da Gezine u Njujorku hrani svoj optimizam izrazima ljubaznosti koje opaža u ljudima oko sebe. Ovaj brehtovski motiv iz *An die Nachgeborenen* značajno obeležava Jakoba: Aueroks (Auerochs) zapaža da Jakob u *Nagađanjima* uspešno komunicira sa svima (osim sa prema nacistima ravnodušnim ljudima u Zapadnom Berlinu, koje bije – naša primedba). Aueroks piše: „Ideja da će u pripovedanju predmeti pripovedanja dobiti ono što im po pravdi pripada – i to je, inače, Benjaminova misao – izaći na videlo vodi dalje do tačke u kojoj stanje sporazumevanja postaje merilo stanja društvenog poretka" (Aueroks 2021: 22–23). Aueroks je preterao. Ovo pre habermasovsko nego benjaminovsko čitanje Jonzona i njegovih likova nije prihvatljivo. Evo šta o (kraju Jonzonovog života savremenom) oportunističkom zaokretu druge generacije pripadnika Kritičke teorije piše P. Krstić: „intervencija nove generacije Kritičke teorije, koju predvodi Habermas, izgleda pomalo bezočnom, ukoliko misli da se svojom komunikativnom preorijentacijom i dalje predstavlja nastavak Frankfurtske škole. Adorno, taj ipak 'najveći sin grada Frankfurta', nedvosmisleno govori o „sramnom" pojmu komunikacije koji je izgradila industrija kulture, nalazeći da je njegova sramota upravo u tome što je izdao ono svoje najbolje, potencijal sporazumevanja između ljudi i stvari, pretvarajući se u međusobno masovno-medijsko, sistemsko, centralizovano i manje ili više 'tehničko' opštenje izolovanih subjekata prema zahtevima subjektivnog uma" (Krstić 2007: 210). Posle ovog zapažanja ne čudi što

Aueroks, Jonzona tumači prvenstveno kao zagovornika pravne države i vladavine prava (Aueroks 2021). Ali, Jonzon je mnogo dublji od društveno-integrativne apologije pravne države, karakteristične za neoliberalni duh vremena u kojem je Aueroks pisao (1994) o njemu. Jonzonovi junaci traže treći put između staljinizma i kapitalizma, ali to nije Treći put Habermasa ni Gidensa (Giddens), niti njihovih sledbenika iz socijaldemokratske ili laburističke političke partije. Bejker primećuje da Gezine Krespal u *Jahrestage*, „kao neko ko je živeo pod Hitlerovim fašizmom, Staljinovom i Valter Ulbrihtovom (Walter Ulbricht) vrstom socijalizma, Konrad Adenauerovom socijalnom tržišnom ekonomijom, i Lindon Džonsonovom (Lyndon Johnson) kapitalističkom demokratijom, shvata da strukture moći ostaju iste nezavisno od ekonomske i političke šminke društva" (Baker 1999: 140). Ta i takva Gezine će završiti, barem privremeno, četiri godine posle napuštanja Njujorka, u nekom zatvoru u Istočnoj Evropi (Johnson 1988: 107).

Gezine, kao i Johnson, ima socijalističke ideale. Njoj je kapitalizam odvratan. (Bond 1993: 42). I ona, kao i Jakob, nalazi se na samoj granici Adornove „odvratnosti prema ruglu zarađivanja novca." I sam melanholični Johnson odnosi se prema agonizmu ironično. U odgovoru na pitanje Lesli Vilson (Leslie Willson), postavljeno dve godine pred njegovu smrt: „šta mislite o germanistima koji Vas analiziraju? Da li Vam smeta što ste postali predmet njihovih tumačenja?" Johnson kaže: „Ne, ako moj rad pomaže drugima da stiču funkcije i ugled, onda nemam ništa protiv. Ionako ne mogu da ih sprečim" (Vilson 2021: 43–44). Čitalac, pa još ako se drzne da piše o Jonzonu, ne može da ne pomisli: *De te fabula narratur*.

Bond je u pravu: centralno pitanje ne samo monumentalnih *Jahrestage*, nego celog Jonzonovog dela, jeste kako sačuvati integritet u iskvarenom svetu (Bond 1993: 41). Bond ide i dublje: nezavisno od toga koliko je istorija posleratnog staljinizma mogla da bude neprijatna, realna trauma se uvek nađe u godinama koje joj prethode (Bond 1993: 59). Uticaj nacističke Nemačke, a ne samo sovjetska okupacija, odredio je represiju u NDR i iskvarenost same društvene srži SRN. Bond zapaža na protivčinjenički, gotovo hobsbaumovski (Hobsbawm), način: „bez nemačkog fašizma Praško proleće možda nikada ne bi bilo neophodno, a izvesno ne bi bilo kakvo je postalo kasnog leta 1968" (Bond 1993: 163). Dodajemo ovome: da nije bilo *Holocausta*, ne bi bilo ni današnje podrške SRN genocidnim akcijama izraelske vojske u Gazi, niti represivnog stava nemačke države prema onima koji se protive i tom genocidu i toj podršci.

4. Zaključak

Naš zaključak blizak je Bondovom: „Jonzon je bio, na njegov sopstveni način, socijalist. Bio je privržen idealu humanističke socijalističke alternative na svoj miran ali nipošto manje

određen način. Jonzonova kritika DDR marksizma bila je kritika s jedne marksističke tačke gledišta o izdaji socijalističkih ideala izvršenoj od NDR „realno postojećeg socijalizma." Shodno tome, njegov pogled na Zapad uveliko je određen marksističkom kritikom kapitalizma, koja je najjača u Gezininom pogledu na Njujork i nadama za Prag u *Jahrestage*. Za Jonzona Savezna Republika Nemačka nije ni trunku bolja od NDR; to je bila država koja je obnovila kapitalističku privredu i nacističke funkcionere i političare" (Bond 1993: 208–209).

Trebalo je hrabrosti da se posle neoliberalnog trijumfa 1989. godine i *Anschlussa* NDR ovako piše. Bond, u maniru onoga što smo nazvali levim kritikama socijalizma, (Ilić 1998) NDR naziva staljinističkom, a ne socijalističkom. Nama je od Bondove još bliža Bejkerova ocena: prema njoj, „*Ingrid Babendererde*, i *Nagađanja*, kao i *Anniversaries*, sadrže implicitnu poruku da socijalizam može biti bolji" (Baker 1999: 142). Jonzon je bio vezan za unapređenje socijalizma. Doživeo je da vidi zapadne kredite koje su (što je Gezine trebalo da uradi sa Dubčekovom Čehoslovačkom) uzimali Gjerek (Gierek) i Tito. Doživeo je i sindikat Solidarnost, i vojnu upravu u Poljskoj. Nije doživeo *Historikerstreit* iz sredine osamdesetih *(cf*. Kuljić 2002). Bond u njegovom delu vidi anticipaciju ovog „spora istoričara" i piše da ono pokazuje da će napadi na NDR zbog navodnog totalitarizma (*cf*. Kuljić 2002) služiti potiskivanju i relativizovanju zajedničke nemačke istorije iz vremena Trećeg Rajha. Ovome dodajemo da je Jonzon ubedljivo pokazao da su dve nemačke države imale korenito različit odnos prema nacističkoj prošlosti.

Bejker primećuje da je Jonzon sebe svrstavao u radničku klasu (Baker 1999: 212). Poredio je svoj spisateljski rad sa radom stolara, kelnera, kovača. Boulbi je zapazio da je jedna od tema *Jahrestage* (u vreme Boulbijevog pisanja četvrti tom još nije bio napisan) neuspeh liberalizma (Boulby 1974: 123). Prema Boulbijevim rečima, „Dubčekov 'socijalizam sa ljudskim licem' je za Gezine najbolji mogući kompromis i odraz ideala njenog oca" (Boulby 1974: 125). Prema Bondu, „Jonzonov humanistički socijalizam je evidentan u njegovom povezivanju Gezininih individualnih potreba sa češkim pokušajem da stvore 'socijalizam sa ljudskim licem' (Bond 1999: 86). Nipošto se ne sme biti naivnim: Rajnhard Kinl (Reinhard Kühnl) ne greši kada piše da se „problem fašizma nipošto ni u visokorazvijenim zemljama ne može smatrati riješenim (...) nesumnjivo još u sebi skrivaju mogućnost prijelaza na fašističke oblike vladavine. Još su uvijek prisutne društveno-ekonomske osnove iz kojih fašizam može nastati, i potpuno ovisi, s jedne strane, o konkretnoj situaciji interesa vladajuće klase, a o političkoj strategiji ljevice, s druge strane, može li mogućnost fašizma postati zbiljnost" (Kühnl 1978: 196).

A šta, u međuvremenu, ostaje kao mogućnost. Evo šta kaže Adorno: „Jedino za što se može odgovarati jeste da se za sebe odbije ideološka zloupotreba vlastite egzistencije, a u ostalom se privatno ponijeti tako skromno, neupadljivo i nepretenciozno kako to odavno više ne nalaže dobro vaspitanje nego stid zbog toga što nekom u paklu još ostaje vazduha za disanje."

Sam Jonzon je na jedan deblinovski (Alfred Döblin) način koristio u svom pisanju montažu, ponajviše u *Jahrestage*. Završimo ovaj napis, čiji je zaključak namerno određen citatima, navodom iz te knjige: „Njujork Tajms se još jednom osvrnuo po Istočnoj Nemačkoj i našao da je vlada još nesigurnija, još nepoverljivija prema stanovništvu; stanovništvo bi rado izašlo malo napolje, smatra vladu najmanje liberalnom među svim socijalističkim zemljama i komunizam nadmoćnim društvenim sistemom..." (Johnson 2020–2022: I 411–412).

Literatura:

Aueroks, B. (2021). Forma romana i normativni model društva u romanu Svaki dan u godini. *Polja*, 529, 173–181.

Baker, G. L. (1999). *Understanding Uwe Johnson*. Chapel Hill: University of South Carolina Press.

Blöcker, G. (1962). *Kritisches Lesebuch*. Hamburg: Leibniz.

Bonda, D. G. (1993). *German History and German Identity: Uwe Johnson's Jahrestage. Amsterdam*. Atlanta: Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literature.

Combe, S. (2021). "Antisémite, l'Allemagne de l'Est ?" [Anti-Semite, East Germany?]. *Le Monde diplomatique, [https://www.monde-diplomatique.fr/2021/01/COMBE/62660]* [22. januar 2025]

Hell, J. (2002). The Melodram of Illegal identifications, or Post-Holocaust Autorship in Uwe Johnson s Jahrestage. Aus dem Leben von Gesine Cresspahl. *Monatshefte*, 92(2), 209–229.

Ilić, V. (1998). *Oblici kritike socijalizma*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.

Ilić, V. (2003). *Mastering the Past in Vojvodina*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.

Jashke, H-G. (1991). *Streitbare Demokratie und Innere Sicherheit. Grundlagen, Praxis und Kritik*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Johnson, U. (1961). Berliner Stadtbahn. *Merkur Zeitschrift*, 15, 722–733.

Johnson, U. (1965). *Eine Kneipe geht verloren*. Berlin: Suhrkamp.

Johnson, U. (1970). Versuch, eine Mentalität zu erklären. In: *Ich bin Bürger der DDR und lebe in des Bundesrepublik* (ed. B. Grunert-Bronnen). Münich: Piper, 118–126.

Johnson, U. (1988). Interview mit Marie H. Cresspahl, 2–3 Januar 1972. *In: Ich überlege mir die Geschichte, Uwe Johnson im Gespräch (hrsg. E. Fahlke)* Frankfurt am Mein: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Johnson, U. (1959/2012). *Nagađanja o Jakovu.* Zagreb: Fraktura.

Johnson, U. (2023). *Treća knjiga o Achimu.* Zagreb: Ljevak.

Johnson, U. (1967). *Dva shvatanja*. Beograd: Prosveta.

Jonzon, U., Vilson, A. L. (2021). Neshvaćeni humorista. *Polja,* 65, 141–145.

Jonzon, U. (2022). *Svaki dan u godini I-IV*. Beograd: Laguna.

Krelner, U. (2021). Kako možeš tako da govoriš, Mari. *Polja,* 65, 163–172.

Krstić, P. (2007). *Subjekt protiv subjektivnosti: Adorno i filozofija subjekta.* Beograd: Filip Višnjić.

Kuljić, T. (1983). *Teorije o totalitarizmu*. Beograd: IIC SSO.

Kuljić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Kühnl, R. (1978). *Oblici građanske vladavine: liberalizam – fašizam*. Beograd: Izdavački centar Komunist.

Neumann, B. (1978). *Utopie und Mimesis: Zum Verhaltnis von Asthetik, Gesellschaftsphilosophie und Politik in den Romanen Uwe Johnson*s. Kronberg: Athenaum Verlag.

Perić, B. (2023). San o sportskoj karijeri u Istočnoj Njemačkoj. U: *Treća knjiga o Achimu* (U. Johnson). Zagreb: Ljevak, 295–317.

Riordan, C. (1995). From Hallstein to Sinatra: Cultural Reflections of Political Relations between the Two Germanies. *The Modern Language Review*, 90, 676–687.

Schneider, U. J. (1997). The Situation of Philosophy, the Culture of the Philosophers: Philosophy in the New Germany. *Social Research*, 64(2), 281–300.

SOCIAL ADVANTAGES OF REAL SOCIALISM IN THE WORK OF UWE JOHNSON

VLADIMIR ILIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

Uwe Johnson (1934–1984) has been a contemporary classic of German literature. In a series of novels with recurring protagonists, he gives an in-depth picture of both German states (1949–1990). Although he acknowledges the usual features of the GDR and FRG (political dictatorship and secret police on the one hand, i.e. the unovercoming Nazi past and consumerist psychological conditioning on the other), Johnson is the only one among writers who emigrated to the West to find authentic advantages of the GDR: a sense of a new beginning, satisfaction in a meaningful work, healthy collectivism, the absence of unworthy human competition and the emergence of non-alienated personalities. The very real way of life in GDR was based on production rather than consumption. The job of switchman on the railway is seen as an acceptable alternative for a disgruntled assistant in English. According to the interpretations of Bernd Neumann and Gary Baker, Johnson sees the very principle of socialism as intrinsically good, that is, as a principle of integrity. The objectives of the work include the examination of the depiction of different ways of repression in the FRG and the GDR (manipulation vs. police control) in Johnson's work and their connection with repression in the Third Reich. In doing so, one should bear in mind Johnson's position that the FRG remained under the influence of the Third Reich much longer and to a greater extent than the GDR. In 1961, 67 percent of senior positions in the Federal Ministry of the Interior of the Federal Republic of Germany were members of the Nazi regime, compared to less than 10 percent in the Ministry of the Interior of the GDR. While the conceptual framework is significantly determined by the ideas of Johnson's professor Ernst Bloch, the literary process carried out under Faulkner's influence enables the realization of the psychological depth of all characters, from Stasi officers to dissidents in the GDR. From a methodological point of view, Johnson's novels represent, according to Baker and Mark Bowlby, a kind of sociological thought experiment.Johnson's work points to the possibilities of a better society, the realization of which was interrupted by the Anschluss of the GDR by the FRG in 1990.

Keywords: Uwe Johnson, Germany, socialism, development opportunities

Ispánovics Csapó Julianna[1]
ORCID: 0000-0003-4277-2765

821.511.141.09 Herczeg F.
821.511.141(091)
821.511.141:930.85
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975995

NYELVBE KÓDOLT KULTÚRA HERCZEG FERENC *AZ ÉLET KAPUJA* CÍMŰ KISREGÉNYÉBEN: A HASONLATOK KÉPI, HANGULATI VILÁGA

A verseci születésű Herczeg Ferencet, a Horthy-korszak legnépszerűbb íróját, a magyar nemzeti-konzervatív irodalmi oldal vezéralakját *Az élet kapuja* (1919) című történelmi kisregényével a Magyar Tudományos Akadémia háromszor (1925, 1926, 1927) jelölte Nobel-díjra. Előzetes hipotézisünk szerint a magyar dzsentri írójának említett regénye nemcsak a szerző irodalompolitikai frekventáltsága miatt lett a magyar irodalomtörténet vonatkozó korszakának egyik kultikus szövege, hanem nyelvi-stiláris eszközei, a magyar történelmi, kultúrtörténeti háttér eleven rajza is hozzásegítette ehhez. A kutatás célja a regény képi világát kibontó hasonlatok vizsgálata. A szövegelemzés során feltáruló nyelvbe kódolt kultúra teret ad a téma történelmi, irodalomtörténeti, kultúr- és művészettörténeti megközelítésének. Az analízis várható eredménye a regénybe épített hasonlatok jelentésgazdagító szerepének az igazolása.

Kulcsszavak: történelmi regény, Herczeg Ferenc, hasonlat, irodalomtörténet, kultúrtörténet

1. Pillantás a biográfiára, írói pályára

Herczeg Ferenc (1863–1954) Franz Herczog néven született Versecen, egy jómódú sváb polgárcsalád, sziléziai telepesek sarjaként. Édesapja Herczog József gyógyszerész, Versec polgármestere, édesanyja Hoffmann Lujza. Magyarul a Temesvári Piarista Gimnáziumban tanult meg 1874–76-ban (11–16 évesen). A katonai pálya felé vágyakozó fiatalember jogot végzett Budapesten, ugyanitt volt ügyvédjelölt. Irodalmi pályáját egy lovagias kardpárbaj indította, amit 1886-ban vívott Sipos László katonatiszttel, aki belehalt sebesülésébe a párbaj színhelyén (Anonim 1888). Herczeg emiatt fegyházba került, négy hónapot töltött Vácott, ahol megírta *Fenn és lenn* címmel első regényét. A mű dicséretben részesült a Singer és Wolfner Könyvkiadó társadalmi regény megírására hirdetett regénypályázatán, a könyvkiadó ezer forintért megvette a kéziratot (Pintér 1941). 1891. március 12-én Rákosi Jenő felfigyelt *Egy kard affaire* című tárcájára, majd a *Budapesti Hírlap*hoz szerződtette állandó tárcaírónak. 1891-től tagja a Petőfi Társaságnak. Jókai halála után a társaság elnökévé

[1] csapo@eunet.rs

választották, a tisztséget 1920-ig töltötte be. 1895-ben hetilapot indított *Új Idők* címmel, amelyet fél évszázadon át szerkesztett, s amely az ún. művelt úri középosztály közkedvelt olvasmányává lett. 1896-ban szülővárosa országgyűlési képviselőnek választotta, miután évtizedeken át parlamenti tagként is működött. 1899-ben levelező, később rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. A 20. század második évtizedében (1911–1918) a Tisza István-i konzervatív nemzetpolitikát támogató *Magyar Figyelő*t szerkesztette. A harmincas évek elején a Magyar Revíziós Liga elnöke, íróságának ünneplése kultikus méreteket öltött (Utasi 2000).

Herczeg sokoldalú alakja volt a magyar közéletnek. Jogász, politikus, publicista, lapszerkesztő, regények, novellák, elbeszélések szerzője, drámaíró. A szépíró nagyon hamar népszerűvé vált. Novellák és vígjátékok után történelmi drámákat (*A Dolovai nábob leánya*, 1894; *Ocskay brigadéros*, 1901), olvasmányos, magyar tárgyú történelmi irányregényeket (Jéga-Szabó 2024) (*Pogányok*, 1902; *A hét sváb*, 1916; *A fogyó hold*, 1922; *Pro Libertate!* 1–2. 1936) írt, hogy a nemzet írójává lehessen, hiszen világnézetének „legfőbb pillére a nemzeti gondolat” (Kornis 1941: 89). A Horthy-korszak legnépszerűbb írója, írófejedelme, a magyar nemzeti-konzervatív irodalmi oldal vezéralakja volt (Mák 2014; Mekis 2014; Paár 2019). *Az élet kapuja* (1919) című történelmi kisregényével a Magyar Tudományos Akadémia háromszor (1925, 1926, 1927) jelölte Nobel-díjra. 1925 után néhány esztendővel *poeta laureatus*szá avatták, az Akadémia nagyjutalomban részesítette. Befutott íróként, idősebb korában visszatért az ifjúkor műfajaihoz, s ezekkel is sikert aratott a bestseller piacon, így lett a magyar lektűr mestere (Németh 1985). A magyar irodalom történetei a magyar dzsentri írójaként is számontartják *A Gyurkovics-lányok* (1893) és *A Gyurkovics-fiúk* (1895) megírásának köszönhetően, s azért is, mert új irodalmi karaktertípust hozott létre a magyar irodalomban, a könnyű életfelfogású, sportoló-párbajozó-udvarló léha fiatalemberek figuráját (Gaál 2013). Jelentősek memoárjai (*Herczeg Ferenc emlékezései*. *1. A Várhegy* (1933). *Herczeg Ferenc emlékezései. 2. A gótikus ház* (1939). A magyar kortárs irodalom meghatározó alakjai (Ady Endre, Szabó Dezső, Babits Mihály) különféleképpen ítélték meg a Herczeg-jelenséget. A verseci író pályája egymást kizáró értékítéletek mentén alakult, hol zseniális írófejedelemről, hol fantáziátlan ’betűdrogistáról’ esett szó (Utasi 2000). 1945 után a marxista irodalompolitika a Horthy-rendszer egyik szimbólumának tekintette (Mák 2014). Herczeg Ferencet kizárták az írószövetségből, elvették tőle lapját, művei indexre kerültek, „opusa a senki földjére jutott”

(Utasi 2000: 867). 1980-ban beindult a Herczeg-i életmű rehabilitációja[2], hogy végül a 21. században a nemzeti kerettanterv részévé váljon.

2. *Az élet kapuja* (1919)

Herczeg Ferenc történeti regényeit 1900 után, pályájának érettebb szakaszában írta. Az elbeszélő Herczeg eredetisége „tartózkodó tárgyilagosságá"-ból (Horváth 1925: 155) ered, ez nemcsak dzsentri-történeteire, hanem történeti regényeire is igaz, melyek sikeresen elkerülik a műfaj buktatóit (romantikus pátosz, hamis történelemszemlélet) és a realizmus „tanulmányszerűségét" (Horváth 1925: 162). Herczeg történelmi regényei a magyarság mindenkori sorskérdéseinek (kelet–nyugat ellentét) taglalásával válnak költőivé és korszerűvé.

A *Pogányok*ban (1902) a barbárnak tartott ázsiai, a keleti magyar ütközik össze az európai, a nyugati műveltséggel (Horváth 1925, Utasi 2000), *A hét svább*an (1916), az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc forgatagában a hazában alig meghonosodott idegen is vérét, életét adja a magyar földért, *A fogyó hold*ban (1922) a *Pogányok* problémája megfordul, a magyarok a keresztény műveltség védelmezőjévé lettek, mi több asszimiláló erőt mutat a magyar kultúra a megszálló törökség irányába (Horváth 1925).

Az író legjobbnak, egyesek szerint „érdekes"-nek (Hajdu 2009) tartott történelmi regénye, *Az élet kapuja* II. Gyula és X. Leó pápasága idején játszódik Rómában, ahol Bakócz Tamás a jobbágysorból fölemelkedett dúsgazdag esztergomi érsek, konstantinápolyi pátriárka próbálja megszerezni a pápai trónt. 1512-ben, Boldogasszony havának 26. napján, Télhó idején, a Fergeteg havában találkozik két világ Rómában, a magyar és az olasz kultúra – egy nomád emlékezetű pannóniai keresztény egy antik gyökerű nyugat-európai katolikussal. A regényidő második napja január 25-e, Pál neve napja. Nem véletlenül, hiszen a pálfordulás rossz ómenként utal előre a bonyodalom egy lehetséges kimenetelére.

A pápa világlátása szerint, ami nem elég keresztény, az mind barbár, legyen szó francia, spanyol, vagy magyar népről, s mint ilyen nem szolgálhat keresztény célokat. A magyarságot illetően Carduló tisztelendő fogalmazza meg a regény kulcsgondolatait. A magyar polgárság az európaihoz viszonyítva tökéletlen, mert nem él benne „az isteni szikra", vagyis „a polgárok tömegében nincs meg a közhasznú alkotások vágya" (Herczeg 1983: 217). Vannak ugyan

[2] Az újvidéki Forum Könyvkiadó már 1970-ben oldani próbálta a magyarországi cenzúrát. A bécsi Rudolf Nowak GmbH-val kiadta a Gyurkovics-regényeket. Az anyaországban majd csak a nyolcvanas években jelentetik meg Herczeg történelmi regényeit és emlékiratait. A csönd megtörésében nagy szerepe volt Németh G. Béla Herczeg-értelmezésének (Németh 1985).

időnként nagy uralkodóik, akik kivételes egyéniségek, akár Corvin Mátyás, de ez csak egy rövid közjáték a látszólagos haladásban:

„Egy-egy nagy uralkodó vagy államférfi ott meg tudja adni országának a műveltség kellő mázát, de ha meghal a nagy ember, akkor lepattan a máz, és megint előbukkan az ősi barbárság. Ezért van, hogy az ilyen népek történetében ismeretlen fogalom az állandó haladás, amely például az itáliai városokban véres polgárháborúk és ellenséges dúlások idejében sem akad meg teljesen, és ezért van, hogy barbár népeknél a nagyszerű fellendülés egy-egy rövid korszakára mindig a mélységes hanyatlás korszaka következik" (Herczeg 1983: 217).

A kortárs irodalomtörténész szerint a mindenkori magyar sors tragikumát közvetíti a regény, a magyar lélek keleti és nyugati arculatának a konfliktusát: „nagyratörő remények, utána a zuhanás. Az erőtől duzzadó korszak a hirtelen sorsfordulat katasztrófájával" (Pintér 1941).

Bakócz, „a kultúrmissziót teljesítő maroknyi magyarság nagy fia" (Futó 1927: 114), miután egyéni önzéséből eredő vakságát leküzdi a megkésett hazaszeretet (Horváth 1925), világpolitikai tényezővé szeretne válni. A török birodalom veszélyezteti keresztényi identitását, a magyar állam folytonosságát, az állami gépezetben betöltött funkcióit, s ezért nemzeti érdekét egyetemes keresztényi érdekké akarja emelni. Ennek legfőbb gátja az Olaszországban akkor virágkorát élő reneszánsz, amely, szellemiségéből, világlátásából eredően, barbárnak tekinti a magyar törekvést. A mű tragikumát a két hatalmas szellemi áramlat, a reneszánsz és az egyetemes kereszténység érdekeinek az összeütközése hozza létre, mert az itáliai újjászületés pompás virágkora, művészete, lelkisége annyira rabul ejti a legkiválóbb katolikus főpapokat is, hogy „a Styxre esküsznek, antik isteneknek áldoznak és egy letűnt szép kor visszavarázsolásának szolgálatába állítják minden szellemi és anyagi erejüket" (Futó 1927: 114).

A magyarság sorsfordító itáliai „kalandját", reményeit és kudarcát egy párhuzamos szerelmi történet kíséri: Bakócz unokaöccse, Vértesi Tamás szerelmi kalandba bonyolódik a közismert római kurtizánnal, Fiamettával. Vértesi, az eszményített barbár hűségéről, egyenességéről, becsületességéről, áldozatkészségéről, hősiességéről (Beöthy 1920) ismerhető föl. Fiametta, „a regény női ragadozója" (Futó 1927) visszaél a fiatal férfi, a 'romlatlan barbár' naivitásával, érzelmeivel, cselszövéseinek eszközéül használja. Vértesi Tamás barbár idealizmusa végül pusztán erkölcsi győzelemhez vezet. A bukásában is büszke, kevés híján rátarti, nomád-keresztény öntudat elbukik az olasz álnoksággal szemben.

Bakócz 1513 őszén egy pápai bullával távozik, egy törökellenes keresztes hadjárat megszervezésével bízták meg. Amennyiben Bakócz megszerezte volna a pápai tiarát, a magyarok előtt kitárulhatott volna az élet kapuja, mert a pápa hatalma, kapcsolatai révén

megszervezhetővé vált volna a török (a pogányság) elleni védelem. Az esztergomi érsek terve nem sikerülhetett, mert a duális világkép nemcsak a magyar társadalom jellemzője. A magyarság kétarcú lelkületéhez hasonlóan Róma kereszténysége sem egyöntetű. Az antik világ pogány öröksége, kultúrája, művészete és világlátása révén Róma kereszténysége is kétarcú, mondhatni nem különb a barbárnak tartott magyarságétól. Magyarország magára maradt, a magyarság előtt bezárult az élet kapuja. Bakócz küldöttsége a Jókai- és részben Mikszáth-regényekből továbbörökített „pusztulás-képzet" (Bence 2014), a romantikus nemzethalál gondolatát idéző 'néphalál' víziójával a zászlaján távozik az Örök Városból: „A halál iskolájába fognak járni. És hetedíziglen el fognak vadulni és el fognak durvulni. Végül az ő megfogyott, dacos csapatjukra feketén fog ráhengeredni a nagy pogány éjszaka. És meg fognak halni. Mert meghalni, azt tudnak a magyarok" (Herczeg 1983: 279).

Herczeg regényével nemcsak Bakócz kálváriáját, hanem a magyarok 20. századi nagy összeomlását (Utasi 2000), a trianoni bukást is magyarázza. A római út, Bakócz országmentő törekvése sorsdöntő a magyarság jövőjét illetően. A „véletlen", a „sors", a „végzet" erősebbnek bizonyul, „a csőd ódiumát a birtokosságról és a hozzá hasonult úri középosztályról a történelem fátumára és Nyugat-Európa önzésére hárítja át" (Németh 1985: 194).

3. „Történetmondás" szóláshasonlatokkal

Herczeg Ferenc írásművészetét, stílusát, írói nyelvét 1911-ben méltatták először (Hamvai 1911). Horváth János *Az élet kapuját* egyebek között azért is ajánlotta Nobel-díjra, mert „elbeszélő és jellemző művészete, kevés szóval és elemi, keresetlen eszközökkel élő, tömör ökonómiája, saját személyének diszkrét háttérben tartása s preciz és mégis festői tárgyilagossága: ugyanazok itt, mint fentebb jellemzett legkitűnőbb műveiben" (Horváth 1925: 170). Péterfy Jenő Herczeg stílusát az író természetéből, alkatából eredő sajátosságként látta, amikor „a kifejezés diszkréciója, világfias előkelő egyszerűsége" (Péterfy 1983: 720) nyűgözte le. Ignotus az író stílusának „elegáns könnyedségé"-ről, „hűs, éles és napvilágos előadásmódjá"-ról beszél (idézi Bodnár 1988: 98). Kosztolányi „hűs és biztos írásművészet"-ét (Kosztolányi 1977: 64), Szerb Antal pedig fegyelmezettségét, szűkszavúságát, szándékos szenvtelenségét csodálja (Szerb 1958). A magyar irodalom egyik legkitűnőbb stilisztája, „íze van annak, amit leír, hangulata" (Thurzó 1943: 365).

A 21. századi irodalomkritika megerősíti a fenti véleményeket. Utasi Csaba a *Pogányok* kapcsán, „visszafogott, ám mégis könnyed nyelvi építkezés"-ről (Utasi 2000: 868) ír, Herczeg szóhasználatát, mondatszerkesztését száz év után sem találja mesterkéltnek vagy elavultnak.

Herczeg vizsgált regényében kiemelt helye van a hasonlatnak, a közvetlen referenciális jelentésen túl belejátszik az elbeszélő szöveg szimbolikus jelentésébe is. A hasonlítások egybeszerveződnek, önmagában is működő rendszert alkotnak, a szöveg stiláris felépítésének nyomatékos jelentéshordozó rétegévé rendeződnek, s így hozzájárulnak a szöveg globális jelentéséhez (Kiss 2012). *Az élet kapuja* című regény elbeszélő művészetének stilisztikai bravúrja a 'hasonlat-használat' szintjén is megmutatkozik. A regény képisége, a képiséget megteremtő nyelvi eszközök (esetünkben a szóláshasonlatok) is 'elmesélik' a történetet a maguk eszközeivel. Herczeg Ferenc szakít a bevett gyakorlattal, nemzeti témáról ír történelmi regényt, de nem használ kultúrspecifikus unikálékat (Forgács 2007). A hagyományos magyar közmondások és szólások alkalmazása helyett szólásait ő maga alkotja, saját írói nyelvet teremt. Szólásainak képi világát az állatvilág, a társadalom, az egyházi, a gazdasági élet s nem utolsósorban a kultúrtörténet (antik mitológia, Biblia, művészettörténet) lexikális elemeiből variálja.

A Rómába érkező magyar küldöttséget baljós hangulatú épített tér fogadja. A magas, fekete kerítés „ellenségesen vicsorítja vastüskéit" (Herczeg 1983: 209), a hasonlatokban megjelenő dinamikus épület-megjelenítések taszító látvány-, mozgás- és szagelemekkel 'jósolnak' nem túl biztató jövőt a magyarság számára:

- a nyurga bérházak *úgy zsonganak a sok embertől, mint a vadméhfészek*
- óriási, néma gót palota *hideg, komor és rossz-szagú, mint valami ragadozó elárvult barlangja*
- ezeréves, titáni romváros *boltívek hosszú sora kapaszkodik egymás fölé, mint egy gigantikus színház páholyai*
- vártornyok *egyik a másik mellett, mint egy fölizgatott emberi gyülekezet fenyegető öklei*
- a háttérben annyi oszlop, *mint hajóárboc a kikötőben.*

Az Örök Város lakóinak a habitusa nem félelmetes ugyan, de makulátlannak sem mondható.

- az ifjú olasz herceg *arany sisakot viselt, amelynek olyan formája volt, mint a koronás oroszlánfejnek*
- [Medici Giovanni] kardinális arról nevezetes, *hogy több adóssága van, mint Itáliában bárkinek.*
- Fiametta, a kurtizán, *ha nem is tudott verseket rögtönözni, mint Imperia*, mégis folyékonyan beszélt latinul…

- Agostino Chigiről [a Szentlélek bankárja] azt mondták, *úgy szerzi a pénzét, mint egy kereskedő, és úgy költi, mint egy király*
- *A császárnak [Maximilian] két arca van, mint Janus istennek…*
- a római bíborosok *egyenkint kocogtak, palotatisztjeik kíséretében, mintha haragot tartanának egymással*
- Vico Hannibal, nápolyi kalandor… *úgy beszélt az olimpusi istenekről, mintha egy utcában laknék velük!*
- A bankár házában áldoznak Vénusz oltárán… *valamennyien mélyen meghajoltak, mint Úrfelmutatáskor a templomban,* a szentegyház főpapjai is, és nem egy szemben könny csillogott…
- Cicero nyelvének (…) hangjai *úgy peregtek ki Fiametta száján, mint az élesre csiszolt, sötét fényű kristályok lánca*.
- a szó, *mint zengő labda, egyik vendégtől a másikhoz ugrott*…
- A billikomok, gyümölcstartó csészék, tálak és vázák *loccsanva hullottak a vízbe, mintha valami megőrült isten nagytakarítást tartana az Olimpuson*.
- Fiametta (…) *vidám démonként keringett az asztal körül*, és elárasztotta vendégeit szeretetreméltó, pajzán és csípős ötletekkel.

A rómaiak, amint azt a fenti szólások hangulatisága és műveltséganyaga is közvetíti, kettős jelleműek. A méltóságteljes, antik időkre hajazó pompás viselet, a kiművelt, antik művészeten nevelkedett emberi fő, akár az olasz császár, tökéletlen, Janus arcú. A Vatikán főpapjai a művészetre hivatkozva pogány módra a Villa Chigi kertjének antik kulisszái között római kurtizánok és Fiametta 'főpapnő' közreműködésével 'miséznek' Vénusz dicsőségére, majd egy reneszánsz lakoma fogásai közt dúskálnak a művészetről társalogva. A dőzsölő Aogostino a vacsora végén kérkedve a Tiberisbe vetteti a terítéket, mert senki nem méltó, hogy kedves vendégei után még egyszer használja a tálakat, poharakat. Az edények a folyóban kifeszített, víz alatti hálókba potyognak. A pompát és a tanultságot a háttérben megbúvó rosszindulatú kisszerűség, kétszínűség, képmutatás ellensúlyozza.

A pápa, II. Julius lelkében is két ember lakik, s ez a regény szólásaiból is kiolvasható. Egy hetvenéves keménylelkű egyházfő, aki inkább katona, mint pap, áll a középpontban, aki évei nagy részét meneküléssel töltötte, majd élete végén egy befejezetlen életmű terhe nyomasztja. A 'barbár' idegenek (franciák, spanyolok) kiűzésén, Róma újjáépítésén dolgozva, a kalmárlelkület ellen fordulva, egy igaz kalmár számításával „maga akart lenni az egyesített Itália vatikáni cézárja" (Herczeg 1983: 225). Még halálában is erőteljes figura.

- …[a pápa] inkább *katona volt, mint pap, korának legkeményebb katonája…*
- II. Julius a férfiak férfia, *erős, bátor, büszke, hajthatatlan, mint valami nemes ragadozó*.
- A nagy Julius urat is *egy-egy romagnai város sorsa jobban aggasztja, mint egész Magyarországé.*
- A hosszúra nőtt fehér szakállával, a szörnyen lesoványodott arcával, a kiugró orrával és a mélyen fekvő szemével, *olyan volt, mint a haldokló saskeselyű*.

A magyar méltóságok (egyháziak és világiak), akár kíséretük, nagy reményekkel, tüzes, acélinú lovakon, negyven, arannyal megrakott öszvérrel, egzotikus pompával, fényűző ruhadarabokban (arannyal hímzett csizmaszár, az ezüstsujtástól nem látszik a posztó színe), az olasz divatból sarjadt 'magyar reneszánsz' öltözeteiben érkeznek. Az római szem számára bizarr nomádmagyar süveget az önétzetes pusztai lovas, a 'volgai lovas' szenvtelen habitusa tetézi.

- *ruhájuk jobb ujján gazdagabb volt a sujtás, mint a balon, mintha az egyiket többre becsülnék a másiknál…*
- Nem mutattak semmi meglepetést, *körül sem igen néztek, mintha az volna a világon a legtermészetesebb dolog, hogy ők a pusztai lovaikat végigjártassák Róma utcáin.*

Bakócz Tamás, a magyarországi pápajelölt szintén egy erőskezű, hetvenes éveiben járó, igen ambíciózus, egy róka ravaszságával bíró öregember, aki jól kiépített ügynöki hálózatával, a korrupció eszközeivel készíti elő a pápaválasztást. A közrendű származású, erős állkapcsú magyar bíboros, a „vadkanember" jött leteríteni a „nemes ragadozót'. Egy megkésett országépítő és egy elkésett országmentő egyéniség, hasonló célokkal, önzéssel és hiúsággal elegy habitussal. Bakócz, az újabb 'barbár idegen' veszélyezteti az aktuális vatikáni politika céljait, hatalomra jutva cafatokra tépné Itália reneszánsz szőtte aranyköntösét, „Róma pedig, a szent Róma, amely csak úgy tud virágozni, ha az egész világ aranyával locsolják le, le fog soványodni, el fog hervadni, el fog zülleni barbár urak kezén" (Herczeg 1983: 230). A haldokló pápa „bátor egykedvűséggel" (Herczeg 1983: 275) készíti elő Bakócz bukását, és fogadja önnön halálat. Bakóczot nem töri meg a kudarc, annak tanulsága teszi „igazi öregemberré" (Herczeg 1983: 288).

- Szúrós tekintetű, sárga szeme volt, *az állkapcsa pedig olyan nagy és erős volt, mintha fel akarná falni az egész világot*.

- Jupiterre mondom, ebből a magyar papból *több akaraterőt nézek ki, mint az egész mostani kardinális-kollégiumból.*
- *…egy ideig körül tapogatódzott, mint róka a jégen*, egyszerre vidáman nekiindult, és nagy biztossággal járni kezdett Róma síkos talaján…
- *…olyan szelíd és szomorú lemondással beszélt, mint az igazi öregember…*

A magyarság kettős csapdába lép Rómában. A világi hatalom kalmárszellemű konspirációja, elveszejtő szándéka az ifjú, tapasztalatlan Vértesi Tamáson, az unokaöccsön keresztül is megrendíti Bakócz erejét, sorsát. A furfangos Agostino Chigi, a „Szentlélek bankárja", akinek szeme mindenhova ellát (a magyarországi viszonyokat is jól ismeri), köztiszteletnek örvend Rómában. Vico Hannibal, a nápolyi kalandor is „olyan alázattal buzgólkodott körülötte, mint a kurtanemes a nagyúri patrónusa körül" (Herczeg 1983: 248). Chigi Barátnője, Fiametta, a „címeres angyal" a fekete baráttal karöltve a megcsalást, nem a megoldást jelenti a magyarság sorsában. Másrészt a „zöld angyal" a nő felfedezése Vértesi életében. A férfi annyira elbódul, hogy a józan esze is cserben hagyja, és már csak a kurtizán, „Fiametta esze után beszél" (Herczeg 1983: 248). Tamás szerelmi 'elragadtatását' a regény szólásvilága is 'elmeséli'.

- *Mint egy tüzes, arany hullócsillag*, úgy esett bele a lelkébe [Fiametta].
- …mindennap *olyan remegő, szent áhítattal lépett a selyemfalú asszonyszobába, mint Dante a Paradisóba*.
- …[Fiametta] *olyan avatottsággal beszélt a klasszikus építőművészetről, mint valamelyik bolognai doktor*.
- …szembejött Ő, aki ez estén *oly finom, ragyogó és illatos volt, mint maga az ifjú Itália*
- …Fiametta *nyílsebesen, mint a játszó macska, lesurrant a lépcsőn…*

Fiametta színvallása, komédiázó karneváli tánca pontot tesz a történet végére. A nő és a fekete barát külsejének metamorfózisa a lélek elhidegülésére utal. A Herczeg Ferenc alkotta szóláshasonlatok nemcsak az árulóról, hanem Vértesi szenvedéstörténetéről, Fiametta bűnhődéséről is 'beszélnek'.

- …vékony, remegő aranyszarvacskák bukkannak ki a hajából, *hosszúk és görbék, mint a hőscincéré…*
- Az óriás barát olyan *kacagtatóan és mégis félelmetesen dobálta-hömpölygette otromba tagjait, mint egy részeg sárkány.*

- *A fekete emberrel ráijesztettek a babonás barbárra, mint gyerekre a mumussal. Kihúzták belőle a titkait, olyan simán és könnyen, mint hüvelyéből a kardot.*
- *Szégyenletesebb és fájdalmasabb látvány volt [Fiametta tánca], mintha pőrére vetkőzött volna az utcán.*
- [Fiametta tánca] Olyan *groteszk látvány, mint a pestisbeteg lázálma.*
- Úgy *ült itt egyedül* [Vértesi], *mint beteg vadállat a barlangjában*.
- Ez a nő most már *megmérhetetlen távolságban volt tőle, mintha az óceán túlsó partjáról beszélne hozzá.*
- [Fiametta] *szeme olyan gonosz volt, mint a viperáé*.
- *Mint a bibliai Jákob, ő is* [Tamás] *az Úr angyalával viaskodott*, de az ő angyalának aranyszarva és denevérszárnya volt.
- *…elárultalak, mint Júdás a Messiást* [Fiametta Tamásnak]
- *…olyan vagy, mint a halott* [Fiametta Tamásnak]
- *…vérig sértett hiúsága* [Tamásé] *ránehezdett, mint egy óriási ragadozó a leütött prédájára…*
- *…oly egyedül érezte magát* [Fiametta], *mintha az óceán közepén úsztató roncson ülne*.

Herczeg regénye a reneszánsz fénykorában élő Rómát is elénk vetíti a szóláshasonlatokban megjelenő művész alakjának a megrajzolásával. A pápa kegyencei, a híres festők, Urbinói Raffael és Leonardo Da Vinci külsejének, társadalmi rangjának a képi megjelenítése üzeni, az újjászületés művészeti stílusát elismeri, nagyra értékeli a Vatikán.

- Az Angyalvár hídján fényes lovascsapat jött szembe velük, a csapat élén ifjú ember [Urbinói Raffael] haladt, *aki szép és pompás volt, mint egy arkangyal*.
- Némely mesterembernek itt szinte *olyan becsülete van, mint otthon nálunk a megyéspüspöknek.*
- Rovere Julius, *úgy beszél vele* [Urbinói Rafaellel], *mint a legkedvesebbik fiával.*
- [Leonardo da Vincinek] *olyan gyönyörű feje volt, mint egy szelíd és kissé mélabús oroszlánnak*.

Művészet és hatalom viszonya fogalmazódik meg, amikor Márton, a kalocsai kanonok városnézőbe indul, és Mátyás király udvaráról, az ott meghonosított művészetekről beszél: „A képírók általánosságban ügyes emberek, de hiányzik belőlük a tudományos elmélyedés, azért szükséges, hogy tekintélyes és kegyes férfiak utasításai szerint dolgozzanak, mert ha magukra hagyják őket, akkor elbizakodnak, és istentelen zagyvaságokat festenek” (Herczeg 1983: 231–

32). Michelangelo „vadembernek” titulálja a stíluskritikát gyakorló Mártont, aki a Michelangelo megfestette Jézus képiségében a régi és az új világ, a régi és a megújított művészet konfliktusát közvetíti a regény szóláshasonlataiban.

- ennek [Jézusnak] csupasz arca van és *akkora mellkasa, mint egy székállólegénynek*….

a művészek bemutatása [Michelangelo festményén]

- hát nem tudja, hogy… *a teste pedig olyan karcsú volt, mint a liliomszál*… [a középkori szimbolikában]

Herczeg regényében a reneszánsz művészetfilozófia hasonlatokba is foglalt tételeivel közvetíti, a világ tökéletlen, változnia kell. Leonardo da Vinci nem fest, hanem a mozgás törvényeit tanulmányozza. A műalkotás, a műremek elszigetelt lárva, semmi köze az isteni lélekhez, ami a teremtést betölti, az isteni lélek pedig maga az élet. Az isteni gondolat legméltóbb temploma az emberi koponya, az emberi koponya pedig drágább minden kupolánál, akárha Szent Péter újjáépítendő római templomáról is legyen szó: „San Pietro kupolája meglesz, de mennyi nemes, szép koponyát fognak ezért betörni a török csákányok!” (Herczeg 1983: 279).

- *A művészet nem egyéb, mint egyik szomorú részlete a meddő küzdelemnek*, melyet az ember *a múlandóság gondolata ellen* folytat.
- *Az élet pedig nem más, mint mozgás*.
- Amennyire meg tudom érteni, te azt akarod mondani, hogy *a természet alkotásai tökéletesebbek, mint a művészetéi*?
- Nézze meg főtisztelendőséged *a koldus*t, aki az ön Madama-palotájának kapuja előtt ül, *az ő koponyacsontja művészileg szebb és tökéletesebb építmény, mint a Pantheon*.

A reneszánsz kultúra mindent elsöprő diadala a kereszténység dogmáit is kikezdi (Chigi római lakomával ünnepli az új pápa győzelmét), s nagy kérdés, mi az a láthatatlan erő (a titokzatos véletlen, a sors, az isteni gondviselés vagy valami más), ami a reneszánsz műtermek, építkezések, bankok, vitorlások által megbűvölt volgai lovas világát, Magyarország romlását készíti elő. Mi lett volna az az erő, ami a magyarság szeméről leolvaszthatta volna az „ázsiai hályogot” (Herczeg 1983: 259).

4. Konklúzió

Az élet kapujában történetbonyolításában alkalmazott szóláshasonlatok által létrehozott képi világ megerősíti a szöveg üzeneteit, más formában „mondja el" ugyanazt, hiszen létrehozója, maga a hasonlat is nem más, mint „indirekt megnevezés kölcsönkért névvel" (Balázs 1919). A fenti stíluseszköz teszi lehetővé, hogy Herczeg regénye talán kevésbé realisztikusan, de „színesebben" (Balázs 1919) közvetíti az Örök Város, a rómaiak és a pápa rideg, ellenséges, a „barbárnak" tartott magyarsággal szembeni elutasító magatartását. Általa válik nyilvánvalóbbá, hogy az érkező magyarok erőteljesek és bizakodóak ugyan, de mindhiába, mert Róma, a nyugati keresztény kultúra fellegvára előkelő és művelt ugyan, másrészt mégis tökéletlen, kétszínű, s így Bakócz nem tudja megszerezni a keresztény világ támogatását a fenyegető török veszedelem ellenében. A regényben olvasható szólások megidézik a reneszánsz művészet pompáját, filozófiáját, új életszemléletét is. Képi világuk igen érzékletesen vetíti egymásra a régi és új világ, művészeti korszak különbségeit. A hasonlatokban megjelenő valóságdarabok (hasonlított és hasonló) formai, funkcionális hasonlóságait (Szathmári 2004) és eltéréseit (Balázs 1919). Az emlegetett stíluseszközök képisége közvetve tárja fel, kimondatlanul üzeni, hogy a 'pogány' antik kultúrából táplálkozó reneszánsz emberközpontú érzékisége Róma hitét, kereszténységét is megingatja. A reneszánsz világlátás, értelem szerint a természet alkotásai tökéletesebbek a műalkotásoknál, így az ember koponyacsontja a legtökéletesebb építmény, s ennek megfelelően nem az Örök Város építészeti öröksége a fontos, hanem az emberi élet, vagyis kinyitni a kereszténnyé lett magyarság előtt az élet kapuját, hiszen a nomádból keresztelkedett 'barbár' nép sem tökéletlenebb az antik világ 'pogányaiból' sarjadt európai kereszténységtől.

Irodalom

Anonim. (1888). Ítélet párbajért. *Fővárosi Lapok*, no*vember 17, 25*(318), 2337.

Balázs, B. (1919). A hasonlat metafizikája. Nyugat, 12(6), 404–414. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1919-6CFD88/1919-6-szam-559289/balazs-bela-a-hasonlat-metafizikaja-699389/ (2024. 04. 04.)

Bence, E. (2014). Herczeg Ferenc és a történelmi regényhagyomány. A „jókaizás" jelensége Herczeg Ferenc életművében. In. *Egy patrícius a titkok kapujában. Tanulmányok és dokumentumok Herczeg Ferenc születése 150. évfordulójának tiszteletére.* Szerk. Mák Ferenc. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. 37–45.

Beöthy, Zs. (1920). Az élet kapuja. *Új idők*, *26*(5), 89–90. https://adt.arcanum.com/hu/view/UjIdok_1920/?pg=93&layout=s (2024. okt. 21.)

Bodnár, Gy. (1988). A hűvös modor: Herczeg Ferenc (1863–1954). In: B. Gy.: *A „mese" lélekvándorlása.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 97–108.

Forgács, T. (2007). *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Futó, J. (1927). *Herczeg Ferenc*. Budapest: Egyetemi nyomda. https://mtda.hu/books/futo_jeno_herczeg_ferenc.pdf . (2024. 05. 13.)

Gaál, T. (2013). Herczeg Ferenc, a művelt szórakoztatás mestere. *Cultura,* szept. 27., 3(virtuelni magazin) https://cultura.hu/kultura/herczeg-ferenc-a-muvelt-szorakoztatas-mestere/ (2024. október 23.)

Hajdu, P. (2009). Herczeg Ferenc érdekessége. *Literatura*, *35*(4), 427–445.

Horváth, J. (1925). Herczeg Ferenc. *Irodalomtörténeti Közlemények*, *35*(3–4), 153–170. https://epa.oszk.hu/00000/00001/00127/pdf/00127.pdf (2024. október 24.)

Jéga-Szabó, K. (2022). Modern korunk hőse, Herczeg Ferenc. *Tiszatáj online (*Diákmelléklet 186.), *76*(10), 1–14. https://tiszatajonline.hu/2023-ban-irtuk/modern-korunk-hose-herczeg-ferenc-2/ (2024. 09. 12.)

Kiss, S. (2012). A hasonlatok rétegei és a szimbolikus jelentés. In: *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe.* Szerk. Szikszainé Nagy Irma. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 64–69.

Kornis, Gy. (1941). Herczeg Ferenc. In. *Herczeg Ferenc félszázados tagságának alkalmával írták a Petőfi Társaság tagjai*. Szerk. Kornis Gyula. Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. 5–101.

Kosztolányi, D. (1977). Herczeg Ferenc. In: K. D. *Egy ég alatt*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 37–38.

Mák, F. (2014). A régi ország gondjai. Herczeg Ferenc nemzeti konzervativizmusa. In: *Egy patrícius a titkok kapujában. Tanulmányok és dokumentumok Herczeg Ferenc születése 150. évfordulójának tiszteletére.* Szerk. Mák Ferenc. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 11–36.

Mekis, D. J. (2014). Irodalmi szerepvállalás és poétikai alakítottság Herczeg Ferenc prózájában. In. *„Fenn és lenn." Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Gazdag László, P. Müller Péter. 99–150.

Németh, G. B. (1985). A lektűr magyar mestere. Herczeg Ferenc. In: N. G. B. *Századutóról – századelőről. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó. 181–202.

Paár, Á. (2019). Konzervatív nézetek Herczeg Ferenc történelmi regényeiben. *Kommentár, 13*(3), 29–36.

Péterfy, J. (1983). Szabolcs házassága. In: P. J. *Péterfy Jenő válogatott művei*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 720–723.

Pintér, J. (1941). Herczeg Ferenc. In: P. J.: *Magyar irodalomtörténet. A magyar irodalom a XX. század első harmadában. VIII*. Budapest, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/8-a-magyar-irodalom-a-xx-szazad-elso-harmadaban-2885/herczeg-ferenc-2B77/herczec-ferenc-az-elbeszelo-2B9B/ (2024. 09. 10.)

Szathmári, I. (2004). *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Szerb, A. (1958). *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Magvető Könyvkiadó. 459–474.

Thurzó, G. (1943). A nyolcvanéves Herczeg Ferenc. *Vigilia*, *(9)*10, 363–366. https://epa.oszk.hu/02900/02970/00078/pdf/EPA02970_vigilia_1943_10_363-366.pdf (2024. 09. 05.)

Utasi, Cs. (2000). Herczeg Ferenc és a történelmi regény. *Híd, (64)*12, 864–872. http://adattar.vmmi.org/cikkek/16716/hid_2000_10_12_utasi.pdf (2024. 09. 1.)

Kiadások

Herczeg Ferenc. 1983. *Történelmi regények. Pogányok. Az élet kapuja. A fogyó hold. A hét sváb*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó

CULTURE CODED IN LANGUAGE IN THE NOVEL *THE GATES OF LIFE* BY FERENC HERCZEG: THE WORLD OF IMAGERY AND ATMOSPHERE CREATED BY SIMILES

JULIANNA ISPÁNOVICS CSAPÓ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

Ferenc Herczeg, born in Versec, was the most popular Hungarian writer of the Horthy era, and the leading figure of the national conservative literary circle. He was three times nominated for the Nobel prize (1925, 1926 and 1927) for his historical novel *The Gates of Life* (1919) by the Hungarian Academy of Sciences. According to our preliminary hypothesis the aforementioned novel of this eminent writer of the Hungarian gentry had become one of the iconic texts of the relevant era of Hungarian literary history not only because of the author's status in literary politics but also the linguistic and stylistic features and the vivid account of the Hungarian historical and cultural background depicted in the novel. The aim of the research is to examine the similes that unfold the novel's imagery. The cultural elements encoded in the language revealed through text analysis provide space for the historical, literary-historical, cultural, and art-historical examination of the subject.

Keywords: historical novel, Ferenc Herczeg, simile, literary history, cultural history

Jelena Jovović[1]
ORCID: 0009-0001-7427-3111

821.111(73):1
82:1
821:161
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976036

PUT U BEZMERJE: IDENTITETSKO PROSVJETLJENJE NA OSTRVU BRAMBI

Neposredno problematizujući dualizam utemeljen na odbacivanju ili prihvatanju aspekata sopstva, koji se tradicionalno suprotstavljaju u zapadnoj epistemologiji, Patrik Vajt, u transgresivnom proznom imaginarijumu, integriše koncept uma i tijela podastirući dinamiku *zazornog*. Na temelju fragmentarnosti likova i afektivnih odnosa sa drugima, u radu se razmatra psihoanalitička teorija subjektiviteta Žaka Lakana i ogledalna faza kao permanentna faza strukture subjektiviteta u koju su usidrene binarnosti sopstva, te kritički okvir Julije Kristeve. Ilustrujući konfliktnu prirodu dihotomnih odnosa, cilj rada jeste da postulira identitet konstituisan u identifikaciji sa slikom tijela, nudeći mu, na koncu, simbolički modalitet integracije iskustva. U literarnom fokusu pratimo spoznajni put Elizabete Hanter unutar simboličkog prostora ostrva Brambi na kojem doživljava *unio mystica* – epifaniju, koja se, konsekventno, u rupturi pomenutog ambigviteta pojavljuje kao izmiriteljski punktum. Paradigma arhetipa majke i princip matrijarhata kao esencijalni supstrati usmjeravaju narativni opseg romana *Oko oluje* čija naslovna sintagma ima presudnu ulogu za interpretaciju i analizu romana.

Ključne riječi: zazorno, tijelo, identitet, ogledalo, epifanija, Brambi, Elizabeta, Oko oluje, arhetip.

1. Uvod

Uzevši u obzir opštu ravan na osnovu koje se ispituje istorijski prikaz povijesti zapadne epistemologije i dualistički odnos uma i tijela, počev od Platonove misli, hrišćanske tradicije do rasprava putem kojih se u fokus postavlja *jastvo,* na način da interakcionistički dualizam i registar subjektiviteta subvertuje, problematizujemo korporalnost u relaciji sa pojmom abjekcije[2] i Lakanovim ogledalnim identitetom, fundamentalnim za vladanje tjelesnim

[1] helenea.jovovic@gmail.com

[2] Ukoliko razmotrimo abjekciju kao pojam koji suštinski podriva konvencionalne definicije identiteta i drugih socio- kulturnih koncepata, a uzev etimološki kao princip *abjectus,* čije je primarno značenje *odbaciti* ili *baciti*, implicitno ćemo ukazati na odbijanje sebe ili nepoželjnu drugost. U transgresivnoj književnosti, a naslanjajući se na Kristevinu studiju *Moći užasa* u dihotomiji između ja – (ne)ja, iznutra – izvan, subjekt – objekt, zazorno zauzima onaj prostor koji egzistira izvan porušene granice, označavajući ono što je nekad bilo dio subjekta ,,koji (se) smješta,odvaja (se), traži svoj položaj te prema tome luta, umjesto da sebe prepozna, da želi, da pripada ili da odbija" (Kristeva 1989: 14). Takav prostor stvaraoca teritorije, po Kristevoj, nikada nije kompaktan ili jedan, pa je abjekt nedefinisan, budući da nije ,,ja niti to, ali ne i ništa, te da kao takav obitava između granice i halucinacije" (ibid. 1989: 8). On je, stoga, hibrid između dva prostora. Abjekt je, time, transgresivan. Sveobuhvatno ispitivanje pojma abjekta je van obima ovog istraživanja, stoga ćemo se u radu baviti konstrukcijom abjekta u interakciji sa pojmovima granice, materinskoga i tijela.

jedinstvom i identifikacijom u romanu *Oko oluje*[3]. Interes naslanjajući na pobude individuuma, u prilog navedenom, razmotrićemo elementarne strukture roditeljstva, to jest maternalnog aspekta, a s tim u vezi i paradigme arhetipa majke, koje posreduju kao *lumen naturae* narativnog opsega *Oka oluje*. Opetovanje ženskog *ja*, to jest maternalnog, kao izraz cjelosti, otkriva se u sinkretizmu mitova gdje kod „severnih plemena Australije (u Arnhemovoj zemlji) umesto sveopšteg „oca" nalazimo „staricu-mati" matrijarhalnu praroditeljku" (Meletinski 1983: 183). Slijedeći ovu nit i opisujući različite modalitete abjektnog u relaciji sa majkom, Kristeva prati raznolik spektar definicija počev od paganskih vjerovanja i religija majki-božica, do duha hrišćanstva, zadržavajući se na strukturiranju subjektiviteta kroz religiozne prakse i kulturološke diskurse.

U pristupu platonovskom konceptu hore (chora), na koji se naslanja Julija Kristeva (Julia Kristeva), opskrbljujući nas hipotezama koje zauzimaju značajno mjesto u psihoanalitičkoj teoriji, a tiču se faza kada se razvijaju temeljni elementi identiteta i jezik, nužno je ispitati premise koje predstavljaju odgovore na pitanja eksploracije jezika u romanu Patrika Vajta, obojenog aluzijama tjelesnog. Preuzimajući pojam *zazorno*[5] u ispitivanju korporalnih aspekata koji se smatraju neprihvatljivim, neurednim i nedruštvenim, a koji se mogu konsolidovati kao uredni i zdravi, našu analizu usmjeriće poetika tjelesnog, uz opovrgavanje pretpostavki da je polje somatskog bezvrijedno.

U označiteljskom lancu sa tijelom subjekta, upućujemo na termin *jouissance*[6] u Lakanovoj etici, odnosno na subjekta koji žudi, deformiše značenja, a koji se, na koncu, inkorporira sa svijetom izvan granica svijesti, doživljujući epifaniju. Protežnost epifanije i transcendencije koja se reflektuje u ontološku ravan, događa se u trenucima intenzivirane duhovne percepcije glavnog karaktera, koji, prepušteni zagonetnoj viziji, to jest mističnom iskustvu, prelaze granice stvarnosti. Pomenuto fundiramo u posljednjem poglavlju. U daljem razmatranju, nužno je pojasniti temeljni koncept ogledala koje Lakan poistovjećuje sa odrazom koji otjelotvoruje „ontološku strukturu sveta"[7] (Lakan 1983: 6).

[3] Iako je književno stvaralaštvo Patrika Vajta (Patrick White) često i bespoštedno osporavano od strane kritičke javnosti, roman *Oko Oluje* (*The Eye of the Storm* 1973), koji pripada poznoj stvaralačkoj fazi australijskog nobelovca, pozitivno je vrednovan, ne samo zbog izražene tendencije i idejnih segmenata koje je podredio slojevitošću jezika (naslanjajući se na idiom Henrija Džejmsa), već i zbog psihologizacije likova, čime je i piščev interes usmjeren na karakterne strukture subjekta. S obzirom na odsustvo interpretacija ovog romana u naučnim istraživanjima, autorski rad predstavlja jedno od tragalačkih iskušenja u nastojanju da što vjernije približimo naslovom obuhvaćenu tematiku romana. Uprkos nedostatku naučne literature, neizmjeran doprinos recepciji australijske književnosti dala je Nataša Karanfilović. Imajući u vidu da je djelo otvoreno za višestruke analize, interpretacija u psihoanalitičkom ključu, kojom se bavimo u radu, je samo jedna u nizu opservacija, sa kojom ćemo odnose na razini roditelj – dijete, dinamično prilagođavanje potreba društvu, granični karakter tijela, koje je ujedno živuće i propadajuće, te alegorijsku komponentu odnosa tijela i uma − po kojoj se Patrik Vajt svrstava u red pisaca koji su u svom proznom stvaralaštvu utisnuli žig kako fizičkog tako i metafizičkog aspekta.

2. „Majka danas nije sasvim pri sebi”[8]

Funkcionalno prožeto analepsama, romaneskno štivo, uz tehniku retrospektivnih reminescencija, pruža detaljan uvid u portretisanju lika Elizabete Hanter, koja obuhvata zaokruženu ili reljefnu tipologiju lika. S tim u skladu, sublimirani su disparatni karakteri njene persone: majke, monarhinje, manipulativne žene, hetere, aždaje i skoro „senilne žene neizmjerne volje” (White 1982: 494). Prethodnim prikazom, roman *Oko oluje* može se sagledati i kao roman lika, u čijem središtu se nalazi karakterna struktura koja se ne mijenja u odnosu na egzistencijalne promjene i kontekst, te okruženje, u kome svi ostali, postaju derivati i svrha u afirmaciji njenog identitetskog habitusa.

Sastavljen od jedanaest narativnih cjelina, roman *Oko oluje* ne prati stroga linearna naracija, iako je čitalac konstantno uronjen u „kuću samilosti” na adresi Parka Stogodišnjice, u bolničke plahte koje su prikovale glavnu protagonistkinju usljed apopleksije, i u aktivnosti njenih pratitelja – akolita (medicinske sestre) i nasljednika (kćerke Doroti i sina Basila), koji bdiju nad statičnim tijelom Hanterove, baveći se pitanjem zaostavštine i prije njene smrti. Već na ovom primjeru, a po analogiji o abjektu, maternalno postaje prostor sukobljenih želja. Sagledavajući vezu majka – dijete, Kristeva opominje na konflikt u kome dijete pokušava da se oslobodi od majke, u cilju konstituisanja autonomije − kao dijela identitetskog nukleusa. Slično gledište ističe Oliver (1993: 104), pišući o važnosti separacije od maternalne kutije (maternal container), i zavisnosti od nje kao uslova odvajanja, pri čemu dijete ne treba da zazire od majčinog tijela kao tijela žene, već da postane individualni subjekat, kako u fizičkom smislu tako i mentalnom, ulazeći u simboličan[9] poredak kao društveno biće. Troniziranu vladarku Elizabetu, njeno umiruće tijelo i njene subalteritete − bezdomne identitete, čiji etos uzajamnosti počiva na stvaranju dvojnika, onoga nalik sebi, pronalazimo u koruptivnom Sidneju[10]. Upoznajemo medicinske sestre: Meri de Santis iz Smirne, Floru Manhud sa farme banana, sestru Badžeri, Lotu Lipman, jevrejsku kabaretsku igračicu i kućepaziteljku, advokata Vajburda, (od)rođenog sina Basila i kćerku Doroti. Otkriva se, na taj način, da Elizabeta projektuje svoj lik na okruženje, a time se stvara forma dvojnikovanja, to jest disparatnih karaktera, koji unutar simboličkog okvira, predstavljaju fragmente njene ličnosti. Time je i subjekat o kome govori Lakan, podvojen, i u vječitoj potrazi sa nadomještavanjem manjka i prostora za lociranjem.

U naglašavanju teorije zazornog prema majkinom tijelu, kao prvom pokretaču i objektu ljubavi, inherentno je razviti *odbojnost*, a jedan od načina razdvajanja od materinskog entiteta, jeste uspostavljanje granica u konstituisanju sopstva (Mitić 2017: 227). Postavljanjem zazornog u liniji sa onim, što po Kristevinim riječima „ne poštuje granice, pozicije i pravila”

(Kristeva 1989:10), jedinka, simboličkim ubistvom majke, stvara mogućnosti osamostaljivanja. Transponovano na tekst, stara mamica (*an old mummy*), a nekad prelijepa, egoistična i autoritarna glumica, ključ je za formiranje krhkih i pasivnih identiteta Doroti i Basila − malevolentne vojvotkinje De Laskabanjes, i neuspjelog, taštog i ispraznog glumca. Sugeriše se, na taj način, odsustvo ljubavi kao bitnog parametra za formiranje identiteta i težnje majke za stvaranjem fiksnog i nepromjenjivog sopstva nasljednika, pa se i erozija ugroženih identiteta centrira u njenoj sadističkoj i moralno-dekadentnoj strani. Egom introjektovani karakteri, uslovljeni odbacivanjem, fiksirani su na gajenje neprijateljskih osjećanja prema majki: „A što se tiče njezine djece, njih se sjećala kao pokretanja u utrobi, zatim kao debelih zamotuljaka, dok kasnije nijesu postali dugonoga, neprijateljska i jedva ljudska bića, odveć pripremljena za let" (White 2012: 203). Na tom tragu, paritet čine brojna simptomatska čvorišta: Niko ne može parirati majki − u estetskom, u intelektualnom, u staleškom (iako nositelji titula) smislu, te društvenom stratumu.

Kontekstualizovani kroz okvir materijalnog, oni su lovci „pritajeni u pljesnivim dubinama pećine Elizabete" (ibid. 215). Promotrimo li, nadalje, na to će nas uputiti etimon prezimena Hanter (Hunter). Parazitiranje lovaca na materijalno i njihove izopačene predstave o statusu, slika su degradiranog društva i odsustva vrednota koje kulminiraju u sistemu predstava o zazornom. Vajt je, dakle, sasvim jasno, naglasio nasljednu, konzumerističku i performersku crtu koju su Basil i Doroti preuzeli od svoje majke, eksplicitno iznoseći duhovnu krizu porodice i australijskog društva toga vremena. Indignaciju i društvenu devijaciju, Doroti stavlja u kontekst prolongiranih odredbi mučenja i inherentne želje za matricidom, jer joj je namjera da majku bespogovorno odvede u staračk dom i preuzme novac, a savez i saučesnike pronalazi u bratu Basilu, bludnom sinu i ekspatrijatisanom Australijancu, i porodičnom advokatu.

Umjesto da se usmjeri na ostvarivanje slobode, i samostalnosti, nakon konvencionalnog braka sa nosiocem manje plemićke titule, Dorotina srdžba u uspostavljanju simboličke autonomije, metaforično počiva u želji „da beskonačno ostaje sklupčana u mami" (ibid. 215), a time je njena pozicija u identitetskoj strukturi nestabilnija. Istovremeno, i Basilova težnja za izgradnjom presimboličke unije sopstva i želje za snom u krevetu na kome truli tijelo njegove majke, upućuje na bolne okolnosti odvojenosti od nje. Problematizujući obje figure, majčinsku i očinsku, u Kristevinom opusu, Županc (2009: 502) navodi da odbačeni „mrze to telo i plaše ga se, tog tela bez granica, tela iz kojeg je odbačen, kao zazoran." Hibris, autoerotizacija, narcisoidnost i cenzura majke su samo neki od primjera raskola egoistične energije Basila, čije bivstvovanje, pisac dovodi u vezu sa duhovnim propastima Kralja Lira, osvjetljavajući poziciju moralnog posrnuća. Pitanje implicitne moralne norme se bazira na okvirima groteske i satire,

stoga se i apsurdizam Basila reflektuje kroz identitetsku diobu, disfunkcionalan porodični odnos i ukidanje ustrojstva reda, a sljedstveno tome, postaje evidentna piščeva namjera i satiričan opis ovoga lika u kome od kralja, Basil postaje harlekin.

Okrnjeni civilizacijskom hipokrizijom (vidjećemo ih rasute po evropskim prestonicama), ponornosti nasljednika se u krajnjoj liniji, oblikuju mržnjom prema majci: „U predvorju se uhvatila kako gura. Šta? Prazninu, krivicu, nježnost, želju, izgubljene mogućnosti. Ona ne smije nikada zaboraviti: Majka je zla žena bez srca. Ako si zaboravila, Basil neće; jedini je ekvivalent majci u ubadanju noža u pravo mjesto" (White 2012: 79). U pomenutom modelu, kroz krizu identiteta, ukrštanje nesvjesnih pobuda, nedostatka roditeljskog usmjerenja, majčin autoritet, usljed odsustva paternalnog, se introjektuje unutar nasljednika ćineći jezgro ega. Dorotino ponašanje u Kuđeri (Kudjeri), pejzažu njihovog djetinjstva, se temelji na obrascu mimikrije. U pokušaju identifikacije sa etiologijom svoga problema, njen inkluzivni karakter, pokušava preuzeti model ponašanja majke. Prisvaja majčine koketerije, bijelu Šanel haljinu, ispija skupocjeni Šasanj Motraše, i uživa u koloristićkom svijetu Odilona Redona, potvrđujući fiksaciju u odnosu spram *drugoga* i patnju od konfirmacije, što je, konačno, odraz psihičke nemoći i nevoljnosti ka razvoju viših stremljenja.

Slijedimo li opise u kojima se zbrajaju fizička, emotivna i duhovna patnja, u životu otuđenih likova, upoznaćemo Meri de Santis. Ona je kreposna sestra i „djevica Meri" koja svoj *agape* pronalazi u abdikaciji čulnih zadovoljstava. Preko nje Hanterova ostvaruje ideal totaliteta i „religiju postojanja" (ibid. 11). Ona svoju potragu za izgubljenim *erosom* ostvaruje u buđenju vjere. Iako svjesna zapovjedne i opskurne energije starice, čiji je duh nakon apopleksije malaksao, Meri saosjeća sa pacijentkinjom „čiji duh samo što nije ostavio tijelo" (ibid. 12). Akt identifikacije ova dva lika pronalazimo u otkrivanju jedinstva u složenom odnosu mentalnoga i somatskoga, te ne čudi činjenica zašto je baš sakralnoj sestri de Santis, Elizabeta poklonila privezak feniksa − simbola uskrsnuća i preobraženja, predočavajući joj žarište pokajanja i žudnju za puninom duha i tijela.

Unutar horizonta erotizovane žudnje, seksualni identitet „Botičelijeve Venere" − Flore Manhud, postavljen je u opozitu duhovnom tijelu. Kontrastiranjem ova dva karaktera, jednog koji razvija averziju spram dionizijskog nagona, i drugog, sa naglašenom potrebom za glorifikacijom karnalnog, intenzivira se autodestruktivna žudnja glavne junakinje za egoizmom i pulsirajućim životom koji je i sama u mladosti iskusila. Polazeći od tih parametara, ona je ujedno tijelo koje pati za ekstatičnim životom i ljepotom koju je posjedovala kao nekadašnja razmažena glumica. Time je, za glavnu junakinju, Flora objekat žudnje: „Jednom, dok joj pružena pomoć od strane njegovateljice Manhud, gospođa Hanter je ispružila ruke i uhvatila

njegovateljicu za vrat. Odlučila je da ga opipa, i na trenutak su joj ruke držale čvrst sud od mesa i mišića u kojem je pulsirao život" (ibid. 85). Imajući to u vidu, može se reći da pripada lakanovskom modelu histerika koji se opire, zapitkuje, uskraćuje *jouissance,* razotkrivajući time sopstvene nedostatke i nezadovoljstvo (Lakan 1991: 112). Kako, u ovom slučaju, koncept *jouissance*-a usmjerava strukturu pojedinca usmjeravajući time i odnose sa drugima (članovima porodice i okruženja), može se reći da je riječ o žudnji *drugoga.* Lakan pomenuto ilustruje na sljedeći način: „nigdje se jasnije ne pokazuje da čovjekova žudnja nalazi svoj smisao u žudnji drugoga, ne toliko što drži ključeve žuđenog objekta, koliko što je njegov primarni cilj da bude priznat od strane drugog" (Lakan 1983: 50). No, kako Manhudova ne čini sebe instrumentom drugoga i ne prepoznaje konzistentnost, plašeći se ultimativnosti tijela starice (smrt), na način da dolazi u direktan kontakt sa njim, masirajući ga, šminkajući ga i kupajući ga*, prezreno* ćemo supsumirati kroz kategoriju gnušanja, na koju referiše Kristeva (1989: 109) baveći se religioznim diskursom. Ovdje vrijedi notirati njenu arheologiju nečistoće i uvođenje binarnosti čisto/nečisto, na osnovu kojih objašnjava različite kategorije gnušanja, tjelesnih promjena i otpada, truljenja, žrtve i incesta, a to su, iste sheme poput one koju pred nas postavlja Patrik Vajt u *Oku oluje*.

Uvriježenost asocijacije *mater familias* važi jedino u slučaju Elizabete i Lote Lipman. Na presjeku demonskog i inertnog, te hraniteljskog i dinamičkog procesa, posreduju mitske šeme majka − dijete i paradigma žitne majke Demetre i Persefone. Elizabeta je, u slučaju Lote, personifikacija žitne majke Demetre, a Lote, djeve Persefone. Iz Elizabetine polisemične psihe, mada rijetko, izvire i ona nepatvorena i nutritivna strana, te žal za davno izgubljenom kćerkom i sjemenom jer je ona ta „koja oplakuje njegovo godišnje iščeznuće pod zemljom i raduje se njegovom povratku u proljeće" (Frejzer 2002: 272). U okviru pomenutih uredbi, Lote Lipman predstavlja izdvojen lik, koji je označen kao *pharmakos* ili žrtveno jagnje tragičnog pripovijedanja u mitovima Nortropa Fraja, te se legitimiše kao figura koja je izbjegla holokaust. Na jednom planu se u središtu narativa izdvaja Elizabetina bestijalna priroda babe Jage, koja rađa i proždire svoju djecu, dok je na drugom planu, u slučaju Lipmanove prisutna matrica požrtvovanosti.

U tabuiziranoj shemi, pozivajući se na, incestuozne radnje i kastracione komplekse unutar kompleksne strukture koju predočava psihoanalitičarka i filozofkinja u studiji „Moći užasa", a naslanjajući se na tekst australijskog nobelovca, pronaći ćemo kritiku institucije familije sa jednim roditeljem u središtu i degradaciju zapadne tradicije, odnosno mehanizma „svjetske boli" (njem. *Weltschmerz*). Kolaps mentalnoga, podstaknut nagonom za matricidom, kulminira u incestuoznoj radnji Doroti i Basila, u majčinom krevetu, gdje su vjerovatno i oni

začeti. Očigledne su, naime, piščeve složene i dvosmislene konceptualizacije korporalnog. Na jednoj strani opserviramo slikovite fragmente erotične reprezentacije tijela, asocijativno i semiotički združene sa ritmovima i zadovoljstvima, dok na drugoj strani pronalazimo kontrastivne odgovore koji upućuju na brižljivo razrađenu parodizaciju i hipertrofiranost skarednog i karnevalizovanog tkiva. Dijagnosticiranje identitetske krize najavljuju smrad, nečistoća, otpaci, izmet, defilacija crva, odnosno drama „tjelesnog života" (Bahtin 1978: 252), a time i perverzno iživljavanje, pohlepa u jelu i piću, i tjelesne izlučevine, kao vladajuće regule karnevalizacije.

U pomenutom gradacijskom nizu, jasna je metaforična priroda jezika koja je obojena posredovanom mrežom tjelesnog, čulnog i intimnog, a s tim u vidu, i semantička polja znakova u kojima dominiraju vizuelne, auditivne i olfaktorne komponente. Stoga je, na razmatranu problematiku, oborivo mišljenje Rejmara koji smatra da je piščeva posvećenost „tijelu, mesu i čulima bezvrijedna" (Reimar 1980: 12–29).

3. U tjeskobi sopstvene kože

Stavljanjem turpituda i buržoaskog mentaliteta pred čitaoca, čime bespoštedno kritikuje savremeno društvo i ultimativnu dehumanizaciju, Vajt ekvilibrijum postiže uvođenjem realnosti drugog svijeta, koji je, prema riječima Karanfilović (2004: 26), „imanentan u čovekovom prirodnom svetu ali da ga takođe transcendira". Po svemu se, dakle, čini da u *Oku oluje* superponiraju kontrasti, kao stvaralački maniri Patrika Vajta, sa ishodišnom tačkom da *odbačenik* koji se „smješta, odvaja i traži svoj položaj" (Kristeva 1989: 14), na koncu, rađa tjelesnu duhovnost. Vajtova junakinja sličan postupak sažima dva puta na obogotvorenom ostrvu Brambi, prostoru granice − lotmanovskog semantičkog polja kao najvažnijeg topološkog obilježja, evocirajući „vrijeme zaborava i grmljavine, koprenom zastrte beskonačnosti i trenutka u kojem se javlja otkrovenje" (ibid. 15). U događajnoj sukcesiji, najprije se očituje vrijeme od prije šesnaest godina i iskustvo nastalo usljed *Oka oluje*[11]. Junakinja doživljava epifaniju− integrativno svojstvo i duhovni spazam kojim se grči njeno tijelo. Klimaksom bola, uobličava se afektivan doživljaj tijela koje pati i svijet antiteze u kome su zasvođena dva različita tjelesna kontinuuma: privlačno, podatno i mlado tijelo, nasuprot oronulog, umirućeg i ostarjelog tijela Elizabete Hanter. Navedenu situaciju bismo mogli ilustrovati kroz tezu o stadijumu ogledala koju je utemeljio Žak Lakan, oslanjajući se na osnove geštaltizma. Budući da je riječ o identifikaciji sa sličnim ili opažanju sopstvenog lika u ogledalu, odnosno pogleda u ogledalu i obratno, Elizabeta u vizuelnom prostoru *olujnog oka*, tutnjave

groma, huke mora i zavijanja vjetra, ne percipira sebe kao koherentno, mlado tijelo, a time i ne kreira „jedinstveni osjećaj sebe" (Coward & Ellis 1985: 140). Među hiljadama morskih ptica, crnih labudova i riba koje je izbacilo more „ona nije imala tijelo, najmanje od svih žensko: mit o njenoj ženstvenosti se rasplinuo u oluji" (White 2012: 424). Stoga se, u percepciji tjelesnog *ja*, ona gleda očima *drugog,* „pošto bez tog drugog, koji je njegova slika, on ne bi video da se vidi" (Lakan 1983: 135). Kako između spoljašnjeg pogleda, koji nas okružuje i koji od nas čini „gledana bića" (ibid. 83) i unutrašnjeg, psihičkog, nesvjesnog doživljaja, postoji rascjep, tako će ta identifikacija biti ušivena imaginarnom slikom o sebi i svom identitetu. Takva, egom formirana slika, nekad idealizovana, upućuje na otuđenje i spoznaju stvarne i imaginarne slike tijela. Do ovakvog otkrića dolazi i Elizabeta Hanter upozoravajući da „mi nikad nijesmo osobe za koje nas drže; mi nikada nijesmo samo jedno, već mnogi" (White 2012: 104)

Sažimanjem iskustva u sadašnjosti, projektujući sliku iz prošlosti, sada već staro i bolno tijelo junakinje, priprema se za još jednu identitetsku preobrazbu. Elizabeta priziva tamne ptice i divlje labudove sa kojima je jednom sklopila pakt, objavljujući pokoru i volatilnost koju najavljuju njihova krila. U stanje predsmrtne epifanije uvodi nas paralingvistički znak stenjanja čime se prenosi bolno i mučno tijelo protejskog bića, otkrivajući višu sferu ideje duha koja se uzdiže izvan i unutar života glavne junakinje.

4. Zaključak

Vođeni premisama savremenih filozofskih promišljanja *sub ductu corporis*[12], bez obzira na njegovu etimologiju i dualistički pogled, po kome je tijelo predmet žudnje ili oklevetano kao nemoralno, prljavo, krhko, a čija ikoničnost lekseme upućuje na uobličavanje pod nekom vrstom pritiska ili izdvajanja, ukazali smo na neke od različitih stanovišta o odnosu spram tijela, koja su se još od antičke misli polarizovala na više strana. Zadržimo li se na čitanju centralnih tema Kristevinih studija, u kojima se postuliraju veze između uma i tijela, odnosno psihičkog i somatskog, a na granicama diobe i razdvajanja, nastojali smo situirati maternalni entitet – majčinsku figuru, u domen abjektnog, a time i tijelo, koje se razobličava, otkrivajući sliku da bi se ogledalo u *drugome*, postajući na taj način otuđujući identitet ili uznemirujući identitet stranosti. Kao važna u razmatranju ovog problema postavila se Lakanova psiho-filozofija.

Ponudivši čitanje i interpretaciju u psihoanalitičkom ključu, izdvajajući tijelo kao ključno načelo i supstrat na kome počivaju tematske i jezičke odrednice, pokušali smo da ukažemo i na njegove etičke, metafizičke i ontološke aspekte i jasnu sliku o pukom

opredmećivanju sopstva koje jeste, u slučaju ovoga romana, u vječitoj potrazi za spoznajom i cjelovitošću, uprkos ograničenjima i nesavršenostima.

Literatura

Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit.

Braunstein, N. (2003). Desire and Jouissance in the Teachings of Lacan: In: *The Cambridge Companion to Lacan* (J. Rabate, ed.). New York: Cambridge University Press.

Coward, R., & Elis. J. (1985). *Jezik i materijalizam*. Zagreb: Školska knjiga. Đurić, D. (2010). Julija Kristeva iz teorije, roda, poezije. Ars, 5–6, 66–73.

Frajzer, Dž. (2002). *Zlatna grana: Podrijetlo religijskih obreda i običaja*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.

Karanfilović, N. (2004). *Tri lica australijske proze*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Kristeva, J. (1989). *Moći užasa. Ogled o zazornosti*. Zagreb: ITP. Naprijed.

Kristeva, J. (2010). The Impudence of Uttering: Mother Tongue. *Psychoanalytic Review*, 97(4), 679–694

Lakan, Ž. (1983). Spisi. Beograd. Prosveta.

Lacan, J.&, Miller, J. A., & Sheridan, A. (1998). *The Seminar of Jacques Lacan: Book XI The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. New York: W. W. Norton & Company.

Marr, D. (1992). *Patrick White, A Life*. Sydney: Random House Australia Pty Ltd,Vintage.

Meletinski, E. (1983). *Poetika mita*. Beograd: Nolit.

Mitić. P. (2017). *Zašto feminizam? Feministička teorija i problem identiteta u sklopu kritičkih paradigmi savremenog doba.* Beograd: Karpos.

Oliver, K. (1993). Julia Kristeva's Feminist revolutions. *Hypatia*, 8(3), 94–114.

Riemer, A. P. (1980). Eddie and the Bogomils – Some Observations on The Twyborn Affair. *Southerly*, 40(1), 12–29. Županc, P. (2009). Julija Kristeva. U: *Figure u pokretu: Savremena zapadna estetika, filozofija i teorija umetnosti*, Beograd: Atoča, 496–10.

Izvori

White, P. (2012). *The Eye of the Storm*. New York: Picador.

White, P. (1982). *Flaws in the Glass, A Self-Portrait*. New York: The Viking Press.

JOYRNEY MEASURELESS TO RESIST: THE IDENTITY ILLUMINATION ON THE BRUMBY ISLAND

JELENA JOVOVIĆ, UNIVERSITY OF MONTENEGRO, FACULTY OF PHILOLOGY, MONTENEGRO

Summary

Directly problematizing the dualism based on the rejection or acceptance of self-aspects, which are traditionally opposed in Western epistemology, Patrick White, in a transgressive prose imaginarium, integrates the concept of mind and body, promoting *abject*. Based on the fragmentary nature of characters embodied in the natural and social environment, as well as on their affective relationships with others, this work scrutinizes the psychoanalytic viewpoints of Lacan's theory of subjectivity and the mirror phase as a permanent phase of the subjectivity structure in which the self-binaries are anchored, as well as critical approach of Julia Kristeva. By illustrating the conflicting nature of dichotomous relations, this work aims to postulate an identity constituted in identification with body image, ultimately offering it a symbolic modality of experience integration. In this regard, the erosion of constructed corporeality is significant from the aspect of achieving equilibrium. Within the literary focus, we follow Elizabeth Hunter's cognitive journey within the symbolic space of Brumby Island, where she experiences an unio mystico – an epiphany, consequently appearing as a reconciling point in the rupture of the aforementioned ambiguity. The identity of the characters exists against the background of hybridity, where all disparate characters are revelations of the distinctive typology of the heroine. The paradigm of the mother archetype and the principle of matriarchy, as essential substrates, direct the narrative scope of the novel *The Eye of the Storm,* whose title phrase plays a crucial role in the interpretation and analysis of the novel.

Keywords: abject, body, epiphany, identity, mirror, Brumby, The Eye of the Storm, archetype.

Jovana Karanikikj Josimovska[1]
ORCID: 0009-0002-5223-0716

821.163.41'81'255.4
316.356.4(=16)
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976198

THE UNTRANSLATABLE DEPTH OF *WOODEN SONG*: UNVEILING SLAVIC IDENTITY TRAITS THROUGH POETRY TRANSLATION

The paper presents the results of the research on the translatability of *Drvena pesma* (Eng. *Wooden Song*), written and performed by Đorđe Balašević, appreciated by experts, and included recently in one of the textbooks for primary education in Serbia (Grujić et al. 2021). The research is based on the translation of the key elements of the poem, in which the author retraces the various phases of his life: childhood, boyhood, that of an enamored man and death at the end, through symbolic elements made of wood that represent them, respectively: "дрвени коњић" (wooden rocking horse), "дрвена тамбура" (wooden guitar), "дрвени кревет" (wooden bed) and "дрвени сандук" (wooden coffin). The two stanzas are linked by a refrain about the life and destiny of the tree that these wooden objects are made of. The research is based on the analysis of the translation of the abovementioned elements (and others considered relevant) in the texts in representative languages belonging to the Slavic, Romance and Germanic branch of languages (in alphabetical order): Bulgarian, Czech, French, German, Italian, Polish, Romanian, Russian, Serbian and Ukrainian, in order to mark the difference between the key words related to 'tree' (the plant) and 'wood' (referring to the material). The lexemic equivalent between the tree as a living element and wood as a material is essential for capturing the profound meaning of the text. The results of the analysis lead to the conclusion that Balašević intuitively perceived his self-declared Slavic identity numerous times (through autobiographical songs, novels, interviews, etc.) and that the profound meaning of the song can be conveyed with less effort only in Slavic languages.

Keywords: translatability, poetry translation, Slavic identity, Balašević.

1. Introduction

The paper presents the results of the research on the translatability of the poem *Drvena pesma*, written and performed by Đorđe Balašević. The poem, highly regarded by experts, was recently included in a primary education textbook in Serbia (Grujić et al. 2021). The study focuses on the translation of key elements within the poem, in which Balašević retraces various phases of his life.

At the outset, an explanation of the motivations behind this research is provided. The premature passing of the singer-songwriter in 2021 prompted a reflection on the broader significance of his contributions. By presenting this paper, it is believed that his legacy would

[1] jovana.karanikik@ugd.edu.mk

be even more globally appreciated if his works were better translated and known acrosscultures and languages. Therefore, this research is focused on the challenges of translatability, particularly because Balašević's poetry is rich in culture-specific terms that reflect significant aspects of his worldview (Asimopoulos 2012).

The poem *Drvena Pesma* was selected as a representative one owing to a few particularities. First of all, it encapsulates some of the most recognizable themes of Balašević's poetry, such as transience of life and nature. It carries a melancholic tone, blending humor and introspective insights, characteristic of Balašević's style. Furthermore, from traductological point of view, the translation of *Drvena pesma* highlights the challenge of preserving cultural meaning across linguistic borders. It means that the translation of this poem requires particular skill, as is the case with translating poetry or songs with deeply embedded cultural metaphors.

Drvena pesma

Snio sam noćas nikad prežaljenu
stvar - Mog drvenog konjića
Kanap i zvuk točkića
Vrbice zvon …
Za mnom verni Sančo moj
U pohodu na Nespokoj

Snio sam još i svoju prvu tamburu
Kako, k'o noćna dama
Iz južnog Amsterdama
Iz izloga… mene klinca zavodi
Na smrtne grehe navodi

'Di je to drvo raslo, od kog' je tesana?
Da l' se pod njime neko nekada ljubio?
Otkud u njemu izvor svih mojih pesama? Da l' je to znao onaj ko ga je dubio?

’Di je to drvo raslo, vrh kojih bregova?
Da l’ nas je ista kiša mlađane zalila?
Ko mu je grane kres’o, mati ga njegova?
Čija je ruka lišće s jeseni palila…
da znam?

Snio sam, onda, krevet, sav u čipkama
Obesnu igru vatre
Sklopljene šalukatre
Na uzglavlju… ruža u intarziji
Pod kojom smo se mazili

Snio sam sanduk, crni, srebrom okovan Novembar… izmaglica…
I kvartet dragih lica
Maleni čun… nasred luke pokisle
Da me u večnost otisne

Di je to drvo raslo, spram kojih vetrova? Da l’ je pod njime neko za nekim žalio? Što ga je grom obiš’o, mati ga Petrova? Ko je u šake pljun’o, pa ga strovalio?

Jedina moja mila… što si me budila?
Bio sam tako blizu naličja vremena
Taji se jedno drvo u mojim grudima
Gde li će nešto nići iz toga semena…
da znam?

2. *Drvena pesma* (*Wooden Song*) in the context of Balašević’s poetry

Đorđe Balašević (1953–2021) was a poet, songwriter, singer, actor, and director from Novi Sad. His poetry is characterized by motifs of love, friendship, freedom, transience, life

and death, and current social and political issues (Dražić & Lazić-Konjik 2011). Balašević's poetics is also distinguishable through his use of metaphors, comparisons, and personifications, along with a strong sense of social activism, often reflecting both past and present societal conditions.

> "He is skillful with words, adept at translating them into meaning, capturing their essence, and reaching lyrical depths. He knows how to describe, conjure, explain, amuse, ironize, and weave words seamlessly. His poems abound with meticulously polished verses and tightly knit sentences, capable of expressing the most subtle human emotions and the inexorable truths of life – feelings and realities often too complex to articulate" (Dražić & Lazić-Konjik 2011: 517).[2]

The poem *Drvena pesma*, better known in its song format, was featured on Balašević's album *Naposletku...*, which was released in 1996. This album is known for its emotional depth and mature themes reflecting Đorđe Balašević's evolving perspective on life, love, and society. The title *Naposletku...* translates to *In the End...* or *Ultimately...*, hinting at the reflective nature of the songs. It contains a mix of ballads and songs with more complex narratives, typical of Balašević's work in this period. The album shows his ability to weave humor and melancholia, with a poetic, philosophical undertone. It is one of the later works in Balašević's career, but it remains beloved among his fans.

In the poem the author retraces the various phases of his life: childhood, boyhood, the one of an enamored man and, at the end, death, through the symbolic elements made of wood that represent them respectively: "дрвени коњић" (wooden rocking horse), "дрвена тамбура" (guitar), "дрвени кревет" (wooden bed) and "дрвени сандук" (wooden coffin). The two stanzas are linked by the refrain about the life and destiny of the tree that these wooden objects are made of. Like much of Balašević's work, the lyrics of Drvena pesma are rich in symbolism and storytelling. As mentioned above, his unique ability to mix profound emotions with everyday details makes these lyrics resonate with listeners on many levels. The poem contains metaphorical elements and reflections on the fragility and fleeting nature of life, with the "wooden" elements representing mortality. Those elements in the poem (rocking horse, guitar, bed and coffin) are connotative and symbolize something man-made and mortal, contrasting with the eternal or natural of the tree in nature. In an homage article, Radivojević (2021) refers

[2] In Serbian (the original language of the paper): „Балашевић је спретан са речима, зна како да их преведе у смисао, да допре до суштине, да погоди лирску дубину, да опише, дочара, објасни, насмеје, иронише, речима поткачи. Његове песме обилују вешто брушеним стиховима, неретко блиским сентенцијама, способним да изразе најтананија људска осећања и неумољиве животне истине, тешко изрециве." (Translated into English by the author of the paper)

to this song as a song where the tree has gone a full metaphysical circle, and to the author as a human-tree.

3. Translatability of *Wooden Song*

According to the celebrated Italian writer Italo Calvino, translation represents one of the most in-depth forms of reading, and in this case, it reveals key linguistic and cultural nuances (Calvino 1995). As far as the Balašević's poem is concerned, upon first examination, it appears not to contain overtly culture-specific terms[3], yet translation reveals core differences between languages, particularly in the representation of "tree" and "wood".

Even from the first reading we can deduce that the structure of the text lies on isotopy, i.e., level of meaning which is established by the recurrence of semes belonging to the same semantic field in a text, which contributes to our interpretation of the theme (Wales 1989, p. 265). The word "drvo" appears either explicitly in the refrain, or implicitly in the other parts of the text: drveni konjić – wooden rocking horse; (*drveni*) *krevet* – (wooden) bed; (*drvena*) *tambura* – (wooden) guitar; (*drveni*) *sanduk* – (wooden) coffin.

Isotopy is a valuable tool for identifying deeper patterns in texts. It is often used in structuralist and semiotic analyses to uncover how meaning is built and sustained across a narrative or poetic structure. In this particular case, the lexemic equivalent between the tree as a living element and the wood as the material is essential to capture the profound meaning of the text. It means that the connection between the mortal and immortal lies in this term. In the refrain, Balašević refers explicitly to a tree as a living element, and its parts: branches, or the actions towards him: the leaf burning, the rain upon it and the cutting. Interestingly, in the stanzas there is an overlap of the 'object', as a mortal element, and its living correspondent: Sancho Panza and the real horse, the vivid play on the fire on the bed, the guitar that seduces the author as if it were a woman, and the coffin, the ultimate symbol of death, becomes a boat that takes him into eternity – so the mortal paradoxically becomes immortal.

[3] The term 'Vrbica' from the first stanza is an exception. It is a culture-specific term referring to the feast of Lazarus Saturday in Eastern Orthodox Christianity.

4. Traductological analysis of *Drvena pesma*

If we try to render these key elements in a few representative languages belonging to the Slavic, Romance and German branch of languages, we obtain the following table.

Serbian (source text)	Дрво1	Дрво 2	Дрвени коњиќ	Дрвена песма	Дрвени кревет	Дрвени сандук
Macedonian	**дрво**	**дрво**	**Дрвено коњче**	**Дрвена песна**	**Дрвен кревет**	**Дрвен сандак/ковчег**
Bulgarian	**дърво**	**дърво**	**Дървено конче**	**Дървена песен**	**Дървено легло**	**Дървен ковчег**
Russian	**дерево**	**дерево**	**Деревянный конек**	**Деревянная песень**	**Деревянная кровать**	**Деревянный гроб**
Ukrainian	**дерево**	**дерево**	**Дерев'яний коник**	**Дерев'яна пісня**	**Дерев'яне ліжко**	**Дерев'яна труна**
Czech	**dřevo**	**dřevo**	**Dřevěný koník**	**Dřevěná písnička**	**Dřevěná postel**	**Dřevěná rakev**
Polish	**drzewo**	**drzewo**	**Drewniany konik**	**Drewniana piosenka**	**Drewniane łóżko**	**Drewniana trumna**
Romanian	**Copac**	**Lemn**	**Cal de lemn**	**Ițântec de lemn**	**Pat de lemn**	**ladă de lemn**
French	**Arbre**	**Bois**	**Cheval en bois**	**Chanson en bois**	**Lit en bois**	**Coffre en bois**
Italian	**Albero**	**Legno**	**Cavallo di legno**	**Canzone di legno**	**Letto di legno**	**Bara di legno**
English	**Tree**	**Wood**	**Wooden horse**	**Wooden song**	**Wooden bed**	**Wooden coffin**
German	**Baum**	**Holz**	**Holzpferd**	**Holzlied**	**Holzbett**	**Holzsarg**

The analysis of the translation of the abovementioned key elements of the text into representative languages (in alphabetical order): Bulgarian, Czech, French, German, Italian, Polish, Romanian, Russian, Serbian, Ukrainian has been conducted in order to mark the difference between the key words related to 'tree' ('drvo' the plant) and 'wood' ('drvo' referring to the material)[4]. The above comparisons reveal that Slavic languages, unlike Romance or Germanic languages, maintain a closer relationship between "tree" as a natural element and "wood" as a material. This distinction proves critical in preserving the core metaphor of the poem, which juxtaposes life and death through the imagery of wood.

In order to comment on the results of the analysis we also need to take into consideration that Balašević's songs are notably autoreferential. While his identification in ~~a~~ national terms was disputable at times (Tadić & Đurđević 2017), his belongingness to the Slavic ethnic category was explicitly and implicitly declared in the following songs: *Slovenska* (Ancient North is alone in my veins /And sometimes I don't know what's wrong with him /Why

[4] Acknowledgement of colleagues' linguistic expertise: Igor Stanojoski – Macedonian, Bulgarian, Russian, Polish, Czech and Ukrainian language, Marija Krsteva – English, Eva Gjorgjievska – French, Vladimir Andonovski – Romanian, Darinka Marolova – German.

is he acting crazy, from happiness he knits sorrow /***My simple Slavic soul***[5]); *Nevernik* (Her father targeted me:/Am I theirs/or not really/***I'm a Slav, white/a lone ranger***[6]) and *Naposletku* (I'll break my guitar/the darkest night is filling it... / A long time now I'm afraid of my own song/it moves in me ***the gene of the Danube***...)[7] (Balašević 2022).

5. Discussion

In the first place, the results of the analysis lead to the confirmation of the initial hypothesis about the unperceivable traits of Slavic identity in Balašević's lyrics. In particular, here we intend to say that even though Balašević self-declared his Slavic identity numerous times (through autobiographical songs, as mentioned above, but as well in his novels, interviews, etc.), he intuitively perceived it too, and the translation of Wooden Song confirms this statement.

The chart demonstrates that Slavic languages maintain a closer conceptual and lexical link between the natural element *tree* and its material form *wood*, compared to non-Slavic languages. For instance, while Macedonian, Russian, or Ukrainian treat these terms as extensions of each other, French or Italian emphasize the material transformation by using separate terms (e.g., *arbre* and *bois* in French, *albero* and *legno* in Italian). It has impact on the deeper metaphorical meaning of the poem and can be conveyed with less effort only in Slavic languages. For instance, the symbolic transition from "tree" to "wood" in Balašević's work, where the life cycle of a tree mirrors the phases of human life, is more easily understood in Slavic languages, where the same root word is used. Additionally, it leads to the conclusion that Slavic languages have a different perception of the link between the natural element and its derivate, nature and culture, the living and the inanimate, through the invisible human thread that connects them.

In turn, it also means that Balašević's Slavic identity is reinforced through language in songs like *Drvena pesma*. According to the traductological analysis conducted above, his Slavic identity is harder to convey in translations into non-Slavic languages, where the linguistic and cultural connection between nature and its material derivatives is less intuitive.

Nevertheless, the results of the analysis could be interpreted from other perspectives as well, which concern the following: 1) the philosophical and poetic significance of tree/wood in

[5] Translated by Mikele (other information unavailable). The translation of the poem is available at [https://lyricstranslate.com/en/slovenska-slavic.html]

[6] The translation of this part of the poem is available in Tadić and Đurđević (2017 p. 93)

[7] Translated by Mikele (other information unavailable). The translation of the poem is available at [https://lyricstranslate.com/en/slovenska-slavic.html].

Balašević's poetics, 2) the challenges of translating culture-specific terms, and 3) isotopy as a translation challenge.

(1) As far as the philosophical and poetic significance of tree and wood is concerned, we can further observe how the "wooden" objects in the song – rocking horse, guitar, bed, and coffin – are not a simple metaphor. Instead, they are symbols for transience and transformation: from life (living tree) to inanimate wood (mortality), and, ultimately, to eternity (the tree's metaphysical circle as mentioned by Radivojević 2021). Besides, this song is related to other notable songs of the author that have 'tree' as their core element, in such a manner that it can be considered one of the crucial terms in his poetics. Those songs are, in the first place: *Jednom su sadili lipu*, (*Once Upon a Time They Planted a Linden Tree*), released in 1988, *Ne lomite mi bagrenje* (*Don't Break my Locust Trees*), in 1986, and *Divlji badem* (*Wild Almond Tree*), in 1991. In the lyrics of these three songs specifically the tree is not a decorative or accompanying element: it is a symbol of the deepest human emotions. In the first song the two lovers met under its shade, and it is later personified as the 'secret keeper'. These lyrics have multi-layered significance like most, or even all lyrics, written by Balašević, and it was remembered as a song that refers to the conflict in Kosovo. Nevertheless, the cutting, i.e., the breaking of the personified tree is considered as a great catastrophe and loss, so he rhetorically supplicates the authorities to abstain from their intention to destroy the forest. In the other song, the moments related to the planting and the care for the tree (the burning of the linden leaves) are significant milestones in the author-protagonist's life and a testimony to the transiency of life: the adults who planted the tree, while letting the little neighbor watch that, are all gone in the second stanza. In one of the interviews, Balašević himself states that one of the adults whose name is not mentioned is his father and that the song is clearly autobiographical. One of the most quoted Balašević's verses is part of this song: "He who didn't understand the tree/ Before planting it/ He never did anything/And he will realize once/ That he doesn't know what's shade"[8]. In *Divlji badem*, we find again a brief Bildungsroman transformed into a song. The wild almond tree near the high school testifies to the carefree period and the first love of the author-protagonist. The shared moment of savoring its bitter taste is just implicitly mentioned, but it follows the protagonist throughout his life. At the end, he tastes it again while looking at his unreached and unreachable big love, already married, but always linked to him by that taste. In other songs related to the theme of transiency, such as one of the most famous songs Neki novi klinci (Some New Kids), released in 1979, a walnut tree was planted on the day when he

[8] Translated by Igor Marić. The translation of the poem is available at [https://lyricstranslate.com/en/jednom-su-sadili-lipu-once-upon-time-they-planted-linden-tree.html].

was born and now some other kids are growing up by playing under that tree (grown as well in the meantime as it is described with a "dense crown"). A similar use of the tree Balašević makes in the song Dodir svile (Touch of Silk), where the author-protagonist becomes aware of the process of aging, the passing of time and the consequences of that in his poetry and his life. The secret ties to his past are not definite, but they are constructed through "some ancient birch trees". The 'tree' was used as a term for comparison as well. One of the most notable examples is Čovek sa mesecom u očima (The Man with the Moon in His Eyes), where the protagonist, a war veteran, is compared to "a poplar split by thunder".[9]

It is appropriate to mention that wooden objects can also be found in animated form, and with a symbolic function. Some of the most memorable examples are "wooden (rocking) horses (of the merry-go-round) sadly stand in place"[10] since the beloved one is gone in the song *Ringišpil* (*Merry-go-round*).

The 'tree' motif has been recognized by the wider public as well. On the occasion of the poet's death in 2021, a park was dedicated to his oeuvre in Podgorica, Montenegro[11]. The Park consists of 68 trees, a symbolic number referring to Balašević's age. The 'walnut tree' was symbolically planted on his birthday, 11th of May, alluding to the verse of *Neki novi klinci*.

Taking into account that *Drvena pesma* was released latest in comparison with the other cited songs, we can think of it as a maturation of the 'tree' motif in Balašević's poetics. The same theme of transiency and nostalgia persists, all the significant phases of human life find their place in this text, the motifs of love and passion for music are here as well. At the end, there is a philosophical meaning that extends beyond a simple narration of a life story. Furthermore, the circle of life is extended as well, by "the seed hiding in (his) chests". In the last verse the author asks rhetorically "Where is something going to sprout up from that seed, I'd like to know... [12]".

(2) In the light of the challenges of translating culture-specific terms, we could deduce that, while Drvena pesma might not seem to contain overtly culture-specific terms at first glance, its complexity lies in the underlying cultural and metaphorical meaning of "wood" and "tree" (as seen in the repeated isotopy of drvo). It displays how certain metaphors and symbols

[9] Translated by Igor Marić. The translation of the poem is available at [https://lyricstranslate.com/en/%C4%8Dovek-sa-mesecom-u-o%C4%8Dima-man-moon-his-eyes.html].

[10] Translated by Didana (other information unavailable). The translation of the poem is available at [https://lyricstranslate.com/en/Ringispil-Merry-go-round.html].

[11] [https://www.slobodnaevropa.org/a/park-i-68-sadnica-za-%C4%91or%C4%91a-bala%C5%A1evi%C4%87a-u-podgorici/31250077.html]

[12] Translated by Kadmos (other information unavailable). The translation of the poem is available at [https://lyricstranslate.com/en/drvena-pesma-wooden-song.html].

are deeply rooted in specific cultural and linguistic contexts. The traductological analysis of Drvena pesma confirms once again that translation is not just about finding equivalent words, but about conveying the same symbolic and cultural meanings. In the case of Balašević's work, successful translation may require creative adaptation or annotation to retain the cultural and linguistic depth.

(3) Isotopy is perceived as another type of translation challenge within the present analysis. The repetition of semantic elements like drvo – plays a central role in creating coherence and depth in the original poem. The analysis has demonstrated that the repetition of drvo (tree/wood) throughout the song is not just a lexical choice, but a thematic and symbolic structure that conveys Balašević's reflections on life, mortality, and the human condition.

6. Conclusion

In conclusion, *Drvena pesma* stands as a testament to Đorđe Balašević's unique ability to intertwine personal reflections with universal themes of life, mortality, and the passage of time. The poem's symbolism, rich with metaphors of wood and tree, demonstrates the delicate balance between the mortal and immortal, the natural and the man-made.

This study illustrates that translating Balašević's work into non-Slavic languages poses significant challenges, particularly due to the nuanced relationship between "tree" and "wood" in the original text. Through a close reading of its translatability, this study highlights the challenge of preserving Balašević's cultural essence, especially when bridging Slavic and non-Slavic languages. Slavic languages, with their closer linguistic connections, offer a more faithful rendering of the poem's deeper meanings, reaffirming Balašević's self-declared Slavic identity.

The analysis also underlines how language and cultural context are integral to fully appreciating the depth of his poetic vision. While translation may not always capture the full impact of the source text, understanding the linguistic and symbolic nuances offers a deeper appreciation of Balašević's legacy, inviting further engagement with his work across linguistic and cultural divides. The poetic structure of *Drvena pesma* is not merely a reflection of personal memory, but a broader meditation on human existence, where the motif of the tree becomes a symbol of continuity, change, and eternal return. Thus, the poem remains not only a basis of Balašević's artistic expression, but also a significant cultural artifact deserving of continued exploration and translation.

References

Titles in Cyrillic

Лазић-Коњик, &, Дражић, Ј. (2011). Поетска функција војвођанске лексике у песмама Ђорђа Балашевића, у: Вера Васић, Гордана Штрбац (ур.), *Говор Новог Сада. Свеска 2: Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине*, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик, 2011, 515–526.

Грујић, Г., Соколовић Игњачевић, М., Кесић С. & Лековић, Б. (2021). *Музичка култура. Уџбеник за 8. разред основнешколе.* Klett

Titles in Latin

Asimopulos P. (2012). Multijezični mozaik u stihovima Đorđe Balaševića. *Holon, 2* (3): 44–93

Calvino, I. (1945). Tradurre è il vero modo di leggere un testo. *Saggi 1945*, *85*, 1825–310.

Radivojević M. (2021). U hodnicima kolektivnog ili kako je Balaševića ušao u gene. In: *Buro*, [https://buro247.rs/kultura/kultura-stav/u-hodnicima-kolektivnog-ili-kako-je-Balašević-usao-u-gene/] [22. februar 2021]

Tadić, V., & Đurđević, G. (2017). Don't break my locust trees: Conceptions of history and politics in Đorđe Balašević's songs. *Pannoniana*, *1*(2), 85–103.

Wales, K. (1989). *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman.

НЕПРЕВОДИВА ДУБИНА „ДРВЕНЕ ПЕСМЕ“: ИСТРАЖИВАЊЕ СЛОВЕНСКОГ ИДЕНТИТЕТА КРОЗ ПРЕВОЂЕЊЕ ПОЕЗИЈЕ

JOVANA KARANIKIKJ JOSIMOVSKA, FACULTY OF PHILOLOGY, GOCE DELCEV UNIVERSITY, STIP, NORTH MACEDONIA

Резиме

Рад претставља резултате истраживања о преводивости песме *Дрвена песма*, коју је написао и извео Ђорђе Балашевић, а која је цењена међу стручњацима и недавно уврштена у уџбеник за основне школе у Србији (Grujić et al.). Истраживање се фокусира на превођење кључних елемената песме, у којој аутор симболично описује различите фазе свог живота: детињство, младост, заљубљеност и смрт. Ове фазе представљају симболични предмети од дрвета: „дрвени коњић“, „дрвена тамбура“, „дрвени кревет“ и „дрвени сандук“. Две строфе песме повезује рефрен који говори о животу и судбини дрвета од којег су направљени ови предмети. Истраживање се заснива на анализи превода ових елемената (и других релевантних) на језике из словенске, романске и германске групе језика, и то: бугарски, чешки, француски, немачки, италијански, пољски, румунски, руски, српски и украјински. Циљ анализе је да се укаже на разлике између речи које означавају „дрво“ као биљку и „дрво“ као материјал. Ова разлика је кључна за преношење дубоког значења текста, које се најлакше може пренети управо на словенске језике. Резултати анализе показују да је Балашевић и интуитивно изражавао свој словенски идентитет, као и кроз аутобиографске песме, романе и интервјуе.

Кључне речи: преводивост, превођење поезије, словенски идентитет, Балашевић.

Интердисциплинарност у образовању

Милена М. Стојановић[1]
ORCID: 0009-0003-7474-8687
37-042.4:004
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976947

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКИ ПРИСТУП ПОЗИТИВНИМ И НЕГАТИВНИМ ЕКСТЕРНАЛИЈАМА ИЗ ДОМЕНА НОВИХ ТЕХНОЛОГИЈА У ОБРАЗОВАЊУ

У овом истраживању анализиран је утицај појединих позитивних и негативних екстерналија на живот људи. Имајући у виду да суштину језика чини субјективни поглед на свет, из угла лингвокултурологије, помоћу онлајн упитника истражено је шта српска лингвокултурна заједница мисли о појединим екстерналијама и на тај начин указано је на језичку слику света у вези са образовањем и новим технологијама, односно негативним екстерналијама које су у индиректној вези са њима. За потребе овог истраживања испитано је 130 субјеката и тај узорак је задовољавајући да се јасно оцрта лингвокултуролошки тренд. Резултати су показали да субјекти имају подељен став о теми. С једне стране, позитивно се гледа на образовање у коме нове технологије могу да олакшају живот ако се користе у разумној мери, а с друге стране, изразито се негативно виде негативне екстерналије којима се уништава животна средина (копање литујума за производњу батерија, производња и обрада алуминијума као важна компонента у електронској индустрији, производња чипова).
Кључне речи: екстерналије, позитивне екстерналије, тржиште, негативне екстерналије, економија, лингвокултурологија, стереотип, предрасуда

1. Уводне напомене

Знање је општи ресурс те однос науке и реалног живота представља саставни део савремених трансдисциплинарних истраживања. Такође, нераскидиве су корелације језика, мишљења и културе јер човек мислећи и обрађујући податке у вези са различитим реалијама има одређени став о њима, често културолошки обојен. Многобројни радови антрополошке лингвистике, когнитивне лингвистике, лингвокултурологије и сличних дисциплина говоре у прилог томе. У овом истраживању пажња се усмерава на обе равни – науку и живот, односно однос језика, мишљења и културе. Главни циљ истраживања је питање шта српска лингвокултурна заједница мисли о новим технологијама у образовању, односно, да ли оне имају позитиван или негативан утицај на људе.

[1] stojanovic.milena77@gmail.com

Истраживањем ове теме желело се дознати доминира ли утицај позитивних екстерналија над негативним, као и да ли је политика државе усмерена на добробит свих грађана када је реч о негативним екстерналијама.

2. Теоријски оквир

2.1. О појму екстерналија у економији као полазној тачки у истраживању

Према мишљењу харвардског професора економије Г. Манкјуа, тржиште подразумева ,,групу купаца и продаваца одређеног добра и услуге" (Манкју 2008: 64) па тако понуда и тражња ,,одређују количину сваког добра које се производи и цену по којој се оно продаје" (Манкју 2008: 63). Постоје конкурентна тржишта, монопол, олигоп, монополистички конкурентно тржиште и савршено конкурентно тржиште. У економији, понуда и тражња могу бити еластичне и нееластичне.[2] Ипак, тржиште може да доживи и неуспех па се тада говори о томе какав утицај на трећу страну имају трансакције понуде и тражње на њему. Утицај на трећу страну, у економији, дефинише се као *екстерналија* и она предствља ,,некомпензирани утицај поступка неке особе на добробит некога са стране" (Манкју 2008: 204). Постоје позитивне и негативне екстерналије. Пример позитивне екстерналије је употреба савремених технологија где ,,друштвено оптимална количина већа је од равнотежне количине" (Манкју 2008: 218), а пример негативне екстерналије јесте загађење животне средине услед производње делова за нове технологије чија је ,,друштвено оптимална количина на тржишту мања од равнотежне количине" (Манкју 2008: 218). Када је реч о позитивним екстерналијама, у случају ,,спора" обе стране међусобно могу решити проблем тако што ће, према такозваној Коузовој теореми, ,,преговарати без трошкова" и тако ,,постићи договор према којем ће се ресурси ефикасно алоцирати" (Манкју 2008: 218). Када је реч о негативним екстерналијама, понекад то није могуће те често реагује држава својим мерама (Пигуови порези, посебно издавање дозвола и тако даље). И једне и друге оцењене су у пракси позитивно или негативно. У овом истраживању жели се дознати да ли преовладавају позитивне или негативне када је реч о образовању и новим технологијама, као и какав ефекат имају мере које предузима држава из угла обичног човека будући да су сва лингвокултуролошка истраживања усмерена на човека који егзистира на релацији језик – култура.

[2] Еластична понуда и тражња, према Манкјуу (2008), јесу такве да понуђена количина неког добра знатно реагује на промену цене, а нееластична незнатно реагује на промену цене.

2.2. Уопштени оквир о лингвокултуролошкој призми приступа истраживању

Пажња се са разлогом усмерава на лингвокултуролошку призму имајући у виду узајамну зависност језика, човека и културе. Из радова Ј. Бартмињског јасно се види да је сржкултуре садржана у вредностима које су темељ језика. Према Бартмињском (2011), она има две значајне функције: сазнајну која води ка језичкој слици света и комуникативну која води до текста.[3] Језичка слика света је, према Бартмињском, део наивне слике света и представља универзалну, архетипску константу. Она је, сматра Бартмињски, „интерпретација стварности" и по карактеру је антропоцентрична, али је „истовремено и интерсубјективна у смислу да постаје друштвено прихваћена и да спаја људе у датом друштвеном кругу, стварајући јединство мисли, осећања и вредности, секундарно утичући на то како чланови заједнице опажају и разумеју друштвену ситуацију" (Бартмињски 2011: 46). Дакле, језичка слика света је „резултат субјективне перцепције и концептуализације стварности од стране говорника датог језика" (Бартмињски 2011: 46) и зато је пресудна у овом истраживању. Један од важних пројеката у којем су се путем анкете прикупљали подаци у вези са језичком сликом света био је пројекат Ј. Бартмињског о вредностима словенских народа и њихових суседа. Тако се у зборнику *О вредностима у српском језику 1*, који је уредио Д. Ајдачић а издала Алма 2015. године, срећу радови Р. Драгићевић о *слободи*, С. Ристић и И. Лазић Коњик о *дому*, М. Стефановић о *раду*, Д. Ајдачића о *части*. Такође, у зборнику етнолингвистичких радова *О вредностима у српском језику 2*, који је, такође, уредио Д. Ајдачић, 2019. срећу се лингвокултуролошка истраживања С. Ристић и И. Лазић Коњик о концепту *породице* у српском језику, М. Ђукић о *пријатељству*, В. Николић о *поносу*, М. Стефановић о *здрављу* и тако даље. Када је реч о асоцијативним анкетама, оне су дале два значајна асоцијативна речника (*Асоцијативни речник српскога језика и Обратни асоцијативни речник српског језика*) који су отворили лингвокултуролошка истраживања. Тако је значајна монографија Р. Драгићевић *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, као и монографија *Језичка слика породице у руском и српском језику* М. Стефановић (2012), а радове, служећи се њима, писали су и К. Кончаревић, Г. Штасни, Г. Штрбац, П. Пипер и други.

[3] Језичка слика света садржи стереотипизиране елементе који се са аспекта когнитивне дефиниције могу описати, а да би се она профилисала неопходан је субјект „који се руководи одређеним намерама и вредностима" (Бартмињски 2011: 40). Зато се за лублинску лингвистичку школу Ј. Бартмињског, поред језичке слике света, везују кључни појмови попут стереотипа, когнитивне дефиниције, тачке гледишта и интерпретативне перспективе, профилисања, субјекта и вредности када даје одговор на питање шта нека лингвокултурна заједница има да каже у вези са неким питањем.

3. Методолошки приступ

Полазећи од чињенице коју истиче J. Бартмињски да профилисати нешто подразумева сабрано целокупно искуство које се „не формира само елементима емпиријског знања, већ и знањима, културног памћења" (Бартмињски 2019: 17), у овом истраживању се помоћу онлајн упитника од испитаника тражио став према новим технологијама у образовању. Путем слободних асоцијација као сигурног методолошког поступка када је реч о асоцијативном тесту, односно, упитника са понуђеним одговорима од којих су субјекти бирали један, желело се открити да ли у свести испитаника постоје стереотипи када је реч о теми истраживања, као и шта субјекти мисле о екстерналијама.

Структурно, упитник су чиниле четири групе питања. Прву групу чинила су питања која су од испитаника захтевала став о утилитарности нових технологија у образовању. Помоћу Ликертове скале, испитаници су заокруживали један од четири понуђена одговора, који су анализирани дескриптивно од растућег до опадујућег нивоа и представљени графички. Другу групу чинила су питања о потенцијалним очекивањима у вези са образовањем у коме доминира употреба нових технологија, такође користећи Ликертову скалу понуђених одговора где су субјекти бирали само један понуђен одговор, а трећу чинио је асоцијативни тест са стимулусима *робот, вештачка интелигенција* и *интернет*. Од испитаника је тражено да наведу прву реч или синтагму која их асоцира на задати стимулус без обзира на морфолошке, семантичке и друге критеријуме. У науци је то познато као слободна дискретна асоцијација. Последњу групу питања чинила су она у вези са негативним екстерналијама, тј. о утицају индустрије на животну средину попут копања литијума у циљу добијања батерија, производњи и обради алуминијума у електротехници и машинству, као и изради чипова у електронској индустрији. Испитаници су од три понуђена одговора, износећи став, бирали један. Приликом анализе ставова коришћена је, такође, Ликертова скала почевши од растућег одговора до оног који је опадајући, тачније најмање фреквентан.

Упитник су неколико дана, колико је трајало истраживање, попунили корисници друштвене мреже Фејсбук, међу којима је, осим студената, запослених и пензионера, било и ученика средње школе. Имајући у виду разноврсност испитаника на основу многобројних методолошких критеријумима, дошло се до занимљивих запажања, о чему ће бити речи.

Упитник је попунило укупно 130 испитаника, од којих је било 72,3% жена и 27,7% мушкараца. Највише испитаника било је из Београда (66,2%), а најмање из Јужне Србије (1,5%). Процентуално, највише испитаника чинила је средњошколска популација

(52,3%), затим студентска (21,5%), па популација од 41 до 60 година (14,6%). Најмање испитаника чинила је популација која има више од 60 година (1,5%). Професионални профил чинили су 71 ученик средњошколац, 23 студента друштвено-хуманистичких наука, 1 студент природних наука, 4 предузетника и 35 запослених у фирмама на различитим позицијама.

Анализу података у овом трансдисциплинарном истраживању чинила је интерпретативна анализа са систематизацијом, дескрипцијом и тумачењем података како би се разумела запажања заједнице у контекстуализованим ситуацијама.

4. Резултати

Резултати истраживања показују да већина испитаника (80,8%) сматра да је образовање корисно свима. Ову позитивну екстерналију таквом види 43 средњошколца од 68 њих обухваћених овим истраживањем. Затим следе испитаници старости од 41 до 60 година (15 њих), па студенти (14 њих). Резултат показује да постоји поларизована свест испитаника о значају и о улози образовања уопште, па се чини да они који стичу знања, вештине и компетенције, као и они који су их стекли (а сада раде) изузетно цене ову позитивну екстерналију у коју држава улаже довољно. Зато је половина испитаника, пре свега средњошколаца, са ставом да би углед образовања и просветних радника требало подићи на виши ниво, а 5,4% испитаника сматра да не треба (4 средњошколца, 2 студента и 1 запослени старости од 41 до 60 година), што је лингвокултуролошки занимљиво.

Резултати очекивања у вези са образовањем у коме доминирају нове технологије показују да половина испитаника, тачније 61,5%, сматра да нове технологије користе образовању, а 2,3% је против њих јер нису донеле ништа добро. Субјекти сматрају да штета коју нове технологије доносе јесте већа од јавног добра. Ипак, нису сагласни да би на тржишту требало да њихова понуда буде мања нити да држава опорезује нове технологије како би на тај начин стимулисала мању криву понуде на тржишту (40,8%). На питање какав став имају о образовним институцијама које инсистирају на увођењу нових технологија, испитаници, углавном старости од 41 до 60 година, сматрају да треба видети које позитивне предности оне имају у пракси земаља у окружењу. Вођени личним искуством, испитаници сматрају да нове технологије, с друге стране, чине да људи, препуштени њима, не користе своје капацитете у оној мери у којој се од њих очекује те да постају отуђени и без емпатије.

Када је реч о асоцијативном тесту, резулати су показали да субјекти углавном немају предрасуде, али немају ни позитиван став о томе да ће их ове машине заменити. Већина позитивно вреднује интернет, али код мањег дела испитаника јасно се оцртавају предрасуде (интернет је попут *заразе, мочваре* и доноси *општу пропаст*). Исти је случај и са стимулусом *вештачка интелигенција*, која једном делом треба да олакша човеку живот (*ChatGPT, робот, компјутер, будућност* итд.), али са друге стране негативно утиче на духовни живот човека, па отуда стереотипи попут *опасност, претња, збуњеност, опрез*.

Када је реч о негативним екстерналијама, већина је сагласна да негативне екстерналије изразито негативно утичу и на човека и на животну средину. Чак 84 испитаника (64,6%) сматра да копање литијума у циљу добијања батерија које могу олакшати живот модерног човека нема смисла, а 39 испитаника (30%) није имало јасан став о овоме. Такође, питање производње алуминијума је са 63 (48,5%) децидно негативним ставом јер такве фабрике емитују штетне гасове, а 56 (43,1%) нема став о томе. Приближно стоје цифре и када је реч о производњи чипова. Већина сматра да чипови имају негативан утицај на појединца и друштво без обзира што убрзавају технолошки развој.

5. Дискусија

5.1. Анализа утилитарности позитивних екстерналија

Када на питање да ли испитаници сматрају да образовање доноси позитивне ефекте свима (и земљи и појединицу) добијени резултат покаже да 80,8% њих је сагласно са тим, а 2,3,% сматра да не доноси, то покаже тренд у коме се овој позитивној екстерналији придаје посебан значај. Ипак, занимљив је лингвокултуролошки податак да 16,9 % сматра да то зависи од више фактора, а 3,8% није сигурно шта би на ово питање одговорило. Резултат показује да од 98 одговора са *да*, 43 позитивна дали су средњошколци, 14 студенти, а 15 њих старости од 41 до 60 година. Ипак, у категорији *зависи* и *нисам сигуран*, највише има студената, као и за негативан одговор (7). Ови резултати показују да средњошколци и они који су запослени (државна школа / предузеће / приватник / компанија) углавном цене образовање, док они који стичу знања и вештине високог образовања имају, једним делом, критички став према њему, о чему би детаљнија анализа могла дати одговор на питање зашто је то тако и шта, по њиховом мишљењу, треба мењати.

Када се од испитаника тражи одговор у вези са констатацијом *Сматрам да у Србији држава не чини довољно када је реч о образовању (субвенције, подстицаји, бољи углед наставника итд.)* резултат покаже да је 75,4% сагласно са тим, да се 5,4% не слаже, док 11,5% сматра да одговор на ово питање зависи од више фактора. Међу позитивним одговорима половина је средњошколаца (30), што чини 1/3 позитивних одговора па је лингвокултуролошки овај податак вредан пажње. Ипак, одговор *зависи* (12 од 15) имају студенти. Одговор *нисам сигуран / сигурна* (14) дало је очекиваних 11 средњошколаца и 3 студента. Истраживање показује да су испитаници преко 60 година, њих 39, сагласни са наведеном констатацијом, као и 17 њих старости од 41 до 60 година, док 4 средњошколца, 2 студента и 1 запослени старости од 41 до 60 година нису сагласни.

5.2. Анализа очекивања у вези са образовањем у коме доминирају нове технологије

Анализа показује да испитаници на констатацију да *Нове технологије омогућавају да се знање које људи имају ваљано користи где год да се живи* очекују да нове технологије јесу ту да олакшају живот па отуда половина испитаних има позитиван став, док 30,8% њих сматра да то *зависи*. Из овог се види да код једног дела испитаника (30,8% њих) постоје потенцијално изневерена очекивања, а о томе се може видети на графикону 1:

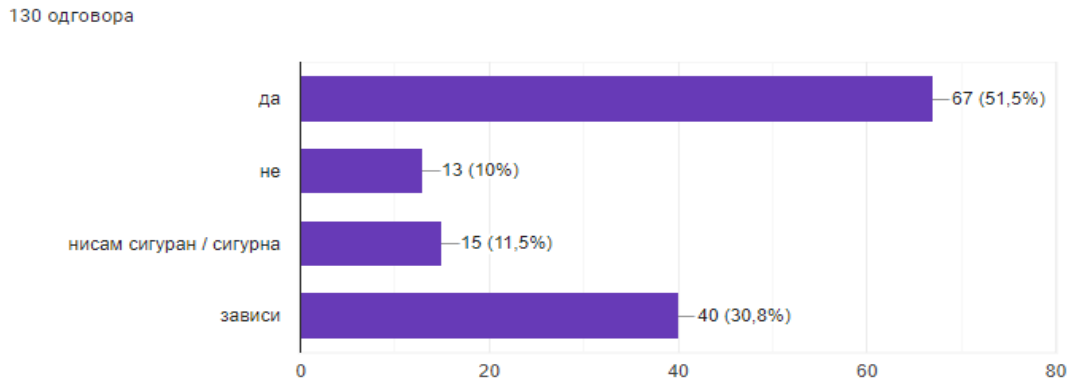

Графикон 1: Резултат дела истраживања о потенцијалним очекивањима у вези са образовањем у коме доминира употреба нових технологија

Ипак, када се тражи да испитаници изнесу став у вези са констатацијом да *Нове технологије не доносе никакво јавно добро,* резултат покаже да више од ½ испитаника има позитиван став у вези са новим технологијама, а да је само 2,3% децидно да нове технологије нису утилитарне. Занимљиво је да такав одговор имају средњошколци, а приложени графикон 2 показује како су субјекти одговорили:

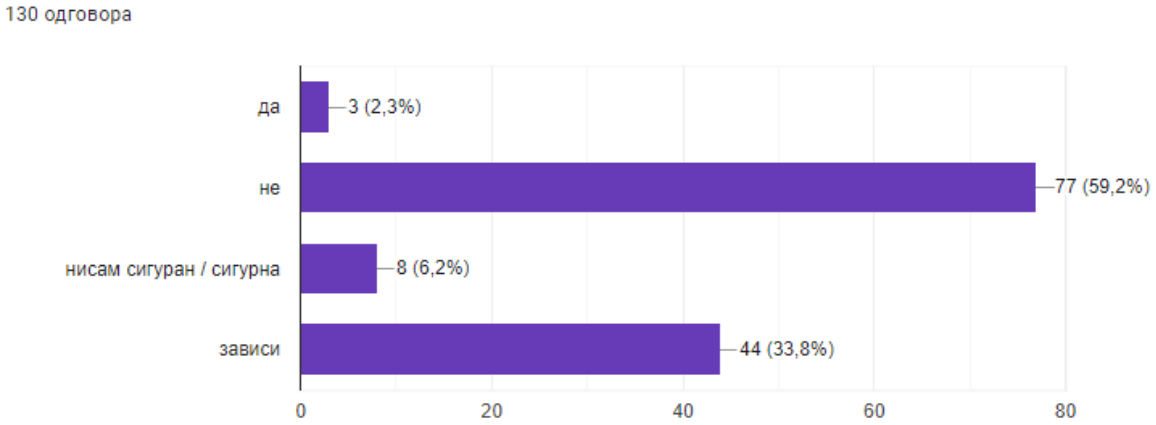

Графикон 2: Резултат дела истраживања о томе какав став имају испитаници у вези са новим технологијама

Истраживање показује да на констатацију да *Нове технологије имају више штете него користи по целокупно друштво*, испитаници углавном одговарају са *Зависи* (43,1%). Стиче се утисак да испитанике више занима *штета* него *јавно добро* када је реч о новим технологијама, што указује да су очекивања људи усмерена на практична решења без последица. Занимљиво је да средњошколци (32) и студенти (11) у овом истраживању чине већину, док је 5 њих било старости од 41 до 60 година и 8 њих старости од 18 до 25 година са истим одговором. То изгледа као на приложеном графикону 3:

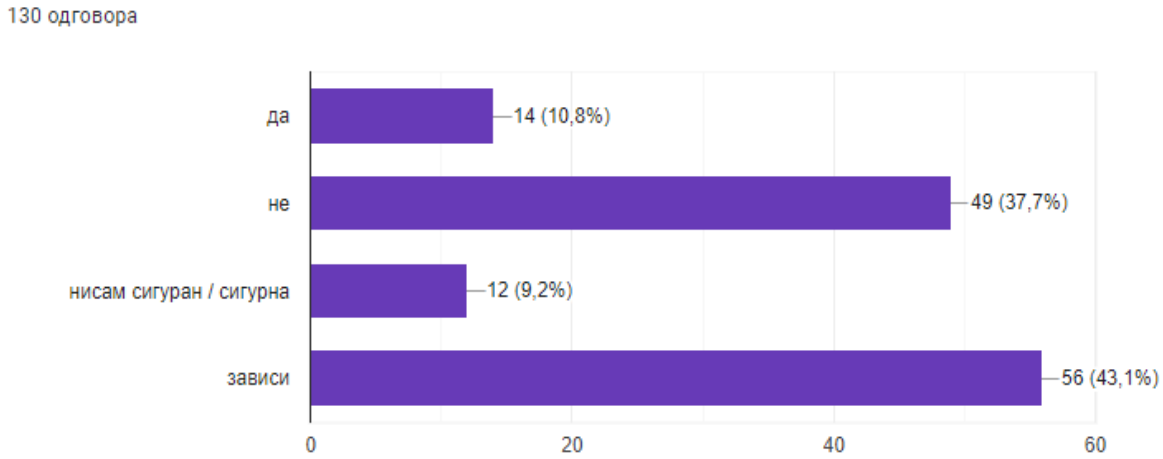

Графикон 3: Резултат дела истраживања о томе да ли нове технологије делују штетно на човечанство

Желећи да се дозна одговор на питање зашто најчешћи конзументи нових технологија (средњошколци и студенти) имају поларизован став о штетности нових технологија у образовању, испитаницима је затражено да одговоре на констатацију *Боље би било да на тржишту понуде и тражње има мање нових технологија* на коју су одговорили. Најфреквентнији одговори били су *не* (39,2%) и *нисам сигуран / сигурна* (29,2%). Међу одговрима са *не* 12 је студената и 25 средњошколаца, док је преосталих 14 старости од 41 и 60 година, што графикон 4 показује:

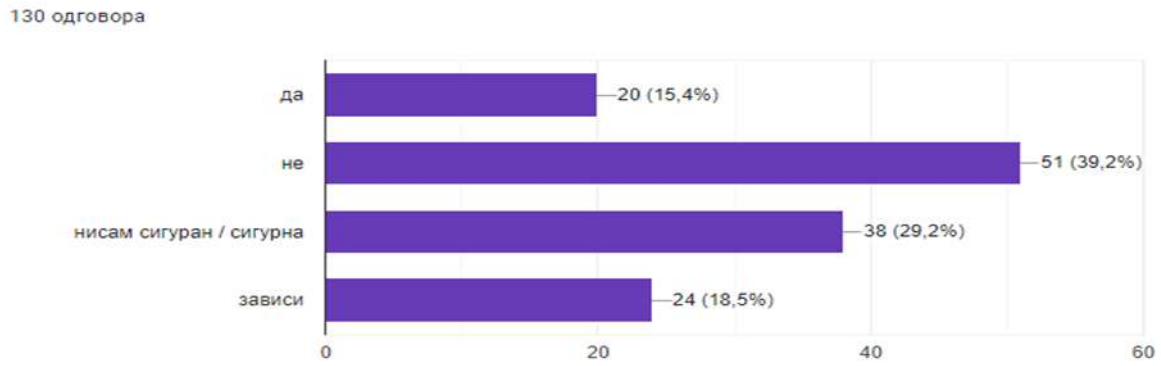

Графикон 4: Резултат дела истраживања о томе да ли би било боље да на тржишту понуде и тражње има мање нових технологија

Када је реч о штетности употребе нових технологија, резултат истраживања показује да на констатацију *Сматрам да би држава требало да више опорезује употребу нових технологија јер оне имају негативан утицај на људе, нарочито на децу* 40,8% испитаника сматра да то није ваљан потез, а 25,4% није сигурно шта би одговорило. Најфреквентнији одговор *не* дали су средњошколци и запослени старости од 41 до 60 година.

Посебно интересантне одговоре чинило је допуњавање исказа *Када чујем да нека школа/факултет/компанија итд. инсистира на увођењу робота и нових технологија у наставу/рад итд. ја ...* Испитани субјекти, без обзира на године и радно искуство, сматрају да најпре треба видети резултат (ефекат) па онда донети став о томе (61,5%). Анализа показује да од 80 таквих одговора, 16 су дали запослени старости од 41 до 60 година, а 12 студенти. Највише одговора у коме субјекти немају став док не виде резултат дали су средњошколци, што је очекивано. Ипак, популација у зениту радне способности (од 26 до 40 година) је у мањини. Истраживање, с друге стране, показује да је 17,7% испитаника против, од којих је 6 студената, 2 испитаника старости од 26 до 40 година, а најбројнији су средњошколци. Најстарија популација и они који су од 41 до 60 година *похвале* то и *труде се да држе корак са тим усавршавајући се*. Резулати одговора дати су на графикону 5:

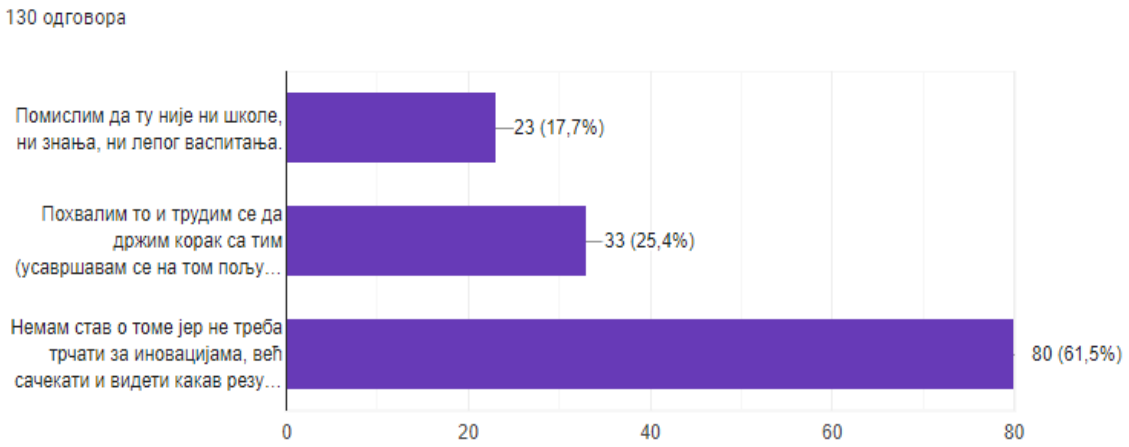

Графикон 5: Резултат дела истраживања о томе шта испитаници мисле о увођењу робота и нових технологија у наставу/рад

Испитаницима је изнета констатација *Интернет и техничке иновације, иако су имале добре намере, нису донеле очекиване резултате јер...* на коју су углавном одговорили да *људи, препуштени њима, не размишљају својом главом, не решавају проблемске ствари и желе све инстант (сад и одмах)*. Таквих одговора било је 90 (69,2%), највише њих старости од 41 го 60 година. Занимљиво је да је 48 испитаника (36,9%) против. Они су сагласни да *није добро када је све допуштено / на клик од нас / познато јер нас то као бића чини отуђенима / странцима међу својима*. Тако мисли 11 средњошколаца, 5 студената и 2 испитаника старости од 41 до 60 година, а ареално, највише њих је из Београда (19 /86).

5.3. Анализа асоцијативног теста у вези са екстерналијама

Овим истраживањем обухваћени су стимулуси *робот, вештачка интелигенција* и *интернет*. Резултати су показали следеће:

Стимулус *робот* среће се у асоцијативним речницима (APCJ и OAPCJ) и садржи следећи фреквенцијски низ почевши од најфреквентнијег: *машина* 120; *будућност* 50; *компјутер* 43; *метал* 36; *техника* 33; *Јапан* 22; *механика* 15; *лим, наука, робокап* 13; *играчка* 12; *технологија* 9 итд. Као реакција, *робот* се среће на стимулус *фото* 19; *механизам* 8; *аутомат*, *вештачки* 3; *техника*, *вештачка*, *вештачком* 2; *генијалан*, *интелигенција*, *лош*, *моћна*, *модел*, *мозак*, *радник*, *роботи*, *шкрипати*, *запад*, *жут* 1.

Резулати овог дела истраживања показују да фреквенцијски најчешћи асоцијат јесте *машина* 13, *технологија* 8 / *техника* 8, *вештачка интелигенција* 8, *играчка* 7, а затим следе *вештачка интелигенција* 6, *аутоматизација / аутоматски / аутоматизовано* 5, *робот* 5, *замена за човека* 4 / *замениће човека* 4, *страх* 3, *будућност* 3, *Карољ Чопек* 2,

називи земаља (*Јапан* 1 / *Кина* 1 / *Чешка* 1), *зло* 1, *нисам* 1, *отуђеност* 1 и *нечовек* 1. Сходно томе, резулати овог истраживања показују да испитаници у мањој мери виде будућност у свету робота, него што то на то указују одговори из наведених асоцијативних речника. Премда реакције испитаника не указују на стереотипе, резултати истичу став друштва да људи нису роботи, те да ове савремене машине чине да се хумана раса осећа отуђено, са страхом као емоцијом. Резултат показује да субјекти немају предрасуде, али немају ни позитиван став о томе да ли ће их ове машине заменити.

Стимулус *интернет* не налази се у APCJ, али се среће као рекација у OAPCJ и то следећим фреквенцијским низом: *информација* 24; *информацијама* 10; *будућност*, *глобализам*, *техника* 3; *енглески језик*, *латиница*, *савремен* 2; *медији*, *подршка*, *телефони*, *телевизором*, *виза* 1. Резултати анализе асоцијативних одговора које је дало 130 испитаника у овом истраживању показују да су најфреквентнији асоцијати апликације са којима се испитаници сусрећу (*Explorer, Firefox, Google, app*) 21, а затим *друштвене мреже* 18 па *доступност информација* 12. Затим следе *свет* 5, *прозор у свет* 2, *подаци* 2 / *база података* 2, *свакодневница* 2, *забава* 2 / *разонода* 2, а најмање одговора имали су асоцијати који садрже стереотип попут *вашар* 1, *мочвара* 1, *зараза* 1, *пропаст* 1, *глобално село* 1, *ништа конкретно* 1, али и *велико откриће* 1, *свемир знања* 1 и *потреба* 1. На основу резултата јасно је да већина испитаника има позитиван став о интернету, али код једног дела испитаника јасно се оцртавају предрасуде па је њихов став афективно маркиран и емотивно је обојен. Иако је низак степен негативне маркираности на овај стимулус очекивана реакција, он је важна варијабла која, када се упореди стање из речника (APCJ и OAPCJ), показује како се временом мења став субјеката у вези са стимулусом.

Стимулус *вештачка интелигенција* не налази се у асоцијативним речницима. Занимљиво је да је у OAPCJ реакција *вештачка интелигенција* дата на стимулус *робот*, односно реакција *вештачка* дата је на стимулус *интелигенција* 16; односно, идући од стимулуса ка реакцији *вештачка* је као прву асоцијацију имала *интелигенција* 166, док је стимулус *интелигенција* као први асоцијат имала *памет* 194, а затим *IQ* 64, *ум* 48, *мозак* 25 и *вештачка* 16. Резултати овог истраживања показују да је најфреквентнији асоцијат *ChatGPT* 21 па *робот* 12, *компјутер* 7, *будућност* 3, *страх* 3, *информације* 2. Занимљиво је да се људске емоције попут *опасност* 2, *претња* 1, *збуњеност* 1, *опрез* 1, *одсуство емпатије* 1 и *отуђење* 1 налазе на ниском степену маркираности, што показује да код једног дела испитаника на овај стимулус постоји стереотип и бојазан. Резултат показује да један део испитаника апокалиптично види свет у којем доминира *вештачка*

интелигенција (*зло* 2, *крај света* 2, *апокалипса* 1, *људско незнање* 1, *смрт* 1, *непоузданост* 1). Занимљив је податак да асоцијат *мозак* 1 и *база података* 1 нису фреквентне на задати стимулус што, очигледно, показује да испитани субјекти имају не тако позитиван став о *вештачкој интелигенцији*. Људи иновације, углавном, виде у савременим машинама као, превасходно, технолошка решења која им могу помоћи да на економичан начин дођу до информација. Отуда асоцијат *робот* 12 на стимулус *вештачка интелигенција* јесте чешћа асоцијација но *вештачка интелигенција* 6 на стимулус *робот*.

5.4. Анализа утицаја негативних екстерналија

Говорећи о трансдисциплинарном истраживању на примеру фиктивне студије случаја о озону и саобраћају, Р. Котер и Ф. Балсигер (1999) примећују да сваки проблем захтева решење и да „Сваки корак у проблемски оријентисаном истраживању у погледу његовог садржаја или организационог оквира мора да допринесе решавању проблема" (Котер и Балсигер 1999: 105). Тако се у овом истраживању од субјеката желело дознати какав ефекат имају, према њиховом мишљењу, поједини примери негативних екстерналија који су у индиректној вези са новим технологијама у образовању.

Пошло се од претпоставке да би негативан утицај на животну средину и здравље људи био аларм да се проблем истражи детаљније и ваљано реши.[4] На питање да ли би копање литијума, како би се свет снабдео специјалним батеријама коришћеним у оквиру нових технологија, олакашало живот модерног човека у већој мери него што би загадило животну средину, 84 испитаника (64,6%) сматрају да то није случај јер такво што има негативан утицај (загађује животну средину), док само 10 (7,7%) сматра да *има позитиван утицај јер олакшава живот модерног човека.* У овом истраживању 39 испитаника (30%) није имало јасан став о овоме, као што се из приложеног графикона 6 може видети:

[4] Једно од десет принципа економије гласи да људи реагују на подстицаје. Једна од таквих мера, наводи Г. Манкју (2008) јесте тзв. *интернализовање екстерналија*, што значи да произвођачи алуминијума или нпр. литијума који се користи за нове технологије, морају да воде рачуна не само о количини коју производе, већ и о екстерним трошковима. Они, дакле, морају имати у виду да ће их порез на то што загађују животну средину приморати да плаћају више па ће, планирајући, њихова крива тражње сећи криву друштвеног трошка. Такође, проблем може да се реши уколико постоје етички кодекси и друштвене санкције за учињено дело којим се угрожава здравље и живот људи, али те законе прописује држава. Отуда, поједине државе имају правну регулативу којом је нпр. изливање отрвних материја при експлоатацији појединих руда круцијалних за израду делова нових технологија у сливове река криминал и строго се кажњава. Зато, сматра Манкју (2008) економисти „прихватају Пигуове порезе када се баве проблемом загађења, јер такви порези могу да смање загађење уз нижи трошак по друштво." (Манкју 2008: 213). На тај начин се проблем негативних екстерналија може решити.

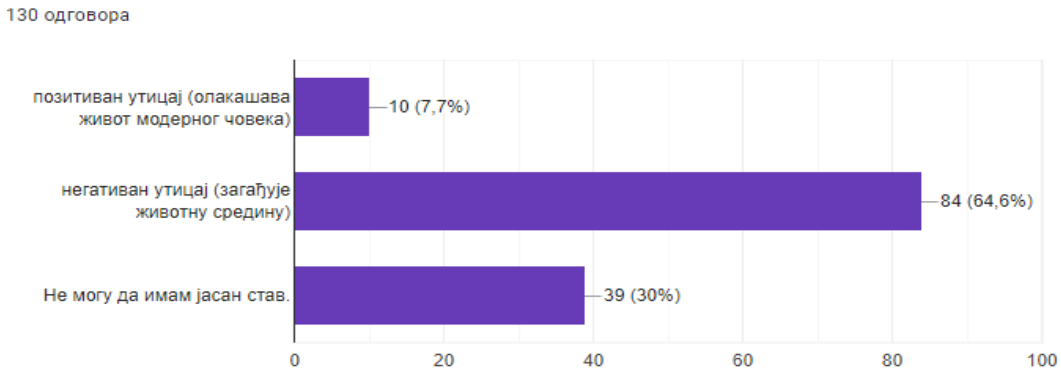

Графикон 6: Резултат дела истраживања о томе шта испитаници мисле о копању литијума у циљу снабдевања света специјалним батеријама

Када се погледа одговор на питање какав утицај на човечанство изазива фабрика алиминијума чији је ресурс користан електотехници и машинству, али који емитије и штетне гасове уништавајући околину, одговор субјеката је био такав да је 63 (48,5%) испитаника са ставом о изразито негативном утицају, а 56 (43,1%) њих није имало став, и то 29 средњошколаца (од укупно 68), 12 студената (од укупно 28), као и 8 испитаника старости од 41 до 60 година (од укупно 19). Свега 14 испитаника (10,8%) је са позитивним ставом, и то 10 средошколаца и 4 студента. Резулати приближних вредности у вези са питањем литијума и фабрика алуминијума показују да људи углавном размишљају руковођени практичним принципима. Ипак, занимљив је податак да скоро половина испитаника нема став о овим питањима иако се она индиректно тичу њиховог живота. Дубља анализа могла би дати одговор на питање зашто је то тако и није ли, можда, утицај нових технологија допринео томе јер је, на основу резултата, евидентно да има оних који сматрају да људи урођени у нове технологије *постају сами себи довољни, отуђени, збуњени, опрезни* и тако даље. О томе како су субјекти одговорили говори графикон 7:

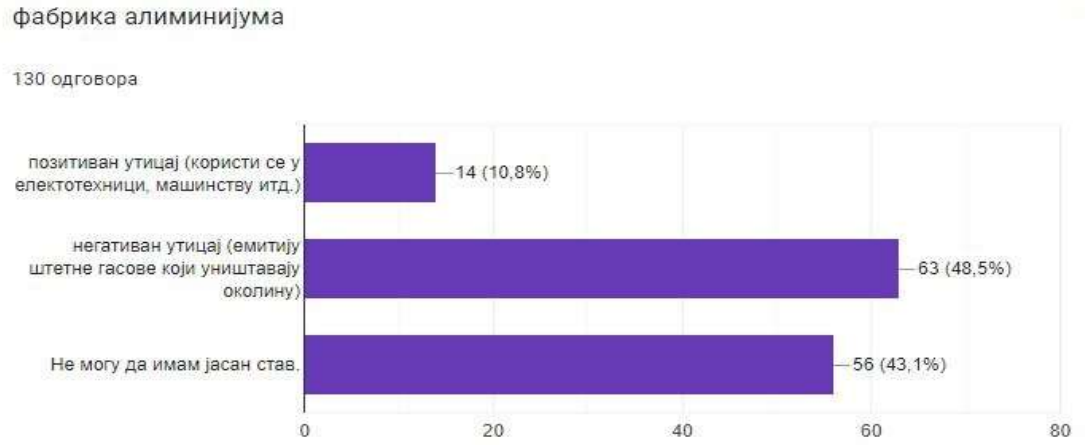

Графикон 7: Резултат дела истраживања о томе шта испитаници мисле о новим фабрикама алуминијума важних у електротехници и у машинству

На питање да ли, према мишљењу испитаника, већи позитиван утицај има производња чипова будући да убразава технолошки развој, или негативан, пошто се, с друге стране, често говори о различитим злоупотребама чипова на свим нивоима, одговор испитаника био је негативан (60 њих), док је 50 (38,5%) без јасног става о овом питању, што је лингвокултуролошки занимљив податак. Негативан став имају 33 средњошколца (од укупно 68), 12 студената (укупно 28), 4 испитаника од 41 до 60 година (од укупно 19 њих) и др. Позитивних одговора био је 26 (20%) од којих је 10 средњошколаца (од укупно 68), 4 студента (од укупно 28), 4 испитаника старости од 41 до 60 (од укупно 19) као што се да видети на графикону 8:

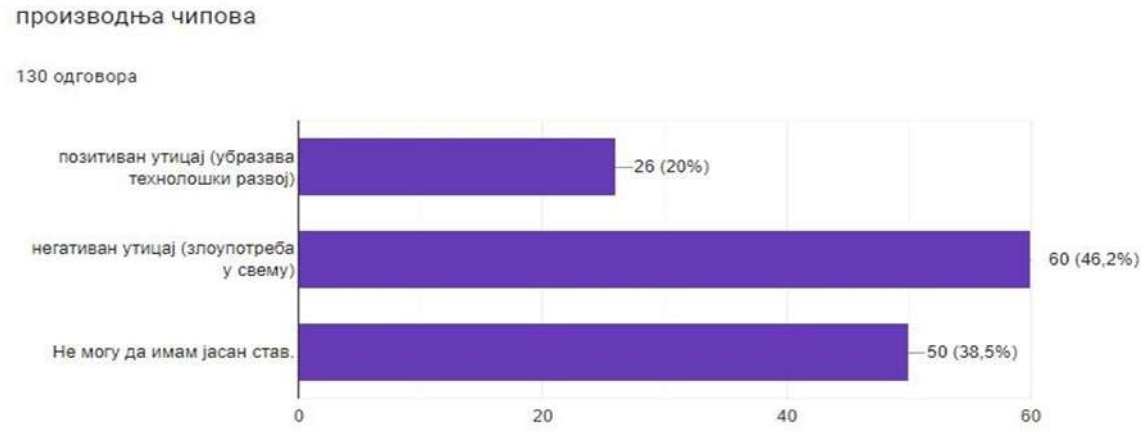

Графикон 8: Резултат дела истраживања о томе шта испитаници мисле о производњи чипова којима се убрзава технолошки развој

6. Закључак

Резултати истраживања, посматрани из угла лингвокултурологије, показују да млађе генерације, које најчешће користе нове технологиије, немају изразито негативан став о њима. Већина испитаника резонује здраворазумски: нове технологије омогућавају савременом човеку да, позитивну екстерналију каква је образовање и стицање знања без обзира на време и ареал, ваљано користе. Будући да је позитивно јавно добро, образовање не би требало по сваку цену да инсистира на увођењу нових технологија имајући у виду да држава има не тако подстицајне мере којима би стимулисала образовање и поправила углед наставника. Испитаници верују, руковођени личним искуством, да мера државе којом би се опорезовала понуда нових технологија на тржишту не би дала очекиване резултате, те зато није потребно кориговати криву понуде нових технологија.

Испитаницима српске лингвокултурне заједнице једино логично је да употреба робота и нових технологија у настави мора имати резултате проверене у пракси са свим

компаративним предностима како би, селективном применом, дошли до економичнијег и лакшег стицања знања. Ипак, испитаници су сигурни да робот у учионици или за катедром неће заменити човека. Посебно важним, из угла лингвокултурологије, чини се запажање да неселективна употреба робота и нових технологија може имати негативних последица на социјлани и духовни живот сваког појединца па онда и друштва у целини.

Испитаницима је веома важна здрава средина у којој живе, али и свест о разумној употреби нових технологија у животу савременог човека. Испитаници имају изразито негативан став према негативним екстерналијама, тј. есенцијалним компонентама неопходним за стварање нових технологија у циљу модернизације живота савременог човека, јер се загађује животна средина и мења слика света.

Истраживање показује да српска лингвокултурна заједница има подељен став о теми истраживања утолико пре што сматра да су интернет и технолошке иновације, поред позитивних, развиле и негативне последице. Испитаницима је, стога, важно да, користећи своје интелектуалне капацитете у здравој средини, решавају проблемске ситуације, а технолошке иновације треба да им олакшају живот не чинећи људска бића отуђеним, уплашеним и странцима међу својима.

Литература

Ајдачић, Д. (ур.) (2019). *О вредностима у српском језику: зборник етнолингвистичких радова 2*. Београд: Алма.

Бартмињски, Ј. (2011). *Језик – слика – свет, Етнолингвистичке студије*. Београд: Слово славиа.

Kötter, R., & Balsiger, P. (1999*).* Interdisciplinarity and Transdisciplinarity: A constant challenge to the sciences. *Integrative studies*, *17*, 7–120.

Манкју, Г. (2008). *Принципи економије*. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета.

Извори

Драгићевић, Р., Пипер, П., и Стефановић, М. (2011). *Обратни асоцијативни речник српскога језика. Део 2, Од реакцији ка стимулусу*. Београд: Београдска књига, Службени гласник.

Пипер, П., Драгићевић, Р., и Стефановић, М. (2005). *Асоцијативни речник српскога језика. Део 2, Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. I–III: 1967–1969. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска; IV–VI: 1971–1976. Нови Сад: Матица српска.

РСЈ: *Речник српскога језика*. (2011). Нови Сад: Матица српска.

LINGUISTIC AND CULTURAL APPROACH TI POSITIVE AND NEGATIVE EXTERNALITIES FROM THE DOMAIN OF NEW TECHNOLOGIES IN EDUCATION

MILENA M. STOJANOVIĆ, UNIVERSITY IN BELGRADE, FACULTY OF PHILOLOGY, SERBIA

Summary

This research is related to the impact of positive and negative externalities in the field of new technologies in education from the perspective of linguoculturology. Through online questionnaires and free associations on the social network Facebook, it was explored what the Serbian linguocultural community thinks about new technologies. The questionnaire included questions about the utilitarianism of new technologies in education, questions about potential expectations regarding education dominated by the use of new technologies, as well as an associative test with the stimuli robot, AI (artificial intelligence) and the Internet. The last group of questions were about negative externalities, i. e. the impact of the electronics industry on the environment. In addition to students, employees and pensioners, the questionnaire was filled out by high school students, a total of 129 (94 female and 35 male). The analysis of the utilitarianism of positive externalities shows that people believe that education has positive effects, but that the state does not deal with it enough. New technologies enable knowledge to be used properly wherever people live. Nevertheless, subjects in this research think that new technologies have more benefits than disadvantages only when used reasonably in education. The test of association showed a lesser extent of stereotypes and prejudice regarding new technologies, and also showed that negative externalities (such as chip manufacturing and mining lithium to obtain batteries for new technologies) are destroying the environment.

Keywords: externalities, market, economics, linguistics, stereotype, prejudice, new technologies, education

Ana Koceva[1]
ORCID: 0000-0003-1428-9362
811.111:[81:008
81'243:008
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976983

ENGLISH AS A LINGUACULTURAL CODE FOR COMMUNICATION

Although people generally equate language fluency with successful conduct of grammar and vocabulary, research shows that grammar and vocabulary knowledge represent only linguistic competence. On the other hand, language fluency is a complex concept that consists of multiple different components. Linguists have confirmed that in order to be able to use the language efficiently, a speaker needs to be aware of the sociocultural factors and contextual features in a particular speech situation. Herein, this paper gives a theoretical overview of the interrelations among language, culture and communication. The aim of the paper is to review the proposed definitions of the different elements that make language a successful tool for communication through an extensive discussion of the different types of competences linked to language fluency. The paper shows that foreign language proficiency is possible only through simultaneous communicative and pragmatic competence, as well as social and cultural awareness.
Keywords: English, EFL, language, culture, linguacultural code, competence, fluency

1. Introduction

In today's globalized world English serves as the dominant communication medium transcending national, cultural and linguistic boundaries. It has emerged as a lingua franca used in various domains. This widespread use of English extends beyond its role as a mere tool for linguistic communication. It functions as a linguacultural code, meaning that the language not only facilitates the exchange of information, but also carries with it cultural values and practices that influence how communication occurs on a global scale. While much research has focused on the linguistic aspects of English as a global language, there is a growing need to understand its role as a cultural code for communication. This paper examines the unbreakable bond between language and culture, as well as the specific role of cultural knowledge in language fluency. The paper is organized as follows: a brief introduction into the different competences that serve as constituents of English language fluency with specific focus on the role of culture; a theoretical overview of the most important notions in lingua-culturology; and practical suggestions on how to provide simultaneous acquisition of linguistic and cultural knowledge as part of EFL lessons. The main aim of the paper is to raise the awareness of both teachers and

[1] ana.koceva@ugd.edu.mk

learners of EFL on the importance of teaching and learning English as a linguacultural code for communication as the only way for a complete English language fluency.

2. Components of English language fluency

The main aim of foreign language learners is to achieve fluency. Teaching and learning English as a foreign language (EFL) in official educational institutions always includes an official curriculum and the use of a textbook as a central guideline through the study process, which is frequently accompanied by workbooks, additional materials, and activities provided by the teacher or the professor. As Nunan (2004) notes, these textbooks typically follow a systematic approach to language acquisition, often focusing on grammar and vocabulary to build learners' proficiency. The common pattern in an EFL textbook includes four main sections that focus on the four basic skills of: reading, listening, speaking and writing. As Richards and Schmidt (2002) highlight, these four skills are often practiced through tasks that focus on grammatical structures and vocabulary, which can sometimes obscure the broader communicative aspects of language learning. Therefore, learners are unconsciously guided toward the thought that being a fluent speaker of English means having a rich vocabulary and an excellent conduct of grammar constructions. However, this is only partially true, since grammar and vocabulary are critical components of language learning, but they also represent only part of the process. According to Larsen-Freeman (2000), fluency in a foreign language involves not just mastering vocabulary and grammar but also developing the ability to communicate effectively in a variety of contexts. Moreover, Swan (2005) emphasizes that these elements are necessary for building a foundation in a foreign language, but communicative competence involves other aspects, including pragmatic and discourse knowledge. Herein, all of the different aspects, elements and skills that are part of the process of language learning, have evolved into different language competences that need to be acquired.

The essential types of language competences accepted broadly by linguists are: linguistic (also known as grammatical) competence, discourse competence, strategic competence and sociolinguistic competence. Grammatical, sociolinguistic and strategic competence were first introduced by Canale and Swain (1980) as part of their model of communicative competence, which was later updated with the addition of discourse competence (Canale 1983). Today, linguists (Shyian 2024; Kugai 2023), agree that these four types of competence function as components of communicative competence. Therefore, in order to achieve communicative competence and be a fluent speaker, learners need to gradually acquire all of these essential competences.

Chomsky (1965) introduced the term linguistic competence as the implicit knowledge (such as knowledge of syntax, phonology and semantics) or as the internalized system of rules that allows individuals to produce and understand infinite number of sentences in their native language. Furthermore, linguistic competence is understood as concerned with the tacit knowledge of language structure, that is, knowledge that is commonly not conscious or available for spontaneous report, but necessarily implicit in what the (ideal) speaker-listener can say (Hymes 1972: 54).

Language is not simply words, phrases or grammatically structured sentences, but it is always part of a longer discourse, whether written or spoken. Therefore, speakers need to be able to successfully incorporate and apply their knowledge of grammar and lexis within specific discourse. This refers to the ability to express a cohesive and coherent speech, which is determined by Canale (1983) as having discourse competence. As Ortega Martin and Trujillo Saez (2005) confirm, discourse competence is concerned with cohesion and coherence and it is extremely important for the integration of the four skills of language teaching. Although linguistic or grammatical competence equips learners of EFL with the necessary knowledge to be able to produce and comprehend speech, only discourse competence enables them to be able to use language in variable and larger units of language.

Hymes (1972) further expands the concept of competence by including the ability to use language effectively in social contexts. Any type of speech entails certain context that determines the form and the appropriateness of our speech. The contextual and social factors of any type of speech interrelate with each other and shape the language we produce. Bachman (1990) explained how language use in different contexts requires learners to acquire a wide range of skills, including the ability to interpret social cues and apply appropriate language structures in different situations. This leads us to sociolinguistic competence, which means "understanding the social significance of linguistic items and using language appropriately in social contexts for effective communication" (Phuong 2024: 296). Sociolinguistic competence represents the most vital component of language fluency, which refers to the ability to employ variable features of language according to social norms, taking into account the identity of the speaker and other interlocutors (Geeslin 2021).

Finally, an important aspect of language learning is its role in the communication process. In order to prevent miscommunication and to overcome difficulties in the communication process, learners or speakers of EFL are expected to be able to use different strategies, which entails the acquirement of strategic competence.

Despite the common recognition of four basic types of language competence, new research suggests that there are even more aspects of language that have a crucial effect on learner's fluency. Celce-Murcia, Dornyei and Thurrell (1995) highlight the need for pragmatic competence in second language acquisition, stating that understanding social norms and cultural expectations is crucial for effective communication. Also, Byram (1997) discusses the importance of intercultural communicative competence (ICC), arguing that language learners need to be aware of cultural differences and communicate effectively across cultures to become truly proficient in a foreign language. Therefore, fluency in English as a foreign language cannot be achieved without knowledge of pragmatics (Kasper & Rose 2002) and knowledge of intercultural communication (Byram 1997).

Pragmatic competence as described by Sapoetra (2019) refers to the ability to express meaning beyond language rules. It enables the speaker to express the intended meaning in an appropriate manner regardless of the context, as well as to comprehend the intended meaning of your interlocutor. Acquiring pragmatic competence requires awareness of multiple factors that have a significant effect on speakers' language expression, and these are: the setting, the interlocutors, the social relations between them, the formality of the utterance, the function of the utterance, the topic, etc. The setting refers to the environment in which a discourse takes place, since speakers do not use the same language for example in a public institution as in a supermarket. This element interrelates with the influence of the participants/interlocutors, which are characterised by their own social features. Research has proven that our speech or language changes as the social features of our interlocutors change. One feature is the social status of our interlocutor; usually higher social status requires the use of more polite and respectful language. Another feature is the social relation between the interlocutors since we do not communicate in the same way with friends and colleagues, or family members and teachers. The topic of our discourse and the intention can also greatly influence the language we use to express ourselves. Therefore, whenever a speaker produces a certain language structure, it is shaped (whether consciously or unconsciously) by the above-mentioned factors that can be summarized as contextual and social factors.

Moreover, English is often used among interlocutors with different mother tongues and different cultures. As a result, the interlocutors become participants in intercultural communication which opens a possibility for a completely different set of obstacles in the communication process. This can be prevented by lessons on acquiring intercultural competence, or i.e., "the ability to understand differences and similarities 'between cultures' and to serve as a mediator in an intercultural encounter" (Tiurikova 2021: 123). "Becoming

inter-culturally competent involves recognizing differences and variations within one's own culture and within other cultures" (Krebt 2019: 11). As Jankova Alagozovska (2022: 134) emphasises "teaching any foreign language is much more than improving knowledge of grammar and vocabulary, and intercultural competence is essential for learning any foreign language."

Learners of EFL that strive toward pragmatic and intercultural competence need to be able to assess the speech situation, and to successfully express their meaning in a manner that is grammatically and lexically correct, but also socially appropriate. Moreover, they need to be able to understand their interlocutors in the appropriate and intended manner. A good speaker of English needs to be a good listener as well. As Ismail (2017: 168) claims "the development of pragmatic competence, which also entails linguistic and communicative competences, frames the cognition and perception of the language user (even in unforeseen discourse) and enables him to interact with the addressee in a more appropriate, and intelligent manner, such that both parties can enjoy and benefit from the essence of communication." Therefore, the acquirement of pragmatic competence might be considered as the final step toward communicative competence and language fluency.

Lin, Su & Ho (2009: 58) have considered that "pragmatic lessons should be established at the commencement of a learner's foreign language education, for the reason that pragmatic edification is a noteworthy basis why an individual is capable of submitting an application through English in cross-cultural speech in a well-bred and proper approach, even though the student can simply converse with a limited level of English ability".

Mokoro (2024: 16) concluded that based on empirical research "pragmatic competence is crucial for effective communication in a second language." Moreover, as Harmala (2010: 53) suggests "pragmatic competence might be even more important in situations where language skills are not at a very high level." The difficulties that arise in the acquisition of pragmatic competence for EFL learners derive not only from the influence of the contextual and social factors of a speech situation, but also from the influence of the interlocutors' cultural background. Since English is a global language, it is most often used in intercultural communication which means that most of the communication involves speakers with different native languages and different cultures. Both the native language structure and cultural habits shape the speech produced in English for these speakers.

Hence, one of the main ways to avoid miscommunication and ambiguity due to different cultural backgrounds is to teach communicative competence, and to raise awareness of intercultural communication. As Kugai (2023: 257) concludes "communicative competence is

an indispensable skill set that extends beyond linguistic proficiency, encompassing a nuanced understanding of social and cultural dynamics."

3. The interrelations of language & culture

The connection of language and culture is inevitable. Language is a tool to express one's culture, and culture is engraved in the language we speak. Khudayberganova and Mukimova (2021: 49) define language as "a unique phenomenon that transmits the unique cultural information created by mankind over the centuries from generation to generation." On the other hand, Boltayevna (2020: 142) suggests that "language can be perceived as a component of culture and as an instrument of culture (which are not the same thing)." Furthermore, Pangereyev, Kabylov, Aldashev, et al. (2023: 15) conclude that "language acts not only as a communication tool, but also as a repository of the specifics of national culture and mentality." This entails the question of what culture is.

If you look up the term 'culture' it provides distinct definitions such as: "the way of life, especially the general customs and beliefs, of a particular group of people at a particular time" (Cambridge Dictionary), "the customary beliefs, social norms and material traits of a racial, religious or a social group"; also, "the characteristic features of everyday existence shared by people in a place or time" (Merriam-Webster). It is notable that culture is a term that includes almost every aspect of the life of people as part of a group or a community and all the things they share. Savitsky (2019: 71) links culture to rules of behaviour derived from various spheres and passed on through education, and proceeds by concluding that they are sort of "cultural genes that together form the cultural code."

The features of each culture as represented by people of a specific social group in a certain time and place and their behaviours are summarized in the term 'a cultural code'. Since culture and code are both individually complex terms, a cultural code is a difficult concept to define. Culture as represented by people's customs, behaviours and social norms as part of a group or a community and 'code' as „a secret system of words, symbols or behaviours that are used to convey messages that are contextually bound" (Hyatt & Simons 1999: 28.) unite in the concept of cultural code. As Hyatt and Simons (1999) describe, cultural codes are systems of meaning for the members of a culture or subculture that are used to convey contextually bound messages. A cultural code is a broad concept that includes both verbal and nonverbal ways of expression, which creates the need to define language as a specific feature of both culture and a cultural code.

In order to belong to a certain group or a community and to be able to share anything it is essential to be able to communicate. The tool that we use to communicate and to form bonds and a sense of culture is language. Herein, language is also part of the cultural code of a certain social group. We need language to express our culture and maintain the sense of belonging to a certain culture, and simultaneously we shape the language in accordance with certain specific cultural traits. Hence, derive the concepts of lingua-culture and linguacultural code as part of linguo-culturology. As Vedenina (2019: 23) explains lingua-culturology rose as a separate discipline during the 1960s, and its division from culturology was mostly marked by the publication of the American journal "Ethnography of Speech (1964)." Linguo-culturology is „ a field that studies the interaction and influence of language with culture, ethnos, and national mentality" (Khudayberganova & Mukimova 2021: 48). As mentioned by Risager (2019), the concept of lingua-culture has been introduced as a concept that encompasses only the verbal aspects of culture. Herein, the linguacultural code or the linguistic-cultural code is a verbal embodiment of the cultural code as claimed by Myronova (2018) and Savitsky (2019). Moreover, as emphasized by Rakhimjonovich (as cited in Pangereyev, et al. 2023), "a linguacultural code is formed on the basis of the interaction between a culture and a language code (p.78)."

Linguo-culturology and the linguacultural code are especially important for speakers of foreign languages, since the influence of the native language and culture is so powerful that it frequently transmits to the foreign language that the speaker acquires. Here, I will not go into detail of the linguistic positive and negative transference on a foreign language, but I will focus solely on the influence of culture. Culture affects communication due to the cultural norms that are conveyed through language. Consequently, people with different cultural backgrounds communicate differently. Very often individuals speaking a foreign language convey features of their culture in communication and this creates ambiguity, because the speaker transfers cultural language features that are inadequate in the foreign language, or interlocutors perceive language through their own cultural beliefs, which causes miscommunication. Therefore, learning a foreign language mustn't be excluded from culture, but it should be taught simultaneously as part of the everyday language sections that are often encountered in textbooks for EFL.

Gómez Rodríguez (2015) confirmed that language textbooks used at some universities and EFL settings lack elements of deep culture that can help learners develop their intercultural communicative competence and suggested that teachers should possibly design culture-based materials to encourage EFL learners to critically address deep culture. Moreover, authors of

textbooks for learning English as a foreign language incorporate a few features either of British English culture or American English culture and sometimes it is a combination regarding the differences and similarities between those two cultures. However, English is more than the American and British culture, because many more people speak it as an official language, second language or foreign language. Naturally, the numerous different cultural backgrounds of the people, who use English daily, prevent us from defining any particular rules or features that can be thought of, precisely due to the large variation between those groups of people. Thus, what can be done is to educate learners of a foreign language on what culture is and how it influences the language we speak. Despite the lack of cultural content in teaching materials, it should also be considered that sometimes even teachers lack this knowledge or as Jankova Alagjozovska, Daskalovska and Hadzi-Nikolova (2023) have shown in their research that "teachers in the Eastern part of the Republic of North Macedonia are still lacking intercultural training and have not developed the two prerequisites of intercultural communication competence: intercultural communication awareness and intercultural communication sensitivity" (p.111). However, others (Tuna & Razı 2016) have observed an increase in awareness of teaching culture among EFL teachers. Therefore, "once cultural competence is recognized as important as linguistic competence, appropriate attention could be allocated to the teaching of culture to students learning a second or foreign language" (Thu 2010: 33). As Kavakli & Nurdan (2020: 98) describe "culture teaching enables language learners to both observe and participate in language learning activities by means of culture-specific practices." As Purba (2011: 51) recommends "cultural activities and objectives should be carefully organized and incorporated into lesson plans to enrich and inform the teaching content."

Integrating intercultural elements into English as a Foreign Language (EFL) classes can significantly enhance students' ability to communicate effectively in diverse cultural contexts. This can be achieved if teachers/professors employ some of the following activities:

1. Promote cross-cultural awareness by encouraging students to compare and contrast their own cultures with those of English-speaking countries. For example, explore differences in holidays, family structures, or dining etiquette.
2. Use media (movies, TV shows, music, advertisements, and podcasts) from various English-speaking countries to expose students to diverse accents, dialects, and cultural contexts.
3. Organize activities where students must act out scenarios that involve intercultural communication (e.g., interacting with people from different cultural backgrounds in a business meeting or at a social gathering).

4. Teach intercultural communication skills such as politeness strategies in English and/or non-verbal gestures.
5. Teach students about the cultural diversity within English-speaking countries (e.g., regional dialects in the UK or the US, or multiculturalism in countries like Canada or Australia).
6. Teach students idiomatic expressions and proverbs from different English-speaking cultures. This helps them understand the nuances and richness of language use across cultures.
7. Encourage students to reflect on their own cultural background and how it influences their language and communication style. Have them share their thoughts on cultural differences and similarities they encounter during the course.

By integrating some of the above-mentioned intercultural elements into EFL classes, teachers can help students become more culturally aware, sensitive, and adaptable, which is crucial in today's globalized world. These activities not only improve students' language skills but also prepare them to communicate effectively and respectfully with people from diverse cultural backgrounds. Herein, if we raise the awareness that language is not only a tool for communication, but also a linguacultural code with multiple features, it should help learners anticipate and prepare more on how they express their thoughts and how they perceive language. As Shukurova (2016) states, the linguo-cultural approach in language teaching is one of the most effective methods for foreign language learners, since it studies language as a cultural phenomenon (p.38).

4. Conclusion

Language is a communication tool that enables social interaction and consequently a social integration and a sense of belonging. It acts as a code that transfers our identity, our social practices and our cultural knowledge. Therefore, it can be labelled as a linguacultural code that is influenced mainly by the cultural background of the interlocutor, as well as the social relations between the interlocutors and the contextual factors of the speech situation.

Hence, English should be learned as a linguacultural code and learners of EFL and ESL need to be aware that it is simultaneously a communication tool and a tool for cultural reflection. It enables speakers to encode culture specific speech, it reflects speakers' history, tradition, social norms and behaviour, values and beliefs as part of a group or a community. Moreover, pragmatic and intercultural knowledge should be part of English lessons continuously through the official educational process.

References

Bachman, L. F. (1990). *Fundamentals of language testing*. Oxford: Oxford University Press.

Boltayevna, J. (2020). Language and Culture: Problems of Interaction. The relationship between language and culture. *International Journal on Integrated Education*, *3*(12), 141–142.

Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Bristol, UK: Multilingual Matters.

Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, *I*(1), 1–47.

Canale, M. (1983). From communicative competence to communicative pedagogy. In: *Language and communication* (J. C. Richards and R. W. Schmidt, eds.). London: Longman, 2–27.

Celce-Murcia, M., Dornyei, Z., & Thurrell, S. (1995). Communicative competence: A pedagogically motivated model with content specifications. *Issues in Applied Linguistics, 6*(2), 5–35.

Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Massachusetts: The Mit Press.

Culture. In: *Cambridge Dictionary*, [https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/culture] [January 15, 2025]

Geeslin, K. L. (2021). Sociolinguistic Competence in Second Languages. In: *Research Questions in Language Education and Applied Linguistics* (H. Mohebbi and C. Coombe, eds.). Cham: Springer, 879–883.

Gómez Rodríguez, L. F. (2015). The Cultural Content in EFL Textbooks and What Teachers Need to Do About It. *PROFILE Issues in Teachers' Professional Development*, *17*(2), 167–187.

Härmälä, M. (2010). Linguistic, sociolinguistic, and pragmatic competence as criteria in assessing vocational language skills: the case of Finland. *Melbourne Papers in Language Testing*, 15(1), 27–69.

Hyatt, J., & Simons, H. (1999). Cultural Codes – Who Holds the Key?: The Concept and Conduct of Evaluation in Central and Eastern Europe. *Evaluation*, *5*(1), 23–41.

Hymes, D. (1972). On communicative competence. In: *Sociolinguistics* (J. B. Pride & J. Holmes, eds.). Harmondsworth: Penguin, 269–285.

İsmail, E. (2017). Types of Competence in Linguistics: A Review of Processes and Their Implications in Human Perception and Action. *DTCF Dergisi*, *57*(1), 157–170.

Jankova Alagjozovska, N. (2022). Intercultural Communication in English Language Teaching: Perceptions, Models, Concepts and Theories. In: *Contemporary Issues in Language Teaching* (M. Stevkovska, E. Idrizi and I. Miftari-Fetishi, eds.). Skopje: International Balkan University, 127–146.

Jankova Alagozovska, N., Daskalovska, N., & Hadji-Nikolova, A. (2023). Intercultural Communication Sensitivity — A Prerequisite for Developing Intercultural Communication Competence. *Philologia*, *21*(21), 101–111.

Kasper, G., & Rose, K. R. (2002). *Pragmatic development in a second language*. Oxford: Oxford University Press.

Kavakli, N. (2020). The Relationship Between Language and Culture, and Its Implications for EFL Teaching. In: *World Englishes and Culture in English as a Foreign Language (EFL) Education* (S. Çelik and E. Solak, eds.). Vizetek, 95–110.

Kugai, K. (2023). The Essence of Communicative Competence. In: *«ΛΌΓΟΣ»: Collection of Scientific Papers with Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference «SCIENTIFIC PRACTICE:*

MODERN AND CLASSICAL RESEARCH METHODS». Boston-Vinnytsia: Primedia eLaunch & European Scientific Platform, 256–257.

Durdona, K., & Zohida, M. (2021). Theory of Linguocultural Codes and Uzbek Proverbs. *Anglisticum: Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *10*(7), 48–56.

Krebt, D. (2019). Teaching Culture in EFL Classes: Implications, Challenges and Strategies. *Conference of College of Education Ibn Rushd for Humanties*, 1-15. University of Baghdad, Baghdad.

Lin, G. H. C., Su, S. C. F., & Ho, M. M. H. (2009). Pragmatics and Communicative Competences. In: *Proceeding book: International Conference on TESOL & Translation, Department of Applied English*. JinWen University of Science & Technology, 54–60.

Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and principles in language teaching*. Oxford: Oxford University Press.

Merriam-Webster. (n.d.). Culture. In: *Merriam-Webster.com dictionary*, [https://www.merriam-webster.com/dictionary/culture], [January 15, 2025]

Mokoro, E. (2024). Pragmatic Competence in Second Language Learners. *European Journal of Linguistics*, *3*(2), 15–28.

Myronova, N.V. (2018). Linguocultural code: *Theoretical basis of research. Problems of Semantics, pragmatics and cognitive linguistics, 1(35), 13-25.* Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine. doi:10.17721/2663-6530.2019.35.01

Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ortega Martín, J., & Trujillo Sáez, F. (2005). Discourse Competence. In: *TEFL in Secondary Education* (N. McLaren, D. Madrid and A. Bueno, eds.). Granada: Editorial Universidad de Granada, Chapter 13.

Pangereyev, A. S., Kabylov, A. D., Aldashev, N. M., Umatova, Z. M., Suleimenova, Z. Y., & Shuriyeva, A. Y. (2023). Epic Toponyms as Carriers of a Linguocultural Code. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, *9*(1), 13–23.

Phuong, V. T. M. (2024). Pragmatics and Language Competence in Language Learning and Teaching. *European Academic Research*, *XII*(3), 295–300.

Purba, H. (2011). The Importance of Including Culture in EFL Teaching. *JET (Journal of English Teaching)*, *1*(1), 44–56.

Richards, J. C., & Schmidt, R. (2002). *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics*. London: Pearson Education.

Risager, K. (2019). Linguaculture. In: *The Encyclopedia of Applied Linguistics* (C. A. Chapelle, ed.). Chichester, West Sussex, UK: Wiley-Blackwell,1–4.

Sapoetra, J. (2019). *Pragmatic Competence as A Key Factor in Successful Language Communication*, [https://pgsd.binus.ac.id/2019/12/27/pragmatic-competence-as-a-key-factor-in-successful-language-communication/] [January 15, 2025]

Shukurova, Z. (2016). Linguaculturology as a Modern Branch of General Linguistics. *Илмий-методик электрон журнал*, *6*, 35–39.

Savitsky, V. M. (2019). Cultural codes: essence, structure and functioning in the process of communication. *Professional Discourse & Communication*, *1*(4), 68–77.

Shyian, H. (2024). Developing Communicative Competence of Students at English Lessons. *Scientific Journal of Polonia University*, *62*(1), 115–121.

Swan, M. (2005). *Practical English usage*. Oxford: Oxford University Press.

Thu, T.-H. (2010). *Teaching culture in the EFL/ESL classroom*, [*https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED511819.pdf*] [January 15, 2025]

Tiurikova, I. (2021). Researching intercultural competence in language learners: Gaps between theory and methodology. *Intercultural Communication Education*, 4, 122–136.

Tuna, K., & Razı, S. (2016). Integrating Culture into ELT Classes: What, Why, and How?. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, *232*, 41–48.

Vedenina, L. G. (2019). Linguistics – Culturology – Linguoculturology – Linguistic and Cultural Studies. *Concept: philosophy, religion, culture*, 1, 23–29.

ЕНГЛЕСКИ КАО ЛИНГВОКУЛТУРНИ КОД ЗА КОМУНИКАЦИЈУ

АНА КОЦЕВА, УНИВЕРЗИТЕТ ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ, ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ,
СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Резиме

Течно познавање језика је сложено достигнуће које се састоји од више различитих елемената. Лаик би генерално изједначио успешну употребу језика са успешним познавањем граматике и речника, односно лингвистичке компетенције. Међутим, лингвисти и други језички стручњаци континуирано потврђују кроз истраживања да је језичка компетенција само један од елемената течно познавање енглеског језика. Да би могао ефикасно да користи језик, говорник треба да буде свестан социо-културних фактора и контекстуалних карактеристика у одређеној говорној ситуацији. У овом раду је дат теоријски преглед међуодноса језика, културе и комуникације. Циљ рада је преглед предложених дефиниција о различитим елементима који језик чине успешним средством за комуникацију кроз опсежну дискусију о различитим типовима компетенција повезаних са језиком и течним познавањем језика. Фокус је на енглеском као страном језику и његовој употреби од стране ученика различитог културног порекла. У раду се показује да је познавање страног језика могуће само уз истовремену комуникативну и прагматичну компетенцију, као и друштвену и културну свест.

Кључне речи: енглески језик, лингвокултурни код, компетенција

Биљана Савић[1]
ORCID: 0000-0002-9560-6077
Марија Дејковић[2]
ORCID: 0000-0003-1870-6864

81'23:811.133.1:378
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976990

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ ПСИХОСИСТЕМАТИКЕ ЈЕЗИКА И ЊЕНА ПРИМЕНА У НАСТАВИ ФРАНЦУСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА НА ВИСОКОШКОЛСКОМ НИВОУ

Циљ овог рада је излагање *теорије психосистематике језика* коју је утемељио француски лингвиста Гистав Гијом у 20. веку. Са његовим делом започео је развој *психолингвистике* која проучава односе језичких и психолошких процеса, развој мишљења, опажања, учења и разумевања језика. Психолингвистика је научна дисциплина која анализира везе између језика и психолошких механизама који су у његовој основи. Гијомова лингвистичка теорија, заснована на повезивању психолошких елемената са језичким позната је као *психосистематика језика* или *гијомизам.* Стицање језичког знања, способност људи да могу да саставе реченице користећи правила граматике и речника, могуће је захваљујући психолошким факторима који интервенишу у менталним процесима. Будући да језик представља основно средство комуникације, могуће је уочити бројне изазове о неопходности интердисциплинарности у изучавању сваког језика. Настава француског као страног језика има упориште у психолингвистици имајући у виду усклађивање језичког материјала са узрастом студената. Гијомова психосистематика допринела је у разумевању члана, система глаголских начина и времена у француском.

Кључне речи: психолингвистика, Гистав Гијом, принципи психосистематике језика, изазови о неопходности интердисциплинарности, настава француског као страног језика

1. Увод

Проучавање савременог француског као страног језика захтева укључивање већег броја наука о човеку као што су: општа лингвистика, психологија (педагошка, развојна, психологија личности), педагогија, методика, етнологија, православна теологија, историја културе и цивилизације, неурологија, математичка и рачунарска лингвистика итд. Имајући у виду да језик представља основно средство комуникације међу људима, да има свој смисао постојања, да је само човеку подарена моћ језика и говора, могу се

[1] biljanasavic482@gmail.com
[2] peticavranje@gmail.com

уочити бројни изазови о неопходности интердисциплинарности у изучавању сваког језика.

Са становишта опште лингвистике проф. др Ранко Бугарски у свом делу *Увод у општу лингвистику* (1995) описује место језика у људском животу на биолошком, социолошком и психолошком плану:

„Језик је *систем знакова*, тј. својеврстан кôд везан нарочито за општељудску способност симболичке гласовне комуникације, који одражава формалну *структуру* и *правила* функционисања знаковних система, дакле обликовање и преношење порука путем организованих знакова. Језик је систем знакова зато што почива на принципу *симболизације* тј. репрезентовања неког елемента стварног или имагинарног света неким елементом језика.” (Бугарски 1995: 12)

Он указује на формално-функционална обележја људског језика, анализира *језик* и *говор*, објашњава појмове *језичке способности* и *говорне делатности*, проучава односе језик-мисао, језик-стварност. Говори о разним језичким функцијама, о комуникацијској, когнитивној, симболичкој, естетској, магијској, контактној, емотивној, поетској, метајезичкој функцији. Споменуто дело представља језик на свим нивоима језичке структуре, почев од фонетике, преко морфологије, лексикологије, семантике, синтаксе до прагматике, функционалних стилова и раслојавања језика. Сходно томе, препоручујемо ово дело свим језичким стручњацима, било да се баве проучавањем матерњег или страног језика.

Методика наставе француског језика (1994) чији је аутор проф. др Пера Половина веома детаљно описује развој методике наставе француског језика као научне дисциплине, њен историјски развој и значај изучавања француског језика на нашем поднебљу. У одељку о односу лингвистике и методике уочава се међузависност ових дисциплина, почев од практичних језичких потреба до анализе и описа језика. Затим се говори о разним лингвистичким теоријама и њиховој примени у настави и учењу француског језика (нпр. израда структуралних граматика француског језика, психолошких граматика француског језика, израда речника, једнојезичних и двојезичних, што спада у домен лексикографије). Не треба занемарити етнолингвистику, дијалектологију, машинско превођење итд.

Темељно је проучен однос психолошких дисциплина и методике наставе француског језика, колико су психолингвистичка проучавања допринела осветљавању језичких појава и како педагошка психологија пружа подршку настави француског језика примењујући општа начела психологије учења и предавања, узраст и учење, значај

психолошких елемената процеса наставе француског као страног језика, значај интелигенције, пажње, воље и мотивације у учењу, психологија наставника.

Веома је занимљив и значајан однос педагогије и методике наставе француског језика. Имајући у виду да педагогија усмерава опште и основне правце образовања и васпитања, важан је избор језика и његово место у образовном програму, почетак учења француског језика, његово место у плану и организацији наставе. Образовна структура и личност наставника француског језика, његово стално учење и усавршавање, принцип развијања и уважавања личности студената, усклађеност наставног материјала са практичним језичким потребама студената, стварање стимулативне атмосфере током учења, принцип свесне, промишљене активности, ведрине и оптимизма, принцип јединства теорије и праксе. Описани су основни дидактички принципи у настави француског језика. Кроз учење француског као страног језика утиче се на васпитање студената, на њихово интелектуално, емоционално, естетско и етичко васпитање. Овде улазе и принципи вредновања и оцењивања студената. *Методика наставе француског језика* је драгоцено дело још и у изучавању односа наставе језика и културе и цивилизације. Посвећена је пажња изучавању традиционалне повезаности учења језика и књижевности, наставе граматике, изговора и правописа, као и израда програма француског језика.

2. Основни принципи психосистематике језика

Значајан допринос развоју савремене француске лингвистике дао је Гистав Гијом чија је лингвистичка теорија у научном свету позната као *психосистематика језика.* Она је настала и развила се унутар Де Сосировог структурализма преузевши од њега поставку о језику као организованом систему знакова. „Гијом, међутим, у том погледу иде нешто даље па констатује да је *језик систем системâ*. ” (Guillaume 1988: 186). друга теоријска димензија на којој Гијом инсистира је менталистички приступ изучавању језичког феномена, истраживање дубинских структура језика, чиме се приближава трансформационо-генеративној граматици Ноама Чомског. Да би општетеоријско утемељење било потпуно овоме треба додати још и глосематичку школу која покушава схватити језик дедуктивно, полазећи од мањег броја општих принципа. Битне теоријске одреднице и главне тековине Гијомове психосистематике изложене су у делима: *Принципи теоријске лингвистике* (*Principes de linguistique théorique*) (1988), *Време и глагол (Temps et Verbe*) (1993), *Језик и наука о језику (Language et Science du language)* (1994), *Проблем члана и његово решење у француском језику (Le problème de l'article et sa*

solution dans la langue française) (1919) и у већем броју чланака објављених у стручним часописима.

2.1. Гијомова интерпретација језичког феномена

Гијом се појављује као изразити теоретичар језика примењујући *методу непосредне опсервације* у проучавању језика. Језик је по њему једно велико кохерентно дело које се покорава логици унутрашње организованости и састављено је од више мањих делова унутрашње кохерентних. *Језик је систем системâ*:

„Језик је велико здање сграђено према општем закону, *закону кохеренције* делова унутар целине. Ово здање се дели, као што показује искуство на више парцијалних здања кохерентних унутар себе самих, градећи интегрисане системе у глобални интегрирајући систем. У француском језику систем именице чини целину, као што чини целину и систем глагола." (Guillaume 1988: 185)

Реконструкција система од којих се састоји језик представља специјалну и нову грану науке о језику – психосистематику. Мејеова (A.Meillet) мисао да је „[сваки језик систем у коме је све повезано и поседује план чудесне строгости]"[3] (Simon Laflamme et Ali Reguigui , *Deux...* стр.256) појављује се као ослонац Гијомовог учења. Определивши се за *динамички модел језика* Гијом даје своју интерпретацију Де Сосирове дихотомије langue-parole односно формуле language = langue + parole, језичка способност = језик + говор. „[По Гијому, ову једначину треба тумачити према релацији која од језичке способности (language) чини целину, *интеграл*, од језика перманентно присутног у нама у стању потенцијалности (puissance) и говора (parole) који је у нама присутан на тренутак. Језик постоји перманентно у нама, претходно сваком чину изражавања (acte d'expression). Ја говорим, ја се изражавам ослањајући се на језик. Моје говорење, мој говор припадају тренутном; језик у мени припада нетренутном, сталном. Постоји дакле, општи проблем прелаза језик / говор.]" (Guillaume, *Принципи теоријске лингвистике*, 1988, стр.187) Дакле, Гијом за разлику од структуралиста сматра да није посреди једначина већ интеграл. Наиме, Гијом ово откриће не приписује себи већ га налази имплицирано у самом тексту Де Сосирове *Опште лингвистике* (*Cours de linguistique générale*) (1989).

[3] Преводи цитата из непреведене литературе дело су ауторки рада. Изворно: «Chaque langue forme un système où tout se tient, et a un plan d'une merveilleuse rigueur.»

Гијомов интеграл изгледа овако:

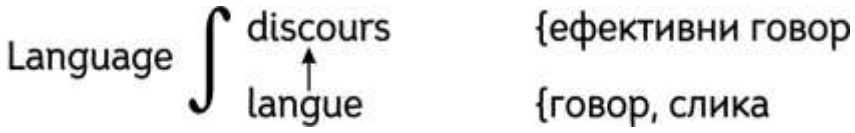

Слика 1: Гијомов интеграл

Гијомова интерпретација језичког феномена заснована је на постулатима првенства менталног пред физичким, апстрактног пред конкретним. Она проистиче из његовог опредељења за менталистичку, из његове тежње да суштину језика пронађе у менталним процесима, у менталним механизмима који стварају језик. Такав став га дистанцира од класичног структурализма и приближава га лингвистичкој теорији Ноама Чомског.

2.2. Језички знак

Језички знак је посредник између језика и говора. Сви значењски ефекти у равни говора приписују се виртуелном значењском појму у равни језика. Језички знак посматран у равни језика је појмовна нематеријална гласовна представа везана за виртуални значењски појам, а посматран у равни говора, он је материјална гласовна представа везана за остварени значењски појам.

Шематски приказ:

Слика 2: Језички знак

По Гијому у језику влада закон *апсолутне кохеренције*, док у говору влада закон *изражајне довољности.*

3. Процес стварања језичких система

Темељне операције на којима почива структура језика нису бројне и компликоване, него сасвим супротно, оне су малобројне и једнолике, једнообразне у својој основи. То би објаснило чињеницу да се језик као изграђено здање лако носи у памћењу сваког појединца и да менталне операције на којима почива структура језика може извести и човек најскромнијих интелектуалних способности. Дакле, *принцип једноставности* говори о томе да су темељне операције у структури језика у суштини крајње једноставне и малобројне. Трагајући за тим принципом, Гијом долази до

специфичне дефиниције језика који је „скуп средстава што их је мисао систематизовала и установила у себи самој у циљу да себи дâ трајну могућност да брзо и јасно схвати, непосредно ако је то могуће, оно што се у њој догађа, без обзира на то о којем се догађају или мисаоној операцији ради.” (Guillaume, 1988: 187)

„Темељне операције на којима почива структура језика су оне које припадају *механизму екстензије*, развијене било у сопственом правцу, у правцу ширег и коначно универзалног, или, супротно од самих себе, у правцу ужег и коначно појединачног.]” (Guillaume, 1988: 188).

Ову поставку је назрео већ 1919. у делу *Проблем члана и његово решење у француском језику*, али је дефинише тек 1929. у књизи *Време и глагол*. На темељу ове потпуно апстрактне поставке Гијом покушава да објасни све појаве у језику, да створи аналитичке инструменте, да докаже тезу о језику као систему системâ и да дефинише технику којом располаже психосистематика тзв. *позицијску лингвистику*. Основа те технике састоји се у представљању сваке језичке појаве под првобитним видом њеног лонгитудиналног развоја и њеног рашчлањивања онако како то чини сама мисао, помоћу трансверзалних пресека који се наносе на лонгитудинални развој. Аналитичко средство те нове лингвистике је тзв. *радикални бинарни тензор*, једна врста геометријског приказа аналитичког поступка којим се служе психосистематичари у проучавању језичких појава. Улога језика састоји се у томе да „структурише” наше сазнавање објективне стварности, да створи појмовни систем, што се потпуно поклапа са током људске мисли, која, такође, полазећи од искуственог сазнања света, изграђује систем поимања. Проучавајући дубински механизам људског духа, Гијом конструише *психомеханичку шему*, којом објашњава процес стварања језичких система, односно, сваки процес структурисања људског искуства. Гијом сматра да „мисао добија своју снагу из тога што је способна да партикауларизује и генерализује.” (Guillaume, 1988: 122.) Односно, целокупна активност људског духа одвија се између два пола, *општег* и *посебног*. Две темељне мисаоне операције, *генерализација* и *партикуларизација* своде се на два правца кретања мисли, од којих један иде од ширег према ужем (инхерентан партикуларизацији), а други од ужег према ширем (инхерентан генерализацији). Дубински механизам мисли представља збрајање без враћања уназад (addition sans récurrence) двеју тензија: затварајуће тензије I која иде од ширег према ужем и отварајуће тензије II ad infinitum, која иде од ужег према ширем.

Шематски приказ:

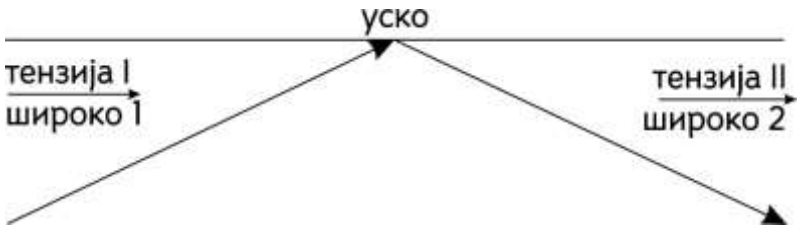

Слика 3: Радикални бинарни тензор

Овај дубински механизам Гијом назива *радикални бинарни тензор*. Аналитички поступак приказивања *механизма екстензије* тј. кретање мисли од универзалног према појединачном и од појединачног према универзалном, примењен на *систем члана* у француском језику изгледа овако:

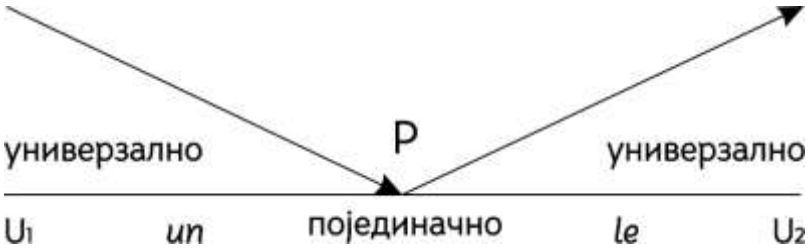

Слика 4: Механизам екстензије

Гијом запажа да у реченицама

Un homme est mortel.

L'homme est mortel. Именица l'homme има једнако неодређено, апстрактно значење. Постојање морфолошке разлике за њега је био знак да се испод истоветног значења крију различити ментални механизми: у првом случају (un homme) ради се о универзалном још непартикуларизованом садржају, а у другом (l'homme) о универзализацији постигнутој на темељу већ реализоване партикуларизације. Радикални бинарни тензор сликовито синтетише низ поставки које се тичу структуре језика и његовог функционисања. Оваква аналитичка шема се без проблема и већих модификација може применити на све што у језику представља граматичку страну и то на врло високом експликативном нивоу, што психосистематици даје нову квалитативну димензију *експликативног модела језика*. Радикални бинарни тензор представља основне теоријске и аналитичке аспекте психосистематике. Тензор је графички приказ језичког динамизма. Он фигурише основне менталне радње које носе структуру језика: а) партикуларизацију (U1-P), тј. радњу којом се разлучује свака семантичка материја од најапстрактних појмова до властитих имена; б) генерализацију (S-U2), мисаону радњу која већ обрађену семантичку материју „претаче" у језику у одређену граматичку форму

(врста речи, граматичка категорија итд.). У индоевропским језицима ове радње су завршене када се реч појави у реченичној реализацији. Осцилације између општег и посебног не врше се било којим редом. Најпре се од општег креће ка посебном, а затим од посебног ка општем. И увек, тврди Гијом, једна операција претходи другој, или један појам другом. Тиме се издваја још један психомеханички принцип, *принцип редоследа*.

3.1. Гијомова теорија глаголских начина

Гијом у делу *Temps et Verbe* (1993) са великом прецизношћу и на динамичан начин образлаже теорију глаголских начина. По Гијому, мисаона операција стварања временске слике назива се *хроногенеза.* Постоје три карактеристична момента у процесу мисаоног формирања временске слике: иницијални, средњи и финални моменат. Овако изгледа графички приказ:

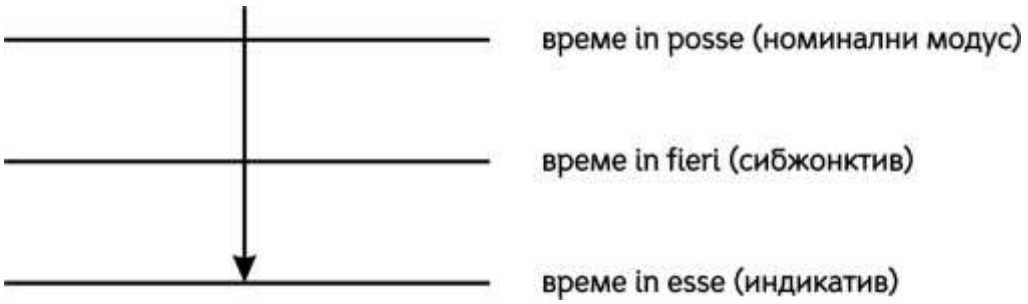

Слика 5: Хроногенеза

Према проф. др Нади Петровић ова три пресека представљају хронотетске осе, а мисаона операција која се на њима одвија назива се *хронотеза.* Она у нашој свести фиксира ону слику времена коју је хроногенеза управо створила. Што је хроногенеза даље одмакла, то је ментална слика довршенија.

У иницијалном тренутку I хроногенеза још није деловала. Она у тој позицији само располаже могућношћу деловања. Мисаона слика интерцептирана у том тренутку је слика још неоствареног времена. Реч је о времену in posse. Ова хронотеза има временски систем са истим модалним карактеристикама. То је *номинални модус* (инфинитив и два партиципа) који пружа глобалну, недељиву и статичну мисаону слику времена. Време се показује као јединствена епоха, један широки презент који у себе укључује целокупност временске бесконачности.

У средњој позицији M хронегенеза је деловала само делимично. Ментална слика интерцептирана у том моменту је слика времена у току формирања. У питању је време in

fiĕri. Ово је други временски систем са истим модалним обележјима – *сибжонктив.* У сибжонктиву временска слика није више глобална. Појавом лица развијају се силазни и узлазни правац временског кретања. Само говорно лице може појмити време као силазно или узлазно. Силазном правцу одговарају француски прости и сложени имперфекат сибжонктива, а узлазном прости и сложени облик презента сибжонктива. Мада сибжонктив пружа развијенију слику времена него номинални модус, та слика још није довршена. Он само раздваја два правца временског кретања, не вршећи у себи поделу на епохе: Qu'il soit venu служи за прошлост (Je regrette qu'il soit venu) и за будућност (J'attendrai qu'il soit venu). Мисаона слика времена постаје потпуна тек појавом *индикатива*, чија је основна карактеристика подељеност на три епохе: прошлост, садашњост, будућност.

Ова трипартитна слика добијена је захваљујући презенту који се, створен у последњем стадијуму хронотезе F, после хронотезе номиналног модуса, који ствара недељиву слику времена, и хронотезе сибжонктива, који ствара бипартитну слику времена, умеће између прошлости и будућности као аутономна епоха. Без презента време је аморфно. Само захваљујући презенту добија се слика времена подељеног на епохе: прошлост, садашњост, будућност. Морфологија времена је повезана са способношћу уметања презента у најопштијем смислу актуелности, термина који у исто време обухвата апсолутни и релативни презент. По Гијому глаголски начини су моменти једне менталне операције. Избор начина зависи од мисаоне операције коју Гијом назива *visée* – то је чин којим мисао прелази са једне хронотетске осе на следећу, усмереност, односно тежња језичке активности ка изградњи система. Глаголски начини нису ништа друго до етапе у актуализацији. Графички приказ глаголских начина изгледа овако:

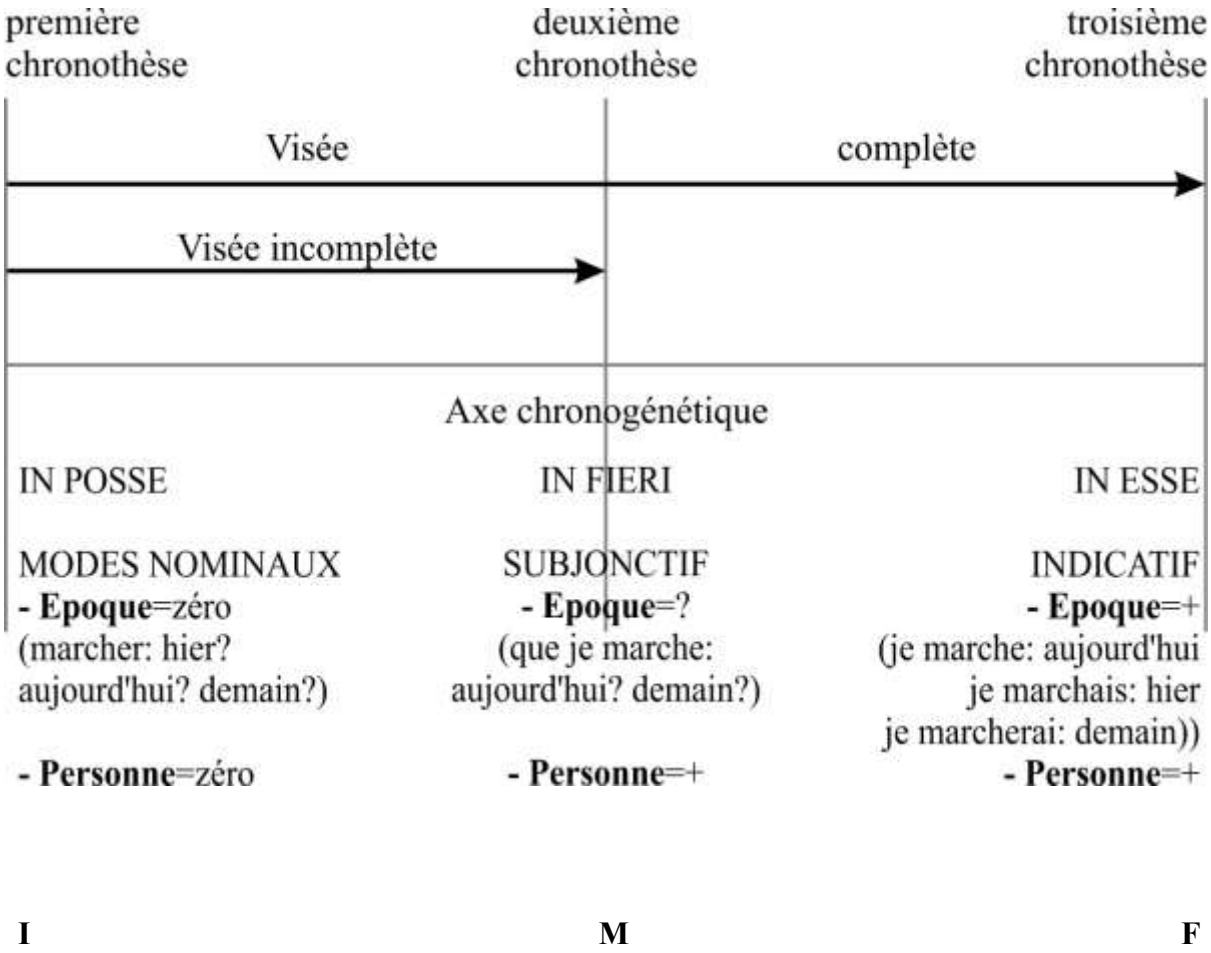

Слика 6: Гијомов приказ глаголских начина

3.2. Употреба индикатива и сибжонктива у комплетивним реченицама уведених везником que применом Гијомове методе

У овом одељку покушаћемо да извршимо квалитативну анализу употребе индикатива и сибжонктива у комплетивним реченицама уведених везником *que* методолошким апаратом Гијомове лингвистичке теорије. Примена психомеханичке методе требало би да укаже на сложеност употребе ових глаголских начина и да помогне у одређивању њихових значењских нијанси у равни говора.

Са становишта опште лингвистике граматичком категоријом **начина** изражава се *став* говорног лица према чињеничном садржају његовог исказа. Код индикатива је то констатација, процес у његовој реалности (*il est venu*), док је код сибжонктива жеља, намера, неизвесност, процес у виртуелности (*qu'il vienne*). Према томе, вршење глаголске радње може бити изражено као *објективно* или *субјективно*. Гијомова теорија глаголских времена и глагоских начина помаже у разумевању дубинских психолошких механизама које говорно лице изражава кроз свој језички исказ. Употреба индикатива показује да

говорно лице глаголску радњу сматра сигурном, извесном, поузданом, реалном. Када је глаголска радња неизвесна, несигурна, непоуздана, када се налази у домен жеље, оклевања, сумње, могућности говорно лице ће употребити сибжонктив. Кроз употребу једног или другог глаголског начина испољава се дубоко психолошко стање говорног лица према глаголској радњи.

Комплетивне реченице уведене везником *que* су зависне реченице које могу вршити разне синтаксичке функције, најчешће функцију директног објекта, субјекта, атрибута, апозиције. У даљем тексту звaћемо их комплетивним *que* реченицама. Овде ћемо анализирати само комплетивне *que* реченице у функцији директног објекта као најчешће и најпродуктивније у француском језику.

Употреба индикатива и сибжонктива у овој врсти зависних реченица разматра се обично према значењу управног глагола (verbe régissant), тј. глагола у главној реченици. Глаголи или глаголски изрази од којих оне зависе односе се на извесна психолошка стања. То су декларативни глаголи (*dire, déclarer, affirmer, raconter*, али не и глагол *parler*), затим глаголи мишљења (*penser, croire, juger, savoir, découvrir, être d'avis, démontrer,* али не и глаголи *condamner*, *connaître, chercher, raisonner*). По правилу после ових глагола употребљава се **индикатив**.

Нпр. Je sais/ je crois/ je suis d'avis/ j'affirme/ je déclare *qu'il a raison*.

По Гијому индикатив носи у себи појам времена који одговара реалности, мисаона слика формирања времена је потпуна и постоји подељеност на три временске епохе: прошлост, садашњост, будућност. Говорно лице сматра глаголску радњу стварном, извесном, поузданом.

Комплетивне *que* реченице у функцији директног објекта следе после глагола воље (*vouloir*), жеље (*désirer, souhaiter, avoir envie de*), наредбе (*commander, ordonner*), забране или дозволе (*défendre, interdire* etc*; permettre, tolérer* etc.) и у њима је обавезан **сибжонктив.**

Nous souhaitons/ nous demandons/ nous désirons *qu'il vienne.*

После глагола који изражавају осећања, извесна психолошка стања, радост (*se féliciter, se réjouir* etc.), чуђење (*s'étonner, regretter, déplorer*), страх (*craindre, redouter, avoir peur*) у комплетивној *que* реченици је обавезан **сибжонктив**.

Je m'étonne/ je regrette/ je me réjouis *que cela arrive.*

Je crains/ j'ai peur *qu'on ne vous tende un piège.*

После униперсоналних глагола и глаголских израза у комплетивној реченици је обавезан **сибжонктив**. То су: il faut, il arrive, il se peut, il est question de, il semble као и изрази il est+adjectif; il est possible/ douteux / faux / honteux etc.

Il arrive *que cet enfant fasse des bêtises*.

Il est possible *qu'il vienne.*

Индикатив и сибжонктив су лични глаголски начини који поседују највећи број глаголских времена, мада је сибжонктив сиромашнији временима од индикатива. Систем сибжонктива подразумева четири глаголска времена, и то два проста и два одговарајућа сложена времена: презент (qu'il chante), имперфекат (qu'il chantât), перфекат (qu'il ait chanté) и плусквамперфекат (qu'il eût chanté). За разлику од индикатива, времена сибжонктива нису у правом смислу времена, јер се не односе ни на једну временску епоху. Стога Гијом облике сибжонктива посматра на следећи начин: *сибжонктив 1* (презент и перфекат) и *сибжонктив 2* (имперфекат и плусквамперфекат).

Сибжонктив 1 показује да говорно лице посматра радњу у будућности.

Je veux *qu'il apprenne à lire.*

Il faut *que je sois en forme*.

Сибжонктив 2 означава да је будућност затворена на основу личног става и осећаја говорног лица и да је отворена ка прошлости.

Je voulais *qu'il apprît à lire.*

Il fallait *que je fusse en forme.*

3.2.1. Језички корпус

Ради прецизности и прегледности значењских нијанси, навешћемо још неколико примера из Камијевог *Странца*.

Индикатив у комлетивним *que* реченицама после *глгола мишљења, опажања, исказивања* и после *униперсоналних глагола и глаголских израза*:

• J'ai cru *qu'il me reprochait* quelque chose et j'ai commencé à lui expliquer. (Camus 1957: 11)

Помислио сам да ми нешто пребацује и почео да му објашњавам. (Ками 2022: 8)

• Puis il m'a dit: «Je suppose *que vous voulez* voir votre mère.» (Camus 1957: 12)

Затим ми је рекао: „Претпостављам да желите да видите своју мајку.” (Ками 2022: 9)

• Comme je ne comprenais pas, j'ai regardé l'infirmière et j'ai vu *qu'elle portait* sous les yeux un bandeau qui faisait le tour de la tête. (Camus 1957: 15)

Пошто нисам разумео, погледао сам сестру и видео да испод очију има завој који иде око главе. (Ками 2022: 10)

• C'est alors qu'il m'avait appris *qu'il avait vécu* à Paris et *qu'il avait du mal* à l'oublier. (Camus 1957: 16)

Затим ми је рекао да је живео у Паризу и да не може да га заборави. (Ками 2022: 10)

• J'avais même l'impression *que cette morte*, couchée au milieu d'eux*, ne signifiait rien* à leurs yeux. (Camus 1957: 21)

Чак сам стекао утисак да им та покојница која лежи ту међу њима не значи ништа. (Ками 2022: 13)

• Je me suis aperçu *qu'il y avait* déjà longtemps *que la campagne bourdonnait* du chant des insectes et de crépitements d'herbe. (Camus 1957: 28)

Приметио сам да природа већ дуго брује од песме инсеката и шуштања траве. (Ками 2022: 16)

• Il me semblait *que le convoi marchait* un peu plus vite. (Camus 1957: 29)

Чинило ми се да поворка иде мало брже. (Ками 2022: 7)

• Il m'a semblé que *le ciel s'ouvrait* sur toute son étendue pour laisser pleuvoir du feu. (Camus 1957: 95)

Чинило ми се да се цело небо отворило како би из себе испустило огњену кишу. (Ками 2022: 50)

• Il m'a fallu un effort pour comprendre *que j'étais* la cause de toute cette agitation. (Camus 1957: 131)

Био ми је потребан извесни напор да схватим да сам ја узрок читавом том хаосу. (Ками 2022: 69)

3.2.2. **Сибжонктив** у комплетивним *que* реченицама после *глагола воље, осећања мишљења, исказивања, униперсоналних глгола и израза*

• Je voulais cependant *qu'elle reste* avec moi et je lui ai dit *que nous pouvions* dîner ensemble chez Céleste. (Camus 1957: 71).

Међутим, хтео сам да остане са мном и рекао сам јој да бисмо могли заједно да вечерамо код Селеста. (Ками 2022: 38)

• Elle a voulu *qu'on parte* tout de suite. (Camus 1957: 79)

Хтела је да сместа пођемо. (Ками 2022: 42)

• Quant à moi, je ne voulais pas *qu'on m'aidât* et justement le temps me manquait pour m'intéresser à ce qui ne m'intéressait. (Camus 1957: 179)

Што се мене тиче, нисам хтео да ми ико помаже и нисам имао довољно времена да се интересујем за оно што ме не занима. (Ками 2022: 94)

• J'ai trouvé qu'il était commode *que la justice se chargeât* de ces détails. (Camus 1957: 100)

Помислио сам како је врло згодно што правосуђе води бригу о таквим детаљима. (Ками 2022: 53)

• Peu après, le ciel s'est assombri et j'ai cru *que nous allions* avoir un orage d'été. (Camus 1957: 39)

Небо се убрзо потом смрачило и помислио сам да ће почети летња олуја. (Ками 2022: 22)

• J'étais un peu étourdi parce qu'il a fallu *que je monte* chez Emmanuel pour lui emprunter une cravate noire et un brassard. (Camus 1957: 10)

Био сам помало слуђен јер је требало да се попнем до Емануела и позајмим црну кравату и флор. (Ками 2022: 7)

• Mais il fallait que *je me lève* tôt le lendemain. (Camus 1957: 65)

Али сутрадан је требало устати рано. (Ками 2022: 35)

• Il faut *que vous me le disiez*. (Camus 1957: 106)

Морате ми рећи. (Ками 2022: 57)

• Alors il m'a dit très vite et d'une façon passionnée que lui croyait en Dieu, que sa conviction était qu'aucun homme n'était assez coupable pour que Dieu ne lui pardonnât pas, mais qu'il fallait pour cela *que l'homme* par son repentir *devînt* comme un enfant dont l'âme est vide et prête à tout accueillir. (Camus 1957: 107)

Затим ми је врло брзо и са пуно страсти рекао како он верује у Бога, како је његово убеђење да ниједан човек није толико грешан да му Бог не би опростио, али да је за то потребно да човек кроз своје покајање постане попут детета чија је душа празна и спремна све да прихвати. (Ками 2022: 57)

• Il semblait *que le juge ne s'intéressât plus* à moi et *qu'il eût classé* mon cas en quelque sorte. (Camus 1957: 110)

Деловало је да судија више није заинтересован за мене и да је на неки начин већ затворио мој случај. (Ками 2022: 59)

• Je ne pouvais imaginer *que ce bruit* qui m'accompagnait depuis si longtemps *pût* jamais cesser. (Camus 1957: 173)

Нисам могао да замислим да би тај звук који ме је толико дуго пратио икада могао престати. (Ками 2022: 91)

4. Закључак

Модерна интердисциплинарна и примењена истраживања дају нове импулсе проучавању савремене француске лингвистике. Гијомова психосистематика језика уграђена је у наставу француског језика на студијама филологије, на Одсеку за романистику. Све француске граматике које се користе у савременој настави утемељене су на поменутој лингвистичкој теорији. Огроман је њен допринос у изучавању и бољем разумевању француског језика на високошколском нивоу.

Имајући у виду сложеност система глаголских начина и глаголских времена у француском језику, као и неопходност интелектуалне и емоционалне зрелости и сазнајног нивоа професора и студената француског језика, гијомистички приступ у изучавању француске граматике препоручује се тек на високошколском нивоу. Сазнања из савремене развојне и когнитивне психологије такође упућују на неопходност усклађивања језичких наставних садржаја са узрастом корисника који те садржаје прима и примењује у свом професионалном напредовању.

Тако се може закључити да је наставнику француског језика неопходан интердисциплинарни приступ у настави и да мора, осим знања француског језика, поседовати и знања из развојне и когнитивне психологије, методике наставе француског језика, историје цивилизације и културе, информационих технологија и из бројних других лингвистичких и педагошких дисциплина. Наставник француског језика би морао бити истовремено ултратрадиционалан и ултрамодеран како би стекао здраву врсту наставног ауторитета у раду са младим нараштајима студентске популације.

Литература

Bylon, C., & Fabre, P. (1978). *Grammaire systématique de la langue française*. Paris: Nathan.

Бугарски, Р. (1995). *Увод у општу лингвистику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Guillaume, G. (1919). *Le problème de l'article et sa solution dans la langue française*. Paris: Maisonneuve éd. Ouvrage couronné par l'Institut.

Guillaume, G. (1988). *Principi teorijske lingvistike*. Zbirka neobjavljenih tekstova priređena u suradnji i pod vođstvom Rocha Valina; preveo Vjekoslav Ćosić. Zagreb: Globus.

Guillaume, G. (1993). *Temps et Verbe*. Paris: Champion.

Guillaume, G. (1994). *Langage et Science du langage*. Paris: Nizet, Québec: Presse de l'Université Laval.

Петровић, Н. (1989). *Француска глаголска времена 1. Компаративна анализа француског и српскохрватског плусквамперфекта.* Београд: Научна књига.

Половина, П. (1994). *Методика наставе француског језика*. Београд: Научна књига.

Riegel, M., Pellat, J., & Rioul, R. (1994). *Grammaire méthodique du français*. Paris: Presses Universitaires de France.

Simon Laflamme et Ali Reguigui. (1999). *Deux groupes linguistiques, Une communication de masse*, www. academia. edu.

Сосир, де Ф. (1989). *Општа лингвистика*. Превео Сретен Марић. Београд: Нолит.

Извори

Camus, A. (1957). *L'étranger*. Paris: Éditions Gallimard.

Ками, А. (2022). *Странац*. Превео Новак Голубовић. Београд: Контраст издаваштво.

FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF THE PSYCHOSYSTEMATIC OF LANGUAGE AND ITS APPLICATION IN THE TEACHING FRENCH AS A FOREIGN LANGUAGE AT UNIVERSITY LEVEL

BILJANA SAVIĆ, MARIJA DEJKOVIĆ, UNIVERSITY OF NIŠ, PEDAGOGICAL FACULTY IN VRANJE, SERBIA

Summary

The purpose of this paper is to present *the theory of psychosystematic of language* founded by the French linguist Gustave Guillaume in the twentith century. His scientific work initiated the development of *psycholinguistics*, which explores and describes the psychological processes and language development, the development of thinking, perception, teaching and comprehension of the language. Psycholinguistics is the scientific discipline that analyses connections between the language and psychological mechanisms of its basis. Guillaume's linguistic theory, based on the connection of psychological and linguistic elements is known for *psychosystematic of language* or *guillomism*. Language acquisition, ability of people to generate the sentences using the rules of grammar and vocabulary, it is possible owing to the psychological factors who intervene in mental processes. Considering that the language represents a basic means of communication, can be observed numerous challenges of necessity the interdisciplinary in studying every language. Teaching French as a foreign language has its support in psycholinguistics considering the fact of harmonization language materials with the age of students. Guillaume's psychosystematic has contributed to understanding of the article, the system of the verb moods and the system of the verb tenses in French.

Keywords: psycholinguistics, Gustave Guillaume, principles of psychosystematic of language, challenges of necessity the interdisciplinary, teaching French as a foreign language

Maja Bosanac[1]
ORCID: 0000-0002-0185-3473
Gorana Vojčić[2]
ORCID: 0009-0004-0285-439X

378.147
378.014.53/.553
https://doi.org/10.5281/zenodo.14977017

INTERDISCIPLINARNOST U VISOKOM OBRAZOVANJU IZ UGLA RAZLIČITIH UNIVERZITETSKIH MISIJA[3]

Poslednjih nekoliko decenija primetna je sve veća tendencija ka isticanju značaja i primeni interdisciplinarnog pristupa u različitim aspektima visokog obrazovanja, koja neretko proizilazi iz potrebe za rešavanjem složenih društvenih problema. U tom smislu, cilj ovog rada odnosio se na istraživanje mogućnosti, ali i izazova primene interdisciplinarnosti u visokom obrazovanju, kroz prizmu tri univerzitetske misije – nastave, istraživanja i odnosa univerziteta i okruženja. Cilj istraživanja realizovan je primenom teorijske analize, u okviru sledećih zadataka: 1) konceptualizacija pojma interdisciplinarnosti uz distinkciju u odnosu na srodne pojmove, poput multidisciplinarnosti i transdisciplinarnosti, ali i takozvane „antidisciplinarnosti" (eng. antidisciplinarity); kao i sagledavanje povezanosti pomenutih pojmova i univerziteta u istorijskoj perspektivi. 2) istraživanje mogućnosti i izazova primene interdisciplinarnog pristupa u nastavi; 3) istraživanje mogućnosti i izazova primene interdisciplinarnog pristupa u istraživanjima; 4) istraživanje interdisciplinarnosti u odnosu na treću misiju univerziteta - kroz odnos univerziteta i okruženja. Kao zaključak rada ističe se da interdisciplinarnosti ne treba pristupiti kao pretnji postojanju određenih disciplina, već da izazov leži u prepoznavanju instrumentalnog pristupa interdisciplinarnosti i razumevanju razloga njegove pojave. Sveobuhvatan pristup ovoj tematici predstavlja dobru polaznu osnovu za sagledavanje potencijalnog značaja interdisciplinarnog pristupa, poput razvoja kritičkog mišljenja i naučne aktivnosti, umesto da služi isključivo spoljašnjim kratkoročnim uticajima. Međutim, važno je istaći da istraživanje interdisciplinarnosti kroz prizmu nastave, istraživanja i odnosa univerziteta i okruženja predstavlja pogodan način za sagledavanje njene kompleksnosti, ali i da je interdisciplinarnost neophodno razumeti i proučavati iz ugla međusobne povezanosti i uslovljenosti različitih univerzitetskih misija.

Ključne reči: disciplinarnost, interdisciplinarnost, antidisciplinarnost, nastava, istraživanje, treća misija univerziteta.

[1] maja.bosanac@ff.uns.ac.rs
[2] gorana.vojcic@ff.uns.ac.rs

[3] Tekst je nastao u okviru projekta *„Pedagoške, psihološke i sociološke dimenzije unapređenja kvaliteta visokoškolske nastave: mogućnosti i izazovi"* za čije ostvarivanje je deo sredstava obezbedio Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost Vojvodine rešenjem broj: 142-451-3379/2023-02

1. Uvodna razmatranja

Širom sveta interdisciplinarnost dobija sve više na značaju, bilo da je reč o nacionalnim programima usmerenim na razvoj interdisciplinarnih istraživanja ili univerzitetima koji razvijaju povezane kurikulume i obrazovne programe (Dragičević 2022). Sa druge strane, postavljaju se pitanja proizvodnje znanja kao autonomnog preduzeća; pitanja spoljašnjih uticaja, subjekata nauke koji oblikuju tok proizvodnje znanja, kao i pitanja nivoa društvene organizacije nauke u okviru kojih 'spoljašnji' problemi postaju problemi naučnih istraživanja. Odgovori su raznovrsni i zavise od teorijskih perspektiva i kategorija koje se koriste" (Weingart 2014:1). S jedne strane autori (Weingart 2014) ukazuju na neminovnost i neophodnost interdisciplinarnog pristupa, dok drugi (Aguiar 2021; Hearn 2003; Vereijken et al. 2023) ukazuju na brojne izazove koje interdisciplinarnost podrazumeva. Uz uvažavanje tendencija savremenih pristupa prema kojima se nauka sve više stavlja u službu rešavanja brojnih društvenih problema, ovaj rad koncipiran je na način da pruži analitički pristup tematici iz ugla predstavljanja njegove pozicije u okviru različitih univerzitetskih misija. Cilj rada odnosio se na istraživanje mogućnosti, ali i izazova primene interdisciplinarnosti u visokom obrazovanju, kroz prizmu tri univerzitetske misije - nastave, istraživanja i odnosa univerziteta i okruženja. Nakon uvodnih razmatranja predstavljen je pojam interdisciplinarnosti uz distinkciju u odnosu na srodne pojmove, kao što su multidisciplinarnost i transdisciplinarnost, ali i takozvane antidisciplinarnosti (eng. *antidisciplinarity*): Glavni deo rada posvećen je istraživanju mogućnosti i izazova primene interdisciplinarnog pristupa u nastavi; u istraživanjima; kao i istraživanju interdisciplinarnosti u odnosu na treću misiju univerziteta – kroz odnos univerziteta i okruženja. Nakon proučene literature izvedena su zaključna razmatranja.

2. Interdisciplinarnost i srodni termini

Iako u okviru naučne literature o interdisciplinarnosti postoji čitav niz termina koji dele centralni pojam *disciplinarnosti*, a razlikuju se po prefiksima koji ih bliže određuju; najšire prihvaćeni termini u literaturi su *multidisciplinarnost*, *interdisciplinarnost* i *transdisciplinarnost* (Darbellay 2019), koji će biti bliže predstavljeni u ovom delu rada. Pored pomenutih termina koji počivaju na disciplinarnosti, biće predstavljen i manje istraživan termin koji se suprotstavlja ideji disciplinarnosti – tzv. *antidisciplinarnost*. S obzirom na to da je za razumevanje prethodno pomenutih termina važno za razumevanje same disciplinarnosti, ovaj kratak terminološki pregled biće započet njenim definisanjem. U literaturi se navode dva važna

faktora koja doprinose nastanku disciplina (Wilthagen et al. 2018): prirodna tendencija čovečanstva da razlikuje, klasifikuje i konceptualizuje okolinu i potreba nauke da u potpunosti iskoristi akumulaciju znanja i unapredi nauku, a samim tim i društvo. Specijalizacija i demarkacija su takođe uslovi za profesionalizaciju i obrazovanje novih generacija naučnika (Wilthagen et al. 2018). Termin *disciplina* se odnosi na jedno, relativno dobro definisano područje znanja koje je često, mada ne i nužno, upareno sa predmetom akademskog ili profesionalnog obrazovanja. Stoga, discipline su usmerene na napredovanje, ali i na sertifikaciju znanja. Discipline postoje u nekom obliku od postojanja škola, što znači da su oduvek bile jedinice znanja, ali i jedinice administracije (Ash 2019). Oksfordski rečnik engleskog jezika poreklo ove reči smešta u srednji vek, ali se i navodi da se poreklo disciplina kao načina strukturiranja akademske prakse razlikuje u zavisnosti od geografske lokacije i karakteristika disciplina koje se ističu (Chettiparamb 2007). Iako je i pre pojave interdsiciplinarnosti postojao opšti trend ka specijalizaciji disciplina, ideja interdisciplinarnosti dobila je na značaju tokom 60-ih i 70-ih godina 20. veka (Franks et al. 2007).

Prelaženje granica između disciplina opisuje se na različite načine – kao multidisciplinarnost, interdisciplinarnost, transdisciplinarnost i drugo, pri čemu granice između pomenutih termina nisu uvek jasne. U literaturi postoji saglasnost da *multidisciplinarnost* podrazumeva posmatranje istog problema iz dve ili više perspektiva, pri čemu ne dolazi do njihove integracije (Ash 2019; Clark & Wallace 2015; Klaassen 2018; Razzaq, Townsend & Pisapia 2013). U tom smislu, multidisciplinarnost je sličnija jednostavnoj disciplinarnosti nego pravoj interdisciplinarnosti (Clark & Wallace 2015). Za razliku od multidisciplinarnog, *interdisciplinarnost* podrazumeva integraciju postojećih disciplinarnih perspektiva; u interdisciplinarnom istraživanju, relevantni koncepti, teorije i/ili metodologije različitih akademskih disciplina, kao i rezultati ili uvidi koje ove discipline generišu se integrišu, dovodeći do novih načina posmatranja problema (Klaassen 2018; Lattuca, Voigt & Fath 2004; Razzaq, Townsend & Pisapia 2013). *Transdisciplinarnost* obično podrazumeva bavljenje pitanjem koje, kako samo ime implicira, prevazilazi granice disciplina, jer se tema ne može adekvatno obraditi dodeljivanjem bilo kojoj pojedinačnoj disciplini ili kombinaciji disciplina (Ash 2019). Ono što je karakteristično za transdisciplinarnost jeste saradnja sa zainteresovanim akterima van akademskog sveta (Klaassen 2018; Razzaq, Townsend & Pisapia 2013). Transdisciplinarnost je sličnija interdisciplinarnosti nego multidisciplinarnost. Opasnost u vezi sa transdisciplinarnošću je kada dovodi u pitanje verodostojnost disciplina. Važno je prepoznati da interdisciplinarnost prihvata disciplinarnost i zahteva snažnu disciplinarnu osnovu – zapravo, disciplinarno znanje i metode čine elemente koji se integrišu u ovom pristupu. Dakle,

interdisciplinarnost nije antidisciplinarna, adisciplinarna ili postdisciplinarna. Transformacija koja se dešava sa interdisciplinarnošću, međutim, prevazilazi intelektualne i epistemološke granice koje ograničavaju mnoge naučnike i praktičare (Clark & Wallace 2015). Na osnovu navedenog možemo zaključiti da postoje nivoi disciplinarnih interakcija, saradnje i integracije koji diferenciraju termine multidisciplinarnost sa jedne strane i interdisciplinarnost i njegove, u određenoj meri, sinonimne gradacije sa druge strane. Zbog toga se u istraživanjima ponekad interdisciplinarno i transdisciplinarno koriste kao sinonimi (Razzaq, Townsend & Pisapia 2013).

Međutim, neki autori interdisciplinarnost vide kao direktan izazov disciplinarnosti i uspostavljenoj administraciji znanja (Hearn 2003). Potencijalna transformaciona moć interdisciplinarnosti izaziva strah i skepticizam da bi interdisciplinarnost mogla da dovede u pitanje postojanje određenih disciplina. Autori (Aguiar 2021) ističu da osnovu za postojanje disciplina čini validnosti specifičnih metoda, a vrednost pristupa vidi se u razlikovanju načina pristupanja problemu na jedan način naspram drugog. Posledično, negirati ili srušiti razlike znači potencijalno poništiti te vrednosti pa dileme izazvane interdisciplinarnošću stoga proizlaze iz ideje da ekspertiza počiva na razlikovanju. Takođe, pored potencijalne destruktivne moći interdisciplinarnosti, naučnici su izazvali i njenu efikasnost, postavljajući pitanje: da li je interdisciplinarnost zaista „inter", i ako jeste, da li su presecajuće kategorije zaista discipline, u smislu da li imaju jasno defisnisane različite metodologije i opseg istraživanja (Aguiar 2021). Autori (Weingart 2014) postavljaju pitanje predstavlja li interdisciplinarnost trend ili tranziciju. Ukoliko se interdisciplinarnosti pristupi kao potencijalnoj tranziciji, u budućnosti od značaja može da bude i termin antidisciplinarnost.

Termin antidisciplinarnost je termin srodan pojmu postdisciplinarnosti, koji eksplicitno dovodi u pitanje osnovne pretpostavke disciplinarno proizvedenog znanja i institucionalizacije. (Darbellay 2019). Kao što je predstavljeno na *Slici 1*, multidisciplinarnost i interdisciplinarnost se navode kao rad dok se antidisciplinarnost dovodi u vezu sa prostorom.

Slika 1. Razlika između multi-, inter- i antidisciplinarnosti (Vallance et al. 2017: 705*)*

Pozivajući se na Ito-a (Ito 2014) autori (Vallance et al. 2017) ističu kako podele i efekat „siloa" tradicionalnih disciplina treba demontirati što Ito naziva antidisciplinarnim. Ukoliko se institucija poput univerziteta zamisli predstavljena kao komad papira na tom papiru niz obojenih tačaka predstavlja discipline, a bele površine između njih predstavljaju antidisciplinarni prostor. Za razliku od multidisciplinarnosti i interdisciplinarnosti, antidisciplinarnost, međutim, prkosi lakoj definiciji jer je ona izvan disciplina i predstavlja beli prostor između disciplina u kom je istovremeno omogućen i samostalni i zajednički rad (Vallance et al. 2017).

U nastavku je predstavljen istorijski razvoj univerzitetskih misija počev od nastave kao prve univerzitetske misije, istraživanja kao druge, i tzv. treće misije univerziteta, koja se, ukoliko joj se pristupi kao misiji koja je međusobno povezana sa nastavom i istraživanjima, može dovesti u vezu ne samo sa interdisciplinarnim, već i sa antidisciplinarnim pristupom.

3. Interdisciplinarnost i nastava

Nastava ili *obrazovanje* termini su koje autori koriste za prvu misiju univerziteta koja je ujedno nastala kao prva osnovna misija srednjovekovnih univerziteta u okviru nastojanja da se postojeća znanja prenose studentima. Danas, univerziteti širom sveta beleže pomak od monodisciplinarnog ka multi-, inter- i transdisciplinarnom obrazovanju, motivisan idejom da složena društvena pitanja zahtevaju više od jednog disciplinarnog pogleda. Kako bi se studenti pripremili za uloge u rešavanju ovih pitanja, potrebna je fleksibilnost unutar obrazovnih programa u cilju omogućavanja studentima da se kreću unutar, između i izvan disciplina (Vereijken et al. 2022). Interdisciplinarnost u učionici obično polazi od pristupa zasnovanog na problemima, gde se studenti i nastavnici podstiču da kombinuju metode i pristupe iz različitih disciplina kako bi se suočili s konkretnim društvenim ili naučnim problemom (Diphoorn et al. 2023).

Postavlja se pitanje da li studenti u interdisciplinarnim kursevima i programima uče bolje ili više nego oni u kurikulumima zasnovanim na disciplinama (Lattuca, Voigt & Fath 2004)? Zagovornici prikazuju interdisciplinarne kurseve kao zanimljivije od disciplinarnih jer podstiču intelektualno interesovanje studenata i pomažu im da povežu informacije iz različitih disciplina. Pored toga, neki autori smatraju i da interdisciplinarne studije bolje pripremaju studente za rad i građanstvo razvijanjem viših kognitivnih veština kao što su rešavanje problema, kritičko razmišljanje i sposobnost primene različitih perspektiva (Lattuca, Voigt & Fath 2004). Santos i saradnici (Santos et al. 2017) naglašavaju važnost interdisciplinarnosti u

procesu artikulisanja kompleksnih dimenzija obrazovnog procesa, posebno onih koje uključuju: *(a) teoriju/praksu:* kao prostore za istraživanje, prerađivanje, reinvenciju, stvaranje, jer ne postoji praksa koja nije povezana sa znanjem; (b) *odnos univerziteta i zajednice*: univerzitet i zajednica su vremena/prostori za izgradnju i evaluaciju znanja, pa je cilj prevazići perspektivu da je škola mesto teorije, a zajednica mesto primene/transformacije. (c) *sadržaje,* koji nisu prisutni i ne nastaju samo u akademskom okruženju. Iz ove perspektive, potrebna je izgradnja interdisciplinarnih timova koji favorizuju artikulacije diskutovane u kolektivnijim situacijama.

Autori ukazuju na različte nivoe interdisciplinarnosti u okviru obrazovanja (Wilthagen et al. 2018): (a) studenti pohađaju odabrane kurseve sa različitih departmana; (b) institucija pruža priliku studentima da se sastanu i podele uvide iz različitih disciplinarnih kurseva; (c) postoji ponuda kurseva usmerenih ka interdisciplinarnoj temi u kojoj učestvuju različiti članovi fakulteta; (d) postoji svesni pokušaj integracije materijala iz različitih oblasti znanja u novu, jedinstvenu, intelektualno koherentnu celinu, uz razumevanje epistemologije i metodologija drugih disciplina i izgradnju zajedničkog vokabulara. Isti autori (Wilthagen et al. 2018) ističu da interdisciplinarno obrazovanje može da predstavlja dodatu vrednost, ali da studenti prvo treba da dobro prouče disciplinu pa onda da se uvede dozirano interdisciplinarno obrazovanje.

Za potrebe analitičkog pristupa interdisciplinarnosti, od značaja je proučavanje tipologije različitih oblika interdisicplinarnosti u nastavi (Lattuca et al. 2004): (a) *informisana disciplinarnost* – fokusiranost na jednu disciplinu, ali se koriste znanja iz drugih disciplina u cilju osvetljavanja sadržaja kursa; (b) *sintetička interdisciplinarnost* – kursevi i instrukcije povezuju discipline, ali doprinosi disciplina ostaju jasno prepoznatljivi; (c) *transdisiplinarnost*; kursevi i instrukcija prevazilaze discipline, odnosno transdisiplinarnost utišava izvore disciplina iz kojih potiču teorije i metode, primenjujući ih preko različitih disciplina tako da više nisu povezane sa jednom disciplinom ili poljem; (d) *konceptualna interdisciplinarnost* – kursevi i nastava bez uverljive disciplinske osnove. Konceptualni interdisciplinarni kurs poput ovog uključuje perspektive različitih disciplina, ali nema uverljiv disciplinarni fokus. Konceptualna interdisciplinarnost prihvata poststrukturalne, postmoderne i feminističke oblike istraživanja, koji eksplicitno kritikuju discipline i mogu tvrditi da sva pitanja zahtevaju interdisciplinarne odgovore. U literaturi se ističu i određeni izazovi u vezi sa interdisciplinarnim obrazovanjem. Naime, primetno je da su multi-, inter- i transdisciplinarnost postali značajni novi ciljevi u oblasti visokog obrazovanja. Upravo u tome se i vidi rizik, budući da se disciplinarnost tretira kao cilj, umesto kao sredstvo za razumevanje društvenih pitanja, što može dovesti do toga da institucije i programi počnu da obučavaju studente da razumeju i

rešavaju složena pitanja na uobičajen način. Još jedan rizik takvog pristupa je da implicitno sugeriše da su discipline fiksne i da im je potrebno unošenje multi-, inter- i transdisciplinarnosti da bi došlo do dinamične fleksibilnosti, dok su discipline same po sebi dinamično fleksibilne i stalno se razvijaju (Vereijken et al. 2022). Takođe, prilikom kombinovanja metoda i pristupa iz različitih disciplina, teško je, ako ne i nemoguće, pronaći zajednički jezik ukoliko učesnici nemaju potpuno razumevanje osnova na kojima se zasnivaju te discipline. Iz tog razloga autori (Diphoorn et al. 2023) predlažu okvir tzv. *putujućih koncepata*, model koji se oslanja na postojeće teorije o interdisciplinarnom i kognitivnom razvoju Alena Repka (Alan Repko) i Vilijama Perija (William Perry) i služi kao osnova za osmišljavanje interdisciplinarnih kurseva i obrazovnih aktivnosti:

1. Prva faza u ovom modelu je disciplinarno utemeljenje. Da bi se uključilo u interdisciplinarni rad, prvo je potrebno imati sveobuhvatno razumevanje različitih disciplina koje su uključene: njihovih ključnih koncepata, pristupa i teorija; epistemologije; metoda i jezika;

2. Druga faza je preuzimanje perspektiva. Ova faza podrazumeva analizu određenog problema ili pitanja iz perspektive svake discipline. U ovoj fazi, pristup ostaje multidisciplinaran - uvidi iz različitih disciplina se razmatraju paralelno kao različite perspektive, ali još nisu integrisani. Da bi preuzimanje perspektiva bilo uspešno, ključno je da učesnici prepoznaju vrednost drugih pristupa i ideja.

3. Kada se preuzimanje perspektiva završi, stvara se prostor za identifikaciju zajedničkih tačaka i pokretanje treće faze - pronalaženje zajedničke osnove. Faze preuzimanja perspektiva i pronalaženja zajedničke osnove podrazumevaju samorefleksivni proces koji zahteva pozicioniranje sebe u određenoj disciplinskoj tradiciji ili zajednici, kao i priznavanje da sopstvena definicija koncepta nije jedina i da u drugim kontekstima drugačija definicija može biti prikladnija i produktivnija. Ključni izazov predstavlja razvoj zajedničkog jezika, a kada se zajednički jezik uspostavi, o određenoj temi ili problemu se može govoriti „kroz" različite discipline.

4. Četvrta faza je integracija. Faza podrazumeva spajanje različitih perspektiva i stvaranje inovativnog i drugačijeg razumevanja ili pristupa, do kojeg se ne bi moglo doći samo iz perspektive jedne discipline. Ovaj poslednji korak podrazumeva kreativan proces

koji rezultira novim modelima, teorijama ili metodama. Taj proces se, idealno, primenjuje na određenu temu ili problem.

U okviru proučavanja interdisciplinarnosti u toku nastavnog procesa u cilju sprečavanja fragmentacije, autori (Santos et al. 2017) ukazuju i na značaj isticanja izmenjene uloge nastavnika - od pedagoškog odnosa zasnovanog na disciplini i predmetu zasnovanom prema hijerarhijskom modelu, prema dijaloškom odnosu u kojem se nastavnik ponaša kao moderator.

4. Interdisciplinarnost i istraživanja

Pored nastave kao prve i osnovne misije srednjovekovnih univerziteta, tzv. prva akademska revolucija (Etzkowitz 1990) podrazumevala je inkorporisanje *istraživanja* kao druge funkcije/uloge/misije univerziteta. Humboltov univerzitet isticao je značaj univerziteta kao institucija u kojima treba negovati obe funkcije tj. misije univerziteta. U savremenom periodu brojni univerziteti poznati su kao primarno istraživački i na tim osnovama zasnovali su svoju izvrsnost i prepoznatljivost širom sveta. Istraživački centri predstavljaju važnu karakteristiku savremenih istraživačkih univerziteta koja je u velikoj meri zanemarena u diskusiji o interdisciplinarnosti (Jacobs & Frickel 2009). Liga evropskih istraživačkih univerziteta, (LERU), vidi misiju univerziteta u radu na interdisciplinaran način kako u obrazovanju, tako i u istraživanju, što je u svetlu globalizacije i globalnih izazova koje ona postavlja (uključujući migracije, zarazne bolesti, finansijske krize i održivi razvoj) zbog ranjivosti složenog globalnog sistema karakterisanog visokim stepenom međuzavisnosti (Wilthagen et al. 2018). U tom kontekstu sve češće su i rasprave u akademskoj zajednici o novoj produkciji znanja.

U akademskim istraživanjima brojni autori (Gibbons 2000; Grandić i Bosanac 2019; Franks et al. 2007; Petrov 2022; Wilthagen et al. 2018) se pozivaju na podelu načina proizvodnje znanja koja se kreće od znanja zasnovanog na disciplinama (Model 1) do onoga što nazivaju transdisciplinarnošću (Model 2), koja ima tendenciju da se fokusira na primenu (Franks et al. 2007). Model 1 se isključivo odnosi na težnju ka naučnom znanju, u obliku fundamentalnih istraživanja; dok je Model 2 usmeren na saradnju ili integraciju naučnih disciplina koje se u svojoj primeni fokusiraju na stvarne životne probleme. Ovo znanje se, stoga, ne širi samo akademskim putem (časopisi, konferencije, naučna društva), već i u društvu (Wilthagen et al. 2018). Model 1 znanja karakteriše hijerarhičnost, homogenost i disciplinarnost, što se smatra „pouzdanim naučnim znanjem", dok se Model 2 znanja odlikuje kontekstualizovanošću, kompleksnošću, nelinerarnošću, heterogenošću i

transdisciplinarnošću, što se smatra „društveno robusnim znanjem". Ova razlika poziva na prevazilaženje granica i podsticanje novih partnerstava između akademije i društva. Ali, postavlja se pitanje da li ide dalje i transformiše razmišljanje o dihotomiji između disciplinarnosti i inter- i transdisciplinarnosti na način koji se može smatrati transgresivnim? (Darbellay 2019). Gibons (Gibbons 2000) posebno ukazuje na značaj proučavanja Modela 2, kontekstno senzitivne nauke. Iako se u Tabeli 1. navode razlike disciplinarnog i transdiciplinarnog pristupa, između kojih se može napraviti razlika, ali obe imaju zajednički kvalitet da okupljaju discipline i omogućavaju prelazak znanja preko disciplinskih granica (Franks et al. 2007).

Tabela 1. Karakteristike različitih modela produkcije znanja (Gibbons 2000)

Karakteristike	Model 1	Model 2
Izbor problema	Problemi koji se postavljaju i rešavaju vođeni su pretežno akademskim interesima specifične zajednice.	Znanje se proizvodi u kontekstu primene uključujući širi spektar perspektiva.
Disciplinarnost	Disciplinarno	Transdisciplinarno
Struktura organizacije	Hijerarhijska i stabilna	Manje istaknuta hijerarhija i privremene strukture
Kontrola kvaliteta	Stroge stručne recenzije unutar discipline	Šira i heterogenija kontrola kvaliteta
Odgovornost i refleksivnost	Manje društveno odgovorna i refleksivna	Više društveno odgovorna i refleksivna

Zatim, autori (Hearn 2003) daju nove predloge zamena termina interdisciplinarrnosti terminom ekstradisciplinarnosti (*eng. extradisciplinarity*) što ukazuje na značaj, aktuelnost i izazovnost tematike. Autori (Weingart 2014) ističu kako povećana hitnost spoljnih očekivanja upućenih nauci uopšte i univerzitetu posebno, ima važnu implikaciju koja ih razlikuje od većine (iako ne i svih) prethodnih pokušaja agencija za finansiranje da pokrenu i promovišu interdisciplinarna istraživanja: samoreferencijalnost disciplina dopunjuje se orijentacijom centralne administracije na spoljne javnosti univerziteta. Interdisciplinarnost tako dobija specifičnu funkciju u novom načinu proizvodnje *znanja kako* i u kolikoj meri univerziteti kao strateški akteri, predstavljeni svojim liderstvom, daju konkretno značenje ovim očekivanjima i oblikuju ih u istraživačke programe (Weingart 2014).

Uvažavajući činjenicu da je interdisciplinarni pristup u visokom obrazovanju pod uticajem zahteva iz okruženja u većoj meri proučen u okviru istraživačke misije, u nastavku su predstavljeni i određeni izazovi interdisciplinranosti (Aguiar 2021). U tom kontekstu autori

navode sledeće savremene razloge za interdisciplinarnost (Wilthagen et al. 2018): krajem Prvog i Drugog svetskog rata to je prelivanje instrumenata i kvantitativnih metoda i tehnika iz prirodnih nauka u druge nauke; u drugom periodu naglasak je na integrisanim pristupima i jedinstvu nauke, a u Sjedinjenim Američkim Državama to uključuje proučavanje specifičnih geografskih područja (studije područja); četrdesetih godina dolazi do oplodnje kao rezultat trendova u prirodnim naukama zbog upotrebe analize mašina-organizma, od kojih programi sa misijom, finansirani spolja, možda su imali i najveći uticaj na podsticanje interdisciplinarnosti (kao najpoznatiji primer američki Projekat Menhetn za razvoj atomske bombe).

U celini posmatrano, proučavanje interdisciplinarnog pristupa u okviru istraživanja, između ostalog, podrazumeva zahteve za novim načinom produkcije znanja koji se pomera od isključivo akademskog prema sve većim uticajima zahteva spoljašnjeg okruženja, kao i udaljavanju od hijerarhijskog modela i disciplinarnog pristupa prema transdisicplinarnom. U tom kontekstu interdisciplinarnost može da predstavlja razvojnu fazu koja vodi ka transdiciplinarnosti.

5. Interdisciplinarnost i treća misija univerziteta

Nastava i istraživanje predstavljaju dve osnovne misije univerziteta, dok se trećoj misiji u literaturi neretko pristupa i kao drugoj akademskoj revoluciji (Etzkowitz 2001; Zheng 2010). Treća misija univerziteta je poslednjih godina predmet brojnih rasprava u naučnoj zajednici (Bosanac 2021; Bosanac i Milutinović 2022; Compagnucci & Spigarelli 2020; Ćulum i Ledić 2011), koja su neretko polarizovane. Iako brojni autori (Etzkowitz 2001; Wissema 2009) trećoj misiji univerziteta pristupaju kao razvoju preduzetništva, postoje i šire definicije koje uključuju i civilnu dimeziju (Bosanac 2021; Ćulum i Ledić 2011) čime se obrazovanju pristupa i kao javnom dobru. Pojedini autori (Nunes & Zurlo 2024) ukazuju na postojanje četiri misije univerziteta u okviru čega trećoj misiji pristupaju kao integrisanoj praksi, dok četvrtu misiju definišu kao univerzitetsku administraciju.

Zahtev da univerzitet služi društvu, a da istovremeno bude nezavisan i slobodan od spoljašnjih društvenih uticaja, pojedini autori (Hearn 2003) nazivaju paradoksom univerziteta, smatrajući da je on ukorenjen u samoj ideji univerziteta kao društvene i kulturne institucije i da je, kao takav, prisutan kroz celu njegovu istoriju uključujući i relativno novije debate o interdisciplinarnosti. Autor Eš (Ash 2019) navodi da se ni proces diferencijacije unutar naučnih i akademskih polja, koji se odvijao od kasnog 18. do ranog 20. veka, nije odvijao samo kao posledica naučnih i akademskih argumenata, već da je tvrdnja o postojanju društvene ili tržišne

potražnja za novim specijalnostima često bila glavni razlog zbog kojeg su vlade pristajale da ih finansiraju. U interdisciplinarnoj literaturi često citiran izveštaj Nacionalnog istraživačkog saveta SAD-a, koji identifikuje sledeće pokretače u započinjanju interdisciplinarnog puta: inherentna složenost prirode i društva; želja da se istraže pitanja koja nisu ograničena na jednu disciplinu; potreba za rešavanjem društvenih problema; potreba za proizvodnjom revolucionarnih uvida i generativnih tehnologija. Argumentativna snaga ovih četiri pokretača leži u njihovoj međuzavisnosti i koherentnosti (Darbellay 2014).

Međutim, dok su prethodni opšti pozivi za interdisciplinarnošću predstavljali reakcije na percipiranu krizu prekomerne specijalizacije nauke i njene distanciranosti od društva, taj poziv nije imao značajan uticaj na organizacionom nivou. Novo je što se zahtev za interdisciplinarnošću sada prevodi u organizacione promene unutar univerziteta. Po pitanju motivacije za sprovođenje neophodnih reformi, moguće je napraviti razliku izmedju „internih" i 'eksternih' uzroka (Weingart 2014): (1) interni razvoj disciplina koji vode njihovoj saradnji ili fuziji; 2) strategije univerziteta kao odgovor na finansijske i/ili političke podsticaje koji sugerišu unutrašnja strukturna preuređenja; 3) eksterni razvoji poput zahteva za „vrednost za novac" istraživanja, pojačane inovativnosti i unapređenog prenosa tehnologije itd. Značajno je ukazivanje činjenice koju autori ističu da ovi uzroci nisu isključivi već međuzavisni ili barem međusobno ojačavajući (Weingart 2014).

U tom smislu, pojedini autori (Hearn 2003) prave razliku između dva osnovna pristupa interdisciplinarnosti: (a) instrumentalna interdisciplinarnost – interdisciplinarnost kao svaka naučna aktivnost između disciplina u cilju rešavanja specifično definisanih društvenih i tehničkih problema. Ovaj pristup interdisciplinarnosti dobija podsticaj i instrukcije izvan akademske zajednice odnosno iz „stvarnog" sveta industrije i vlade; (b) interdisciplinarnost kao sama naučna aktivnost, pretežno je konceptualna i fokusira se na praksu interdisciplinarnosti kao same naučne aktivnosti. Na potencijalne negativne interepretacije interdisicplinarnosti ukazuju autori (Aguiar 2021) koji ukazuju na udaljavanje od interdisciplinarnih ciljeva koji imaju opravdanu saznajnu osnovu prema instrumentalnoj dimenziji, navodeći da su interdisciplinarni ciljevi preusmereni sa prethodnih socio-istorijskih („pravi" problemi zajednice), političkih (antikolonijalni/dekolonijalni/antiimperijalistički) ili kritičkih epistemoloških (uzdrmanje velikih narativa) ciljeva ka onima koji omogućavaju integraciju studenata i istraživanja u obliku instrumentalnog znanja koje obeležava procese širenja tržišta. Štaviše, fokus na inovaciju, a ne na refleksivno, kritičko ili „sporo" razmišljanje karakteriše neoliberalni pristup karakteru rada na univerzitetu. Prema tome, razlika unutar interdisciplinarnog pristupa može da bude i u odnosu na epistemološku i instrumentalnu

opravdanost (Kramnick 2018 prema Aguiar 2021), pri čemu se postavlja pitanje da li univerzitet treba da bude oblikovan na način da objasni šta je svet ili da obezbedi ono što svet zahteva.

Na osnovu proučavanja interdisciplinarnosti u visokom obrazovanju Dragičević (2022: 87) predstavlja konceptualni model koji se sastoji od više nivoa: (a) *potrebe društva* – složeni sociotehnološki i ekološki problemi, težnja za inovacijama i održivošću; (b) *upravljanje interdisciplinarnošću* – Naučno-istraživačka veća i odbori, upravni odbori; (c) *praksa interdisciplinarnosti i rezultati* – obrazovanje (programi, kurikulumi, stipendije) i istraživanje (instituti i centri, istraživačke grupe). Predstavljena na ovaj način, interdisciplinarnost svoje osnove ima upravo u tzv. trećoj misiji univerziteta odnosno u društvenim potrebama i težnjama ka inovacijama koje se potom prenose u nastavu i istraživanja.

6. Zaključna razmatranja

Proučavanje interdisciplinarnosti u kontekstu visokog obrazovanja izuzetno je složeno i dovodi se u vezu sa brojnim srodnim terminima u odnosu na koje sadrži i značajne razlike. Takođe proučavanje interdisciplinarnosti izazovno je i u odnosu na proučavanje različitih univerzitetskih misija. Autori su saglasni u definisanju osnovnih misija univerziteta nastave i istraživanja, međutim kada je reč o trećoj misiji univerziteta, prisutne su različite definicije. U skladu sa tim i određenje interdisciplinarnosti može da varira, od usko preduzetničkog pristupa do šireg određenja koje može da uključi i kritičku perspektivu i preispitivanje velikih narativa.

Počeci univerzitetske nastave vezuju se za koncept univerziteta kao kula od slonovače, koji su bili usmereni na prenos postojećih znanja i odvojeni od uticaja iz spoljašnjeg okruženja; kasnije, uključivanjem istraživanja, stvaranje novih znanja postaje nova funkcija univerziteta čime se univerziteti sve više približvaju i formalizovanju odnosa univerziteta sa okruženjem. Iako je univerzitet oduvek bio u nekoj vrsti odnosa sa okruženjem, njegovo formalizovanje uvođenjem tematike o trećoj misiji univerziteta ukazuje na brojne i značajne promene koje neretko uključuju i novi način organizacije i upravljanja univerzitetima.

Kao zaključak rada ističe se da interdisciplinarnosti ne treba pristupiti kao pretnji postojanju određenih disciplina, već da izazov leži u prepoznavanju instrumentalnog pristupa interdisciplinarnosti i razume vanju razloga njegove pojave. Sveobuhvatan pristup ovoj tematici predstavlja dobru polaznu osnovu za sagledavanje potencijalnog značaja interdisciplinarnog pristupa, poput razvoja kritičkog mišljenja i naučne aktivnosti, umesto da služi isključivo spoljašnjim kratkoročnim uticajima. Međutim, važno je istaći da istraživanje

interdisciplinarnosti kroz prizmu nastave, istraživanja i odnosa univerziteta i okruženja predstavlja pogodan način za sagledavanje njene kompleksnosti, ali i da je interdisciplinarnost neophodno razumeti i proučavati iz ugla međusobne povezanosti i uslovljenosti različitih univerzitetskih misija. Slično i treću misiju je potrebno potrebno posmatrati u odnosu na njen odnos sa nastavom i istraživanjima, umesto da joj se pristupa kao dodatnoj funkciji koja je odvojena od nastave i istraživanja.

Literatura:

Aguiar, M. (2021). Anxieties of interdisciplinarity. *South Asian Review*, *42*(2), 157–168.

Ash, M. G. (2019). Interdisciplinarity in historical perspective. *Perspectives on Science*, *27*(4), 619–642.

Bosanac, M. (2021). *Perspektive razvoja i institucionalizacije treće misije univerziteta*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Bosanac M., Milutinović J. (2022). Treća misija sveučilišta – osnovne razlike u pristupima, *Obrazovanje za poduzetništvo- E4E*, 12(1), 20–32.

Chettiparamb, A. (2007). Interdisciplinarity: a literature review. *HEA Interdisciplinary Teaching and Learning Group, Centre for Languages, Linguistics and Area Studies, University of Southampton*.

Clark, S. G., & Wallace, R. L. (2015). Integration and interdisciplinarity: concepts, frameworks, and education. *Policy Sciences*, *48*, 233–255.

Compagnucci, L., & Spigarelli, F. (2020). The Third Mission of the university: A systematic literature review on potentials and constraints. *Technological Forecasting and Social Change*, *161*, 120–284.

Ćulum, B., Ledić, J. (2011). *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.

Darbellay, F. (2019). From Interdisciplinarity to Postdisciplinarity: Extending Klein's Thinking into the Future of the University. *Issues in interdisciplinary studies*, *37*(2), 90–109.

Diphoorn, T., Leyh, B. M., Knittel, S. C., Huysmans, M., & Van Goch, M. (2023). Traveling concepts in the classroom: Experiences in interdisciplinary education. *Journal of Interdisciplinary Studies in Education*, *12*(SI), 1–14.

Dragičević, N. (2022). Interdisciplinarnost u visokom obrazovanju: kritički osvrt i konceptualni okvir. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, *20*(2), 75–92.

Etzkowitz, H. (1990). The second academic revolution: The role of the research university in economic development. In: *The research system in transition.* (S.E. Cozzens, P. Healey, A. Rip and J. Ziman, eds.). Dordrecht: Springer Netherlands, 109–124

Etzkowitz, H. (2001). The second academic revolution. *IEEE Technology and Society Magazine*, *278.*

Franks, D., Dale, P., Hindmarsh, R., Fellows, C., Buckridge, M., & Cybinski, P. (2007). Interdisciplinary foundations: reflecting on interdisciplinarity and three decades of teaching and research at Griffith University, Australia. *Studies in Higher Education*, *32*(2), 167–185.

Gibbons, M. (2000). Mode 2 society and the emergence of context-sensitive science. *Science and public policy*, *27*(3), 159–163.

Grandic, R., Bosanac, M. (2019). The impact of the new production of knowledge on modern universities. *Inovacije u Nastavi*, *32*(3), 39–50.

Hearn, A. (2003). Interdisciplinarity/extradisciplinarity: On the university and the active pursuit of community. *History of Intellectual Culture*, *3*(1), 1-13.

Jacobs, J. A., & Frickel, S. (2009). Interdisciplinarity: A critical assessment. *Annual review of Sociology*, *35*, 43–65.

Jongbloed. B., Enders, J., & Salerno, C. (2008). Higher educationand its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *Higher Education*, *56*(3), 303–324.

Klaassen, R. G. (2018). Interdisciplinary education: a case study. *European journal of engineering education*, *43*(6), 842–859.

Lattuca, L. R., Voigt, L. J., & Fath, K. Q. (2004). Does interdisciplinarity promote learning? Theoretical support and researchable questions. *The review of higher education*, *28*(1), 23–48.

Nunes, V. D. G. A., & Zurlo, F. (2024). Dialogues between university and community: an interdisciplinary third mission program proposal guided by strategic design towards social transformation. *Estudos em Design*, *32*(2), 60-75.

Petrov, V. (2022). Mogućnosti prevazilaženja jaza između naučno–istraživačkog rada i komercijalizacije. U: *Nauka i inovacije kao pokretači privrednog razvoja.* (M. Mosurović Ružičić, M. Lazarević-Moravčević, M. Paunović, ur.), Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1–21.

Razzaq, J., Townsend, T., & Pisapia, J. (2013). Towards an Understanding of Interdisciplinarity: The Case of a British University. *Issues in Interdisciplinary Studies*, *31*, 149–173.

Santos, C. M., Franco, R. A., Leon, D., Ovigli, D. B., & Colombo, D. (2017). Interdisciplinarity in Education: Overcoming Fragmentation in the Teaching-Learning Process. *International Education Studies*, *10*(10), 71–77.

Schijf, J. E., van der Werf, G. P., & Jansen, E. P. (2023). Measuring interdisciplinary understanding in higher education. *European Journal of Higher Education*, *13*(4), 429–447.

Scholz, R. W. (2020). Transdisciplinarity: science for and with society in light of the university's roles and functions. *Sustainability science*, *15*, 1033–1049.

Vallance, M., Kurashige, Y., Sasaki, T., & Magaki, T. (2017, October). Development of a synthetic learning environment in the antidisciplinary space. In: *European Conference on Games Based Learning* (pp. 705–714). Graz: Academic Conferences International Limited.

Vereijken, M. W., Akkerman, S. F., te Pas, S. F., van der Tuin, I., & Kluijtmans, M. (2023). 'Undisciplining'higher education without losing disciplines: furthering transformative potential for students. *Higher Education Research & Development*, *42*(7), 1762–1775.

Weingart, P. (2014). Interdisciplinarity and the new governance of universities. *University experiments in interdisciplinarity: Obstacles and opportunities*, 151–174.

Wilthagen, T., Aarts, E. H., & Valcke, P. (2018). *A Time for Interdisciplinarity-An Essay on the Added Value of Collaboration for Science, University, and Society*. Tilburg: Tilburg University.

Wissema, J. G. (2009). *Towards the Third Generation University*. *Managing the University in Transition*. UK: Edward Elgar.

Zheng, P. (2010). The "Second Academic Revolution": Interpretations of Academic Entrepreneurship. *Canadian Journal of Higher Education*, *40*(2), 35–50.

INTERDISCIPLINARITY IN HIGHER EDUCATION
FROM THE PERSPECTIVE OF DIFFERENT UNIVERSITY MISSIONS

MAJA BOSANAC, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA,
GORANA VOJČIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

In recent decades, there has been a noticeable trend towards emphasizing the importance and application of an interdisciplinary approach in various aspects of higher education, often driven by the need to address complex societal problems. In this context, the aim of this paper was to explore the possibilities and challenges of applying interdisciplinarity in higher education through the lens of three university missions: teaching, research, and the relationship between the university and its environment. The research aim was achieved through theoretical analysis, within the framework of the following tasks: 1) conceptualization of the term interdisciplinarity with distinctions from related terms such as multidisciplinarity, transdisciplinarity, and the so-called "antidisciplinarity"; as well as examining the connection between these concepts and the university from a historical perspective. 2) investigating the possibilities and challenges of applying an interdisciplinary approach in teaching; 3) investigating the possibilities and challenges of applying an interdisciplinary approach in research; 4) investigating interdisciplinarity in relation to the third mission of the university - through the relationship between the university and its environment. As a conclusion, the paper emphasizes that interdisciplinarity should not be approached as a threat to the existence of certain disciplines, but rather that the challenge lies in recognizing the instrumental approach to interdisciplinarity and understanding the reasons for its emergence. A comprehensive approach to this topic provides a solid foundation for understanding the potential significance of an interdisciplinary approach, such as the development of critical thinking and scientific activity, rather than serving solely external short-term influences. However, it is important to emphasize that investigating interdisciplinarity through the lens of teaching, research, and the university's relationship with its environment provides a suitable way to understand its complexity. Additionally, interdisciplinarity must be understood and studied from the perspective of the interconnectedness and interdependence of different university missions.

Keywords: disciplinarity, interdisciplinarity, antidisciplinarity, teaching, research, third mission of the university

Marijana Momčilović[1]
ORCID: 0000-0002-4908-7317
Andrea Leskur[2]
ORCID: 0009-0007-7885-593X
Jelena Birmančević[3]
ORCID: 0000-0003-0655-6272

376-054.73
https://doi.org/10.5281/zenodo.14977036

IZAZOVI INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA DECE IZBEGLICA U REPUBLICI SRBIJI: INTERDISCIPLINARNI PRISTUP

Deca izbeglice klasifikuju se kao ranjiva kategorija u posebnom riziku od društvene isključenosti. Vaspitno-obrazovni sistemi mogu biti ključni kanal za obezbeđenje inkluzije, ali i za isključivanje dece u izbeglištvu, odnosno produbljivanje nejednakosti. Od izbijanja Evropske izbegličke krize (2015) vaspitno-obrazovni sistem Srbije suočen je sa novim izazovima u obezbeđenju inkluzivnog, multikulturalnog obrazovanja. Predmet rada su izazovi za inkluziju dece izbeglica u vaspitno-obrazovni sistem u Srbiji. U radu je primenjen interdisciplinarni pristup, integrišući pristupe i koncepte iz oblasti politikologije, pedagogije i socijalnog rada, a radi osvetljavanja problema iz šire perspektive. Zasnovan na teorijskoj elaboraciji, rad se oslanja na metodu analize sadržaja dosadašnjih saznanja o temi u objavljenim člancima, publikacijama institucija/organizacija i normativnih dokumenata. Cilj rada je pružanje doprinosa diskusiji o načinu za unapređenje pristupa pravu na obrazovanje deci izbeglicama. Neke od ključnih barijera za inkluzivno obrazovanje dece izbeglica na institucionalnom nivou tiču se nedostatka koordinacije institucija i međusektorske saradnje, nedostatka kompetencija (ne)nastavnog osoblja za multikulturalnu praksu, manjka ljudskih resursa, neprilagođenosti sadržaja nastave i udžbenika, i sl. Na nivou kulture kao ključne prepreke inkluzivnom obrazovanju ističu se različitost obrazovnih pristupa, negativni diskurs o određenim kategorijama izbeglica, strah i predrasude domicilnog stanovništva. Na pojedinačnom nivou neki od faktora rizika za isključenost iz obrazovnog sistema su neodređenost pravnog statusa i/ili perioda boravka u RS, nepoznavanje jezika, socio-emotivne veštine i sl. Iz humanističke, ali i legalističke perspektive, pred vaspitno-obrazovnim sistemom je dužnost da uloži dodatne napore za prevazilaženje opisanih barijera, pri čemu osmišljavanje rešenja treba zasnivati na konceptu inkluzije, udaljavajući se od prethodno dominantne ideje integracije.

Ključne reči: barijere za inkluzivno obrazovanje, deca izbeglice, interdisciplinarni pristup, izbeglička kriza, multikulturalno obrazovanje, obrazovna inkluzija, pravo na obrazovanje, vaspitno-obrazovni sistem.

[1] marijana.momcilovic@ff.uns.ac.rs
[2] leskurandrea@gmail.com
[3] jelena.birmancevic@ff.uns.ac.rs

1. Uvodna razmatranja

Prekretnica savremenog doba u pogledu migracionih procesa i upravljanja istim su dešavanja tokom 2015. godine, obeležena kao „Migrantska kriza", usled masovnih emigracija, većinski sa teritorija Azije i severne Afrike. Lutovac predlaže širi termin „mešoviti migracijski tokovi" (Lutovac 2016: 42) usled različitih tipova migratornih kretanja koji uključuju i neregularne tokove. Kako izbeglice predstavljaju većinu migratorne populacije i zauzimaju poseban položaj u međunarodnom pravu, u skladu sa temom istraživanja, u radu se koristi termin *Izbeglička kriza*.

Republika Srbija (RS) zajedno sa ostalim članicama bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) predstavlja putanju koju pretežno koriste emigranti sa Bliskog Istoka na putu do zemalja Zapadne Evrope. Ta putanja poznata je kao Balkanska ruta, iako je naziv korišćen u različitim kontekstima i pre mapiranja izbegličkog procesa (Stojić Mitrović 2022).[4] Ona je masovno korišćena 2015. godine, pa kao nova nepoznanica, koju je bilo teško kontrolisati, doživljava svoj krah naredne godine. Sporazumom između Evropske unije (EU) i Turske, kojim se Balkanska ruta zatvara, ne deluje se na sprečavanje neregularnih migracija, koliko na otežani nastavak istih. Očekivana posledica je duže zadržavanje u tranzitnim zemljama. Pandemija COVID-19 dodatno je otežala kretanje usled različitih restrikcija. Produženo zadržavanje izbeglica u RS osvetlilo je izazove u ispunjenju međunarodnih obaveza i razvojnih potencijala, te je aktuelizovano pitanje obrazovne inkluzije izbeglica.

Vaspitno-obrazovni sistem, pored vaspitno-obrazovne uloge, ima važnu socijalnu funkciju, kako škola predstavlja ključni agens socijalizacije i prenosa društvenih vrednosti. Iako je pravo na obrazovanje univerzalno, obezbeđenje održivog sistema koji omogućava vaspitno-obrazovnu inkluziju izbeglica nailazi na različite prepreke na različitim nivoima, kao i kroz njihove međuinterakcije.[5] Obrazovna inkluzija izbeglica zahteva široke društvene promene, čime nudi razvojni potencijal suštinskog preoblikovanja društva, izazivajući neophodne promene u razumevanju jednakosti, kulturnog diverziteta i socijalne pravde. Predmet rada su izazovi za inkluziju dece izbeglica u vaspitno-obrazovni sistem u RS, uz cilj pružanja doprinosa

[4] Dostupno na:https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/15486/bitstream_61701.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[5] Univerzalna prava na znače i univerzalnu pokrivenost, zbog čega se pribegava targetiranju politike, odnosno usmeravanju posebne podrške ka društveno osetljivim grupama. Univerzalni programi i dalje su osnovni način obezbeđivanja usluga i prava, ali mogu voditi ka isključivanju, dok targetirani programi to mogu nadomestiti. Ipak, targetiranje je često osporavan koncept, pre svega zbog praktičnih grešaka koje se javljaju u implementaciji i selektivnosti, ali i opaski da targetiranje može biti neefikasno, neekonomično, nepravedno i stigmatizujuće (Birmančević i Pavlović 2022).

diskusiji o načinu za unapređenje pristupa pravu na obrazovanje deci izbeglicama. U težnji ka prevazilaženju individualističkih pristupa, izazovi su posmatrani uz primenu interdisciplinarnog pristupa.

1.1. Teorijsko-metodološki okvir

Rani pristupi proučavanju migracija intenziviraju razvoj 1980-ih godina, prevashodno u oblasti geografije, sociologije i ekonomije fokusirajući se na pojedinca - migranta koji racionalno donosi odluku o migriranju. Karakteristike migracija ubrzo su ukazale na potrebu za interdisciplinarnim pristupom u proučavanju, probudivši interes različitih naučnih oblasti. Noviji pristupi migracije sagledavaju u širem kontekstu odnosa moći i nejednakosti, a kapacitete migranata za samostalne odluke unutar strukturalnih ograničenja (Žegarac i dr. 2021).

Pitanje mogućnosti obrazovne inkluzije migranata poziva na sistemski fokus, poput teorije socijalno-ekoloških sistema (Bronfenbrenner 1994), koja sagledava različite aspekte politike i prakse na različitim nivoima sistema (makro, egzo, mezo i mikro). Promocija inkluzivnih sistema u školama i oko njih (Downes et al. 2024) ističe brigu o podržavajućem okruženju za učenje i sprečavanje diskriminacije, uz uvažavanje različitih i višestrukih potreba učenika, prepoznavanje njihovih snaga i obezbeđivanje pune participacije. Inkluzivni sistemi u školama i oko njih posebno uvažavaju potrebe ranjivih grupa, poput izbeglica. Čineći to, dovodi se u pitanje „herojski", individualistički diskurs otpornosti, otpornih pojedinaca (Downes et al. 2024: 2012), umesto toga traže se sistemi i društva u kojima deca mogu biti deca. Bronfenbrenerova teorija ljudskog razvoja (1994) sugeriše da višestruki ekosistemi utiču na razvoj dece izbeglica, što uključuje pojedince, neposredno okruženje (porodica, škola, nastavnici i prijatelji), interakcije i odnose između kuće i škole, javne i školske politike i propise, kao i šire društvo, pre svega stavove zajednice prema izbeglicama i političke poglede na različitost i inkluziju.

Koristeći metodu analize sadržaja, analizirani su normativno-institucionalni okvir za obrazovnu inkluziju migranata, relevantni izveštaji i naučni radovi iz oblasti. Uvažavajući uticaj višestrukih ekosistema, uz težnju prevazilaženja individualističkih pristupa, izazovi obrazovne inkluzije izbeglica posmatrani su na nivou pojedinca, institucija i kulture, koristeći postavke *PKS analize*, gde je:

P – personalno/psihološko; uključuje individualni nivo;

K – kultura zajedničkog načina razmišljanja i ponašanja; uključuje zajedničke vrednosti, način razmišljanja/delovanja;

S – strukturalni nivo; uključuje mrežu društvenih podela i odnosa moći; način na koji su opresija i diskriminacija institucionalizovane u društvu (Thompson 2001).

1.2. Konceptualni okvir

Multikulturalizam označava politički pokret, ideologiju ili socijalno-političku praksu zasnovanu na ideji fundamentalne jednakosti kultura. U užem smislu, to je društveno-politički pokret, čiji je cilj afirmacija kulturnog diverziteta u društvu, odnosno prava pojedinaca da zadrže sopstvenu kulturu, uz ravnopravno učešće u društvu, i u okiru njegovih užih organizacionih jedinica, poput škole. U političkom smislu, odnosi se na zagovaranje jednakog tretmana različitih kulturnih (pre svega etničkih i religijskih) grupa, odnosno suprotstavljanje asimilaciji (Žegarac, Kišjuhas i Koprivica 2016). *Društvena inkluzija* je proces obezbeđivanja mogućnosti/resursa za puno učešće u društvu onima u riziku od siromaštva i društvenog isključivanja, što obuhvata i unapređenje pristupa osnovnim pravima. Aktivna inkluzija označava politike/prakse u osposobljavanju svih pripadnika društva, pre svega usmeravanjem podrške ka najranjivijima. Podrška obuhvata, između ostalog, punu participaciju u obrazovnom životu (ibid).

Obrazovna inkluzija se odnosi na uključivanje svih učenika bez obzira na njihovu raznolikost „u sposobnostima, kulturi, polu, jeziku, klasi i etničkoj „pripadnosti" (Engelbreht et al. 2017: 684). To je proces kontinuiranog traženja odgovarajućih oblika reagovanja na različitost, radi sprečavanja isključivanja, kroz restrukturiranje nastavnih planova i programa, obrazovne politike i školske prakse. Inkluzivno obrazovanje stoga ima za cilj da prilagodi školsku kulturu, radi postizanja održive promene i formiranja osnove za odgovornost, aktivizam, kritičko istraživanje i društvenu jednakost (Sorkos & Hajisoteriou 2020), prilagođavajući se poreklu učenika, različitim potrebama i karakteristikama, obezbeđujući da se u ovoj vrsti obrazovanja svi glasovi moraju čuti i da se promena mora desiti u školi, a ne u učenicima kao pojedincima (Angelides & Stilianou 2011). Važno je napraviti razliku između integrisanog obrazovanja koje gleda na dete kao na problem i inkluzivnog obrazovanja koje problematizuje obrazovni sistem (Slika 1).

Slika 1. *Integrisano naspram inkluzivnog obrazovanja (Wagithunu 2014).*

Intenziviranje migracija nameće potrebu razvoja kulturno održivih obrazovnih politika. Interkulturalno obrazovanje na makro nivou treba da promoviše svest o kulturnoj višestrukosti uz negovanje prava i solidarnosti. Na mezo nivou treba da obuhvati borbu protiv nejednakosti i „rekonstrukciju društvenih veza i društvenog kapitala u kontekstu kulturno heterogenih grupacija" (Blezynska 2008: 538). Najzad, na mikro nivou cilj je rušenje barijera za interkulturalni kontakt, poput ksenofobije i etnocentrizma, razvijanjem interkulturalne kompetencije.

Interkulturalno obrazovanje za socijalnu pravdu treba da omogući svoj deci punu participaciju u društvu, potkrepljujući aktivno građanstvo kao faktor koji doprinosi poboljšanju škole. Meta-teoretisanje interkulturalnog obrazovanja ka socijalnoj pravdi, dekolonizaciji i kulturnoj hibridnosti može se ostvariti samo kroz negovanje interkulturalne kompetencije. Interkulturalna kompetencija omogućava ljudima kritičko promišljanje višestrukosti kulturnih identiteta i uspešno delovanje u svetu kulturne hibridnosti (Sorkos & Hajisoteriou 2020). Kako se inkluzivno obrazovanje kreće ka interkulturalnom obrazovanju i obrnuto, čini se da se pojavljuje paradigma „interkulturalnog inkluzivnog obrazovanja".

Interkulturalna inkluzija je katalizator prava na jednake mogućnosti pristupa i učešća u obrazovanju i društvu. Održivo interkulturalno i inkluzivno obrazovanje prema Sorkos i Hajisoteriou (2020), proizilazi iz konvergencije zajedničkih komponenti inkluzivnog i interkulturalnog obrazovanja. Ova obrazovna paradigma treba da obezbedi održivu društvenu koheziju i razvoj socijalnog kapitala i blagostanja, posebno za ugrožene pojedince i grupe. Može ponuditi visokokvalitetne obrazovne uslove, kroz generacije i među pojedincima, bez obzira na njihovu rasu, pol, etničko poreklo, veru, invaliditet ili socio-ekonomsku pozadinu. Kako interkulturalna inkluzija podržava ciljeve postavljene socijalnom dimenzijom održivog razvoja, nova paradigma obrazovanja treba da počiva na „održivom interkulturalnom i inkluzivnom „obrazovanju" (Sorkos & Hajisoteriou 2020: 6) da bi se garantovalo pravo svih

na kvalitetno obrazovanje, jednakost i socijalnu pravdu.

2. Vaspitno-obrazovni sistem RS u susretu sa povećanim prilivom i produženim boravkom dece izbeglica

2.1. Kratak osvrt na normativno-institucionalni okvir

RS je potpisnica niza dokumenata kojima se štite prava izbeglica i garantuje pristup osnovnim ljudskim pravima, poput *Konvencije o statusu izbeglica* (1951), kao prvog međunarodnog dokumenta koji pruža opštu definiciju pojma „izbeglica" i *Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta* (1989), kao krovnog dokumenta za zaštitu prava dece, uključujući i oblast obrazovanja. Među novijim dokumentima, po Stanojkoviću i saradnicima (2017), najznačajnija je *Njujorška deklaracija o izbeglicama i migrantima*, kojom se države obavezuju na obezbeđenje obrazovanja u roku od nekoliko meseci po dolasku deteta i potrebnih sredstava za isto, bez obzira na njihov status i vodeći se najboljim interesom deteta.

Na nacionalnom nivou, usvojen je pravni okvir koji omogućava inkluzivno obrazovanje. *Ustav RS* (Službeni glasnik RS, 98/2006 i 115/2021) propisuje univerzalnost prava na obrazovanje, koje je besplatno/obavezno u osnovnoj školi (OŠ) i besplatno/dobrovoljno u srednjoj školi (SŠ) (čl. 71). Pravni okvir za zaštitu izbeglica u RS regulisan je *Zakonom o azilu i privremenoj zaštiti* (Službeni glasnik RS 24/2018), koji otvara mogućnost društvene inkluzije izbeglica. Prema Zakonu, tražioci azila imaju pravo na osnovno i srednje obrazovanje (čl. 48), koje je besplatno (čl. 55). Krovni zakon u oblasti obrazovanja je *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* (Službeni glasnik RS 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020, 129/2021, 92/2023). Strani državljani, lica bez državljanstva, kao i tražioci državljanstva imaju pravo na obrazovanje jednako kao i državljani (čl. 3). Član 23 predviđa organizovanje učenja srpskog jezika kao inostranog ukoliko učenici ne poznaju jezik obrazovno-vaspitnog rada. Takođe, deca stranih državljana na boravku u zemlji imaju pravo na pohađanje nastave maternjeg jezika i kulture (čl. 23). Različiti nivoi obrazovanja bliže su reglisani zasebnim zakonima.[6]

Takođe, usvojen je niz anti-diskriminatornih zakona i propisa. *Zakon o zabrani diskriminacije* (Službeni glasnik RS 22/2009, 52/2021) propisuje pravo svakoga na efikasnu zaštitu organa javne vlasti RS od svih oblika diskriminacije, kao i da stranci u zemlji imaju sva

[6] Zakonom o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (Sl. glasnik RS 55/2013, 101/2017, 10/2019, 27/2018 – dr. zakon, 129/2021, 92/2023), Zakonom o srednjem obrazovanju i vaspitanju (Sl. glasnik RS 55/2013, 101/2017, 27/2018 – dr. zakon, 6/2020, 52/2021, 129/2021, 129/2021 – dr. zakon, 92/2023) i Zakonom o visokom obrazovanju (Sl. glasnik RS 88/2017, 73/2018, 27/2018 – dr. zakon, 67/2019, 6/2020 – dr. zakoni, 11/2021 – autentično tumačenje, 67/2021, 67/2021 – dr. zakon, 76/2023).

prava garantovana Ustavom i zakonom, izuzev onih koje imaju isključivo matični građani (čl. 3). Zakon zabranjuje otežavanje/onemogućavanje upisa u vaspitno-obrazovnu ustanovu, kao i isključivanje iz iste, otežavanje/onemogućavanje praćenja nastave i učešća u ostalim nastavnim aktivnostima, razvrstavanje učenika na osnovu ličnih svojstava, zlostavljanje i svako neopravdano pravljenje razlike između učenika i nejednako tretiranje (čl. 19). Članom 14 *Pravilnika o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja* (Službeni glasnik RS br. 22/2016) predviđa se da diskriminacija postoji ukoliko država ne obezbeđuje dodatnu podršku učenicima iz društveno osetljivih grupa (stav 1). Istim članom zabranjuje se vršenje diskriminacije zahtevanjem nepredviđenih dokumenata, kao i korišćenje nedostatka dokumenata predviđenih zakonom/propisima kao razloga za isključivanje (stav 2).

Zakonski i strateški propisi pozicioniraju *Komesarijat za izbeglice i migracije RS (KIRS)* kao ključnu instituciju u suočavanju sa izazovima migracija u Srbiji. Prema *Zakonu o upravljanju migracijama* (Službeni glasnik RS 107/2012), u nadležnosti KIRS-a je, između ostalog, da utvrđuje, predlaže i preduzima mere za integraciju lica kojima je priznato utočište i reintegraciju povratnika; vodi evidenciju podataka od značaja za upravljanje migracijama i uspostavi jedinstveni sistem za prikupljanje, organizovanje i razmenu podataka; redovno izrađuje migracioni profil RS (čl. 10). KIRS sarađuje sa organima državne uprave, ustanovama i organizacijama iz oblasti socijalne zaštite, zdravstva, obrazovanja, nauke, ali i sa nadležnim organima drugih vlada, kao i međunarodnim organizacijama (čl. 11).

Školske uprave sarađuju sa KIRS-om, centrima za azil (CA) i prihvatno-tranzitnim centrima (PTC) koji uključuje porodice dece i mal. bez pratnje[7], sa medijatorima, spoljnim saradnicima i savetnicima. Kako je OŠ obavezna, uključivanje u OŠ je redovnije i učestalije (Ministarstvo prosvete, Odsek za ljudska i manjinska prava u obrazovanju 2022).

2.2. Kratak pregled uključivanja dece izbeglica u vaspitno-obrazovni sistem RS

Od početka primene *Zakona o azilu* (2008), po prvi put je 2012. godine uključeno dvoje tražilaca azila u redovnu nastavu u OŠ u Bogovađi, na inicijativu nevladinih organizacija (NVO). Uključivanje dece migranata u škole nastavljeno je skromno, isključivo uz incijativu

[7] Privremeni smeštaj licima kojima je priznato pravo na utočište/dodeljena supsidijarna zaštita dodeljuje se rešenjem KIRS-a, u CS i PTC. Mal. licu bez roditeljskog staranja, kao i licu u otežanom psihofizičkom stanju, KIRS na osnovu rešenja Centra za socijalni rad obezbeđuje smeštaj u ustanovi socijalne zaštite/drugog pružaoca usluge smeštaja ili u porodičnom okruženju. Troškove smeštaja, ishrane, odeće i obuće snosi KIRS (Službeni glasnik RS, br. 107/2012, čl. 15). Uključivanje u vaspitno-obrazovne ustanove se realizuje na teritoriji opštine CA/PTC deteta.

NVO (Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila [APC/CZA] 2015). Od 2013. do 2015. godine obrazovanje dece migranata uglavnom je bilo neformalno, kroz organizaciju obrazovnih aktivnosti (poput učenja jezika, organizovanja raznih radnionica i sl.) u CA od strane NVO. U prvoj polovini 2015. godine, u OŠ je bilo upisano tridesetoro dece migranata, međutim, škole nisu bile pripremljene za prilagođavanje nastave, pa je učinak uglavnom bio minimalan, a period pohađanja škole kratak (Kozma 2018). Prema navodima Ministarstva prosvete, od šk. 2015/2016. godine, 97-98% dece migranata uključeno je u obrazovni sistem (Ministarstvo prosvete, Odsek za ljudska i manjinska prava u obrazovanju 2022).

Od početka uključivanja dece u obrazovni sistem, domaće NVO su pružale izuzetnu podršku - od pomoći deci u učenju, domaćim zadacima i savladavanju gradiva, preko obezbeđivanja prevodilaca na školskim časovima (Pavlović, Marković i Polić-Penavić 2022) do učešća u predlaganju mera za unapređenje obrazovne inkluzije. Antić i saradnici (2020) identifikovali su 37 aktivnih NVO u Srbiji od izbijanja „izbegličke" krize.[8] Među međunarodnim organizacijama na čijoj se listi strateških prioriteta nalazi obrazovanje, ističe se *United Nations Children's Fund* (UNICEF), svojim doprinosom reformama nacionalnog obrazovnog sistema.

Sistematičnije uključivanje dece u osnovno/srednjoškolsko obrazovanje započeto je 2017. godine, a u predškolsko 2020. godine, u saradnji sa školskim upravama na teritorijama smeštaja dece (Pavlović, Marković i Polić-Penavić 2022). U okolnostima produžavanja boravka izbeglica u RS, *Stručnim uputstvom za uključivanje učenika izbeglica i tražilaca azila u obrazovni sistem razvoja* (2017) definisani su koraci u proceduri uključivanja izbeglica u obrazovanje. Izbeglice se mogu upisati regularno u OŠ, bez dokaza o prethodnom školovanju, na osnovu uzrasta i provere znanja od strane posebno formiranog školskog tima. Uputstvom je utvrđena obaveza vaspitno- obrazovne ustanove da sačini *Plan podrške učeniku,* koji obuhvata program adaptacije i prevladavanja stresa, program učenja srpskog jezika, individualizaciju i prilagođavanje nastave i uključivanje u vannastavne aktivnosti (MPNTR 2017).

Tokom pandemije izazvane COVID-19 virusom, s obzirom na rigorozne mere u CA i PTC, u šk. 2020/2021. godini više od 70% učenika migranata pohađalo je nastavu onlajn, a obrazovanjem je bilo obuhvaćeno 85% migrantske populacije, i to u 22 OŠ i 10 SŠ. U slučaju onlajn pohađanja nastave, škole su dostavljale obrazovni materijal CA/PTC, dok se komunikacija odvijala putem mreže *Viber* i *Google* učionica (Ministarstvo prosvete, Odsek za

[8] Zbog ograničenja obima rada one, uprkos izuzetnom značaju za temu, neće biti navođene na ovom mestu. Detaljan pregled može se videti u izveštaju Antić i saradnika (2020).

ljudska i manjinska prava u obrazovanju 2022). Onlajn nastava pokazala je nejednak pristup obrazovanju, pre svega zbog (ne)dostupnosti tehničkih uslova za praćenje nastave, ali u kontekstu izbegličke populacije i zbog jezičke barijere i ograničenja ranije dostupne podrške, usled povlačenja NVO (Pavlović, Marković i Polić-Penavić 2022).

3. Barijere za obrazovnu inkluziju dece izbeglica u vaspitno-obrazovni sistem u Republici Srbiji

3.1. Individualni nivo

Deca izbeglice suočena su sa *multidimenzionalnom i višestrukom ranjivošću*, presecanjem dva faktora - detinjstva i izbeglištva. Kroz različite etape izbeglištva (pre izbeglištva, tokom kretanja i pri dolasku u novu zemlju), deca izbeglice izložena su brojnim rizicima koji osujećuju njihovo psiho-fizičko blagostanje. Pojedini rizici predstavljaju direktnu pretnju po život dece, poput prisilne regrutacije u oružane snage, dečijeg rada, uključenosti u krijumčarenje, eksploatacije i trgovine dece. Manje vidljivi rizici odnose se na gubitak prihoda, prestanak školovanja i neadekvatne materijalne uslove života (Jugović 2020).

Neodređenost pravnog statusa najvećeg broja dece izbeglica iz CA otežava obrazovnu inkluziju u pravno-tehničkom smislu, rezultirajući različitim interpretacijama obaveze škola i nastavnika (APC/CZA 2015).

Neodređenost dužine boravka utiče na sadržaj nastave koji im je namenjen: kraći boravci stavljaju ulogu socijalizacije u prvi plan, dok se za duži boravak predlaže period adaptacije uz intenzivnije učenje srpskog jezika (Kozma 2018). Međutim, period boravka nije unapred definisan, pa je redovno pohađanje škole neizvesno i za decu i za nastavnike.

Jezička barijera učestala je prepreka za inkluzivnu nastavu. Javlja se kao: nepoznavanje engleskog jezika od strane nastavnika, nepoznavanje srpskog jezika od strane izbeglica i/ili nepoznavanje engleskog jezika od strane izbeglica (Milojević 2019). Deca izbeglice, usled nepoznavanja jezika sredine, nalaze se u riziku od socijalne isključenosti, što se odnosi i na aktivnosti u neformalnom obrazovanju. Posmatran kao znanje i veština nastavnika i učenika, jezik može biti individualna prepreka, jer uključeni akteri pojedinačno osećaju težinu izvođenja takve nastave. Međutim, ukoliko bismo u obzir uzeli potencijalne mehanizme kojima bi jezička barijera bila prevaziđena, kao što su prevodioci, uvideli bismo institucionalne prepreke, o kojima će biti reči u nastavku.

3.2. Institucionalni nivo

Jedna od ključnih institucionalnih barijera tiče se *pristupa obrazovnoj inkluziji migranata,* baziranog na pretpostavci da će migrant boraviti kraći vremenski period u Srbiji (Kozma 2018), ali i stanovištu da je integracija način sprečavanja povratka izbeglica (Multanen 2003). U periodu kada su se izbeglice zadržavale u Srbiji u proseku nekoliko dana, prednost je data organizovanju neformalne nastave u okviru CA/PTC, a uz pomoć NVO (APC/CZA 2015). Postojeći sistem pogodan je za učenike koji su kraće u zemlji: uloga škole prevashodno je vaspitna, obezbeđujući učenicima vršnjačko druženje, strukturu dana shodnu uzrastu i sl. Iako je socijalizacija značajna za decu, motivacija dece za školovanjem opada bez sticanja novih znanja i veština (Kozma 2018). Stoga, potrebno je raditi na osnaživanju održivosti sistema, imajući u vidu dugoročne ciljeve, a ne implementaciju jednokratnih rešenja, uz stav da se radi o prolaznom izazovu (APC/CZA 2015). Osim toga, neophodna je promena posmatranja integracije kao suprotnosti povratku. Integracija je važna sa stanovišta obezbeđivanja prava bez diskriminacije i dostojanstvenog života, koji može pružiti osećaj o mogućnosti izbora i kontrole nad sopstvenim životom, kao i donošenje odluke o eventualnom povratku (Multanen 2003).

Nedostatak resursa je često navođena prepreka u funkcionisanju javnih službi. Suočen sa problemima održavanja infrastrukture, opreme, plata zaposlenih i slično, vaspitno-obrazovni sistem Srbije je u okolnostima priliva velikog broja izbeglica bio dodatno opterećen. Nedostatak resursa doveo je do nedovoljnog broja (ne)nastavnog osoblja, nastavnog materijala i opreme i dr. (Multanen 2003). U eksternom vrednovanju ustanova utvrđeno je da gotovo jedna četvrtina OŠ i jedna trećina SŠ ne ispunjava standarde kvaliteta ustanova za podršku deci iz osetljivih grupa, što ukazuje na to da bi trebalo proširiti već razvijene i dokazane mehanizme podrške ustanovama (npr. mreža profesionalaca, ugledne ustanove, horizontalno učenje). Finansiranje inkluzivnog obrazovanja treba usmeravati shodno proceni potreba ustanova za dodatnom podrškom deci, a namenske grantove shodno socio-ekonomskim potrebama opština. Međusektorsko finansiranje nije uvedeno ni na nacionalnom, ni na lokalnom nivou, što negativno utiče na sprovođenje inkluzivnog obrazovanja (Vlada RS 2021). Dodatni izazov tiče se prenosa usluga finansiranih od strane međunarodnih donatora ka državi, usled nedovoljno razvijeniih mehanizama finansiranja (Centar za istraživanje i razvoj društva IDEAS 2020).

Nedovoljno razvijene kompetencije zaposlenih u vaspitno-obzrazovnim ustanovama za interkulturalno inkluzivno obrazovanje predstavljaju posebno značajnu barijeru. U Strategiji razvoja obrazovanja i vaspitanja u RS do 2030. godine – SROVRS 2030 (Službeni glasnik RS br. 63/2021) ističe se da nastavnici nedovoljno razumeju značenje, karakteristike, upotrebu i nedostatke u izradi IOP-a, te da im nisu dovoljno razvijene pedagoške veštine. Pored toga, u susretu sa decom izbeglicama, nastavnici su bili suočeni sa *nedovoljno jasnim instrukcijama,*

nedostatkom relevantnih informacija (npr. o izbegličkom iskustvu dece) i strahom u pogledu efikasnosti metoda dotadašnje nastave (APC/CZA 2015). Većina nastavnika sprovodi nastavu predavačkog, a znatno manje interaktivnog tipa, gde je cilj da se deca uključe; ne prilagođava nastavni materijal znanju dece migranata, a pripremu nastavnog materijala vide kao glavni izazov. To ponovo rezultira prioritetizovanjem socijalizacije dece migranata, a ne njihovog obrazovanja (Save the Children 2018: 7 – 8 navedeno prema Kozma 2018). U SROVRS 2030 konstatovana je potreba za održivim ulaganjima u incijalno obrazovanje i stručno usavršavanje zaposlenih u obrazovanju, radi podizanja kompetencija za individualizaciju i diferencijaciju nastave. U Republici Srbiji „nije dovoljno unapređen sistem horizontalnog učenja (koji se u zemljama EU pokazao kao efikasan mehanizam za profesionalni razvoj nastavnika)" (Vlada RS 2021: 26). Osim nastavnika, stav koordinatora školskih timova i direktora škole o inkluziji ima značajnu ulogu na obrazovnu inkluziju dece izbeglica (APC/CZA 2015). Od početka šk. 2018/2019. godine, povećan je broj obuka koje država sprovodi u saradnji sa organizacijama civilnog društva OCD, a koje bi trebalo da rezultiraju unapređenjem i prilagođavanjem (metoda) nastave potrebama dece migranata i razvojem interkulturalnih kompetencija (Kozma 2018).

Lokacija smeštaja deteta može otežavati pristup obrazovnim institucijama, pre svega u slučajevima ruralnih sredina i udaljenosti CA od škole, kada je deci neophodno obezbeđenje prevoza do škole i nazad. Često izmeštanje dece tokom trajanja postupka dobijanja azila iz jednog CA u drugi posebno se može negativno odraziti na inkluzivni proces (Golubović 2022). Dešavalo se da se deca tek priviknu na školu u jednoj sredini, a da ih KIRS zbog daljeg odlaska u Mađarsku, prebaci u neki od CA u Vojvodini, gde borave do nekoliko meseci pre nego što krenu dalje (APC/CZA 2015).

3.3. Kulturološki nivo

Heterogenost izbegličke populacije otežava obezbeđenje odgovora za različite jezičke, etničke i kulturološke grupe (Golubović 2022). Iako se kulturni diverzitet posmatra, shodno multikulturlizmu, kao vrednost i razvojni potencijal, *kulturološke udaljenosti srpskog društva i zemalja porekla izbeglica* mogu biti otežavajući faktor za obrazovnu inkluziju[9] dece migranata, a posebno razlike u pogledu jezika.

U nutrašnja kultura institucija, društveno dominantne vrednosti i stavovi predstavljaju

[9] Utvrđivanje statusa i/ili izolovanosti učenika od okruženja može se utvrditi sociometrijskim metodom (Tadić i Momčilović 2018).

važne preduslove kvaliteta multikulturalnih praksi. Drugu ključnu kulturološku barijeru čine *nepovoljni stavovi o izbegličkoj populaciji, predrasude, diskriminacija i rasizam* domicilnog stanovništva, a posebno neposrednog okruženja, kreatora politika, aktera u okviru škole i najuže povezanih sistema. Više od polovine građana bi potpisalo peticiju kojom se podržava ograničavanje broja migranata u Srbiji, jedan od pet građana bi se pridružio protestu protiv migranata, a jedna trećina bi podržala njihovo proterivanje. Čak 40% građana gaji negativne emocije prema izbeglicama i migrantima koji dolaze iz afričkih zemalja i sa Bliskog Istoka (Bjekić i dr. 2020). Predrasude i indiferentnost pojedinih aktera u okviru vaspitno-obrazovnog sistema i kulturne različitosti otežavaju inkluziju migranata u vaspitno-obrazovni sistem. Poznavanje različitih kultura, običaja i tradicija izdvaja se kao važan faktor za inkluziju, odnosno sprečavanje diskriminacije i rasizma (Đorđević, Šantić i Živković 2018). Aktivnosti podizanja svesti kod šire javnosti o prednostima inkluzivnog obrazovanja treba da uključi i zaposlene u redovnim i specijalnim školama, jedinicama lokalne samouprave i organima vlasti zaduženim za obrazovanje, kao i zaposlene u drugim sektorima, OCD, roditelje i njihove organizacije (Vlada RS 2021).

Posebnu barijeru predstavljaju i *nepovoljni stavovi prema usmeravanju posebne podrške ka izbeglicama*. Kako pojašnjavaju Birmančević i Pavlović (2022), korišćenje targetiranja, kao metoda u javnoj politici za usmeravanje podrške ka određenoj kategoriji stanovništva, često je praćeno kontroverznim stavovima u pogledu opravdanosti sa stanovišta jednakosti, pravde, diskriminacije, načina sprovođenja u praksi, i sl. Stavovi prema „favorizovanju" određenih grupa u praktičnim politikama variraju od prihvatanja kao adekvatnog pristupa za inkluziju društveno isključenih grupa, do krajnjeg odbacivanja, kao vida diskriminacije i pojačavanja razlika (ibid).

Rezultati istraživanja socijalne inkluzije migranata Bjekić i saradnika (2019)[10] pokazuju da su prisutne brojne predrasude u vezi sa posledicama inkluzije dece migranata u škole, kao što su: zanemarivanje domicilnih učenika, nemogućnost zajedničkog školovanja zbog jezičkih razlika, intenziviranje agresivnog ponašanja/tuča (usled konflikata između „naše" i „njihove" dece), osećaj nebezbednosti dece iz opšte populacije, gubitak nacionalnog identiteta, kulture, odbacivanje dece migranata od strane dece iz opšte populacije, što može imati negativne efekte po decu migrante, favorizovanje dece migranata (Bjekić i dr. 2019: 57). Ipak, kako navode Đorđević i saradnici (2018) lokalno stanovništvo u Srbiji je generalno pozitivno reagovalo na

[10] Istraživanje je sprovedeno putem onlajn upitnika koji je popunilo 304 ispitanika iz 6 gradova u Srbiji, uzrasta od 14 do 75 godina (Bjekić i dr. 2019).

uključivanje dece migranata u OŠ. Izuzetak predstavlja opština Šid, u kojoj je najviše varirao broj dece migranata na dnevnom nivou, usled otpora lokalnog stanovništva. Nakon uspešnog prevazilaženja datog otpora, deca iz prihvatnih centara na teritoriji date opštine nastavila su da pohađaju nastavu bez smetnji (Đorđević, Šantić i Živković 2018).

4. Diskusija o rezultatima istraživanja

Cilj ovog istraživanja je bio mapirati barijere za obrazovnu inkluziju dece izbeglica u RS, analizom sadržaja dostupne literature, izveštaja i pravnih akata. Jedna od prepreka uključivanju dece izbeglica na nivou učenika odnosi se na neodređenost pravnog statusa i/ili perioda boravka u RS. Možemo reći da ovakav nalaz više ukazuje na pristup integrisanom obrazovanju umesto inkluzivnom, što podrazumeva da učenik odlazi u školu (kao posetilac), dok inkluzija znači učešće u školskom životu (Wagithunu 2014). Da bi obrazovni sistem bio dostupan, pravedan i otvoren, od prioritetnog značaja je obučavanje nastavnika za identifikovanje i pružanje podrške učenicima pod rizikom od osipanja (Vlada RS 2021).

Različita istraživanja barijere obrazovanja učenika izbeglica ispituju pomoću ekosistemskg pristupa (Downes et al. 2024; Rolls 2024). Ovaj model pruža osnovu za intervenciju na nivou mikrosistema (kroz fokus na direktne odnose učenika i negovanje odnosa sa vršnjacima) i mezosistemskom nivou (kroz podsticanje aktivnih pristupa građenju odnosa između školskog osoblja, porodice i zajednice). Makrosistemski faktori, poput društveno-političke klime, mogu uticati na iskustva osoblja unutar mikrosistema (Rolls 2024). Uticaj individualnih razlika učenika izbeglica je u interakciji sa školskim kontekstom. Na nivou makrosistema, iskustva diskriminacije se odražavaju u istraživanjima sa decom migrantima i može postojati razlika u odgovoru na humanitarnu krizu Avganistana, ukrajinskih, ruskih izbeglica. Stoga, uključivanje pojedinačnih faktora u model naglašava kako će različita deca različito komunicirati sa svojim okruženjem i obrnuto. Važno je obuhvatiti razvoj deteta u širem smislu (Rolls 2024). Za decu koja su podložna segregaciji društva, važno je osposobljavanje za život, razvijanjem ne samo intelektualnih kompetencija dece, već i emocionalnih i socijalnih (Momčilović 2017).

Holistički okvir inkluzivne škole (whole school approach) je važan za izgradnju kapaciteta u školi, privrženosti učenika školi i angažovanju zajednice (Guo-Brennan & Guo-Brennan 2019). Karakteristike inkluzivne škole za učenike migrante i izbeglice uključuju: pozitivan stav prema različitosti i inkluziji, politiku i postupke koji se bore protiv rasizma i diskriminacije, akademske programe i resurse zasnovane na potrebama novih učenika, direktore

i nastavnike sa interkulturnim znanjem, prilagođen nastavni plan i program, društvenu integraciju i koheziju između lokalnih i novopridošlih učenika, kulturološke usluge savetovanja za izbeglice i jednake mogućnosti angažovanja za roditelje. Izgradnja inkluzivnih škola uključuje: angažovanje rukovodstva, zajedničku viziju, otvoren i inkluzivan proces, vezu sa postojećim prioritetima, osnaživanje novih učenika, angažovanje u zajednici, stručno usavršavanje i promociju rezultata (ibid). Liderstvo direktora ima ulogu u mobilizaciji resursa kroz koordinisan pristup celoj školi. Kulturno relevantno liderstvo može da inspiriše nove strategije za angažovanje novih učenika i usmeravanje nastavnika da vode kulturno relevantnu nastavu. Škole mogu olakšati društvene interakcije i odnose između članova lokalne zajednice i roditelja, smanjiti rasizam i diskriminaciju i promovisati različitost i inkluziju podsticanjem dece izbeglica i porodica da podele svoja iskustva i priče iz života sa širim zajednicama. Partnerstvo sa roditeljima dece izbeglica može pomoći u tranziciji, integraciji i socijalnoj inkluziji učenika (ibid)[11]. Početna iskustva u radu sa migrantima i izbeglicama ukazuju na razbijanje stereotipa i predrasuda razvijanjem interkulturalnih kompetencija nastavnika (Stanojković i dr. 2017) menjanjem uverenja nastavnika da su samo pojedini učenici različiti (što rezultira drugačijim odnosom prema učenicima kojima je potrebna podrška) ka razumevanju da je učenje zajednička aktivnost (inkluzivna pedagogija koja omogućava učešće svih učenika u aktivnostima na času (Jokić 2021). Angažovanje nastavnika je veoma važno u inkluzivnoj školi jer oni imaju najdirektniji kontakt i odnose sa učenicima.

Dodatno, većina nastavnika sprovodi frontalnu nastavu što onemogućuje da se svi đaci uključe u nastavu. Bolja organizacija nastave, odnosno prilagođavanje nastavnog materijala potrebama i znanjima đaka migranata i primena interaktivne nastave omogućava učešće svih đaka u nastavnom procesu (Kozma 2018). Decu migrante treba uključiti uz individualizaciju i diferencijaciju (prilagođavanjem rasporeda pohađanja nastave, didaktičkog materijala, metoda i načina rada), uključivanjem u vannastavne aktivnosti i vršnjačkom podrškom. Za praćenje napredovanja učenika koristi se formativno ocenjivanje koje se ostvaruje tokom procesa nastave i učenja, čime se usmerava učenje i utvrđuju oblasti u kojima je učenicima potrebna dodatna podrška u učenju. Na taj način ocenjivanje postaje interaktivno jer u njemu učestvuju i nastavnik i učenik (Stanojković i dr. 2017).

4.1. Zaključna razmatranja i preporuke

Analiza barijera obrazovne inkluzije dece izbeglica zahteva multidisciplinarni pristup,

[11] Strategije koje mogu pomoći školama da angažuju roditelje dece izbeglica odnose se na: ugradnju jezika, kulturnih normi i znanja roditelja u nastavni plan i program i zadatke učenika, promovisanje raznolikosti u školskim aktivnostima, izložbama, savetu roditelja, sastancima (Guo-Brennan & Guo-Brennan 2019).

kao višestruki odgovor za učenike sa složenim potrebama (Downes et al. 2024). Neki od glavnih izazova sa kojima se suočava vaspitno-obrazovni sistem u obezbeđivanju jednakog pristupa obrazovanju prikazani su kroz tri nivoa: individualni, institucionalni i kulturološki.

Obrazovno uključivanje dece izbeglica predstavlja neiskorišćen potencijal za razvoj kulturno hibridnog društva i pomeranje paradigme obrazovanja ka interkulturalno inkluzivnom. U osmišljavanju odgovora vaspitno-obrazovnog sistema na višestruku ranjivost dece izbeglica neophodno je preokrenuti pristup: od fokusa ka izgradnji otpornosti deteta, potrebno je kretati se ka ojačavanju školskog okruženja i sistema oko škole, koje će omogućiti deci da budu deca. Osnaživanje održivosti sistema moguće je postići uz fokus ka dugoročnim ciljevima, imajući u vidu da je obrazovna inkluzija dece izbeglica: (1) dugoročni cilj, a ne prolazni izazov (APC/CZA 2015); (2) preduslov za delotvoran pristup pravima i eventualno donošenje odluke o povratku, a ne suprotnost povratku (Multanen 2003).

Iako su akteri iz javnog sektora, kao i OCD ostvarile veliki pomak u obezbeđivanju uslova i realizaciji obrazovne inkluzije dece izbeglica od izbijanja *Izbegličke krize*, neophodno je unapređenje i jačanje resursa, kompetencija stručnjaka za interkulturalno i inkluzivno obrazovanje i aktivnije suprotstavljanje diskriminaciji i ksenfobiji. Iz humanističke, ali i legalističke perspektive, pred vaspitno-obrazovnim sistemom je dužnost da uloži dodatne napore za prevazilaženje opisanih barijera, pri čemu osmišljavanje rešenja treba zasnivati na konceptu inkluzije, odaljavajući se od prethodno dominantne ideje integracije.

Literatura

Angelides, P., & Stylianou, T. (2011). Teacher Education in Inclusive Education. *Pedagogies of Inclusion*. Zefyri: Diadrasi.

Birmančević, J. i Pavlović, D. (2022). Od danas do sutra: radni uslovi neformalnih sakupljača sekundarnih sirovina u uslovima COVID-19 krize. *Socijalna politika*, *3*, 35–51.

Bjekić, J. i dr. (2020). *Stavovi prema migrantima i izbeglicama u Srbiji: istraživački izveštaj jun 2020.* Beograd: Psychosocial Innovation Network i Fondacija za otvoreno društvo, [https://psychosocialinnovation.net/wp-content/uploads/2020/08/Stavovi-prema-izbeglicama-i-migrantima_2020.pdf] [16. novembar 2024.]

Bjekić, J. i dr. (2019). *Socijalna inkluzija migranata: istraživanje stavova prema migracijama i preporuke za smanjenje diskriminacije*. Ženeva: Međunarodna federacija Društava Crvenog krsta i Crvenog polumeseca.

Blezynska, K. M. (2008). Constructing Intercultural Education. *Intercultural Education*, *19*(6), 537–545.

Bronfenbrenner, U. (1994). Ecological models of human development. *Readings on the Development of Children, 2(1)*, 37–43.

Đorđević, I., Šantić, D. i Živković, Lj. (2018). Deca migranti u školama u Srbiji – barijera ili izazov za novi početak. *Demografija, 15*, 73–92.

Downes, P. et al. (2024). *Promoting inclusive systems for migrants in education*. Taylor & Francis.

Engelbrecht, P. et al. (2017). Making Meaning of Inclusive Education: Classroom Practices in Finnish and South African Classrooms. *Compare*, *47*(5), 684–702.

Golubović, M. I. (2022). Istraživanje prepreka za uključivanje dece prisilnih migranata u sistem osnovnog obrazovanja u Srbiji. *Sociološki pregled*, *56*(1), 234–259.

Guo-Brennan, L., & Guo-Brennan, M. (2019). Building welcoming and inclusive schools for immigrant and refugee students: Policy, framework and promising praxis. In: *Education, immigration and migration: Policy, leadership and praxis for a changing world* (A. Khalid, ed.). Emerald Publishing Limited, 73–93.

Jokić, T. Z. (2021). *Psihološka tranzicija ka inkluzivnom nastavniku u kontekstu inkluzivne obrazovne politike* (doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Jugović, A. (2020). *Društveno osetljive grupe: perspektive i politike*. Beograd: IP Partenon i Zavod za udžbenike.
Lutovac, Z. (2016). Migracije i evropske integracije Srbije. *Stanovništvo*, *54*(1), 41–63.

Milojević, S. (2019). *Pristup migranata pravu na obrazovanje u Republici Srbiji*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Momčilović, M. (2017). *Inkluzija u očima nastavnika*. Beograd: Zadužbina Anderejević.

Multanen, E. (2003*). Izbeglice i raseljeni kao ugrožene grupe i njihovo uključenje u Strategiju za smanjenje siromaštva (studija i preporuke).* Beograd: Grupa 484. [file:///C:/Users/HP/Desktop/Izbeglice-i-IRL-kao-ugrozene-grupe-i-njihovo-ukljucenje-u-Strategiju-za-smanjenje-siromastva-2003-grupa-484.pdf] [16. novembar 2024.]

Pavlović, D., Marković, V. i Polić Penavić, S. (2022). Mapiranje usluga javnog i civilnog sektora u zaštiti migranata i tražioca azila tokom pandemije Covid-19 u Republici Srbiji. U: Godišnjak, Beograd: Fakultet političkih nauka., *16*(27), 99–119.

Rolls, A. (2024). *"The whole point about working with refugees is to recognise that we're all humans at the end of the day": The impact of ReStoRE: an intervention with school staff supporting the emotional well-being of refugee students, on staff self-efficacy and staff well-being, using a relationship-focused ecosystemic model and Solution Circles* (doctoral dissertation). UCL (University College London). [https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10196246/]

Sorkos, G., & Hajisoteriou, C. (2021). Sustainable intercultural and inclusive education: Teachers 'efforts on promoting a combining paradigm. *Pedagogy, Culture & Society, 29(4)*, 517–536.

Tadić, R. i Momčilović, M. (2018). Socialization of a gifted student in a class. In: *Giftedness, education and development: international thematic collection of papers* (L. Marinković, M. Šćepanović, eds.). Novi Sad: Mensa Srbije, 48–63.

Thompson, N. (2001). *Anti-discriminatory practice*. Third ed. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave.

Wagithunu, M. N. (2014). Teachers 'Attitudes as a Factor in the Realization Inclusive Education Practice in Primary Schools in Nyeri Central District. *Mediterranean Journal of social sciences, 5(5)*, 117–134.

Žegarac, N. i dr. (2021). *Zaštita dece u migracijama: pristup zasnovan na pravima*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu.

Žegarac, Nevenka, Aleksej Kišjuhas & Ivana Koprivica. (2016). *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu.

Izvori

Antić, M., Đorđević, B., Milojević, A., Pavlović, D., Perišić, N. & Antić, D. (2020). Deliverable 1.2 - *The current and future needs regarding migration, integration and governance related research in Serbia: mapping of stakeholders at the national level.* [https://migrec.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2020/04/Deliverable-1.2.pdf]

APC/CZA: Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila (2015). *Migracije i obrazovanje - Izazovi integracije dece migranata/azilanata u obrazovni sistem u Republici Srbiji.* Beograd: CIJP i APC/CZA. [https://www.azilsrbija.rs/wp-content/uploads/2018/11/MIGRACIJE-I-OBRAZOVANJE-izazovi-integracije-dece-migranata-azilanata-f.pdf1] [16. novembar 2024.]

KIRS: Komesarijat za izbeglice i migracije Republika Srbija (n.d.). *Centri za azil i prihvatni centri*, [https://kirs.gov.rs/lat/azil/centri-za-azil-i-prihvatni-centri] [18. novembar 2024]

Kozma, R. (2018). *Obrazovanje dece migranata u Srbiji (osnovnoškolsko obrazovanje).* Beograd: Fondacija Fridrih Ebert. [https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/15003.pdf] [16. novembar 2024.]

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja [MPNTR]. (2016). *Pravilnik o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja*. Službeni glasnik Republike Srbije. br. 22/2016.

MPNTR: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2017). *Stručno uputstvo za uključivanje učenika izbeglica i trazilaca azila u obrazovni sistem*. br. 601-00-00042/2017-18.

Ministarstvo prosvete, Odsek za ljudska i manjinska prava u obrazovanju. (2022). Obrazovanje učenika migranata, tražilaca azila i izbeglica. [https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2022/11/obrazovanje-ucenika-migranata-izbeglica-nov-2022.pdf] [16. novembar 2024.]

Narodna skupština Republike Srbije. (2006). *Ustav Republike Srbije*. Službeni glasnik RS, br. 98/2006 I 115/2021.

Narodna skupština Republike Srbije. (2012). *Zakon o upravljanju migracijama*. Službeni glasnik RS, br. 107/2012.

Narodna skupština Republike Srbije. (2018). *Zakon o azilu i privremenoj zaštiti*. Službeni glasnik RS. br. 24/2018.

Narodna skupština Republike Srbije. (2018). *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*. Službeni glasnik RS. br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020, 129/2021 i 92/2023.

Narodna skupština Republike Srbije. (2021). *Zakon o zabrani diskriminacije*. Službeni glasnik RS, br. 22/2009 i 52/2021.

Stanojković, D., Panjković, Lj., Todić, M., Arbutina, Lj., Ranković, T., Cenerić, I., Veselinović, Ž., Čekić-Marković, J., Vušurović-Lazarević, A., Vuković, S., Stanić, K., Nedeljković, V. & Beker, K. (2017). *Priručnik za škole u realizaciji Stručnog uputstva za uključivanje učenika izbeglica/tražilaca azila u sistem obrazovanja i vaspitanja: različitost u školi 21. veka.* Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i y [https://www.unicef.org/serbia/media/14891/file/prirucnik_za_skole.pdf] [19. novembar 2024.]

Vlada Republike Srbije. (2009). *Strategija za upravljanje migracijama*. Službeni glasnik RS. 05 br: 019-4685/2009. Vlada Republike Srbije. (2021). *Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u RS do 2030. godine*. Službeni glasnik RS, br. 63/2021.

Centar za istraživanje i razvoj društva IDEAS. (8. 7. 2020). *Jačanje dečje zaštite i inkluzije dece izbeglica u Srbiji*, [https://ideje.rs/hello-world/] [16. novembar 2024]

CHALLENGES OF INCLUSIVE EDUCATION FOR REFUGEE CHILDREN IN THE REPUBLIC OF SERBIA: AN INTERDISCIPLINARY APPROACH

MARIJANA MOMČILOVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA
ANDREA LESKUR, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF POLITICAL SCIENCE, SERBIA
JELENA BIRMANČEVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

Social inclusion of refugees provides the development potential for building cultural diversity and social justice. Prolonged detention of refugees in the Republic of Serbia (RS) brings into focus the issue of realizing children's right to education. Although the right to education is universal, establishing a sustainable system that enables the educational inclusion of refugees encounters various challenges at different levels, as well as through their mutual interactions. This paper examines the challenges of including refugee children in the educational system of RS across multiple levels and through interdisciplinary approach. Individual level: uncertainty regarding the legal status and/or duration of stay of refugee children, lack of proficiency in Serbian or English among students or teachers, significant distance between the refugee child's accommodation and educational institutions, or frequent changes in location. Institutional level: inadequate approaches to educational inclusion of migrants (based on assumptions such as (a) the temporary stay of refugees in RS; (b) opposition to inclusion due to its perceived contradiction with repatriation), lack of resources, and insufficiently developed competencies among education system staff for intercultural and inclusive education. Cultural level: cultural distance between Serbian society and refugees 'countries of origin, unfavorable societal attitudes towards migrants, prejudice, racism, discrimination, and unsupportive attitudes towards policies or programs targeting refugees. The multiple barriers to the inclusion of refugee children require interdisciplinarity, the provision of systemic support by all relevant institutions. It is essential to strengthen competencies for intercultural and inclusive education, establish mechanisms for additional funding, and prevent discrimination and segregation of refugee children. Inclusive schools, as opposed to mere integration into the education system, represent a bridge towards building an inclusive and socially just society.

Keywords: barriers to inclusive education, educational inclusion, educational system, interdisciplinary approach, multicultural education, refugee children, refugee crisis, right to education.

Olivera Urošev Palalić[1]
ORCID: 0009-0002-0125-2181
821.163.41:373.3
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976010

INTERDISCIPLINARNOST I MULTIDISCIPLINARNOST U OSNOVNOŠKOLSKOJ KNJIŽEVNOSTI I PRIMENA PREDIKTIVNOG ALGORITMA

Cilj rada je da ukaže na značaj primene interdisciplinarnog i multidisciplinarnog pristupa u osnovnoškolskoj književnosti kroz praktične primere nastave. Ukazaće se na značaj povezivanja književnosti i različitih umetničkih disciplina, kao i na nov nastavni metodički pristup obradi književnih dela – povezivanjem različitih medija radi lakšeg razumevanja, primenom principa očiglednosti u nastavi. Nadalje, primenom metode mašinskog učenja ukazaće se na značaj implementiranja ove metode u nastavu književnosti kroz prediktivni algoritam. Primenom ovog nadgledanog učenja ukazaće se na dobrobiti korišćenja prediktivnosti. Primenom prediktivnog algoritma, ukazaćemo na promenu metodičkog pristupa u obradi književnog dela u osnovnoj školi. Dobijeni rezultati će uticati na (1) generalizaciju pojmovnog shvatanja i postignuća novih generacija, a (2) pojedinačno, ukazaće na očekivane mogućnosti svakog učenika i njegovih postignuća, da bi se ona, u skladu s predikcijom, korigovala ili unapredila u nastavi srpskog jezika i književnosti u osnovnoj školi.
Ključne reči: interdisciplinarnost, osnovnoškolska književnost, prediktivni algoritam

1. Osnovnoškolska književnost

Književnost u osnovnoj školi treba da bude podsticajna za učenička *uživljavanja* i kasnija tumačenja dela. Prvobitno, ona je doživljajno usmerena, da bi u starijim razredima doživljaj nadograđen maštom učinio interpretaciju književnog dela potpunom, neponovljivom i osobenom. Za razliku od književnih dela koja se u srednjoj školi obrađuju i koja su razvrstana po istorijskim periodima, književna dela u osnovnoj školi strukturirana su tematski. Ovako orijentisana nastava književnosti pomaže nastavniku da čas organizuje interdisciplinarno, jer većinom, interdisciplinarna nastava je tematska, dok tematska ne mora biti interdisciplinarna (Šefer & Ševkušić 2007).

Proučavanje književnosti u osnovnoj školi ima za zadatak da kroz čitanje književnih dela učenike starijih razreda privoli književnosti, da učenici razvijaju čitalačke kompetencije, moralno prosuđuju, razvijaju kreativne, stvaralačke potencijale i kritičko mišljenje. Estetsko doživljavanje i proširivanje *mesta neodređenosti* maštom, imaginacijom i igrom čini nastavu

[1] olivera.u.palalic@gmail.com

zanimljivom i kooperativnom u odnosu učenik–književno delo, dok je razvoj stvaralačkog učeničkog potencijala i stvaralačkog mišljenja drugi segment učeničkih razvojnih mogućnosti.

2. Interdisciplinarnost i multidisciplinarnost u nastavi srpske književnosti u osnovnoj školi

Stvaralačko mišljenje prolazi kroz faze: (1) *pripreme* (2) *inkubacije* (3) *iluminacije* i (4) *verifikacije.* Ove faze prisutne su pri svakom rešavanju problema (Grandić & Gajić 1998: 115–116; Rot 1979: 156). Kroz navedene procese učenici razvijaju kako kritički, tako i empatijski stav, samoevaluaciju, refleksiju i ispoljavaju ličnu kreaciju. Stvaraju produkt i tako povezuju verbalno sa vizuelnim. Veza metodičkog principa očiglednosti zasnovanog na tvrdnji da se viđeno bolje pamti, daje jasnu interdisciplinarnu vezu s nastavom likovne umetnosti. Stoga, ističemo značaj primene interdisciplinarnog i multidisciplinarnog pristupa u osnovnoškolskoj književnosti. Posebno je važno usvojiti princip interpretacije teksta ilustracijom, jer:

„u toku procesa interpretacije teksta ilustracijom kod učenika se razvijaju stvaralačke aktivnosti. Prvobitno čitanje teksta, zatim interpretacija, podstiču ove aktivnosti ukoliko su dobro metodički vođene. One nastaju kao produkt učeničkih znanja, veština i umenja koja su stekli tokom interpretacije teksta. Podsticane su čitanjem i tumačenjem samog dela" (Urošev Palalić 2024: 38).

Osvrnućemo se na činjenicu da je „književnost u razvoju srpske kulture imala različite funkcije: prosvetiteljsku, obrazovnu, političku, da bi dostigla svoj najuzvišeniji cilj kroz etičko i estetsko ostvarivanje" (Knežević 2017: 51). Ovi ciljevi nastave ostvaruju se interdisciplinarnim pristupom. Ukazaćemo da multidisciplinarni pristup prethodi interdisciplinarnom sagledavajući naučne discipline i funkcije nauke o književnosti. Uviđamo da se discipline mogu posmatrati posebno, ali i interaktivno. Shematski prikaz dat je na Slici 1 i Slici 2. Ukoliko posmatramo svaku nauku pojedinačno, uočićemo da svaka nauka sagledava tematiku iz svoje perspektive: npr. ukoliko se bavimo psihološkim portretom osobe, bavimo se psihologijom. U toku interpretacije književnoumetničkog dela, kroz postupke junaka, njegovo govorenje u delu i šta drugi likovi o njemu govore – tumačimo lik. Međutim, ukoliko povežemo psihološka znanja s tumačenjem likova, tada zalazimo u domen ličnosti. Na taj način, multidisciplinarnost transponuje se u interdisciplinarnost.

Na Slici 1 dat je prikaz multidisciplinarnosti u književnosti. Naime, u području obrazovno-vaspitnog rada u nastavi književnosti, svaka naučna disciplina sagledava književnost sa svog stanovišta, svaka je istražuje za sebe i u uzajamnom su odnosu.

Slika 1: Multidisciplinarnost u osnovnoškolskoj književnosti

Slika 2: Interdisciplinarnost u osnovnoškolskoj književnosti[2]

Na Slici 2, predstavili smo interdisciplinarni pristup nauci o književnosti kroz više naučnih disciplina koje su u međusobnoj interakciji, ali i interakciji s nastavom književnosti. Procesi kroz koje se odvija interdisciplinarnost mogu biti primena istraživačkih i projektnih metoda, ali i prediktivnog algoritma, o čemu će biti reči. Prilikom primene interdisciplinarnog

[2] Grafički prikazi su doprinos autora.

pristupa tumačenju učeničkih analitičkih kompetencija, tumačenja mogu biti organizovana u celine što olakšava pristup interpretaciji dela.

3. Interdisciplinarnost – primeri iz prakse

Ukazaćemo na važnost povezivanja književnosti s različitim umetničkim disciplinama, kao i na upotrebu savremenih nastavnih metoda koje uključuju integraciju različitih medija, čime se, primenom principa očiglednosti, omogućava bolje razumevanje književnog dela.

Predlaže se povezivanje književnog dela i:

1) muzičke umetnosti
2) likovne umetnosti i ilustracije
3) dramskog iskaza
4) filma
5) digitalnog medija
6) veštačke inteligencije (prediktivnog algoritma).

Projektno orijentisani zahtevi nastave od procesa planiranja, organizovanja, realizacije, vrednovanja i evaluacije čine spoj umetničkih disciplina, u kojima učenici sami biraju temu u vezi s delom i neposrednim okruženjem. Ovo je značajan metodički pristup, jer učenički impuls ka domenu umetničkog, kreativnog stvaralaštva dovešće do zadovoljstva u realizaciji i interpretaciji književnog dela. Uticaće na razvoj timskog duha, odgovornosti za zajednički realizovano, kao i na razvoj divergentnog mišljenja. Često se interdisciplinarni pristup naziva i pristupom *podučavanja razmišljanju* (eng. *the teaching of thinking*) (Jacobs et al. 2004). Interaktivnost i interdisciplinarnost, na primeru iz pedagoške prakse, pokazaće projektna istraživanja koja od vrsnog pedagoga u učionici zahtevaju saradnički odnos s učenicima, pomoć oko realizacije ideja, kreativne smernice i praćenje rada.

Pri formulisanju nastavnih jedinica/tema uzimaju se u obzir mogućnosti škole, potrebe učenika i raspoloživih resursa. Motivacija učenika za rešavanje problema zavisi od njegove procene koliko je sposoban da uspešno reši zadatak, kao i od značaja koji učenik pridaje tom zadatku (MPNTR 2016). Treba iskazati veru u učenička postignuća, entuzijazam i nadu u zajedničko ostvarenje s akcentom na to šta učenici znaju i šta bi želeli da saznaju.

Neizostavno je sagledavanje odeljenja u celini, s isticanjem razvojnih, potencijalno jakih strana kako grupe, tako i pojedinca, kroz usklađenost i korelaciju cilja časa i ishoda čijem se ostvarenju interdisciplinarnom nastavom teži. Na taj način razvijaće se i međupredmetne kompetencije.

Ovakvom saradničkom nastavom moguće je nastavu književnosti realizovati kroz sledeća povezivanja. Iz nastavnih sadržaja u Tabeli 1 izdvojićemo u nastavku pojedine:

Tabela 1: Primeri povezivanja nastavnih sadržaja književnosti i drugih medija

Predmeti/discipline	**Tematika**	**Forma/medij**
Biologija, srpski jezik i književnost (SJK), matematika	Ekološke teme; teme iz života (proizvodi, zdravlje, ishrana, poroci)	Izveštaj, vest, reportaža
SJK i strani jezici	Praznici	Tematski sastavi
<u>SJK romani za decu:</u> J. Petrović *O dugmetu i sreći* B. Ćopić *Orlovi rano lete* F. Molnar *Dečaci Pavlove ulice* A. Naneti *Moj deka je bio trešnja* Mark Tven *Tom Sojer* Igor Kolarov *Agi i Ema*	Umetnost u različitim medijima	Film *Zlogonje* Istoimeni film *Dečaci Pavlove ulice* Мультфильм Ольги и Татьяны Полиектовых *Мой дедушка был вишней* Istoimeni filmovi: *Tom Sojer*, *Agi i Ema*
<u>SJK dramski tekstovi</u>: Ljubiša Đokić *Biberče* Kosta Trifković *Izbiračica* J. S. Popović *Pokondirena tikva* Duško Radović *Kapetan Džon Piplfoks* Branislav Nušić *Sumnjivo lice* Dušan Kovačević *Svemirski zmaj*		Drama (u pozorištu; internet prikaz)
Prozni tekstovi	Interpretacija ilustracijom (Urošev Palalić, 2024: 37)	Papirna ilustracija, poster–bilbord, animacija, igrica

Imenovanim postupcima se u nastavi pristupa s više strana i iz različitih perspektiva, što doprinosi činjenici da učenici interpretiraju delo uviđanjem intertekstualnih i interdisciplinarnih veza studioznim čitanjem, posmatranjem, poređenjem i interpretacijom. Ovakvim metodološkim pristupom ostvaruje se veća kreativnost i posvećenost učenika, kao i „intelektualni, emotivni i duhovni razvoj učenika" (Roeders 2003: 45). Stvaralački pristup omogućava učeniku da „staru" temu ili nastavni problem sagleda na nov način. S obzirom da se različiti sadržaji, u našem slučaju teme iz oblasti književnosti i različitih umetničkih disciplina, povezuju u određene tematske celine, pri interpretaciji književnog dela analiziramo

i ilustraciju, muziku, dramu, film. Povezujući i sagledavajući delo s različitih aspekata umetničkih predmeta, dobrobit u primeni interdisciplinarnosti vidimo u (1) radu u malim grupama (2) kreativnoj igri i (3) istraživačkom radu (Šefer & Ševkušić 2007: 363). Prilikom ovakvog pristupa nastavi uočavaju se pozitivni efekti u oblasti kreativnog rešavanja problema, kritičkog mišljenja i boljeg rasuđivanja (Pljakić & Tadić 2021: 4).

Praktično, primena interdisciplinarnosti u nastavi književnosti trebalo bi da prođe sledeće faze:

1) u okviru teme usaglasiti celine kao i medije pristupa
2) odrediti metod rada na temi (rad u paru, grupni ili timski rad)
3) imenovati u grupi zaduženja iz različitih umetničkih polja ili medija s istim ciljem nastavnog časa tumačenja, odnosno obnavljanja nastavnih sadržaja
4) koristiti što više različitih pristupa/medija: film, ilustraciju, dramski prikaz, strip
5) vremenski ustanoviti dinamiku rada
6) zajednički napraviti instrument evaluacije rada, odnosno samoevaluacije učešća učenika u realizaciji časova
7) vrednovati učenička postignuća.

Najbolje je u primerima povezivanja, ukoliko tema dopušta, integrisati znanja iz učeničkog najbližeg okruženja (npr. nazive imena ulica, značaj i naziv škole, reka u naseljenom mestu, stručnjak iz domena na koji se odnosi tema i sl.) jer se na taj način postiže efikasnije učenje.

Interdisciplinarni pristup podrazumeva prepoznavanje potrebe bavljenja određenim problemom/temom kroz istraživačku strategiju, i rešavanje problema. Da bi se interdisciplinarnost ostvarila, nastavnik mora dobro da poznaje sadržaje nastavnih programa (Petrić 2019). Shodno tome:

„Primena interdisciplinarnog pristupa u nastavi može veoma podsticajno i motivišuće da utiče na učenike, istraživači ističu da ona ima pozitivne efekte i na nastavnike. Kada timovi nastavnika/učitelja rade zajedno, kada razvijaju efikasne nastavne jedinice, oni često imaju pojačan osećaj kolegijalnosti i entuzijazma, što podstiče kolegijalnost školske zajednice u celini" (Čarapić 2018: 1750).

Učenici koji učestvuju u interdisciplinarnim projektima bolje razumeju raznovrsne ideje jer su suočeni s različitim pristupima nastavnim sadržajima. S obzirom da ovakvi pristupi mogu poboljšati motivaciju, angažovanje i veštine učenja, škole koje primenjuju interdisciplinarne metode često beleže bolje rezultate na standardizovanim testovima.

4. Metodološki okvir istraživanja

4.1. Prediktivni algoritam

Prediktivni algoritam spada u domen nadgledanog mašinskog učenja. Načini učenja, odnosno „obučavanja" zavise od podataka koji se obrađuju. Principi funkcionisanja algoritma jesu takvi da oni putem procesa obučavanja uočavaju skrivene obrasce među podacima te na taj način najčešće daju bolju predikciju od klasične statističke obrade.

Postoji nekoliko tipova algoritma: (1) stabla odlučivanja (2) Support-Vector Machine (3) neuralne mreže (4) metoda *k* najbližih suseda.[3] Navedeni algoritmi obavljaju procese klasifkacije i regresije. Opredelili smo se za prikaz primene prediktivnog algoritma primenom neuralne mreže na uzorku od 81 ispitanika, kako bismo dobili preciznije predviđanje od klasične statističke obrade. Povezivanjem nastave književnosti i jezika i prediktivnog algoritma, povezujemo dve naučne discipline koje se međusobno integrišu, dok ukoliko bismo poredili rezultate dobijene primenom prediktivnog algoritma i statističkih podataka, zašli bismo u domen multidisciplinarnosti, što nam nije cilj.

Svi procesi prediktivnog algoritma prolaze faze:

1) modelovanja

2) „obučavanja"

3) evaluacije.

4.2. Koncept neuralne mreže

Neuralne mreže (*Neural Networks* – NN) su sredstvo za mašinsko učenje, u kojem računar uči da izvrši neki zadatak analizirajući primere „obuke." Najčešće primeri su unapred ručno obeleženi (Hardesty 2017). Mreže se sastoje od gusto povezanih elemenata (takozvanih čvorova, "nodes") koji rade u isto vreme prilikom „obučavanja" mreže i koji su organizovani po programskim arhitekturama. Nastanak ovih mreža inspirisan je biološkom strukturom neurona u mozgu i vezuje se za 1943. godinu i članak Vorena Makaloka (Warren McCulloch) i Voltera Pitsa (Walter Pitts) „Logički račun ideja svojstvenih nervnoj aktivnosti" ("A Logical Calculus of Ideas Immanent in Nervous Activity"). Podaci u okviru mreže i čvorova kreću se u samo jednom pravcu. Pojedinačni čvor može biti povezan s nekoliko čvorova ispred njega, od kojih prima podatke, i nekoliko čvorova iza njega, kojima šalje podatke (Hardesty 2017). U neuralnoj mreži između tih slojeva nalaze se skriveni slojevi koje

[3] U okviru mašinskog učenja različiti autori definišu nekoliko tipova algoritama. Opredelili smo se za najčešće korišćene, dok se za početnu osnovu uvida u tematiku može koristiti izvor: Nikolić, M. & Zečević, A. (2018). *Mašinsko učenje*. [http://ml.matf.bg.ac.rs/readings/ml.pdf]

mreža prepoznaje (Mashood & Millbank 2016). U datim podacima mreža otkriva nepoznate obrasce ili vrši proces klasifikacije kroz proces učenja.[4] U procesu učenja imamo projektovanje mreže (modelovanje) i definisanje procesa učenja (obučavanje) (Ling 2010).

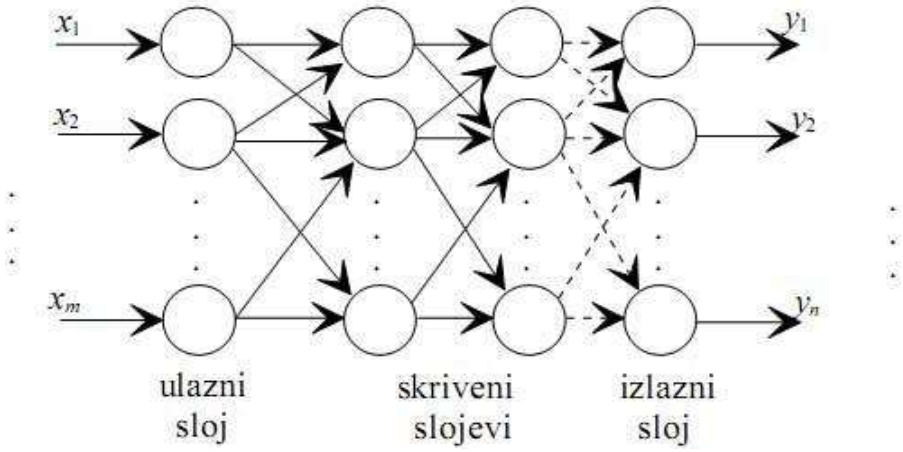

Slika 3: Višeslojna mreža[5]

4.3. Cilj, instrument i uzorak

Cilj ovog dela rada bio je da prikažemo još jedan vid interdisciplinarnog pristupa nastavi srpskog jezika i književnosti. Naime, prikazali smo primenu neuralnih mreža kroz predviđanje poklapanja učeničkih rezultata na završnom ispitu iz srpskog jezika i književnosti u odnosu na standardizovani test kojim se učenici testiraju pri upisu u prvi razred. Na ovaj način, u pedagoškoj praksi moguće je ubuduće, primenom istog algoritma na drugačijem skupu, s preciznijom generalizacijom vršiti predviđanja rezultata završnog testa. Rezultati bi mogli biti korisni za generalizaciju pojmovnog shvatanja i postignuća (1) novih generacija, a (2) pojedinačno, ukazali bi na očekivane mogućnosti svakog učenika i njegovih postignuća.

Za primenu mreže mogu se koristiti programski alati *MATLAB*, *C++*, *MATHEMATICA Neural Network*, a mreže predstavljaju jedan od najčešće upotrebljenih oblika veštačke inteligencije. Za potrebe unosa, obrade/predikcije podataka u toku modelovanja, opredelili smo se za programski paket MATLAB. Pre unosa podaci su prilagođeni radu u matematičkoj formi koju paket zahteva.

[4] Preuzeto sa: https://www.automatika.rs/baza-znanja/neuralne-mreze/uvod-u-neuralne-mreze.html
[5] Kao i za fusnotu 4.

Uzorak ispitanika bio je 81 sa predobradom ulaznih parametara koje smo definisali. Obuhvatili smo generaciju učenika koja je prvi razred osnovne škole upisala školske 2015/2016. godine, a 2022/2023. godine završila osmi razred.

Ulazni parametri ticali su se: pola, postignuća na testu upisa u 1. razred, školske spreme roditelja, levorukosti/desnorukosti dece, strukture novoformiranog odeljenja pri upisu. Izlazni parametar koji smo definisali, u skladu s ciljem primene neuralne mreže, je: postignuće na završnom ispitu iz srpskog jezika.

5. Rezultati

U toku procesa rešavanja problema, odnosno „treniranja/obučavanja" modela, primenjena je neuralna mreža sa 100 epoha „obučavanja", dok smo u evaluaciji podataka došli do sledećih rezultata. Najveći koeficijent korelacije od svih ulaznih parametara ima ulazni test (0.38). Izlazni podaci primenom neuralne mreže korelišu 0.45 (maksimalna korelisanost 1.00) i to na osnovu pola učenika, postignuća na testu upisa u 1. razred, školske spreme roditelja, da li je učenik levoruk/desnoruk, odnosno, strukture novoformiranog odeljenja pri upisu. Stepeni korelacije prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2: Korelacija ulaznih i izlaznih podataka

Ulaz	Korelisanost sa izlazom
Pol	-0.17
Postignuće: ulazni test	0.38
Školska sprema roditelja	0.38
Odeljenje 1	-0.27
Odeljenje 2	-0.12
Odeljenje 3	0.22
Odeljenje 4	0.16

Uvidom u Tabelu 2 uočavamo da je primenom neuralne mreže dobijeno preciznije predviđanje učeničkog osvajanja bodova na završnom ispitu iz srpskog jezika. Učeniku je na osnovu prvog ulaznog testa i ocene 44 (73.3%), neuralna mreža predviđala 53.36% osvojenih bodova. Na završnom testu učenik je postigao 10 bodova (50%). Zaključujemo da je predviđanje mreže na osnovu ulaznih podataka u skladu s postignućem na završnom testu, čime smo potvrdili naš cilj upotrebe neuralne mreže. Ovaj ilustrativni primer jednog od 81 ispitanika, pokazuje kako na pojedinačnom primeru može da se predvidi učeničko postignuće i time

usmeri nastava ka boljoj rezultiranosti. Uočavamo značaj primene neuralne mreže u nastavi srpskog jezika i književnosti i njene veze s prediktivnim algoritmom. Ovakvom primenom neuralne mreže, ukoliko bismo pratili učeničko postignuće na ulaznom testu, mogli bismo preciznije i individualizovanije da pristupamo svakom učeniku u smislu zahteva i podsticaja. Međutim, ne bi se od učenika očekivala samo izvrsnost ili suprotno tome, već bi se uvek težilo razvoju datih pokazanih potencijala, utvrđivanjem veština kojima učenik vlada, ali i prepoznavanjem potrebe za razvoj onih u kojima je manje uspešan (npr. grafomotorika, verbalni iskaz).

Prednost primene neuralne mreže ogleda se u kvalitetnijoj obradi ulaznih podataka, boljoj predikciji i paralelnoj obradi podataka u odnosu na statistički metod koji sagledava pojedinačno date ulaze, te na osnovu diferencijacije pratimo i „umrežavamo" informacije i donosimo zaključke. Važno je istaći da je za uspešnu primenu neuralne mreže značajno prikupiti što više podataka kako bi mreža uočila i naizgled nekorelisane veze u čemu se ogleda njena prednost.

6. Zaključak

U nastavi je nužno podsticati potencijale učenika ka *zoni narednog razvoja*. Primena rezultata neuralne mreže pokazuje nam da predviđanja koja mreža daje, odnosno korelisanost podataka, mogu uticati na promenu pristupa razvoju učeničkih, kako individualnih potencijala, tako i razvoju potencijala i rezultata postignuća odeljenja, odnosno grupe. Interdisciplinarni pristup u nastavi književnosti podstiče aktivnu ulogu učenika u nastavnom procesu, te je ona značajna ne samo za razvoj kreativnosti i kritičkog mišljenja već i kooperativnog rada učenika. Primenom interdisciplinarnog pristupa, jača se sposobnost shvatanja, povezivanja činjenica i rešavanja problema. Navedeni primeri i predlozi mogu podstaći pozitivne pedagoške implikacije u nastavnoj praksi i omogućiti ne samo razvoj učeničkih interpretativnih kompetencija već i utemeljenje književnih i pojmovnih znanja sagledanih iz šire perspektive. Izdvojeni problemi nastave i nastavne teme mogu se pojmiti na nov način.

U svetlu činjenice da književnost godinama unazad uspostavlja interdisciplinarni odnos s društveno-humanističkim naukama i stvarnim životom, nastojali smo da pokažemo da je moguće povezati nastavu srpskog jezika i književnosti i sa savremenim pristupom u nauci, korišćenjem prediktivnog algoritma – primenom metode neuralne mreže.

Literatura

Čarapić, K. (2018). Educational effects of integrative teaching in elementary school. *Knowledge – International Journal*, *23*(6), 1749–1755. [https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/3362] [November 19, 2024.]

Grandić, R. & Gajić, O. (1998). *Teorije intelektualnog vaspitanja.* Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.

Jacobs, H. H. et al. (2004). *Interdisciplinary Learning in Your Classroom*. [https://www.thirteen.org/edonline/concept2class/interdisciplinary/index.html] [November 16, 2024.]

Knežević, M. (2017). Epska narodna pesma u nižim razredima osnovne škole (etičke i estetičke vrednosti). U: *Inovacije u vaspitanju i obrazovanju: digitalizacija, inovativni programi i modeli* (Ž. Milenović & S. Vidosavljević, ur.). Leposavić: Učiteljski fakultet, 47–55.

Ling, S. (2010). A new neural network structure: node-to-node-link neural network. *Journal of Intelligent Learning Systems and Applications*, *2*(1), 1–11. doi: 10.4236/jilsa.2010.21001

Mashood, B. & Millbank, G. (2016). Advances in theory of neural network and its application. *Journal of Behavioral and Brain Science*, *6,* 219–226. doi: 10.4236/jbbs.2016.65022.

Petrić, M. (2019). Integrativni pristup u nastavi srpskog jezika u mlađim razredima osnovne škole. U: *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta u Prizrenu – Leposaviću 13* (E. Marković & S. Minić, ur.). Leposavić: Učiteljski fakultet u Prizrenu – Leposaviću, 219–224.

Pljakić, G. & Tadić, A. (2021). Školski uzrast kao prediktor kvaliteta grupnog donošenja odluka učenika – perspektiva nastavnika. *Inovacije u nastavi, 34*(2), 1–11.

Roeders, P. (2003). *Interaktivna nastava – dinamika efikasnog učenja i nastave*. Beograd: Filozofski fakultet – Institut za pedagogiju i andragogiju.

Rot, N. (1979). *Opšta psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Šefer, J. & Ševkušić, S. (2007). Misliti u vremenu i prostoru: predlozi za izmene u programu predmeta poznavanje društva. *Nastava i vaspitanje, 4,* 361–373.

Urošev Palalić, O. (2024). *Primena ilustracije kao umetničkog sredstva u interpretaciji književnog dela u osnovnoj školi* (doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Izvori

Uvod u neuralne mreže. [https://www.automatika.rs/baza-znanja/neuralne-mreze/uvod-u-neuralne-mreze.html] [5. maj 2021.]

Hardesty, L. (2017). Explained: Neural networks. MIT News Office, [https://news.mit.edu/2017/explained-neural-networks-deep-learning-0414] [September 20, 2024.]

MPNTR. (2016). Unapređenje kvaliteta nastave – razvoj ključnih kompetencija kroz multidisciplinarni pristup. *Saradnjom do znanja*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

INTERDISCIPLINARITY AND MULTIDISCIPLINARITY IN ELEMENTARY SCHOOL LITERATURE AND APPLICCATION OF THE PREDICTIVE ALGORITHM

OLIVERA UROŠEV PALALIĆ, ŽARKO ZRENJANIN ELEMENTARY SCHOOL, ZRENJANIN, SERBIA

Summary

The aim of the work is to point out the importance of applying the interdisciplinary and multidisciplinary approach in elementary school literature through specific teaching examples. It will point out the importance of connecting literature and different artistic disciplines, as well as a new teaching methodical approach to the processing of literary works – by connecting different media for easier understanding of the literary work, applying the principle of obviousness in teaching. Furthermore, by applying the machine learning method, the importance of implementing this method in the teaching of literature through a predictive algorithm will be pointed out. Applying this supervised learning will demonstrate the benefits of using predictability. It will be shown on the sample of respondents (N=81), using a predictive algorithm, which gives better results than statistical data processing, that the results of applying this algorithm will indicate a change in the methodical approach in the processing of literary works in elementary school. The results will affect (1) the generalization of the conceptual understanding and achievements of the new generations, and (2) individually, they will indicate the expected possibilities of each student and his achievements, so that, in accordance with the prediction, they would be corrected or improved in the teaching of Serbian language and literature in primary school.

Keywords: interdisciplinarity, multidisciplinarity, primary school, literature, predictive algorithm

Valentina Đorić[1]
ORCID: 0000-0002-4268-7299
Nikolina Kuruzović[2]
ORCID: 0000-0002-8137-720X

371.3::811.111'243:364.624.6
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976777

ADDRESSING FOREIGN LANGUAGE ANXIETY IN EFL CLASSROOMS: INTERVENTIONS TO ENHANCE STUDENT PERFORMANCE AND ENGAGEMENT

Foreign Language Anxiety (FLA) is a situation-specific anxiety experienced by many language learners, characterized by nervousness and fear when using or learning a foreign language, which can hinder their academic progress and reduce their willingness to communicate in the target language. FLA can arise from a mix of individual, social, and situational factors, such as fear of making mistakes, peer pressure, or high-stakes evaluations. These anxieties result in reduced participation, self-doubt, and avoidance behaviors. This paper investigates a range of interventions to reduce FLA in English as a Foreign Language (EFL) classrooms and assesses their effectiveness in improving student performance. Our review paper highlights the most effective strategies for reducing FLA and enhancing ESL students' learning experiences and academic success. Interventions like mindfulness, collaborative learning, and teacher support can effectively reduce FLA by creating a more relaxed and supportive learning environment. Additionally, using technology and personalized strategies helps learners manage anxiety, boosting confidence and engagement. By recognizing and addressing these emotional obstacles, educators can create a more supportive learning environment for language learning.
Keywords: FLA, anxiety, interventions, English language, students.

1. Introduction

Foreign Language Anxiety (FLA) is the feeling of nervousness or fear that arises when learning or using a foreign language. MacIntyre & Gardner (1994: 248) describe FLA as "the worry and negative emotional reaction aroused when learning or using a second language. "This anxiety affects both the mental and emotional state of the learner, often leading to worry and self-doubt in language-related tasks. FLA is quite common, with studies showing that 40–60% of language learners experience it at some point (Liu & Huang 2011; Cao 2011). It often appears in situations like oral exams, speaking in front of others, or even casual conversation in the target language. It reduces cognitive processing, making it harder for the students to recall vocabulary and form sentences under pressure. The primary aim of studying FLA is to

[1] valentina.djoric@tims.edu.rs
[2] nikolina.kuruzovic@tims.edu.rs

understand how anxiety related to learning a foreign language impacts language acquisition, academic performance, and emotional well-being. By examining FLA's causes, manifestations, and effects, researchers and educators can identify strategies to reduce anxiety and improve learners' confidence, communication skills, and long-term motivation for language learning.

2. Foreign Language Anxiety

FLA as a concept can be viewed from an interdisciplinary perspective. From a psycholinguistic perspective, FLA is a feeling of worry and nervousness that occurs while learning and using a foreign language. This anxiety can negatively impact a learner's cognitive processing abilities. MacIntyre & Gardner (1994) explained that when students are anxious, their ability to process and retrieve information is compromised, leading to slower thinking and poor performance in speaking or writing tasks. On the other hand, from a social perspective, FLA is closely linked to the fear of interacting with others in a foreign language. In this context, FLA is driven by a fear of negative evaluation, where students worry about how others will perceive their language abilities and fear making mistakes in front of their peers or instructors. Young (1991) identified fear of negative evaluation as one of the key factors contributing to FLA, as learners often become overly self-conscious in social situations. FLA negatively impacts academic performance by reducing students' willingness to communicate, which is essential for language acquisition. MacIntyre & Gardner (1991) noted that FLA lowers participation, limiting practice opportunities. Emotionally, FLA can lead to negative self-image, discouragement, and reluctance to engage in language tasks (Dewaele & MacIntyre 2014). Anxious learners may also isolate themselves, avoiding group discussions and peer interactions (Hashemi 2011). Moreover, FLA is a strong predictor of poor language performance, with more anxious students performing worse than their less anxious peers (Dewaele 2007).

In defining FLA, it is important to emphasize that it is a type of situation-specific anxiety**,** in contrast to other types, such as trait anxiety or state anxiety (Horwitz, Horwitz & Cope 1986). Situation-specific anxiety refers to anxiety that arises in particular contexts, such as speaking in front of the class or during oral exams, and stops when these situations end. However, trait anxiety is more enduring, reflecting a general tendency to be anxious in different situations. In contrast, state anxiety refers to a clinical diagnosis of anxiety such as generalized anxiety disorder. We see that the FLA concept moved from a unidimensional to a multidimensional phenomenon, as MacIntyre & Gardner (1994) observed a difference, based on Tobias' model of the effects of anxiety on learning (1986), between input, processing, and

output anxiety. New trends in researching FLA distinguish these anxieties further, according to specific aspects of foreign language learning: listening anxiety, speaking anxiety, reading anxiety, writing anxiety, and translation anxiety (Horwitz et al. 1986; MacIntyre & Gardner 1994; Cheng 2004; Saito, Garza & Horwitz 1999; Kim 2000).

3. Causes of FLA

FLA is a multidetermined phenomenon. It is a result of the complex interplay of psychological, social, and situational (educational) factors, and for each person with FLA, we see a different, unique set of determinants. All of these factors are interrelated. Although they are presented here individually, they cannot essentially be separated from each other. Gregersen & Horwitz (2002) identified the following factors influencing the development of FLA: behavioral, cognitive, sociolinguistic, psycholinguistic, and physiological. Some tend to distinguish linguistic and nonlinguistic factors (Ellis 2008). To facilitate a review of various factors that cause FLA, we have divided them into three broad categories: individual, social and situational (educational) according to origin. Individual categories originate from the person himself/herself (personal characteristics and experience); social categories stem from social interaction in the learning environment and situational categories originate from external factors.

3.1. Individual Determinants of FLA

FLA partly arises from individual characteristics and experiences that influence learners' responses to language challenges. Cognitive factors, such as difficulties with phonology, syntax, semantics, attention, and memory deficits, are key contributors (Sparks & Ganschow 1993; Gregersen & MacIntyre 2014). Cognitive distortions, like catastrophizing (imagining the worst outcomes) and overgeneralization (drawing broad conclusions from single failures), impede progress (Gregersen & MacIntyre 2014). Furthermore, unrealistic expectations (Gregersen & MacIntyre 2014; Woodrow 2011), cognitive overload (Baddeley 2008) and ineffective learning strategies heighten anxiety (MacIntyre & Legatto 2011).

Emotional factors deeply impact FLA, with general and social anxiety, fear of communication, failure, and evaluation reducing engagement and participation (Piniel 2024; Muftah 2023). Sensitivity to feedback and past negative experiences further exacerbate emotional challenges (Sheen 2011; Gregersen et al. 2020). Emotion regulation is vital for managing stress during learning (Gregersen et al. 2020; Oxford 2017).

Personality traits, including trait anxiety (Piniel 2024), introversion (Dewaele & MacIntyre 2014), neuroticism (Dewaele & MacIntyre 2013), and perfectionism, amplify FLA by increasing self-doubt, fear of mistakes, and avoidance of risk-taking. On the other hand, openness to experience fosters adaptability and a positive attitude toward learning (Dewaele & MacIntyre 2014). Furthermore, self-perception also plays a critical role, with a positive self-concept and constructive self-evaluation helping to reduce FLA, while self-doubt and criticism amplify it (Dornyei & Ushioda 2009).

Motivation and attitudes significantly influence FLA (Liu, Lin & Zhang 2023; Wang & Xue 2023). Intrinsic motivation reduces anxiety, while extrinsic motivation increases pressure. Additionally, high-stakes perceptions, external locus of control, and negative attitudes (e.g. overestimating difficulty) intensify anxiety (Liu & Jackson 2008).

3.2. Social Determinants of FLA

Social factors involve the contexts and interactions in which a foreign language is learned. The presence of an audience can trigger fear of evaluation, social anxiety, and fear of mistakes. Peer pressure and social comparison (Jin & Dewaele 2018) occur when learners feel pressured to match peers' proficiency or fit in socially, increasing anxiety if they perceive themselves as less skilled. Classroom characteristics, such as smaller class sizes**,** can reduce anxiety, while group dynamics (supportive vs. competitive peers) shape learners' experiences (Dewaele & MacIntyre 2016).

Student-teacher relationships play a crucial role: supportive teachers lower anxiety, while critical or distant teachers heighten it (Dornyei & Ushioda 2009). A strong social network and support system can buffer against FLA, reducing isolation and alleviating anxiety about mistakes or evaluations (Dornyei 2005; MacIntyre 1999).

3.3. Situational Determinants of FLA

Situational causes of FLA, as stated in the introduction, are closely tied to learning environment, teaching methods, and classroom practices. It has been noticed that FLA is sensitive to the formal aspects of the learning process. A competitive atmosphere can intensify FLA, particularly in students who perceive themselves as less capable than their peers. Emphasis on outperforming others and constant comparisons can lead learners to become overly self-conscious, fearful of errors, and reluctant to participate. Hashemi (2011) highlights that pressure to compete and fear of negative evaluation often result in withdrawal or reduced engagement in classroom activities. Similarly, a rigid curriculum that overlooks individual

learning styles and paces can exacerbate anxiety. Students may feel overwhelmed when course material is too challenging or progresses too quickly, leaving them struggling to keep up. Public speaking activities, such as presentations, are especially anxiety-inducing. Fear of judgment from peers and instructors, combined with the expectation of flawless performance, can cause significant stress. Young (1991) found that speaking in front of a class ranks among the most anxiety-provoking experiences for language learners. High-stakes assessments, including timed tests and oral exams, also contribute to FLA, as students often worry about their ability to perform under pressure, fearing that a single poor outcome could affect their overall success.

The teacher's role is a pivotal factor in managing and reducing FLA. Teachers' personalities, teaching styles, and interactions with students significantly influence how comfortable learners feel in the classroom. Approachable, humorous, and supportive teachers help create a relaxed atmosphere, reducing fear of mistakes. Young (1991) emphasized that patient and tolerant teachers who foster a sense of ease encourage students to participate more freely without fear of judgment. Conversely, an overly authoritative approach can heighten anxiety, as students may feel pressured to perform perfectly (Young 1990). Teachers' expectations also shape students' anxiety levels. Unrealistic demands or a focus on immediate perfection can increase FLA, making learners apprehensive about their performance. Feedback practices are another crucial aspect. Overly critical feedback or excessive emphasis on errors without recognizing progress can discourage students and exacerbate anxiety. Williams & Andrade (2008) suggest that constructive and supportive feedback helps students adopt a growth mindset, viewing mistakes as opportunities to learn rather than failures to avoid. A balanced approach from teachers can create a positive learning environment that minimizes FLA and promotes confidence and engagement.

4. Interventions to Alleviate FLA

Since the 2000s, a variety of empirical studies on FLA reduction (FLAR) have examined different methods, approaches, and contexts. For example, the study by Kondo & Yang (2004) identified 70 tactics to cope with FLA. Some of the interventions were carried out by the teacher, and some organized by the school. There is a possibility of combining different interventions. Each intervention, although focusing on certain dimensions, can have effects on a wider spectrum of variables.

Individual FLARs have the potential to affect individual (learner-internal) dimensions. For example, *affective strategies* (progressive muscle relaxation, meditation, use of music,

making positive statements, positive self-talk and discussing one's feelings with someone) help learners cope with emotional difficulties (Bielak 2018). *The acceptance technique* teaches learners to accept unpleasant but unavoidable states and situations (Kondo & Yang 2004). *Active self-encouragement to take risks* encourages learners to participate in new activities while learning a language (Woodrow 2006). *Imagining a friend when talking or looking at one person when talking* is a powerful tool for reducing FLA anxiety (Hauck & Hurd 2005). We have so-called *Mood boosters* such as gaming, web-based learning and music (Toyama & Yamazaki 2001). *Mindfulness* encourages individuals to observe their thoughts and feelings without judgment, which can help learners become more aware of their anxious thoughts and feelings about language learning. For example body scan, mindful listening and speaking (in the present moment) and reflection journaling. *Effective strategy instruction* includes three major components: strategies (steps on how to learn something), knowledge about their use, then pretraining and learning the significance of those strategies (meta-strategy information), and self-regulation of strategic performance (self-assessment and self-recording) (Mostafavi & Vahdany 2016). *Behavioral contracts* involve signing a contract in which students commit to certain behaviors during the learning process (Jin et al. 2000). *Acquiring effective language learning strategies* such as cognitive, metacognitive, social, and affective techniques that enhance the process enables learners to tackle challenges, stay engaged, and build confidence throughout their language learning. *Targeting irrational beliefs and modifying* them to more realistic expectations can make substantial progress in dealing with FLA (Abu-Melhim et al. 2020).

Interactional FLARs tackle social interactions in which learning is taking place. In the context of student-student interaction, we have *peer review/feedback* (learners evaluate and provide constructive comments about each other's work to help improve its quality), *dialogue journal writing* (conventional by using pen and paper or Microsoft Word and online, using e-mail) in dyadic groups involve a written back-and-forth, creating an ongoing dialogue, *cooperative/collaborative learning* (Abood & Abu-Melhim 2015) and *drama techniques* (role-play, improvisation, scripted dialogues, storytelling, hot seating, mime and gestures, etc.) (Saglamel and Kayaoglu 2013). When it comes to student-teacher interaction, *teacher feedback* that incorporates a constructive and emotional tone is extremely effective (Abood & Abu-Melhim 2015). *Feed-up* (comments on goals and students' success in achieving goals) and *feed-forward* provided by the teacher (comments on the next step in learning during the semester) were useful in language learning (Zarrinabadi & Rezazadeh 2020). Accordingly, we have

portfolio/formative assessment as a collection of evidence able to demonstrate learners' progress and achievement by providing a more inclusive picture (Nosratinia & Abdi 2017).

Recognized as both individual and interactional, *psychotherapy and psychosocial training* are increasingly being shown as effective tools in reducing FLA. For example, psychosocial training can be conducted in small groups with a psychologist and emphasizes the importance of both teacher-student and student-student interactions (Kralova et al. 2017). The psychologist's goal is to create a supportive environment and an atmosphere that generates psychological trust and helps learners cope with stressful situations, while the learners' goal is to develop social abilities through sharing ideas on various topics (e.g. how to communicate, show emotions).

Researchers have proposed various **interventions or FLARs to address FLA in educational settings.** Horwitz et al. (1986) suggested that raising teachers' awareness about the presence of anxiety and its effects is a key educational intervention. Teachers can then identify anxious students early on and create more supportive, less pressurized classroom environments. A specific strategy is to cultivate error-tolerant classrooms, where mistakes are embraced as learning opportunities rather than failures. Further, Young (1991) emphasized the benefits of collaborative learning and pair work as interventions. In this approach, students work in small groups, reducing the anxiety associated with speaking in front of the entire class. Small group interactions provide a lower-stakes environment for practicing the language, which helps alleviate the pressure of public speaking in larger settings. Williams & Andrade (2008) proposed task-based learning (TBL) as an intervention. TBL involves engaging students in communicative tasks that simulate real-life situations. The focus shifts from linguistic perfection to conveying meaning and successful communication. This change in emphasis helps reduce anxiety related to language accuracy. Zhang & Head (2010) advocated for peer tutoring programs, where students practice language skills with classmates instead of relying solely on teacher supervision. The supportive framework of peer feedback and assistance allows learners to take risks and make mistakes in a non-judgmental environment. Finally, Hashemi (2011) proposed creating non-competitive classrooms as an intervention, where students are not ranked based on their performance. A specific strategy here involves using cooperative learning techniques that shift the focus from competition to collaboration.

In addition to traditional classroom-based interventions, non-traditional approaches have also gained attention for reducing foreign language anxiety. One such approach is **Computer-Mediated Communication** (CMC), which incorporates various forms of digital interaction to support language learning. CMC includes tools like virtual reality (VR), online

forums, video, text and voice chat, mobile applications, podcasting, and digital storytelling. Mobile applications and podcasting are particularly beneficial in offering students self-paced learning opportunities. Podcasting, similarly, allows students to practice speaking in a non-judgmental environment, often providing opportunities to hear themselves speak and make improvements without immediate external evaluation. Blake (2013) explored the effectiveness of CMC in reducing FLA and found that students who engaged in online discussions or language exchanges through platforms like Skype or Zoom reported lower levels of anxiety compared to traditional face-to-face interactions.

5. Practical implications for FLA alleviation

Authors suggest that addressing FLA requires a personalized approach to support students effectively. Since the causes of FLA vary— some students may fear judgment, others may lack self-confidence or have negative past experiences— identifying specific triggers allows teachers to tailor interventions. We state that personalization of support, such as extra time, one-on-one help, or relaxation techniques, is key in managing FLA.

Reducing psychological and social pressure is also crucial. Students often experience heightened anxiety due to peer comparison or perceived perfection expectations. Creating a supportive, non-judgmental environment that prioritizes collaboration, and views mistakes as learning opportunities, helps alleviate stress. Focusing on the learning process rather than outcomes fosters a relaxed atmosphere.

We conclude that teachers play a significant role in managing FLA. A supportive and empathetic teacher can reduce anxiety, while a critical or demanding approach can increase it. Recognizing this dynamic helps teachers create a positive environment that minimizes anxiety triggers.

Educational strategies, such as scaffolding tasks, voluntary participation and small group activities can reduce FLA. Clear classroom routines and familiar activities further enhance comfort. Technology tools like Quizlet and Duolingo also offer self-paced practice, reducing performance pressure.

If FLA significantly impacts learning, seeking professional support is important. Prolonged anxiety can hinder language learning and overall development. Professional guidance can help students address deeper issues and overcome psychological barriers, making language learning a less stressful and more enjoyable experience.

6. Conclusion

In summary, FLA is a multifaceted phenomenon influenced by individual, social, and situational factors. These elements interact in complex ways, making FLA a multidimensional experience that varies widely among learners. On an individual level, traits such as personality, past language learning experiences, and cognitive styles significantly shape the development of anxiety. Social factors, including interactions with peers, teachers, and the broader community, also play a key role in either exacerbating or alleviating FLA. Situational factors, such as classroom dynamics and teaching methods, further influence this experience. FLA profoundly impacts students' academic performance, confidence, and motivation. Fear of making mistakes, being judged, or failing to meet expectations often leads to avoidance behaviors, reduced engagement, and diminished self-efficacy, creating a cycle that hinders language acquisition.

We conclude that effective interventions can help mitigate these effects. Individual strategies, such as reframing negative thoughts and practicing relaxation techniques, can empower students. Dynamic approaches like drama-based activities and peer collaboration foster engagement and reduce anxiety. Technology integration also offers a valuable tool for addressing FLA– with apps, virtual classrooms, and interactive media providing self-paced, less intimidating opportunities for practice and personalized learning experiences. Addressing FLA requires recognizing the unique needs of each learner. Because anxiety manifests differently, tailored interventions are essential. Teachers should adopt a flexible and empathetic approach, using methods like one-on-one guidance, differentiated assignments, or technology to create a supportive and adaptive learning environment. By addressing individual challenges, students can overcome FLA, enabling them to fully engage and succeed in their language-learning journey.

References

Abu-Melhim, A. H., Al-Tarawneh, M., & El-Hussein, M. (2020). Reducing foreign language anxiety through targeting irrational beliefs. *Journal of Education and Practice, 11*(2), 97–109.

Abood, A., & Abu-Melhim, A. (2015). Collaborative learning techniques to reduce foreign language anxiety. *Journal of Language Teaching and Research, 6*(2), 327–334.

Baddeley, A. D. (2008). *Working Memory, Thought, and Action*. Oxford: Oxford University Press.

Bielak, J. (2018). The effectiveness of affective strategies in reducing foreign language anxiety. *Language Teaching Research, 22*(4), 521–540.

Blake, R. (2013). Computer-mediated communication: a window on L2 learning. *Language Learning & Technology, 17*(2), 67–95.

Cao, Y. (2011). Language anxiety in Chinese EFL students: context and causes. *Asian EFL Journal, 13*(2), 24–38.

Cheng, Y. S. (2004). A measure of second language writing anxiety: scale development and preliminary validation. *Journal of Second Language Writing, 13*(4), 313–335.

Dewaele, J.M. (2007). Predicting language learners' grades in the L2 classroom: the effect of language anxiety and enjoyment in the L2 classroom. *Babel, 53*(1), 1–17.

Dewaele, J.M., & MacIntyre, P. D. (2013). The relationship between trait emotional intelligence and experienced ESL learners' foreign language anxiety. *Applied Linguistics, 34*(4), 1–24.

Dewaele, J.M., & MacIntyre, P. D. (2014). The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom. *Studies in Second Language Learning and Teaching, 4*(2), 237–274.

Dewaele, J.M., & MacIntyre, P. D. (2016). Foreign language enjoyment and anxiety: the effect of teacher and student variables. *Language Teaching Research, 20*(6), 844–862.

Dornyei, Z. (2005). *The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition*. Lawrence Erlbaum.

Dornyei, Z., & Ushioda, E. (2009). *Motivation, Language Identity, and the L2 Self*. Bristol: Multilingual Matters.
Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.

Gregersen, T., & Horwitz, E. K. (2002). Language learning and perfectionism: anxious and non-anxious language learners' reactions to their own oral performance. *The Modern Language Journal, 86*(4), 562–570.

Gregersen, T., & MacIntyre, P. D. (2014). Capitalizing on language learners' individuality: from premise to practice. *Language Teaching Research, 18*(3), 299–306.

Gregersen, T., MacIntyre, P. D., & Meza, M. (2020). Reflecting on the learning process: student responses to emotion regulation strategies in the foreign language classroom. *Applied Linguistics Review, 11*(3), 287–304.

Hashemi, M. (2011). Language stress and anxiety among the English language learners. *Procedia – Social and Behavioral Sciences, 30*, 1811–1816.

Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. A. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal, 70*(2), 125–132.

Jin, Y., & Dewaele, J.M. (2018). The effect of peer pressure and social comparison on foreign language anxiety in Chinese teenagers. *Language and Intercultural Communication, 18*(3), 276–288.

Jin, Y., Ye, H., & Zhang, L. J. (2000). The effect of behavioral contracts on learners' English-speaking anxiety. *Asian EFL Journal, 2*(1), 42–55.

Kim, J.H. (2000). Foreign language listening anxiety: a study of Korean students learning English. *Language Research, 36*(4), 153–183.

Kondo, D. S., & Yang, Y.L. (2004). Strategies for coping with language anxiety: the case of students of English in Japan. *ELT Journal, 58*(3), 258–265.

Kralova, Z., & Soradova, D. (2017). Foreign language anxiety reduction through psychosocial training. *The Journal of Educational Research, 110*(6), 597–604.

Liu, M., & Huang, W. (2011). An exploration of foreign language anxiety and English learning motivation. *Journal of Language Teaching and Research, 2*(5), 1029–1035.

Liu, M., Lin, H., & Zhang, R. (2023). Personality traits and anxiety in English language learning among Chinese students. *Educational Psychology, 43*(1), 27–39.

Liu, M., & Jackson, J. (2008). An exploration of Chinese EFL learners' unwillingness to communicate and foreign language anxiety. *The Modern Language Journal, 92*(1), 71–86.

MacIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1991). Methods and results in the study of anxiety and language learning: a review of the literature. *Language Learning, 41*(1), 85–117.

MacIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1994). The subtle effects of language anxiety on cognitive processing in the second language. *Language Learning, 44*(2), 283–305.

MacIntyre, P. D., & Legatto, J. J. (2011). A dynamic systems approach to willingness to communicate. *Modern Language Journal, 95*(2), 370–386.

Mostafavi, F., & Vahdany, F. (2016). Effective strategy instruction to reduce foreign language anxiety. *English Language Teaching, 9*(4), 191–201.

Muftah, M. (2023). The role of social anxiety in reducing language learners' motivation. *Journal of Psychology and Education, 54*(2), 212–230.

Oxford, R. L. (2017). *Teaching and Researching Language Learning Strategies: Self-Regulation in Context*. New York: Routledge.

Piniel, K. (2024). Trait anxiety and language performance. *Studies in Second Language Learning and Teaching, 14*(1), 87–105.

Saito, Y., Garza, T. J., & Horwitz, E. K. (1999). Foreign language reading anxiety. *The Modern Language Journal, 83*(2), 202–218. Saglamel, H., & Kayaoglu, M. N. (2013). Creative drama: a tool for reducing foreign language anxiety. *ELT Journal, 67*(2), 157–166.

Sheen, Y. (2011). *Corrective Feedback, Individual Differences, and Second Language Learning.* Dordrecht: Springer.

Toyama, M., & Yamazaki, Y. (2001). Mood boosters: gaming, web-based learning, and music. *Asian EFL Journal, 3*(4), 45–59.

Wang, J., & Xue, Y. (2023). The influence of motivational factors on foreign language anxiety among university students. *Frontiers in Psychology, 14*, 677213.

Williams, K., & Andrade, M. R. (2008). Foreign language learning anxiety in Japanese EFL university classes: causes, coping, and pedagogy. *Language Teaching Research, 12*(3), 304–318.

Woodrow, L. (2006). Anxiety and speaking English as a second language. *RELC Journal, 37*(3), 308–328. Young, D. J. (1990). An investigation of students' perspectives on anxiety and speaking. *Foreign Language Annals, 23*(6), 539–553.

Young, D. J. (1991). Creating a low-anxiety classroom environment: what does the research suggest? *The Modern Language Journal, 75*(4), 426–439.

Zarrinabadi, N., & Rezazadeh, M. (2020). The effect of feed-up and feed-forward on ESL learners' oral performance. *Journal of Language Teaching and Research, 11*(4), 654–664.

Zhang, H., & Head, K. (2010). Peer tutoring as a method for reducing foreign language anxiety. *Asian EFL Journal, 12*(4), 92–108.

REŠAVANJE ANKSIOZNOSTI PRI UČENJU STRANOG JEZIKA U ESL UČIONICAMA: INTERVENCIJE ZA POBOLJŠANJE USPEHA I ANGAŽOVANOSTI UČENIKA

VALENTINA ĐORIĆ, UNIVERZITET U NOVOM SADU, FAKULTET ZA SPORT I PSIHOLOGIJU- TIMS, SRBIJA
NIKOLINA KURUZOVIĆ, UNIVERZITET U NOVOM SADU, FAKULTET ZA SPORT I PSIHOLOGIJU- TIMS, SRBIJA

Rezime

Anksioznost u učenju stranog jezika (Foreign Language Anxiety, FLA) je situaciona anksioznost koju mnogi učenici jezika doživljavaju, a karakteriše je nervoza i strah prilikom korišćenja ili učenja stranog jezika, što može ometati njihov akademski napredak i smanjiti spremnost za komunikaciju na ciljnom jeziku. FLA može nastati kao rezultat mešavine individualnih, socijalnih i situacionih faktora, poput straha od grešaka, pritiska vršnjaka ili evaluacija s visokim ulogom. Ovi strahovi dovode do smanjenog učešća, sumnje u sebe i izbegavajućeg ponašanja. Ovaj rad istražuje različite intervencije za smanjenje FLA u učionicama engleskog kao drugog jezika (ESL) i procenjuje njihovu efikasnost u unapređenju uspeha učenika. Naš pregledni rad naglašava najefikasnije strategije za smanjenje FLA i poboljšanje iskustava učenja i akademskog uspeha ESL učenika. Intervencije poput mindfulness-a, kolaborativnog učenja i podrške nastavnika mogu efikasno smanjiti FLA stvaranjem opuštenijeg i podržavajućeg okruženja za učenje. Takođe, korišćenje tehnologije i personalizovanih strategija pomaže učenicima da se nose s anksioznošću, povećavajući samopouzdanje i angažovanost. Prepoznavanjem i rešavanjem ovih emocionalnih prepreka, nastavnici mogu stvoriti podržavajuće okruženje za učenje jezika.

Ključne reči: FLA; anksioznost; intervencije; engleski jezik; učenici.

Vesna Bogdanović[1]
ORCID: 0000-0002-7109-517X
Jagoda Topalov[2]
ORCID: 0000-0001-7100-0444
Dragana Gak[3]
ORCID: 0000-0002-4909-0161

811.111:6:[37.014.242'378
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976842

ENHANCING COLLABORATION IN ENGLISH AS A MEDIUM OF INSTRUCTION: CHALLENGES FOR CONTENT AREA LECTURERS AND ESP INSTRUCTORS

English as a Medium of Instruction (EMI) aims to facilitate learning by delivering course content in English, often to support the internationalization of education and improvement of students' English proficiency. By default, the success of EMI courses heavily relies both on the Content Area Lecturers' (CALs) content knowledge and their English proficiency. The objective of this research is to identify problems to the cooperation between CALs and ESP (English for Specific Purposes) instructors in delivering courses using EMI. Relying on a narrative review of published literature, the qualitative coding analysis in this study focuses on identifying and labeling key problems and recurring issues faced by CALs. The study identifies major obstacles and challenges in the collaboration between CALs and ESP instructors, highlighting critical areas that require further exploration and attention.
Keywords: English as a Medium of Instruction (EMI), Content Area Lecturers (CALs), English for Specific Purposes (ESP), collaboration, university internationalization, meta-research.

1. Introduction

In a rapidly globalizing world, English as a Medium of Instruction (EMI) has become a central element of higher education. EMI refers to the use of English as the language of instruction for both content knowledge and language acquisition, providing students the opportunity to engage with global academic standards while improving their English proficiency (Macaro 2018). As universities and educational institutions worldwide continue to adopt EMI to prepare students for the competitive global job market, the potential benefits of this approach are clear – increased access to international resources, improved employability,

[1] vesna241@uns.ac.rs
[2] jagoda.topalov@ff.uns.ac.rs
[3] dgak@uns.ac.rs

enhanced cultural exchange, and networking opportunities (Kirkpatrick 2011). However, these benefits are often counterbalanced by significant challenges that hinder the effective implementation of EMI, such as language barriers, cultural differences, and institutional constraints (Dearden 2014; Macaro 2018).

One of the most pressing challenges facing EMI is the issue of interdisciplinary collaboration, particularly between Content Area Lecturers (CALs) and English for Specific Purposes (ESP) instructors. A Content Area Lecturer is a specialist who teaches subjects or disciplines within their area of expertise, such as biology, engineering, law or economics. Their primary focus is on delivering content knowledge specific to their field rather than language instruction. On the other hand, an English for Specific Purposes instructor is a teacher who specializes in teaching English tailored to the specific linguistic and communicative needs of learners in particular professional or academic fields. Unlike general English teachers, ESP instructors focus on equipping students with the skills and language required to perform effectively in a specific domain. Successful integration of content and language instruction requires a collaborative approach that transcends traditional boundaries, yet such collaboration presents its challenges. These include differing educational philosophies, time constraints, misaligned teaching objectives and insufficient institutional support (Jensen & Bennett 2016; Garcia & Weiss 2019).

The theoretical foundation for addressing these challenges lies in the concept of Communities of Practice (CoPs). Originating from the work of Wenger et al. (2002), CoPs provide a framework for understanding how professionals from diverse interdisciplinary fields can come together to share knowledge, solve problems and deepen their collective expertise. By examining EMI through the lens of CoPs, in a narrative review of literature on EMI, this study aims to explore how these communities can facilitate collaboration between CALs and ESP instructors, particularly in overcoming the interdisciplinary barriers they face.

2. Theoretical background

English as a Medium of Instruction has emerged as a critical pedagogical approach that serves dual purposes – it aims to enhance students' content knowledge while simultaneously also helping students improve their English language proficiency. As universities seek to internationalize their curricula and attract a global student body, EMI has been widely adopted as a tool to foster cross-cultural communication and global engagement (Dearden 2014; Radić-Bojanić 2024; Smit & Dafouz 2012). While EMI provides numerous advantages, such as

greater access to international academic resources and enhanced academic performance (Perkins & Neumayer 2014), it also presents complex challenges.

Interdisciplinarity within English as a Medium of Instruction draws upon theories of knowledge integration and cross-disciplinary collaboration, which have long been recognized as critical for addressing complex educational challenges (Lu 2022). The interplay between language instruction and content delivery requires not only pedagogical alignment, but also the ability to reconcile differing disciplinary paradigms. These divergent epistemological stances and instructional goals are deeply rooted in the academic identities of the respective groups, underscoring the importance of creating mechanisms to foster mutual understanding and integration. In other words, interdisciplinary teaching requires a shared understanding of teaching goals, mutual respect for expertise and a willingness to engage in joint problem-solving. This is where the concept of Communities of Practice becomes relevant.

2.1. Communities of Practice (CoPs)

Communities of Practice (CoPs) are defined as groups of individuals who share a common interest or domain and engage in a collective practice to solve problems, share knowledge, and develop expertise (Wenger et al. 2002). In the context of EMI, CoPs provide a framework for fostering collaboration between CALs and ESP instructors. By engaging in a CoP, both groups can contribute their unique expertise to the teaching process, creating a shared repertoire of knowledge and practices that enhance the learning experience for students.

For a group to be considered a CoP, it must possess three key elements: a shared domain of interest, mutual engagement in joint practices and a shared repertoire of resources, experiences, and knowledge (Wenger et al. 2002). In EMI, the shared domain is the delivery of English-medium courses, while mutual engagement involves the ongoing collaboration between CALs and ESP instructors to align their teaching strategies and achieve common goals. The shared repertoire refers to the collective body of knowledge, skills and teaching practices both groups bring to the table (Nkambule & Tang 2024). Through this collaborative practice, CoPs have the potential to overcome interdisciplinary barriers by fostering a deeper understanding of each other's roles, promoting knowledge exchange, and creating innovative solutions to teaching challenges.

Despite the substantial body of research into both the benefits and challenges of EMI, there remains a relative scarcity of studies that explore the interdisciplinary nature of collaboration between CALs and ESP instructors. While much of the research focuses on the separate issues of content delivery and language instruction, there is a gap in understanding

how these two groups, with distinct yet complementary expertise, can work together to address the unique challenges posed by EMI. Considering this, the research tasks of this study are twofold:

1. to identify the interdisciplinary challenges that hinder collaboration between CALs and ESP instructors in EMI contexts (Research Task 1),
2. to conceptualize these challenges within the Communities of Practice framework, investigating its potential for fostering more effective, cross-disciplinary collaboration (Research Task 2).

3. Method

This study employs a narrative review approach to analyze the challenges to interdisciplinary collaboration between CALs and ESP instructors in English as a Medium of Instruction contexts. Given the breadth of the topic of investigation, a narrative review, as a qualitative and descriptive approach to summarizing and synthesizing existing literature, was chosen, as it is flexible and interpretative, focusing on providing a comprehensive overview of the topic based on the available literature. The decision to adopt a narrative review over a meta-analysis was also made due to the qualitative focus of many included studies, which precludes rigorous statistical synthesis. The review allowed for the identification of key themes and critical challenges while ensuring a wide-ranging understanding of the issues explored.

A comprehensive literature search was conducted using the following databases: Web of Science, Scopus and Google Scholar. Search terms included: “English as a Medium of Instruction” (EMI), “ESP instructors”, “Content Area Lecturers” (CALs), “Interdisciplinary collaboration in EMI” and “Communities of Practice.” The search focused on peer-reviewed journal articles published between 2004 and 2024 (the last 20 years). Additional inclusion criteria were applied to ensure relevance, such as, studies addressing EMI implementation in higher education, publications focusing on collaboration between language and subject-matter instructors and research offering qualitative, quantitative, or mixed-methods data.

The selection of studies was guided by the following protocol:

1. Timeframe: studies published in the last 20 years to reflect current practices in EMI contexts.
2. Geographical scope: research from diverse geographical regions, prioritizing multilingual educational environments.
3. Methodology of reviewed studies: preference given to empirical studies, rather than purely theoretical papers.

4. Language of publication: only studies published in English to ensure clarity and accessibility.
5. Exclusion criteria: papers that solely addressed general English language teaching without a focus on EMI or collaboration were excluded.

Selected studies were analyzed using a thematic analysis approach. Key aspects that were considered included the methodological frameworks used in the studies, the identified challenges in EMI (e.g., differing educational philosophies, time constraints and institutional support) and how these challenges are conceptualized within the framework of Communities of Practice (CoPs). A narrative synthesis was employed to summarize findings across studies, highlighting patterns and divergences.

4. Interdisciplinary Challenges

The narrative review of existing literature revealed several key challenges in the collaboration between CALs and ESP teachers within English as a Medium of Instruction contexts, including different educational philosophies, time constraints, misaligned objectives, insufficient training, a lack of institutional support and low language proficiency. The following subsections provide a detailed exploration of each of these issues as identified across the selected studies.

4.1. Differing Educational Philosophies

CALs and ESP teachers often come from diverse educational backgrounds and may have different approaches to both teaching and learning (Ghezali 2012; Holley 2009; Jensen & Bennett 2016). This is most evident in their prevailing focus on content or language, instructional focus, and assessment philosophies. Different educational philosophies are also noticeable in their misaligned objectives, which will be further discussed in heading 4.3.

While CALs may favor lectures and discipline-focused discussions, ESP teachers often employ language-focused techniques, such as role-plays, simulations, and collaborative tasks. This contrast can lead to tensions, especially when ESP teachers attempt to integrate subject knowledge into their lessons, but lack deep expertise in the content area, or when CALs undervalue the importance of language proficiency in comprehending and producing subject-specific discourse.

An additional area of divergence lies in assessment practices (Hultragen et al. 2022; Sahan, Rose & Macaro 2021). CALs often evaluate students based on their mastery of technical

knowledge and analytical skills, while ESP teachers assess students on their ability to use language effectively in context. This difference may result in inconsistencies in grading and student evaluation, especially in integrated programs where both groups contribute to the overall assessment.

4.2. Time Constraints of ESP Instructors and CALs

Time constraints are one of the most critical factors hindering interdisciplinary collaboration. Both CALs and ESP instructors often have heavy workloads (Jaleniauskienė et al. 2019), which includes delivering lectures, supervising students, conducting research and meeting departmental or institutional goals, tailoring language instruction to meet specific academic or professional needs, often requiring extensive preparation and customization of materials. Consequently, they have limited time for engaging in collaborative activities, such as joint curriculum planning to align their teaching objectives and strategies, resource development, or interdisciplinary training sessions (Jensen & Bennett 2016).

According to Evans and Green (2007), insufficient coordination between ESP and CAL professionals can lead to misaligned course goals, redundant or conflicting content and missed opportunities to address students' specific needs comprehensively. For example, CALs may assume that ESP instructors will focus solely on general language proficiency, while ESP teachers may expect CALs to address discipline-specific language within their teaching.

4.3. Misaligned Objectives

As noted earlier in the discussion of differences in educational philosophies, one of the key challenges in integrating language instruction with content-area teaching is the frequent misalignment of objectives prioritized by CALs and ESP teachers. This disconnection arises from differing priorities: CALs focus on subject knowledge, while ESP teachers prioritize language proficiency tailored to the discipline (Jordan 1997; Wade & Stone 2010).

CALs focus on teaching core concepts and theories, often assuming students have the necessary language skills or that language learning is outside their scope (Hyland 2002). This may lead them to overlook the importance of integrating language development into their teaching, especially for non-native speakers. In contrast, ESP instructors focus on the linguistic and communicative skills necessary to navigate their specific academic or professional contexts. This includes teaching vocabulary, grammar, and discourse patterns relevant to the discipline and skills like report writing, oral presentations, and critical reading. While ESP

teachers recognize the importance of subject-specific content, they emphasize enabling students to articulate and engage with that content effectively in English.

4.4. Insufficient Training

The effectiveness of interdisciplinary collaboration between CALs and ESP teachers often relies on their ability to integrate their respective expertise (Macaro 2018; Sahan et al. 2021). Research shows, however, that both groups lack training in collaborative teaching methodologies (Garcia & Weiss 2019; Jaleniauskienė et al. 2019), making it difficult for them to establish effective working relationships. This gap arises because many CALs are trained primarily as subject-matter experts, with minimal focus on pedagogical techniques, let alone methodologies for integrating language instruction (Sahan et al. 2021). Without this training, CALs may struggle to identify the linguistic demands of their subjects, such as specialized terminology, discourse conventions and academic writing standards. Additionally, they may lack familiarity with effective strategies for supporting language learners, such as scaffolding complex texts, using visual aids, or simplifying explanations without diluting content. This deficit can lead to frustration for both instructors and students, as CALs may inadvertently create learning environments that are inaccessible to non-native speakers (Moore 2017).

Similarly, ESP teachers may lack sufficient exposure to the content areas they are expected to support (Macaro & Tian 2023). While they are experts in language instruction, they may not have the disciplinary knowledge required to fully understand the content-related challenges students face. This limitation can lead to difficulties in designing relevant materials or providing targeted support. For instance, an ESP teacher working with engineering students may not be familiar with technical jargon, problem-solving methodologies, or the structure of engineering reports, which may result in generic or overly simplified lessons that fail to meet the specific needs of the students (Morell 2018).

The insufficient training of CALs and ESP teachers can have a ripple effect on students, who may experience disjointed learning. Without a cohesive approach, students might struggle to connect the language skills taught in ESP courses with the content knowledge they need to succeed in their disciplines.

4.5. Insufficient Support

Institutional support is a critical enabler of effective interdisciplinary collaboration between CALs and ESP teachers, with its success heavily dependent on the level of support provided (Pun & Thomas 2020). Without institutional support, resources, recognition, and

collaborative culture, efforts to integrate content and language instruction may be ineffective and limited (Jiang & Zhang 2017; Supunya 2023). Proper institutional support improves teaching practices, enables seamless content and language instruction integration, and ensures a cohesive educational experience for students (Abdul-Rahaman et al. 2022).

The institutional support also relates to the lack of thorough planning for introducing EMI (Drljača Margić & Vodopija-Krstanović 2022). For the collaborative courses to be successful, instructors need to have shorter teaching hours, less student-related obligations and adequate information on courses they may attend in their institutions and universities (Radić-Bojanić 2024).

4.6. Language proficiency

Several studies emphasize the fact that language proficiency is among the main problematic issues in EMI (Drljača Margić & Vodopija-Krstanović 2022; Pecorari 2020; Sánchez-García 2020). While English is the academic lingua franca, the assumption is that the CALs' level of English language proficiency is sufficient and relevant. However, there is a severe lack of awareness that EMI is not a simple act of translating course material from one language into another but a complex pedagogical approach requiring innovative methods for diverse, international classrooms (Drljača Margić & Vodopija-Krstanović 2022).

It is apparent that some CALs are not at the required level of English language proficiency, which can negatively affect their teaching quality (Dearden 2014; Briggs et al. 2018; Martirosyan et al. 2015). Furthermore, lower proficiency levels "may limit the opportunities for students to develop both their English language ability and content knowledge – commonly cited goals in EMI implementation – which many programs simply assume develop simultaneously without providing language support" (Pun & Thomas 2020: 247). The issues with language proficiency may result in lectures becoming long monologues instead of being dialogic, while the exchange with students is usually short, with just a few words or a few short sentences (Doiz & Lasagabaster 2021). Due to their lack of self-confidence in their language proficiency, CALs tend to disregard language mistakes by students in classes or in assessments (Bradford 2018; Kuteeva et al. 2020; Murata 2019), depriving students of the possibility to improve their language proficiency simultaneously with the content knowledge. It is therefore necessary to have clearly formulated language policies that would define both the minimum level of proficiency for both teachers and students (Pecorari 2020; Sánchez-García 2020), as well as clear guidelines on how to raise the level of proficiency if needed and

how to provide opportunities for CALs to develop professionally in terms of English language competences.

5. Interdisciplinary Critical Overview and Conclusions

As it can be observed from this study, in order to provide more effective, cross-disciplinary overview, the challenges described can be conceptualized within the Communities of Practice framework. CALs and ESP instructors have to regard themselves as CoPs. As stated above, these two groups have a shared domain of interest, mutual engagement in joint practices, and a shared repertoire of knowledge and experience. Educational philosophies should not lead to tensions, but rather enhance communication towards curriculum design that embraces technical knowledge and analytical skills as mutually important as language efficacy in context. We agree with the literature that the focus on interdisciplinarity and collaboration should foster coordination and communication between ESP and CAL professionals toward mutual goals in teaching. Understanding mutual goals and pedagogical strategies can lead to better understanding between CALs and ESP instructors, resulting in courses where language skills and subject knowledge would be integrated and presented as interdisciplinary skills.

The study clearly underlines that, to foster communication and interdisciplinary collaboration, it is crucial to organize training on collaborative teaching methods, which will create an effective working environment for CALs and ESP instructors, ultimately aiding students in enhancing both their content knowledge and language skills. Institutional backing should support these initiatives, with active involvement from all parties and sufficient resources. The future research should and will focus on finding the examples of possible solutions and forms of collaboration between CALs and ESP instructors.

This study underscores the critical role of interdisciplinary collaboration between Content Area Lecturers and ESP instructors in overcoming challenges associated with English as a Medium of Instruction. Through the lens of Communities of Practice, the research highlights the potential for fostering mutual understanding, aligning pedagogical strategies, and integrating content knowledge with language skills as a unified educational goal. The findings advocate for institutional investment in training programs focused on collaborative teaching methodologies, emphasizing the need for robust support systems to nurture communication and teamwork. By adopting a CoPs approach, educational institutions can bridge disciplinary divides, equipping CALs and ESP instructors with the tools and shared vision necessary to deliver comprehensive, interdisciplinary EMI courses. Ultimately, such

initiatives promise to improve student outcomes, preparing them for the linguistic and professional challenges of the global marketplace.

Acknowledgements

This study was supported by the Provincial Secretariat for Higher Education and Scientific Research of Autonomous Province Vojvodina under the project *Internationalization of the University of Novi Sad and the Perspectives of English as a Medium of Instruction*.

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their valuable comments and insights.

References

Abdul-Rahaman, N., Arkorful, V. E., & Okereke, T. (2022). Academic integration in higher education: A review of effective institutional strategies and personal factors. *Frontiers in Education*, *7*, published online.

Bradford, A. (2018). It's not all about English! The problem of language foregrounding in English-medium programmes in Japan. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, *40*(8), 707–720.

Briggs, J.G., Dearden, J., & Macaro, E. (2018). English medium instruction: Comparing teacher beliefs in secondary and tertiary education. *Studies in Second Language Learning and Teaching 8*(3), 673–696.

Dearden, J. (2014). *English as a Medium of Instruction—A Growing Global Phenomenon*. London: British Council.

Doiz, A., & Lasagabaster, D. (2021). Analysing EMI teachers' and students' talk about language and language use. In: *Language use in English-medium instruction at university* (A. Doiz and D. Lasagabaster, eds.). New York: Routledge, 34–55.

Drljača Margić, B., & Vodopija-Krstanović, I. (2022). *Engleski kao jezik visokoškolske nastave: kritički pristup jezičnoj politici i praksi*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

Evans, S., & Green, C. (2007). Why EAP is necessary: A survey of Hong Kong tertiary students. *Journal of English for Academic Purposes, 6*(1), 3–17.

Garcia, E., & Weiss, E. (2019). The role of early career supports, continuous professional development, and learning communities in the teacher shortage. *The fifth report in 'The Perfect Storm in the Teacher Labor Market' series.* Washington DC: Economic Policy Institute.

Ghezali, A. (2012). Collaboration between ESP and content teachers: Challenges and advantages. *International Journal of English Language & Translation Studies*, *9*(1), 16–24.

Holley, K. A. (2009). Understanding interdisciplinary challenges and opportunities in higher education. *ASHE Higher Education Report*, *35*(2), 1–131.

Hultragen, A.K., Owen, N., Shrestha, P., Kuteeva, M., & Mežek, Š. (2022). Assessment and English as a medium of instruction: Challenges and opportunities. *Journal of English-Medium Instruction, 1*(1), 105–123.

Hyland, K. (2002). Specificity revisited: how far should we go now?. *English for Specific Purposes*, 21, 385–395.

Jaleniauskienė, E., Leščinskij, R., & Jucevičienė, P. (2019). Development of collaboration in the English for Specific Purposes courses: Opportunities and challenges. *The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*, *7*(3), 311–327.

Jensen, K., & Bennett, L. (2016). Enhancing teaching and learning through dialogue: a student and staff partnership model. *International Journal for Academic Development*, *21*(1), 41–53.

Jiang, A. L., & Zhang, L. J. (2017). ESP/EAP Through English-Medium Instruction: Teachers' Perceptions and Practices. In: *Innovations in Language Learning and Teaching: The Case of China* (H. Reinders, D. Nunan and B. Zou, eds.). London: Palgrave Macmillan, 173–195.

Jordan, R. R. (1997). *English for Academic Purposes: A Guide and Resource Book for Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kirkpatrick, A. (2011). English as an Asian lingua franca and the multilingual model of ELT. *Language Teaching*, *44*(2), 212–224.

Kuteeva, M., Kaufhold, K., & Hynninen, N. (eds.). (2020). *Language perceptions and practices in multilingual universities*. Cham: Palgrave Macmillan.

Lu, Y.-H. (2022). A Case Study of EMI Teachers' Professional Development: The Impact of Interdisciplinary Teacher Collaboration. *RELC Journal*, *53*(3), 642–656.

Macaro, E. (2018). English Medium Instruction: Content and Language in Policy and Practice. *Studi e ricerche*, *13*, 15–20.

Macaro, E., & Tian, L. (2023). Developing EMI teachers through a collaborative research model. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, *44*(10), 1076–1091.

Martirosyan, N. M., Hwang, E., & Wanjohi, R. (2015). Impact of English proficiency on academic performance of international students. *Journal of International Students*, *5*(1), 60–71.

Moore, S. H. (2017). A case study of assessment in English medium instruction in Cambodia. In: *English medium instruction in higher education in Asia-Pacific: From policy to pedagogy* (B. Fenton-Smith, P. Humphreys & Ian Walkinshaw, eds.). Cham, Switzerland: Springer, Springer Nature, 173–191.

Morell, T. (2018). Multimodal competence and effective interactive lecturing. *System*, *77*, 70–79.

Murata, K. (2019). *English-medium instruction from an English as a lingua franca perspective*. London: Routledge.

Nkambule, N. S., & Tang, C. W. (2024). Building a case for communities of practice as drivers of innovative teaching in English medium instruction context. *Higher Education*, *87*(3), 721–740.

Pecorari, D. (2020). English medium instruction: Disintegrating language and content?. In: *Integrating Content and Language in Multilingual Universities* (S. Dimova & J. Kling, eds.). Berlin: Springer, 15–36.

Pun, J. K. H., & Thomas, N. (2020). English medium instruction: Teachers' challenges and coping strategies. *ELT Journal, 74*(3), 247–257.

Perkins, R., & Neumayer, E. (2014). Geographies of Educational Mobilities: Exploring the Uneven flows of International Students. *The Geographical Journal, 180*(3), 246–259.

Radić-Bojanić, B. (2024). English as a medium of instruction as part of the internationalization strategy at the University of Novi Sad. *Current Issues in Language Planning*, 1–18.

Sahan, K., Rose, H., & Macaro, E. (2021). Models of EMI pedagogies: At the interface of language use and interaction. *System*, *101*, 102616.

Sánchez-García, D. (2020). Internationalization through language and literacy in the Spanish and English-medium education context. In: *Integrating Content and Language in Multilingual Universities* (S. Dimova & J. Kling, eds.). Berlin: Springer, 131–150.

Smit, U., & Dafouz, E. (2012). *Integrating Content and Language in Higher Education: Insights from the CLIL Classroom.* Aldershot: Ashgate.

Supunya, N. (2023). A Systematic Review on ESP Teachers: Current Focus, Collaboration, and Sustainability. *REFLections*, *30*(2), 287–317.

Wade, B. H., & Stone, J. H. (2010). Overcoming disciplinary and institutional barriers: An interdisciplinary course in economic and sociological perspectives on health issues. *Journal of Economic Education*, *41*(1), 71-84.

Wenger, E., McDermott, R. A., & Snyder, W. (2002). *Cultivating Communities of Practice: A Guide to Managing Knowledge*. Harvard Business Press: Brighton.

UNAPREĐENJE SARADNJE U PRIMENI ENGLESKOG JEZIKA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI – IZAZOVI I REŠENJA

VESNA BOGDANOVIĆ, DRAGANA GAK, FAKULTET TEHNIČKIH NAUKA, UNIVERZITET U NOVOM SADU, SRBIJA
JAGODA TOPALOV, FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U NOVOM SADU, SRBIJA

Rezime

Engleski kao jezik visokoškolske nastave (EJVIN) koristi se za nastavu akademskih predmeta u zemljama gde engleski nije maternji jezik, sa ciljem internacionalizacije obrazovanja i poboljšanja znanja engleskog jezika. U skladu sa razvojem globalnog trenda internacionalizacije na tercijarnom nivou, na Univerzitetu u Novom Sadu postoji sve veći broj kurseva koji se studentima nude na engleskom jeziku, a njihov uspeh zavisi od stručnosti predavača i njihovog poznavanja jezika. Putem metaistraživanja do sada objavljene literature o metodološkim pitanjima vezanim za EJVIN, cilj ovog istraživanja jeste da se identifikuju problemi u nastavi EJVIN-a, kao i moguća rešenja viđena u saradnji između nastavnika stručnih predmeta i nastavnika engleskog jezika struke. Tematske celine identifikovane putem analize prethodnih istraživanja obuhvataju razlike u obrazovnoj filozofiji između ove dve grupe nastavnika, vremenska ograničenja, neusklađene ciljeve, nedovoljnu obuku i neadekvatnu institucionalnu podršku. Predložena rešenja uključuju unapređenje saradnje između nastavnika engleskog jezika i predmeta, što bi, posledično, doprinelo i kvalitetu nastave.

Ključne reči: engleski jezik visokoškolske nastave (EJVIN), nastavnici stručnih predmeta, engleski jezik struke, kolaboracija, internacionalizacija univerzitetske nastave, metaistraživanje

Интердисциплинарност у друштвеним наукама

Milica Lazić[1]
ORCID: 0000-0001-6640-9851
303.214.3
001.891/.893
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976881

THE REPLICABILITY CRISIS IN SOCIAL SCIENCES: DO WE NEED A NEW PARADIGM?

In 2016, Baker reported findings from a Nature-published study surveying 1,576 researchers at leading universities about replication challenges in their respective fields. About 70% of them reported that they had failed at least once to replicate the results of other authors' research, and about half of them had failed at least once to replicate the results of their own previously published research. However, what particularly sparked discussion in the scientific community was the fact that only 23% of them had attempted to publish their failed replications in scientific journals, while half of them were unsuccessful in their attempts— the scientific journals rejected them. The replication crisis, while present in natural sciences, has garnered more attention in social sciences and medicine, with studies revealing alarmingly low rates of reproducibility. Notably, research in fields such as psychology, economics, and various business disciplines has demonstrated significant challenges in replicating original findings, with success rates often falling below 50%. These studies have not only highlighted the pervasiveness of the replication issue across disciplines but also revealed substantial reductions in effect sizes when experiments are reproduced, underscoring the need for improved research practices and increased scrutiny of published results. These and numerous other findings have led to many questions in science, from conceptual issues to those concerning academic fraud, biases in interpreting results, post-hoc hypothesis formation ("harking"), and increasing pressure to publish. This literature review aims to examine the replicability crisis in social sciences, while also critically analyzing the role of scientific journal policies and publication pressures in exacerbating the crisis, ultimately advocating for a paradigmatic shift in research methodologies and our understanding of social phenomena.
Keywords: replicability, crisis in science, paradigm shift

1. Introduction

In recent years, there has been increasing concern about a replication crisis in science, highlighted by a notable study published in Nature (Baker 2016). This study, led by Monya Baker, surveyed around 1,500 researchers from various scientific fields, exploring their experiences with replicating previously published results. The findings reveal that, on average, 70% of researchers reported outcomes that differed from those previously published in leading international journals. More alarmingly, half of the surveyed scientists acknowledged

[1] milica.lazic@ff.uns.ac.rs

difficulties in replicating their own previously published research findings. Public concern was further fueled by the discovery that only a quarter of researchers who encountered contradictory results attempted to publish their findings. Of those who did try to publish, half faced repeated rejections from scientific journals, thereby hindering the dissemination of potentially critical contradictory evidence. These findings have ignited a broader debate about the robustness of scientific practices, the efficacy of peer review, and the potential for publication bias in academic journals (Anvari & Lakens 2018). They underscore the pressing need for increased emphasis on replication studies, greater transparency in scientific reporting, and a reevaluation of how the scientific community addresses and incorporates contradictory findings (e.g. Anvari & Lakens 2018; Hughes 2018).

Although researchers report a significant replication crisis in natural sciences such as chemistry, biology, and physics (Baker 2016), this topic has received far greater attention from researchers in social sciences (e.g. psychology and experimental economics) and medicine (e.g. Hope et al. 2021; Open Science Collaboration 2015). In a seminal study into replication issues, Begley and Ellis (2012) documented the endeavors of researchers to reproduce the findings of 53 original studies in the fields of hematology and oncology. Their analysis revealed that only 11.3% of these studies yielded results that could be successfully replicated. The Open Science Collaboration's "Reproducibility Project," led by Brian Nosek, culminated in 2015 with the publication of its findings (Open Science Collaboration 2015). This study involved 269 researchers worldwide attempting to replicate 100 studies in psychology. While 97% of original studies reported statistically significant findings, only 36% of replications achieved the same. Social psychology studies demonstrated particularly low replicability (23–29%), while cognitive psychology fared marginally better (48–53%). Effect sizes also diminished substantially, with the median dropping from 0.40 in original studies to 0.20 in replications. Similarly, in a replication study led by Klein and colleagues (2018), 28 classic psychological findings were re-examined using preregistered protocols. This involved 125 samples and a total of 15,300 participants from 36 different countries. The study found that 54% of the original studies were successfully replicated, and 75% of the replications reported smaller effect sizes compared to the original studies. Additionally, Camerer et al. (2016) conducted a study on reproducibility in economics by replicating 18 studies from leading journals published between 2011 and 2014. Their findings revealed that 61% of the replications (11 out of 18) yielded statistically significant effects in the same direction as the original studies. A series of studies investigating replication success across business-related disciplines revealed substantial failure rates: 60% in finance (Hubbard & Vetter 1991), 40% in advertising (Reid et al. 1981), and 54%

across accounting, management, finance, economics, and marketing (Hubbard & Vetter 1996). In their manuscript on replication crisis metrics, Camerer et al. (2018) quantify the reproducibility of social and behavioral science research, reporting a success rate spanning from approximately 35% to 75% of published findings. All of this led to a serious crisis in social and behavioral science. Researchers began raising questions about which factors contribute to the replication crisis, how it can be mitigated, and whether we need a new scientific paradigm in social sciences.

2. Why aren't replications published more often?

Although one of the basic postulates of science should be scientific verification of existing knowledge, low replication rates are a common issue across academic fields. Studies in marketing, advertising, business, education, and forecasting all show consistently low percentages of replication studies. For instance, in marketing journals, replication rates ranged from 0% to 2% across different studies (Hubbard & Armstrong 1994). Business journals showed slightly higher rates at around 6% (Reid et al. 1981). Education had an extremely low rate of 0.13% for direct replications (Makel & Plucker 2014). In their study of replication in psychology research, Makel et al. (2012) analyzed the publication history of the 100 highest-ranked psychology journals based on 5-year impact factor, dating back to 1900. Their findings revealed that only about 1.6% of all psychology publications included the term "replication" in their content. Further investigation of a random 500-article sample showed that just 68% of these were genuine replications. Additionally, the researchers observed that replication attempts were considerably less successful when there was no author overlap between the original and the replication study (Makel et al. 2012).

The question arises why this is so and whether the editorial policy of journals has anything to do with it. Neuliep & Crandall's (1990; 1993) research into social science publishing preferences revealed a strong bias against replication studies. Their survey of journal editors (Neuliep & Crandall 1990) found that nearly 75% favored publishing original findings over replications. A similar trend was observed among journal reviewers (Neuliep & Crandall 1993), with 54% expressing a preference for new research. Some reviewers went as far as to dismiss replications as unimportant or a poor use of journal space, describing them as "not newsworthy" or a "waste of space". According to Martin and Clarke's (2017) research, out of 1,151 journals examined in their study, only 33 explicitly mentioned that they welcomed or encouraged replication studies. These findings indicate that the editorial policy of journals significantly contributes to the crisis in science. However, according to Makel and colleagues

(2012), the frequency of replication studies significantly increased in the 21st century. Their findings showed that the rate of replications after 2000 was 1.84 times greater than the rate observed between 1950 and 1999. It seems that the efforts of researchers who pointed out the low rate of successful replications have also influenced changes in journal policies.

3. Publication bias

Publication bias refers to the tendency for research outcomes to be published based on their direction or statistical significance rather than their merit (Dickersin 1990). A particularly harmful manifestation of this bias is the increased probability of studies with statistically significant findings being published compared to those with non-significant results, even when the quality of the research is equivalent. In science, this is called the file-drawer effect (Rosenthal 1979). Findings that do not confirm the expectations of authors, reviewers, and editors, or findings that are contrary to a highly valued theory in a given field, most often end up in a drawer and are never published. Baker's (2016) research highlighted a significant concern among scientists regarding publication bias. Most participants in the survey – exceeding 60% – pointed to pressure to publish and selective reporting as major, recurring issues fueling the replication crisis in scientific research.

Fanelli (2010) analyzed 2,434 articles across various scientific disciplines and found that in areas where the smallest number of confirmed hypotheses was registered, that percentage exceeded 70%, and in some sciences, the percentage of confirmed initial hypotheses is over 90%. Among scientific disciplines, Psychology and Psychiatry reported the highest rate of positive findings (91.5%), in stark contrast to Space Science, which had the lowest (70.2%). This result strongly indicates that in science, especially in the social sciences and medicine, there is a strong bias towards publishing results that confirm hypotheses. According to John et al. (2012), 36% of scientists reported that they stopped collecting data after obtaining the desired result, while 72% continued collecting data after preliminary analyses showed that their hypotheses were not confirmed. Similarly, in a study conducted by Franco and colleagues (2017) the strong results were far more likely to be published than null results, primarily because researchers often don't write up null findings. This study finds that publication bias primarily comes from researchers, not so much from journal editors.

Results that fail to confirm expectations, whether due to statistical insignificance or contradiction of hypotheses, play a crucial role in scientific progress by driving the collective self-correcting process in science (Fanelli 2012). Consequently, the widespread absence of null and negative results across numerous fields has serious repercussions. This scarcity not only

inflates effect sizes in meta-analyses and exaggerates the importance of phenomena, but also leads to wasted resources on redundant research. Perhaps most alarmingly, it can give rise to entire fields of study based on non-existent phenomena (Hughes 2018). A large analysis of scientific literature examined over 4,600 papers published across all disciplines between 1990 and 2007, specifically looking at studies that declared they had tested a hypothesis (Fanelli 2012). This investigation uncovered a notable trend: the frequency of papers reporting positive support for their hypotheses grew by more than 22% over the 17-year period. This author attributes the finding to the increasing pressure on scientists to publish more in order to increase the likelihood of obtaining financial support for conducting research. Supporting this is the data from this study showing that publication bias is far more frequently observed in the social sciences, as well as among researchers from the USA who work in a highly competitive system (Fanelli 2010; 2012).

4. Harking

In addition to the file-drawer effect, in science, there is a known effect called HARKing (Hypothesizing After the Results Are Known). HARKing refers to the practice of researchers first analyzing their data, then selectively choosing results to develop a theoretical framework and hypotheses that are ultimately confirmed by these pre-known results (Kerr 1998). A recent survey conducted by Rubin (2017) revealed a high prevalence of self-reported HARKing among researchers. The study found that nearly half of the scientists surveyed (43%) admitted to having engaged in this practice at least once in their career. Moreover, in one study, 79% of researchers admitted to failing to report all dependent measures in their research, instead they only presented those on which they obtained significant effects (John et al. 2012). Similarly, based on the systematic review conducted by Dwan et al. (2008), 40–62% of studies had at least one primary outcome that was changed, introduced, or omitted when comparing protocols to publications. Additionally, 13–31% of primary outcomes specified in protocols were omitted from publications, and 10–18% of publications introduced a new primary outcome not specified in the protocol.

A prevalent perspective in the field suggests that questionable research practices like HARKing are problematic because they increase the likelihood of false positive results in studies (Benjamin et al. 2017). When researchers engage in HARKing after exploring numerous potential relationships in their data, they're effectively performing multiple statistical tests without appropriate correction. This practice increases the likelihood of finding seemingly significant results by chance alone. HARKing is not the only practice associated with false

positives in scientific research. Other contributing factors include p-hacking, cherry-picking and publication bias. Together, these practices can undermine the reliability and reproducibility of scientific findings.

5. Rampant Methodological Flexibility

The author also highlights „Rampant Methodological Flexibility" as a key issue, referring to the wide latitude researchers have in choosing how to analyze and interpret their data (Baker 2016). This flexibility can lead to issues such as cherry-picking results, p-hacking, and an increase in false-positive findings, ultimately contributing to problems with reproducibility in science.

We will provide several examples to illustrate the scope and consequences of this questionable research practice. In a comprehensive review of 513 articles from five leading journals in behavioral and cognitive neuroscience, Nieuwenhuis et al. (2011) discovered that approximately 50% of the studies employed incorrect procedures for multiple comparison corrections. Similarly, Vul and colleagues (2009) reveal a critical issue in fMRI research where common analysis methods significantly inflate the rate of false positives, leading to reports of implausibly strong brain-behavior correlations. The authors demonstrate how these non-independent analyses can produce seemingly significant results from pure noise, emphasizing the urgent need for more rigorous statistical practices to ensure the validity of findings in cognitive neuroscience.

To demonstrate this issue, Simmons and colleagues (2011) conducted a pair of experimental studies. Their aim was to show how flexibility in research methods can result in erroneous positive findings within psychological research. In Study 1, the results showed a statistically significant increase in subjective age after listening to the children's song „Hot Potato" by The Wiggles. Study 2 compared the effects of „When I'm Sixty-Four" by The Beatles, a song about aging, to the control song „Kalimba." This study claimed to demonstrate an objective decrease in chronological age following exposure to the age-related musical content. The researchers utilized these improbable findings to illustrate how flexible data collection and analysis practices can generate spurious results (Simmons et al. 2011). Another good example of the consequences of flexible use of methodology is the study conducted by Bennett and colleagues (2009) that scanned the brain of a dead Atlantic salmon using fMRI while showing it pictures of humans in social situations. This study found apparent „brain activity" in the deceased fish when proper statistical corrections weren't applied. The dead salmon study has become a well-known example in the field, effectively illustrating how

improper data analysis can lead to misleading results in brain imaging studies. At any given moment, researchers have a large number of statistical analyses and data preparation procedures at their disposal, so that with enough 'trying', it is possible to confirm any hypothesis. Ioannidis (2005) argues that greater flexibility in research methods increases the risk of false or unreliable findings, as it allows for more opportunities to manipulate data or analyses to achieve desired results. To address these concerns, many authors now advocate for practices like pre-registration of study protocols and a more transparent reporting of analyses.

6. Academic misconduct

In a study conducted by Baker (2016), 40% of the surveyed researchers claimed that academic fraud often contributes to the replication crisis in science, while an additional 30% said it sometimes contributes. Fanelli (2009) conducted the meta-analysis of surveys examining scientists' self-reported and observed misconduct. The findings indicate that approximately 2% of researchers acknowledged engaging in severe forms of misconduct, including data fabrication, falsification, or modification. Moreover, up to 34% of participants admitted to various questionable research practices, such as the subjective elimination of data points or methodological alterations in response to funding pressures. Notably, when queried about colleagues' behavior, participants reported observing severe misconduct at a markedly higher rate of over 14%, while the prevalence of other questionable practices was reported to be as high as 72%. Additionally, in a study of biomedical science research trainees (Kalichman & Friedman 1992), a small percentage (4.9%) admitted to altering research outcomes previously. However, an overwhelming majority (81%) expressed willingness to manipulate data – through selection, omission, or fabrication – to secure funding. Similarly, a study conducted by Eastwood and colleagues (1996) revealed concerning ethical practices among postdoctoral researchers. It found that more than a quarter (27%) of postdoc fellows admitted they would selectively include or omit data to improve their results. Moreover, 15% of the participants were prepared to manipulate data through careful selection or exclusion to boost their chances of publication. Alarmingly, studies assessing unethical practices among researchers in clinical, medical, and pharmacological fields seemed to reveal more frequent instances of misconduct compared to surveys in other disciplines (Fanelli 2009).

Wicherts and colleagues (2011) conducted a survey soliciting datasets from authors of over 140 studies published in prominent psychology journals. Despite prior agreements to share data – a prerequisite for publication – the majority of researchers declined. Papers where data was not shared had significantly more errors in reporting statistical results compared to papers

where data was shared. Analysis of reporting discrepancies revealed that 95.9% of errors involved underreported p-values, with 87.5% of these misreported p-levels originating from researchers unwilling to share data. Notably, all instances of falsely reported significant p-values were attributed to the non-data-sharing group, while those reporting the most statistically fragile results were disproportionately represented among those withholding data, suggesting a potential awareness of methodological vulnerabilities in their research.

7. Long-term sample crisis

The sample crisis in social sciences is reflected in two domains: 1) the use of samples that are too small to detect real effects 2) the majority of research is conducted on a narrow, homogeneous population. These sample problems can lead to a large number of false findings, as well as overgeneralization of research conclusions.

First, small samples can produce many false findings, including both false positives and false negatives. Hughes (2018) notes that psychology has been struggling with sample size crisis for decades, suggesting it's a deeply ingrained issue in the field. In brain imaging studies, the sample sizes are so small that only 8% of real effects can be reliably observed (Button et al. 2013). This means that 92% of actual effects might be missed due to insufficient statistical power (false negatives). In psychology as a whole, the average sample sizes across the field are only large enough to detect 24% of real effects (Smaldino & McElreath 2016). Given that most research papers report statistically significant findings, Hughes (2018) suggests that between 80% and 90% of these findings could be false positives.

Second, using narrow, homogeneous populations for research can lead to overgeneralization, where findings are incorrectly applied to broader, more diverse groups. The study conducted by Arnett (2016) analyzes six major APA psychology journals and finds that 73% of first authors, 74% of other authors, and 68% of samples were from the USA. An additional 14% of authors and samples were from other English-speaking countries, and 11% from Europe. Only 2% of authors and 3% of samples were from the rest of the world. All journal editors and over 80% of associate editors and editorial board members were from the USA. Even within USA samples, participants were predominantly European American. To make matters even more specific, in social psychology journals, samples were typically American undergraduate psychology students (Arnett 2016). All of this suggests that our current psychological knowledge is heavily biased towards WEIRD (Western, Educated, Industrialized, Rich and Democratic) populations, leaving a significant gap in our understanding of psychology in other cultural, socioeconomic, and demographic contexts. This

lack of diversity in research subjects potentially undermines the universality of many psychological theories and findings.

8. Financing studies from non-scientific sources

Another important cause of the replicability crisis in science is the funding of studies by non-scientific foundations, which engage researchers to verify a product (most often a drug). Scientific research has consistently demonstrated that financial interests can sway the results of biomedical and other clinical studies (Bekelman et al. 2003; Lexchin et al. 2003). Concerns about this issue are less prevalent in other scientific fields where funding from non-scientific foundations is usually rare or non-existent.

The systematic review conducted by Lexchin and colleagues (2003) found that research funded by pharmaceutical companies was less likely to be published than research funded by other sources. Studies sponsored by pharmaceutical companies were more likely to have outcomes favoring the sponsor's product compared to studies with other sponsors, with an odds ratio of 4.05 (95% CI 2.98 to 5.51) (Lexchin et al. 2003). The bias favoring products made by the sponsoring company was observed across different disease states, drugs, types of research (including clinical trials, meta-analyses, and pharmacoeconomic studies) (Lexchin et al. 2003). Lexchin (2012) analyzes the ways in which data is manipulated in sponsored clinical studies. He concludes that study funding influences the choice of research design (lower quality of study), changes in protocol, premature termination of studies, reinterpretation of obtained results, etc.

In the study conducted by Krimsky et al. (1998) results showed that among the 789 articles analyzed, 34% had at least one lead author with a financial interest. On the other hand, Papanikolau et al. (2001) examined the reporting of conflicts of interest in 191 clinical practice guidelines published in major medical journals over a 20-year period. The results showed that only 3.7% of guidelines disclosed potential conflicts of interest. The authors conclude that reporting conflicts of interest in clinical guidelines was largely neglected, highlighting a significant lack of transparency despite the existence of journal disclosure policies (Papanikolau et al. 2001).

9. Pressure to publish: Publish or Perish

Publish or Perish is a well-known phrase in academia that refers to the pressure on researchers to continuously publish academic papers in order to advance or maintain their careers. Some authors argue that this pressure can lead to rushed or fragmented research,

publication bias, or even academic misconduct in extreme cases (Hughes 2018). „Publish or Perish" is a complex issue that continues to be debated in academic circles, with ongoing discussions about how to balance the need for productivity with maintaining research quality and integrity.

It seems that the pressure to publish leads to the numerous engagements of scientists in questionable research practices. A study conducted by Fanelli (2010) found a significant relationship between academic productivity and positive research results across US states. States with higher per capita publication rates were more likely to report positive results supporting tested hypotheses. Fanelli (2010) interprets these findings as evidence that competitive academic environments may increase both productivity and bias against negative results, potentially reflecting the influence of „publish or perish" culture on research objectivity. In a study conducted by Paruzel-Czachura et al. (2021), a significant majority (71%) of researchers reported experiencing publication pressure, which slightly increased their likelihood of considering future scientific misconduct. Similarly, one study found that countries offering direct cash incentives to individual researchers for publications had higher rates of retractions. This also suggests that direct financial rewards for publishing may increase the risk of scientific misconduct (Fanelli et al. 2015). A study conducted by Mertkan et al. (2022) found that intense pressure to publish in indexed journals, combined with institutional policies valuing quantity over quality, leads some doctoral students and early career academics to engage in questionable publishing practices. While some resist, others feel compelled to publish in low-quality or predatory journals to meet graduation requirements or advance their careers under the current evaluation system.

Beyond what's been mentioned, there's a growing belief that the pressure to publish has increased the prevalence of oversimplified and sensationalized scientific findings (Hughes 2018). While these studies often receive numerous citations, they frequently prove difficult or impossible to replicate. Sensational headlines like "Why beautiful people are more intelligent," (Kanazawa & Kovar 2004), "A single exposure to the American flag shifts support toward Republicanism," (Carter et al. 2011) and „Female hurricanes are deadlier than male hurricanes," (Jung et al. 2014) have graced the pages of top scientific journals. Yet, despite their eye-catching nature, these studies have consistently failed to stand up to replication attempts (e.g. Christensen & Christensen 2014; Malter 2014; Wilkinson & Pickett 2007). What's truly alarming, though, is the lasting impact of these unverified claims. The research conducted by Serra-Garcia & Gneezy (2021) reveals that papers that failed to replicate were cited significantly more often than those that successfully replicated, with non-replicable

papers receiving an average of 153 more citations. Remarkably, this citation advantage persisted even after the publication of failed replication attempts, showing no significant change in citation trends. This study also found that only about 12% of citations of non-replicable papers after failed replications acknowledged the replication failure. The vast majority continued to cite the original findings without mentioning replication issues. This trend raises serious questions about the spread of potentially misleading information in scientific literature, and the scientific community's ability to self-correct.

10. What can we do to reduce the replication crisis?

To address the replication crisis, a multifaceted approach is necessary, which targets various aspects of the scientific process. Some solutions need to be implemented from the top down, involving journal editors, funders, or policy makers. Other solutions involve enhancing (statistical and methodological) knowledge and skills of the researchers themselves (Nuijten 2019).

One of the most frequent suggestions for improving the quality of science is improving methodological rigor, which includes encouraging larger sample sizes to increase statistical power, promoting pre-registration of studies to reduce p-hacking and HARKing, and implementing more stringent statistical standards (Nuijten 2019). Many studies in social sciences have historically relied on small samples, leading to low statistical power and increased likelihood of both false positives and false negatives (e.g. Button et al. 2013; Smaldino & McElreath 2016). By increasing sample sizes, researchers can improve the precision of their estimates and the ability to detect true effects. This can be achieved by collaborating with authors at the national and international level. Similarly, by specifying hypotheses, methods, and planned analyses before data collection begins, pre-registration helps prevent questionable research practices such as p-hacking and HARKing (Aveyard et al. 2013). This practice increases transparency and reduces researchers' degrees of freedom that can lead to inflated false-positive rates. Furthermore, the solution is often sought in increasing the transparency of the research process (Nosek et al. 2015). The core idea is to make the entire research process more open and accessible, allowing other researchers to better understand, verify, and potentially replicate studies. Sharing raw data and analysis code allows others to verify results and explore alternative interpretations. Providing detailed materials and procedures enables accurate replications.

Currently, the system often rewards novel, positive findings over rigorous methods or replications, which can lead to problematic research practices (Fanneli 2009; Kalichman &

Friedman 1992). To address these issues, institutions could prioritize replication studies in their hiring and promotion processes, incentivizing researchers to undertake these crucial yet often underappreciated investigations (Hughes 2018). Academic evaluation metrics could be adjusted to emphasize research quality over quantity, potentially incorporating new measures that consider reproducibility and methodological rigor rather than solely relying on citation counts. Additionally, scientific journals could promote improved practices by prioritizing studies with preregistered methods or those that openly share data and materials (Anderson & Maxwell 2017). Also, enhancing the peer review process aims to improve reliability of published research. Key improvements include involving statisticians and methodologists alongside subject experts, and focusing more on methods rather than results (Nuijten 2019). To improve statistical inference, reviewers and editors can use tools like statcheck to check for statistical errors in manuscripts (Epskamp & Nuijten 2014). Implementing thorough checks of data and analysis code helps ensure reproducibility, while using registered reports allows for review before data collection begins.

However, low replicability in social sciences research is largely attributable to the complex nature of the phenomena under study. Social behaviors are deeply rooted in historical contexts and are highly dependent on cultural factors, which makes them inherently difficult to replicate across different times and settings. Unlike the more stable phenomena often studied in natural sciences, social phenomena are multifaceted, constantly evolving with changes in society and culture. This inherent variability poses significant challenges to researchers attempting to reproduce study conditions and results. These factors collectively contribute to the ongoing challenge of achieving high levels of replicability in social science research, necessitating careful consideration of contextual factors and potentially limiting the generalizability of findings across different times and cultures. While the nature of social phenomena itself accounts for some of the replicability challenges we face, this realization also points to the need for a paradigm shift in our approach. Perhaps it's time to move beyond the traditional positivist framework and adopt a more nuanced perspective when investigating and interpreting social phenomena. This new approach could better accommodate the inherent complexity and context-dependence of the social world we study.

11. Conclusion

The replication crisis in social sciences highlights significant challenges in current research practices, emphasizing the need for substantial reforms in how studies are conducted, reported, and evaluated. Addressing this crisis requires a multi-faceted approach, including

improving methodological rigor, increasing transparency, adjusting academic incentives, and enhancing peer review processes. While these changes may be challenging to implement, they are crucial for restoring confidence in scientific findings and ensuring the long-term credibility and progress of social sciences.

References

Anderson, S. F., & Maxwell, S. E. (2017). Addressing the "replication crisis": using original studies to design replication studies with appropriate statistical power. *Multivariate Behavioral Research*, *52*(3), 305–324.

Anvari, F., & Lakens, D. (2018). The replicability crisis and public trust in psychological science. *Comprehensive Results in Social Psychology*, *3*(3), 266–286.

Arnett, J. J. (2016). The neglected 95%: why American psychology needs to become less American. In: *Methodological Issues and Strategies in Clinical Research* (A. E. Kazdin, ed.). American Psychological Association. https://doi.org/10.1037/14805-008, 115–132.

Aveyard, P., Bellgrove, M., Bertamini, M., Bestmann, S., Bishop, D., Brembs, B., & Wolfe, J. (2013). *Trust in science would be improved by study pre-registration.* [http://www.theguardian. com/science/blog/2013/jun/05/trust-in-science-study-pre-registration]

Baker, M. (2016). 1,500 scientists lift the lid on reproducibility. *Nature*, *533*(7604), 452–454.

Begley, G., & Ellis, L. (2012). Raise standard for preclinical cancer research. *Nature, 483,* 531–533.

Bekelman, J. E., Li, Y., & Gross, C. P. (2003). Scope and impact of financial conflicts of interest in biomedical research: a systematic review. *Jama*, *289*(4), 454–465.

Benjamin, D. J., Berger, J. O., Johannesson, M., Nosek, B. A., Wagenmakers, E. J., Berk, R., ... & Johnson, V. E. (2018). Redefine statistical significance. *Nature Human Behaviour*, *2*(1), 6–10.

Bennett, C. M., Wolford, G. L., & Miller, M. B. (2009). The principled control of false positives in neuroimaging. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, *4*(4), 417–422.

Button, K. S., Ioannidis, J. P., Mokrysz, C., Nosek, B. A., Flint, J., Robinson, E. S., & Munafò, M. R. (2013). Power failure: why small sample size undermines the reliability of neuroscience. *Nature Reviews Neuroscience*, *14*(5), 365–376.

Camerer, C. F., Dreber, A., Forsell, E., Ho, T. H., Huber, J., Johannesson, M., ... & Wu, H. (2016). Evaluating replicability of laboratory experiments in economics. *Science*, *351*(6280), 1433–1436.

Camerer, C. F., Dreber, A., Holzmeister, F., Ho, T. H., Huber, J., Johannesson, M., ... & Wu, H. (2018). Evaluating the replicability of social science experiments in *Nature* and *Science* between 2010 and 2015. *Nature Human Behaviour*, *2*(9), 637–644.

Carter, T. J., Ferguson, M. J., & Hassin, R. R. (2011). A single exposure to the American flag shifts support toward Republicanism up to 8 months later. *Psychological Science*, *22*(8), 1011–1018.

Christensen, B., & Christensen, S. (2014). Are female hurricanes really deadlier than male hurricanes? *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *111*(34), E3497-E3498.

Dickersin, K. (1990). The existence of publication bias and risk factors for its occurrence. *Jama*, *263*(10), 1385–1389.

Dwan, K., Altman, D. G., Arnaiz, J. A., Bloom, J., Chan, A. W., Cronin, E., ... & Williamson, P. R. (2008). Systematic review of the empirical evidence of study publication bias and outcome reporting bias. *PloS one*, *3*(8), e3081.

Eastwood, S., Derish, P., Leash, E., & Ordway, S. (1996). Ethical issues in biomedical research: perceptions and practices of postdoctoral research fellows responding to a survey. *Science and Engineering Ethics*, *2*, 89–114.

Epskamp, S., & Nuijten, M. B. (2014). Statcheck: extract statistics from articles and recompute p values (R package version 1.0. 0.).

Fanelli, D. (2009). How many scientists fabricate and falsify research? A systematic review and meta-analysis of survey data. *PloS one*, *4*(5), e5738.

Fanelli, D. (2010). "Positive" results increase down the hierarchy of the sciences. *PloS one*, *5*(4), e10068.

Fanelli, D. (2010). Do pressures to publish increase scientists' bias? An empirical support from US States Data. *PloS one*, *5*(4), e10271.

Fanelli, D. (2012). Negative results are disappearing from most disciplines and countries. *Scientometrics, 90*(3), 891–904.

Fanelli, D., Costas, R., & Larivière, V. (2015). Misconduct policies, academic culture and career stage, not gender or pressures to publish, affect scientific integrity. *PloS one*, *10*(6), e0127556.

Franco, R. S., Franco, C. A. G., Kusma, S. Z., Severo, M., & Ferreira, M. A. (2017). To participate or not participate in unprofessional behavior– is that the question? *Medical Teacher*, *39*(2), 212–219.

Hubbard, R., & Vetter, D. E. (1991). Replications in the finance literature: an empirical study. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 70–81.

Hubbard, R., & Vetter, D. E. (1996). An empirical comparison of published replication research in accounting, economics, finance, management, and marketing. *Journal of Business Research*, *35*(2), 153–164.

Hubbard, R., & Armstrong, J. S. (1994). Replications and extensions in marketing: rarely published but quite contrary. *International Journal of Research in Marketing*, *11*(3), 233–248.

Hughes, B. (2018). *Psychology in Crisis*. Bloomsbury Publishing.

Hope, D., Dewar, A., & Hay, C. (2021). Is there a replication crisis in medical education research? *Academic Medicine*, *96*(7), 958–963.

Ioannidis, J. P. (2005). Why most published research findings are false. *PLoS medicine*, *2*(8), e124.

John, L. K., Loewenstein, G., & Prelec, D. (2012). Measuring the prevalence of questionable research practices with incentives for truth telling. *Psychological Science*, *23*(5), 524–532.

Jung, K., Shavitt, S., Viswanathan, M., & Hilbe, J. M. (2014). Female hurricanes are deadlier than male hurricanes. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *111*(24), 8782–8787.

Kalichman, M. W., & Friedman, P. J. (1992). A pilot study of biomedical trainees' perceptions concerning research ethics. *Academic Medicine*, *67*(11), 769–775.

Kanazawa, S., & Kovar, J. L. (2004). Why beautiful people are more intelligent. *Intelligence*, *32*(3), 227–243.

Kerr, N. L. (1998). HARKing: hypothesizing after the results are known. *Personality and Social Psychology Review*, *2*(3), 196–217.

Klein, R. A., Vianello, M., Hasselman, F., Adams, B. G., Adams Jr, R. B., Alper, S., ... & Sowden, W. (2018). Many Labs 2: investigating variation in replicability across samples and settings. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, *1*(4), 443–490.

Krimsky, S., Rothenberg, L. S., Stott, P., & Kyle, G. (1998). Scientific journals and their authors' financial interests: a pilot study. *Psychotherapy and Psychosomatics*, *67*(4–5), 194–201.

Lexchin, J., Bero, L. A., Djulbegovic, B., & Clark, O. (2003). Pharmaceutical industry sponsorship and research outcome and quality: systematic review. *Bmj*, *326*(7400), 1167–1170.

Lexchin, J. (2012). Those who have the gold make the evidence: how the pharmaceutical industry biases the outcomes of clinical trials of medications. *Science and Engineering Ethics*, *18*, 247–261.

Makel, M. C., & Plucker, J. A. (2014). Facts are more important than novelty: replication in the education sciences. *Educational Researcher*, *43*(6), 304–316.

Makel, M. C., Plucker, J. A., & Hegarty, B. (2012). Replications in psychology research: how often do they really occur? *Perspectives on Psychological Science*, *7*(6), 537–542.

Malter, D. (2014). Female hurricanes are not deadlier than male hurricanes. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *111*(34), E3496–E3496.

Martin, G. N., & Clarke, R. M. (2017). Are psychology journals anti-replication? A snapshot of editorial practices. *Frontiers in Psychology*, *8*, 523–531.

Mertkan, S., Aliusta, G. O., & Bayrakli, H. (2022). Pressured to publish: stories of inexperienced researchers. *Journal of Organizational Change Management*, *35*(3), 603–615.

Neuliep J. W., Crandall R. (1990). Editorial bias against replication research. *Journal of Social Behavior and Personality, 5*, 85–90.

Neuliep, J. W., & Crandall, R. (1993). Reviewer bias against replication research. *Journal of Social Behavior and Personality*, *8*(6), 21.

Nieuwenhuis, S., Forstmann, B. U., & Wagenmakers, E. J. (2011). Erroneous analyses of interactions in neuroscience: a problem of significance. *Nature Neuroscience*, *14*(9), 1105–1107.

Nosek, B. A., Alter, G., Banks, G. C., Borsboom, D., Bowman, S. D., Breckler, S. J., ... & Yarkoni T.S. (2015). Promoting an open research culture. *Science*, *348*(6242), 1422–1425.

Nuijten, M. B. (2019). Practical tools and strategies for researchers to increase replicability. *Developmental Medicine & Child Neurology*, *61*(5), 535–539.

Open Science Collaboration. (2015). Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, *349*(6251), aac4716.

Papanikolaou, G. N., Baltogianni, M. S., Contopoulos-Ioannidis, D. G., Haidich, A. B., Giannakakis, I. A., & Ioannidis, J. P. (2001). Reporting of conflicts of interest in guidelines of preventive and therapeutic interventions. *BMC Medical Research Methodology*, *1*, 1–5.

Paruzel-Czachura, M., Baran, L., & Spendel, Z. (2021). Publish or be ethical? Publishing pressure and scientific misconduct in research. *Research Ethics*, *17*(3), 375–397.

Reid, L. N., Soley, L. C., & Winner, R. D. (1981). Replication in advertising research: 1977, 1978, 1979. *Journal of Advertising*, *10*(1), 3–13.

Rosenthal, R. (1979). The 'file drawer problem' and tolerance for null results. *Psychological Bulletin*, *86*(3), 638–641.

Rubin, M. (2017). When does HARKing hurt? Identifying when different types of undisclosed post hoc hypothesizing harm scientific progress. *Review of General Psychology*, *21*(4), 308–320.

Serra-Garcia, M., & Gneezy, U. (2021). Mistakes, overconfidence, and the effect of sharing on detecting lies. *American Economic Review*, *111*(10), 3160–3183.

Simmons, J. P., Nelson, L. D., & Simonsohn, U. (2011). False-positive psychology: undisclosed flexibility in data collection and analysis allows presenting anything as significant. *Psychological Science*, *22*(11), 1359–1366.

Smaldino, P. E., & McElreath, R. (2016). The natural selection of bad science. *Royal Society Open Science*, *3*(9), 160384.

Vul, E., Harris, C., Winkielman, P., & Pashler, H. (2009). Puzzlingly high correlations in fMRI studies of emotion, personality, and social cognition. *Perspectives on Psychological Science*, *4*(3), 274–290.

Wicherts, J. M., Bakker, M., & Molenaar, D. (2011). Willingness to share research data is related to the strength of the evidence and the quality of reporting of statistical results. *PloS one*, *6*(11), e26828.

Wilkinson, R. G., & Pickett, K. E. (2007). Economic development and inequality affect IQ: a response to Kanazawa. *British Journal of Health Psychology*, *12*(2), 161–166.

KRIZA REPLIKABILNOSTI U DRUŠTVENIM NAUKAMA: DA LI NAM JE POTREBNA NOVA PARADIGMA?

MILICA LAZIĆ, UNIVERZITET U NOVOM SADU, FILOZOFSKI FAKULTET, REPUBLIKA SRBIJA

Rezime

U 2016. godini, Bejker je izneo nalaze istraživanja objavljenog u časopisu Nature, koje je obuhvatilo 1.576 istraživača na vodećim univerzitetima o izazovima replikacije u njihovim oblastima. Oko 70% njih je izjavilo da su bar jednom bezuspešno pokušali da replikuju rezultate istraživanja drugih autora, a oko polovina njih nije uspelo ni jednom da replikuje rezultate sopstvenog prethodno objavljenog istraživanja. Međutim, ono što je posebno podstaklo raspravu u naučnoj zajednici bila je činjenica da je samo 23% njih pokušalo da objavi svoje neuspešne replikacije u naučnim časopisima, dok je polovina njih bila neuspešna u tim pokušajima— naučni časopisi su ih odbili. Kriza replikacije, iako prisutna u prirodnim naukama, dobija više pažnje u društvenim naukama i medicini, pri čemu istraživanja otkrivaju alarmantno niske stope replikabilnosti. Istraživanja u oblastima kao što su psihologija, ekonomija i različite discipline poslovanja pokazala su naročito značajne izazove u repliciranju originalnih nalaza, sa stopama uspeha često ispod 50%. Ove studije ne samo da su istakle rasprostranjenost problema replikacije među disciplinama, već su i otkrile značajna smanjenja veličina efekata kada se eksperimenti reprodukuju, naglašavajući potrebu za poboljšanjem istraživačkih praksi i usmeravanjem više pažnje na objavljene rezultate. Ove i brojne druge spoznaje podstakla su na mnoga pitanja u nauci, od konceptualnih do onih koji se tiču akademske prevare, pristrasnosti u tumačenju rezultata, formiranja post-hoc hipoteza (Harking), i sve većeg pritiska da se objavljuje. Ova pregledna studija ima za cilj da ispita krizu replikabilnosti u društvenim naukama, takođe kritički analizirajući ulogu politika naučnih časopisa i pritisaka za objavljivanje u pogoršanju krize, na kraju zagovarajući paradigmatsku promenu u istraživačkim metodologijama i našem razumevanju društvenih fenomena.

Ključne reči: replikabilnost, kriza u nauci, promena paradigme

Miloš Perović[1]
ORCID: 0009-0008-9676-8538

316.334.2: 316.26
316.644:330.831.8]: 316.26
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976962

NEOLIBERALNA POJMOVNA HEGEMONIJA U DRUŠTVENIM NAUKAMA

Autor se u radu bavi pojmovnom revizijom u društvenim naukama nakon okončanja blokovske podele sveta i tzv. hladnog rata, odnosno poraza socijalističkog projekta koji je označen raspadom. Ovaj događaj predstavlja početak neograničene ekonomske, društvene, akademske i kulturne hegemonije neoliberalnog kapitalizma. Autor preuzima gramšijevsko shvatanje pojma hegemonije i pomoću njega tumači na koji se način prevlast neoliberalizma u socioekonomskoj sferi odražava na upotrebu pojmova u društvenim naukama, odnosno na koji se način vrši revizija pojmova u misli o društvu. Iz tog razloga, u ovom istraživanju izvršena je temeljna analiza pojma hegemonije u marksističkoj tradiciji, a potom i neoliberalizma kao poslednje, aktuelne faze u istorijatu socioekonomskog sistema kapitalizma. Predočeni istraživački koraci su neophodni kako bi se stekli uslovi za ostvarivanje primarnog cilja istraživanja – analizu karaktera pojmovne revizije u misli o društvu u dobu neoliberalne hegemonije. Autor koristi istorijski i dijalektički metod.
Ključne reči: neoliberalizam, hegemonija, društvene nauke, pojmovna revizija

1. Uvod

Polazeći od Marksovog stava da su „misli vladajuće klase u svakoj epohi vladajuće misli", odnosno da „vladajuće misli nisu ništa drugo do idealni izraz vladajućih materijalnih odnosa, tj. u obliku misli izraženi vladajući materijalni odnosi" (Marx i Engels 1976: 393–394), neoliberalnoj pojmovnoj reviziji u društvenim naukama se ovde pristupa kao konsekventnom procesu konsolidacije kapital-odnosa nakon što je njegova reprodukcija bila ozbiljno ugrožena alternativnom vizijom društveno-ekonomskih odnosa kroz gotovo čitavo prethodno stoleće. Postojanje povesne transgrađanske vizije društva koja podrazumeva prevladavanje kapital-poretka njegovim nužnim i potpunim ukidanjem, uvek iznova nameće potrebu kontrole dominantnih narativa u misli o društvu i teorijsko-metodoloških pristupa izučavanju društva. Ona se najuspešnije uspostavlja oslobađanjem, prevrednovavanjem i progonom onih pojmova (Kuljić 2017: 285) koji društvenoj teoriji pružaju mogućnost kritičke analize postojećih socioekonomskih odnosa. Za „nulti čas" aktuelne neoliberalne pojmovne revizije u društvenim naukama uobičajeno se uzima 1989. godina (Kuljić 2020: 321), kada je

[1] milos@ff.uns.ac.rs

srušen Berlinski zid. Ovaj događaj je simbolički iskaz trijumfa kapitalizma u do sada najbitnijem ideološkom srazu građanske epohe. Jedan od ključnih uzroka datog trijumfa bilo je ostvarenje društveno-kulturne hegemonije vladajuće klase. Isti uzrok omogućuje promenu značenja i progon pojmova koji u sebi nose kritičku potenciju nakon 1989. Primarni zadatak u ovom radu je analiza pojmovne revizije u vremenu bezalternativnog neoliberalizma. Da bi se ovaj zadatak mogao uspešno obaviti prethodno je potrebno utvrditi značenje pojma hegemonije, ali i položiti računa o tome šta podrazumevamo pod neoliberalizmom i na koji način se on uspostavlja kao hegemona ekonomska, ideološka, društveno-kulturna i ekonomska paradigma. Prilikom analize pojmovne revizije neophodno je koristiti istorijski i dijalektički metod. Njihovom primenom na predmet istraživanja moguće je spoznati na koji način se vrši pojmovna revizija u društvenim naukama u eri neoliberalne hegemonije što predstavlja osnovni cilj ove analize.

2. Pojam i značenje hegemonije

Pojmom hegemonije (grč. *ήγεμονία, hēgemonia* – vladavina, predvođenje, dominacija zapovedništvo) se u najopštijem smislu označava dominacija jedne društvene grupe ili države nad drugom. Istorijat ovog pojma ukazuje (Knox 2019: 328–360) da se njime mogu označavati dve različite stvari: dominacija prisilom i dominacija na bazi saglasnosti. U praksi neoliberalizma se spajaju oba značenja hegemonije. Tokom 18. i 19. veka pojmom hegemonije se uobičajeno označavala dominacija jedne moćne države nad drugim državama (Knox 2019: 330). Pojam hegemonije postaje delom vokabulara marksizma u periodu Druge internacionale kada se dovodi u usku vezu sa diktaturom proletarijata. Prisutan je i u predrevolucionarnom ruskom marksizmu (Plehanov, Akseljrod), a njegovo značenje značajno je prošireno već kod Lenjina (Bogdanić 2018: 102–108). Značenje koje pojam hegemonije kao ideološke i kulturne dominacije jedne društvene grupacije (klase) nad čitavim društvom zadobija kod Gramšija (Gramsci 1951: 164; 224–225; Gramši, 1980: 128) jeste ono koje se danas uobičajeno smatra marksističkim shvatanjem hegemonije i koje je neophodno ovde analizirati kako bi se ispunio krajnji cilj istraživanja. Gramšijev pojam hegemonije se u celosti može razumeti samo ukoliko se u vidu imaju konkretne društvene okolnosti u kojima nastaje. Tri su događaja koja su značajno uticala na Gramšijevo filozofsko stanovište, a onda i na značenje koje daje pojmu hegemonije. Pre svega, to je Oktobarska revolucija 1917. koja presudno utiče na njegovo poimanje filozofije prakse, a potom i pobeda fašizma u Italiji koja ga je trajno smestila u zatvor, gde će nastati njegove *Zatvorske sveske* i *Pisma iz zatvora*. Osim ova dva događaja, debata o imperijalizmu koja se vodila u Drugoj internacionali u predvečerje Prvog svetskog rata (v.

Vranicki 1971: 361–368) i iskustvo okupacije fabrika u Italiji 1919–1920 (Biennio rosso) koja je završena porazom radničkog pokreta, znatno utiču na utemeljenje Gramšijevog pojma hegemonije (Hrnjez 2013: 102–103). Dakle, on je iskovan u atmosferi poraza radničkog pokreta u Italiji nedugo po okončanju Prvog svetskog rata i neuspeha Oktobarske revolucije da se proširi na Zapad.

Premda već Lenjin svojim stavom o imperativu subjektivnog revolucionarnog delanja nadilazi, u marksizmu Druge internacionale dominirajući, ekonomski determinizam prema kojem klasno biće određuje klasnu svest, pa, prema tome, revolucionarna delatnost radničke klase ima karakter nužnosti koja će se ostvariti kada se steknu objektivni društveno-ekonomski uslovi (Lenjin 1973: 219–220), kod njega je pojam hegemonije još uvek vezan isključivo za političko-revolucionarnu delatnost. Takvo shvatanje hegemonije kod Lenjina proisteklo je iz višegodišnje teorijske pripreme ruskog marksizma za revoluciju. Pod uticajem Lenjinovog odbacivanja ekonomizma i shvatanja važnosti subjektivne revolucionarne inicijative (Bogdanić 2018: 115), Gramši znatno proširuje značenje pojma hegemonije. Ono postaje moguće tek nakon Oktobarske revolucije, odnosno Gramšijeve analize ovog događaja koja ga vodi zaključku da je ona rezultat nadmoći ideologije i političke organizacije boljševika, a ne objektivnih društveno-ekonomskih okolnosti. S obzirom na to da je prva uspešna komunistička revolucija u istoriji izvedena u veoma slabo industrijalizovanoj zemlji u kojoj su kapitalistički odnosi bili tek u zametku, Gramši konstatuje da je ovo revolucija protiv Marksovog *Kapitala* (Gramsci 1969, prema Bogdanić 2018: 115), odnosno protiv Marksovog predviđanja da će se komunistička revolucija desiti na područjima sveta na kojima je kapitalizam najrazvijeniji.[2]

Na osnovi kritike ekonomizma, odnosno pozitivističke interpretacije Marksove kritike političke ekonomije, Gramši na lektiri Hegela i Marksa gradi vlastiti pojam građanskog društva. Shvata ga kao područje duhovne nadgradnje ekonomskih odnosa kojemu pripada i ideologija.[3] Sferu duhovne nadgradnje ili „superstrukture" Gramši posmatra kao područje koje ima izvesnu autonomiju u odnosu na sferu proizvodnje materijalnog života ili „strukturu."

[2] Lino Veljak dovodi u pitanje Gramšijevo poznavanje Marksovih izvornih spisa u trenutku kada piše članak *Revolucija protiv Kapitala*: „upitno je u kojoj mjeri Gramsci tada doista poznaje Marxovo djelo, a u kojoj mjeri preuzima sliku Marxa svojstvenu 'pozitivističkom marksizmu' talijanskog socijalizma; drugim riječima, upitan je stupanj Gramscijevih mogućnosti da argumentira svoju tvrdnju o pozitivističkim natruhama u Marxovoj misli" (Veljak 1983: 67). Dalje Veljak interpretira Gramšijevo stanovište kao opozit marksizmu Druge internacionale, a ne samom Marksu: „Oktobarska je revolucija, dakle, za Gramscija u prvom redu negacija evolucionističke interpretacije marksizma, dokaz mogućnosti svjesne intervencije udružene ljudske volje u mehanički tok zbivanja, dokaz mogućnosti ljudskog proizvođenja povijesti" (Veljak 1983: 68).

[3] „Za sada se mogu fiksirati dva velika 'plana' nadgradnji, onaj koji se može nazvati 'građansko društvo', to jest ukupnost organizama koji se u svakodnevnom jeziku nazivaju 'privatni', i plan 'političkog društva ili države', koji odgovaraju 'hegemonijskoj' funkciji koju vladajuća grupa vrši u čitavom 'društvu', i funkciji 'direktne dominacije' ili komandovanja koje se izražava u državi i 'pravnoj' vladavini" (Gramši 1959: 315).

Stoga je u njegovom stanovištu prisutna distinkcija između ekonomskog i etičko-političkog koja ga vodi stavu da se protivrečja kapitalizma ne mogu razrešiti delovanjem isključivo na terenu ekonomskih odnosa (Bobbio 1976, prema Veljak 1983: 109). Ovaj stav je osnova značenja koji daje pojmu hegemonije.

Sledeći Marksovu 11. tezu o Fojerbahu[4], Gramši postavlja zahtev da se filozofija preobrazi u ideologiju (Veljak 2020: 17). Takvu filozofiju naziva filozofijom prakse. Za Gramšija praksa nije apstraktni, višeznačni pojam, nego ona vrsta delanja koje smera na transcendiranje datosti, delanje koje je revolucionarno. Gramši ideologiju vidi u njenim protivrečjima – kao sredstvo dominacije vladajuće klase nad čitavim društvom, ali i sredstvo kojim se društvo može osloboditi te dominacije:

„Za filozofiju prakse ideologije predstavljaju nešto sasvim drugo, one nisu arbitrarne nego realne historijske činjenice koje je potrebno oboriti i demaskirati ih kao instrumente dominacije [...], zato da bi oni nad kojima se vrši vlast postali intelektualno neovisni od vlastodržaca; da se jedna hegemonija sruši i uspostavi druga, kao nužan momenat obaranja prakse." (Gramši 1980: 127)

Nužnost stupanja filozofije prakse na područje duhovne nadgradnje ili „superstrukture" Gramši legitimira stavom da upravo tu pojedinci stiču spoznaje o vlastitom društvenom položaju, a društvene grupe postaju svesne svoga društvenog bića. Za Gramšija je filozofija prakse preobražena u ideologiju najvažniji instrument uspostavljanja hegemonije. Za razliku od ostalih filozofija koje pozitivističkim pristupom društvenim protivrečjima smeraju na njihovo „izglađivanje", filozofija prakse ne teži izmirenju tih protivrečnosti, već „predstavlja teoriju tih proturječnosti; ona nije instrument vlasti vladajućih grupacija, da bi dobila suglasnost i da bi vršila hegemoniju nad potčinjenim klasama" (Gramši 1980: 128). Potpuno suprotno, ona je izraz samosvesti potčinjene klase kojoj postaje teorijsko sredstvo za spoznaju društvenih protivrečja i prolaznosti postojećih društvenih odnosa. Da bi uopšte došla do samosvesti, potlačena (radnička) klasa mora biti autonomna, a to se može postići samo na temelju autonomije marksizma koji se teorijski odvaja od idelogije koja nastaje na postojećim proizvodnim odnosima. Bit autonomije marksizma jeste filozofija prakse (Bogdanić 2018: 123). Stoga je zadatak filozofije prakse da se transformiše u ideologiju i izgradi kulturne fundamente novog socijalističkog društva. Gramšijevo bitno stanovište je da je na bazi duhovne i kulturne nadmoći filozofije prakse moguće uspostaviti društvenu hegemoniju one društvene klase koja je svesna svog univerzalnog karaktera, a to je jedino radnička klasa kao klasa

[4] „Filozofi su svet samo različito interpretirali; međutim, radi se o tome da ga se izmijeni" (Marx 1976: 343).

proizvođača. „Hegemonija znači da se jedna društvena skupina [...] izborila za vođstvo nad savezničkim skupinama te da je ujedno i uspostavila dominaciju nad antagonističkim skupinama" (Veljak 2020: 17).

Za obavljanje ovog zadatka ključna je uloga organskih intelektualaca koje Gramši poima kao intelektualce svesno opredeljene za određenu klasnu poziciju, koji „govore iz nje i za nju" (Hrnjez 2013: 104). Gramšijevski pojmljena filozofija prakse kao ideologija koju prihvataju najširi slojevi društva je nužni preduslov uspostavljanja društvene saglasnosti (consenso) o poželjnom uređenju društva. Iz toga sledi da Gramši hegemoniju poima u suprotnosti sa diktaturom. Ona podrazumeva društvenu dominaciju na bazi saglasnosti, a ne putem prisile, „iako u određenim momentima nije isključena kombinacija uvjeravanja s momentima prisile" (Veljak 2020: 18). Čitava Gramšijeva filozofska pozicija, pa time i njegov pojam hegemonije, počivaju na zahtevu za jedinstvom teorije i prakse, odnosno „pomirenjem" filozofije sa konkretnim političkim delovanjem.

Premda je Gramši bio čovek radikalne, revolucionarne levice, čini se da je njegovo učenje nailazilo na bolje recepciju i praktičnu realizaciju na desnom spektru političke sfere savremenog društva, iako u potonje vreme svedočimo izvesnoj gramšijevskoj „modi" u levo orijentisanoj filozofiji i misli o društvu. Ovde se prvenstveno radi o implementaciji gramšijevskog poimanja hegemonije u neoliberalnoj teoriji i praksi koje je najzanimljivije za predmet ovog istraživanja, premda je Gramšijev koncept hegemonije bio predmetom interesa i drugih teoretičara političke desnice, poglavito u radu Peta Bjukenona (Buchanon) intelektualnog lidera američkog paleokonzervativizma (v. Veljak 2020: 20–22; Pasieka 2022).

3. Globalna neoliberalna hegemonija

Za primenu gramšijevskog pojma hegemonije na određeni društveni ili međunarodni (globalni) poredak veoma je važno ustanoviti kada hegemonija počinje (Cox 1983: 170). Premda je primena neoliberalizma na kapitalističkoj periferiji počela nakon puča i uspostavljanja vojne hunte u Čileu 1973., a u kapitalističkom centru dolaskom na vlast Margaret Tačer u Velikoj Britaniji (1979) i Ronalda Regana u SAD (1981), kapitalizam u svom neoliberalnom obliku postaje globalno hegemon društveni poredak nakon raspada konkurentnog „realno egzistirajućeg" socijalizma koji je u istorijsko sećanje simbolički urezan padom Berlinskog zida 1989. godine. Dok je uspostavljanje neoliberalne hegemonije na kapitalističkoj periferiji imalo izrazito prisilan karakter čemu svedoči pomenuti slučaj Čilea, u kapitalističkom centru neoliberalizam je stekao hegemoniju pristankom, kroz mehanizme parlamentarne demokratije. Uspostavljanje hegemonije na bazi saglasnosti bilo je znatno

otežano postojanjem snažno politički artikulisane ideologije komunizma, ali i ideologije klasnog kompromisa koju su zastupale zapadne socijaldemokratske partije. Jedan od najuticajnijih neoliberalnih teoretičara Fridrih Hajek jasno je iskazivao da je za ostvarivanje društvene dominacije presudna pobeda u „velikoj borbi ideja" (great struggle of ideas – Hayek 1978: 2). Ovaj Hajekov stav verovatno je formiran pod uticajem Voltera Lipmana, koga se može smatrati rodonačelnikom neoliberalizma ili protoneoliberalom (Hartwich 2009). On u svom delu *Javno mnenje* (Public Oppinion) iz 1922. (Lippman 1998) iznosi ideju „proizvodnje saglasnosti" (the manufacture of consent). Lipman smatra da je proizvodnja saglasnosti nužna za opstanak demokratije, odnosno za održanje postojećih društvenih odnosa (Lippman 1998: 248). Strategiju ideologa neoliberalizma ponajbolje je u kratkoj izjavi sažela Margaret Tačer koja je postulate ove doktrine sprovodila u praksi: „Ekonomija je metod, cilj je promeniti dušu" (Thatcher 1981).

Princip individualizma na kojem je izgrađena novovekovna Zapadna civilizacija (Perović 2003: 156–157) se u eri neoliberalizma na radikalan način izvodi do kraja tako što izrasta u princip hiperindividualizma, odnosno egoizma. Individualna sloboda se u neoliberalnoj interpretaciji ostvaruje na slobodnom tržištu kroz međusobno sučeljavanje pojedinaca koje ima kompetitivni karakter. Tržište je predstavljeno kao autonomni i nepristrasni društveni entitet na kojem svi imaju jednake šanse, a neuspeh pojedinaca je isključivo njihova odgovornost (Hayek 1978: 71–84). Na osnovi ovako interpretirane individualne odgovornosti nastaje „filozofija samopomoći" koja izrasta u industriju samopomoći (priručnici, predavanja, motivacioni govori itd.) (Nehring et al. 2016). Ona je važan deo duhovne nagradnje neoliberalizma. Neoliberalno poimanje slobodne tržišne utakmice nesputane društvenim ili državnim intervencionizmom podrazumeva „opstanak najspremnijih" (survival of the fittest), što neoliberalizmu daje karakter socijalnog darvinizma (Kulić 2006; Leyva 2009).

Jedan od stubova temeljaca ideologije neoliberalizma jeste princip nedodirljivosti privatnog vlasništva. U njemu neoliberali pronalaze materijalno ostvarenje individualne slobode (Hayek 1978: 140). Čini se da je upravo zalaganje za neprikosnovenost privatnog vlasništva bilo jedno od najbitnijih oruđa za ostvarenje duhovne hegemonije u „velikoj borbi ideja." Sledeći ovaj princip, neoliberalna ideologija se suprotstavlja bilo kakvom obliku kolektivnog delovanja, posebno u sferi rada gde se promoviše figura slobodnog preduzetnika, odnosno „nezavisnog ugovarača" (independent contractor) ili „frilensera", dakle atomizovanog pojedinca čiji uspeh na tržištu zavisi isključivo od količine rada koji je spreman da pruži. Kolektivno organizovanje radništva se znatno otežava fleksibilizacijom i prekarizacijom rada.

Strukturna društvena nejednakost kapitalizma koja počiva na eksploataciji radne snage se prećutkuje, kako u svakodnevnom govoru, tako i u društvenoj teoriji. Krajnja intencija neoliberalne ideologije je da njene postulate interiorizuju eksploatisani.

Premda počiva na principu nedodirljivosti individualne slobode, neoliberalizam je u svojoj biti konzervativna, kontrarevolucionarna ideologija tržišnog fundamentalizma. Shodno tome, baza društvene podrške neoliberalizmu u toku hladnog rata je bila konzervativna, kako u SAD, tako i u Velikoj Britaniji. Ono što prvobitno deluje protivrečno, postaje posve logičnim ima li se u vidu da je neoliberalizam reakcija na učinke kakvi su smanjenje radnog vremena, (relativna) sigurnost radnog mesta, socijalna država itd. (Silver 2003: 136), koje je organizovani radnički pokret izborio u 19. i 20. veku. Stoga Burdije neoliberalizam proglašava desničarskom utopijom bezgranične eksploatacije (Burdije 1999: 107–118). Iako je dominirajući antikomunizam konzervativaca sadržao i narativ o ljudskim pravima koji je ciljno bio usmeren na ideološki suprotstavljene države socijalizma, tek je sa ostvarenjem globalne hegemonije neoliberalizma njegova individualistička osnova otvorila široko polje delovanja „ljudsko-pravaškom" aktivizmu koji je takođe jedan od instrumenata za održavanje hegemonije. Zapažajući da „neoliberalno insistiranje na individui kao osnovnom elementu u političko-ekonomskom životu otvara vrata aktivizmu individualnih prava", Harvi zaključuje da „neoliberalna briga za pojedinca nadmudruje svaku socijalno-demokratsku brigu za jednakost, demokratiju i društvenu solidarnost" (Harvi 2012: 224).

Najefikasniji instrumenti neoliberala u borbi za duhovnu i kulturnu nadmoć u centru kapitalizma bili su think-tenkovi kao svojevrsna okupljališta „organskih intelektualaca" koji su ideološki uobličavali interese vladajuće klase. Samo utemeljenje neoliberalizma odvijalo se u okvirima Mont Pelerin društva (v. Hartwich 2009) koje spada u ovaj tip intelektualne organizacije. Think-tenkovi ostvaruju društveni uticaj srazmeran ekonomskoj moći subjekata čije interese reprezentuju. Oni su središte ideološke mreže neoliberalizma koju čine časopisi, izdavačke kuće, akademske ustanove, nevladine organizacije (NVO) popularna masovna kultura itd. U mreži neoliberalnih think-tenkova svojim značajem se izdvajaju AEI (American Enterprise Institute) Heritidž (Heritage) fondacija, Kato (Cato) institut, Huverov institut, IEA (Institute of Economic Affairs), Institut Adam Smit i mnoga druga slična okupljališta neoliberalnih intelektualaca izdašno finansirana od krupnog kapitala (v. George 1997: 49–51). Njihovim se delovanjem osmišljavaju tokovi kretanja društva.

Akademija, odnosno univerzitet, takođe je veoma bitno područje borbe za društvenu hegemoniju. Poznato je da je za širenje uticaja neoliberala možda i najbitnija institucija bila Univerzitet u Čikagu čiji su profesori bili Fridrih Hajek, Milton Fridmen, Džordž Stigler, Geri

Beker i drugi. Nesumnjivo je da je uticaj ideja navedenih teoretičara bio proporcionalan količini društvene i ekonomske moći vladajuće klase. Nobelovu nagradu za ekonomiju prvo dobija Hajek 1974. godine, a potom i Fridman 1976. (Harvi 2012: 39). Na taj način je vladajuća klasa lansirala neoliberalnu teoriju u glavni tok ekonomske misli. Ustoličenjem Tačerove i Regana na vlast u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama, neoliberalna doktrina ovladala je departmanima za ekonomiju na akademskim institucijama u dvema vodećim kapitalističkim državama odakle je globalno širila svoj uticaj na druge (društvene) nauke, ali i samo ustrojstvo univerziteta. Premda u višoj fazi razvoja kapitalizma intelektualni rad poprima najamni karakter, a sinekurni položaj inteligencije svodi ovaj društveni sloj na „obrazovanog slugu kapital-odnosa" (Perović 1989: 124), neoliberalne „reforme" univerziteta intelektualno najamništvo čine bitno prekarnijim (Whelan 2015: 131; McKeown 2022: 101), a dominantni akademski diskurs ideološki bitno uniformnijim. „Reforme" podrazumevaju smanjenje sredstava koje država izdvaja za visoko obrazovanje (Levin 2005), čime se univerziteti prepuštaju tržišnim zakonima što dovodi do toga da se odnos između visokoobrazovne institucije i studenata svodi na robno-novčani odnos u kojem student ima status kupca (Fejes 2008: 27; Kreft 2013: 59). Osim što u međuljudske odnose u visokom obrazovanju unosi tržišnu logiku, ovakvo stanje širom otvara vrata univerziteta privatnom, krupnom kapitalu koji stipendira istraživače i finansira istraživanja (Slaughter & Leslie 1997; Giroux & Giroux 2004; Slaughter & Rhoades 2004). Uticaj parcijalnih interesa kapitala nužno se odražava na karakter institucija, radne standarde i dominirajuće teme i narative unutar akademije. Kapacitet ovog rada ne dozvoljava dublju analizu uloge NVO, masovnih medija i popularne kulture u sistemu ideološke hegemonije neoliberalizma, pa se ona mora ostaviti za neko buduće istraživanje.

Neoliberalno promovisanje partikularnog, individualnog interesa kao središta društvenog, ekonomskog i političkog delanja izvršilo je znatan uticaj i na karakter političke levice u vremenu bezalternativnosti. Ona je uglavnom odbacila interese radničke klase kao svoj primarni politički interes i okrenula se tzv. identitetskim politikama (Gimenez 2006; Das 2020). Ovo može poslužiti kao primer kako deluje kulturna hegemonija. Vladajuća klasa propisuje poželjne narative u području duhovnog i političkog delanja. Opozicija uzdrmana teškim istorijskim porazom na kraju 20. stoleća prihvata propisani narativ i time biva kooptirana u sistem neoliberalne hegemonije pledirajući za popravljanje, a ne ukidanje postojećeg. Deo narativa tradicionalne leve opozicije kapitalizmu koji se odnosi na subjektivne slobode lišen klasnog utemeljenja inkorporiran je u neoliberalne identitetske politike. Tako je nekim od kritičkih pojmova ili narativa menjana sadržina kako bi služili široj neoliberalnoj duhovnoj hegemoniji.

4. Pojmovna revizija u eri neoliberalne hegemonije

Društveni i ekonomski odnosi i njima odgovarajuća distribucija moći u društvu nužno se reflektuju u misli o društvu. Suprotno pozitivističkim nastojanjima da se misao o društvu zasnuje kao nekakva objektivna, nepristrasna nauka, ona je refleksija društvenih odnosa, ideologije i čitavog sistema duhovne nadgradnje koji izrasta iz vladajućeg ekonomskog odnosa u društvu. Društvene nauke ne postoje izvan društvenog realiteta, odnosno protivrečnosti koje vladaju u društvu. Štaviše, one su polja teorijskih sukoba suprotstavljenih društvenih vrednosti, ideala i ideja. Stoga se pozitivističkim pristupom koji nastoji pomiriti ili, bolje reći, ignorisati protivrečja i temeljni antagonizam koji je imanentan kapitalističkim socioekonomskim odnosima ne može valjano analizirati društvo. Svest o predočenom karakteru društva otvara mogućnost prepoznavanja prelamanja konkretnih društvenih odnosa i interesa na društvene nauke. One nikada nisu „neutralne" i „objektivne", u njima se zrcale ideološka stanovišta.[5]

Analizom centralnih pojmova u društvenim naukama moguće je steći uvid o distribuciji moći u datom društvu, ali i notirati društvene i političke promene. Time se bavi pojmovna istorija, čije su spoznaje nužan instrument u analizi pojmovne revizije (Kuljić 2018: 9). Ona proučava kako se određeni povesni događaji i iz njih proistekli društveni tokovi reflektuju na dominantne diskurse i upotrebu pojmova u društvenim naukama. Ova naučna disciplina prepoznaje tri prelomna momenta pojmovne istorije društvenih nauka (Kuljić 2018: 21–22). Sva tri su simbolički označitelji društvenih prevrata u modernoj istoriji. Radi se o Francuskoj buržoaskoj revoluciji 1789. godine, Oktobarskoj revoluciji 1917. i padu Berlinskog zida 1989. godine. Sva tri događaja dugo su bila idejno pripremana. Prvi prosvetiteljstvom, nakon čega je preovlađujući narativ u misli o društvu bio usidren oko ideje građanskog društva, nacije, političke jednakosti, oslobađanja od „totalizirajućih i heteronomnih feudalno-teoloških postavki" (Perović 1997: 181) itd. Drugi marksizmom koji je bio fokusiran na ideale socijalne pravde, internacionalizma i transcendiranja kapitalizma, što je dovelo do sučeljavanja sa prethodno uspostavljenim hegemonim narativom. Naposletku, treća je pripremana neoliberalnom ideologijom koja je misao o društvu ispunila narativom o slobodi tržišta, neograničenom individualizmu, preduzetništvu, fleksibilnosti itd. Prva dva momenta pojmovno su reflektovala revolucionarne događaje koji su idejno i praktički smerala na radikalni raskid sa zatečenim društvenim i ekonomskim odnosima. Ovaj potonji, simbolički

[5] Slično zapažanje iznosi Todor Kuljić: „Odavno je poznato da tumačenje prošlosti nije neutralna ni nedužna aktivnost. Nije uvek ni u službi prosvećivanja i izvlačenja pouke iz minulog. Tumačenje prošlosti je u skoro podjednakoj meri analitičko oruđe i političko oružje. Kod rada na prošlosti je uvek prisutan angažman (nacionalni, verski, klasni, regionalni) koji se može pratiti i preko pojmova koji su u njegovom središtu" (Kuljić 2017: 278).

izražen u 1989. godini – zapravo predstavlja pokušaj održavanja postojećih, kapitalističkih odnosa uz bitno smeranje na eliminisanje idejne i ideološke alternative tim odnosima, što ga suštinski čini kontrarevolucionarnim i reaktivnim (reakcionarnim) momentom pojmovne istorije i istorije uopšte. To se može prepoznati i u „atmosferi" sva tri povesna momenta. Dok su prve dve semantičke revolucije bile okrenute budućnosti i ispunjene nadom i verom u „bolje sutra", ova koja je predmet analize započinje idejom o kraju istorije (Fukujama 2002) što implicite podrazumeva budućnost kao beskonačnu sadašnjost. Nakon Svetske ekonomske krize 2008. koja je ponovo razobličila imanentnu nestabilnost kapitalizma, dovela do dalje koncentracije kapitala, povećanja dohodne i društvene nejednakosti, te najavila krupne geopolitičke promene i kraj unipolarnog doba, debate o budućnosti poprimaju oblik distopijskog pesimizma (Stock 2018).

Društveni okvir u kojem se odvija neoliberalna pojmovna revizija definisan je nestankom revolucionarne političke levice kojoj je primarni politički subjekt bila radnička klasa, potpunom globalizacijom kapitalizma koji ostaje bez suvisle alternative u realitetu, te unipolarnošću u međunarodnim odnosima koja znači potpunu dominaciju država kapitalističkog centra sa Sjedinjenim Državama kao neprikosnovenim svetskim hegemonom na čelu. Globalizovanje kapitalističke proizvodnje podrazumevalo je izvoz proizvodnje iz centra na periferiju, što je uz fleksibilizaciju i prekarizaciju radnih odnosa doprinelo znatnom smanjenju industrijskog radništva u centru kao političke baze radikalne levice i slabljenju organizacija radničke klase. Reformska levica, odnosno socijaldemokratija, se ubrzo nakon pada Berlinskog zida utopila u neoliberalni konsenzus, često implementirajući neoliberalne „reforme" revnosnije od čistih (neo)liberala i konzervativaca (Harvi 2012: 124). U metropolama kapitalizma tako je postignut širok politički konsenzus.

Ovakve društvene okolnosti odredile su karakter predočene pojmovne revizije u društvenim naukama. Marginalizovan je marksizam, a potom i kritička misao uopšte. Iz poželjnog javnog i akademskog narativa isključivani su pojmovi eksploatacije, imperijalizma, buržoazije, proletarijata, društvene klase[6] i drugih ključnih pojmova kritike političke ekonomije. Isto tako, nekim pojmovima i narativima radikalne kritičke misli o društvu menjana je sadržina, pa su u „prečišćenom" obliku inkorporirani u pojmovni sistem neoliberalne hegemonije (Finkelstein 2023; Parenti 2024). Ovaj proces odgovara onome što Todor Kuljić naziva zauzimanjem pojmova (Kuljić 2017: 285; Kuljić 2018: 76–83). Smatrajući da se važni

[6] Neki su u svojim teorijskim opservacijama išli tako daleko da su tvrdili da društvene klase više ne postoje (v. Pakulski & Waters 1996).

istorijski pojmovi ne preuzimaju nego zauzimaju, Kuljić želi da istakne da se iz promene sadržaja pojmova mogu iščitati novi odnosi moći, posebno u periodima sukoba. Sledeći ovaj stav, u procesu pojmovne revizije detektuje tri vrste pojmova – oslobođene, prevrednovane i prognane (Kuljić 2017: 285). Ukoliko prihvatimo ovu Kuljićevu tipologiju, možemo navesti nekoliko primera za svaki od navedenih tipova: u oslobođene pojmove možemo svrstati kapitalizam i globalizaciju, u prevrednovane antifašizam i imperijalizam, a u prognane buržoaziju, proletarijat, najamni rad, eksploataciju itd. Ograničenost ovog rada ne dozvoljava analizu nekih od pojmova koji spadaju u ovu tipologiju, pa se to mora ostaviti po strani za neku narednu analizu.

Neoliberalizam nije direktno zabranjivao radikalnu kritičku misao o društvu, već je postepeno marginalizovao vlastitom hegemonijom i unajmljivanjem intelektualnog rada proizvodeći atmosferu bezalternativnosti.[7] Interesi vladajuće klase uspešno su prikazivani kao univerzalne vrednosti postajući tako hegemoni kulturni obrazac koji članovi društva usvajaju putem socijalizacije i delovanjem masovnih medija koji su većinski u vlasništvu upravo vladajuće klase (Herman & Chomsky 1988: XIII). Na ovaj način pojedinci interiorizuju neoliberalne vrednosti. Svako suprotstavljanje datosti se proglašava prevaziđenom ideologijom, dok se obrasci neoliberalne ideologije smatraju nadideološkim, univerzalnim vrednostima. Tako se neoliberalizam pomoću instrumenata kulturne hegemonije (obrazovni sistem, masovni mediji) naturalizije i deluje kao „nevidljiva ideologija" (Monbiot & Hutchinson 2024).

5. Zaključak

Neoliberalizam je fenomen kojem je u potonje vreme posvećeno mnogo teorijskih opservacija u društvenim naukama. Iskustvo govori da što se dublje stupa na teren izučavanja ovog fenomena koji predstavlja i poslednju, aktuelnu fazu u istoriji kapitalizma, to se istraživaču otvara sve više društvenih dimenzija u kojima se ospoljava ovaj fenomen. Razlog tome je što neoliberalizam – kao osobeni način reprodukcije kapitalističkih odnosa sa odgovarajućim sistemom ideoloških predstava – prožima društvo u totalitetu, pa time i misao o društvu. Ovaj rad je pokušaj da se produbi istraživanje neoliberalne pojmovne revizije u društvenim naukama kojem je na našem govornom području prvi na sistematski način pristupio

[7] I ovde se kao bitna referenca ukazuje Margaret Tačer koja je bezalternativnost takođe sažela u parolu – there's no real alternative (nema prave alternative, Thatcher, 1980) – koja je u godinama koje su sledile prevedena u skraćenicu TINA (there is no alternative) kojom je izražavano da je kapitalizam jedini mogući društveno-ekonomski sistem.

Todor Kuljić (Kuljić 2017; 2018; 2020). Analizi se pristupilo pregledom Gramšijevog pojma hegemonije s obzirom da je veoma prikladan instrument za objašnjenje mehanizama duhovno-ideološke dominacija neoliberalizma u vremenu u kojem živimo. Sledeći temeljni stav da su trendovi u društvenim naukama refleksija društvenih odnosa, bilo je neophodno objasniti duh vremena, odnosno društvene okolnosti u kojima je kapitalizam ostao bez relevantne idejne i političke opozicije što je dovelo do toga da bezalternativnost postane bitno obeležje epohe. U periodu globalne ekonomske i društvene stabilnosti koja nije dugo potrajala, ideologija neoliberalizma nije imala nikakav ozbiljno politički artikulisan ideološki opozit usled čega se mogla naturalizovati i delovati kao nevidljiva ideologija čijeg dejstva najčešće nismo ni svesni. To je zakonomerno vodilo postupnoj pojmovnoj reviziji putem mehanizama duhovne hegemonije vladajuće klase. Kao bitnu posledicu ovakvog stanja Jirgen Koka navodi da danas u kritičkoj misli o društvu nema ničeg novog (Kuljić 2018: 93), a tu vredi dodati da nema ni mnogo čega starog. Pod tim se podrazumeva da su kao nepoželjni ili prevaziđeni potpuno marginalizovani Marksovi ključni pojmovi kritike političke ekonomije. Saglasno Hajnrihovom bitnom stavu da Marksova kritika politička ekonomije nije analiza neke određene faze kapitalizma nego teorijska analiza principa na kojima počiva ovaj način proizvodnje, odnosno onoga što u kapitalizmu ostaje isto posle svih istorijskih promena (Heinrich 2015: 40), Marksov metod se pokazao neophodnim oruđem analize kapitalizma. S obzirom da je iz ideoloških razloga odbačena kritička analiza kapitalizma, dominirajuća ekonomska misao i misao o društvu bivaju iznenađene svakom velikom ekonomskom krizom koje se u ovom načinu proizvodnje javljaju ciklično.[8] Problem pojmovne revizije u vremenu bezalternativnog neoliberalizma ne reflektuje se samo u društvenoj teoriji, nego i u društvenoj praksi. Koncepcija budućnosti kao ovekovečene sadašnjosti u bitnom je lišena utopijskog promišljanja promene društvene datosti, lišena je principa nade (Bloch 1980: 197–214) i „budućnosnog karaktera vremena" (Kangrga 1989: 154–168) u uslovima rastuće društvene nejednakosti, supereksploatacije ljudskog rada, rastućih klimatskih promena, ponovnog uzdizanja fašizma u područjima kapitalističkog centra itd. Bitnim političkim rezultatom pojmovne revizije i progona ključnih pojmova radikalno-kritičke misli može se smatrati nepostojanje relevantne

[8] Zanimljivo zapažanje o ovome iznosi Dejvid Harvi prepričavajući atmosferu posete britanske kraljice Elizabete prestižnoj Londonskoj ekonomskoj školi (London School of Economics) nedugo nakon izbijanja Svetske ekonomske krize 2008. godine. Harvi tvrdi da je kraljica uglednim ekonomistima postavila prosto pitanje „kako to da niste predvideli ovakvu krizu", nakon čega su se upitani dali u šestomesečno utvrđivanje uzroka krize. Rezultat tog istraživanja nije bio zaključak da kapitalizam u sebi sadrži „sistemske rizike" do kojeg je kasnije došao Međunarodni monetarni fond. Kako Harvi ističe, „sistemski rizik" u marksističkom vokabularu se prevodi kao „fundamentalna protivrečja kapitalističke akumulacije", pa bi ekonomisti MMF-a sebi uštedeli puno truda samo da su čitali Marksa (Harvey 2010).

progresivne političke alternative postojećem društvenom sistemu. Stoga u eri permanentne krize globalnog kapitalizma svedočimo rastućem trendu reakcionarnog političkog i ideološkog odgovora na njegove kontradikcije. Ideološki aparat neoliberalizma više nije u stanju da održava dominaciju na bazi saglasnosti. Trenutne političke tendencije u centrima kapitalizma (Lazaridis et al. 2016) daju opravdanje stavu da će se postojeći sistem tržišnog fundamentalizma u budućnosti održavati kroz neki vid autoritarnog političkog okvira.

Literatura

Bloch, E. (1980). Princip nada. U: *Marksistička filozofija XX veka* (P. Vranicki, ur.). Beograd: Nolit, 195–214.

Bobbio, N. (1976). *Gramsci e la concezione della società civile*. Milano: Feltrinelli.

Bogdanić, L. (2018). Oktobar 1917: revolucija, dikatura proletarijata i hegemonija u Lenjina i Gramscija. U: *Filozofija revolucije i ideje novih svjetova: radovi trećeg Okruglog stola Odsjeka za filozofiju 2017*. (B. Mikulić i M. Žitko, ur.). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 98–127.

Burdije, P. (1999). *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Cox, R. W. (1983). Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method. *Millenium: Journal of International Studies*, *12*(2), 162–175.

Das, R. (2020). Identity politics: a marxist view. *Class, Race and Corporate Power*, *8*(1), Article 5.

Finkelstein, N. (2023). *I'll Burn That Bridge When I Come to It: Heretical Thoughts on Identity Politics, Cancel Culture, and Academic Freedom*. Sublation Media.

Fejes, A. (2008). Standardising Europe: the Bologna process and new modes of governing. *Learning and Teaching*, *1*(2), 25–49.

Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.

George, S. (1997). How to win the war of ideas: lessons from the Gramscian right. *Dissent*, *Summer*, 47–53.

Gimenez, M. (2006). With a little class: a critique of identity politics. *Ethnicities*, *6*(3), 423–439.

Giroux, H., & Giroux, S. (2004). *Take Back Higher Education: Race, Youth and the Crisis of Democracy in the Post Civil Rights Era*. New York: Palgrave and Macmillan.

Gramsci, A. (1951). *Pisma iz zatvora*. Zagreb: Zora.

Gramši, A. (1959). *Izabrana dela*. Beograd: Kultura.

Gramsci, A. (1969). *Scritti politici*. Roma: Editori Eiuniti.

Gramši, A. (1980). *Filozofija istorije i politike*. Beograd: Slovo ljubve.

Gramši, A. (1973). *Problemi revolucije: intelektualci i revolucija*. Beograd: BIGZ.

Hartwich, O. (2009). *Neoliberalism. Genesis of a Political Swearword*. Sidney: Centre for Independent Studies.

Harvey, D. (2010, August 10). The Enigma of Capital and the Crisis This Time, [https://davidharvey.org/2010/08/the-enigma-of-capital-and-the-crisis-this-time/] [15. januar 2025.]

Harvi, D. (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Hayek, F. (1978). *The Constitution of Liberty*. Chicago: The University of Chicago Press.

Heinrich, M. (2015). *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*. Zagreb: Centar za radničke studije.

Herman, E., & Chomsky, N. (1988). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books.

Hrnjez, S. (2013). 'Staro ne umire a novo ne može da se rodi': Gramši na putu rađanja novog. *Stvar: časopis za teorijske prakse*, *5*, 101–116.

Kangrga, M. (1989). *Praksa, vrijeme, svijet*. Zagreb: Naprijed.

Knox, R. (2019). Hegemony. In: *Concepts for International Law* (J. d'Aspermont and S. Singh, eds.). Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 328–360.

Kreft, L. (2013). Has University to Become Enterprise?. *Synthesis philosophica*, *28*(1–2), 45–63.

Kulić, S. (2006). *Neoliberalizam kao socijaldarvinizam: rat za dominaciju ili za bolji svijet*. Zagreb: Prometej.

Kuljić, T. (2017). Istorijski pojmovi: veza analitičkog i delatnog aspekta. *Sociologija*, *LIX*(3), 275–295.

Kuljić, T. (2018). Prognani pojmovi: neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu. Beograd: Clio.

Kuljić, T. (2020). Fetiški zaborav u reprodukciji kapitalizma. *Sociologija*, *LXII*(3), 311–329.

Lazaridis, G., Campani, G., & Benveniste, A. (eds.) (2016). *The Rise of the Far Right in Europe: Populist Shifts and "Othering."* London: Palgrave Macmillan.

Lenjin, V. I. (1973). *Dela. T. 5*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret: Yugoslaviapublic.

Levin, J. (2005). The business culture of the community college: students as customers; students as commodities. *New Directions For Higher Education*, *129*, 11–26.

Leyva, R. (2009). No child left behind: a neoliberal repackaging of social Darwinism. *Journal for Critical Education Policy Studies*, *7*(1), 365–381.

Lippmann, W. (1998). *Public Oppinion*. London; New Brunswick: Transaction Publishers.

Marx, K., i Engels, F. (1976). *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed.

McKeown, M. (2022). The view from bellow: how neoliberal academy is shaping contemporary political theory. *Society*, *59*, 99–109.

Monbiot, G., & Hutchinson, P. (2024). *The Invisible Doctrine: The Secret History of Neoliberalism (& How it Came to Control Your Life*. London: Penguin Books.

Nehring, D., Alvarado, E., Hendriks, E. C., & Kerrigan, D. (2016). *Transnational Popular Psihology and the Global Self-Help Industry: The Politics of Contemporary Social Change*. London: Palgrave Macmillan.

Pakulski, J., & Waters, M. (1996). *The Death of Class*. London: SAGE Publications.

Parenti, C. (2024). The Cargo Cult of Woke. *Catalyst*, *8*(1), 118–139.

Pasieka, A. (2022). Theft of Gramsci?: On the radical right, radical left, and common sense. *Dialectical Anthropology*, *46*, 417–436.

Perović, M. A. (1989). *Svijest malograđanina: vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva*. Zagreb: „August Cesarec."

Perović, M. A. (1997). *Istorija filozofije*. Novi Sad: Odsek za filozofiju Filozofskog fakulteta.

Perović, M. A. (2003). *Istorija filozofije*. Novi Sad: Odsek za filozofiju Filozofskog fakulteta.

Perović, M. (2023). *Kritika shvatanja prekarijata kao društvene klase: doktorska disertacija*. Novi Sad: [Miloš Perović].

Silver, B. (2003). *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization Since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.

Slaughter, S., & Leslie, L. (1997). *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneuiral University*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.

Slaughter, S., & Rhoades, G. (2004). *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State and Higher Education*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.

Stock, A. (2018). *Modern Dystopian Fiction and Political Thought: Narratives of World Politics*. London: Routledge.

Thatcher, M. (1980, May 21). Speech to Conservative Women's Conference, [https://www.margaretthatcher.org/document/104368] [15. januar 2025.]

Thatcher, M. (1981, May 1). Interview for Sunday Times, [https://www.margaretthatcher.org/document/104475] [15. januar 2025.]

Veljak, L. (1983). *Filozofija prakse Antonija Gramscija*. Beograd: Radionica SIC.

Veljak, L. (2020). Antonio Gramsci kao filozof. *Arhe: časopis za filozofiju*, *17*(33), 7–26.

Vranicki, P. (1971). *Historija marksizma. T. 1*. Zagreb: Naprijed.

Whelan, A. (2015). Academic critique of neoliberal academia. *Sites: A Journal of Social Anthropology and Cultural Studies*, *12*(1): 130–152.

NEOLIBERAL CONCEPTUAL HEGEMONY IN SOCIAL SCIENCES

MILOŠ PEROVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The author addresses the conceptual revision in social sciences following the end of the bloc division of the world and the so-called Cold War, which was marked by the defeat of the socialist project signified by the dissolution of the Soviet Union. This event represents the beginning of the unrestrained economic, social, academic, cultural, etc., hegemony of neoliberal capitalism. The author adopts the Gramscian understanding of the concept of hegemony and uses it to interpret how the dominance of neoliberalism in the socioeconomic sphere reflects on the use of terms in social sciences, i.e., how conceptual revision in the thought about society is carried out. Therefore, analysis of the concept of hegemony in the Marxist tradition was conducted in this research, and then the analysis of neoliberalism as the latest, current phase in the history of the socioeconomic system of capitalism. These research steps were necessary for achieving the primary goal of the research - an analysis of the nature of conceptual revision in social thought during the era of neoliberal hegemony. The author uses historical and dialectical method.

Keywords: neoliberalism, hegemony, social sciences, conceptual revision

Voin Milevski[1]
ORCID: 0000-0002-5800-6830
81'33'27:1
https://doi.org/10.5281/zenodo.14976994

ULOGA I VREDNOST INTERDISCIPLINARNE ANALIZE ISKRENOSTI GOVORNIH ČINOVA

Prema popularnom shvatanju u filozofiji jezika, iskrenost govornih činova zavisi od toga da li govornik ima odgovarajuća psihička stanja. Ovo shvatanje je početkom dvadesetog veka dovedeno u pitanje u okviru filozofske pozicije prema kojoj iskrenost govornika određujemo isključivim oslanjanjem na javno poznate konverzacione okolnosti pod kojima govornik izriče neki govorni čin. U toku izlaganja ću predstaviti neke od glavnih prednosti, kao i najozbiljne primedbe sa kojima su suočena oba pomenuta shvatanja iskrenosti. Tvrdiću da u svetlu svih nedostataka ove dve filozofske teorije, potpuna analiza iskrenosti govornih činova može da bude postignuta samo pomoću interdisciplinarnog pristupa, koji polazi od pojmovne analize, ali uključuje i neurolingvistička i sociolingvistička istraživanja.
Ključne reči: iskrenost, pojmovna analiza, psiholingvistika, neurolingvistika, sociolingvistika

1. Uvod

Siguran sam da će se većina složiti sa načelnim određenjem prema kojem iskrenost predstavlja pohvalnu osobinu govornika. Svakako, ovo slaganje ne osporava činjenicu da iskrenost nije uvek prijatna i svi smo se bar nekad našli u okolnostima u kojima nas je nečija iskrenost zabolela ili čak povredila. Ipak, čini se da ta iskustva ne menjaju vrednosni karakter iskrenosti niti nas navodi da prestanemo da zahtevamo iskrenost od svojih sagovornika (Ekman 2009: 124–125).

Uprkos ovom slaganju oko vrednosnog karaktera iskrenosti, ispostavlja se da je mnogo teže odrediti u čemu se zapravo sastoji iskrenost jezičkih fenomena, kao i šta je potrebno da bismo određenom govorniku i njegovim rečenicama mogli da pripišemo taj atribut. Ovo pitanje je u centar filozofske pažnje došlo pedesetih godina prošlog veka, naročito u okviru tzv. "oksfordske škole običnog jezika." Među autorima koji su dali najveći doprinos analizi iskrenosti, naveo bih poznatog engleskog filozofa i lingvistu Džona Ostina (J. L. Austin), koji je u svojim predavanjima i publikacijama – naročito u posthumno objavljenoj knjizi *Kako činiti stvari rečima* (*How to Do Things With Words* 1962) – pružio temelje za kasniju teoriju govornih činova, tj. analizu jezičkih konstrukcija ili "izričaja" (engl. *utterances*) pomoću kojih

[1] voinmilevski1@gmail.com

obavljamo određene postupke; npr. molimo, zapovedamo, pretimo, informišemo, obećavamo itd.

1.1. Psihološko određenje iskrenosti govornih činova

Prema Ostinu, postoji čitav skup konstitutivnih uslova koje jedan takav izričaj mora da zadovolji kako bi uspešno izvršavao svoju funkciju (Austin 1962: 14–15). Ti konstitutivni uslovi su primarno objektivnog karaktera – npr. osobe koje izgovaraju određene reči moraju da budu prikladne, mora postojati javno poznata konvencija da bi izgovaranje određenih reči moglo da se smatra govornim činom određenog tipa, okolnosti prilikom izgovaranja tih reči moraju da budu u skladu sa tim konvencijama itd. Da parafraziram Ostinov primer, ako bi određena osoba sa majmunicom ušla u restoran i pred konobarom izrekla reči "Uzimam te za svoju suprugu!", te reči ne bi zadovoljile većinu navedenih konstitutivnih uslova na osnovu kojih bi ovaj izričaj mogao da izvršava čin venčanja. Štaviše, ovo bi bio nedvosmislen primer „zastoja" (*misfire*), tj. situacije u kojoj izričaj ne izvršava onaj čin za koji se po pravilu koristi. Međutim, to ne znači da govornik ove reči nije mogao da izgovori potpuno *iskreno*.

Zapravo, prema Ostinu, iskrenost se određuje na osnovu toga da li govornik poseduje određeno *psihičko* stanje (Austin 1962: 39–40). U tom smislu, njegova teorija predstavlja jednu od prvih, detaljno obrazloženih razrada *internalističkog* ili *psihološkog* shvatanja iskrenosti u savremenoj filozofiji. Prema tom shvatanju, tvrđenje je iskreno ako govornik *veruje* u ono što tvrdi; pitanje je iskreno ako govornih *želi* da čuje odgovor (da zadobije informaciju); molba je iskrena ako govornik *želi* da nešto učinimo; obećanje je iskreno ako govornik *namerava* nešto da učini itd. U svim navedenim primerima, određeno psihičko stanje – verovanje, želja, namera i sl. – predstavlja *nužni* uslov na osnovu kojeg se utvrđuje iskrenost nekog izričaja. Drugim rečima, neki izričaj *ne može* da bude okarakterisan kao iskren, ukoliko govornik nema odgovarajuće psihičko stanje.

1.2. Neiskreni govorni činovi

Želim da naglasim da iskrenost ne predstavlja konstitutivni uslov nekog govornog čina: neiskreno obećanje je i dalje obećanje. Mogu da prekršim obećanje koje sam neiskreno dao. Isto tako, neko kome sam (neiskreno) nešto obećao može da mi uputi prigovor da sam ipak – bar formalno rečeno – obećao da ću uraditi to-i-to. Drugim rečima, neiskrenost je "zloupotreba" (*abuse*) govornog čina, u smislu da je neiskren govorni čin *neadekvatan* ili *manjkav* govorni čin, ali je ipak govorni čin određenog tipa. Da se poslužim zgodnom ilustracijom, neiskrenost ne treba smatrati karakteristikom ili svojstvom koje dovodi do toga da neki govorni čin bude

poput falsifikata ili neoriginalnog predmeta. Ako u svojoj kući imam falsifikat Rembrantove slike, ne bih mogao da kažem da imam Rembrantov portret. Nasuprot tome, ako kažem da sam nešto obećao (čak i neiskreno), ja to *de facto* jesam obećao, iako je reč o obećanju koje nije praćeno odgovarajućom psihičkom komponentom na osnovu koje bismo ga mogli okarakterisati iskrenim obećanjem.

2. Kritika psihološkog određenja iskrenosti

Šezdesetih godina američki filozof Džon Serl (John Searle) je ove Ostinove ideje dodatno razradio u svojoj knjizi *Govorni činovi* (*Speech Acts* 1969) i danas se ovo internalističko određenje iskrenosti smatra standardnim gledištem u pogledu ovog pojma (Eriksson 2011; Stokke 2014). U izvesnom smislu, ova koncepcija iskrenosti se može nazvati *psiholingvističkom*, budući da nužne uslove iskrenosti traži u *psihičkim* faktorima, odnosno u činjenici da govornik ima ili nema relevantna psihička stanja.

Ipak, početkom ovog veka, pojavilo se gledište koje u potpunosti odbacuje ovu psihičku ili internalističku komponentu iskrenosti. Naime, u nizu radova objavljenih u poslednje dve decenije, Ričard Džojs (Richard Joyce 2002, 2009, 2016) izlaže svoje eksternalističko shvatanje iskrenosti.

Prema Džojsu, *dovoljan* uslov za to da određeni govorni čin bude iskren je to da je izrečen u adekvatnim konverzacionim okolnostima – npr. da bude izrečen na ozbiljan način, bez ikakvih naznaka ironije i/ili sarkazma, u okolnostima u kojima prema relevantnim društvenim konvencijama predstavlja govorni čin određenog tipa (recimo, obećanje, čestitanje ili izricanje moralnog suda i sl.). Da li govornik u trenutku izricanja određenog govornog čina poseduje i odgovarajuće psihičko stanje, ne predstavlja uslov na osnovu kojeg se određuje da li je reč o iskrenom govornom činu ili ne. Na primer, govornik može iskreno da čestita svom kolegi na nekom profesionalnom uspehu, iako u tom trenutku uopšte nema nikakav pozitivan psihički stav ni prema tom kolegi ni prema događaju za koji mu je (iskreno) čestitao. Dovoljan uslov iskrenosti je to da je čin čestitanja bio izrečen pod prikladnim spoljašnjim (kontekstualnim) okolnostima.

2.1. Psiholingvistički i sociolingvistički pristup iskrenosti

Za razliku od standardnog shvatanja, koje sam nazvao psiholingvističkim, Džojsovo gledište bismo mogli da nazovemo *sociolingvističkim*, budući da dovoljne uslove iskrenosti traži u prikladnosti socijalnih i konverzacionih okolnosti. Primer koji Džojs navodi je situacija u kojoj učesnici u žestokoj i donekle neprijatnoj moralnoj debati iznose svoje pozicije o

neispravnosti određene društvene prakse *x*. Usred te rasprave, jedan od učesnika mora da napusti debatu pre nego što je izneo svoj stav, jer već sada kasni na jedan drugi sastanak. Dok užurbano ustaje, oblači kaput i upućuje se prema vratima, on kaže sledeće: "Samo da kažem, smatram da je praksa *x* krajnje neispravna i neprimerena; hvala vam na ručku!" (Joyce 2002: 341–342).

2.2. Implikacije teorije iskrenosti u sferi morala

Implikacije upravo navedenog Džojsovog primera zadiru mnogo dublje u brojne oblasti filozofije, nego što na prvi pogled može da izgleda. Jedan od tih problema se tiče odnosa između naših moralnih sudova i subjektove motivacije. Prema veoma popularnom shvatanju – kojem sam bio naklonjen u brojnim radovima (Milevski 2017, 2018, 2019, 2022) – iskrenost naših moralnih sudova se sastoji u tome da govornik ima i određeno psihičko stanje motivacije da postupa u skladu sa tim sudom.[2] Ako bih izrekao određeni moralni sud prema kojem bi trebalo da se uzdržavam od određenog postupka, ali u isto vreme nisam ni najmanje motivisan da postupam na adekvatan način, to se smatra nedvosmislenim primerom neiskrenog moralnog suda.[3]

Ukratko, posedovanje odgovarajućeg motiva predstavlja nužan uslov za iskrenost nekog moralnog suda. Ali, kao što smo videli, prema Džojsovom shvatanju, užurbani učesnik iz primera ne mora da ima bilo kakvo relevantno psihičko ili motivaciono stanje da bi njegov moralni sud mogao da bude iskren. Naime, ne čini se da je u trenutku izricanja svog moralnog suda o neispravnosti prakse *x* (koja je bila tema njihove diskusije), ovaj učesnik bio motivisan da postupa na odgovarajući način (Joyce 2002: 342).

Ali, kako Džojs ističe, nije ni potrebno da govornik ima psihičko stanje motivacije da bi njegov sud bio iskren – naprotiv, sve što je potrebno je da javno poznati kriterijumi izricanja moralnog suda budu zadovoljeni, a taj uslov je (bar kako Džojs smatra) u ovom slučaju zadovoljen.

[2] Ovo gledište se u filozofskim raspravama naziva i motivacionim internalizmom. Poput internalizma u pogledu iskrenosti, motivacioni internalisti tvrde postojanje nužne veze između iskrenih moralnih sudova i odgovarajuće motivacije subjekta (Milevski 2017, 2018).

[3] Pod moralnim sudom u ovom kontekstu podrazumevam određeni *govorni čin*, a ne *psihičko stanje*. Psihička stanja ne mogu da budu iskrena ili neiskrena, već samo njihov izraz ili manifestacija u jeziku ili postupcima (Milevski 2022: 24).

2.3. Prigovori Džojsovom shvatanju iskrenosti

Ovo gledište je predmet oštrih kritika i danas se uglavnom smatra odstupanjem od standardnog shvatanja, koje su utemeljili Ostin i Serl.[4] Da li zaista iskrenost možemo da svedemo na skup činjenica o spoljašnjim i javno poznatim okolnostima u kojima govornik izriče neki govorni čin? Pored toga, čak i ako se ograničimo na te spoljašnje okolnosti, nije teško uvideti da navedeni primer dopušta različite interpretacije – npr. možemo da kažemo da opisana užurbanost i nazainteresovani ton i manirizam čoveka iz Džojsovog primera predstavlja konverzacioni indikator na osnovu kojeg njegov moralni sud uopšte ne bismo okarakterisali kao iskren. Isto bismo učinili da je ovaj čovek izrekao svoj moralni sud sa neobičnim izrazom lica ili u vidno sarkastičnom maniru.

Ukratko, Džojsov predlog eksternalističkog shvatanja iskrenosti je svakako zanimljiv, ali ne i naročito uverljiv – tj. bar ukoliko ga posmatramo kao poziciju koja potpuno *samostalno* treba da pruži opis iskrenosti govornih činova.

3. Predlog potencijalnog rešenja problema iskrenosti govornih činova

Prethodno navedena razmatranja, sugerišu da bilo koji izolovan i ograničen pristup određenju iskrenosti u govoru ne može da dovede do prihvatljivog i potpunog razjašnjenja ovog pojma. Konkretnije, čini se da potpuna analiza iskrenosti ne može da bude svedena ni na psihičke ni na konverzacione faktore. U skladu s tim, moj zaključak je da analiza iskrenosti zahteva interdiciplinarni pristup – tj. da mora da uključuje tri komplementarne oblasti istraživanja, kao i njima svojstvene metode.

Prvi pristup se sastoji u *pojmovnoj analizi*. Pojmovna razjašnjenja predstavljaju nezamenljivu osnovu za razmatranje implikacija različitih hipotetičkih situacija, čime nam omogućava da utvrdimo da li određena teorija sadrži protivrečnosti, nedoslednosti ili čak vodi u paradokse.[5]

Drugi pristup je *neurolingvistički*. Naime, ispitujući neuralne korelate iskrenosti, ovaj pristup bi nam pružio mnogo bogatije razumevanje toga kako se mentalna stanja – poput verovanja, namera, želja i sl. – manifestuju u govoru. Kao primer korisnog uticaja neurolingvistike, dovoljno je pomenuti poznata istraživanja Pola Broke (Paul Broca), koja su postavila osnovu za razumevanje uloge neuralnih struktura u nastanku i razvoju jezičkih

[4] Za kritičku analizu Džojsovog gledišta vidi Ridge (2006).

[5] Jedan od takvih paradoksa u govoru i mišljenju se pripisuje poznatom engleskom filozofu, Džordžu Edvardu Muru (G. E. Moore 1944: 203–204), koji je smatrao da rečenične konstrukcije tipa „P, ali ja ne verujem da P" ili „P, iako verujem da ne-P" ispostavljaju specifičan tip apsurdnosti (Milevski 2020).

funkcija. To svakako sugeriše da postoji prostor u kojem filozofska teoretiziranja – koja prečesto ostaju na nivou pojmovne analize – možemo da obogatimo i preciziramo, oslanjajući se na rezultate neuronaučnih istraživanja (Deacon 1998). U skladu s tim, neurolingvističke studije bi mogle da nam pokažu kako se kognitivni procesi usklađuju (ili ne usklađuju) sa njihovim verbalnim manifestacijama, potencijalno obezbeđujući podatke koji osporavaju ili podržavaju filozofske teorije o nužnim i dovoljnim uslovima iskrenosti govornih činova.

Konačno, treći pristup je *sociolingvistički*. Kritikujući Džojsovo shvatanje, nisam želeo da sugerišem da spoljašnji faktori izricanja nisu značajni i da ih možemo zanemariti, već samo to da ne predstavljaju *dovoljan* uslov iskrenosti – tj. da time što je određeni govorni čin izrečen pod određenim konverzacionim okolnostima, ni na koji način ne *garantuje* da je reč o *iskrenom* govornom činu. Složenost jezika i različitih oblika jezičkih fenomena prevazilazi mogućnost objašnjenja koje bi se zadržalo u okvirima samo jedne istraživačke discipline.

U skladu s tim, moj zaključak je da samo pomoću kombinovanog i interdisciplinarnog pristupa – koji polazi od pojmovne analize, ali koju nadopunjuje neurolingvističko i sociolingvističko istraživanje – možemo da dopremo do višestruke prirode iskrenosti govornih činova. U okviru ovog interdisciplinarnog pristupa, iskrenost bi bila shvaćena kao veoma složen fenomen koji se, shodno tome, može razjasniti samo komplementarnom primenom metoda i pretpostavki pomenutih oblasti istraživanja.

Literatura

Austin, J. (1962). *How to Do Things With Words*. Oxford: Clarendon Press.

Deacon, T. W. (1998). Language Evolution and Neuromechanisms. In: *A Companion to Cognitive Science* (G. Graham and W. Bechtel, eds.). Malden, MA: Blackwell, 212–225.

Ekman, P. (2009). Lie Catching and Microexpressions. In: *The Philosophy of Deception* (C. Martin, ed.). Oxford: Oxford University Press, 118–133.

Eriksson, J. (2011). Straight Talk: Conceptions of Sincerity in Speech. *Philosophical Studies,* 153, 213–234.

Joyce, R. (2002). Expressivism and Motivational Internalism. *Analysis,* 62, 336–344.

Joyce, R. (2009). Expressivism, Motivation Internalism, and Hume. In: *Hume on motivation and virtue* (C. Pigden, ed.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 30–56.

Joyce, R. (2016). *Essays in Moral Skepticism*. Oxford: Oxford University Press.

Milevski, V. (2017). Weakness of Will and Motivational Internalism. *Philosophical Psychology,* 30, 44–57.

Milevski, V. (2018). The Challenge of Amoralism. *Ratio,* 31, 252–266.

Milevski, V. (2019). Razlozi, Racionalnost i Motivacija. *Theoria,* 3, 29–38.

Milevski, V. (2020). Moorean Assertions and Their Normative Function. *Acta Analytica,* 35, 531–541.

Milevski, V. (2022). *Metanormativni problem*. Beograd: Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Moore, G. E. (1944). Russell's Theory of Descriptions. In: *The philosophy of Bertrand Russell* (P. Schilpp, ed.). Tudor: Evanston, 175–225.

Ridge, M. (2006). Sincerity and Expressivism. *Philosophical Studies,* 131, 487–510.

Searle, J. (1969). *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stokke, A. (2014). Insincerity. *Noûs,* 48, 496–520.

THE ROLE AND VALUE OF INTERDISCIPLINARY ANALYSIS OF SINCERITY OF SPEECH ACTS

VOIN MILEVSKI, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

According to a common view in the philosophy of language, the sincerity of speech acts depends on whether the speaker possesses the relevant mental states. This view was challenged in the early twentieth century by an alternative position, which argues that we assess a speaker's sincerity solely by relying on publicly available conversational contexts in which the speech act is performed. In my presentation, I will outline the advantages and serious challenges associated with both of these perspectives on sincerity. I will argue that a full analysis of the sincerity of speech acts requires an interdisciplinary approach—one that begins with conceptual analysis but also incorporates neurolinguistic and sociolinguistic research.

Keywords: sincerity, conceptual analysis, neurolinguistics, sociolinguistics

Mirjana Sokić[1]
ORCID: 0009-0007-3399-4477
81`367.626.1:1
https://doi.org/10.5281/zenodo.14977012

DA LI EMPIRIJSKI PRISTUP ANALIZI JEZIKA MOŽE DA UTVRDI ŠTA JE OBJEKT REFERENCIJE LIČNIH ZAMENICA?

U ovom radu ću razmatrati problem referencije ličnih zamenica, koji predstavlja direktnu implikaciju problema ličnog identiteta. Rad polazi od analize nekoliko uticajnih filozofskih pristupa ovom problemu, kao što su neolokovsko (tj. psihološko) gledište, kriterijum duše, kriterijum mozga i, konačno, animalizam. Nakon kritičkog pregleda glavnih prednosti i ključnih nedostataka ovih pozicija, razmatraću mogućnost uspešnog rešenja ovih problema pomoću empirijskog pristupa analizi jezika. U radu se ističu značajna ograničenja ovih metoda, pri čemu je naročita pažnja usmerena na pokušaj da se problem referencije ličnih zamenica empirijski reši ispitivanjem jezičkih intuicija kompetentnih govornika. Tvrdiću da se problem ličnog identiteta i problem referencije ličnih zamenica može uspešno rešiti samo posredstvom pojmovne analize, dok empirijski pristup analizi jezika može da ima samo pomoćnu ulogu i, shodno tome, ograničenu vrednost.
Ključne reči: animalizam, lične zamenice, referencija, psihološko gledište, empirijski pristup analizi jezika

1. Uvod

Jedna od neizostavnih komponenti svakodnevnog govora su lične zamenice. Kada kažem da *ja* upravo sedim ispred kompjutera, čini se da je potpuno jasno na šta tom zamenicom referiram. Naime, govorim o *sebi*. Međutim, pitanje referencije ove lične zamenice postaje mnogo složenije kada se zapitamo ko ili šta sam ta „ja" na koju se ova rečenica odnosi. Preciznije rečeno, kada se udaljimo od svakodnevne jezičke upotrebe i kada pokušamo da pružimo precizno objašnjenje referencije ličnih zamenica, suočavamo se sa brojnim filozofskim problemima. Da li tom zamenicom referiram na određeno fizičko telo (ili živi organizam) ili na neki entitet koji je suštinski određen psihološkim atributima i, bar po pretpostavci, može da postoji nezavisno od fizičkog tela, ili, konačno, ta zamenica referira na nešto treće? Ova i brojna druga pitanja spadaju u posebnu oblast filozofskog istraživanja koja se naziva „problemom ličnog identiteta." Iako se ovaj problem po pravilu smatra metafizičkim (Johansson 2007: 194), on ima i svoje implikacije u filozofiji jezika (Olson 2002), budući da

[1] mirjanasokic19@gmail.com

određenje referencije ličnih zamenica direktno zavisi od odgovora na gorenavedena metafizička pitanja.

Filozofski problem ličnog identiteta ima izuzetno dugu istoriju. Ipak, u poslednjih nekoliko decenija, glavna rasprava o ovom problemu – bar u okviru analitičke filozofske tradicije – vodi se između zastupnika neolokovskog ili psihološkog pristupa s jedne strane i zastupnika biologističkog ili animalističkog pristupa s druge strane. Međutim, ovo određenje donekle zamagljuje činjenicu da u pomenutoj filozofskoj raspravi ima više varijanti pomenutih gledišta, kao i brojnih hibridnih pozicija koje kombinuju psihološke i animalističke pretpostavke. Uprkos tome što rad ovako ograničenih okvira onemogućava pružanje detaljnijeg istorijskog razvoja problema ličnog identiteta, u nastavku ću u najkraćim crtama prikazati neke od glavnih pozicija o tom problemu u savremenoj analitičkoj filozofiji, kao i to na koji način bi u okviru tih teorija problem referencije ličnih zamenica mogao da bude rešen. U zaključku ću usvojiti stav da do budućeg rešenja problema ličnog identiteta, kao i problema referencije – ako uopšte postoji – može da se dođe samo posredstvom pojmovne analize, dok empirijski pristup analizi jezika ima krajnje ograničenu upotrebnu vrednost u ovoj filozofskoj diskusiji.

2. Psihološke gledište

Prema psihološkom gledištu – koje svoje poreklo ima u filozofskim uvidima Džona Loka (John Locke) – odgovor na gorenavedena metafizička pitanja je da sam ja u primarnom i fundamentalnom smislu određena *osoba*, pri čemu ekstenziju termina „osoba" čini skup bića sa određenim *psihološkim* sposobnostima, kao što su razumevanje, racionalnost, sposobnost za doživljavanje hedonskih i afektivnih iskustava (Dennett 1976: 177–179).[2] U skladu s ovim gledištem, kada kažem da „ja" upravo sedim ispred svog kompjutera, ono na šta neposredno referiram tom zamenicom je određeni *psihološki*, a ne *fizički* entitet. Drugim rečima, iako svaka osoba mora biti realizovana u okviru nekog fizičkog tela, iz ovog gledišta sledi da nijedna osoba nije neraskidivo i nužno povezana sa nekim određenim telom – bilo da je reč o biološkom telu ili nekom veštačkom sistemu, poput kompijutera ili robota. Kada bi sva moja sadašnja psihološka stanja i sadržaji bili uspešno prebačeni u neko drugo telo – koje bi se sećalo moje prošlosti i znalo sve intimne činjenice i misli koje upravo imam i koje sam ranije imala – „ja" bih tada bila u tom telu.

[2] Neki od najpoznatijih autora koji su zastupali neki oblik psihološkog gledišta su Mark Džonston (Johnston 1987), Dejvid Luis (Lewis 1976), Derek Parfit (Parfit 1971, 1984), Sidni Šumejker (Shoemaker 1970, 1984: 90), Piter Anger (Unger 1990, 2000) i mnogi drugi.

Na prvi pogled izgleda da je psihološko gledište veoma blisko našim zdravorazumskim intuicijama. Ovaj utisak postaje još jači kada uzmemo u razmatranje zamislive situacije pomoću kojih filozofi redovno testiraju implikacije svojih teorija, kao i njihovu intuitivnu prihvatljivost. Na primer, zamislimo slučaj zamene tela u kojem se osoba X budi u telu osobe Y, dok se u telu osobe X budi osoba Y. Na osnovu čega bismo utvrdili da su X i Y zamenili tela? Po svemu sudeći, na osnovu toga što bismo utvrdili da se osoba u telu X seća događaja, iskustava i postupaka iz prošlosti osobe X. Ako se pokaže da „psihološki obrazac" te osobe u potpunosti odgovara osobi Y, verovatno bismo izveli zaključak da je sada osoba Y u telu u kojem je do juče bila osoba X. Ali, upravo taj zaključak sledi iz psihološkog gledišta.[3]

Iako je ovo gledište vrhunac svoje popularnosti u filozofskim diskusijama dostiglo šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, ono nije bilo univerzalno prihvaćeno. Štaviše, u svetlu argumenata koje je formulisao Bernard Vilijams (Bernard Williams) – pre svega argumenta o mogućnosti reduplikacije (1957) – kao i kasnije razvijenih argumenata o mogućnosti tzv. „grananja" ili „fisije",[4] koje u različitim varijantama artikulišu Sidni Šumejker (Sindey Shoemaker 1963: 22) i Dejvid Vigins (David Wiggins 1967: 50), a koji svoj najpoznatiji izraz dobijaju u radovima Dereka Parfita (Derek Parfit 1971, 1984), psihološko gledište postepeno gubi svoj dotadašnji uticaj i značaj. Slabljenje stepena uverljivosti psihološkog gledišta je narednih decenija dovelo do ponovnog jačanja filozofske teze koja je sve do objavljivanja drugog izdanja Lokovog *Ogleda* (1694) bila gotovo opšteprihvaćena, a prema kojoj se na pitanje o prirodi ličnog identiteta odgovaralo pozivanjem na jedinstvo netelesnog entiteta ili duše.[5]

[3] Dodatnu potvrdu psihološkog gledišta pružaju i slučajevi podvojene ličnosti. Jedan od najpoznatijih filozofskih primera o dve ličnosti u jednom telu nalazimo u Lokovoj priči sa dnevnim i noćnim čovekom (Lok 1962: 369). Ipak, ovakvi slučajevi nisu samo hipotetička mogućnost, već predstavlja zvanično dokumentovan poremećaj identiteta. Naime, tzv. „disocijativni poremećaj identiteta" (*dissociative identity disorder*) – ranije poznat kao „poremećaj višestruke ličnosti" (*multiple personality disorder*) – spada u porodicu disocijativnih poremećaja klasifikovanih prema priručnicima za dijagnostiku DSM-5, DSM-5-TR, ICD-10, ICD-11. Za više informacija o ovom tipu poremećaja ličnosti vidi Reinders & Veltman 2021.

[4] Slučajevima fisije možemo smatrati *sve* slučajeve u kojima od jedne osobe nastaju dve ili više numerički različitih osoba koje su istovetne toj prvobitnoj osobi u telesnom, cerebralnom ili psihološkom smislu (v. Hawley 2005: 602).

[5] Ovaj kriterijum u rudimentarnom obliku nalazimo već u Platonovom dijalogu *Fedon*, a zatim i kod Dekarta (Descartes), kao jednu od implikacija njegovog dualizma supstancija. Jedan oblik ovog kriterijuma nalazimo kod Lajbnica (Leibniz 1981: 236), koji zastupa gledište prema kojem je lični identitet zasnovan na nematerijalnoj, neprotežnoj, prostoj duši (monadi), koja nužno zadržava svoje jedinstvo i identitet, kao i kod poznatih kritičara Lokove pozicije, Džozefa Batlera (Joseph Butler), Tomasa Rida (Thomas Reid) i Semjuela Klarka (Samuel Clarke).

3. Kriterijum duše

Ako bismo problem referencije ličnih zamenica pokušali da rešimo pomoću *kriterijuma duše*, morali bismo da tvrdimo da ličnom zamenicom „ja" neposredno referiramo na određeni netelesni entitet. Uprkos svojoj nekadašnjoj popularnosti, ovaj kriterijum je suočen sa brojnim problemima. Ako izuzmemo činjenicu da postojanje duše nije moguće utvrditi (ni osporiti) empirijskim metodama, jedna od najozbiljnijih teškoća sa kojom je taj kriterijum suočen je problem grananja ili fisije (Swinburne 1984).

Naime, duše su, po pretpostavci, ne samo netelesni nego i *nedeljivi* entiteti. Međutim, zamislimo situaciju u kojoj smo mozak neke osobe X podelili na dve hemisfere i svaku od njih smo ubacili u dva druga tela. Možemo da zamislimo da će se nakon operacije probuditi dve osobe – nazovimo ih osobama Y i Z – koje će imati sva sećanja, misli, verovanja, želje i namere osobe X. Šta se dešava sa (nedeljivom) dušom osobe X?

Jedna od mogućnosti je da duša ove osobe više nije ni u jednom od dva nova tela; tj. osobe Y i Z su bezdušna bića koja su psihološki i bihejvioralno istovetna osobi X, ali nisu *ista osoba* kao X, budući da nemaju dušu te osobe. Nasuprot tome, možemo da pretpostavimo da je duša osobe X ipak očuvana i da se nakon operacije nalazi u jednom od ova dva nova tela. Ipak, ovo ne otklanja pitanje koja od te dve osobe je lišena duše. Takođe, u čemu se manifestuje nedostatak duše kod jedne od te dve osobe? Konačno, nijedna od tri navedene mogućnosti koje proizlaze iz ovog kriterijuma nije podložna empirijskom testiranju. Iako detaljno razmatranje ovog kriterijuma prevazilazi okvire ovog rada, navedena pitanja dosta jasno ilustruju ozbiljnost problema sa kojima je taj kriterijum suočen, kako u slučaju problema ličnog identiteta tako i u slučaju srodnog problema referencije ličnih zamenica.[6]

4. Kriterijum mozga

Kritika psihološkog gledišta dovela je do javljanja različitih verzija kriterijuma koji su zadržavali značajno mesto za psihološke faktore, ali su uveli i dodatne telesne ili biološke komponente, kao što je mozak.[7] Prema naučnoj pretpostavci koja je danas opšteprihvaćena –

[6] Ovaj problem direktno pogađa kriterijum duše koji se oslanja na kartezijansku koncepciju duše. Međutim, u filozofiji postoje i drugačije koncepcije. Na primer, prema Aristotelu se duša i čovekovo telo ne mogu potpuno razdvojiti, budući da duša „predstavlja supstancijalnu formu koja materiji pruža odgovarajući oblik i funkciju" (v. Milojević 2018: 37). Ako bismo usvojili aristotelijansko shvatanje duše, gornji problem bi verovatno mogao da bude izbegnut.

[7] Kada je reč o filozofima koji su artikulisali telesni kriterijum, najčešće se navodi upravo Bernard Vilijams, kao jedan od najžešćih kritičara psihološkog kriterijuma, dok se među filozofe koji su zastupali kriterijum mozga navode Tomas Nejgel (Thomas Nagel 1986) i Džef Mekmen (Jeff McMahan 2002), a u kasnijim radovim i Derek Parfit (2012). Za razliku od kriterijuma tela, kriterijum mozga nastoji da pomiri filozofsko pitanje o prirodi ličnog identiteta sa empirijskim istraživanjima, naročito iz oblasti neuronauka (v. Norhoff 2004).

tzv. encefalocentrična hipoteza – mozak je realizator naših psiholoških sposobnosti.[8] Ukoliko bi moj mozak bio prebačen u neko drugo telo i ukoliko bi novonastala osoba imala sve moje psihološke karakteristike i sposobnosti, nakon operacije bi ono biće koje ima moj mozak – a time i moja sećanja, verovanja i ostala psihološka stanja – zapravo bilo „ja." Svakako, nema sumnje da bi to biće verovalo i tvrdilo da je upravo ono „ja", a ta tvrđenja bi potkrepljivala i činjenica da se seća moje prošlosti, da poznaje sve moje prijatelje i rodbinu i upoznato je sa svim mojim mislima koje nikome nisam saopštila. U okviru ovog gledišta – koje se najčešće naziva *kriterijumom mozga* – ličnom zamenicom „ja" neposredno referiramo na moj mozak i psihološke sadržaje koje on realizuje.

Bar na prvi pogled, kriterijum mozga pruža intuitivno rešenje problema ličnog identiteta, kao i problema referencije ličnih zamenica. Međutim, pokazuje se da problem grananja i ovom kriterijumu ispostavlja nerešive teškoće. Zamislimo da je mozak *m* osobe X podeljen na dve polovine, m_1 i m_2, kao i da je svaka od njih stavljena u jedno od dva tela (T_1 T_2), koja su u pogledu svih svojih fizičkih i bioloških karakteristika potpuno istovetna. Razumno je očekivati da će se nakon operacije probuditi dve osobe: jedna u telu T_1 sa hemisferom m_1 i druga u telu T_2 sa hemisferom m_2. Međutim, budući da su m_1 i m_2 polovine jednog istog mozga, i osoba u telu T_1 i osoba u telu T_2 će imati X-ov psihološki karakter i njegova sećanja. Ali, koja od ove dve osobe je X? Da li je X nakon operacije nastavio da postoji u telu T_1 sa m_1, u telu T_2 sa m_2, ili možemo da kažemo da X sada istovremeno postoji kao dve nezavisne osobe u dva nezavisna fizička tela? Čini se da je bilo koja od prve dve mogućnosti potpuno arbitrarna, jer nije jasno na osnovu čega bi X pre bio osoba u telu T_1 nego osoba u telu T_2 i obratno? Ali ako prihvatimo treću opciju i tvrdimo da je X sada i osoba u telu T_1 i osoba u telu T_2, onda relacija identiteta ne može da bude jedan-prema-jedan.

Još jedan od nedostataka kriterijuma mozga je to što u pogledu ličnog identiteta i referencije ličnih zamenica njegova uverljivost u potpunosti proizlazi iz činjenice što upravo ovaj organ realizuje naša psihološka stanja. U tom smislu, kriterijum mozga ima tek sekundarnu i izvedenu ulogu u odnosu na psihološko gledište te ga možda pre treba smatrati dopunom ovog gledišta nego filozofskom pozicijom koja ima samostalnu vrednost (v. Noonan 2004: 3).

[8] Mesto vodeće hipoteze o prirodi i izvoru psihologije encefalocentrizam konačno dobija u uticajnim radovima Galena, u drugom veku nove ere. Dalji razvoj encefalocentrizma možemo da pratimo i vekovima kasnije, u spekulativnim filozofskim pretpostavkama, poput Dekartovog tvrđenja o ulozi pinealne žlezde u spajanju misaone i telesne supstancije (Descartes 1972 [1664]), ili pretpostavke nemačkog fiziologa Franca Jozefa Gala (Franz Joseph Gall) o lokalizaciji psiholoških funkcija u mozgu.

5. Animalizam

Udaljavanje od psihološkog gledišta svoj najpotpuniji oblik dobija devedesetih godina prošlog veka, kada brojni filozofi artikulišu tezu prema kojoj smo mi suštinski živi organizmi, dok svojstvo „biti osoba" predstavlja samo tranzijentno ili prolazno svojstvo tih ogranizama. Ovo gledište je poznato kao *biološki pristup* ili *animalizam*.[9] U skladu sa ovim gledištem, zamenica „ja" neposredno referira na određenu vrstu biološkog entiteta, tj. referira na određeni organizam sa očuvanim vitalnim funkcijama (Snowdon 1990; Olson 1999), bez obzira na to da li taj organizam poseduje bilo kakve psihološke karakteristike. Drugim rečima, kada upotrebim ovu ličnu zamenicu, pomoću nje referiram na određeni *živi organizam* ili na određenu *ljudsku životinju* (v. Olson 2007: 38).

Kao što smo videli, problem grananja postavlja jednu od najvećih teorijskih prepreka pred sva prethodno navedena gledišta. Ipak, zastupnici animalizma smatraju da uspešno izlaze na kraj sa ovim problemom. Štaviše, oni često ističu da u slučaju transplantacije ili podele mozga biće koje ima moj mozak i sva moja psihološka stanja uopšte ne bi bilo „ja" (Carter 1989). Za animaliste se transplantacija mozga ni u kom smislu ne razlikuje od transplantacije srca ili bilo kog drugog organa. Nakon transplantacije mozga „ja" bih bila onaj živi organizam kojem je izvađen mozak, a činjenica da postoji neka druga osoba koja ima moj mozak i seća se moje prošlosti (tvrdeći da je ona „ja") nema nikakvu relevanciju za određenje mog ličnog identiteta. Isto tako, zastupnici ovog gledišta smatraju da prebacivanje svih mojih psiholoških sadržaja i sposobnosti u neki veštački sistem – poput kompjutera ili robota – ne bi rezultiralo time da taj veštački inteligentni sistem bude s pravom okarakterisan kao „ja" (Sokić 2022).

Animalizam pruža jednostavno i intuitivno rešenje problema referencije ličnih zamenica – „ja" sam određeni živi organizam i ova lična zamenica referira na taj organizam od trenutka njegovog nastanka pa sve do prekida njegovih vitalnih funkcija.[10] Ipak, kao i sve prethodne teorije, animalizam je suočen sa brojnim prigovorima. Naime, veliki deo teorijskog spora između pristalica i kritičara animalizma odnosi se na prihvatljivost tzv. „tvrdnje o kohabitaciji" (*Cohabitation claim*), tj. teze da su pojmovno moguće ili zamislive situacije u kojima dve ili više numerički različitih osoba postoji u okviru jednog živog organizma. Dok animalisti decidno poriču ovu tezu (Olson 2003: 329), dotle je kritičari animalizma usvajaju i

[9] Popularni naziv „animalizam" je skovao Pol Snoudon (Paul F. Snowdon 1990: 109), dok nazive „biološko gledište" i „biološki pristup" favorizuju Dejvid Šumejker (David Shoemaker 2009) i Olson (1999).

[10] Ovo je donekle pojednostavljen prikaz animalizma, koji zamagljuje postojanje spora između zastupnika ove pozicije. Naime, među animalistima postoje neslaganja u pogledu toga u kom trenutku „ja" (kao određeni živi organizam) počinjem da postojim, kao i da li trenutak smrti predstavlja moj kraj (v. Sokić 2020: 100).

brane (v. Shoemaker 1984: 97; Wilkes 1988: 127).[11] Shodno tome, prirodu diskusije između animalista i njihovih psihološki orijentisanih kritičara možemo da objasnimo na sledeći način: dok se animalistima prigovara da na osnovu glavnih teza njihove pozicije sledi nemogućnost slučajeva u kojima bi broj osoba premašivao broj živih organizama, dotle se zastupnici psihološkog gledišta zamera to što dopuštaju da osoba prostorno koincidira sa određenom životinjom, iako nije numerički identična toj životinji. Drugim rečima, dok zastupnici psihološkog kriterijuma moraju da otklone prigovor „previše mislilaca",[12] dotle su animalisti suočeni sa prigovorom „premalo tela", koji direktno sledi iz tvrdnje o kohabitaciji.

6. Pojmovno i empirijsko rešenje problema referencije ličnih zamenica

Do sada je predstavljeno nekoliko najpoznatijih gledišta o prirodi ličnog identiteta, koja su nam pružila osnovu za odgovor na pitanje o tome na šta neposredno referiramo ličnim zamenicama. Međutim, kao što smo videli, odluka o tome koji od ovih odgovora je najprihvatljiviji se u okviru savremenih filozofskih diskusija utvrđuje na osnovu teorijske i pojmovne koherentnosti ovih gledišta, kao i na osnovu stepena njihove uskladivosti sa našim zdravorazumskim intuicijama. Drugim rečima, ova odluka je pre zasnovana na pojmovnoj analizi i hipotetičkim situacijama nego na argumentaciji čije premise su podložne empirijskom testiranju. Ali, čak i ako pretpostavimo tehnološki napredak koji bi omogućio stvarne slučajeve transplantacije mozga, teletransportacije ili prebacivanja sadržaja mozga u neki veštački sistem, da li se rešenje problema ličnog identiteta, a time i problema referencije ličnih zamenica, može postići primenom empirijskih metoda? Predložiću odričan odgovor na ovo pitanje.

Svakako, empirijske metode čak i danas pružaju pomoćno sredstvo za procenu uverljivosti filozofskih teorija koje se odnose na ove probleme. Već je pomenuto da je psihološko gledište kompatibilno sa psihijatrijskom evidencijom o disocijativnom poremećaju identiteta. Pored toga, brojne studije koje spadaju u oblast neuronaučnog istraživanja pružaju korisne uvide u problem ličnog identiteta (npr. Damasio 1999). Međutim, uvidima na osnovu

[11] Tvrdnju o kohabitaciji je u prvobitnom obliku izložio i kritikovao Pol Snoudon (Paul Snowdon 1990: 91), a kasnije varijante slične kritike ove teze se mogu naći u Ayers 1991: 283; Olson 1999: 106–107, 2003.

[12] U izvornom obliku, ovaj argument nalazimo kod Sidni Šumejkera (Sidney Shoemaker), kojem se pripisuje i autorstvo fraze „Problem previše umova" (*The Problem of Too Many Minds*) (v. Shoemaker 1999; Hershenov 2013: 207). Ipak, najpopularniju varijantu ovog argumenta pružio je upravo Olson (2007). U najkraćim crtama, argument ukazuje na neprihvatljive implikacije psihološkog kriterijuma, prema kojem pored živog organizma koji upravo sedi i piše (ili čita) ove rečenice, postoji *još jedan* (u potpunosti psihološki određen) entitet, koji je subjekt tih misli i koji upravo piše, čita, ili vrši bilo koju drugu mentalnu radnju. Ukratko, psihološki kriterijum se ogrešuje o *Okamovu britvu*, postulirajući dodatni misleći entitet u svakom živom organizmu kojem se pripisuju psihološke sposobnosti i sadržaji.

kojih se dolazi na osnovu ove interdisplinarne saradnje ne treba pridati status „krucijalnog eksperimenta", niti ih treba smatrati odlučivim pokazateljem eksplanatorne superiornosti neke filozofske pozicije. Na sličnim osnovama bih osporila i pokušaj da se problem ličnog identiteta i problem referencije ličnih zamenica reši pomoću ispitivanja intuicija kompetentnih govornika pomoću upitnika ili anketa. Ova metoda se koristi u nekim oblastima filozofije – npr. u epistemologiji (Turri et al. 2018), etici (Nichols & Knobe 2007) i sl. Ipak, glavni nedostatak ove metode je u tome što naše jezičke intuicije često počivaju na nekritički usvojenim principima i irelevantnim faktorima (v. Shariff et al. 2014).

U slučaju naših intuicija u pogledu referencije ličnih zamenica, nije teško pokazati da ovaj nedostatak onemogućava neproblematičan izbor između psihološkog gledišta i animalizma. Na primer, u svakodnevnom govoru se ne pokazuje fundamentalna razlika između tvrđenja „*Ja* sam se povredila" i „Povredila sam (*svoju*) ruku." Štaviše, u kontekstu svakodnevnog govora obe rečenice se koriste na uzajamno zamenljiv način, ali uprkos svojoj prividnoj sličnosti, ove rečenice mogu da sugerišu usvajanje suprostavljenih gledišta o referenciji lične zamenice „ja." U prvom slučaju, telesna povreda se pripisuje *meni* (tj. *ja* sam se povredila), što neposredno sugeriše da je referencija ove zamenice određeno fizičko telo ili živi organizam. U drugom slučaju, pomenuta povreda se pripisuje fizičkom entitetu – telu – koje „pripada *meni*" (tj. to je *moje* telo i *moja* ruka), što sugeriše da *ja* i *moje telo* ipak nisu jedan isti entitet, kao i da ličnom zamenicom referiram na entitet koji se razlikuje od mog tela. Ova dvosmislenost dovodi u pitanje mogućnost jednoznačnog određenja referencije ličnih zamenica koja bi se izvela i opravdala isključivim oslanjanjem na jezičke intuicije kompetentnih govornika. Ukratko, ove intuicije su i same nedovoljno precizne da bi mogle da razreše pojmovne probleme sa kojima se suočavamo prilikom pokušaja da utvrdimo referenciju ličnih zamenica. Imajući to u vidu, smatram da u slučaju metafizičkih problema – naročito u slučaju problema koji se sastoje u utvrđivanju suštinske prirode nekog entiteta – ova metoda ne može da pruži konkluzivan dokaz u korist neke od suprotstavljenih filozofskih teorija.

7. Zaključak

Nakon razmatranja nekoliko uticajnih gledišta o problemu ličnog identiteta i sa njim povezanog problema referencije ličnih zamenica u ovom radu sam tvrdila da empirijske metode ne mogu da predstavljaju odlučivo sredstvo pomoću kojeg se ti problemi mogu rešiti. Zapravo, ovaj zaključak nije iznenađujuć i ne umanjuje ulogu interdisciplinarnosti u širokoj sferi filozofskih oblasti, ali ga treba naglasiti, naročito imajući u vidu sve učestaliju pojavu studija savremenih filozofa koji primenom empirijskog pristupa nastoje da postignu rezultate koje taj

pristup ne može da pruži. Po mom mišljenju, to je svakako slučaj sa filozofskim problemima koji su suštinski spekulativne prirode i koji prevashodno zavise od preciznosti i jasnoće pojmova koji ih konstituišu.

Literatura

Ayers, M. (1991). *Locke: Ontology*. London: Routledge.

Carter, W. R. (1989). How to change your mind. *Canadian Journal of Philosophy*, *19*, 1–14.

Damasio, A. (1999). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. San Diego, California: Harcourt Brace.

Dennett, D. C. (1976). Conditions of personhood. In: *The Identities of Persons* (A. Oksenberg Rorty, ed.). Berkeley, California: University of California Press, 175–196

Descartes, R. (1972 [1664]). *Treatise of Man: French Text with Translation and Commentary* (T. Steele Hall, trans.). Newcomb Livraria Press.

Hawley, K. (2005). Fission, fusion and intrinsic facts. *Philosophy and Phenomenological Research* 71, 602–621.

Hershenov, D. B. (2013). Who doesn't have a problem of too many thinkers?. *American Philosophical Quarterly*, *50*, 203–208.

Johansson, J. (2007). What is animalism?. *Ratio, 20*(2), 194–205.

Johnston, M. (1987). Human beings. *Journal of Philosophy*, *84*, 59–83.

Leibniz, G. W. (1981). *New Essays on Human Understanding* (P. Remnant, & J. Bennett, trans. and ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Lewis, D. (1976). Survival and identity. In: *Identities of Persons* (A. O. Rorty, ed.). Berkeley, California: University of California Press, 17–40.

Lok, Dž. (1962). *Ogled o ljudskom razumu*. Beograd: Kultura.

McMahan, J. (2002). *The Ethics of Killing: Problems at the Margins of Life*. Oxford: Oxford University Press.

Milojević, M. (2018). *Metafizika Lica*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Nagel, T. (1986). *The View from Nowhere*. Oxford: Oxford University Press.

Nichols, S., & Knobe, J. (2007). Moral responsibility and determinism: The cognitive science of folk intuitions. *Noûs*, *41*(4), 663–685.

Noonan, H. (2004). *Personal Identity*. London: Routledge.

Northoff, G. (2004a). Am I my brain? Personal identity and brain identity—A combined philosophical and psychological investigation in brain implants. *Philosophia Naturalis*, *41*, 257–282.

Olson, E. (1999). *The Human Animal: Personal Identity Without Psychology*. Oxford: Oxford University Press.

Olson, E. (2002). Thinking animals and the reference of 'I'. *Philosophical Topics*, *30*(1), 189–207.

Olson, E. (2003). Was Jekyll Hyde? *Philosophy and Phenomenological Research*, *66*, 328–348.

Olson, E. (2007). *What Are We?: A Study in Personal Ontology*. Oxford: Oxford University Press.

Parfit, D. (1971). Personal identity. *Philosophical Review*, *80*, 3–27.

Parfit, D. (1984). *Reasons and Persons*. Oxford: Oxford University Press.

Parfit, D. (2012). We are not human beings. *Philosophy*, *87*, 5–28.

Reinders, A. T. S., & Veltman, D. J. (2021). Dissociative identity disorder: out of the shadows at last?. *Br J Psychiatry*, *219*(2), 413–414.

Shariff, A. F., Greene, J. D., Karremans, J. C., Luguri, J. B., Clark, C. J., Schooler, J. W., Baumeister, R. F., & Vohs, K. D. (2014). Free will and punishment: a mechanistic view of human nature reduces retribution. *Psychol Sci*, *25*(8), 1563–1570.

Shoemaker, D. (2009). *Personal Identity and Ethics*. Peterborough, Ontario: Broadview Press.

Shoemaker, S. (1963). *Self-Knowledge and Self-Identity*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Shoemaker, S. (1970). Persons and their pasts. *American Philosophical Quarterly*, *7*, 269–285.

Shoemaker, S. (1984). Personal identity: A materialist's account. In: *Personal Identity* (S. Shoemaker, & R. Swinburne, eds.). Oxford: Blackwell, 69–132.

Shoemaker, S. (1999). Self, body, and coincidence. *Aristotelian Society* (Supplementary Volume), *73*, 287–306.

Snowdon, P. F. (1990). Persons, animals, and ourselves. In: *The Person and the Human Mind: Issues in Ancient and Modern Philosophy* (C. Gill, ed.). Oxford: Oxford University Press, 83–107.

Sokić, M. (2020). Lični identitet i teorija psihološkog kontinuiteta. *Theoria*, *63*, 87–104.

Sokić, M. (2022). Moralni status veštačke inteligencije. *Theoria*, *65*, 61–76.

Swinburne, R. (1984). Personal identity: The dualist theory. In: *Personal Identity* (S. Shoemaker, & R. Swinburne, eds.). Oxford: Blackwell, 1–67.

Turri, J., Rose, D., & Buckwalter, W. (2018). Choosing and refusing: doxastic voluntarism and folk psychology. *Philosophical Studies*, *175*(10): 2507–2537.

Unger, P. (1990). *Identity, Consciousness, and Value*. Oxford: Oxford University Press.

Unger, P. (2004). The mental problems of the many. In: *Oxford Studies in Metaphysics*, Vol. 1 (D. Zimmerman, ed.). Oxford: Clarendon Press, 195–222.

Wiggins, D. (1967). *Identity and spatio-temporal continuity*. Basil Blackwell.

Wilkes, K. (1988). *Real People: Personal Identity without Thought Experiments*. Oxford: Oxford University Press.

Williams, B. (1957). Personal identity and individuation. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 57, 229–252.

CAN AN EMPIRICAL APPROACH TO LANGUAGE ANALYSIS DETERMINE THE OBJECT OF REFERENCE FOR PERSONAL PRONOUNS?

MIRJANA SOKIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

This paper explores the issue of personal pronoun reference, a challenge that directly intersects with the problem of personal identity. It begins by analyzing several influential philosophical approaches to this topic, including the neo-Lockean (or psychological) perspective, the soul criterion, the brain criterion, and animalism. Following a critical evaluation of the key strengths and weaknesses of these positions, the discussion turns to the potential for empirical methods to address these problems. The paper underscores significant limitations of such methods, focusing in particular on efforts to resolve the reference of personal pronouns by appealing to the linguistic intuitions of competent speakers. The conclusion argues that both the problem of personal identity and the reference of personal pronouns can only be adequately resolved through conceptual analysis, while empirical approaches to language can serve only a supplementary role with limited value.

Keywords: Animalism, personal pronouns, reference, psychological perspective, empirical approach to language analysis

Bojan Milunović[1] 001.83

ORCID: 0009-0006-4930-180X https://doi.org/10.5281/zenodo.14977080

FILOZOFIJA INTERDISCIPLINARNOSTI I FENOMEN INTERDISCIPLINARNE RAZMENE U PRAKSI NAUČNOG MODELOVANJA

Filozofija interdisciplinarnosti je ogranak filozofije nauke koji nastoji da sistematizuje izobilje interdisciplinarnih praksi koje zatičemo u savremenoj nauci i objasni kako se naučnici njima služe da generišu znanje. U poslednje dve decenije filozofi su napravili značajan progres u prikupljanju metanaučnih informacija o vrstama mogućih interakcija između naučnih disciplina, pogotovo kada je reč o integraciji mernih procedura i transferu evidencije između različitih domena nauke. Uprkos tome, u filozofskoj literaturi zatičemo izrazito mali broj radova koji na eksplicitan način tematizuju interdisciplinarne aspekte prakse naučnog modelovanja. U ovom radu ćemo analizirati fenomen interdisciplinarne razmene naučnih objekata i na primeru Lotka-Voltera jednačina predatorstva ispitati ulogu koju on igra u procesima konstrukcije modela. Pokazaćemo da modele interdisciplinarnim čini transferabilnost matematičkih šablona na kojima su izgrađeni, kao i da epizode interdisciplinarnog kontakta mogu biti epistemički uspešne, a da pritom ne rezultuju potpunom integracijom naučnih domena.
Ključne reči: interdisciplinarnost, filozofija interdisciplinarnosti**,** interdisciplinarna razmena, filozofija modelovanja, naučni modeli.

1. Uvod

Od sedamdesetih godina prošlog veka u naučnoj i metanaučnoj literaturi vlada diskurs o interdisciplinarnosti kao pozitivnoj karakteristici savremene nauke. On predstavlja odgovor na uska shvatanja disciplinarnih granica koja su u prvoj polovini prošlog veka vladala na najvećim svetskim univerzitetima, a njegov osnovni cilj bio je promocija ideje o nauci kao kolaborativnoj aktivnosti koja ne sme biti rigidno ograničena tradicijama singularnih disciplina (Turner 2017).[2] U poslednjih pedeset godina, interdisciplinarnim su se nazivali brojni istraživački i edukativni programi, poput projekta mapiranja ljudskog genoma, studijskih programa iz održivog razvoja ili popularnih inicijativa za integraciju robotike i nanotehnologije u medicinskoj praksi.

[1] milunovicbojan707@gmail.com
[2] Ovaj članak nastao je kao rezultat istraživanja u okviru projekta „Nauka i njeni filozofski aspekti u savremenom balkanskom prostoru – ideja naučne integracije” (0402-082/23-1105/9; https://nafasep.ucg.ac.me) koji finansira Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore.

Uprkos interesu koji ovakvi projekti generišu u domenima sociologije, naukometrije i teorije obrazovanja, filozofi nauke su temi interdisciplinarnosti retko pristupali na temeljan i sistematičan način.[3] Kritikujući manjak filozofskog interesa za ovu vrstu projekata, finski filozof Uskali Maki (Uskali Mäki) u svom eseju iz 2016. identifikuje skup filozofski relevantnih pitanja o prirodi naučne interdisciplinarnosti i poziva filozofe nauke na „kolektivno, kolaborativno i iscrpno" ispitivanje filozofskih aspekata ovog fenomena (Mäki 2016: 328). Finalni ishod ovakvog poduhvata bilo bi „ostvarivanje kumulativnog progresa u razumevanju interdisciplinarnog karaktera savremene nauke", što bi prema Makijevom mišljenju, omogućilo filozofima da formulišu empirijski adekvatnije prikaze savremene naučne prakse, i na taj način, unaprede status filozofije nauke kao akademske discipline (ibid. 340-341).

Ovaj rad predstavlja odgovor na Makijev poziv. Fokus našeg istraživanja nalaziće se na interdisciplinarnom karakteru prakse naučnog modelovanja, odnosno *fenomenu interdisciplinarne razmene* u procesu konstrukcije modela. Ovaj fenomen je od krucijalnog značaja za razumevanje modelovanja u biologiji, ekologiji, primenjenoj fizici i matematici, ekonomiji, sociologiji, kognitivnim naukama i brojnim domenima tehnoloških i kompjutacionih nauka, a može se definisati kao proces u kojem naučnici primenjuju artefakte karakteristične za određenu naučnu oblast kako bi prevazišli izazove sa kojima se suočavaju prakse konstrukcije i upotrebe modela u drugim, od nje metodološki i istorijski različitim, oblastima. Rad ima dva osnovna cilja: (1) da se identifikuju svojstva koje modele čine pogodnim predmetima interdisciplinarne razmene, i (2) da se ispitaju implikacije koje interdisciplinarni karakter naučnog modelovanja ima po filozofske debate o (a) prirodi naučnih modela i (b) demarkaciji pojma „interdisciplinarnost". Da bismo ostvarili ove ciljeve biće potrebno najpre specifikovati značenje pojmova „interdisciplinarnost" i "interdisciplinarna razmena" u naučnim kontekstima, i opisati šta filozofski projekti njihove analize uopšte podrazumevaju.

Počnimo stoga od analize tzv. „standardnog" filozofskog gledišta o interdisciplinarnom karakteru savremene nauke, koji su u poslednje dve decenije popularizovali deskriptivistički

[3] Filozofija nauke u 20. veku tretirala je pitanja interdisciplinarnog karaktera naučnog rada u svetlu epistemoloških i metodoloških debata o jedinstvu nauke. Većina ovakvih stanovišta temi interdisciplinarnosti pristupa iz teorijski orijentisane perspektive, a u centar razmatranja postavljaju se pitanja: da li se teorijski konstrukti različitih naučnih disciplina mogu podvesti pod jedinstvenu naučnu teoriju, i koji se sve aspekti nauke (teorije, modeli, eksperimenti, itd.) mogu odrediti kao „tačke ili jedinice kontakta" između disciplina. Ovaj rad će se baviti savremenijim, praktično orijentisanim (deksriptivističkim) analizama naučne interdisciplinarnosti. Za pregled i istoriju debate o jedinstvu nauke, vidi: Cat, 2024.

orijentisani autori poput Uskali Makija i Jana Šmita (Jan Schmidt).[4]

2. Filozofija interdisciplinarnosti i fenomen interdisciplinarne razmene

Termin „interdisciplinarno" (interdisciplinary) uveo je u savremeni naučni diskurs 1970. godine profesor Pariškog univerziteta Gi Mišo (Guy Michaud), definišući ga kao „pridev koji opisuje interakcije između dve ili više naučnih disciplina" (Michaud 1970: 36). Pod „interakcijama" ove vrste Mišo podrazumeva širok spektar naučnih aktivnosti, od jednostavne komunikacije ideja između naučnih domena, do potpune integracije njihovih pojmova, podataka, metodologije i epistemologije (ibid. 42). Iste godine u sličnom maniru, Erih Janč (Erich Jantsch) upotrebljava ovaj termin kako bi, u kontekstu popularne debate o reformi univerzitetskog obrazovanja, opisao: (a) naučna istraživanja koja se fokusiraju na ispitivanje kompleksnih dinamičkih sistema, (b) studijske programe koji obuhvataju više od jedne disciplinarne perspektive, i (c) kooperativne projekte koordinacije nauke i tehnologije zarad poboljšanja društvenog okruženja (Jantsch 1970: 11). Stoga možemo reći da su, od samih početaka akademskog interesa za naučnu interdisciplinarnost, autori u prvi plan isticali *heterogenost i multidimenzionalnost* ovog fenomena; čemu svedoči i činjenica da se od sedamdesetih godina prošlog veka do danas, ovaj fenomen najčešće objašnjavao izlaganjem detaljnih tipologija mogućih oblika interakcije između disciplina (Thomson-Klein 2007; Mäki 2016).

Kao posebno uticajnu možemo izdvojiti tipologiju Margaret Boden (Margaret Boden), koja razlikuje šest distinktivnih formi interdisciplinarnosti u naučnoj praksi (Boden 1999). *Enciklopedijsku interdisciplinarnost*, karakterističnu za agregate raznovrsnog naučnog znanja (poput časopisa, enciklopedija ili internet repozitorijuma) čiji elementi potiču iz više različitih disciplina, ali koji nisu nastali kao proizvod direktne komunkacije i uzajamne saradnje između naučnih domena.

Kontekstualizujuću interdisciplinarnost, karakterističnu za one naučne poduhvate u kojima postavka ciljeva istraživanja zahteva da se izađe izvan granica singularne discipline.[5]

[4] Deskriptivizam u filozofiji nauke se odnosi na kritički talas usmeren protiv logičkog pozitivizma i sličnih normativno orijentisanih pravaca koji nastoje da nauku analiziraju „sa distance", zauzimanjem metanaučne perspektive i formulisanjem uslova koji bi nam (uvek i u svim kontekstima) omogućili da razlikujemo nauku od pseudo-nauke ili ne-nauke. Deskriptivisti kritikuju ovakve pristupe nauci kao „rigidno normativne" i „apriorne", i nastoje da pruže empirijski potkrepljene i etnografski potkovane analize naučne aktivnosti kakvu zatičemo „na licu mesta", u operacionom kontekstu organizovanog naučnog rada (Soler et al. 2014).

[5] Ovu vrstu interdisciplinarnosti zatičemo najčešće u projektima gde društveni naučnici sarađuju sa timovima tehnloških i prirodnih naučnika kako bi izolovali određeni društveni problem, usmerili dalji tok istraživanja ili rasvetlili različite socijalne aspekte konteksta u kome se ova istraživanja sprovode (Boden 1999: 15–16).

Interdisciplinarnost razmene rezultata, karakterističnu za poduhvate u kojima grupe naučnika iz različitih disciplina upoređuju rezultate svojih istraživanja i nastoje da reše različite aspekte istog problema.[6] *Ko-operativnu interdisciplinarnost,* karakterističnu za projekte u kojima grupe naučnika sa različitim poljima ekspertize, direktno sarađuju na rešavanju istog problema.

Generalizujuću interdisciplinarnost, karakterističnu za instance u kojima naučnici singularnu teorijsku perspektivu jedne discipline primenjuju na više različitih naučnih oblasti. *Integrisanu interdisciplinarnost,* karakterističnu za naučne poduhvate u kojima koncepti ili uvidi jedne discipline doprinose problemima i teorijama druge (u jednom ili u oba smera).
Interdisciplinarnost o kojoj savremeni filozofi nauke govore kombinacija je formi (iv),
(v) i (vi). Primere ovakvih praksi možemo naći u ergonomskim studijama u kojima inženjeri i psiholozi sarađuju kako bi stvorili optimalno radno okruženje, sajbernetici kao oblasti koja je nastala primenom singularnog teorijskog principa autoregulacije na različite naučne i tehnološke domene, ili književnoj kritici kao oblasti koja integriše brojne filozofske, estetičke i semiotičke teorije.[7] Filozofe interesuje prvenstveno metodološka dimenzija ovih praksi, odnosno načini na koje istraživači involvirani u interdisciplinarnim projektima organizuju istraživački proces i proizvode naučno znanje (Schmidt 2007). Identifikacijom relevantnih epizoda iz istorije nauke i analizom savremene naučne literature, filozofi nastoje da generišu dve vrste informacija o fenomenu interdisciplinarnosti: (1) *kontaktne informacije* o tome šta se dešava (ili ne dešava) kada dve ili više disciplina stupi u kontakt, i (2) *kontrastne informacije* o tome na koje nam sličnosti i razlike u metodologiji mogu ukazati instance ovakvog kontakta (Mäki 2016: 36-37).

Razmena (ili transfer) naučnih objekata najčešća je forma interdisciplinarnog kontakta. Ona je karakteristična za sve scenarije u kojima se objekti, razvijeni i korišćeni u kontekstu jedne discipline, primenjuju u svrhu rešavanja problema druge discipline (Mäki & Grüne-Yanoff 2014). U ovu klasu „naučnih objekata" možemo uvrstiti teorije, metode, modele, eksperimentalne procedure, matematički aparat (šablone, formalizme i jednačine), algoritme, podatke, rezultate istraživanja, kao i druga sredstva kojima se naučnici koriste u kontekstu određene discipline. Neka su *A* i *B* oznake za distinktivne naučne discipline, *a* za ovako

[6] Primeri ove forme interdisciplinarne saradnje uključuju projekte izgradnje zelenih (održivih) gradskih naselja ili mapiranja ljudskog genoma, u kojima se veliki broj naučnih timova koordninira oko realizacije zajedničkog cilja, ali gde ne postoji zahtev za konstantnom ili kreativnom saradnjom timova (Boden 1999: 17).
[7] Pored književnoj kritici, šesta forma interdisciplinarnosti mogla bi da se pripiše i filozofskim projektima analize nauke, budući da oni često podrazumevaju integraciju filozofske terminologije, pojmovnih okvira i analitičkih metoda, sa različitim elementima nauke i naučne metodologije. Za detaljne primere projekata integracije filozofije sa teorijskim konstruktima lingvistike i psihologije, vidi: Milunović 2021; Milunović 2024.

koncpiran objekat iz *A*, a *b* za objekat iz *B*. U praksi se najčešće zatiču dva tipa razmene: *izvoz naučnih objekata*, koji se dešava kada naučnik iz *A* koristi objekat *a* kako bi rešio probleme iz *B*; i *uvoz naučnih objekata*, koji se dešava kada naučnik iz *A* koristi objekat *b* kako bi rešio probleme iz *A*. Ovakve epizode su za filozofe posebno značajne, budući da naučnici tokom njih eksplicitno reflektuju o metodama, konvencijama i ciljevima disciplina koje stupaju u kontakt, kako bi procenili da li su (i u kojoj meri) prakse koje u njima zatičemo međusobno komplementarne (ibid. 54). Drugim rečima, izučavanje epizoda uvoza i izvoza naučnih objekata omogućava filozofima da iz jednog izvora prikupe veliku količinu informacija o načinima na koje naučni domeni interaguju.

Praksa konstrukcije modela mogla bi se okarakterisati kao jedan takav izvor. Ona obično uključuje kreativnu selekciju i integraciju različitih elemenata, od teorijskih artefakata i empirijskih podataka, do apstraktnih formalizama i metafora, pri čemu se naučnici često koriste i elementima koji ne potiču iz njihove discipline (Boumans 2023). Kako bismo rasvetlili interdisciplinarni karakter ove prakse i unapredili filozofsku ambiciju za razumevanjem fenomena interdisciplinarnosti, u nastavku rada fokusiraćemo se na analizu slučajeva iz istorije nauke u kojima su objekti razmene bili naučni modeli ili neke njihove komponente. U poglavlju 3 ćemo, kroz analizu Lotka-Voltera modela predatorstva, prikupiti informacije o interdisciplinarnim interakcijama u praksi naučnog modelovanja koje ćemo potom u poglavlju 4 primeniti na dve otvorene debate iz savremene filozofije nauke.

3. Interdisciplinarna razmena u praksi modelovanja: studija slučaja Lotka-Voltera jednačina predatorstva

Kako bismo prezentovani filozofski opis interdisciplinarne razmene učinili manje apstraktnim, ovo poglavlje će se baviti primerom razmene u slučaju Lotka-Voltera modela predatorstva, para diferencijalnih jednačina koje opisuju dinamiku populacija predatora i plena pod skupom idealizovanih uslova.[8] Ovaj model je široj filozofskoj publici poznat zahvaljujući Majklu Vajsbergu (Michael Weisberg) koji ga u svojoj knjizi iz 2013., na više mesta opisuje kao paradigmatski primer „matematičkog modela" ili „matematičke strukture" (Weisberg 2013). Iz Vajsbergovih opisa izostala je, međutim, informacija da se ovaj model nalazi u centru kompleksne mreže interdisciplinarnih razmena, s obzirom da je nastao transferom matematičkih sredstava iz domena fizičke hemije na probleme iz populacione ekologije, a da

[8] Jednačine nose naziv po Alfredu Lotki i Vitu Volteri (Vito Volterra) koji su nezavisno i sa različitim motivacijama, formulisali isti par jednačina. U kontekstu ovog rada pratićemo prvenstveno Lotkin razvojni procesom, budući da je on za filozofiju interdisciplinarnosti daleko interesantniji i informativniji.

je nekoliko decenija nakon njegove prvobitne konstrukcije služio i kao osnov za izgradnju matematičkih modela u ekonomiji i analizi tržišta. Opišimo ukratko ove četiri faze njegovog interdisciplinarnog „putovanja."

U svojim ranim radovima iz fizičke hemije, američki matematičar, fizičar i statističar Alfred Lotka (Alfred Lotka) bavio se matematičkim opisivanjem periodičnih fenomena, hemijskih sistema koji se, u odsustvu dejstva „geometrijskih, strukturalnih uzroka i ograničenja", nalaze u stanju „konstantnog ritmičnog osciliranja" (Lotka 1920: 411; 1925: 282–283). U članku iz 1910. Lotka razvija prvu iteraciju matematičkog aparata za opisivanje periodičnih procesa u autokatalitičkim hemijskim reakcijama.[9] On formuliše sledeći par diferencijalnih jednačina: (1) $dC_A/dt = H - kC_AC_B$; $dC_B/dt = kC_AC_B - k_2C_B$; pri čemu su C_A i C_B oznake za koncentracije supstanci koje figuriraju u autokatalitičkoj reakciji, a H, k i k_2 konstante njihove interakcije. Analitičkim razvojem ovih jednačina, Lotka dolazi do kosinusne funkcije koja definiše periode oscilacija u koncentracijama supstanci u autokatalitičkom sistemu, i dve „tačke ekvilibrijuma" – koncentracije supstanci koje dovode do mirovanja hemijskog sistema (Lotka 1910: 274).

Vrednost ovih jednačina istoričari nauke ne nalaze u njihovom doprinosu polju fizičke hemije, već u činjenici da ih je Lotka u kasnijim radovima adaptirao na domene biologije i ekologije, koristeći ih kao osnovu za izgradnju čuvenog Lotka-Voltera modela (Israel & Gasca 2002). Naime, u članku iz 1920. Lotka odlučuje da domen primene jednačina proširi na „periodične smene stanja organskih sistema", fluktuacije populacija životinjskih vrsta koje se nalaze u odnosu predatorstva.

On polazi od dve metodološke pretpostavke: (i) da su procesi rasta žive materije (u šta Lotka uračunava i rast populacija) dovoljno strukturalno slični autokatalitičkim hemijskim procesima da se mogu opisati istim matematičkim sredstvima, i (ii) da se kompleksne interakcije između populacija predatora i plena u matematičkom zapisu mogu tretirati kao procesi interakcije (akumulacije i transformacije) supstanci u hemijskim reakcijama (Lotka 1920: 412; 1925: 154-156).

Pored metodoloških, primena jednačina na područje populacione ekologije zahtevala je da se u model unesu brojne idealizujuće (nerealistične) pretpostavke, poput te da na interakcije između predatora i plena ne utiču faktori sredine, da populacija plena raspolaže beskonačnim resursima hrane i staništa, ili da su populacije predatora i plena homogene (Israel & Gasca

[9] Autokatalitičkim nazivamo hemijske reakcije kod kojih proizvod (ili jedan od proizvoda) reakcije katalizator same reakcije, odnosno takav da pospešuje (i ubrzava) njeno dejstvo.

2002: 39). Neka su x i y oznake za populacije predatora i plena, dx/dt i dy/dt za promenu veličine *x*, odnosno *y*, u vremenu *t*; a α, β, γ i δ za nenegativne „koeficijente interakcije" populacija.

U svom najjednostavnijem obliku, čuvene Lotka-Voltera jednačine predatorstva glase: (2) $dx/dt = \alpha x - \beta xy$; $dy/dt = -\gamma y + \delta xy$.[10] Rezultati ovih jednačina, kao u slučaju (1) ilustruju da su promene u brojnosti populacija između kojih postoji odnos predatorstva (pod skupom idealizujućih pretpostavki modela) cikličnog karaktera, tj. da populacije „osciluju" po matematički izračunljivim periodima, kao i da postoje dve tačke ekvilibrijuma populacija u kojima se vrste nalaze u stanju koegzistencije (populacije predatora i plena se ne menjaju u vremenu). Izradom ovog modela, Lotka je ostvario neke od svojih dugogodišnjih ciljeva. On je unapredio naučno razumevanje periodičnog karaktera prirodnih sistema i napravio značajan iskorak u razvijanju metodologije za primenu matematičkih tehnika iz domena statistike i fizičke hemije na domen biološkog rezonovanja (Lotka 1925: viii-ix, 161-162).

Interdisciplinarno „putovanje" ovih jednačina ne završava se ovde. Američki matematičar i ekonom Ričard Gudvin (Richard Goodwin) koristio je jednačine predatorstva u proceduri matematičkog modelovanja odnosa stope zaposlenosti i visine plata. Poput Lotkinog, njegov model baziran je na nekoliko idealizujućih pretpostavki: da su tehnički progres i količina kapitala neophodnog da se generiše jedinica proizvodnje (autput kapitala) konstantni i stabilni, da radna snaga konstantno i neograničeno raste, da je proizvodnja determinisana isključivo homogenim faktorima rada i kapitala, i da se sve plate konzumiraju na ne-specifikovan način, a svi profiti akumuliraju ili investiraju.

Matematičkim predstavljanjem ovih pretpostavki Gudvin dolazi do para jednačina: (3) $dv/dt = [s - (\alpha + \beta) - us]v$; $du/dt = [-(\gamma + \alpha) + \rho v)]u$; koje prepoznaje kao „specijalni slučaj Lotka-Voltera jednačina" i rešava primenom Lotkinog analitičkog postupka.

Sličnost između formi (2) i (3) Gudvin opisuje kao „čisto formalnu, ali ne u potpunosti", ističući (iii) da nam „problem simbioze dve populacije – delimično hostilne, delimično komplementarne, može pomoći da razumemo marksistički koncipirane dinamičke kontradikcije kapitalizma" (Goodwin 1967: 54). Rezultati ovog modela, naglašava Gudvin, delimično potvrđuju koncepte iz marksističke ekonomije. Oni pokazuju da odnos vrednosti plata i stope zaposlenosti oscilira u pravilnim periodima, s obzirom da visoke plate smanjuju inicijativu firmi da zapošljavaju nove radnike, a da veća stopa zaposlenosti daje radnicima

[10] U kontekstu ovog rada koristićemo matematičku notaciju jednačina predatorstva koju zatičemo u većini savremenih tekstova, pregleda, udžbenika ili internet resurasa (Orlando & Sportelli 2021).

prednost u pregovorima oko visine plate (ibid. 57-58).

Osim u ekologiji i ekonomiji, Lotka-Voltera jednačine se danas najčešće sreću u kontekstu analize tržišta i marketinga kao oruđe za predikciju tehnološke difuzije, fenomena ekspanzije novih tehnologija, proizvoda ili procesa, na tržištu. Primena Lotkinih jednačina u ovom domenu opravdava se pretpostavkama da je (iv) način na koji stare tehnologije utiču na rast udela nove tehnologije na tržištu, sličan načinu na koji populacije koje dele stanište utiču jedna drugoj na rast; te da (v) se jednačine koje u ekologiji modeluju ove interakcije, mogu iskoristiti za modelovanje tehnološke difuzije (Houkes & Zwart 2019: 94). Primer jedne od ovakvih adaptacija bio bi sledeći par jednačina: (4) $dx_1/dt = a_1x_1[N_1(t) - x_1 - b_1(t)x_2\ ] - d_1x_1$; $dx_2/dt = a_2x_2[N_2(t) - x_2 - b_2(t)x_1] - d_2x_2$; gde je x_1 oznaka za broj jedinica stare tehnologije, x_2 za broj jedinica nove tehnologije, a_1, a_2, b_1, b_2, d_1 i d_2 oznake su za parametre izvedene iz kalkulacija upotrebe starih i novih tehnologija pri različitim firmama, dok N_1 predstavlja broj firmi koje usvojile x_1, a N_2 broj firmi koje su usvojile x_2 (Bhargava 1989: 320-321). Kao rezultate ovakvih modela naučnici navode proizvodnju preciznih predikcija širenja novih tehnologija i ostvarivanje „boljeg razumevanja osnovnih mehanizama koji utiču na ponašanje ovog fenomena", koje drugi fenomenološki (čisto empirijski) modeli ovog procesa nisu uvek u stanju da ponude (Houkes & Zwart 2019: 95).

Prema tome, jasno je da su ovde opisane tri instance razmene: jedna izvoza, i dve uvoza. Transfer jednačina (1) u polje populacione ekologije predstavlja epizodu „izvoza" naučnih objekata, budući da je Alfred Lotka, fizički hemičar, primenio naučni objekat fizičke hemije (jednačinu 1) za potrebe rešavanja problema iz ekologije. Gudvinova primena Lotkinih razvojnih metoda mogla bi se, s druge strane, okarakterisati kao epizoda „uvoza", s obzirom da je Gudvinovo primarno polje ekspertize bilo ekonomija, a da primena Lotkinih metoda predstavlja transfer naučnog objekta (jednačine 2) populacione ekologije za potrebe rešavanja problema iz domena ekonomije rada. Najzad, modelovanje tehnološke difuzije predstavlja instancu uvoza, zato što uključuje prenos jednačina predatorstva (2) iz konteksta populacione biologije u kontekst analize tržišta (4), kako bi se rešili problemi karakteristični za ovu disciplinu.

Primeri razmene koje smo ovde predstavili pokazuju da postoje dva centralna faktora koji modele čine uspešnim, kako to Maki opisuje, „nosiocima interdisciplinarnosti" (Mäki 2016: 329). Prvo, proces konstrukcije modela fleksibilan je i kreativan. Jedinstvene okolnosti ovog procesa neretko zahtevaju od naučnika da poseduje upravo one kvalitete koje Boden prepoznaje kao preduslove za interdisciplinarni naučni rad: širinu intelektualne vizije

(sposobnost da se „vidi šuma, a ne samo drveće"), upoznatost sa većim brojem naučnih domena i skeptičnost povodom ideje o infleksibilnim disciplinarnim ograničenjima (Boden 1999: 21). Lotka, Gudvin i savremeni analitičari tržišta poseduju svaki od ovih kvaliteta. Oni demonstriraju širinu vizije tako što koriste svoja znanja o tehnikama modelovanja iz množine disciplinarnih oblasti, kako bi rešili probleme koji se iz singularne disciplinarne perspektive nisu mogli adekvatno tretirati.

Drugo, za uspešnost predstavljenih slučajeva odgovoran je i fleksibilni karakter formalizama koji su igrali ulogu objekata razmene. Naime, ono što se u procesu konstrukcije (2), (3) i (4) prenosi iz konteksta u kontekst, nije „celina modela" sa svim njegovim pozadinskim pretpostavkama i idealizacijama, već matematički aparat – par diferencijalnih jednačina i njihovi reprezentacioni kapaciteti. Pol Hamfris (Paul Humphreys) ovu komponentu modela naziva „formalnim šablonom" (template). Šabloni su neinterpretirani sintaksički entiteti (jednačine, funkcije ili specijalna pravila zaključivanja) koji uzeti izolovano ne igraju ulogu modela i nemaju konkretno empirijsko značenje, ali imaju potencijal da *postanu* modeli kada se u specifičnom kontekstu iskoriste da predstave određeni fenomen ili obave neku drugu interpretacionu ili reprezentacionu funkciju (Humphreys 2002). Ključna karakteristika ovako koncipiranih šablona, jeste njihova *transferablinost,* koju Tarja Knutila (Tarja Knuuttila) i Andrea Lodgers (Andrea Loedgers) objašnjavaju pozivajući se na kunovsko tumačenje termina „geštalt okidač." Kao što promene geštalta u epizodama naučne revolucije omogućuju naučnicima da uoče sličnosti između sistema koje ranije nisu koncipirali kao slične, uspešni šablon u sebi sadrži „viziju" jednog idealnog sistema koji prati obrazce ponašanja dovoljno generalne da se, jednom uočeni, mogu primeniti na široku klasu prirodnih i društvenih pojava (Knuuttila & Loettgers 2020: 134). Pretpostavke (i), (ii), (iii), (iv) i (v) svedoče upravo o tome da naučnici odluku da istim šablonom matematički opišu dva različita fenomena, opravdavaju pozivanjem na zajedničku viziju ili mehanizam koji stoji u njihovoj pozadini. Stoga možemo reći da se interdisciplinarni uspeh Lotka-Voltera jednačine ogleda u tome što ona dozvoljava naučnicima da istim matematičkim sredstvima predstave čitavu seriju fenomena koje je moguće opisati kao slučajeve istog apstraktnog sistema („vizije") – sistema u kome dva kvantiteta menjaju vrednosti na periodičan način determinisan skupom faktora interakcije.

4. Pitanje opsega filozofske analize modelovanja i normativno shvatanje naučne interdisciplinarnosti

U prethodnom poglavlju smo identifikovali neke od najvažnijih aspekta koji čine praksu

modelovanja pogodnim tlom za interdisciplinarnu razmenu. Sada ćemo skicirati načine na koje nam proučavanje ovih aspekata može biti od koristi u dva domena savremene filozofije nauke: filozofiji modelovanja i filozofiji interdisciplinarnosti.

Filozofija modelovanja nastala je kao deo deskriptivističkog zaokreta u filozofiji nauke sedamdesetih godina prošlog veka i od samih početaka njene ambicije bile su eksplicitno deskriptivističke, da se naučna praksa modelovanja opiše i objasni u operacionom kontekstu organizovanog naučnog rada (Soler et. al. 2014). Prvi i najveći izazov ovakvog projekta leži u ekstremnoj heterogenosti model-sistema, odnosno u socio-lingvističkoj činjenici da u naučnim kontekstima, termin „model" referira na veliki broj različitih struktura i procesa, od materijalnih maketa, inženjerskih prototipa i arhitekturalnih skica, do matematičkih jednačina i kompjuterskih simulacija. To je navelo različite kvajetistički nastrojene autore da zastupaju skeptički stav povodom mogućnosti generalne filozofske analize modelovanja. Oni argumentuju da ne postoji skup karakteristika zajedničkih svim sistemima koje naučnici nazivaju „modelima", odnosno da bi jedina karakteristika zajednička arhitekturalnoj skici katedrale, definiciji Lambda računa i kompjuterskoj simulaciji cirkulacije vode, bila ta da na svaki od ovih sistema referiramo istozvučnim nizom glasova (French 2010). Posmatrano iz metafilozofskog ugla, to implicira da svakom generalnom filozofskom određenju modelovanja preti opasnost od kobnih protivprimera, skupa sistema koje naučnici nazivaju modelima ali koji se ne mogu uklopiti u predloženu definiciju ili opis (Mahr 2012: 303).[11]

Neki autori izlaz iz problema heterogenosti vide u sužavanju opsega filozofske analize. Prema ovoj struji mišljenja, filozofija modelovanja bi trebala da se rekonceptualizuje kao kolekcija studija slučaja fokusiranih na konkretne disciplinarne kontekste i individualne instance upotrebe modela (Veit 2023). Smatram, međutim, da nam instance razmene u praksi modelovanja mogu ukazati na jedan centralni nedostatak ovako koncipirane tematizacije modelovanja, a to je da: *fokusiranje na uske disciplinarne kontekste i tradicije isključuje iz domena filozofske analize brojne interdisciplinarne aspekte modelovanja*. U slučaju Lotka-Voltera modela, disciplinarno orijentisana analiza Lotkinih jednačina izolovala bi prvenstveno faktore o kojima istoričari nauke u pregledima razvoja populacione ekologije često govore, poput načina na koje su Lotkini naslednici pristupili procesu eliminacije idealističnih pretpostavki modela ili detalje empirijske konfirmacije rezultata ovog modela (Israel & Gasca

[11] Primera radi, koncepcijama koje modele određuju kao „apstraktne matematičke entitete" može se prigovoriti da ne uspevaju da objasne šta materijalne makete i inženjerske prototipe čini uspešnim sredstvima naučne reprezentacije, dok se određenjima modela kao „sredstava za instanciranje i interpretiranje" naučnih teorija može prigovoriti da ne uspevaju da objasne instance fenomenološkog ili empirijski motivisanog modelovanja (Mahr 2012; Cartwright 1999).

2002: 30–35). Nasuprot tome, razumevanje odluka koje je Lotka 1920. napravio kada je model konstruisao zahteva da se identifikuje šablon na kome ovaj model počiva i objasni njegova generalna „vizija", što posledično zahteva analiziranje i upoređivanje različitih konteksta upotrebe ovih jednačina van domena ekologije. Ukoliko želimo da sačuvamo originalnu deskriptivističku ambiciju da se nauka opiše onakvom kakva „zaista jeste", izlaz iz problema heterogenosti modela potrebno je tražiti u manje ekstremnim predlozima koji iz filozofske analize ne eliminišu interdisciplinarne aspekte ove prakse.

S druge strane, kada je o filozofiji interdisciplinarnosti reč, u literaturi se često može zateći normativno tvrđenje da opis „interdisciplinarno" treba da bude rezervisan isključivo za projekte integracije dve ili više oblasti. Margaret Boden šestu (integrativnu) formu naziva „jedinim pravim" oblikom interdisciplinarnosti — dok neki autori idu korak dalje i prezentuju potpunu integraciju domena kao krajnji cilj svih interdisciplinarnih naučnih projekata (Klein 2008: 7). U eseju iz 2016. Grun-Janof ovaj stav napada, argumentujući da instance interdisciplinarne razmene u evolucionoj teoriji igre predstavljaju empirijsku potvrdu da interdisciplinarni projekti mogu da budu uspešni, a da njihov finalni ishod *ne bude* potpuna integracija (Grüne-Yanoff 2016: 358). Smatram da studija slučaja iz prethodnog poglavlja može da služi kao dodatna empirijska podrška njegovoj tezi. Svaka od predstavljenih epizoda razmene može se okarakterisati kao instanca interdisciplinarnog kontakta koji se završava pozitivnim epistemičkim ishodom, realizacijom ciljeva modelovanja. Uprkos tome, koncepti, metode i teorijski okviri svake od interagujućih disciplina ostali su najvećim delom nepromenjeni ovim transakcijama, što znači da se o njima ne može govoriti kao o „integrativnim" u smislu u kome filozofska literatura ovaj termin najčešće definiše. Dalje proučavanje interdisciplinarnih aspekata modelovanja pomoglo bi nam stoga, ne samo da ovu praksu bolje razumemo u operacionom kontekstu naučnog rada, već i da realizujemo Grun-Janofovu zamisao, ostvarimo dublje razumevanje pojma interdisciplinarnosti i odvojimo ideju interdisciplinarne prakse od popularnih filozofskih ideja o integraciji i jedinstvu nauke.

5. Zaključak

Da sumiramo, ciljevi ovog rada bili su da se identifikuju interdisciplinarni aspekti naučnog modelovanja i ispita koje su njihove implikacije po filozofiju nauke. Pokazali smo da modeli status jedinice naučne interdisciplinarnosti duguju u najvećoj meri *transferabilnim* šablonima na kojima su izgrađeni i fleksibilnom procesu konstrukcije koji od naučnika zahteva da ispoljavaju tzv. „interdisciplinarne intelektualne kvalitete". Potencijal koji tematizacija ovih

faktora ima po filozofiju nauke opisali smo samo u najopštijim crtama. Sledeći korak u razumevanju prirode naučnih modela i interdisciplinarnog karaktera savremene nauke zahteva ispitivanje formalnih šablona i njihovih reprezentacionih kapaciteta, kao i eksplicitnu tematizaciju epizoda interdisciplinarne razmene koje su filozofi istorijski često zanemarivali. Realizacija ovog projekta zahteva opsežniju studiju.

Literatura

Bhargava, S. (1989). Generalized Lotka-Volterra Equations and the Mechanism of Technological Substitution. *Technological Forecasting and Social Change, 35,* 319–326.

Boden, M. A. (1999). What is interdisciplinarity? U: *Interdisciplinarity and the organization of knowledge in Europe* (R. Cunningham, ur.), Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 13–24.

Boumans, M. (2023). Materials selection in economic modeling. *Synthese*, *201*, 125.

Cartwright, N. (1999). *The Dappled World: A Study of the Boundaries of Science.* New York: Cambridge University Press.

Cat, J. (2024). The Unity of Science. U: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2024 Edition)* (E. N. Zalta & U. Nodelman, ur.). [https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/scientific-unity/] [11. Novembar 2024.]

French, S. (2010). Keeping quiet on the ontology of models. *Synthese, 172*(2), 231–249.

Goodwin, R. M. (1967). A Growth Cycle. U: *Socialism, Capitalism and Economic Growth* (C.H. Feinstein, ur.).
Cambridge: Cambridge University Press, 54–59.

Grüne-Yanoff, T. (2016). Interdisciplinary success without integration. *European Journal for Philosophy of Science, 6*, 343–360.

Houkes W. & Zwart, S. (2019). Transfer and templates in scientific modelling. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, *77*, 93–100.

Humphreys, P. (2002). Computational models. *Philosophy of Science*, 69, S1–S11.

Israel, G., & Gasca, A. M. (2002). *The Biology of Numbers: The Letters between Umberto D'Ancona and Vito Volterra*. Birkhäuser: Basel.

Jantsch, E. (1970). Inter- and transdisciplinary university: A systems approach to education and innovation. *Policy Sciences*, *7*, 403–423.

Klein, J. T. (2008). Evaluation of interdisciplinary and transdisciplinary research: a literature review. *American Journal of Preventive Medicine*, *35*(2), S116–S123.

Knuuttila, T. & Loettgers, A. (2020). Magnetized memories: Analogies and templates in model transfer. U: *Living Machines? Philosophical Perspectives on the Engineering Approach in Biology* (S. Holm & S. Routledge, ur.), 123–140.

Lotka, A. J. (1910). Contribution to the Theory of Periodic Reaction. *Journal of Physical Chemistry, 14*(3), 271–274.

Lotka, A. J. (1920). Analytical Note on Certain Rhythmic Relations in Organic Systems. *Procedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A., 6*(7): 410–415.

Lotka, A. J. (1925). *Elements of Physical Biology*. New York: Williams and Wilkins.

Mahr, B. (2012). On the Epistemology of Models. U: *Rethinking Epistemology, vol.1* (G. Abel & J. Connat, ur.). Berlin: de Gruyter, 301–352.

Mäki, U. & Grüne-Yanoff, T. (2014). Introduction: Interdisciplinary model exchanges. *Studies in History and Philosophy of Science, 48*(A)*,* 52–59.

Mäki, U. (2016). Philosophy of interdisciplinarity. What? Why? How? *European Journal for Philosophy of Science, 6,* 327–342. Milunović, B. (2021). Two Linguistic Models of the Context-Sensitivity of 'Know'. *Theoria, 64*(4)*,* 67–82.

Milunović, B. (2024). Pro-emocionalni konsenzus i kritika strateške racionalnosti emocija. *Filozofska istraživanja*, *43*(4), 831–848.

Orlando, G. & Sportelli, M. (2021). Growth and Cycles as a Struggle: Lotka–Volterra, Goodwin and Phillips. U: *Nonlinearities in Economics: An Interdisciplinary Approach to Economic Dynamics, Growth and Cycles, Dynamic Modeling and Econometrics in Economics and Finance, vol. 29* (G. Orlando, A. N. Pisarchik, R. Stoop, ur.). Cham: Springer International Publishing, 191–208.

Schmidt, J. C. (2007). Towards a philosophy of interdisciplinarity. An attempt to provide a classification and clarification*. Poiesis and Praxis, 5*(1), 53–71.

Soler, L., Zwart, S., Israel-Jost, V. & Lynch, M. (2014). Introduction. U: *Science After the Practice Turn in the Philosophy, History and Social Studies of Science* (L. Soler, S. Zwart, V. Israel-Jost & M. Lynch, ur.), New York: Reutledge, 1–44.

Thomson-Klein, J. (2017). Typologies of Interdisciplinarity: The Boundary Work of Definition. U: *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity (2nd Edition)* (R. Frodeman, ur.). New York: Oxford University Press, 21–35.

Turner, S. (2017). Knowledge Formations: An Analytic Framework. U: *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity (2nd Edition)* (R. Frodeman, ur.). New York: Oxford University Press, 9–21.

Veit, W. (2023*).* Model Anarchism (Anarquismo de modelos). *Theoria: An International Journal for Theory, History and Foundations of Science, 38*(2), 225–242.

Volterra, V. (1928). Variations and fluctuations of the number of individuals in animal species living together. *ICES Journal of Marine Science*, *3*(1), 3–51.

Weisberg, M. (2013). *Simulation and Similarity: Using models to Understand the World*. New York: Oxford University Press.

PHILOSOPHY OF INTERDISCIPLINARITY AND THE FENOMENON OF INTERDISCIPLINARY EXCHANGE IN THE PRACTICE OF SCIENTIFIC MODELING

BOJAN MILUNOVIĆ, UNIVERSITY OF MONTENEGRO, FACULTY OF PHILOSOPHY, MONTENEGRO

Summary

The philosophy of interdisciplinarity is a subfield of the philosophy of science that aims to systematize the variety of interdisciplinary practices utilized in contemporary science and assess their effectiveness in generating scientific knowledge. In the past decade, philosophers have made significant progress in collecting information on interactions between scientific disciplines, such as the integration of measurement procedures and the sharing of evidence across the different scientific domains. Despite this, the philosophical literature features very few projects that explicitly thematize the interdisciplinary aspects of scientific modeling. This paper analyzes the phenomenon of interdisciplinary exchange of scientific objects and its role in the construction of scientific models. We will identify the features that make models fitting objects of such an exchange and demonstrate how focusing on the interdisciplinary aspects of modeling can help us advance both the ongoing philosophical discourse on the nature of scientific models and the philosophy of science as an academic discipline.

Keywords: interdisciplinarity, philosophy of interdisciplinarity, interdisciplinary exchange, philosophy of modeling, scientific models.

Ана Петровић Дакић[1]
ORCID: 0000-0002-3122-4838

004:655.41
167.7:003.58
167.7:75.052
https://doi.org/10.5281/zenodo.14977129

ПРОБЛЕМИ ГРАФИТОЛОГИЈЕ КАО ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЕ НАУКЕ

Овај чланак бави се проблемима с којима се графитологија суочава као истовремено интердисциплинарна и недовољно утврђена грана науке. Она, као наука „на граници" више различитих грана друштвених наука и уметности, има нестабилан статус. Прегледом претходне литературе у вези са овом темом, те стања у научном издаваштву и систему вредновања научних доприноса у Србији може се уочити да истраживањима графита и уличне уметности и самим графитолозима недостаје системске подршке. Истраживачке предрадње захтевају доста од истраживача, док је терминолошки апарат недовољно развијен и утврђен, непознат евентуалним уредницима, рецензентима и публици, што представља додатну препреку у објављивању. Притисак повезан са „publish or perish" системом научног вредновања у таквим околностима доводи до тога да се истраживачи ни не упуштају у изучавање графита, чиме се ствара зачарани круг, а један део људског израза остаје без пажње коју заслужује.

Кључне речи: графити, мурали, налепнице, интердисциплинарност, научно издаваштво

1. Увод

Интердисциплинарност у науци као концепт и нешто чему се у одређеним круговима тежи постоји један век (Graff 2016: 791). Током те релативно дуге историје неки од проблема који се јављају кад сарађују научници из различитих струка примећени су, идентификовани, али још нису решени. Она, у идеалном случају, са собом доноси многе предности, посебно кад је у питању решавање сложених проблема с којима се научници, али и људи и свет уопштено, суочавају.[2] Ако оствари све оно што је постављено пред њу као задатак, интердисциплинарност превазилази баријере између одређених струка, проширује количину доступног знања и број доступних метода, те омогућује дубље и потпуније сагледање теме којом се одређена група научника бави. На

[1] ana.petrovic@uf.bg.ac.rs

[2] Задржимо ли се на питању климатских промена, јасно је да за, прво, ваљану анализу, а и за евентуалну потоњу примену предложених решења у испитивања морају бити укључени стручњаци разних профила – од метеоролога, преко геолога, хидролога, хемичара, биолога и других, па све до правника и законодаваца.

личном плану, у интердисциплинарним групама научници се могу осећати чак и мање изоловано него у оквиру своје катедре (Daniel et al. 2022: 10, 13–14).

Ипак, већ дуго су научници свесни и ограничења – било институционалних, било когнитивних и индивидуалних (Daniel et al. 2022, MacLeod 2018, Pellmar & Eisenberg 2000) – која стоје на путу тог идеала. Само неке од препрека које аутори наводе јесу: разлике у стручном жаргону и разлике између култура, осећај више вредности сопствене дисциплине, мањак знања из других области, недовољно развијене способности комуникације, сувише уско усмерено стручно образовање, став да је интердисциплинарно истраживање мање вредно, системи вредновања који, упркос конкурсима који подстичу интердисциплинарни рад, значе да учешће у овом типу истраживања ауторима не помаже или чак одмаже у даљој каријери. Чак и једноставна физичка удаљеност једног одељења или катедре од неких других значи да се стручњаци који би можда имали идеје за сарадњу не сусрећу (Pellmar & Eisenberg 2000). Томе доприноси и поменути осећај изолације унутар сопственог одељења (Daniel et al. 2022). Кад се превазиђу институционалне тешкоће, и уз најбољу вољу чланови тима се могу размимоилазити што се тиче одабира метода, техника или концепата из неке од струка (MacLeod 2018). Ипак, понешто од поменутог је, иако можда негативно по интердисциплинарност, позитивно за развој саме дисциплине. Такав је случај са специјализацијом, на пример, која омогућује истраживачима да се дубоко посвете одређеној области и развијају се.

Но, од наведених препрека, већину смо и сами уочили током рада у графитологији – на први поглед области ужој, а у сваком случају у науци доста мање утврђеној од оних којима су се бавили наведени аутори, који су своја запажања засновали на искуству из медицине, екологије и економије, различитих грана биологије, те дидактике и методике. Имајући у виду неке специфичности у вези са научном продукцијом у оквиру Србије, као и статус који графитологија (не) заузима међу другим сродним наукама, циљ овог рада јесте да укаже на неке од проблема на које наилазе заинтересовани за ову интердисциплинарну област.

Занимало нас је, дакле: с којим се препрекама суочавају графитолози у Србији, с обзиром на интердисциплинарност и важеће системе научне продукције и вредновања? Како бисмо одговорили на то питање, испитали смо следеће елементе: статус графита и уличне уметности, те графитологије као науке која их изучава; квантитет и квалитет претходних научних издања посвећених овој материји; физичке и друге практичне захтеве које бављење овом облашћу ставља пред истраживаче; могућности за

објављивање у садашњем систему научног издаваштва; даље вредновање научних доприноса. Стање смо утврдили прегледом литературе, испитивања јавног мњења, увидом у правилнике који одређују вредновање научних доприноса, те увидом у научна издања која се вреднују и њихов тематски захват. С обзиром на материју која нас је посебно занимала (а која је, судећи по све отворенијој јавној активности ауторских група, друштвено и политички све релевантнија) – екстремистичке графите и уличну уметност – и област из које долазимо, разматрали смо ово из угла лингвистичких и србистичких часописа који би тим темама могли бити посвећени.

2. Графити, графитологија и њена интердисциплинарност

Како Митја Великоња примећује (2020: 10), графити су општеприсутан део урбаног пејзажа, али толико су општи да их ретко ко примећује, а још мање људи их чита и разуме. Он даље тврди да око нас иначе свакодневно кола мноштво визуелних порука које добро пратимо – рекламе, саобраћајни знаци, веб сајтови – али да се међу њима графити углавном не узимају заозбиљно (Velikonja 2020: 10, 344, Chaffee 1993: 3). Они „у свакодневном градском окружењу [представљају] ‘шум’ ниског нивоа и сметњу многима”[3] (Evans 2016: 180), а трећина словеначких испитаника их ни не примећује (Toš 2021: 488). Ипак, и они су примери људског израза, био он чисто креативан, експресиван или био он чак политичка интервенција.

Мало је стручних и свеобухватних студија посвећених графитима, за разлику од студија других врста уметности или видова комуникације. Иако постоје, монографије о графитима и уличној уметности[4] пре свега су збирке „радова” уз пропратне текстове. Графити су тамо приказани, али не и објашњени – ти текстови се не осврћу на друштвене околности или идеолошке оквире графита. Ипак, постоје и књиге попут Campos et al. (2021), Harmansah et al. (2017), Lennon (2021), Olberg (2013), Ross (2016a), које дају опште студије о различитим одликама графита или су посвећене политичкој природи графита, посебно графитима из конфликтних периода. Међу њима се по својој везаности за

[3] Преводи ће свуда бити наши.

[4] *Street art*, преведено „улична уметност”, јесте термин који се користи како би се означили „шаблони, налепнице и уметнички/некомерцијални постери постављени на површине где власник НИЈЕ дао дозволу [за то].” (Ross 2016a: 478). Усвојен је у овој области, што се, између осталог, може видети и из наслова цитираног *Приручника за графите и уличну уметност* познатог академског издавача Рутлеџ (Ross 2016a). Користи се за ове визуелне изразе без обзира на то колико су естетски (не)успели, колико се публици (не) допадају и каква им је порука. Ближе нама географски, овај термин користи и Великоња уз ултрадесничарске радове у насловима поглавља „СРАМНА САГЛАСНОСТ. Балкански националистички графити и *street art*” и „РАСПРШИВАЊЕ МРЖЊЕ. Екстремнодесничарски графити и *street art* у Словенији” (Velikonja 2020).

балкански простор издваја књига Митје Великоње *Политички графити* (2020), која обједињује и општи преглед, и уже студије.

Статус графитологије је, као што је већ Великоња приметио, нестабилан. Она се налази између више различитих и међусобно изузетно разнородних грана друштвених наука и уметности. Њоме би се могли бавити сликари, историчари уметности, политиколози, комуниколози, антрополози, социолози, лингвисти, криминолози, туризмолози, музеолози, географи, као и истраживачи из области које су „на прелазу." Ако би се приступило квантитативној анализи графита или њиховом геомапирању, то би чинили и статистичари и програмери. О њима извештавају и новинари. Ипак, графитима се најчешће баве уметници. Они их описују у својим радовима, сабирају их у уметничке монографије, али их и сами стварају. Тако је књигу *Street Art Belgrade* приредио фотограф и дизајнер Александар Ђорђевић (2016), а *Gordon Matta Clark: NYC Graffiti Archive 1972/73*, књигу графита које је фотографисао познати вишестрани уметник Мата Кларк, приредили су критичар уметности и двојица графити уметника (McCormick et al. 2024), док је *Rammellzee: Racing for Thunder* саставила група уметника и уметника-кустоса (Wolf et al. 2024). У Србији је на Факултету примењених уметности графитима свој докторат посветила Андријана Јана Даниловић (2017), и сама сликарка мурала.

Могуће је да се због поменутих проблема графити и улична уметност мање изучавају, а графитологија не добија простор који једна наука о виду људског израза заслужује. Пошто нема њој посвећених издања, делује да не улази ни у чији опсег интересовања. Истовремено, истраживачи који се заинтересују за графите суочавају се с тим да им је за квалитетан рад потребно знање из многих области, те се враћају својим основним струкама и темама прихваћеним у оквиру њих (испореди: Pellmar & Eisenberg 2000). Такође, ова област, с обзиром на природу графита, захтева доста теренског рада, а некад се материјал прикупља и годинама (Velikonja 2020: 20–21). Време проведено на терену утиче на друге личне и професионалне обавезе, те и ту истраживач мора да постави своје приоритете, што повећава шансе да ће физички и временски захтевније активности, попут вишегодишњег теренског рада и упознавања с другим областима и њиховом терминологијом, завршити ниже ако не постоји неки добитак везан за њих. Након припремног рада, материјал треба уобличити, анализирати и представити научној заједници, што је отежано тиме што не постоје системска подршка и научна традиција везана за ову област, а које би истраживача усмеравале у његовом раду.

3. Графитологија и истраживачки екосистем

Време и енергија уложени у овакву интердисциплинарну област дају релативно мали поврат, будући да сам предмет графитологије – графити и улична уметност – није цењен[5]. Сматра се приземним и вулгарним[6], недостојним изучавања, како међу лаицима, тако и међу стручњацима из области које би га се могле тицати (Chaffee 1993: 3). Он нема друштвени статус[7] који би привукао прво изучаваоце, а потом и издаваче, те финансијере који би подржали истраживања или их објавили. Како Рос примећује (2016b: 3, 5, 6) пољу недостаје „непрекинута серија стручних студија графита и уличне уметности", оно што је објављено су појединачни чланци, а „ниједно се стручно тело не специјализује за објављивање чланака о графитима и уличној уметности" и о овој теми „нису објављени свеобухватни радови стручног типа." Такође коментарише и како недостају „студије (тј. анкете) које би се бавиле односима јавности и уличне уметности" (Ross 2016b: 5), а Великоња пише да, судећи по том мањку, „тема очигледно није занимљива предузетницима и агенцијама" (Velikonja 2020: 123). Као што су ранији аутори приметили, недостаје интердисциплинарних часописа, а они који постоје не рангирају се довољно високо да би објављивање у њима оправдало уложено време и утрошену енергију (MacLeod 2016: 699). Имајући то у виду, бива јасно да ће, ако нема системске подршке за овакве теме, појединци моћи да раде на њима једино ако их на то нагони неки унутрашњи порив. Но, и то ће бити ограниченог захвата и вероватно ће их обични спољни притисци натерати да напусте овај тип истраживања.

Терминолошки апарат графитологије је, као резултат свега овога, недовољно развијен и утврђен, што је још једна препрека за заинтересоване. Тако, на пример, помињани термин *улична уметност* може бити проблематизован. Шта спада под њу?

[5] Рецимо, више од пола од 1016 испитаника одговорило је одрично на питања „Јесу ли графити уметност?" и „Сматрате ли графите легитимном уметношћу попут сликарства или скулптуре, или не?" у оквиру испитивања јавног мњења које је за CBS спровео Social Science Research Solutions of Media у марту 2014. Проценат одричних одговора је био доста виши међу старијима и конзервативнима – преко 60, па и 70%. Истовремено, у Британији у низу градова људи којима се графити не свиђају има више него оних којима се свиђају (Jordan 2014) – у већини испитаних градова чак с предношћу од више од 20%.

[6] У Словенији Тош у свом истраживању јавног мњења долази до података да нешто мање од трећине испитаника сматра графите уметношћу, а већина их посматра као вандализам (40,8%) или политички активизам (11,8%), а десетина о њима ни не мисли (Toš 2021: 488). Слично је стање и у Сједињеним Америчким Државама и Британији (Moore 2014, Jordan 2014). Осим у тим истраживањима јавног мњења, вандализам и сродне речи се у вези с графитима помињу и у студијама, па се тако, на пример, у Рутлеџовом *Приручнику за графите и уличну уметност* (Ross 2016a) речи с кореном vandal- помињу 168 пута, а у *Политичким графитима у критичним временима* (Campos et al. 2021) 72 пута, а често се јављају и у *Конфликтним графитима* (Lennon 2021).

[7] Томе сигурно доприноси и нелегална природа самих графита у већини земаља – они су „*легално говорећи* вандализам" (Ross 2016b: 1), без обзира на то колико се некоме (не) свиђале њихове поруке и без обзира на естетски статус.

Спадају ли ту хеклана дела, тзв. yarn-bombs, ако их ауторитет није поменуо у својој класификацији? Да ли је нешто *улична* уметност ако је у напуштеној згради? Да ли је то ако је у галерији, макар тамо била пренесена циглу по циглу с улице? Да ли је у питању уметност ако је на улици? Да ли то постаје тек ако се циглу по циглу пренесе у галерију? Да ли је уметност ако је порука политизована[8], или је ниска? Шта ако се већински не допада публици? Шта ако некоме „вандализам" поништава уметност? Шта ако некоме нелегалност графита поништава уметност? Шта је уметност? Шта је „лепо"? Ко о томе суди?[9]

Ово би, с друге стране, могло бити виђено и као елемент демократичности и слободе у графитологији: будући да нема дубоко утртих стаза којима су многи претходни проучаваоци пролазили, нови истраживачи могу се без великог притиска традиције определити за приступ који им највише одговара или осмислити и неки свој. Ипак, иако та слобода индивидуално шири могућности, приликом групног рада може довести до разилажења између потенцијалних сарадника или им одузети време које би могли искористити на изналажење заједничке схеме рада.

Удружен са свим претходно наведеним елементима, јесте и притисак повезан са „publish or perish" системом научног вредновања (MacLeod 2016, Rawat & Meena 2014, Van Dalen & Henkens 2012, De Rond & Miller 2005). За о(п)станак у академској заједници, радови се морају објављивати и то се мора чинити по правилима одређене научне заједнице (Правилник). Ово доводи до тога да се истраживачи ни не упуштају у изучавање графита, већ бирају „објављиве" теме (Foster et al. 2015, Rawat & Meena 2014, Van Dalen & Henkens 2012), чиме се ствара зачарани круг, а један део људског израза остаје без пажње коју, као и сваки други, заслужује.

Пишући из угла србисте, у нашој земљи не постоји часопис у којем би се могли објавити наши налази, а да се то, притом, истраживачу рачуна као научни допринос на нивоу изнад почетничког (Правилник). Одговарајући стручни часописи су, разумљиво, окренути српском језику или српској књижевности, те би се предмет који је толико ослоњен на визуелно уклопио у њих тек по изузетку и ако би по страни оставио неке своје битне елементе.

[8] У Музеј примењених уметности организују се изложбе пропагандних плаката (*Србија, рат и плакат 1914–1918*, *Жена, рат и плакат 1914–1918*, *Београдски политички плакат 44-1974*) и научни скупови посвећени пропаганди.

[9] Као што се може видети, чак и мања међу овим питањима превазилазе и обим, и тему овог рада. Она последња, о природи уметности и лепог превазилазе и теме читавих монографија о графитима (као што је приметио Chaffee 1993: 4), те их остављамо онима који су за њих стручни и могу им посветити више простора.

На пример, ако бисмо рачунали на минималне услове за најниже наставно звање, доцента, требало би објавити најмање „један рад из категорије М20 или три рада из категорије М51 из научне области за коју се бира" (Правилник) – у овом случају из србистике. Према *Листи категорисаних научних часописа домаћих издавача за 2023. годину*, у тим категоријама има 30 србистичких часописа: 11 ранга М23 или М24 и 19 ранга М51. Већ по називу може се закључити да графити и улична уметност никако не би ни могли одговарати теми многих од њих, попут *Књижевне историје*, *Hungarologiai Kozlemenyek*, *Археографских прилога*, *Belgrade: English Language & Literature Studies*, *Зборника радова Факултета драмских уметности*, *Методичких видика*, *Српског дијалектолошког зборника*, *Зборника Матице српске за сценске уметности и музику* и сл. За оне који имају нешто шире теме, попут часописа *Српски језик – студије српске и словенске* или *Јужнословенски филолог*, по читалачком искуству знамо да досад нису објављивали интердисциплинарне прилоге овог типа, где вишемодалност текста није његова пропратна, већ најбитнија одлика.

Корпус који имамо би притом због своје природе – која обухвата и српски, и енглески, и вербално, и визуелно – ипак излазио из оквира њиховог интересовања. То значи да би морао бити приказан деконтекстуализовано и у јако осиромашеном облику, што би га умногоме обесмислило[10]. С друге стране, због мањка претходних радова посвећених овој теми, први чланак би морао да истовремено и излаже нове податке, и да објашњава њихов историјски и друштвени контекст, и да поставља оквире анализе која није блиска читаоцима, али и да оправда важност теме или области и да упућује људе у основну терминологију, а све с истим ограничењима у дужини која важе за чланке који раде само оно прво.

Ако би се србиста – кроз образовање, уредбе (Правилник) и праксу усмерен на домаће часописе – одважио на објављивање рада о локалним графитима у иностранству, на страном језику, наишао би на слично стање и са страним часописима који се вреднују

[10] На пример, текст „'Ослободилац ?' Не, никада..." (sic!) делује језички једноставно. Могао би се детаљно анализирати по типу питања, употребљених речи, интерпункције, али ти елементи добијају на важности тек кад се зна да су део репродукције пропагандног плаката са сликом партизана-зомбија из доба Недићеве Србије (Ćirić & Stanić 2005), те да је таква налепница постављена у близини спомен-плоче посвећене убијеном ромском дечаку Душану Јовановићу, чиме добија на симболичком набоју. С друге стране, ван захвата *Српског језика* излазе поруке на језицима који нису српски, попут енглеског „Keep smiling" или немачког „Belgrader Jugend." Опет, обе ове наоко једноставне поруке своје право значење добијају тек заједно са визуелним елементима: „Настави да се смејеш" је порука уз доњи, „насмешени" део лобање SS трупа, а „Београдска омладина" је написано готицом испод трију симбола – келтског крста, грба Националног строја / владе Милана Недића и грба Београда. Свести све поменуто само на две реченице од укупно три речи не би приказало реално стање.

у нашој струци: скоро да нема часописа који би доследно био у првом квартилу (Q1)[11] *SCImago Journal & Country Ranking* (SJR) листе посвећене лингвистици и језицима, а који би теоретски могао бити заинтересован за рад о графитима[12]. Они који постоје, ову тему би могли прихватити, такође, тек по изузетку, или је њихов статус такав да из првог квартила падају у други или и трећи[13], тј. не би се смело уздати у одржавање њиховог ранга ако је истраживач условљен да објављује у највишем квартилу.

Окретање сарадницима из других области усложњава ситуацију. Србисти објављивање у часопису ван списка признатог у његовој области ништа не значи[14], а обрнуто важи и за потенцијалног сарадника из друге дисциплине. Часописе у случају сарадње више не треба пратити само на једној листи, већ на више њих, јер могу имати различит ранг на свакој[15]. Приликом писања радова о материји која својом природом захтева различите профиле стручњака, треба имати на уму и то да коауторство може смањити вредност рада ако он има више од три коаутора. То ограничава могуће сараднике да ни не размишљају о објављивању „мањих" или „припремних" радова у часописима средњег ранга, чиме би изградили своју експертизу у некој области, али и поставили темеље за неко веће истраживање.

Мањак специјализоване издавачке инфраструктуре – часописа, уредника, рецензената – која би била упозната с овом облашћу, њеним терминима и методама притом значи да аутори не могу, као што би то учинили у већ утврђеној области, пун

[11] Према Правилнику, припадање овом квартилу је услов да би неки међународни часопис био рангиран као М23.

[12] До овог закључка долазимо на основу прегледа SJR листе у категорији „Linguistics and Language." Због ограничења у простору, одлучили смо се да нећемо наводити описе свих 312 часописа првог квартила од 1266 часописа укупно, јер се тамо налазе и они за које је и из самог наслова очигледно да немају додирних тачака с нашом темом (нпр. прворангирани *Transactions of the Association for Computational Linguistics* или другорангирани *Artificial Intelligence Review*, те *TESOL Quarterly*, *Translation Spaces*, *Cognition*, *Nueva Revista del Pacifico*, *Multicultural Education*, *Bulletin of Ugric Studies*, *Journal of English as a Lingua Franca*, *Materialy po Arkheologii i Istorii Antichnogo i Srednevekovogo Prichernomor'ya*, *Voprosy Leksikografii*, *Phonetica*, *Journal of Neurolinguistics*, *Laboratory Phonology*, *Asian Englishes* итд.). Концентрисаћемо се на конкретне примере неколико часописа који би се могли тицати наше теме и на њима илустровати с којим би се проблемима приликом вредновања истраживач могао суочити.

[13] Рецимо, *Linguistic Landscape*, који експлицитно помиње графите у свом одељку „Scope" и који једнако експлицитно помиње да је отворен за радове из разних дисциплина и све истраживачке методе, тек је две године на листи, с тим што је 2022. био у трећем квартилу (Q3) часописа везаних за лингвистику и језик, а 2023. у првом квартилу (Q1). Док се рад припреми за слање, те док, ако буде прихваћен, прође процес рецензије и буде објављен, није сигурно какав ће бити ранг поменутог часописа.

[14] Ако би рад у коауторству с, рецимо, правником био објављен у часописима *Crimen* или *Безбедност* (М51), или чак *Journal of Regional Security* (М23), то би не би одговарало Правилником постављеном услову да рад србисте буде објављен у часопису „из области научне за коју се бира" како би био вреднован.

[15] Тако је *Journal of Language Aggression and Conflict* претходне године био у првом квартилу (Q1) за лингвистику, а у другом (Q2) за комуникацију и за област која се на SJR води као „Surfaces and Interfaces." Ако се посматрани период прошири на претходних 5 година, тај часопис је био у другом квартилу за лингвистику и комуникацију, али чак у трећем (Q3) за поменуте површине.

обим свог рада посветити одређеној ужој теми, већ морају рачунати да ће део релативно кратких чланака увек изнова морати да посвете оправдању саме поддисциплине и објашњавању основих постулата и појмова. То све, из практичних разлога, такође одбија истраживаче од бављења материјом попут графита.

Свему претходно описаном додатно доприноси ако је садржај графита политички ангажован, и то тако да шири мржњу, као што је случај с неонацистиким и сродним порукама. Студије које и постоје о графитима баве се претежно њиховом лепом страном и њима као неафирмисаном урбаном уметношћу[16]. Но, они су и битан чинилац уличне пропаганде. Политичка природа ових порука може утицати на све у ауторско-издавачком ланцу, будући да неке од чинилаца тог низа може одбити од теме. Ипак, она постаје све битнија у тренутку кад се аутори поменутих графита и осталих примера уличне уметности појављују у јавности без реакције надлежних органа, упркос законској забрани промовисања одређених симбола (KP 2024, RSE 2024, Zakon 2009), тј. у тренутку кад је на истраживачима, као одговорним друштвеним актерима, да на њих скрену пажњу.

4. Закључак

С обзиром на све написано, сматрамо да постаје све битније да се ова тема бар некако доведе пред јавност, и то ван оног дела система од којег би човек иначе очекивао директнију акцију. Комплексност описаних појава указује на то да би се њима тешко могао бавити стручњак из само једне области. Како би они били квалитетно пописани, описани, разложени и испитани, те како би се затим размотриле могуће препоруке за даље делање, потребно је или да се овом појавом баве, као што смо помињали, и социолози, и психолози, и правници, и историчари, и историчари уметности, и лингвисти, и криминолози, и... или да се мањи број људи оспособи за рад у више области. И један и други приступ имају своје добре и лоше стране: шта се добије на уштеди времена и енергије ако се, на пример, окупи тим већ образованих стручњака из више области, изгуби се у превазилажењу институционалних и других баријера које отежавају сарадњу. С друге стране, временски притисак на мањем броју људи био би већи, а неке од баријера за рад и његово вредновање и даље би биле присутне, као што су приметиле и колеге из других земаља и области (Daniel et al. 2022, MacLeod 2018, Pellmar &

[16] Иако има студија попут раније поменутих Campos et al. (2021) Lennon (2021), Olberg (2013) и, делом, Velikonja (2020), оне су пре изузетак но правило.

Eisenberg 2000). Ипак, надамо се да ће се, имајући у виду изазове интердисциплинарности које ова тема поставља, али и њену важност, више истраживача окренути њој, можда чак и удружено, и тиме помоћи њеном бољем расветљавању, а са стране ангажоване науке, и борби против неких њених извора.

Литература

Campos, R., Pavoni, A., & Zaimakis, Y. eds. (2021) *Political Graffiti in Critical Times*. New York – Oxford: Berghahn.

Chaffee, L. G. (1993). *Political Protest and Street Art: Popular Tools for Democratization in Hispanic Countries*. Westport – London: Greenwood Press.

Ćirić, D., & Stanić, B. (2005). *Vreme na zidu*. Beograd: Muzej grada Beograda.

Daniel, K. L., McConnell, M., Schuchardt, A., & Peffer, M. E. (2022). Challenges facing interdisciplinary researchers: Findings from a professional development workshop. *PloS one*, *17*(4), e0267234. [https://doi.org/10.1371/journal.pone.0267234]

Danilović, A. (2017). *Grad i slika – značaj i funkcija slikarskih intervencija u javnom prostoru*. Neobjavljena doktorska disertacija. Beograd: Fakultet primenjenih umetnosti.

De Rond, M., & Miller, A. N. (2005). Publish or Perish: Bane or Boon of Academic Life?, *Journal of Management Inquiry*, *14*(4), 321-329. [https://doi.org/10.1177/1056492605276850]

Đorđević, A. (2016). *Street Art Belgrade*. Beograd: Komshe.

Evans, G. (2016). Graffiti art and the city. From piece-making to place-making. In: *Routledge Handbook of Graffiti and Street Art* (Ross, J. I., ed.). London – New York: Routledge, 168–182.

Foster, J. G., Rzhetsky, A., & Evans, J. A. (2015). Tradition and Innovation in Scientists' Research Strategies. *American Sociological Review*, *80*(5), 875–908. [https://doi.org/10.1177/0003122415601618]

Graff, H. J. (2016). The "Problem" of Interdisciplinarity in Theory, Practice, and History. *Social Science History*, *40*(4), 775–803. [https://doi.org/10.1017/ssh.2016.31]

Harmansah, O., Ragazzoli, C., Salvador, C., & Frood, E., eds. (2017). *Scribbling through History. Graffiti, People, and Places from Antiquity to Modern Times*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney: Bloomsbury Academic.

Jordan, W. (2014). Graffiti is an art form, say public. *YouGov*. [https://yougov.co.uk/politics/articles/9261-graffiti-is-an-artform-say-public] [December 16th, 2024]

KP: VEOMA OPASNO! Neonacisti se PRIDRUŽUJU OPOZICIJI NA SUTRAŠNJEM PROTESTU, zovu svoje pristalice na ulicu! *Kurir*. August 9th 2024. [https://www.kurir.rs/vesti/politika/4424731/fasisti-se-ujedinili-sa-opozicijom] [January 15th 2024]

Lennon, J. (2021). *Conflict Graffiti. From revolution to gentrification*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

MacLeod, M. (2018). What makes interdisciplinarity difficult? Some consequences of domain specificity in interdisciplinary practice. *Synthese 195*, 697–720.

McCormick, C., Neelon, C., & Pape, C. (2024). *Gordon Matta Clark: NYC Graffiti Archive 1972/73*. Los Angeles: Beyond the Streets.

Moore, P. (2014). Graffiti now considered an artform. *YouGov*. [https://yougov.co.uk/politics/articles/9261-graffiti-is-an-artform-say-public] [December 16th, 2024]

Olberg, S. T. (2013). *Political Graffiti On the West Bank Wall in Israel/Palestine*. Lewiston – Queenston – Lampeter: The Edwin Mellen Press.

Pellmar, T. C., & Eisenberg, L. eds. (2000) *Bridging Disciplines in the Brain, Behavioral, and Clinical Sciences*. Washington DC: National Academies Press.

Rawat, S., & Meena, S. (2014). Publish or perish: Where are we heading?. *Journal of research in medical sciences : the official journal of Isfahan University of Medical Sciences*, *19*(2), 87–89.

Ross, J. I., ed. (2016a). *Routledge Handbook of Graffiti and Street Art*. London – New York: Routledge.

Ross, J. I. (2016b). Introduction. Sorting it all out. In: *Routledge Handbook of Graffiti and Street Art* (Ross, J. I., ed.). London – New York: Routledge.

RSE: Veličanje Milana Nedića na skupu neonacista u centru Beograda. *Radio Slobodna Evropa*. February 4th 2024. [https://www.slobodnaevropa.org/a/nedic-godisnjica-beograd/32804948.html] [January 15th 2024]

Social Science Research Solutions of Media, PA. (2014). *Is Graffiti Art? CBS News Sunday Morning Pulse Poll*. [https://www.cbsnews.com/htdocs/pdf/CBSNewsPoll_Mar14b_Graffiti.pdf] [December 16th, 2024]

Toš, ed. (2021). *Vrednote v prehodu X. Slovensko javno mnenje 2010–2016*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK.

Van Dalen, H. P., & Henkens, K. (2012). Intended and unintended consequences of a publish-or-perish culture: A worldwide survey. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, *63*, 1282–1293. [https://doi.org/10.1002/asi.22636]

Velikonja, M. (2020). *Politički grafiti. Primeri iz postsocijalističkih država Balkana i Centralne Evrope*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Wolf, M., Mao, J., Deitch, J., & Zagari, C. (2024). *Rammellzee: Racing for Thunder*. New York: Rizzoli Electa.

Zakon 2009: Zakon o zabrani manifestacija neonacističkih ili fašističkih organizacija i udruženja i zabrani upotrebe neonacističkih ili fašističkih simbola i obeležja. *Službeni glasnik Republike* Srbije, *41/2009*. [https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_manifestacija_neonacistickih_ili_fasistickih_organizacija_i_udruzenja_i_zabrani_upotrebe_neonacistickih.html] [12th December 2023]

Извори

Lista naučnih časopisa: *Lista kategorisanih naučnih časopisa domaćih izdavača za 2023. godinu*. Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije. [https://nitra.gov.rs/images/vesti/2023/26-12-2023/Lista-naucnih-casopisa-domacih-izdavaca-za-2023-godinu.pdf] [December 16th, 2024]

Pravilnik: Pravilnik o postupku, načinu vrednovanja i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača. (2016–2017). *Službeni glasnik Republike Srbije*, *24/2016, 21/2017*.

Privatna arhiva fotografija grafita i primera ulične umetnosti.

SJR: *SCImago Journal & Country Ranking*. [https://www.scimagojr.com/] [15th October 2024]

PROBLEMS OF GRAFFITIOLOGY AS AN INTERDISCIPLINARY SCIENCE

ANA PETROVIĆ DAKIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF EDUCATION, SERBIA

Summary

The status of graffitiology, as already established by Mitja Velikonja in his book *Political Graffiti*, is unstable. It is located between several different and quite diverse branches of social sciences and arts. Painters, art historians, political scientists, communicologists, anthropologists, sociologists, linguists, as well as researchers from fields that are "in between" could find themselves in its waters. But – possibly and perhaps precisely because of the aforementioned – it remains underrepresented, its subject less studied. It seems as if, on the one hand, it is a "no man's land." On the other hand, researchers who would engage in the study of graffiti quickly become aware that their expertise in one area, or perhaps even several of them, is not enough to properly deal with the topic that interests them, and so they turn to others. Also, the subject of graffitiology itself – graffiti and street art – is not appreciated. It does not have the social status that would attract first researchers, and then publishers, and financiers who would support research or publish it. As a result, the terminological apparatus is insufficiently developed and established, which is another obstacle for those interested in this topic. Combined with all of the above, the pressure associated with the "publish or perish" system of scientific evaluation leads to researchers not even engaging in the study of graffiti, thus creating a vicious circle. Thus, one part of human expression remains underreasearched even though it, like any the other, deserves researchers' attention.

Keywords: graffiti, murals, stickers, interdisciplinarity

Biljana Radić-Bojanić[1]
ORCID: 0000-0002-5209-5254
Sara Mejdžor[2]
ORCID: 0009-0008-7901-5489

811.163.3(497.113)
342.725(=163.3) (497.113)
323.1 (=163.3) (497.113)
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975441

DRUŠTVENO-JEZIČKI IDENTITET MAKEDONACA U VOJVODINI[3]

Makedonska nacionalna manjina je jedna od mnogih koje danas obitavaju na tlu Vojvodine i čine značajnu etničku manjinu u delovima Banata. Ovde uglavnom žive Makedonci koji su se doselili iz Republike Makedonije šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka iz ekonomskih razloga, a od tog perioda naseljavanja do danas primetan je pad u udelu makedonskog stanovništva. Makedoncima su zagarantovana manjinska prava, a makedonski jezik je zvaničan u mestima Jabuka, Dužine, Plandište i Pančevo. Oslanjajući se na analizu dostupne lingvističke i sociološke literature, kao i podataka sa popisa stanovništva u poslednjih nekoliko decenija, u radu ćemo opisati kontekst u kome Makedonci u Vojvodini danas grade i održavaju svoj društveno-jezički i kulturni identitet. Pored toga, kroz intervju sa predstavnicima Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine sa sedištem u Pančevu pokušaćemo da saznamo na koje sve načine ova relativno mala etnička zajednica neguje i održava svoj identitet i jezik na formalne i neformalne načine.
Ključne reči: Makedonci, nacionalna manjina, demografija, službeni jezik, identitet.

1. Uvod

Manjinske etničke grupe, koje se mogu naći na mnogobrojnim teritorijama Evrope ali i sveta, definišu se kao grupe ljudi koje dele vrednosti, verovanja i obrasce ponašanja, imaju zajedničku istoriju i govore istim jezikom (Neuliep 2018: 163). Po nekim od ovih parametara, ili čak po svima, manjinske grupe se razlikuju od većinske pored koje žive, ali upravo zbog ovog suživota postoje i aspekti identiteta i kulture koji su im zajednički. U zavisnosti od države o kojoj je reč, manjinske grupe će imati različita prava i njihov status u pravnom, političkom, ekonomskom i svakom drugom smislu će uticati na to koliko je ta zajednica vitalna ili koliko se, s druge strane, brzo asimiluje u većinsku zajednicu. Pored asimilacije, drugi ishodi akulturacije mogu da budu integracija, što podrazumeva da je manjinska grupa vitalna i

[1] radic.bojanic@ff.uns.ac.rs
[2] sara.mejdzor@ff.uns.ac.rs
[3] Rad se zasniva na istraživanju sprovedenom u okviru projekta *Jezički pejzaž Makedonaca u Vojvodini*, koji finansira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost i uz podršku Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine.

uspešno neguje svoj identitet u većinskoj zajedinici, ili izolacija, u kom slučaju manjinska grupa živi u svojevrsnoj enklavi izolovana od većinske zajednice (Berry 1992). Međutim, iz ekonomskih, obrazovnih i kulturoloških razloga manjinske grupe uglavnom ne biraju izolaciju, nego se trude da se uklope, bilo kroz integraciju ili asimilaciju, u većinsku grupu.

Manjinske grupe su uvek motivisane da u datom društvenom kontekstu očuvaju svoj identitet, čiji je nerazdvojni deo i jezik. Doseljenici neguju svoj identitet i jezik u skladu sa „pravilom tri generacije" (Fishman 1972), gde će prva generacija doseljenika biti jednojezična pre doseljavanja, a potom će naučiti jezik sredine, druga generacija će biti dvojezična, sa dominantnim jezikom sredine, a treća generacija će najverovatnije biti dvojezična sa slabim ili veoma slabim poznavanjem zavičajnog jezika (jezika predaka), dok se taj jezik potpuno gubi u četvrtoj generaciji. Iako ovo ne znači nužno i nestanak kulturnog identiteta kroz asimilaciju sa većinskom kulturom (Paulston 1994), nestanak zavičajnog jezika ipak ima značajne posledice po identitet manjinske grupe, jer će treća i četvrta generacija u potpunosti usvojiti društveno-kulturni identitet države u kojoj žive, a matične države svojih predaka će se sećati kroz porodične priče (Radić-Bojanić 2019).

Stoga se u ovom radu fokusiramo na istraživanje identiteta makedonske manjinske grupacije u Vojvodini, čije je naseljavanje na ovu teritoriju počelo sredinom XX veka i u nekoj meri još uvek traje, da bismo ustanovile na koji se način danas manifestuje identitet ove zajednice, te koji sve faktori ga oblikuju i na njega pozitivno ili negativno utiču.

2. Metodologija

S obzirom na interdisciplinarnu prirodu teme ovog rada, podaci potiču iz nekoliko izvora. Prvo, radi osvetljavanja istorijskog konteksta i naseljavanja Makedonaca, analizirale smo dostupnu literaturu iz te oblasti, čime smo dobile podatke o geografskim odrednicama (mesta u Vojvodini koja su naselili Makedonci) i uzrocima migracije u opisanom periodu. Drugo, koristile smo demografske podatke iz nekoliko popisa stanovništva da bismo utvrdile brojnost i stabilnost ove nacionalne zajednice. Treće, radi osvetljavanja današnjeg jezičkog statusa ove nacionalne manjine analizirale smo zakone koji definišu status makedonskog jezika kao zvaničnog u mestima gde žive Makedonci i dostupna istraživanja o upotrebi makedonskog jezika u javnom prostoru. Naposletku, praznine koje postoje u dostupnoj literaturi popunile smo podacima koje smo dobile kroz intervju sa predstavnicima Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine, a koji se tiču aktivnosti putem kojih ova etnička zajednica neguje i održava svoj identitet, kulturu i jezik na formalne i neformalne načine.

3. Aspekti društveno-jezičkog identiteta Makedonaca u Vojvodini

3.1. Naseljavanje i demografski podaci

Kao deo agrarne reforme nakon Drugog svetskog rata u Jugoslaviji započeto je plansko naseljavanje porodica iz Makedonije u Vojvodinu (Trifunoski 1968). Usled donošenja *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* iz 1945. godine (Rašić 2016), oko 15.000 pripadnika ove etničke grupe migriralo je u područje Vojvodine i nastanilo napuštena nemačka imanja, najpre u južnom Banatu u naseljima poput Jabuke, Kačareva, Glognja i dr. (Raduški 2021). Nakon prvog talasa (organizovane) migracije Makedonaca na teritoriju današnje Republike Srbije, doseljavanje se nastavilo posredstvom etničkih i srodničkih mreža, i udeo ove etničke grupe stabilno je rastao sve do početka raspada SFRJ (*Tabela 1*).

Tabela 1. Ukupan broj Makedonaca u Republici Srbiji prema popisima (1948–2022).
Izvor: RZS, 2023; lični proračuni autorke

Popisna godina	Ukupan broj	Udeo u ukupnom stanovništvu	Rast/pad u apsolutnim brojevima
1948.	17917	0,27%	/
1953.	27277	0,39%	+9360
1961.	36288	0,47%	+9011
1971.	42675	0,51%	+6387
1981.	48986	0,53%	+6311
1991.	45068	0,58%	-3918
2002.	25847	0,34%	-19221
2011.	22755	0,34%	-3092
2022.	14767	0,22%	-7988

Prema podacima popisa iz 1991. godine, broj Makedonaca u Republici Srbiji je u određenoj meri opao u odnosu na prethodne godine, a to se može pripisati nestabilnoj društvenoj klimi koja je izazvala (re)migraciju delova ove grupe u matičnu državu, kao i bojkotu popisa na teritoriji KiM. Naredni popis iz 2002. godine pokazuje da se taj trend ne

samo nastavio, već da se broj pripadnika makedonske nacionalnosti gotovo prepolovio u međupopisnom periodu. Osnovni razlog za to jeste politička i ekonomska kriza izazvana raspadom SFRJ koja je dodatno povećala već započetu (re)migraciju. U narednim popisnim periodima, iz 2011. i 2022. godine, depopulacija Makedonaca je nastavljena, ali sada umesto društvene krize glavne uzroke predstavljaju negativan prirodni priraštaj i asimilacija ove grupe u većinsku populaciju (Raduški 2021).

Negativni prirodni priraštaj, između ostalog, počiva i na starosnoj strukturi ove etničke grupe. Popis iz 2011. godine je pokazao da su Makedonci jedna od najstarijih etničkih grupa u Srbiji, odnosno da je prosečna starost pripadnika ove populacije 51,6 godina (RZS 2012). Ilustrativan podatak o starosti grupe jeste i taj da je udeo lica starijih od 65 godina gotovo pet puta veći od udela koji zauzimaju mladi (Raduški 2021). Međutim, ovo može biti i rezultat asimilacijskih procesa i gubljenja makedonske etničke identifikacije kod mlađih generacija, te da se zbog visokog stepena asimilacije mladi ne izjašnjavaju kao Makedonci. Raduški (2021) upravo zato i ističe da je jedan od glavnih problema makedonske manjine gubljenje nacionalnog identiteta, izvorne nacionalne kulture i upotrebe makedonskog jezika, što ćemo detaljnije razmotriti u nastavku rada. Popisni podaci koji ukrštaju nacionalnu pripadnost i jezik iz 2011. godine ukazuju na relativno visok stepen alterofonije, odnosno nepodudaranja nacionalne pripadnosti sa maternjim jezikom kod ove grupe – manje od polovine (42,8%) navelo je makedonski jezik kao svoj maternji jezik (Raduški 2021). Tome u velikoj meri doprinose malobrojnost, raspršenost i slaba diferencijacija makedonskih doseljenika prema domicilnom stanovništvu, kao i relativno velika udaljenost njihove matične zemlje u odnosu na Vojvodinu (Sokolovska 2006).

Podaci iz poslednjeg popisa govore da je Makedonaca u Republici Srbiji oko 14.767 (RZS 2023). Posmatrano po regionima, najmanje ih živi u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji (1.218), nešto više u Južnoj i Istočnoj Srbiji (2.235), Beogradskom regionu (4.293), a najviše u regionu Vojvodine (7.021). Najveća koncentracija ove populacije je u prvobitnim migracionim područjima, u Južnobačkoj (1.143) i naročito Južnobanatskoj oblasti (4.374). Samo u gradu Pančevu ih živi 3.020, Plandištu 691, a u Novom Sadu 819 (RZS 2023). Prema pojedinim navodima (Raduški 2021) u Glognju, Dužinama, Kačarevu i Jabuci svaki treći stanovnik je pripadnik makedonske nacionalnosti i u ovim mestima je makedonski jezik u službenoj upotrebi. U ukupnom broju Makedonaca u Vojvodini nešto je više žena (3.755), u odnosu na muškarce (3.266), a prema obrazovnoj strukturi više od polovine ima završenu srednju školu (50,6%), a zatim slede oni sa osnovnom školom (21%) i fakultetskim obrazovanjem (13,2%). Nepismenost kod ove etničke grupe u Vojvodini je na veoma niskom nivou (1,1%).

Makedonska nacionalna zajednica u Vojvodini je još sa migracijom donela određeno nematerijalno kulturno nasleđe koje je prilagođavala novom društvenom ambijentu (Rašić 2016). Uprkos asimilacijskim procesima i uticaju drugih etničkih grupa sa kojima su neizbežno dolazili u kontakt na ovom prostoru, ova grupa nastojala je da očuva svoj izvorni jezik, običaje i folkor (Sokolovska 2006). Nematerijalna kulturna baština prenosila se tradicionalno u okviru porodice, odnosno socijalizacijom, ali isto tako i određenim institucionalnim putevima. Tako je 2010. godine osnovan Savez asocijacija Makedonaca Srbije u okviru kojeg je okupljeno više od 50 organizacija građana makedonskog porekla, a čiji je cilj negovanje tradicije, običaja, folkfora, jezika, religije, kulture, obrazovanja, informisanja i slično (Raduški 2021), a Nacionalni savet makedonske nacionalne manjine kao službeni organ koji radi pod okriljem Narodne skupštine Republike Srbije zadužen je za čitav niz obrazovnih, kulturnih i političkih pitanja vezanih za makedonsku nacionalnu manjinu u Republici Srbiji, o čemu će više reči biti u nastavku rada.

3.2. Jezičke politike i status makedonskog jezika u Srbiji

Jedna od oblasti koje su značajne za identitet svake etničke grupe jeste jezik i njegov status u društvu. Tako je status makedonskog jezika, kao i ostalih jezika manjinskih grupacija u Srbiji, regulisan zakonima Republike Srbije, tačnije Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina i Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisama.

Prema Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina:

„u naseljenim mestima u jedinicama lokalne samouprave, čija je teritorija određena u skladu sa zakonom kojim se uređuje teritorijalna organizacija Republike Srbije, u kojima procenat pripadnika određene nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na teritoriji naseljenog mesta dostiže 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva, imena organa koji vrše javna ovlašćenja, nazivi jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova i ulica i drugi toponimi ispisuju se i na jeziku dotične nacionalne manjine, prema njenoj tradiciji i pravopisu, i u slučaju da jezik te nacionalne manjine nije u službenoj upotrebi na teritoriji jedinice lokalne samouprave u skladu sa stavom 2. ovog člana”[4].

Drugim rečima, u mestima u kojima makedonska nacionalna manjina čini više od 15% stanovništva makedonski jezik ima status službenog jezika i table sa imenima državnih institucija treba da sadrže i naziv na makedonskom jeziku. Nadalje, Zakon o službenoj upotrebi

[4] Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Službeni list SRJ br. 11/2002, Službeni list SCG br. 1/2003 – Ustavna povelja i Službeni glasnik RS br. 72/2009 – dr. Zakon, 97/2013 – odluka US i 47/2018.

jezika i pisma propisuje da se službenom upotrebom jezika i pisma smatra i upotreba jezika i pisma pri „ispisivanju naziva mesta i drugih geografskih naziva, naziva trgova i ulica, naziva organa, organizacija i firmi, objavljivanju javnih poziva, obaveštenja i upozorenja za javnost, kao i pri ispisivanju drugih javnih natpisa”[5]. U članu 7 ovog zakona se navodi da se u slučaju višejezičnih javnih natpisa, tekst na manjinskim jezicima ispisuje posle srpskog po azbučnom redu. Poštovanje prava na službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina, gde spada i pravo na upotrebu jezika u javnom prostoru, regulisano je i *Okvirnom konvencijom za zaštitu nacionalnih manjina* i *Evropskom poveljom o regionalnim ili manjinskim jezicima*, čija je Srbija potpisnica, a ratifikovala ih je 2002. odnosno 2006. godine, kao i drugim međunarodnim pravnim aktima.

U ovom trenutku makedonski jezik ima status službenog jezika u nekoliko mesta u Banatu, a službenu upotrebu makedonskog jezika u Kačarevu, Jabuci i Plandištu istraživale su Radić-Bojanić i Sokolovska (2024), kao i eventualne primere privatne upotrebe ovog manjinskog jezika u javnom prostoru. U svom istraživanju jezičkog pejzaža (Backhaus 2007; Coulmas 2009; Spolsky 2009), one su formirale opsežan korpus od preko 100 fotografija koje su uslikale na ulicama ova tri mesta, što su potom analizirale i došle do zanimljivih, ali i donekle očekivanih zaključaka.

Kad se radi o službenoj upotrebi, u Kačarevu i Jabuci se u potpunosti poštuje Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina i Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma. Ovo znači da su nazivi ustanova kao što su mesna zajednica, škola i dom kulture napisani na srpskom i makedonskom jeziku, a u Jabuci su čak i nazivi ulica napisani na ova dva jezika. S druge strane, u Plandištu je uočeno da su nazivi nekih javnih ustanova napisani na srpskom i četiri manjinska jezika koji su službeni u toj opštini (mađarski, makedonski, rumunski i slovački), dok na nekim drugim ustanovama nema natpisa na makedonskom jeziku iako su drugi manjinski jezici prisutni (Radić-Bojanić i Sokolovska 2024). Da li se radi o propustu ili neznanju ostaje da se utvrdi, a table mogu da se isprave i dopune ukoliko Nacionalni savet makedonske nacionalne manjine pokrene inicijativu za to.

S druge strane, kad je reč o privatnoj upotrebi makedonskog jezika, Radić-Bojanić i Sokolovska (2024) su na samo jednom mestu uočile da se upućuje poruka prolaznicima na srpskom i makedonskom jeziku, i to je natpis ispred Udruženja Makedonaca „Vardar Kačarevo.” Ostale fotografije svedoče o neospornoj dominaciji srpskog jezika u svim

[5] Čl. 3 Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma, Sl. Glasnik RS, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 – dr. Zakon, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 – ispr.

privatnim kontekstima kao što su oglasi, plakati, umrlice, reklame i nazivi prodavnica, što nije uvek slučaj kad su u pitanju manjinski jezici u Vojvodini (v. Radić-Bojanić i Bovđiš 2024 za slovački jezik). Ovo je ujedno i potvrda poodmaklog procesa asimilacije makedonskog stanovništva u većinsko srpsko, pošto je jasno da je u javnoj pisanoj upotrebi makedonski jezik gotovo nepostojeći. Koliko se zaista koristi u govoru u mestima u kojima žive Makedonci, kao i u kojim situacijama, ostaje da se istraži, a neke podatke o aktivnostima ove nacionalne manjine čiji je cilj osnaživanje nacionalnog identiteta daju predstavnici Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine, što se predstavlja u narednom odeljku.

3.3. Intervju sa predstavnicima Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine

Istraživanje društveno-jezičkog identiteta Makedonaca u Vojvodini podrazumevalo je i razgovore sa pripadnicima ove zajednice, pa je tako u junu 2024. jedna od autorki ovog rada razgovarala sa Zoricom Mitrović, Predsednicom Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine, i Marjanom Jovanoskim, Sekretarom Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine, u prostorijama Saveta u Pančevu. Ovaj polustrukturisani intervju trajao je oko 80 minuta i tokom njega Predsednica i Sekretar Nacionalnog saveta su opisali oblasti za koje je Savet zadužen i aktivnosti kojima se bave, a čiji je glavni cilj negovanje makedonske kulture, očuvanje kulturne baštine i rad na učenju i širenju makedonskog jezika u Srbiji.

Prva oblast o kojoj je bilo reči u intervjuu jeste obrazovanje na makedonskom kao manjinskom jeziku. Sagovornici su naveli da predmet *Makedonski jezik sa elementima nacionalne kulture* trenutno izučava oko 300 učenika u 11 osnovnih škola u Srbiji, i to u Novom Sadu, Vršcu, Gudurici, Plandištu, Hajdučici, Jabuci, Kačarevu, Leskovcu i Bogojevcima, a plan je da se od naredne školske godine ovaj predmet ponudi u još dve škole u Nišu i Kraljevu. Od pomenutih 300 učenika, oko 100 ih pohađa časove ovog predmeta u vojvođanskim mestima, koja su predmet istraživanja u ovom radu. Pored toga, uloga Saveta je presudna u definisanju plana i programa za ovaj predmet, kao i u izradi i akreditaciji udžbenika. Udžbenike izdaje Zavod za udžbenike (*Slika 1*), a dozvolu za upotrebu udžbenika daje Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, čiji je osnivač Republika Srbija. Savet je takođe aktivan u angažovanju nastavnika koji će izvoditi ovaj predmet, te aktivno stimuliše i nastavnike i učenike da bi ih što više bilo uključeno u ovaj aspekt obrazovnog procesa. Deo mera za stimulaciju uključuje novogodišnji program za decu, uskršnje radionice, vaučere u knjižarama, itd.

Slika 1. Korice udžbenika za prvi razred osnovne škole

Kad se radi o oblasti informisanja, sagovornici navode emisiju na Radio televiziji Vojvodina na makedonskom jeziku „Makedonsko sonce" (nedeljom u 18.00), radijsku emisiju na Radiju Novi Sad, 3. program, portal na makedonskom jeziku Makinfo koji pokriva makedonsko udruženje novinara, novinsko-izdavačku ustanovu Makedonski informativni i izdavački centar, mesečni časopis „Makedonska videlina" (*Slika 2*), dečji časopis „Zunica", časopis za književnost, umetnost i kulturu „Videlo" i časopis za mlade „Makedon." Časopisi za decu i mlade se distribuiraju u školama gde se uči makedonski jezik, ali i sama deca šalju svoje radove, crteže i pesme za objavljivanje u tim časopisima, što služi kao dodatna motivacija za učenje ovog manjinskog jezika, te je ujedno i strategija osnaživanja i revitalizacije makedonskog jezika u ovoj zajednici govornika.

Slika 2. Korice časopisa „Makedonska videlina”

Na pitanja vezana za oblast kulture sagovornici su dali opsežne odgovore u kojima opisuju mnoge aktivnosti u kojima učestvuju članovi makedonske zajednice. Nacionalni savet kao krovna organizacija pomaže lokalnim udruženjima u organizaciji različitih manifestacija, a finansijsku podršku pruža i Ministarstvo kulture Republike Srbije i Republika Severna Makedonija kao vid podrške dijaspori. Manifestacije od posebnog značaja održavaju se duže od deset godina i imaju posebnu stavku u budžetu Nacionalnog saveta, a u pitanju su Susret gajdaša (posvećen gajdama kao makedonskim tradicionalnim instrumentom), Dani makedonske kulture u Beogradu (predstavljanje makedonskih umetnika iz Makedonije, ali i umetnika iz Srbije koji stvaraju na makedonskom jeziku), Dani makedonske kulture u Novom Sadu (povodom praznika Sveti Ćirilo i Metodije), Dani makedonske kulture u Nišu (povodom

dana nezavisnosti Republike Severne Makedonije), muzički festival u Kraljevu, gde se afirmiše kako makedonska muzika, tako i stvaralaštvo lokalnih umetnika, Gocevi denovi u Vranju (okuplja decu i mlade koji govore i žele da uče makedonski jezik, ali i sve druge koji žele da bolje upoznaju makedonsku umetnost i kulturu), tradicionalni festival Gravče tavče u Jabuci (organizuje se povodom Ilindena, pa se tu i održava centralna proslava ovog praznika). Što se tiče nematerijalnog kulturnog nasleđa, pripadnici ove zajednice ga neguju na nekoliko načina. Nacionalni ansambl makedonske muzike „Toše Proeski" bavi se očuvanjem makedonske kulture, tradicije i muzike, Kulturno-umetničko društvo „Vasil Hadžimanov" iz Jabuke podučava i promoviše makedonske igre i pesme, a Udruženje Makedonaca „Vardar Kačarevo" organizovalo je radionicu za tkanje tradicionalnih makedonskih ćilima u kojoj su učestvovale kako pripadnice makedonske manjine, tako i druge zainteresovane osobe. Sagovornici su istakli i dvojezičnu pozorišnu predstavu „Vetar u tapetama" (*Slika 3*) koja je prikazivana u celoj Srbiji i dokumentarni film „Plodovi jednog hrasta" (*Slika 4*), koji je snimljen povodom sedamdesetogodišnjice od doseljavanja Makedonaca.

Slika 3. Plakat za duodramu „Vetar u tapetama"

Slika 4. Promotivni plakat za dokumenarni film „Plodovi jednog hrasta"

Pošto je za očuvanje manjinskog jezika veoma važno održavanje kontakata sa matičnom zemljom (Radić-Bojanić 2019), sagovornici su naveli nekoliko ovakvih primera. Prvi je održavanje letnjih kampova u Ohridu i zimskih kampova u Kruševu u Makedoniji, koje su pohađala deca iz Srbije koja uče makedonski jezik, da bi se upoznali sa svojim korenima i svojim poreklom. Drugi primer je priprema studenata iz Srbije koji se upisuju na fakultete u Makedoniji kao stipendisti vlade Republike Severne Makedonije. Do sada je ovaj program

prošlo oko 500 studenata, od kojih su neki ostali da žive u Makedoniji, dok su se drugi vratili u Srbiju. Treći način na koji se održavaju kontakti sa matičnom državom je doseljavanje novih pripadnika ove nacije, čiji dolazak osnažuje makedonsku zajednicu u Srbiji i pomaže revitalizaciji makedonskog jezika. Po rečima sagovornika, u Srbiju se doselio znatan broj Makedonaca u poslednje vreme, što ima pozitivan uticaj na makedonski jezik koji se govori u Srbiji, jer ovaj demografski priliv „osvežava" prilično arhaičan vokabular makedonskog jezika u Vojvodini.

4. Diskusija i zaključak

Uvidom u podatke o Makedoncima u Vojvodini dobija se složena slika identiteta jedne manjinske grupacije. Naime, uočava se delovanje dveju suprotnih sila koje oblikuju kako kontekst u kome makedonska nacionalna manjina živi, tako i sam njen identitet.

S jedne strane, zakonski okvir Republike Srbije koji reguliše manjinska prava, između ostalog u oblasti upotrebe jezika i pisma, uistinu podržava službenu upotrebu makedonskog jezika u opštinama i mestima u kojima po poslednjem popisu Makedonci čine značajan udeo stanovništva (više od 15%). Međutim, terensko istraživanje (Radić-Bojanić i Sokolovska 2024) pokazalo je da se u nekim mestima ovaj zakon ne poštuje u potpunosti, jer na natpisima na nekim ustanovama ovog jezika nema, dok su prisutni drugi manjinski jezici. Zakonski okvir Republike Srbije takođe pravno i finansijski podržava postojanje Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine, čije mnogobrojne aktivnosti čine ovu etničku grupu vidljivom kako u lokalnom, tako i u nacionalnom kontekstu. Predstavnici Saveta su opisali svoje delovanje i na osnovu toga je jasno da se vrši jasna i strateški promišljena promocija makedonskog jezika, kulture i nematerijalnog nasleđa, što je u skladu sa zaključkom Sokolovske (2006) da se ova manjinska grupa trudi da očuva svoj izvorni jezik, običaje i folkor bez obzira na to koliko je asimilacija sa lokalnim stanovništvom jaka.

S druge strane, demografski podaci svakako ne govore u prilog tome da je snaga makedonskog manjinskog identiteta u Vojvodini u porastu, naprotiv. Od početka XX veka primetan je pad u broju stanovnika koji se izjašnjavaju kao Makedonci, što je u literaturi objašnjeno na dva načina: visok stepen asimilacije do koga dolazi zbog sličnosti jezika, kulture i religije između većinskog srpskog i manjinskog makedonskog stanovništva, te migracije Makedonaca nazad u Makedoniju zbog ratnih i ekonomskih kriza u Saveznoj Republici Jugoslaviji devedesetih godina XX veka. Raduški (2021) navodi da su glavni izazovi sa kojima se makedonska nacionalna manjina suočava gubljenje nacionalnog identiteta, izvorne nacionalne kulture i upotrebe makedonskog jezika, što svakako zavređuje detaljnije

istraživanje, jer podaci dobijeni tokom istraživanja za ovaj rad ne ukazuju u potpunosti na to. Naime, aktivnosti Nacionalnog saveta makedonske nacionalne manjine u oblasti obrazovanja, kulture, informisanja i regulisanja upotrebe jezika i pisma jasno pokazuju da se mnogo radi na očuvanju makedonskog nacionalnog identiteta, ali malobrojnost ove zajednice i njena raspršenost po Vojvodini i jugu Srbije otežavaju planirane aktivnosti i povezivanje članova ove zajednice. Priliv novih doseljenika iz Republike Severne Makedonije pozitivno utiče na vitalnost ove zajednice, tako da bi svakako u budućnosti trebalo detaljnije posmatrati dinamiku razvoja identiteta Makedonaca u Vojvodini analizirajući vitalnost makedonskog jezika i njegov međugeneracijski prenos, kao i posmatrajući kulturne, umetničke, obrazovne, medijske i političke aktivnosti ove manjinske grupacije spram raspoloživih demografskih podataka.

Literatura

Backhaus, P. (2007*). Linguistic Landscapes. A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon–Buffalo–Toronto: Multilingual Matters.

Berry, J. W. (1992). Acculturation and adaptation in a new society. *International migration*, *30*, 69–69.

Coulmas, F. (2009). Linguistic landscaping and the seed of the public sphere. In: *Linguistic Landscape. Expanding the Scenery* (E. Shohamy and D. Gorter, eds.). New York: Routledge, 13–24.

Fishman, J. (1972). *The Sociology of Language*. Rowley, MA: Newbury.

Neuliep, J. (2018). *Intercultural Communication. A Contextual Approach.* New York, London: Sage.

Paulston, C. B. (1994). *Linguistic Minorities in Multilingual Settings: Implications for Language Policies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Radić-Bojanić, B. (2019). Objektivna etnolingvistička vitalnost srpskog jezika u Holandiji. U: *Susret kultura X*. (I. Živančević Sekeruš i Ž. Milanović, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 85–103.

Radić-Bojanić, B., Bovđiš, T. (2024). Jezički pejzaž mesta Kovačica. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, *54*(1). 15–32.

Radić-Bojanić, B., Sokolovska, V. (2024). Jezički pejzaž Makedonaca u Vojvodini. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* XLIX-2, 181–198.

Raduški, N. (2021). Srpsko-makedonski odnosi i manjinsko pitanje u procesu evropskih integracija. *Međunarodna politika, 1181*, 51–70.

Rašić, M. (2016). Nematerijalno kulturno nasleđe Makedonaca u Kačarevu između folklora i folklorizma. Međunarodna naučna konferencija „Tradicija i sovremenost vo Makedonija i Srbija", 25. novembar 2016. Skoplje, organizator Institut za folklor „Marko Cepenkov."

RZS (2012). *Nacionalna pripadnost: podaci po opštinama i gradovima. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine*, knjiga 1. Beograd: Republički zavod za statistiku.

RZS (2023). *Nacionalna pripadnost: podaci po opštinama i gradovima. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine*, knjiga 1. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Sokolovska, V. (2006). Etnički identitet Makedonaca u Vojvodini. U: *Multikulturna Vojvodina u evropskim integracijama* (M. Tripković, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 207–267.

Spolsky, B. (2009). Prolegomena to a Sociolinguistic Theory of Public Signage. In: *Linguistic Landscape. Expanding the Scenery* (E. Shohamy and D. Gorter, eds.). New York: Routledge, 25–39.

Trifunoski, J. (1958). *O posleratnom naseljavanju stanovništva iz NR Makedonije u tri Banatska naselja – Jabuka, Kačarevo i Gloganj.* Novi Sad: Matica srpska – posebna izdanja.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Dostupno na: https://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/ZAKON-O-ZASTITI-PRAVA-I-SLOBODA-NACIONALNIH-MANJINA040718.pdf (30. oktobar 2024.)

Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisama.html (30. oktobar 2024.)

SOCIAL AND LINGUISTIC IDENTITY OF MACEDONIANS IN VOJVODINA

BILJANA RADIĆ-BOJANIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA
SARA MEJDŽOR, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

Macedonian minority is one of many ethnic groups that live in the region of Vojvodina today and are a significant ethnic minority in the settlements of Plandište, Glogonj, Dužine, Kačarevo and Jabuka. These villages are inhabited by Macedonians who migrated from Republic Macedonia (former SFRY) in the 1960s and 1970s for economic reasons. Since that period until today there has been a significant decrease of Macedonian population in these villages (e.g. in Jabuka the census from 1961 registered 66.2% Macedonian population, while the census of 2002 stipulates that this has decreased to 32.5%). Legally speaking, Macedonians have guaranteed minority rights and the Macedonian language is official in Jabuka, Dužine, Plandište and Pančevo. In the paper we analyze the available linguistic and sociological literature, as well as the legal framework and the data from censuses in the last few decades in order to describe the context in which Macedonians today construct and maintain their social, linguistic and cultural identity. Furthermore, in an interview with the representatives of the National Council of the Macedonian National Minority in Pančevo we will try to find out in what ways this relatively small ethnic community nurtures and maintains their identity and language in formal and informal ways.

Keywords: Macedonians, ethnic minority, demographics, official language, identity.

Интердисциплинарност у лингвистици

Nina Ilić[1]
ORCID: 0000-0001-9887-5136
81’243:00.8
81'242'232
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975505

IZAZOVI ISTRAŽIVANJA U OBLASTI USVAJANJA MATERNJEG JEZIKA

Rad se bavi pregledom izazova sa kojima se istraživači u ovoj oblasti suočavaju: metodoloških, pravno-etičkih i proceduralnih. Prvo, dat je pregled metoda istraživanja jezika (analiza spontanog govora i eksperimentalne metode), kao i njihovih prednosti i nedostataka. Ukoliko istraživač odabere eksperiment kao najpogodniji metod za ispitivanje istraživačkog problema, mora da osmisli nacrt istraživanja i adekvatne stimuluse, što nije lak zadatak s obzirom na uzrast ispitanika. Pre sprovođenja glavnog eksperimenta, istraživač bi trebalo da sprovede pilot istraživanje, kako bi proverio validnost stimulusa i dužinu trajanja eksperimenta. Još jedno metodološko pitanje je pitanje obrade i analize podataka, koje je usko povezano sa obezbeđivanjem dovoljnog broja ispitanika. Što se pravno-etičkih pitanja tiče, ona uključuju dobijanje dozvole nadležnih institucija, kao i informisanih saglasnosti roditelja, što može biti mukotrpan proces. Na kraju, proceduralni izazovi uključuju razne situacije u kojima se ispitivači mogu naći pri sprovođenju eksperimenta. U radu se nude potencijalni načini za prevazilaženje ovih izazova.
Ključne reči: usvajanje maternjeg jezika, psiholingvistika, metodologija, izazovi, interdisciplinarnost

1. Uvod

Oblast usvajanja jezika se prvenstveno bavi pitanjem načina na koji deca prenose ono što vide u vanjezičkoj stvarnosti na jezičku ravan. Deca za kratko vreme, uz pomoć ograničenih informacija iz spoljašnjeg sveta, odnosno onoga što čuju u svojoj okolini, usvajaju svoj maternji jezik. Jezička sposobnost razvija se na isti način, prateći iste razvojne faze kod sve dece, bez obzira na strukturne razlike među jezicima koje usvajaju (Guasti 2002). Jasno je dakle, da izučavanje usvajanja jezika podrazumeva izučavanje kompleksnog odnosa između jezičke sposobnosti i kognicije, te da su istraživačima u ovoj oblasti neophodna saznanja kako iz oblasti lingvistike, tako i iz oblasti razvojne psihologije.

Rad se bavi pregledom izazova sa kojima se istraživači u ovoj oblasti suočavaju: metodoloških, pravno-etičkih i proceduralnih. Posle uvoda, u drugom odeljku, dat je pregled metoda istraživanja usvajanja jezika (analiza spontanog govora i eksperimentalne metode

[1] nina.ilic@ff.uns.ac.rs

produkcije)[2], kao i njihovih prednosti i nedostataka. Treći odeljak bavi se pravno-etičkim pitanjima, koja uključuju dobijanje dozvole nadležnih institucija, kao i informisanih saglasnosti roditelja. Na kraju, proceduralni izazovi koji uključuju razne situacije u kojima se ispitivači mogu naći pri sprovođenju eksperimenta opisani su u četvrtom odeljku. U zaključku se nude potencijalni načini za prevazilaženje ovih izazova, kao i smernice za ostvarivanje bolje institucionalne saradnje u budućnosti, što bi doprinelo razvoju ove nedovoljno razvijene interdisciplinarne oblasti u Srbiji.

2. Metodološki izazovi

2.1. Analiza spontanog govora

Prvi izvori iz kojih se moglo saznati o usvajanju jezika bili su dostupni u vidu dnevnika (Preyer 1889; Taine 1877). Istraživači su obično bili roditelji dece čije su iskaze zapisivali i na taj način prikupljali podatke. Svakako da je ovaj način, metodološki gledano, imao mnogo nedostataka, pre svega u pogledu nedovoljne objektivnosti. Ipak, ti dnevnici su predstavljali bogatu bazu podataka, te su svakako bili od velikog značaja za početak razvoja ove oblasti. Upravo se iz njih razvio i metod koji se smatra najpouzdanijim metodom za istraživanje usvajanja jezika danas, a to je analiza spontanog govora. Podaci se prikupljaju tako što se dete snima u određenom vremenskom intervalu (obično tokom igre), a potom se taj govor transkribuje, kodira i unosi u bazu. Ovaj metod ima mnoge prednosti. Prvo, deca mogu da se snimaju u najranijem uzrastu, čim proces vokalizacije počne. Drugo, deca se obično snimaju u svom prirodnom okruženju, i jedini istraživačev upliv je audio/vizuelno snimanje, što omogućava visoku validnost. Treće, pošto se uz dečiji govor može snimati i govor roditelja/staratelja, istraživači dobijaju informacije ne samo o frekvenciji izgovorenih reči kod dece, već i o frekvenciji reči kojima su ona izložena.

Svakako, postoje i nedostaci ove vrste istraživanja. Prvo, proces snimanja dece, koji se obično sprovodi u periodu od nekoliko meseci do nekoliko godina, veoma je dugotrajan. Transkripcija i kodiranje takođe iziskuju mnogo vremena. Longitudinalne studije koje se zasnivaju na podacima iz spontanog govora mogu da traju godinama.

[2] Ovde treba napomenuti da osim analize spontanog govora i eksperimenata produkcije, postoje i eksperimenti razumevanja (kao što su na primer zadaci koji uključuju korišćenje igračaka kako bi se prikazala zadata radnja, odabir odgovarajuće slike pokazivanjem ili pak dužim gledanjem u tom pravcu) i procene gramatičnosti/prihvatljivosti. Zbog prostornog ograničenja, ti eksperimenti neće biti predmet ovog rada (za više detalja videti Ambridge & Rowland 2013; Podesva & Sharma 2014), ali važno je reći da se smernice koje će biti date umnogome poklapaju sa smernicama koje se daju za njihovo sprovođenje.

Ipak, korpusi koji nastanu kao krajnji rezultat mogu biti dostupni svim istraživačima iz ove oblasti, ukoliko im se omogući besplatan pristup (Ambridge & Rowland 2013), kao što je to slučaj sa CHILDES (engl. Child Language Data Exchange System) korpusom (MacWhinney 1989). U Srpskom elektronskom korpusu ranog dečijeg govora (Anđelković, Ševa & Moskovljević 2001), sačinjenom po međunarodnom CHILDES standardu (MacWhinney 1989), dostupni su transkripti govora osmoro dece, snimljeni u spontanoj interakciji u porodičnom okruženju. Četiri dečaka i četiri devojčice snimani su na svaka dva meseca u uzrastima od 18 do 48 meseci starosti (Anđelković 2012).

Zatim, ukoliko istraživač želi da ispita neku jezičku pojavu koja nije visokofrekventna, šanse da će pronaći dovoljno primera koji su uporedivi u korpusu su male. Na primer, ukoliko istraživač želi da ispita produkciju pasivnih rečenica, malo je verovatno da će mu za to biti dovoljna pretraga korpusa jer su pasivne konstrukcije kompleksne i njihovo usvajanje kasni (Ambridge & Rowland 2013). U spontanom govoru aktivne rečenice se mnogo češće upotrebljavaju, te će istraživač u ovom slučaju verovatno morati da odabere kontrolisanije uslove.

S druge strane, korpusi govora dece na ranom uzrastu obiluju izrazima koji se ponavljaju. Međutim, ti visokofrekventni izrazi nisu sami po sebi dovoljni da se donese zaključak da je dete u potpunosti savladalo neki oblik. Iako je Anđelković (2012) pronašla primere „zamrznutog" imperativa *da(j)* u dečijoj produkciji na najranijem uzrastu (jednočlani iskazi koji se najčešće sastoje od jednog oblika glagola), tek su u kasnijim stadijumima razvoja govora deca polako počela da kombinuju ovaj glagol s argumentima. Kako Ilić i Halupka Rešetar (2021) navode, Anđelković (2012) se nije osvrnula na činjenicu da ovaj oblik glagola pokazuje i sinkretizam sa partikulom *daj*, a takođe je važno spomenuti da deca često koriste hiper-generalizovana značenja ovog glagola (u situacijama kada daju, uzimaju ili traže nešto), što sve govori u prilog tome da još uvek nisu usvojila strukturu i značenje ovog glagola u potpunosti.

Postoje još neki metodološki izazovi kada je u pitanju ovaj metod istraživanja. Prvi jeste prisustvo istraživača tokom snimanja. Svakako da istraživač ima veću kontrolu ako je prisutan (na primer, može da prekine snimanje ukoliko smatra da uslovi nisu adekvatni, da proveri kvalitet zvuka pre početka snimanja itd.) ali u tom slučaju postoji opasnost od paradoksa posmatrača (engl. *Observer's Paradox*) (Labov 1972), koji je svakako uočen i u ekperimentalnim istraživanjima. Drugim rečima, postavlja se pitanje koliko se učesnici u snimanju zapravo ponašaju prirodno, odnosno onako kako bi se ponašali bez prisustva istraživača. Kada su u pitanju roditelji, njihov govor može biti izmenjen kada su svesni da se

razgovor snima, uz ili čak i bez prisustva istraživača. Kada su pak u pitanju deca, ona mogu biti stidljiva i samim tim manje raspoložena za razgovor ukoliko je u prostoriji prisutna njima nepoznata osoba. Ovo se može rešiti tako što bi pre početka svakog snimanja istraživač proveo neko vreme s detetom čiji se govor snima, kako bi se zbližili. Ono što se takođe može uraditi jeste da se podaci prikupljeni u prvih pet minuta snimanja odstrane iz analize, budući da je toliko vremena ispitanicima potrebno da se priviknu na situaciju snimanja (Eisenbeiss 2010).

Još jedan izazov predstavlja mesto snimanja. Deca se mogu snimati kod kuće, u nekoj njima poznatoj ustanovi (vrtiću, školi) ili u naučnoj instituciji u kojoj se odvija istraživanje (Eisenbeiss 2010). Svakako da se deca osećaju najslobodnije kod kuće dok obavljaju svoju dnevnu rutinu. Ipak, ovo iziskuje dosta truda sa istraživačeve strane. Nasuprot tome, snimanje u laboratoriji je najpraktičnije za istraživača, ali ne i za ispitanike, kojima je okruženje potpuno novo i mogu se osetiti nelagodno, zbog čega se ovo rešenje retko primenjuje kada su učesnici deca. Stoga, Ajzenbajs (Sonja Eisenbeiss) zaključuje da je snimanje u školama/vrtićima dobro rešenje – istraživač putuje do jednog mesta, gde snima više ispitanika, koji se pritom osećaju opušteno jer se nalaze u svom svakodnevnom okruženju (Eisenbeiss 2010).

2.2. Eksperimenti produkcije

Iz prethodnog odeljka jasno je da analiza spontanog govora nije dovoljna kada želimo da ispitamo neku manje frekventnu jezičku pojavu. Tada se istraživači odlučuju za neki od eksperimenata produkcije. Eksperimenti produkcije između ostalog uključuju elicitiranu produkciju (engl. *elicited production*), sintaksički prajming (engl. *syntactic priming*), ponavljanje/elicitiranu imitaciju (engl. *repetition/elicited imitation*) (Ambridge & Rowland 2013). Ovi eksperimenti nalaze se na kontinuumu od manje ka više kontrolisanim. Kod elicitirane produkcije, deca sama formulišu odgovore, mada su oni ipak kontrolisani tako što im se postavlja određeno pitanje. Kod sintaksičkog prajminga, ispituje se uticaj onoga što deca čuju na samu produkciju. Drugim rečima, ispituje se da li će češće upotrebljavati određenu konstrukciju ako su je prethodno čuli. Na kraju, kod eksperimenata ponavljanja, od dece se očekuje da ponove ono što ispitivač kaže. Ovaj eksperiment se koristi kod nekih kompleksnijih rečeničnih struktura, koje deca neće sama produkovati. Ona u najvećem broju slučajeva neće ni uspeti da ponove ciljnu strukturu, zbog njene dužine i složenosti. Umesto toga, pribeći će znanju koje im je dostupno kako bi preneli ciljnu poruku.

Glavna prednost eksperimenata produkcije leži u činjenici da istraživači mogu da kontrolišu varijable, te tako ispitaju manje frekventne jezičke fenomene. Na primer, mogu da

odaberu da li će rečenični fokus biti na agensu ili na pacijensu, tako što će postaviti drugačije pitanje. Takođe, mogu da ponude nekoliko alternativnih rešenja, te tako izbegnu neželjeni odgovor.

Ipak, eksperimenti produkcije imaju svoja ograničenja. Zbog kompleksnosti zadataka, najraniji uzrast na kojem se ovi eksperimenti mogu sprovoditi obično je uzrast od tri godine (Eisenbeiss 2010), mada neki autori navode i uzrast od dve godine kao mogućnost (Ambridge & Rowland 2013). To naravno zavisi od težine zadatka, kao i odabrane tehnike prikupljanja podataka. Takođe, treba imati u vidu da loši rezultati ne moraju da budu rezultat nerazvijenosti neke jezičke strukture, već težine zadatka (Eisenbeiss 2010).

Prethodne studije (Ilić 2015; Ilić 2020; Ilić 2021; Ilić & Halupka-Rešetar 2021) predstavile su rezulatate dobijene sprovođenjem eksperimenata elicitirane produkcije, te ćemo se u nastavku rada baviti metodološkim izazovima s kojima se istraživači mogu susresti pri njihovom sprovođenju. Ukoliko istraživač odabere eksperiment kao najpogodniji metod za ispitivanje istraživačkog problema, prvo mora da osmisli *dizajn istraživanja* (odabere tehniku prikupljanja podataka, jasno definiše nezavisnu i zavisnu promenljivu/varijablu, kontroliše značajne uslove, formuliše pitanja, randomizira redosled izlaganja pitanja) koje će potvrditi/opovrgnuti inicijalnu hipotezu, te da se odluči za longitudinalni ili transverzalni nacrt. Samo longitudinalne studije daju realnu sliku jezičkog razvoja (Jerković & Zotović 2005), ali one iziskuju mnogo vremena i novca. S druge strane, transverzalne studije nose sa sobom opasnost od primećivanja generacijskih umesto individualnih razlika (Jerković & Zotović 2005).

Bez obzira na nacrt na koji se odlučio, istraživač mora da vodi računa o tome da zadatak ima komunikativni smisao (Ambridge & Rowland 2013). Poznato je da deca odbijaju da učestvuju u zadacima za koje smatraju da nemaju smisla. Mora se dakle imati na umu da će deca biti voljna da odgovore samo ukoliko je njihov odgovor stvarno potreban – ako na primer postoji treće lice koje ga ne zna. Stoga se istraživači često odlučuju da sprovedu određene igre u okviru eksperimenata. Ukoliko postoji mogućnost da u eksperimentu učestvuju dva ispitivača, jednom mogu da budu vezane oči ili da žmuri pa da se od deteta traži da mu govori šta vidi na slikama, dok drugi postavlja pitanja. Ukoliko ne postoji mogućnost prisustva dva istraživača, u situaciju se može uključiti igračka.

U bliskoj vezi s ovim je i broj pitanja u ispitivanju. Da bi istraživanje dalo validne podatke, potrebno je da uključi što veći broj pitanja i što veći broj ispitanika. Nažalost, u istraživanjima koja se sprovode s decom, obe ove stavke su problematične. Teško je doći do

velikog broja ispitanika (trebalo bi da ih bude najmanje oko dvadeset po uzrasnoj grupi), a takođe se mora voditi računa o dužini eksperimenta zbog ograničenja koje deca imaju u pogledu pažnje. To takođe znači da često neće biti moguće uključiti filere, pitanja koja su neutralna i ne testiraju ciljne konstrukte, u istraživanje. Ipak, kako Ambridž (Ben Ambridge) i Rouland (Caroline Rowland) (2013) navode, to ne predstavlja problem u zadacima elicitirane produkcije jer nekorišćenje filera može samo da doprinese pokušajima dece da produkuju ciljnu strukturu. Jedan od izazova nekorišćenje filera može biti prajming, koji se može rešiti tako što će se randomizirati redosled pitanja (Ambridge & Rowland 2013).

Nakon što se odlučio za tehniku prikupljanja podataka i jasno formulisao pitanja, istraživač mora da ima na umu adekvatne stimuluse, što nije lak zadatak s obzirom na uzrast ispitanika. Stimulusi u istraživanjima koja se sprovode s decom mogu biti: igračke, svakodnevni predmeti, slike, fotografije, animacije i videi. Svaki od ovih stimulusa nosi sa sobom određena ograničenja. Plišane ili neke druge igračke su svakako predmeti bliski deci, koji im drže pažnju, i naročito su pogodni za prikaz neke radnje. Isti je slučaj i sa svakodnevnim predmetima. Takođe, dostupni su svakome, ne iziskuju dodatna sredstva niti vreme za pripremu. Ipak, kod njih postoji opasnost od toga da ispitivač koji manipuliše igračkom/predmetom neće verno prikazati željenu radnju ili će navesti decu na neciljni odgovor. U svom masterskom istraživanju (Ilić 2015), autorka je naišla na problem s glagolom *pevati*, koji je pokušala da elicitira tako što je ona pevala pretvarajući se da tu radnju izvodi igračka-mrav. Međutim, ovo se ispostavilo dosta zbunjujuće za decu (posebno mlađeg uzrasta), koja su često na pitanje „Šta radi mrav?" odgovarala tekstom iz pesme „Išli smo u Afriku" koju je pevala (npr. „Sadi papriku.") ili nisu davala nikakav odgovor. Verovatno ih je i zbunjivala činjenica da se pitanje odnosi na igračku-mrava, dok samu radnju izvodi neko drugi. Takođe, ukoliko je ispitivač sam, dosta je teško prikazati ditranzitivnu radnju, što je bio slučaj sa glagolima *baciti* i *dati* u gorepomenutom istraživanju. Izazovno je manipulisati dvema igračkama i predmetom radnje istovremeno, te je moguće da je neodgovarajući metod u ovom slučaju zapravo doprineo lošijoj produkciji. Dakle, jasno je da ovakav prikaz radnje nije u potpunosti prirodan i da je podložan neželjenim izmenama.

Što se tiče slika i fotografija, fotografije obezbeđuju realniji prikaz, ali je kod njih teže kontrolisati određena svojstva, kao što je, na primer, boja ili položaj životinja (Eisenbeiss 2010). I fotografije i slike su bolje za opis statičnih predmeta/osobina, nego za prikaz radnji (Eisenbeiss 2010). I jedne i druge su relativno lako dostupne, iako je svakako poželjno da slike crta neko ko je za to obučen.

Kada su u pitanju animacije i videi, najbolji su izbor za prikazivanje radnji i elicitiranje glagola. Animacijama nedostaje prirodnost, pogotovo kada je reč o pokretima ljudi i životinja, ali ne postoji opasnost od neželjenih izmena koje mogu uneti „glumci" u videu (Eisenbass 2010). Ipak, skuplje su od drugih opcija, potrebno je dosta vremena za njihovu izradu, te su slike, igračke i svakodnevni predmeti još uvek u prednosti, barem kada su u pitanju naši uslovi.

Nakon što završi nacrt istraživanja i obezbedi odgovarajuće stimuluse, istraživač može da pristupi sprovođenju eksperimenta. Poželjno je prvo sprovesti pilot istraživanje, kako bi se proverila validnost stimulusa i dužina trajanja eksperimenta. Često se u pilot istraživanju pokažu nedostaci – na primer, neki stimulusi nisu dovoljno jasni ili eksperiment traje predugo, te je neophodno izbaciti određena pitanja.

Još jedno metodološko pitanje tiče se obrade i analize podataka. Odgovori se kodiraju kao tačni/netačni ili ciljni/neciljni. Međutim, postoji i pitanje kodiranja netačnih/neciljnih odgovora. Dečiji neciljni odgovori su takođe izvor lingvistički relevantnih saznanja jer iz tipa greške možemo proširiti svoje znanje o jezičkom razvoju (Ambridge & Rowland 2013). Na primer, Ilić (2021: 125) je iz neciljnih odgovora otkrila tendenciju dece da upotrebe tranzitivne (primer 1) umesto anti-kauzativnih glagola (primer 2), koji su i sintaksički i semantički kompleksni i koje karakteriše brisanje spoljašnjeg i pomeranje unutrašnjeg argumenta na poziciju subjekta:

1. polomili su dečaci
   break.3pl.past boys.nom
   'the boys broke'
2. polomila se
   break.3sg.fem SE
   'it broke'

Pitanje analize podataka koje može biti kvalitativno i kvantitativno usko je povezano sa brojem ispitanika. Ciljna grupa ispitanika su deca jaslenog/predškolskog/školskog uzrasta koja se tipično razvijaju[3], imaju normalan ili korigovan vid i nemaju poteškoća sa sluhom. Pri odabiru uzorka takođe je neophodno kontrolisati koliko jezika deca usvajaju, tj. da li su monolingvalna ili bilingvalna. Ukoliko broj ispitanika nije dovoljno velik, neće biti moguće ni sprovođenje kvantitativne analize, koja bi mogla dati statistički značajne podatke. Ovo pitanje je posebno kompleksno jer je kvantitativna analiza značajna koliko i kvalitativna, a u studijama usvajanja maternjeg jezika veoma je teško doći do ispitanika. Sledeći odeljak bavi se upravo

[3] Kod dece s poteškoćama u razvoju potrebna je posebna vrsta pripreme.

ovim pitanjem – pitanjem izazova koje treba prevazići kako bi se došlo do ispitanika.

3. Pravno-etički izazovi

Pravno-etički izazovi tiču se pre svega dobijanja saglasnosti nadležnih organa za sprovođenje istraživanja. Prvi korak je pisanje molbe Etičkoj komisiji, koja donosi odluku o tome da li istraživanje zadovoljava sve etičke standarde. Molba treba da sadrži opis istraživačkog problema, informacije o ispitanicima, zatim jasno definisane ciljeve i nacrt istraživanja. Treba opisati i tehniku prikupljanja podataka, kao i proceduru sprovođenja eksperimenta. Kada Etička komisija dâ saglasnost za testiranje ispitanika, može se pristupiti traženju saglasnosti predškolske ustanove. Pre početka testiranja, neophodna je i saglasnost roditelja za učešće njihove dece u istraživanju, kao i za snimanje dece. Formular o saglasnosti mora da sadrži sledeće elemente: svrhu istraživanja, detaljan opis onoga što će se od deteta tražiti, kao i informacije o tome da učešće u eksperimentu nije obavezno i da će biti prekinuto ukoliko se dete oseti nelagodno. Ukoliko postoje neki rizici, oni se moraju istaći.

Takođe, bitno je naglasiti kako će se obezbediti poverljivost podataka. Na kraju, važno je da roditelji znaju kome mogu da se obrate ukoliko imaju bilo kakva pitanja, te je važno da istraživači navedu svoj kontakt (broj i/ili imejl adresu) u samom formularu.

4. Proceduralni izazovi

Pre početka sprovođenja eksperimenta, neophodno je da se ispitivač upozna s decom i provede neko vreme s njima, kako bi se zbližili i kako sama situacija ispitivanja ne bi deci predstavljala neprijatnost. U idealnim slučajevima, deca treba da budu ispitivana u posebnoj prostoriji samo u prisustvu ispitivača.

Međutim, kako Ilić (2020) navodi, u nekim slučajevima je nemoguće izbeći prisustvo vaspitačice, jer neka deca nisu voljna da učestvuju bez prisustva njima poznatog lica. U ovakvim slučajevima, neophodno je vaspitačici objasniti koliko je važno da detetu ne daje nikakve instrukcije niti mu/joj pomaže tokom ispitivanja.

U suprotnom, ceo proces ispitivanja se dovodi u pitanje i tako dobijeni podaci se moraju odbaciti. Povremena ometanja takođe predstavljaju potencijalni problem, naročito ako je detetu teško da se koncentriše posle njih. Nažalost, ometanja su često neizbežna u vrtićkim ustanovama, te je na ispitivaču da proceni da li može da nastavi s eksperimentom. Može se desiti i da buka iz drugih prostorija ometa tok eksperimenta, na primer ukoliko deca izlaze napolje ili se premeštaju iz jedne prostorije u drugu (Ilić 2020). U ovakvim situacijama najbolje

je da ispitivač napravi kratku pauzu i da zatim nastavi, kako kvalitet snimka ne bi bio doveden u pitanje. Dalje poteškoće koje se mogu javiti pri ispitivanju tiču se slučajeva kada dete izbegava da odgovori na pitanje (na primer, priča o nečemu drugom što vidi na stimulusu, a ne odgovara na konkretno postavljeno pitanje) ili započinje razgovor na drugu temu. Ovo se može desiti jer su deca često motivisana onim što je prikazano na stimulusima, te počnu da pričaju o svojim iskustvima. Ovde ispitivač mora pokazati određeni stepen fleksibilnosti da sasluša ono što dete želi da kaže, te da se vrate na predmet ispitivanja.

Što se samih zadataka tiče, neophodno je da deci bude jasno šta se od njih očekuje. Stoga, poželjno je da ispitivač prvo sâm uradi ono što od deteta traži, zatim nekoliko primera za vežbu, i tek onda otpočne eksperiment. U svom istraživanju s decom ranog uzrasta, Ilić i Halupka-Rešetar (2021) opisuju eksperiment koji su sprovele uz pomoć igračaka i vizuelnih stimulusa. Što se igračaka tiče, deca su se prvo s njima upoznala, mogla su da ih dodirnu ukoliko su želela, potom im je ispitavačica rekla da se od njih očekuje da kažu šta te igračke rade (npr. „kuca laje") dok je ona sprovodila tu radnju. Što se vizuelnih stimulusa tiče, ispitivačica je prvo imenovala radnju na levoj slici, i od deteta se očekivalo da pogleda sliku na desnoj strani i kaže šta osoba/e na slici radi/e (u slučaju animatnog subjekta) ili šta se desilo (u slučaju neanimatnog subjekta). Iz svega navedenog, jasno je da je deci dat neophodan kontekst za sprovođenje eksperimenta.

U toku same procedure ispitivanja, treba voditi računa o tempu. Dete treba da ima dovoljno vremena da razmisli pre nego što dâ odgovor, te treba napraviti pauzu između dve situacije. Ukoliko odgovor izostane, ispitivač može da ponovi pitanje pre nego što pređe na sledeći stimulus. Takođe, poželjno je da ispitivač daje neutralni podstrek deci kako bi bila motivisana da nastave sa odgovorima.

5. Preporuke i zaključak

Na osnovu navedenog, istraživačima se mogu dati sledeće preporuke:

- Polazna tačka svakog istraživanja u oblasti maternjeg jezika treba da bude korpus, jer on najrealnije reflektuje jezičko znanje deteta; tek kad istraživač utvrdi da u korpusu ne može da nađe dovoljan broj primera jezičke pojave koju želi da istraži, treba da pristupi odabiru najpogodnije eksperimentalne metode.
- Kada se odluči za tip eksperimenta, istraživač treba pažljivo da razmisli o dizajnu eksperimenta i adekvatnim stimulusima, uzimajući u obzir uzrast ispitanika i predmet istraživanja (da li testira imenice ili glagole i shodno tome prikazuje statične predmete ili

dinamične događaje).

- Istraživač takođe treba da ima na umu da zadatak koji će deca rešavati mora da bude zanimljiv i da im drži pažnju.
- Sprovođenje pilot istraživanja potrebno je kako bi se utvrdilo da li su stimulusi i dužina eksperimenta adekvatni.
- Treba pokušati doći do što većeg broja ispitanika, jer samo istraživanja koja uključuju velik broj ispitanika daju relevantne kvantitativne podatke; da bi se to postiglo, neophodno je ostvarivanje saradnje sa nadležnim institucijama.
- Neophodno je zbližavanje s decom i vođenje računa o njihovom raspoloženju i motivaciji tokom sprovođenja eksperimenta, te prilagođavanje tempa ispitivanja njihovim individualnim potrebama.

U ovom radu, namera autorke bila je da dâ prikaz dostupnih metoda istraživanja usvajanja maternjeg jezika, zajedno s njihovim prednostima i nedostacima, kako bi novim istraživačima u ovoj oblasti (prvenstveno lingvistima koji obično nemaju odgovarajuća metodološka saznanja) bilo lakše da odaberu najpogodniji način da ispitaju željeni fenomen. Pregledom izazova s kojima se istraživači u ovoj oblasti suočavaju, postaje očigledno da je reč o naučnoj disciplini koja je izuzetno kompleksna, što zbog svoje interdisciplinarnosti, što zbog toga što je reč o ispitanicima iz osetljive grupe – deci. Istraživanja u ovoj oblasti često su dugotrajna (naročito kada je reč o longitudinalnim studijama), proceduralno su mnogo zahtevnija od istraživanja s odraslom populacijom, a ciljna grupa je često nedostupna istraživačima. Da bi do nje došli, moraju da savladaju mnogo prepreka u pogledu obezbeđivanja dozvola nadležnih institucija i roditelja. Kako bi se ova situacija poboljšala u budućnosti, neophodno je raditi na sistemskom podizanju svesti o značaju ove naučne discipline, ne samo zato što nam daje uvid u način na koji se jezik razvija, već zato što se saznanja do kojih ona dolazi mogu dalje koristiti u svrhe lečenja govorno-jezičkih poremećaja. Naime, saznanja do kojih istraživači dolaze od ključnog su značaja za definisanje faza u tipičnom razvoju govora; na osnovu njih, logopedi i jezički stručnjaci mogu lako da utvrde kada neki slučaj odstupa od norme, te da mu pristupe na adekvatan način.

Jasno je, dakle, da su saznanja kako iz oblasti lingvistike, tako i iz oblasti psihologije neophodna. Dok je u lingvistici i dalje primarni istraživački okvir generativizam (i suprotstavljene struje u okviru njega; za više detalja videti Ilić 2021), psiholozi svoja saznanja uglavnom objašnjavaju u okviru konstruktivizma i teorije zasnovane na upotrebi. Ipak, sve su češći primeri saradnje među lingvistima i psiholozima, usled čega u svetu dolazi do razvoja oblasti kao što su psiholingvistika i neurolingvistika. Kako bismo došli do što preciznijih

podataka i sveobuhvatnijih saznanja, nadamo se što većem broju ovakvih primera dobre prakse u budućnosti.

Literatura

Ambridge, B., & Rowland, C. F. (2013). Experimental methods in studying child language acquisition. *Wiley Interdisciplinary Reviews*: *Cognitive Science 4*, 149–168.

Anđelković, D., Ševa, N., & Moskovljević, J. (2001). *Srpski elektronski korpus ranog dečijeg govora*. Beograd: Filozofski fakultet.

Anđelković, D. (2012). Glagoli i glagolske dopune u razvoju dečijeg govora (Unpublished doctoral dissertation). Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija.

Eisenbeiss, S. (2010). Using production methods in language acquisition research. In: *Experimental methods in language acquistion research* (E. Blom and S. Unsworth, eds.). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 11–34.

Guasti, M. T. (2002). *Language Acquisition: The Growth of Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.

Jerković, I. & Zotović, M. (2005). *Uvod u razvojnu psihologiju*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Ilić, N. (2015). *The production of verbs with different argument structure in the process of language acquisition* (Unpublished master's thesis). University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Ilić, N. (2020). O prirodi glagola sa klitikom se – podaci iz studije usvajanja jezika. U: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru 9* (S. Gudurić, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 415–429.

Ilic, N. (2021*). The acquisiton of se-verbs in Serbian as L1* (Unpublished doctoral thesis). University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia.

Ilić, N., & Halupka-Rešetar, S. (2021). Verb production at different stages of first language acquisition: focus on Serbian. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 64*(2), 125–139.

Labov, W. (1972). *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. MacWhinney, B. (1989). *The CHILDES Project: Computational Tools for Analyzing Talk.* Hillsdale, NJ: LEA.

Podesva, R. J., & Sharma, D. (Eds.). (2014). *Research Methods in Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Preyer, W. (1889). *The Mind of the Child*. New York: Mouton.

Taine, H. (1877). On the acquisition of language by children. *Mind, 2,* 252–259.

CHALLENGES OF RESEARCH IN THE FIELD OF FIRST LANGUAGE ACQUISITION

NINA ILIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The field of language acquisition primarily addresses the question of how children acquire language. The answer to this question involves examining the complex relationship between language and cognition. The present paper gives an overview of issues that a researcher in this field needs to tackle: methodological, legal-ethical and procedural. First, an overview of methods (analyzing naturalistic data and experimental methods) is given, along with their advantages and disadvantages. If the researcher has decided on conducting an experiment, they need to think of an adequate design and stimuli, which is not an easy task considering the respondents' age. The researcher should conduct a pilot study before the main experiment, so as to check the validity of stimuli and the experiment length. Another methodological issue is data analysis, which is closely related to ensuring a sufficient number of respondents. If their number is not high, it is impossible to apply quantitative analysis, which could yield significant results. As far as legal-ethical issues are concerned, they involve asking for the institutional approval and obtaining enough parental informed consent forms, which can be a painstaking process. Different procedural challenges (participants' shyness; lack of attention; noise etc.) are discussed as well, along with possible ways of approaching them. Taking everything into account, it is clear that the researcher in this area must possess both linguistic and psychological knowledge. Therefore, the author suggests guidelines for establishing a better institutional cooperation in the future, which would contribute to the development of this interdisciplinary area in Serbia.

Keywords: first language acquisition, psycholinguistics, method, challenges, interdisciplinarity

Jovana Marčeta[1]
ORCID: 0000-0002-4222-1827
811.133.1'1(082)(049.32)
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975570

KONCEPTUALIZACIJA POJMA *ŠKOLA* U FRANCUSKOM I SRPSKOM JEZIKU KROZ PRIZMU INTERDISCIPLINARNOSTI: MEĐUJEZIČKA I MEĐUKULTURNA ANALIZA[2]

U radu se ukazuje na značaj interdisciplinarnog pristupa u analizi jezičke slike sveta u međujezičkim i međukulturnim istraživanjima. Cilj istraživanja jeste da se uporedi način na koji se pojam *škola* konceptualizuje u francuskom i srpskom jeziku rekonstruisanjem asocijativnih polja reči-stimulusa (fr.) *école* / (srp.) *škola* i grupisanjem asocijativnih odgovora francuskih i srpskih studenata shodno konceptima na koje se odnose. Empirijska građa ekscerpirana je iz rečnika *Dictionnaire Des Associations Évoquées Par Les Mots Pour Le Français 2010* i *Asocijativnog rečnika srpskoga jezika* (Piper, Dragićević, & Stefanović 2005). Rezultati istraživanja pokazuju da većina asocijativnih odgovora francuskih i srpskih studenata može da se grupiše shodno istim konceptima, kao i da se u okviru odgovora generišu pojedine istovetne pojmovne metafore. S druge strane, jezičke i kulturne specifičnosti francuske i srpske lingvokulturalne zajednice dovode do određenih razlika u pojmovnim i asocijativnim sistemima posmatranih jezika.
Ključne reči: *škola* / *école*, verbalne asocijacije, konceptualizacija, jezička slika sveta, interdisciplinarnost, srpski jezik, francuski jezik

1. Uvod

Asocijativni eksperimenti kao istraživački postupak primenjuju se u analizi različitih leksikoloških, lingvokulturoloških, kognitivističkih i psiholingvističkih problema. Interesovanje za verbalne asocijacije se u zapadnim zemljama vezuje za domen eksperimentalne psihologije, dok je intenzivno bavljenje asocijacijama sa različitih aspekata (psiholingvističkog, lingvokognitivnog, lingvokulturološkog, lingvokonceptološkog) preneto u istočnoevropske zemlje (Dragićević 2010a: 109). Verbalne asocijacije predstavljaju jedan od najznačajnijih izvora za izučavanje i poređenje jezičke slike sveta različitih lingvokulturalnih zajednica, a podaci dobijeni putem asocijativnih eksperimenata pružaju važan materijal za otkrivanje organizacije mentalnog leksikona, odnosno leksičkog pamćenja.

[1] jovana.marceta@ff.uns.ac.rs
[2] Ovaj rad nastao je u okviru istraživanja koje finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru broj 451-03-65/2024-03/200166, koji je sklopljen sa Filozofskim fakultetom Univerziteta u Novom Sadu.

U ovom istraživanju se kroz asocijativnu vezu između reči-stimulusa (fr.) *école* / (srp.) *škola* i asocijativnih odgovora francuskih i srpskih studenata poredi način na koji se pojam *škola* konceptualizuje u francuskom i srpskom jeziku sa ciljem da se pruži uvid u stav o vrednosti i značaju ove važne institucije i uopšte obrazovanja, koji se odslikava u naivnoj slici sveta francuskih i srpskih studenata.

2. Interdisciplinaran karakter jezičke slike sveta

Jedna od osnovnih odlika savremene lingvistike jeste ekspanzionizam, odnosno zalaženje u druge nauke. Danas je gotovo nemoguće baviti se leksikologijom, a ne izaći iz okvira njenih granica (Dragićević 2010b: 7–8).

Jezička slika sveta izražava sposobnost čoveka da oblikuje sliku stvarnosti u određenoj lingvokulturalnoj zajednici. Ona predstavlja jezički ukorenjeno tumačenje stvarnosti i odražava pogled na svet i način razmišljanja jednog naroda (Bartmiński 2009: 23; Dragićević 2010b: 12). Kako bi se istražila i opisala, potrebno je rekonstruisati jezičku i kulturnu sliku određenih entiteta, duboko ukorenjenu u društvenom kontekstu analizirajući različit jezički materijal (pojmovne metafore, frazeme, poslovice, asocijativna polja itd.) (Bartmiński 2009: 31; Stefanović 2012: 17). Shodno tome, jezička slika sveta predstavlja osnovu na kojoj se susreću i prepliću discipline kao što su kognitivna lingvistika, psiholingvistika, lingvokulturologija, lingvokonceptologija, etnolingvistika i kognitivna etnolingvistika, stvarajući bogat okvir za tumačenje i razumevanje stvarnosti kroz jezik.

2.1. Verbalne asocijacije

Reakcije na reči-stimuluse pružaju informacije o tome na koji način se kolektivna percepcija stvarnosti meša u leksičko značenje, te su verbalne asocijacije pouzdana metoda za rekonstruisanje jednog fragmenta jezičke slike sveta.

Asocijativno polje stimulusa nije samo fragment verbalne memorije čoveka. Ono predstavlja fragment slike sveta etnosa, koja se odslikava u svesti prosečnog nosioca kulture, njegovih motiva i ocena, kao i njegovih kulturnih stereotipa (Ufimtseva 2014: 39). Analiza reakcija ispitanika na iste stimuluse u više različitih kultura pruža najlakši način da se dopre do podataka o nacionalno-kulturnoj specifici jezičkog saznanja individue i etnosa (Dragićević 2010a: 122).

Kognitivna lingvistika definiše verbalne asocijacije kao jezičke izraze asocijacija među konceptima. Umrežene jedinice su u okviru mentalnog leksikona pridružene jednom ili većem

broju pojmovnih polja koja se obrazuju na osnovu čovekovog znanja o svetu (Burger 2003: 17). Značenje se izjednačava sa konceptualizacijom, to jest obrazovanjem pojmova na osnovu čovekovog fizičkog, čulnog, intelektualnog iskustva sa svetom koji ga okružuje (Klikovac 2004: 7–9). Shodno tome, ukoliko se podaci dobijeni na osnovu asocijativnih testova koriste kako bi se rekonstruisali elementi jezičke slike sveta, neophodno je osim učestalosti odgovora istražiti i aspekte koncepta (Stefanović 2015; Marčeta 2022; 2023a).

Strukturu asocijativnog polja čine centar (prototipičan odgovor), bliža i dalja periferija. Učestalost asocijacija jedna je od najvažnijih karakteristika asocijativnog polja budući da određuje odnos između reči-stimulusa i odgovora. Visoka frekvencija primarnog odgovora ukazuje na snažnu asocijativnu vezu između stimulusa i reakcije, dok raznovrsnost asocijacija ukazuje na nestabilnost reči-stimulusa u asocijativnom sistemu ispitanika, odnosno na nedostatak bliske semantičke veze između stimulusa i odgovora i produktivniju spojivost lekseme sa drugim leksemama u sintagmatskim ili paradigmatskim relacijama (Drobnjak & Šulović 2016: 71).

U zavisnosti od odnosa stimulusa i reakcije verbalne asocijacije dele se na *sintagmatske*, koje se nalaze u sintagmatskom odnosu sa stimulusom i *paradigmatske*, koje pripadaju istoj sintaksičkoj kategoriji, odnosno vrsti reči kao reč-stimulus (Clark 1970). Veze između leksema u mentalnom leksikonu, odnosno između stimulusa i reakcija mogu da budu sinonimske, antonimske, koordinacijske, kolokacijske, hiperonimske, hiponimske, situacione, uzročno-posledične.

Raznovrsnost odgovora može da zavisi od vrste i gramatičkog oblika stimulsa, kao i od uzrasta, pola ili obrazovnog nivoa ispitanika. Odrasli ispitanici uglavnom daju odgovore koji su u paradigmatskoj vezi sa stimulusom, dok deca najčešće daju sintagmatske odgovore (De La Haye 2003: 111). Osim toga, studenti i učenici najčešće daju koordinirane asocijacije i reakcije po suprotnosti, dok su asocijativni odgovori starijih ljudi najčešće sinonimi (Dragićević 2010a: 115). Jezička slika sveta je dinamična, oblikovana društvenim, kulturnim i političkim uticajima. Kao takva, podložna je promenama koje se mogu manifestovati kroz različite odgovore u različitim vremenskim razdobljima (Ristić & Lazić Konjik 2024: 289).

2.2. Pojmovne metafore

Prema Lejkofu (1987), konceptualna struktura može se opisati pomoću kognitivnih modela. Ljudsko znanje o određenim pojavama organizovano je u kognitivne modele koji uključuju niz asocijacija vezanih za specifične pojmove, u zavisnosti od kulturnog modela govornika.

Pojmovna metafora ima važnu ulogu u konceptualizaciji pojmova iz vanjezičke stvarnosti. Ona predstavlja mentalni mehanizam putem kojeg jedan pojmovni domen (ciljni domen) razumemo preko drugog pojmovnog domena (izvorni domen). Izvorni domen je uglavnom čulno saznatljiv i dobro poznat, dok je ciljni domen najčešće čulno nesaznatljiv i apstraktan (Klikovac 2004; Kövecses 2010; Lakoff & Johnson 1980). Verbalne asocijacije pružaju važan materijal za ispitivanje konceptualizacije pomoću metafora (Dragićević 2010a; Marčeta 2023a).

Često se postavlja pitanje univerzalnosti pojmovnih metafora. Različiti jezici mogu pokazati visok stepen sličnosti u metaforičkom izražavanju.[3] Kevečeš (Kövecses 2004: 139–163; 2010: 195–213) ističe da su pojmovne metafore uglavnom univerzalne, a da su eventualne razlike uslovljene kulturnim nasleđem i fizičkim okruženjem. Prema Kevečešu, svaki jezik može da koristi specifične slike da bi izrazio istu pojmovnu metaforu, objedinjujući na taj način univerzalnu spoznaju i spoznaju specifičnu za datu kulturu (Kövecses 2004; 2005).

3. Metodologija

3.1. Empirijski materijal

Empirijska građa ekscerpirana je iz asocijativnog rečnika francuskog jezika *Dictionnaire Des Associations Évoquées Par Les Mots Pour Le Français 2010* (DAF-1) i *Asocijativnog rečnika srpskoga jezika* (Piper, Dragićević, & Stefanović 2005), a ispitanici su studenti, izvorni govornici srpskog i francuskog jezika.

Odgovore na reči-stimuluse *(fr.) école / (srp.) škola* dalo je 535 francuskih i 800 srpskih učesnika. Odgovori su dobijeni testom diskretnih slobodnih asocijacija.

Pod diskretnom slobodnom asocijacijom podrazumeva se odgovor koji se dobija kada se od ispitanika traži da na zadatu reč-stimulus uzvrate samo jednom reakcijom[4] koje se najpre sete, pri čemu nema ograničenja u izboru leksike koja može da bude odgovor na reč-stimulus.

Materijal je analiziran kombinovanjem dva metodološka pristupa: strukturalnog i konceptualnog. Strukture dva asocijativna polja reči-stimulusa (fr.) *école* / (srp.) *škola* rekonstruisane su u zavisnosti od učestalosti asocijativnih odgovora koje su dali ispitanici. Pored toga, odgovori su klasifikovani shodno konceptima koje označavaju, sa osvrtom na prisustvo pojmovnih metafora. Konceptualna organizacija asocijativnih odgovora pruža uvid u univerzalnost i specifičnosti u percepciji pojma *škola* u francuskoj i srpskoj lingvokulturalnoj

[3] V. npr. Marčeta (2023b); Marčeta & Lazić-Konjik (2024).
[4] Najčešće jednočlanom ili višečlanom leksičkom jedinicom.

zajednici.

2.3. Leksikografske definicije leksema (fr.) *école* / (srp.) *škola*

Prvi korak u kontrastivnom istraživanju jezičke slike sveta obično je analiza rečničkih definicija (Stefanović 2015: 71). Leksikografske definicije omogućavaju istraživačima da identifikuju moguće aspekte koncep(a)ta. Ipak, analize asocijativnih odgovora pružiće detaljniji materijal za kontrastivno istraživanje.

Prema rečniku TLFI, leksema *école* odnosi se na:

I.− [L'idée dominante est l'acquisition d'un savoir] ; A.− Établissement dans lequel on donne un enseignement collectif, *p. méton*. cet enseignement lui-même et son contenu; ensemble des établissements scolaires. 1. *En partic.* [*École* est souvent suivi d'un adj. déterminatif ou d'un compl. prép. indiquant la nature, le lieu, l'esprit de l'enseignement ou la qualité de l'enseignant] ; a) Établissement d'enseignement général ; b) Établissement spécialisé où sont enseignées des disciplines particulières ; Établissement d'enseignement supérieur plus ou moins spécialisé ; B.− *P. méton.* 1. Ensemble des élèves et du personnel d'un établissement scolaire ; 2. Ensemble des locaux d'un établissement scolaire; 3. Organisation scolaire. D.− *Au fig.* 1. Enseignement ou formation reçus au contact d'une réalité, dispensés par une personne ; 2. Ce qui apporte la connaissance ou l'expérience de quelque chose.

II.− [L'idée dominante est l'affinité de pensée ou de méthodes] ; A.− Ensemble des

III. disciples d'un maître. ; B.− *P. ext.* Doctrine, courant, système, prôné par un maître ou un ensemble de personnes.[5]

Prema rečniku srpskog jezika RMS leksema *škola* označava:

1. a. *ustanovu za vaspitanje i obrazovanje dece i odraslih, u kojoj se izgrađuje moralna i društvena ličnost učenika i stiče osnovna pismenost i osnovna znanja iz raznih nauka i veština, odnosno u kojoj se stiču znanja iz određene struke; zgradu u kojoj se takva ustanova nalazi:* srednja ~, viša ~, stručna ~, brodarska ~, poljoprivredna ~, rudarska; b. mn. nar. *školovanje posle osnovne škole (u gimnaziji, stručnim i višim i visokim školama)*. 2. a.

[5] I.− [Dominantna ideja je sticanje znanja] A.− Ustanova u kojoj se izvodi kolektivna nastava, metonimijski i samo to podučavanje i njegov sadržaj; skup obrazovnih ustanova. 1. Posebno: [*École* je često praćena određenim članom ili predloškom dopunom koji ukazuju na prirodu, mesto, duh nastave ili kvalitet nastavnika]; a) Ustanova za opšte obrazovanje; b) Specijalizovana ustanova u kojoj se predaju određene discipline; više ili manje specijalizovana visokoškolska ustanova. B.− Metonimijski: 1. Skup učenika i osoblja jedne obrazovne ustanove;
1. Skup prostorija jedne obrazovne ustanove; 3. Školska organizacija. D.− U prenesenom značenju: 1. Podučavanje ili obuka stečena u dodiru sa stvarnošću, koju prenosi osoba; 2. Ono što donosi znanje ili iskustvo u vezi s nečim. II.− [Dominantna ideja je srodnost mišljenja ili metoda]. A.− Skup učenika nekog učitelja. B.− U širem smislu: Doktrina, pravac, sistem koji propagira učitelj ili grupa ljudi.

nastavu u školi (1a), *školske časove*; b. *pohađanje škole* (1a), *školovanje*; v. zb. *učenikei nastavnike škole* (1a) 3. *poseban pravac u nauci ili umetnosti, učenje, smer; pristalice toga pravca*; 4. *vrstu dečije igre*.

3. Rezultati

3.1. Strukture asocijativnih polja reči-stimulusa (fr.) *école* / (srp.) *škola*

Strukture francuskog i srpskog asocijativnog polja rekonstruisane su na osnovu učestalosti odgovora i broja odgovora sa istom frekvencijom (Slika 1). Frekvencija je predstavljena položajem duž horizontalne ose, dok je broj odgovora sa istom frekvencijom izražen dužinom luka.

Najučestaliji odgovor među francuskim ispitanicima jeste glagol apprendre (‘naučiti, učiti, podučavati’), zastupljen sa 7.7%. S druge strane, najčešću reakciju srpskih studenata predstavlja imenica učenje (9.4%). Analiza francuskog i srpskog korpusa pokazuje da su francuski učesnici dali 125 različitih odgovora, od kojih su 73 reakcije idiosinkratične, dok su srpski učesnici dali 249 različitih odgovora, od kojih je 171 odgovor idiosinkratičan. Idiosinkratične odgovore dalo je 16% francuskih učesnika i 21% srpskih učesnika. U francuskom potkorpusu zabeležena je jedna omisija, dok je 51 srpski učesnik odbio da odgovori, što može da ukazuje na odsustvo stava ili da se tumači kao negativan stav i odnos koji srpski studenati imaju prema ovoj ustanovi i obrazovanju.

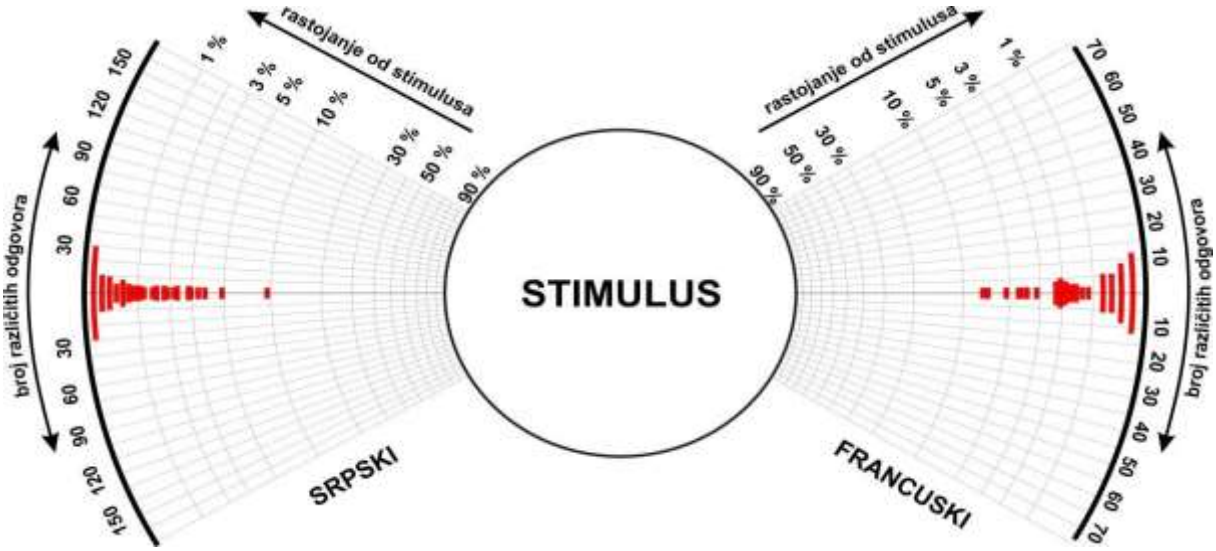

Slika 1: Strukture asocijativnih polja reči-stimulusa (fr.) *école* / (srp.) *škola* u francuskom i srpskom jeziku

3.2. Ekvivalentni odgovori

Ekvivalentni odgovori čine 37% francuskog i 18% srpskog korpusa, a dalo ih je 344 francuska studenta (64%) i 423 srpska studenta (53%).

Tabela 1: Ekvivalentni odgovori u francuskom i srpskom i njihove frekvencije

Ekvivalentni odgovori		**Procenat**	
Francuski	Srpski	Francuski	Srpski
étudier, apprendre	učiti	8.6	0.4
apprentissage, apprentissages	učenje, učenja	2.2	9.5
maternelle	vrtić	5.4	0.1
éducation	obrazovanje, edukacija	4.5	3.8
enfant (4.3%); enfants (2%)	dete (0.1%); deca (2.3%)	6.4	2.4
université	univerzitet	3.4	0.1
savoir, connaissance, connaissances	znanje, znanja	2.8	3
travail, travaille[6]	posao	2.6	0.3
cours	čas, časovi , predavanje, predavanja	2.2	0.6
élève (2.2%) ; élèves (0.2%)	đak, đaka, učenik (2.4%) đaci, učenici (3.4%)	2.4	5.8
études	studije	1.5	0.1
maîtresse, insitutrice	učiteljica	2.4	0.3
maître, instituteur , instit	učitelj	1.1	0.4
enseignant	nastavnik	0.2	0.1
professeur, prof	profesor , profesori	3	0.9
devoirs , devoir	domaći	2.2	0.1

[6] Reč je o pogrešno napisanoj imenici *posao*.

classe	razred, razredi	1.9	0.3
cartable	torba	1.7	0.1
cour	dvorište	0.9	0.8
fac	faks	0.9	0.1
faculté	fakultet	0.2	0.9
scolaire	školski	0.9	0.1
enfance	detinjstvo	0.7	0.1
récréation	odmor	0.7	0.4
établissement	ustanova	0.6	0.3
institution	institucija , obrazovna institucija	0.2	0.4
bâtiment	zgrada	0.2	3.8
prison	zatvor	0.4	1.1
vie	život	0.4	0.5
libre	knjiga	0.4	0.1
ami	prijatelj, drugovi	0.2	0.8
auto	auto	0.2	0.3
banc	klupa, klupe	0.2	1.1
des parents	roditelji	0.2	0.1
discipline	disciplina	0.2	0.1
ennui	dosada	0.2	3
institution	institucija	0.2	0.3
maison	kuća	0.2	1.9
toit	krov	0.2	0.3
sciences	nauka	0.2	0.6
rire	smeh	0.2	0.1
vacance[7]	raspust	0.2	0.1
horreur	horor	0.2	0.1

Statističke analize materijala pokazale su da se ekvivalentne asocijacije u francuskom i srpskom jeziku razlikuju po učestalosti (Tabela 1). Tako su, na primer, glagoli *étudier, apprendre* u francuskom jeziku zastupljeni sa 8.6%, dok je glagol *učiti* u srpskom zastupljen sa samo 0.4%. S druge strane, imenica *učenje/učenja* zastupljena je u srpskom jeziku sa 9.5%, dok u francuskom delu korpusa imenica *apprentissage(s)* čini 2.2.% korpusa. Asocijativni odgovor *université* i *maternelle* čine 3.4%, odnosno 5.4% u francuskom korpusu, dok su ekvivalentni odgovori *univerzitet* i *vrtić*, koje su dali srpski studenti, idiosinkratični.

Osim toga, rezultati analize pokazuju da su imenice u jednini zastupljenije u francuskom negoli u srpskom jeziku. Tako, na primer, imenica *enfant* u jednini čini 4.3% ukupnog broja odgovora u francuskom jeziku, dok je imenica u množini *enfants* zastupljena sa 2%. S druge strane, u srpskom jeziku je odgovor *deca*, u množini, zastupljen sa 2.3%, dok je odgovor *dete*, u jednini, idiosinkratičan. Imenica *élève*, u jednini, zastupljena je sa 2.2% u francuskom, dok

[7] Verovatno se odnosi na oblik u množini − *vacances* (V. TLFI).

je odgovor u množini dao samo jedan student. Za razliku od toga, srpski studenti su češće odgovarali imenicom u množini (*đaci, učenici* – 3.4% u odnosu na *đak, učenik* – 2.4%). Odgovori *profesori, razredi, drugovi, klupe,* koje su dali srpski studenti, u francuskom korpusu imaju isključivo ekvivalente u jednini.

3.3. Konceptualno grupisanje asocijativnih odgovora

Analiza materijala pokazala je da se većina odgovora francuskih i srpskih studenata odnosi na istovetne koncepte, sa određenim razlikama u zastupljenosti (Tabela 2). S druge strane, odgovori koji upućuju na *boje*, *dinamičnu atmosferu, toplotu* i *dnevni ritam* zastupljeni su isključivo u srpskom korpusu. Rezultati pokazuju da su srpski studenti sa značajno višom učestalošću davali asocijativne odgovore koji se odnose na negativne koncepte (15%) u odnosu na francuske studente (2.2%), kao i da je raznovrsnost asocijativnih odgovora koji se odnose na negativne pojmove znatno veća u srpskom negoli u francuskom korpusu.

Tabela 2: Konceptualna klasifikacija asocijativnih odgovora

Koncepti	**Asocijativni odgovori**		**Procenat**	
	Francuski	Srpski	Francuski	Srpski
Pojmovi koji se odnose na rad škole; školski život; školski sistem	classe 10, devoirs 10, devoir 2, cours 12, études 8, buissonnière 7, scolaire 5, récréation 4, scolarité 4, leçon 3, libre 2, cas 2, lettres, métier, lecture, attention, discipline, vacance, Charlemagne	zvono 23, knjiga 13, knjige 4, rad 6, ocena 5, odmor 3, ispit 2, ispiti, praksa 2, raspust 2, strogost, disciplina, čas, dnevnik, domaći, neopravdani, ocene, predavanja, predavanje, razred, razredi, studije, udžbenik, septembar, školski, škola (ponovljeni stimulus)	14.2	9.8
Školski predmeti / oblasti koje se izučavaju u školi	sciences, musique	nauka 5, jezik, latinski, predmet	0.4	1
Školski inventar; pribor	cartable 9, cahier 3, tables, banc, trousse, panneau	klupa 7, klupe 2, tabla 2, stolica, torba	3	1.6
Građevina; delovi škole; prostor	cour 5, lieu 2, ouverte, petit, bâtiment, maison, toit, portail	zgrada 30, nova zgrada, stara zgrada, ustanova 27, kuća 15, dvorište 6, učionica 6, zid 4, bez zidova, krov 2, ograda 2, wc, vrt, građevina, hol, ići, napolje, prozori, stepenice	2.4	13

Uspomene; detinjstvo; period života; odrastanje	enfant 23, enfants 11, enfance 4, ami, socialisation, souvenirs, jeune, jeunesse, grandir, adolescent, parents	deca 18, dete, detinjstvo, društvo 16, drugovi 4, druženje 4, druženja, drugarica, prijatelj, roditelji, odrastanje, davno prošlo vreme, prošlost 2	8.6	6.5
Pojmovi povezani sa obrazovanjem, podučavanjem, sticanjem znanja	apprendre 41, savoir 13, étude 12, apprentissage 11, apprentissages 1, enseignement 9, éducation 24, études 8, connaissance, connaissances, instruction, étudier 5	učenje 75, obrazovanje 39, znanje 23, učiti 3, edukacija, prosveta, štrebanje, znanja, učenja	24	18
Vrsta škole	lycée 38, maternelle 29, crèche, primaire 21, université 18, collège 13, fac 5, faculté, ENSTA, ESSEC, A7, publique 4, élémentaire 3, Polytechnique 2, militaire, institut, normal, normale, bahut 2, mines 2, Centrale Marseille, commerce, communale, village	osnovna 19, osnovna škola 3, gimnazija 10, života 8, fakultet 7, faks, srednja 7, viša 3, stara 2, nova, za decu 2, Deveta gimnazija, Šesta gimnazija, Karlovci, Zrenjanin, Zemun 2, Pačja, Samerhil, tehnička, Tehnička škola, u prirodi, univerzitet, velika, visoka, vozačka, vrtić, zabavište, školica, čuda	28	10
Osobe koje rade u školi / pohađaju školu	élève 12, élèves, écolier, instituteur 3, instit, institutrice, enseignant, maîtresse 12, maître 2, professeur 11, prof 5	đaci 19, đak 12, đaka, učenici 8, učenik 6, profesor 6, profesori, nastavnik 3, učitelj 3, učiteljica 2, direktor	9.3	7.8
Posao i vrsta posla	travail 13, travaille, travailler 3, ingénieur 2	posao 2, poslovno	3.6	0.4
Negativni pojmovi	chiant 3, galère, pénible, ennui, prison 2, bagne, anxiété, horreur, humiliation	dosada 24, dosadno, smor 13, mučenje 9, zatvor 9, muka 6, umor 4, pakao 3, strah 3, napor 3, smrt 2, briga 2, katastrofa 2, tuga 2, užas 2, bedak, bljak, bezveze, foliranje, glupost, horor, kršina, je propala, kavez, maltretiranje, monotonija, mržnja, najgora, neprijatnost, neraspoloženje, nerviranje, nevolja, nezanimljivo, odvratnost, praznina, problem, rasulo, samoubistvo, tužna, smara, smaranje, sranje, teret, teška, teško, ubiti u mozak, uh, zašto, zločin	2.2	15
Pozitivni pojmovi	rire, bien, jouer, épanouissement	radost 5, lepota 2, smeh 2, zabava 2, divota, lepo, ljubav, pribežište, super, ushićenost, pojam, zadovoljstvo, adrenalin	0.8	2.5
Institucija	institution	institucija 2, obrazovna institucija	0.2	0.4
Neophodnost; obaveza / nepotrebnost	vie 2, nécessaire	obaveza 15, život 4, morati, osnovno, potreba, važno nije obavezna, nepotrebnost	0.6	3.1
Perspektive koje omogućava školovanje	chance 3, diplôme, égalité, richesse, métier, auto	budućnost 2, napredak 2, profesija, auto, kola, moć, sigurnost, sloboda, usmeravanje, uspeha, znanje i smaranje, kultura, pamet, put (metaforično)	1.5	2
Vremenski aspekt	fini, horloge	još malo, ceo život, dugo traje, predugo, nikad kraja, kraj, 6 sati	0.4	0.9

Boje	/	belo, crvena, zeleno, žuto	/	0.5
Dinamična atmosfera	/	buka, gužva, haos	/	0.4
Toplota	/	toplo, vrućina	/	0.3
Dnevni ritam	/	san, spavanje, sumrak, svetlost	/	0.5

Pojedine asocijativne odgovore nismo svrstali u konceptualna polja budući da su povezani sa individualnim iskustvima ispitanika ili postoji manje očigledna veza između odgovora i stimulusa (npr. *mairie, marronnier; Stevan, kula, glumče* itd.).

3.4. Pojmovne metafore

Škola se u naivnoj slici sveta francuskih i srpskih studenata konceptualizuje kao ZATVOREN PROSTOR koji ima negativnu konotaciju jer zarobljava i lišava slobode (*prison, bagne, maison, toit*; *zatvor, kavez, zid, građevina* itd.). S druge strane, manji broj asocijativnih odgovora *ouverte, prozori, bez zidova* upućuje na konceptualizaciju škole kao OTVORENOG PROSTORA.

Francuski i srpski studenti školu doživljavaju kao VREMENSKI TOK (*fini, dugo traje, nikad kraja* itd.). Osim toga, škola se percipira kao NEOPHODNOST, te je ispitanici povezuju sa samim ŽIVOTOM (*vie, nécessaire*; *život, ceo život*). Škola se percipira kao DOSADA (*chiant, ennui*; *dosada, dosadno, smor*), ali i kao ZABAVA I RADOST (*rire, jouer*; *smeh, zabava, radost*).

Pojedine metafore uočene su samo u srpskom delu korpusa. Tako, na primer, srpski studenti školu doživljavaju kao nešto što NIJE NEOPHODNO (*nepotrebnost, nije obavezna*). Škola se konceptualizuje kao MATERIJA koja se može doživeti čulom dodira: ŠKOLA JE TOPLOTA (*toplo, vrućina*). Osim toga, u srpskom jeziku, škola se percipira i čulom vida, kroz prizmu BOJA (*belo, crvena, zeleno, žuto*).

4. Diskusija

Rezultati istraživanja pokazuju veliku raspršenost asocijativnih polja reči-stimulusa (fr.) *école* / (srp.) *škola* u posmatranim jezicima. Raznovrsnost asocijacija ukazuje na nestabilnost stimulusa u asocijativnom sistemu francuskih i srpskih studenata, odnosno na nedostatak bliske semantičke veze između stimulusa i odgovora (Drobnjak & Šulović 2016).

U okviru francuskog i srpskog korpusa, primetna je velika zastupljenost

paradigmatskih asocijacija (De La Haye 2003), kao i prisustvo brojnih koordiniranih odgovora koji su povezani sa različitim fazama obrazovanja i vrstom obrazovnih institucija.

Analizom leksikografskih definicija identifikovani su pojedini koncepti (npr. *građevina; vrsta škole; osobe koje rade u školi / pohađaju školu; perspektive koje omogućava školovanje*). Ipak, određeni aspekti utvrđeni analizama asocijativnog materijala (Tabela 2) nisu obuhvaćeni leksikografskim definicijama, što potvrđuje da asocijativna polja pružaju detaljniji materijal za kontrastivno istraživanje konceptualizacije (Stefanović 2015).

Većina francuskih i srpskih asocijativnih odgovora može da se grupiše shodno istim konceptima, ali sa različitim učešćem u ukupnom broju odgovora. Pozitivan aksiološki stav prema školi ogleda se u odgovorima koji upućuju na uverenje francuskih i srpskih studenata da će im obrazovanje pružiti veći izbor i omogućiti sigurniju budućnost (*chance, égalité, diplôme; budućnost, napredak, sigurnost*). Premda se *škola* u francuskoj i srpskoj jezičkoj slici sveta povezuje sa procesom sticanja znanja (*apprendre, apprentissage, étudier; učenje, obrazovanje*), ovaj koncept znatno je zastupljeniji u jezičkoj svesti francuskih negoli srpskih studenata. S druge strane, odgovori srpskih studenata u većoj meri ukazuju na poimanje *škole* kao obaveze. Pozitivan stav iskazan je asocijativnim odgovorima u kojima *škola* budi prijatne uspomene na detinjstvo i izaziva ugodna osećanja (*enfance, ami, rire, jouer; druženje, detinjstvo, radost, smeh, zabava*). Međutim, francuski i srpski studenti u većoj meri povezuju školu sa negativnim pojmovima i osećanjima (*chiant, prison, pénible; dosadno, smor, zatvor*), a odgovori koji upućuju na negativan stav prema obrazovanju znatno su zastupljeniji kod srpskih studenata, koji školu doživljavaju kao *brigu, tugu, problem, neprijatnost* itd.

Analizom korpusa uočene su reakcije specifične za francusku, odnosno srpsku lingvokulturalnu zajednicu, te ih pronalazimo samo u jednom jeziku (npr. odgovori koji se povezuju sa francuskim i srpskim školskim sistemom i pojedinim školama u Francuskoj i Srbiji (npr. *primaire, elementaire, college; ENSTA, ESSEC, Charlemagne*; *viša, srednja*, *Karlovci, Deveta gimnazija, Zrenjanin*) ili precedentni fenomeni (npr. *Pačja*)).

Razlike u strukturi francuskog i srpskog asocijativnog polja reči-stimulusa (fr.) *école* / (srp.) *škola* uočavaju se i u semantičkoj vezi između stimulusa i najučestalijeg asocijativnog odgovora francuskih studenata (*apprendre* (‘naučiti, učiti, podučavati’)), koji je u sintagmatskoj vezi sa stimulusom *škola* u odnosu na najzastupljeniji odgovor srpskih studenata (*učenje*), koji je u paradigmatskom odnosu sa stimulusom. Osim toga, analiza pokazuje da su u srpskom korpusu zastupljenije imenice u množini.

U okviru asocijativnih odgovora generišu se istovetne pojmovne metafore, što ukazuje na značajnu sličnost u metaforičnoj konceptualizaciji pojma *škola* u posmatranim jezicima. S druge strane, pojedine pojmovne metafore, kao i odgovori koji se odnose na *boje*, *dinamičnu atmosferu, toplotu* i *dnevni ritam* zastupljeni su isključivo u srpskom jeziku.

Pojedini asocijativni odgovori su polisemični i mogu da dovedu do poteškoća prilikom određivanja ekvivalenata, što ukazuje na neke od nedostataka asocijativne metode (npr. *devoir* ('(domaći) zadatak, obaveza; dugovati, morati', *rire* ('smeh, smejati se'), *savoir* ('znanje, znati'), *apprendre* ('naučiti, učiti, podučavati') ; *duga* (ženski rod prideva *dug*; 'luk spektralnih boja koji nastaje zbog prelamanja sunčanih zraka u kapima kiše').

5. Zaključak

Rezultati analize asocijativnih polja ukazuju na složenu interakciju između univerzalnih i specifičnih obrazaca konceptualizacije i na značaj interdisciplinarnog pristupa u analizi jezičke slike sveta u međujezičkim i međukulturnim istraživanjima. Uključivanjem različitih disciplina poput kognitivne lingvistike, psiholingvistike i lingvokulturologije ne osvetljavaju se samo semantičke i asocijativne veze između reči-stimulusa i odgovora – interdisciplinaran pristup doprinosi boljem uvidu u kolektivne vrednosti i kulturne specifičnosti koje oblikuju pogled na školu i obrazovanje, kao i dubljem razumevanju načina na koji studenti iz različitih lingvokultura percipiraju značaj i ulogu ove važne ustanove. Osim toga, rezultati ovog istraživanja mogu da budu korisni za dalja sociološka i društveno orijentisana istraživanja, kao i za istraživanja u okvirima pedagogije, andragogije i drugih disciplina.

Literatura

Bartmiński, J. (2009). *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics.* Jörg Zinaken (ed.). London/Oakville: Equinox Publishing.

Burger (2003). *Phraseologie: eine Einführung am Beispel des Deutschen*, Berlin: Erich Schmidt Verlag.

Clark H. H. (1970). Word associations and linguistic theory. In: *New horizons in linguistics* (J. Lyons, ed.). Baltimore, MD: Penguin, 271–286.

De La Haye, F. (2003). Normes d'associations verbales chez des enfants de 9, 10 et 11 ans et des adultes. *L'Année Psychologique 103* (1), 109–130. doi : 10.3406/psy.2003.29627. Dragićević (2010a). *Leksikologija srpskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Dragićević (2010b). *Verbalne asocijacije kroz srpski jezik i kulturu*, Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.

Drobnjak, D., & Šulović, K. (2016). *Lingvokulturološki triptih*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Kövecses, Z. (2004). *Metaphor and emotion: language, culture, and body in human feeling.* Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press.

Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511614408

Kövecses, Z. (2010). *Metaphor. A Practical Introduction.* New York: Oxford University Press.

Lakoff, G. (1987). *Women, fire and dangerous things*: *What categories reveal about the mind*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University Press of Chicago Press.

Marčeta, J. (2022). Linguistic picture of woman in French and Serbian. *Review of Cognitive Linguistics, 20* (2).

John Benjamins Publishing Company, 384–411. doi: 10.1075/rcl.00116.mar

Marčeta, J. (2023a). The conceptualisation of *music* in the French and Serbian languages. *Teme – časopis za društvene nauke*, *XLVII* (2). Univerzitet u Nišu, 423–439. doi: 10.22190/TEME220521027M

Marčeta, J. (2023b). Konceptualizacija žene u francuskim, italijanskim i srpskim poslovicama. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, *66* (2), 89−102. doi: https://doi.org/10.18485/ms_zmsfil.2023.66.2.6

Marčeta, J., & Lazić-Konjik, I. (2024). Konceptualizacija pojma *život* na materijalu srpskih, francuskih i italijanskih frazema: komparativno-kontrastivni pristup. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, *11*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 395–403.

Ristić, S. & Lazić Konjik, I. (2024). Koncept srpski jezik na anketnom i asocijativnom materijalu. *Srpski jezik: studije srpske i slovenske, 29* (1), 289–303. doi: 10.18485/sj.2024.29.1.14

Stefanović, M. (2012). *Jezička slika porodice u ruskom i srpskom jeziku*. Novi Sad, Serbia: Filozofski fakultet.

Stefanović, M. (2015). O dometima eksperimentalnih metoda u opisu jezičke slike sveta: Asocijativno polje kao izvor podataka (na materijalu stimulusa *hleb* u ruskom i srpskom jeziku). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, *58* (2), 65–83.

Ufimtseva, N. V. (2014). The Associative dictionary as a model of the linguistic picture of the world. In: *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 154. *Proceedings of the XXV Annual International Academic Conference, Language and Culture* (S. Gural, ed.). Elsevier, 36–43. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.10.108

Izvori

DAF-1: *Dictionnaire Des Associations Évoquées Par Les Mots Pour Le Français 2010*, [http://dictaverf.nsu.ru/pages/dict_fas.php] [24. oktobar 2024.] Piper, P., Dragićević R., & Stefanović, M. (2005). *Asocijativni rečnik srpskoga jezika, I deo: od stimulusa ka reakciji, Beograd: Beogradska knjiga.*

RMS: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. I–III: 1967–1969. Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska; IV–VI: 1971–1976. Novi Sad: Matica srpska.

TLFI : *Trésor de la langue française informatisé*, [http://atilf.atilf.fr/] [24. oktobar 2024.]

CONCEPTUALISATION OF SCHOOL IN THE FRENCH AND SERBIAN LANGUAGES THROUGH THE PRISM OF INTERDISCIPLINARITY: A CROSS-LINGUISTIC AND CROSS-CULTURAL ANALYSIS

JOVANA MARČETA, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

Word associations represent an important resource for studying the linguistic picture of the world in linguoconceptological and cognitive linguistic research. Data obtained from associative experiments provide material for determining the organization of the mental lexicon, i.e., lexical memory. The aim of this research is to compare the conceptualisations of *school* in the French and Serbian languages through the associative connection between the stimulus word *school* ((Fr.) *école* / (Srp.) *škola*) and the associative responses given by French and Serbian students. The empirical material for the research has been excerpted from the associative dictionary of the French language *Dictionnaire Des Associations Évoquées Par Les Mots Pour Le Français 2010* (DAF-1) and the associative dictionary of the Serbian language *Asocijativni rečnik srpskoga jezika* (Piper, Dragićević, & Stefanović, 2005). The associative material has been analyzed by combining two methodological approaches: structural and conceptual. The structures of the two associative fields of the stimulus words (Fr.) *école* / (Srp.) *škola* have been reconstructed based on the frequency of associative responses given by the respondents. Additionally, the responses have been classified according to the concepts they denote, with reference to the presence of conceptual metaphors. The conceptual organization of associative responses provides insight into the universality and specifics in the perception of the concept of *school* in the French and Serbian linguacultural communities. The results of this research indicate the degree of dispersion of associative fields, as well as the type of semantic connections between associative responses and stimuli. The paper highlights the importance of an interdisciplinary approach to the analysis of the linguistic picture of the world in cross-linguistic and cross-cultural research, particularly in the fields of cognitive linguistics, psycholinguistics, linguaculturology, and ethnolinguistics. In addition, the results provide an insight into the attitudes toward the value and significance of this important institution and education in general, which is reflected in the naive picture of the world of French and Serbian students.

Keywords: *school*, word associations, conceptualisation, linguistic picture of the world, interdisciplinarity, Serbian language, French languag

Tamara Stanković[1]
ORCID: 0009-0004-5183-8492

811.163.41:78.067.26
811.111:78.067.26
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975614

KONCEPTUALIZACIJA ŽENE U REP PESMAMA NA SRPSKOM I ENGLESKOM: KOGNITIVNOLINGVISTIČKA ANALIZA

Rad se bavi kontrastivnom analizom pojmovnih metafora s ciljnim domenom ŽENA u pesmama rep izvođača na srpskom i engleskom jeziku. Osnovni cilj ovoga rada jeste utvrđivanje sličnosti i razlika u izvornim domenima dvaju jezika putem kojih se žena, kao apstrakcija, konceptualizuje. Teorijsko utemeljenje ovome radu pruža Teorija pojmovne metafore (Lakoff & Johnson 1980/2003). Korpus sačinjava ukupno 120 rep pesama odnosno po 60 pesama na srpskom i engleskom jeziku. Metodološki postupak podrazumeva utvrđivanje izvornih domena za svaki uočen jezički metaforički izraz, a zatim određivanje frekventnosti domena zastupljenih kod srpskih i američkih izvođača. Nakon toga, razmatra se podudarnost i/ili sličnost kao i različitost prisutnih domena u dvama jezicima. Rezultati istraživanja ukazuju da srpski i američki izvođači posežu za istim izvornim domenima poput PREDMETA, DROGE, SILE, MAGIJE i ŽIVOTINJA. Takođe, utvrđena su i značajna mimoilaženja u konceptualizaciji ŽENE.
Ključne reči: kognitivna lingvistika, pojmovna metafora, žena, izvorni domen, ciljni domen, engleski jezik, srpski jezik, rep muzika

1. Uvodna razmatranja

Predmet ovoga rada jeste metaforičko poimanje ŽENE u pesmama srpskih i američkih rep izvođača. Rep muzika pretežno je usmerena na teme slave, novca, droge, života na ulici, društvenoj margini i ivici zakona. Međutim, tema koja prožima mnoge stihove repa jeste tema žene – jedinke odnosno bića koje je u konstantnoj interakciji sa muškarcem. Kognitivnolingvističkom analizom rep stihova, zasnovanom na postulatima teorije pojmovne metafore (Lakoff & Johnson 1980/2003), možemo ostvariti uvide u obrasce konceptualizacije ŽENE tj. otkriti na koji se način razmišlja o ženi u sferi rep muzike. Drugim rečima, otkrivanjem pojmovnih metafora dolazimo do važnih spoznaja o jezičkoj slici sveta različitih lingvokulturalnih zajednica odnosno spoznaja o tome kako govornici jednog jezika interpretiraju svet koji ih okružuje (v. Bartmiński 2009). U ovome radu fokus će biti na izučavanju metafora o ženi zastupljenih u rep muzici dveju lingvokulturalnih zajednica.

[1] st.tamara98@gmail.com

Osnovni cilj ovog interdisciplinarnog rada jeste poređenje metaforičke konceptualizacije ŽENE u rep pesmama srpskih i američkih izvođača odnosno utvrđivanje sličnosti i razlika u izvornim domenima putem kojih se ŽENA, kao apstrakcija, konceptualizuje. Treba naglasiti da su u ovome istraživanju odabrani rep izvođači muškarci, te da zaključci proistekli iz ove analize mogu doprineti sagledavanju pojma žene samo kroz prizmu rep stihova muškaraca.

1.1. Teorijski okvir

Teorijsko utemeljenje ovome istraživanju pruža teorija pojmovne metafore čije su osnovne principe prvi put postavili i opisali Lejkof i Džonson (Lakoff & Johnson 1980/2003). Prema ovoj teoriji metafora je daleko više od retorskog ukrasa. Ona predstavlja način na koji ljudi poimaju svet oko sebe tj. metafora je mehanizam kognicije. Osnovna funkcija pojmovne metafore jeste da se jedan apstraktan, čulno nesaznatljiv ili neopipljiv pojam u našoj stvarnosti razume putem drugog, konkretnijeg pojmovnog domena s kojim dolazimo u neposredan kontakt.

Princip po kojem funkcioniše pojmovna metafora može se jednostavno prikazati pomoću formule POJMOVNI DOMEN A JE POJMOVNI DOMEN B, odnosno, terminološki, CILJNI DOMEN JESTE IZVORNI DOMEN (Kövecses 2010: 4). Neki od najčešćih ciljnih domena jesu EMOCIJE, RAZMIŠLJANJA, ŽIVOT, SMRT, LJUDSKI ODNOSI, VREME, dok su izvorni domeni obično LJUDSKO TELO, BILJKE, ŽIVOTINJE, ZGRADE, MAŠINE, SILE, IGRE i HRANA, između ostalih (Kövecses 2010: 18–26). Kao ilustrativan primer može poslužiti pojmovna metafora VREME JE NOVAC. Vreme, baš kao i novac, možemo da trošimo, sačuvamo, izdvojimo, protraćimo ili pak pametno uložimo (Lakoff & Johnson 1980/2003: 8–9).

1.2. Prethodna istraživanja

O konceptualizaciji žene govore brojni radovi sprovedeni na različitim jezicima te vrstama korpusa poput novinskih tekstova, žargona, poslovica i dr. (v. Ahmed 2018; Kövecses 2006; Đurin & Jovanović 2022; Marčeta 2023). Vredno bi bilo bliže predstaviti rodnu studiju Ivančević (2020) koja pruža uvid u različite metaforičke konceptualizacije ŽENE, ali i MUŠKARCA te njihovog ODNOSA. Ivančević (2020) ispituje konceptualizaciju pojmova MUŠKARAC i ŽENA, kao potkategorija pojma ČOVEK, u savremenom srpskom društvu u kojem vladaju patrijarhat i heteronormativ. Želeći da dokaže da su i muškarac i žena apstraktni pojmovi koji se moraju razumeti preko konkretnijih domena, autorka analizom novinskih tekstova zaključuje da se ŽENE često poimaju kao OBJEKAT, MAŠINA, IGRAČKA, ŽIVOTINJE I

HRANA. Slično, MUŠKARAC se konceptualizuje putem domena ŽIVOTINJA i MAŠINA, a ODNOS MUŠKARCA I ŽENE vidi se kroz domene BORBE i PRIRODNIH POJAVA odnosno SILA.

S druge strane, kada je u pitanju korpus tekstova pesama, korisno bi bilo ukazati na studije koje proučavaju reprezentaciju žene u srpskoj turbo-folk muzici, te poimanje ljubavi u turbo-folku kao VIŠE SILE u kojoj žena zauzima ulogu subjekta, a muškarac objekta ljubavi (v. Grujić 2013; Đurić & Ćirić 2014). Obe studije ističu tendenciju viđenja žene kao podređene dominantnom muškarcu čime se dodatno osnažuje njena ukalupljenost u heteronormativne okvire srpskog društva.

Kako je ovo istraživanje usmereno na poimanje žene u rep muzici, treba istaći da je rep muzika predmet raznih interdisciplinarnih istraživanja, ali istovremeno i jabuka razdora među ljubiteljima ovoga žanra i onih koji tematiku repa smatraju lošim uticajem. Kako Vilijams piše (Williams 2015: 1), rep je u najboljem slučaju služio kao inspiracija drugim muzičkim stilovima, političkim kampanjama i protestima, a u najgorem slučaju, rep je doprineo promociji i veličanju štetnih ideja i ponašanja u društvima poput homofobije, mizoginije i kriminalnih bandi. Jedna od kontroverznih tema jeste upravo predstava žene u stihovima repa i muzičkim spotovima. Kako Džefriz ističe (Jeffries 2011: 154), u srži sukoba između ženskog roda i repa jeste prikaz žena kao predmeta, tj. njihova objektivizacija i degradacija. Žene se predstavljaju kao predmet seksualnog užitka koji se po korišćenju odbacuje bez ikakve brige ili saosećanja. Upravo ovakva koncepcija koja promoviše mizoginiju i nasilje, primećuje Bredli (Bradley 2015: 181), ostvaruje sve veću vidljivost i komercijalni profit. Kako dalje piše, muškarci su u rep muzici prikazani kao agresivni i dominantni, dok su žene pokorne i ućutkane.

U rodnoj studiji Vajcera i Kubrina (Weitzer & Kubrin 2009), na korpusu od preko četiri stotine rep pesama, otkriveno je prisustvo elemenata mizoginije u više od jedne petine analiziranih tekstova. Naime, mizoginija se primećuje u pogrdnim nazivima za ženu, predstavljanju žene kao seksualnog predmeta, ali i opisu žena kao prostitutki, a muškaraca kao makroa. Slično, Sojdaš i Dirimeše (Soydaş & Dirimeşe 2024) u studiji o poziciji žena u rep muzici, analizom 10 najslušanijih rep pesama maja 2022. na platformi Jutjub, otkriva da su žene ponižene, obezvređene i inferiorne u odnosu na muškarce. Oni zaključuju da su žene neretko prikazane kao prevarantkinje, pohlepne za novcem, seksualno atraktivne, a njihova tela kao seksualni objekti. Žene su često percipirane i kao lek, ali i kao zamka za muškarce.

Najzad, vredi spomenuti i studiju u kojoj se traga za metaforama u pesmama američkog repera Kanja Vesta. Stefanović (2022) otkriva da se reper prikazuje kao superiorno biće kroz metafore poput UMETNIK JE UTICAJNA OSOBA, UMETNIK JE SPORTISTA/REPOVANJE JE SPORT, UMETNIK JE OSOBA S AUTORITETOM, UMETNIK JE NATPRIRODNO BIĆE. Iako ova studija ne traga

za konceptualizacijom ŽENE, ipak ukazuje na tendenciju prikazivanja muškarca kao uzvišenog i dominantnog bića.

2. Struktura i metodologija obrade korpusa

Korpus u ovome istraživanju čini ukupno 120 rep pesama odnosno po 60 numera na srpskom i engleskom jeziku. Odabrani srpski izvođači su Stefan Đurić Rasta, Relja Popović i Stefan Cvijović Cvija, a među američkim izvođačima nalaze se Eminem (Eminem), Fifti Sent (Fifty Cent) i Snup Dog (Snoop Dogg). U pitanju su reperi koji dugi niz godina beleže milionske preglede na platformi Jutjub i koji u svojim pesmama, pored drugih tema, govore o ženi. Godina objavljivanja numera nije uzimana kao kriterujum pri odabiru korpusne građe pošto istraživanje nema za cilj analizu konceptualizacije u različitim vremenskim periodima. Vredi napomenuti da su odabrane numere objavljivane u proteklih 30 godina odnosno od kasnih devedesetih godina prošlog veka do danas.

Stihovi svih pesama su najpre pažljivo iščitani, a zatim su izdvojeni oni u kojima je primetno prisustvo metaforičkog jezičkog izraza. Svi izrazi bili su analizirani i grupisani prema uočenim izvornim domenima odnosno prema ustanovljenim pojmovnim metaforama. Nakon toga, svi izvorni domeni su popisani prema broju primera odnosno prema njihovoj zastupljenosti u korpusu. Takođe, za svaki izvorni domen, kako u srpskom tako u američkom delu korpusa, izračunat je njegov procentualni udeo.

3. Analiza korpusa

U analizi predstavljeni su najpre izvorni domeni u rep pesmama na srpskom jeziku, a potom na engleskom jeziku. Izlaganje pojmovnih metafora odgovara padu frekventnosti izvornih domena u korpusu. Svaka pojmovna metafora praćena je reprezentativnim primerima. Domeni koji beleže udeo manji od 5% u korpusu nisu ilustrovani, ali su navedeni u završnim redovima odeljaka. Svi navedeni primeri označeni su inicijalima izvođača i rednim brojem pesme (videti priložen dodatak). Primeri na engleskom jeziku prevedeni su na srpski jezik. Reči koje upućuju na prisustvo određene pojmovne metafore obeležene su kurzivom.

Naposletku, data je kontrastivna analiza sličnosti i razlika u konceptualizaciji ŽENE u rep pesmama na srpskom i engleskom jeziku.

3.1. Konceptualizacija ŽENE u pesmama srpskih izvođača

Analizom tekstova 60 rep pesama na srpskom jeziku zabeleženo je prisustvo 96 metaforičkih jezičkih izraza i ukupno 18 izvornih domena pri konceptualizaciji ŽENE.

Najfrekventniji izvorni domen jeste PREDMET/OBJEKAT sa 17 primera. Najčešće se žena poima kao VREDAN, ATRAKTIVAN ili OPASAN PREDMET koji imponuje muškarcu. To je obično novac, nakit ili pak bomba i oružje. Slede neki od primera:

1) Hteli bi da te *ukradu* ko da si novac u banci (SĐ3)
2) Ma ti si *dijamant*, pravi *brilijant* (SĐ19)
3) Ona mi je *bomba* kao katakomba (SĐ4)
4) Nismo mi ti što su bez mana / Al' mi dobro *stojiš* kao tebi Dior (RP6)
5) A u *sefu* čuvam malu (RP15)
6) A ona zna da mnogo *košta*, vodi mutna posla / Jača od kartela, gora nego Koza nostra (SC14)
7) Kada pustila bi da te *ukradem* / Znam da bilo bi nam ulala (SC8)
8) Kad je pipnu ona *puca* ratata / *Obara sa nogu* kao da je *kalašnjikov* (SC14)

Drugi izvorni domen po brojnosti jeste VATRA sa 13 leksikalizovanih metafora. Ovakvo poimanje ukazuje, s jedne strane, na percipiranje žene kao potencijalne opasnosti. S druge strane, uočava se i konkretnija konceptualizacija SEKSUALNO UZBUĐENA/UZBUDLJIVA ŽENA JE VATRA koja naglašava žensku seksualnost ili seksualno uzbuđenje koje izaziva kod muškarca.

9) Igram se tobom ko da igram se *vatrom* (SĐ8)
10) U tebi puno *žara* (SĐ13)
11) A ona igra ko da popila je mnogo / I cela *gori* daj da *polijem* je vodom (SĐ5)
12) Prođe kô nevreme, uđe, sve *zapali* (RP3)
13) Ja na svojoj koži od nje trpim *plikove* (SC18)
14) *Pali*, *pali*, samo me *upali* / Do kraja pusti da *izgorimo* (SC11)

Naredna metafora jeste ŽENA JE PRIRODNA POJAVA/SILA sa 12 metaforičkih izraza. Izvorni domen SILE u zabeleženim primerima odnosi se na mehaničke i gravitacione sile. Posebno se ističe njihovo destruktivno dejstvo radi prikaza uticaja koji žena ima na muškarca. Muškarac je u tom slučaju najčešće objekat koji trpi uticaj sile od strane žene. Takođe, žena se konceptualizuje i kao prirodna pojava tj. kao grom ili grmljavina. Slede ilustrativni primeri:

15) Ti nekog drugog *odvuci do dna* (SĐ2)
16) *Lomiš* svakim svojim pokretom / Svojim pogledom *rušiš* ljude na pod (SĐ5)
17) *Diže* me u nebo ko raketa astronauta (RP7)
18) Volim kad me *razbije* / U pola noći, a da nije me ni takla (RP6)
19) Pa pretvori me u *prah*, znači, celog me *zdrobi* (RP11)
20) Tu gde je ona hodala / *Ljulja se tlo* pod nogama (RP18)

21) Ti dobra kao Range Velar, pa pustiš ovu stvar / Pa gradom *grmiš* ko *grom*, *grom* (SC16)

Sledi metafora ŽENA JE DROGA sa 11 primera u stihovima srpskih repera. Pri ovoj konceptualizaciji najčešće dolazi do prenošenja adiktivnog efekta koji droga ima s izvornog domena DROGE na ciljni domen ŽENE. Time se ističe zavisnost muškarca prema ženi.

22) Polako sam se *navuko* očigledno na tebe / A znao da ti bez mene ne možeš ni dan (SĐ20)

23) Daj mi malo sebe, barem *pola grama* (RP13)

24) Druge imao al ne *rade* me nimalo (RP19)

25) Lepa do bola, *uradila* me odma (RP20)

26) Mala je *kokain*, pogledi ka njoj idu kô rafali (SC7)

Metafora ŽENA JE MAGIJA primećena je u 7 primera, a neretko sa preplitanjem s izvornim domenom DROGE (primeri 29 i 30). U izvornom domenu MAGIJE dolazi do iskorišćavanja hipnotičkog dejstva i prokletstva kao magičnih elemenata. Ovu metaforu ilustruju primeri 27–31:

27) To mala tebi leži jer ti me samo *hipnotišeš* (SĐ8)

28) Samo jedan tvoj pokret, dosta je da ostanem *proklet* (RP17)

29) Mala zla barbika me je uradila kô *balkanska magija* (RP14**)**

30) Ona me uradi lako, *crna mađija* (RP14)

31) Razum gubim dok gleda me / *Magiju* pravi, pravi kukovima (SC2)

Izvorni domen ŽIVOTINJE zabeležen je u 7 leksikalizovanih metafora. Zanimljivo je primetiti da se u metafori ŽENA JE ŽIVOTINJA žena posmatra i kao plen, ali i kao zver (primeri 34 i 36). Stoga, u ciljnom domenu dolazi do isticanja različitih aspekata u zavisnosti od toga kako se žena percipira – kao slabije biće ili pak kao biće grube, bestijalne prirode. Ukoliko je žena posmatrana kao plen, možemo zaključiti da je prisutna i metafora MUŠKARAC JE LOVAC.

32) Bio sam dete, prva *riba* i ja / Šetamo krajem, svi me znaju, mašem i ja njima (SĐ1)

33) Pogledom *bode* ko *rogovima*, tamanim te poklonima (SĐ9)

34) Ma nekada davno bih *krenô* na tebe kao da sam *lav* (SĐ10)

35) Tika-tak, *zmija* na štiklama (RP6)

36) Ti si *zver* što ljubila bi, pa ubila (RP4)

Šest metaforičkih jezičkih izraza signaliziralo je metaforu ŽENA JE UBICA/IZVOR SMRTI. Kod ciljnog domena se najčešće ističe ženina lepota ili privlačnost tela koja ima smrtonosan efekat. Slede neki od primera:

37) Kako *ubijaš* i mrdaš lagano (SĐ8)

38) Srce *ubija pogledom* ko Meduza, ko Meduza (RP8)

39) Gledam oči, gledam nokte, to je *smrtonosan koktel* (RP17)

40) *Ubila si me* bez dana kazne / Posle tebe u komade razne (SC20)

Na kraju, primećeno je čak 11 izvornih domena s udelom manjim od 5%. Njihova brojnost, uprkos nevelikom broju samih leksikalizovanih metafora, ukazuje na širok raspon izvorišta pri konceptualizaciji ŽENE. Domen IGRA/IGRAČKA beleži 4 primera. Njega slede domeni MAŠINA i SVETLOST, svaki sa 3 primera. Ostali izvorni domeni uočeni su u jednom ili dvama primerima, a oni su ALKOHOL, IZVOR ŽIVOTA, SVOJINA/POSED, LEK, VODA, BOL/BOLEST, HRANA i GRAĐEVINA.

3.2. Konceptualizacija ŽENE u pesmama američkih izvođača

U stihovima 60 pesama američkih rep izvođača primećena su ukupno 82 metaforička jezička izraza koja su signalizirala prisustvo 18 različitih izvornih domena pri konceptualizaciji ŽENE.

Izvorni domen koji je zabeležio najveći broj leksikalizovanih metafora jeste domen PREDMET/OBJEKAT. U ukupno 13 primera ŽENA je konceptualizovana kao PREDMET koji je često VREDAN ili ATRAKTIVAN. Često je u pitanju predmet koji se može razbiti, ukrasti ili se pak radi o odeći koja se može posebno skrojiti ili prikazati:

41) I might hit the club find a chick that's *tailor-made* for me (E14)
(Možda ću do kluba da nađem devojku *skrojenu po mojoj meri*)

42) Now *fling* that bitch *from your fingertips* / Hope it *lands* on another rap singer's lips who can't think of shit anything of wit (E1)
(*Otresi* tu kučku *s vrha prsta* / Možda *sleti* na usne drugog repera koji ne može da smisli ništa, ništa pametno)

43) Boy my hoes are *clean*, just like my guns / And I *keep* them *in a safe place*, just like my funds (FS15)
(Brate moje kurve su *čiste*, baš kao moji pištolji / *Čuvam* ih *na sigurnom mestu*, baš kao moju lovu)

44) Give me a chance, and I'mma *break you down* to the very *last compound* (SD8)
(Daj mi šansu i *razbiću te* do *poslednjeg delića*)

45) I met this *thang* named Juanika (SD4)
(Upoznao sam onu *stvar* po imenu Huanika)

46) I pop a bottle of Mo / About to *model a h*o (SD2)
(Otvaram bocu Moeta / Spremam se da *prikažem* kurvu)

47) If she with a nigga *I'mma steal her* / A crook'll have her (SD17)

(Ako je sa ortakom *ukrašću je* / Lopov će je oteti)

Drugi izvorni domen sa takođe 13 primera jeste domen ŽIVOTINJA. Naredni primeri pokazuju da se o ženi razmišlja kao o životinji koju treba ukrotiti ili kao o životinji koja je podređena ili manje vredna od muškarca:

48) I had a friend kill himself over *bitch* who didn't want him (E16)

(Imao sam druga koji se ubio zbog *kučke* koja ga nije htela)

49) Then we gon' end up spending the night / And I'm *skinning your hide* like an Indian tribe (E5)

(A onda ćemo provesti zajedno noć / I *odraću ti kožu* kao indijansko pleme)

50) In the telly on all fours I'm *ridin' that horse* / Screaming woo ha till my voice is lost (FS7)

(U hotelskoj sobi na sve četiri *jašem tog konja* / vičem điha-điha dok ne ostanem bez glasa)

51) And I can't *tame* her and I can't blame her / That's why I had to name her the top Dogg gamer (SD12)

(I ne mogu da je *ukrotim* i ne mogu je kriviti / Zato sam je morao nazvati najboljim Dogovim igračem)

52) She was just like a *doggie* all on my bone (SD5)

(Bila je kao *kuče* na mojoj koski)

53) Shame on you, and now I understand why my mamma used to tell me that / Ain't that true, you can't make a queen out a motherfuckin' *hood rat* (SD19)

(Sram te bilo, sad razumem zašto mi je majka to govorila / Zar nije istina, ne možeš od jebenog *pacova* iz kraja napraviti kraljicu)

Žena je konceptualizovana i kao DROGA u 11 primera. Kroz metaforičke jezičke izraze uočava se da se u ženi uživa kao u drogi. Njen kvalitet, odnosno lepota ili poreklo, vidi se kao kvalitet droge koja je čista, nemešana sa drugim supstancama. Žena percipirana kao droga deli se sa drugim muškarcima kao što se deli džoint. Takođe, žena, kao i droga, izaziva zavisnost. Sledi nekoliko primera:

54) *High off* her love, drunk from her hate (E10)

(*Naduvan* od njene ljubavi, pijan od njene mržnje)

55) I can only *take so much of you* all at one time / Because too much of you's just *too much to swallow* sometimes / Gotta take you *in doses* (E11)

(Mogu da *podnesem* samo toliko tebe odjednom / Jer previše tebe je ponekad previše da se *proguta* / Moram te *uzimati u dozama*)

56) You're my *fix* on the days when I'm broken (E11)
(Ti si moj *fiks* onda kad sam slomljen)

57) Lil Mexican chica, I want you to meet her, people can give it to you *pure*, 100% *uncut* (FS11)
(Mala Meksikanka, hoću da je upoznaš, možeš je dobiti *čistu*, 100% *nemešanu*)

58) You got me feelin' like you just *rolled up for me* / You're like *smoke* and you got me *high* (FS16)
(Osećam kao da si se *srolala* za mene / Ti si kao *dim* i *naduvan* sam od tebe)

59) *Pass you around*, and let my niggas *take a hit* / I used to break you down just to *roll you up* (SD9)
(*Dodavao* sam te i davao ortacima da *povuku dim* / Razbijao sam te samo da bih mogao da *srolam*)

Sledeća metafora prema frekventnosti jeste ŽENA JE IZVOR ŽIVOTA. Naime, ova metafora se često pojavljuje u vidu konkretnijih konceptualizacija poput ODSUSTVO ŽENE JE BOL (primeri 62 i 63), ODSUSTVO ŽENE JE SMANJENA SPOSOBNOST DISANJA (primer 64), kao i ODSUSTVO ŽENE JE UBISTVO/ODSUSTVO ŽIVOTA (primer 65). Slede neki od ukupno 10 zabeleženih primera:

60) And right before I'm about to drown, she *resuscitates* me (E10)
(I taman kad se davim, ona me *oživljava*)

61) But you're essential to me / You're the *air I breathe* / I believe *if you* ever *leave* me / I'd probably have *no reason to be* (E6)
(Ti si mi esencijalna / Ti si *vazduh koji dišem* / Verujem da ako me ikad *ostaviš* / Verovatno *neću imati razloga da postojim*)

62) *My body aches* when I ain't with you, I have *zero strength* (E15)
(*Telo me boli* kad nisam s tobom, *nemam nimalo snage*)

63) When you're not at my side I *shake in convulsions* (E11)
(Kad nisi pored mene *tresem se od konvulzija*)

64) You used to say that I'd never be nothing without you / And I believe I'm *shot in the lungs*, I *gasp*, I *can't breathe* (E17)
(Nekad si govorila da nikad ništa neću biti bez tebe / I verujem da sam *upucan u pluća, gušim se, ne mogu da dišem*)

65) You walked out, I almost *died* / It was almost a *homicide* that you caused 'cause I was so *traumatized* (E17)

(Izašla si, zamalo sam *umro* / Izazvala si skoro *ubistvo* jer sam bio tako *istraumiran*)

ŽENA se u 7 primera konceptualizuje i kao MAGIJA odnosno MAGIJSKO BIĆE. Najčešće je u pitanju veštica koja baca čini i hipnotiše muškarca.

66) It's lust, it's torturous / You must be *a sorceress* (E15)
(To je požuda, mučenje / Mora da si *veštica*)

67) Don't ask me why I have no love for these motherfuckin' hoes / *Bloodsuckin' succubuses*, what the fuck is up with this? (E15)
(Ne pitaj zašto nemam ljubavi prema ovim jebenim kurvama / *Sukube koje piju krv,* šta se sa ovim dešava?)

68) When you get me aroused, you *put a spell on me* (FS13)
(Kad me uzbudiš, ti me *začaraš*)

69) Your lips, your thighs, got me *hypnotized* (FS17)
(Tvoje usne, tvoje butine, *hipnotišu me*)

Naredna dva domena beleže po pet primera. U pitanju su izvorni domeni PRIRODNE POJAVE/SILE (primeri 70–71) i izvorni domen HRANE (primeri 72–73).

70) You're a *supernova* and I'm a space-bound rocket ship (E15)
(Ti si *supernova* a ja sam svemirska raketa)

71) One minute, she'll *build* me *up* / The next, she'll *push* me *'round* / She *lifts* me *up*, then *puts* me *down* (E4)
(Jednog minuta me *sagradi* / Narednog me *odgurne* / *Podiže* me pa me *spušta*)

72) Let's take a walk on the wild side and chat 'til your body language is saying / Boy come get this *cake* (FS14)
(Hajde da rizikujemo i ćaskamo dok tvoj govor tela ne kaže / Dečko uzmi ovaj *kolač*)

73) I'm too swift on my toes to get caught up with you hoes / But see, it ain't no fun if my homies can't *get a taste of it* (SD1)
(Previše sam brz da bih se upetljao s vama kurvama / Ali vidite, nije zanimljivo ako moji ortaci ne mogu da vas *okuse*)

Ostali izvorni domeni kojima se konceptualizuje žena u američkim rep pesmama nemaju udeo veći od 5% te neće biti posebno ilustrovani. U pitanju su domeni MAŠINA (4 primera), LEK, VATRA, IGRAČKA, ENTITET/MATERIJA (po 2 primera). Sa jednom leksikalizovanom metaforom uočeni su domeni SVETLOST, BOLEST, SPORT, BILJKA, SVOJINA/POSED, SUBJEKAT.

3.3. Srpsko-engleska kontrastivna analiza

Na početku ovoga kontrastivnog pregleda treba istaći da je u celokupnom korpusu zabeleženo prisustvo 178 jezičkih metaforičkih izraza. Od toga, 96 izraza pronađeno je u srpskim rep pesmama, a 82 u američkim. Takođe, i u srpskom i u američkom repu uočeno je po 18 različitih pojmovnih metafora pri konceptualizaciji ŽENE. Nadalje, po sedam izvornih domena na oba jezika zabeležilo je značajan udeo u korpusu, odnosno udeo veći od 5%. Ostali izvorni domeni, iako nisu propraćeni velikim brojem jezičkih metafora, ukazuju na raznovrsnost koja je prisutna prilikom poimanja ŽENE u rep pesmama.

Radi preglednijeg kontrastiranja konceptualizacije ŽENE u srpskom i američkom repu, ponudićemo uporedni tabelarni prikaz izvornih domena u dvama jezicima čiji je udeo u korpusu veći od 5%, pri čemu će lista pratiti pad frekventnosti (Tabela 1). Pored svakog izvornog domena u zagradi biće dat procentualni udeo u srpskom odnosno američkom delu korpusa. Udeo u korpusu dobijen je primenom matematičke formule u kojoj se broj jezičkih realizacija određene metafore podeli s ukupnim brojem primera na datom jeziku i pomnoži sa 100. Procentualni udeli zaokruženi su na jednu decimalu.

Tabela 1: Prikaz najfrekventnijih metaforičkih konceptualizacija ŽENE u srpskom i američkom repu

Metaforička konceptualizacija ŽENE u srpskom repu: ŽENA JE …	Metaforička konceptualizacija ŽENE u američkom repu: ŽENA JE …
1. PREDMET (17,7%)	1. PREDMET (15,8%)
2. VATRA (13,5%)	2. ŽIVOTINJA (15,8%)
3. SILA (12,5%)	3. DROGA (13,4%)
4. DROGA (11,5%)	4. IZVOR ŽIVOTA (12,2%)
5. MAGIJA (7,3%)	5. MAGIJA (8,5%)
6. ŽIVOTINJA (7,3%)	6. SILA (6,1%)
7. UBICA / IZVOR SMRTI (6,3%)	7. HRANA (6,1%)

Kako se u Tabeli 1 jasno uočava, ubedljivo najveći broj primera u oba jezika beleži metafora ŽENA JE PREDMET. Ovakva konceptualizacija najčešće je podrazumevala viđenje žene kao vrednog ili primamljivog objekta koji se mora čuvati, koji se može ukrasti ili pak s ponosom prikazati. Izvorni domeni DROGE takođe beleži veliki udeo u korpusu u oba jezika. U tekstovima srpskih i američkih repera žena se smatra drogom koja izaziva zavisnosti i koju treba uzimati pomalo, u dozama. Nadalje, izvorni domen ŽIVOTINJE pokazao se visoko zastupljenim u oba jezika, i to s velikim rasponom pri izboru konkretnih životinja. O ženi se mislilo kao o psu (kučki), ribi, konju, ptici, pacovu, između ostalih primera. Takođe, žena je u oba jezika

posmatrana kao divlja životinja koju treba uloviti ili ukrotiti. Još jedna podudarnost u domenima tiče se poimanja žene kao PRIRODNE POJAVE/SILE i MAGIJE. Žena se u oba jezika percipira kao mehanička sila koja ruši, razbija i pomera muškarca, ali i kao magija koja ga hipnotiše i drži pod kontrolom.

Kao značajan zaključak u ovoj studiji možemo istaći da se žena u srpskom i američkom repu u velikoj meri konceptualizuje putem istih izvornih domena: PREDMETA, DROGE, ŽIVOTINJA, MAGIJE i SILE. Drugim rečima, na oba jezika primećene su iste tendencije pri metaforičkom poimanju ŽENE.

Takođe, vredi istaći da se podudarnosti u izvornim domenima uočavaju čak i kada oni beleže udeo manji od 5%. I u srpskom i u engleskom jeziku zabeleženo je prisustvo sledećih domena: IGRAČKA, SVETLOST, SVOJINA/POSED, LEK, BOL/BOLEST, MAŠINA.

Međutim, analizom korpusa ustanovljene su i značajne razlike u odabiru izvornih domena, kao i brojnosti primera koji ih prate. Prva razlika u konceptualizaciji ŽENE u vezi je s izvornim domenom VATRE koji se u srpskim rep pesmama nalazi na drugom mestu prema brojnosti sa 13 primera. S druge strane, u pesmama na engleskom jeziku ovaj domen primećen je u svega dva primera. U pojmovoj metafori ŽENA JE VATRA na srpskom jeziku najviše se ističe sposobnost žene da zapali tj. uzbudi muškarca, dok se u primerima na engleskom jeziku akcenat stavlja na posledicu koju žena ima po muškarca – on je spaljen tj. povređen. Slično, kada je u pitanju domen HRANE, možemo primetiti da je u američkim rep pesmama ovaj izvorni domen imao udeo veći od 5%, dok u srpskom repu nije zabeležio značajniji broj primera.

Druga značajna razlika tiče se dvaju suprotstavljenih izvornih domena u rep pesmama na srpskom i engleskom jeziku s udelom većim od 5%. Naime, na srpskom jeziku ŽENA se konceptualizuje kao UBICA/IZVOR SMRTI, dok se na engleskom ona konceptualizije na sasvim suprotan način – kao IZVOR ŽIVOTA. Treba napomenuti da se u srpskim rep pesmama zabeležilo prisustvo domena IZVOR ŽIVOTA u svega dva primera. Ovakvo mimoilaženje bilo bi interesantno podrobnije ispitati na većem korpusu radi mogućnosti izvođenja generalizacija u vezi s konceptualizacijom ŽENE na relaciji ŽIVOT–SMRT.

Ovu kontrastivnu analizu možemo zaključiti tvrdnjom da se u srpskom i američkom repu žena konceptualizuje kroz niz istih izvornih domena. Takođe, ustanovljena su i mimoilaženja koja bi bilo značajno ispitati u nekoj od narednih studija.

4. Zaključna razmatranja

U ovome radu izučavala se metaforička konceptualizacija ŽENE kao apstrakcije u kontekstu srpskih i američkih rep pesama. Analizom je bilo obuhvaćeno ukupno 120 rep pesama

u izvedbi triju srpskih i triju američkih repera. Ustanovljeno je da se u oba jezika, u velikoj meri, žena konceptualizuje kroz izvorne domene PREDMETA, ŽIVOTINJA, DROGE, SILE i MAGIJE. Ovakav rezultat u saglasju je sa ranije predstavljenim istraživanjima u kojima je utvrđeno poimanje žene kao ŽIVOTINJE, SILE i PREDMETA. Kao opšti zaključak može se istaći da se ŽENA u rep muzici konceptualizuje putem značajnog broja istih izvornih domena. Takođe, može se zaključiti i da se pri konceptualizaciji ŽENE u oba jezika poseže za raznovrsnim izvornim domenima. Oni svojim prisustvom, uprkos malom broju jezičkih realizacija, ukazuju na širok spektar mogućih izvorišta pri poimanju ŽENE.

Na kraju, trebalo bi podsetiti da se ova studija zasnivala na tekstovima muških rep izvođača. S tim u vezi, bilo bi interesantno sprovesti sličnu studiju na korpusu pesama srpskih i američkih ženskih rep izvođača i njihove konceptualizacije MUŠKARACA.

Iako smešteni u okvir kognitivne lingvistike, rezultati ovoga istraživanja mogli bi poslužiti kao osnov ili inspiracija za buduće rodne ili sociološke studije. Predlog bi bio postaviti ove spoznaje u širi, društveni kontekst i ispitati šta je dovelo do ovakve konceptualizacije ŽENE u srpskom i američkom društvu.

Literatura

Ahmed, U. (2018). Metaphor in the construction of gender in media discourse: analysis of metaphors used to describe women in Nigerian newspapers. *International Journal of Gender and Women's Studies*, *6*(1), 88–99.

Bartmiński, J. (2009). *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. (J. Zinaken, ed.). London/Oakville: Equinox Publishing.

Bradley, R. N. (2015). Barbz and kings: explorations of gender and sexuality in hip-hop. In: *The Cambridge companion to hip-hop* (J. A. Williams, ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 181–191.

Đurić, Lj., i Ćirić, M. (2014). Metaforička i metonimijska konceptualizacija *ljubavi* u tekstovima turbofolk pesama ženskih izvođača. U: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru IV/1* (S. Gudurić i M. Stefanović, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 55–67.

Đurin, T., & Jovanović, I. (2022). Geese, Planks and Sluts: Semantic Derogation of Women in French and Serbian Slang. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, *52*(1), 77–94.

Grujić, M. (2013). Turbo-folk u Srbiji i reprezentacija žena: prividna transgresivnost jedne muzičke produkcije. *Balkania*, *4*, 196–236

Ivančević, T. (2020). Kako govorimo i mislimo o rodu: konceptualne metafore u srpskom jeziku. *Genero*, *24*, 113–142.

Jeffries, M. P. (2011). *Thug life: Race, gender, and the meaning of hip-hop*. Chicago, London: University of Chicago Press.

Kövecses, Z. (2006). Metaphor and ideology in slang: the case of woman and man. *Revue d'Études Françaises*, *11*, 151–166.

Kövecses, Z. (2010). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980/2003). *Metaphors We Live by*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

Marčeta, J. (2023). Konceptualizacija *žene* u francuskim, italijanskim i srpskim poslovicama. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, *66*(2), 89−102.

Soydaş, E., & Dirimeşe, E. (2024). The position of women in rap music in the context of gender. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, *17*(46), 853–876.

Stefanović, P. (2022). *A Critical Metaphor Analysis of Rap Lyrics: The Case of Kanye West*. Masterski rad; neobjavljen. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Weitzer, R., & Kubrin, C. E. (2009). Misogyny in rap music: A content analysis of prevalence and meanings. *Men and masculinities*, *12*(1), 3–29.

Williams, J. A. (2015). Introduction: the interdisciplinary world of hip-hop studies. In: *The Cambridge companion to hip-hop* (J. A. Williams, ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1–8.

CONCEPTUALIZATION OF WOMAN IN RAP SONGS IN SERBIAN AND ENGLISH: A COGNITIVE LINGUISTIC ANALYSIS

TAMARA STANKOVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

This paper explores how WOMAN, as an ultimately abstract notion, is conceptualized in Serbian and American rap music. Set in the framework of Conceptual Metaphor Theory (Lakoff & Johnson 1980/2003), which posits that metaphor is not merely a rhetorical device, but a cognitive mechanism for understanding abstract ideas, this research aimed to uncover and contrast the source domains present in Serbian and American rap lyrics. The primary goal was to determine whether similar tendencies or significant differences exist in the conceptualization of WOMAN between the two languages. The corpus consisted of 60 songs performed by 3 Serbian rappers and 60 songs performed by 3 American rappers. The findings indicate that the source domains of OBJECT, ANIMAL, DRUGS, FORCE, and MAGIC appeared frequently in both languages, each accounting for more than 5% of the corpus. A significant overlap was also noticed in the domains with an individual share of less than 5%. As for the significant differences, the domain of FIRE ranked second in frequency in Serbian, while the domain of FOOD was relatively common only in English. Furthermore, an opposing pair of domains, SOURCE OF DEATH and SOURCE OF LIFE, was identified in Serbian and American songs, respectively. The paper concludes with perspectives for further research on this topic.

Keywords: cognitive linguistics, conceptual metaphor, woman, source domain, target domain, English, Serbian, rap music

Dodatak – spisak pesama

Stefan Đurić Rasta (SĐ)

1. 1312
2. Adio amore
3. AMGVSQ7AUDI
4. Benga po snijegu
5. Bezobrazna
6. Crni mercedes
7. Crypto diva
8. Gorim
9. Habibi
10. Iz daleka
11. Kavasaki
12. Kišobran
13. Kondom
14. Mala
15. Noći nemirne
16. Pucam pucam
17. Rulet
18. Seks i grad
19. Tako dobro
20. Vrati me u geto

Relja Popović (RP)

1. 12x januar
2. Beograd još živi
3. Fatalna
4. Kraj je
5. Ma bolje sam
6. Manije
7. Maria
8. Meduza
9. Oguccio sam je
10. Ola ola
11. OMB
12. Pati, pati
13. Princeza na belom
14. Ribe zločeste
15. Slavija
16. Sve si znala
17. Takvi kao ja

18. Turira
19. Za tobom lud
20. Zovite doktore

Stefan Cvijić Cvija (SC)

1. 100 ljubavi
2. Abu Dabi
3. Bahami
4. Bella
5. Bogu hvala
6. Gori, gori
7. Haljina
8. Huligani
9. Jače od vina
10. Javi se bejbe
11. Lake žene
12. Moja želja si ti
13. Nisam mogao da ćutim
14. Novčanice
15. Ona bi to
16. Poziv
17. Promaja
18. Rulet
19. Tajne
20. Ubila si me

Eminem (E)

1. Baby
2. Bad guy
3. Bad husband
4. Black magic
5. Chloraseptic
6. Crazy in love
7. Farewell
8. Heat
9. Jealousy Woes II
10. Love the way you lie
11. Never love again
12. Puke
13. Seduction
14. So much better
15. Space bound

16. Stan
17. Stronger than I was
18. Superman
19. Tragic endings
20. You gon' learn

Fifti Sent (FS)

1. All his love
2. AYO technology
3. Baby by me
4. Be my bitch
5. Could've been you
6. Disco inferno
7. Just a touch
8. Like my style
9. London girl
10. No Romeo no Juliet
11. OJ
12. P.I.M.P.
13. Peep show
14. Planet 50
15. Power of the dollar
16. Smoke
17. The world
18. They burn me
19. Things we do
20. Touch me

Snup Dog (SD)

1. Ain't no fun
2. Bring it on
3. Daddy
4. Don't tell
5. Freaky tales
6. Get my money
7. Get this dick
8. Groupie
9. I miss that bitch
10. In love with a thug

11. Let’s go study
12. Me & My Doggz
13. SD is out
14. Sexual eruption
15. So many pros
16. Two or more
17. Upside down
18. Verbalize
19. Wasn’t your fault
20. Why did you leave me

Nataša Jovović[1]
ORCID: 0009-0003-5857-3936
305(497.16)
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975835

INTERDISCIPLINARNE RODNE STUDIJE U CRNOJ GORI: ISTORIJAT I SADAŠNJE STANJE

Put od rađanja ideje o rodnim institucionalizovanim studijama do njihovog formiranja obuhvata više od dvije decenije djelatnosti na polju osnaživanja građana i građanki i osvješćivanja njihove uloge i statusa u društvenoj zbilji Crne Gore. Djelatnošću brojnih nevladinih organizacija, kojima je put otvorila ANIMA, a potom i Kancelarija/Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, uz snažan doprinos akademske zajednice, uz podršku regiona tako i Univerziteta u Crnoj Gori, snažno se utemeljila potreba za formiranjem studija koje bi imale za cilj da budućoj intelektualnoj eliti, studentima i studentinjama, omoguće sticanje multidisciplinarnih znanja, sa naglaskom na rod i rodnu ravnopravnost. Stoga je i cij našeg rada da se kroz teorijski osvrt, bez pretenzija na sveobuhvatnost, prikažu osnovne idejne smjernice koje su utemeljile put razvoju rodnih studija u Crnoj Gori.
Ključne reči: rodna ravnopravnost, rodno obilježen jezik, rodne studije

1. Uvod

U ovom radu prikazujemo početke konstituisanja ideje o rodnim i ženskim studijama u Crnoj Gori u sferi interdisciplinarnosti koju ova akademska oblast podrazumijeva, budući da se u osnovi bavi proučavanjem roda, ženskih iskustava, kao i pitanja povezanih sa polom, identitetom i društvenom nejednakošću. Studije podrazumijevaju međusobnu saradnju istraživača iz različitih oblasti društvenog djelovanja pa povezuju sociologiju, filozofiju, istoriju, književnost, lingvistiku, pravo, političke nauke, kulturološke studije i psihologiju, sve u cilju sveobuhvatnije analize roda i njegove uloge u društvenom, političkom, kulturnom, naučnom i obrazovnom kontekstu.

Ovaj osvrt nužno prati fokus rodno osjetljivog jezika, koji je kao opipljiva, realna semantička kategorija prisutna u ključnim aspektima interdisciplinarnih rodnih i ženskih studija: u odnosu rod i pol; u tematici ženskih studija: uloge žene kroz istoriju i kulturu, u sferi interdisciplinarnosti koja koristi pristupe i metodologije iz različitih akademskih disciplina kako bi se rodne teme obradile iz više pristupa; kroz analizu moći i nejednakosti, u težnji da se ispita rodna nejednakost u vezi sa drugim oblicima društvene nejednakosti (klasa, rasa, etnicitet, seksualna orijentacija), a ispoljava se u okviru aktivizma i društvenih promjena kao posebnog

[1] natasaj@ucg.ac.me

angažmana u studijama roda, pogotovo feminizama, sve u cilju podizanja svijesti o rodnim pitanjima.

2. Metodološki okvir rada

Budući da tema rada obuhvata pregled, opis i analizu podataka o temi rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, uključujući interpretaciju i analizu dostupnih zakona uglavnom se oslanjamo na kvalitativne metode istraživanja. Analiza sadržaja, pravna i diskurzivna analiza (Michelle 2007; Lombardo et al. 2010; Čičkarević 2018) omogućavaju sagledavanje koncepta rodne ravnopravnosti u pogledu definisanja, interpretacije u različitim pravnim i društvenim dokumentima uz poređenje različitih zakona, politika i društvenih pristupa u drugim zemljama. Diskurzivna analiza kroz tumačenje jezika, retorike i diskursa o ovoj temi pokazuje se kao vrlo korisna za razumijevanje načina na koji se o rodnoj ravnopravnosti govori u zakonima i javnim politikama.

3. Osvrt na *Zakon o rodnoj ravnopravnosti* u Crnoj Gori

Prvi *Zakon o rodnoj ravnopravnosti* u Crnoj Gori[2] donijet je 2007. godine i njime se uređuje način obezbjeđivanja i ostvarivanja prava po osnovu rodne ravnopravnosti, u skladu sa međunarodnim aktima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, kao i mjere za eliminisanje diskriminacije po osnovu pola i stvaranja jednakih mogućnosti za učešće žena i muškaraca u svim oblastima društvenog života (I Osnovne odredbe, Član 1). U ovom *Zakonu* se, između ostalog pod diskriminacijom podrazumijeva i korišćenje riječi u muškom rodu kao generički neutralne forme za muški i ženski rod (Opšte odredbe, Član 4).

Ovaj *Zakon* je donijet godinu dana nakon proglašenja nezavisnosti Crne Gore, nekoliko mjeseci nakon parafiranja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju EU i neposredno prije usvajanja *Ustava* nezavisne Crne Gore. Ustavni osnov za donošenje *Zakona o rodnoj ravnopravnosti* je bio sadržan u članu 12 (tačke 3 i 4) i članu 15 tada važećeg *Ustava Republike Crne Gore*, kojima je bilo propisano da se zakonom, u skladu sa *Ustavom*, uređuju način ostvarivanja sloboda i prava ako je to neophodno za njihovo ostvarivanje i druga pitanja od interesa za Republiku i da su građani/ke slobodni/e i jednaki/e, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo i da su svi/e pred zakonom jednaki/e.

Donošenjem novog *Ustava Crne Gore*[3] (22. oktobra 2007) dat je jači osnov za uvođenje

[2] *Zakon o rodnoj ravnopravnosti*: https://www.ombudsman.co.me/docs/1612165858_zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.pdf [20. decembar 2024.]
[3] *Ustav Crne Gore* iz 2007. godine: https://api.skupstina.me/media/files/1605826428-ustav-crne-gore.pdf

i uređivanje rodne ravnopravnosti, kao i mehanizama za postizanje rodne ravnopravnosti. *Ustavom* je utvrđeno da država jemči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih mogućnosti (Član 18). Otuda i ustavno načelo zabrane svake neposredne ili posredne diskriminacije po bilo kojem osnovu. Pri tome, neće se smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštitu lica koja su po bilo kojem osnovu u nejednakom položaju. Posebne mjere se mogu primjenjivati samo dok se ne ostvare ciljevi zbog kojih su preduzete (Član 8).

Donošenjem *Zakona o rodnoj ravnopravnosti* Crna Gora je izrazila spremnost i političku volju da uspostavi odgovarajuće mehanizme za postizanje ravnopravnosti muškaraca i žena na svim nivoima i u svim oblastima života i društva. *Zakon,* sam za sebe, predstavlja najznačajniji mehanizam za eliminaciju diskriminacije po osnovu pola i uspostavljanje rodne ravnopravnosti. Valja naglasiti da je ovo prvi antidiskriminacioni zakon u Crnoj Gori i da njegovo donošenje predstavlja krupan korak u daljem razvoju demokratije, vladavine prava i humanih odnosa u društvu, zasnovanih na principima nediskriminacije i ravnopravnosti muškaraca i žena.

Zakon je podijeljen u pet cjelina, koje pokrivaju cilj i definicije, obaveze državnih organa, uključujući nacionalne mehanizme, koji su odgovorni za promovisanje rodne ravnopravnosti. Posebno poglavlje definiše ulogu i metode rada zaposlenog/e u nacionalnom mehanizmu koji/a će se baviti pojedinačnim žalbama. I konačno, postoji poglavlje o kaznenim odredbama i prelaznim i završnim odredbama. *Zakonom o rodnoj ravnopravnosti* je prvi put u našem zakonodavstvu promovisana rodna ravnopravnost kao jedna od osnovnih vrijednosti našeg pravnog sistema i utvrđena izričita zabrana diskriminacije po osnovu pola. Time je učinjen prvi korak ka uvođenju ovih vrijednosti u *Ustav* i izdizanje rodne ravnopravnosti i zabrana diskriminacije po osnovu pola na nivo ustavnih principa i zabrana. *Zakonom* je, kao najvažniji instucionalni mehanizam za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori, ustanovljen organ državne uprave nadležan za poslove u vezi sa ostvarivanjem rodne ravnopravnosti, a to je Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava.

Prve izmjene i dopune *Zakona o rodnoj ravnopravnosti* (2009)[4] podrazumijevale su sankcije samo u slučaju nepoštovanja vođenja izvjesnih statističkih podataka i informacija o polnoj pripadnosti. Međutim, druge izmjene i dopune (Drobnjak i Bajić 2015: 4) propisale su

[20. decembar 2024.]
[4] Vidjeti: https://www.ombudsman.co.me/docs/1612165858_zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.pdf
[20. decembar 2024.]

sankcije i za nepoštovanje obaveza koje se odnose na upotrebu rodno osjetljivog jezika, edukaciju zaposlenih, podnošenje izvještaja o ostvarivanju rodne ravnopravnosti, određivanje službenika/ca koji će obavljati poslove koordinatora/ke aktivnosti u vezi sa pitanjima rodne ravnopravnosti. Sankcionisano je i svako postupanje kojim se žena zbog trudnoće ili majčinstva, kao i drugo lice zbog promjene pola, dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na druga lica prilikom zapošljavanja, samozapošljavanja, ostvarivanja prava po osnovu socijalne zaštite i drugih prava.

Ključni član (Član 13a) koji navodimo u cjelosti, obavezao je na upotrebu rodno osjetljivog jezika u imenovanju naziva radnih zanimanja, zvanja i funkcija:

„Organi, mediji, privredna društva, druga pravna lica i preduzetnici/ce dužni su da u svom radu koriste rodno osjetljivi jezik i da u aktima o zasnivanju radnog odnosa, odnosno ugovoru o radu, aktima o izboru, imenovanju, odnosno postavljenju, kao i u aktima o izboru u akademska zvanja, aktima o raspoređivanju i drugim aktima kojima se odlučuje o pravima i obavezama zaposlenih i drugim javnim ispravama i evidencijama, sve nazive radnih mjesta, zanimanja, zvanja i funkcija izražavaju u prirodnom rodu (muškom ili ženskom) lica na koje se ovi akti odnose" (Član 13a).

Dopunom *Zakona* (iz 2015. godine) utvrđene su konkretne obaveze državnih organa, organa lokalne samouprave i svih drugih organa i pravnih lica koji vrše javna ovlašćenja, zatim medija, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika/ca u vezi sa korišćenjem rodno osjetljivog jezika, a u cilju da se eliminiše diskriminacija žena zbog korišćenja riječi u muškom rodu kao generički neutralne forme za muški i ženski rod.

Odavno je utvrđeno i na pragu lingvističke nauke odveć poznato da u našem jeziku vlada pravilo slaganja riječi po rodu, broju i padežu (kongruencija) (Stevanović 2004), što podrazumijeva da se uz imenicu ženskog roda mora koristiti i pridjev ženskog roda, a sa njom se mora složiti po rodu i glagol u perfektu. Međutim, u praksi se ovo pravilo često ne poštuje, a naročito u slučajevima kad se uz zvanja i funkcije izražene u muškom rodu, iako ih obavljaju žene, upotrebljava oblik perfekta u ženskom rodu (npr. Dragica T., direktor preduzeća... izjavila je...). Ovo je prvenstveno karakteristično za jezik pravnih akata, a naročito propisa, zatim jezik medija i sl. Moglo bi se reći da se u govornom jeziku ova pravila više poštuju nego u pisanim tekstovima.

Angažovanost i posvećenost ovoj temi Kancelarije za ravnopravnost polova Vlade Crne Gore obuhvatila je, između ostalog i okupljanje stručnjaka iz akademskih krugova i organizovala *Okrugli sto o upotrebi rodno senzitivnog jezika* u namjeri da se dođe do odgovora na pitanje kako pomoću jezika proizvesti stanje u kojem ćemo se svi/e osjećati dobro u jeziku

kojim govorimo. Dio odgovora je zahtijevao i objašnjenje normative u ovoj oblasti. Prirodno je bilo pozvati, da o tome govore, stručnjakinje i stručnjake iz oblasti lingvistike. Stoga su 21. februara 2006. godine, na Međunarodni dan maternjeg jezika, na Okruglom stolu učestvovale profesorice dr Rajka Glušica, dr Slavica Perović i dr Svenka Savić, profesor dr Drago Tešanović, mr Tatjana Radanović Felberg i mr Vlado Đukanović. Zahvaljujući ovom susretu objavljena je studija *On je rekla* (2006) koja sadrži sve naučne prikaze učesnica/učesnika. Stoga se, na naše tumačenje *Zakona o rodnoj ravnopravnosti*, sa posebnim osvrtom na rodno obilježen jezik nadovezuju mnogi njihovi stavovi:

„Sve promjene koje se dešavaju u društvu nužno se odražavaju na jezik, posebno na njegov leksičko-semantički nivo, upravo onaj koji reflektuje sadržaje o kojima se u datoj zajednici govori. Dakle, ako u jednoj društvenoj zajednici postoji diskriminacija bilo koje vrste prema rasi, nacionalnoj pripadnosti, konfesiji, polu, ta će se diskriminacija reflektovati i kroz jezik. Ili pojednostavljeno, sve što imamo u životu pojedinca ili društva naći ćemo i u jeziku kojim se oni služe. [...] riječ čovjek označava istovremeno dva pojma: čovjek kao vrsta i muškarac kao jedan od pojmova vrste. Samim tim što je muškarac on jeste i čovjek, dok za ženu to nije izvjesno. Da bi žena bila čovjek ona to mora 'debelo' da zasluži" (Glušica 2006: 35).

Neki od ključnih zaključaka u kojima su bili saglasni jeste da je najčešći način da se ženska osoba učini nevidljivom je upotreba oblika muškog roda za označavanje zanimanja i titula žena. Pri tome je imenička mocija kao tvorbena kategorija pod snažnim dejstvom izvanlingvističkih faktora. Stanje u kojem dominiraju oblici muškog roda za označavanje titula i zanimanja odražava ranija vremena u kojima ženska lica nijesu mogla da se bave određenim zanimanjima. Činjenica je da su se žene pokazale kao ravnopravne u svim poslovima i zanimanjima, a stari muški nazivi za ta zanimanja ostali su sada kao opšti rod. Dakle, iako u jeziku postoje mogućnosti one se u praksi ne koriste ili se koriste ali nedovoljno. Objašnjenje za ovu pojavu treba tražiti u izvanlingvističkim faktorima, kao što je dominacija patrijarhalnog principa i shvatanja.

Po riječima prof. dr Slavice Perović, borba polova kroz jezik prenijela se na borbu polova za jezik:

„Jezik je danas veliko poprište borbe. Ko je taj ko određuje normu? Ko je taj ko propisuje što je u jeziku dobro, a što loše? Dugo je muškarac, muško bio norma i neutralni ili nemarkirani član kojim se oslikavao ženski. Danas se to mijenja, što je vidljivo u našem jeziku. Lingvistički nalaz odraz je socijalnog stanja" (Perović 2006: 57).

Govoreći o borbi za rodno senzitivni jezik u Norveškoj, Tatjana Radanović-Felberg

(Radanović-Felberg 2006: 68) navodi da su tu borbu započele norveške feministkinje i da je rezultat trodecenijske rasprave o jeziku, rodu i ravnopravnosti izrada *Smjernica za rodno senzitivnu upotrebu jezika*. Smjernice su namijenjene svima koji žele da imaju svjestan odnos prema jeziku i koji žele da doprinesu rodno izbalansiranoj upotrebi jezika te na taj način uobličenoj ravnopravnosti između žena i muškaraca u društvu. One se dosljedno sprovode naročito u državnim institucijama. Norveška politika nalaže da državni organi svojim primjerom pokazuju kako drugi treba ili mogu da rade.

Pošto je upotreba muškog roda u obraćanju ljudima oba pola, u današnjem društvenom kontekstu, izvor neodređenosti i diskriminacije i pošto jezik ima osnovnu ulogu u stvaranju individualnog društvenog identiteta, a jako je važna interakcija između jezika i socijalnih stavova, treba promovisati upotrebu jezika koja odslikava princip ravnopravnosti žena i muškaraca i preduzeti sve mjere koje imaju za cilj da: osnaže upotrebu, koliko je to moguće, neseksističkog jezika uzimajući u obzir postojanje, položaj i ulogu žene u društvu kao što to sadašnja lingvistička praksa čini za muškarce; da se u tekstove zakona i drugih propisa, kao i u javnoj administraciji i obrazovanju uvede terminologija koja je u skladu sa principom ravnopravnosti polova; da se upotrebom zanimanja i titula u ženskom rodu osobe ženskog pola učine vidljivim; da se ohrabri upotreba rodno korektnog jezika u medijima. Ove *Smjernice* bi ujedno trebalo da budu i ključne u rukovođenju i organizovanju kulture ravnopravnosti i u našoj zemlji.

4. Zakonodavni okvir – ostali zakoni i propisi u Crnoj Gori

U međuvremenu, još dva zakona su napisana rodno osjetljivim jezikom – *Zakon o zabrani diskriminacije*[5], 2010. godine, sa izmjenama i dopunama iz 2014. godine, i *Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda*[6], 2011. godine, sa izmjenama i dopunama iz 2014. godine. Što se tiče ostalih zakona i drugih propisa, većina donijetih posljednjih godina sadrži klauzulu o upotrebi rodno osjetljivog jezika, kojom se prije svega obezbjeđuje da se u primjeni zakona za fizička lica koriste odgovarajući izrazi i riječi u muškom i ženskom rodu, odnosno obavezuje na upotrebu rodno osjetljivog jezika.

Značenje klauzule o upotrebi rodno osjetljivog jezika prvi put je propisano *Zakonom o državnim službenicima i namještenicima*[7] iz 2011. godine, kojim je uvedena obaveza da se u

[5] Vidjeti na: https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon-o-zabrani-diskriminacije.html [20. decembar 2024.]
[6] Vidjeti na: https://www.katalogpropisa.me/propisi-crne-gore/zakon-o-zastitniku-ci-ljudskih-prava-i-sloboda-crne-gore-3/ [20. decembar 2024.]
[7] Vidjeti na: https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon_o_drzavnim_sluzbenicima_i_namjestenicima.html [20. decembar 2024.]

aktu o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji i pojedinačnim aktima o zasnivanju radnog odnosa, postavljenju, imenovanju i raspoređivanju državnih službenika i namještenika, kao i u drugim aktima kojima se odlučuje o njihovim pravima i obavezama, zvanja izražavaju u rodu kojem pripada lice na koje se ti akti odnose (Član 16).

Značajnu ulogu u uvođenju rodno osjetljivog jezika u propise imaju *Pravno-tehnička pravila za izradu propisa*[8], koje je utvrdio Sekretarijat za zakonodavstvo 2010. godine. Ovim *Pravilima* je utvrđeno da se propisi moraju pisati rodno osjetljivim jezikom, bilo korišćenjem rodno neutralne forme i riječi u muškom i ženskom rodu ili uvođenjem klauzule da se sve odredbe propisa podjednako odnose i na muškarce i na žene. Navedenim pravilima je utvrđena i zabrana korišćenja riječi u muškom rodu kao generički neutralna forma za muški i ženski rod, a koja proizilazi iz *Zakona o rodnoj ravnopravnosti*.

I konačno, članom koji je dodat izmjenama i dopunama *Zakona o rodnoj ravnopravnosti* iz 2015. godine (Napomena 4), propisana je izričita obaveza državnih organa, organa lokalne samouprave i svih drugih organa i pravnih lica koji vrše javna ovlašćenja, zatim medija, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika/ca da u svom radu koriste rodno osjetljivi jezik i da u aktima o zasnivanju radnog odnosa, odnosno ugovoru o radu, aktima o izboru, imenovanju, odnosno postavljenju, kao i u aktima o izboru u akademska zvanja, aktima o raspoređivanju i drugim aktima kojima se odlučuje o pravima i obavezama zaposlenih i drugim javnim ispravama i evidencijama, sve nazive radnih mjesta, zanimanja, zvanja i funkcija izražavaju u prirodnom rodu (muškom ili ženskom) lica na koje se ovi akti odnose. Nepoštovanje ove obaveze je sankcionisano (Član 33a, Stav 1, Tačka 1).

Kao konačan stav postignutih rezultata na planu zakonodavnog okvira koji reguliše pitanja rodne ravnopravnosti ističemo činjenicu da je na zvaničnom portalu Misije OEBS-a u Crnoj Gori[9] u izvještaju realizovanih aktivnosti od 2020. godine, a prema Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost 2021. godine, da je Crna Gora uspostavila zakonodavni okvir za sprovođenje rodne ravnopravnosti, stvarajući osnovu za promovisanje i zaštitu prava žena. Za tri godine vidljiva su poboljšanja kroz pristup institucija – bolja saradnja i multisektorska koordinacija, dok statistika pokazuje da je broj strategija koje sadrže rodnu komponentu za trideset odsto veći od planiranog.

[8] Vidjeti na: http://www.podaci.net/_gCGO/propis/Pravno-tehnicka_pravila_za/P-ipropi04v1002.html#google_vignette [20. decembar 2024.]
[9] Dostupno na linku: www.osce.org [20. decembar 2024.]

5. Djelatnost društveno angažovanih, naučnih i visokoobrazovnih institucija na polju rodne ravnopravnosti i rodno obilježenog jezika u Crnoj Gori

5.1. Nevladina organizacija ANIMA[10]

Prva organizacija, koja je djelovala još od 1996. godine kao *Udruženje za kulturu mira i nenasilje* godinama je organizovala brojne edukativne programe različitih grupa iz nenasilne komunikacije, da bi od 2000. godine u njenom sastavu poseban ugled stekao ŽINEC – *Ženski informativno-edukativni centar za žene Crne Gore*. Njegova misija je bila da utiče na razvijanje samosvijesti i zajedništva žena i širenje feminističke teorije i prakse u Crnoj Gori. U skladu sa novim programima i proširenjem organizacije, 2005. godine, organizacija je preregistrovana u *Centar za žensko i mirovno obrazovanje − Anima*.

Misija ANIME od samih početaka je bila zasnovana na širenju kulture mira i nenasilja, kao i promovisanju rodne ravnopravnosti, u težnji da stvori nepatrijarhalno društvo slobodnih pojedinaca i pojedinki. Razvoj kritičkog mišljenja i prihvatanje različitosti ona ostvaruje kroz projekte obrazovanja, istraživanja, aktivizma i izdavaštva. U radu organizacije prepoznate su dominantno tri linije razvoja: mirovni program, psihosocijalni program i ženski program − koji je ujedno i najrazvijeniji i najprepoznatljiviji (INDOK i Ženske studije). INDOK predstavlja bazu podataka o ženskoj sceni u Crnoj Gori (biblioteka i arhiv). Ona podrazumijeva svakodnevni pres kliping (press clipping) dnevnih novina i jednom mjesečno objavljivanje elektronskog magazina – *Anima*. Program ženskih studija sprovodio se kao dvosemestralni interdisciplinarni program koji se odvijao godišnje, učešćem 20 polaznica sa teritorije Crne Gore.

ANIMA se može pohvaliti izuzetnim rezultatima i doprinosom koji obuhvata: afirmaciju žena kao spisateljica, brojne istraživačke projekte koji su se bavili pitanjem roda, rodne ravnopravnosti, feminizma, a zatim i velikim brojem održanih seminara, edukativnih radionica, uličnih akcija u lokalnoj zajednici (Kotor) i objavljenih brošura.[11]

5.2. Odbor za rodnu ravnopravnost

[10] Vidjeti na: http://www.animakotor.org/index.php/o-animi [20. decembar 2024.]

[11] Anima je dva puta godišnje objavljivala feministički časopis ŽINEC (dostupan je kao poslednji broj 24 i on je objavljen 2011. godine, http://www.animakotor.org/index.php/53-publikacije/zinec/156-zinec-br-24) i dva puta godišnje PRESSJEK kao analizu dnevnih novina i reagovanja. U izdanju ANIME objavljen je feministički roman *Palimpsest* Ervine Dabižinović, spisateljice iz Crne Gore. ANIMA je provela sljedeća istraživanja: *Rodni stereotipi u udžbenicima za osnovnu školu u Crnoj Gori*; *Sjećanje žena u socijalizmu*; *Nacionalizam, aktivizam, feminizam; Stanje ženskih ljudskih prava u Crnoj Gori 2007/8*. Intenzivno su sarađivale sa sličnim centrima u regionu, pogotovo sa Centrima za ženske studije u Beogradu, Zagrebu, Novom Sadu, Žene Ženama iz Sarajeva, kao i sa AŽIN Beograd i INFOTEKOM Zagreb. Značajno je i otvaranje Kuće slobodne misli u blizini Kotora 2008. godine – građanskog i kreativnog centra kao sigurnog mjesta za žene iz Crne Gore i regiona. Izvor: http://www.animakotor.org/index.php/o-animi [20. decembar 2024.]

Odbor za rodnu ravnopravnost[12] kao stalno radno tijelo Skupštine Crne Gore, započeo je svoje djelovanje sa predsjednicom Nadom Drobnjak, Brankom Bošnjak, kasnije Boženom Jelušić, a danas njime predsjedava Jelenka Andrić. Ovo tijelo razmatra predloge zakona, druge propise i opšte akte koji se odnose na ostvarivanje načela rodne ravnopravnosti, prati primjenu ovih prava kroz sprovođenje zakona i unapređivanje principa rodne ravnopravnosti, posebno u oblasti prava djeteta, porodičnih odnosa, zapošljavanja, preduzetništva, procesa odlučivanja, obrazovanja, zdravstva, socijalne politike i informisanja. Takođe, učestvuje u pripremi, izradi i usaglašavanju zakona i drugih akata sa standardima evropskog zakonodavstva i programima Evropske unije koja se odnose na rodnu ravnopravnost; afirmiše potpisivanje međunarodnih dokumenata koji tretiraju ovo pitanje i prati njihovu primjenu; sarađuje sa odgovarajućim radnim tijelima drugih parlamenata i nevladinim organizacijama iz ove oblasti.

Odbor u okviru svoje nadležnosti prati i ocjenjuje usklađenost zakona Crne Gore sa pravnom tekovinom Evropske unije i, na osnovu izvještaja Vlade, prati i ocjenjuje primjenu zakona, posebno zakona iz kojih proizilaze obaveze usaglašene sa pravom Evropske unije.

Svi članovi ovog odbora aktivno su uključeni u procese koji obuhvataju pitanja rodne ravnopravnosti bilo regulisanjem pravnih akata, što je i njihovo osnovno djelovanje, ali isto tako i kao društveno angažovani pojedinci organizovanjem i učešćem na brojnim manifestacijama, tribinama i konferencijama koje su posvećene položaju žene u društvu, ali i svim drugim marginalizivanim i ranjivim grupama u Crnoj Gori.[13]

5.3. Naučni skupovi, konferencije, panel diskusije

Kada su u pitanju naučni skupovi posvećeni rodnoj ravnopravnosti, 2011. godine

[12] Zvanična stranica: https://www.skupstina.me/me/radna-tijela/odbor-za-rodnu-ravnopravnost [20. decembar 2024.]

[13] Novinski tekstovi:
https://www.vijesti.me/vijesti/politika/734031/odbor-ce-u-ponedjeljak-o-zenskim-parama,
https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/728547/zene-i-do-12-godina-provedu-u-kucnim-poslovima,
https://www.vijesti.me/vijesti/politika/727411/andric-nedopustivo-je-da-bratic-cetiri-godine-trpi-uvrede-i-prijetnje-nazalost-i-fizicke-nasrtaje,
https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/725682/andric-milatovicevo-neprimjereno-i-mizogino-ponasanje-eklatantni-obrazac-uznemiravanja-novinara, https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/716976/sukovic-najveci-broj-maloljetnih-zrtava-trgovine-ljudima-u-crnoj-gori-su-iz-zajednice-roma-i-egipcana,
https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/695466/odrzan-sastanak-radulovica-sa-andric,
https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/690265/dri-na-sjednicu-o-rodnom-budzetiranju-pozvati-i-predstavnike-un-women,
https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/632246/clanice-zenskog-kluba-skupstine-i-odbora-za-rodnu-ravnopravnost-protestuju-zbog-govora-mrznje-i-napada-na-zene,
https://www.vijesti.me/vijesti/politika/614752/bosnjak-trebalo-je-da-se-potpisu-imenima-i-prezimenima-ili-kao-poslanice-partija-a-ne-kao-poslanice-df,
https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/590490/konstruktivnom-saradnjom-do-unapredjenja-rodne-ravnopravnosti-i-ekonomskog-osnazivanja-zena,
https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/581030/zene-iz-javnog-zivota-sve-cesce-na-meti-mizoginih-napada
[20. decembar 2024.]

održana je konferencija *Informaciono društvo i rodna ravnopravnost* u organizaciji Ministarstva za informaciono društvo i telekomunikacije i Odbora za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore. Među učesnicama su bile su Nada Drobnjak, predsjednica Odbora za rodnu ravnopravnost, Milica Vukotić sa Fakulteta za informacione sisteme i Milica Daković iz kompanije E3 Consulting. Cilj konferencije je ukazivanje na značaj rodne ravnopravnosti za razvoj informacionog društva, odnosno pitanje važnosti ravnomjernog učešća žena i muškaraca u implementaciji i korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija.[14]

Naučni skup *Upotreba rodno osjetljivog jezika u Crnoj Gori,* u organizaciji Centra mladih naučnika CANU, održan je 2017. godine, u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti. Naučni skup je otvorila prof. dr Maja Drakić-Grgur, predsjednica Centra mladih naučnika CANU. Plenarno predavanje održale su prof. dr Svenka Savić, profesorka emerita na Univerzitetu u Novom Sadu i prof. dr Dubravka Đurić, redovna profesorka na Fakultetu za medije i komunikacije (Univerzitet Singidunum u Beogradu). Na Skupu su učestvovali: prof. dr Slavica Perović, prof. dr Rajka Glušica, doc. dr Jelena Bašanović-Čečović, dr Milena Burić, dr Nataša Jovović, dr Milena Mrdak-Mićović, dr Jelena Mašnić, mr Kristina Bojanović, mr Mirjana Vlahović, mr Miomir Maroš, gđa Nada Drobnjak.[15]

Druga konferencija Crnogorske akademije nauka i umjetnosti pod nazivom *Žena u jeziku i književnosti – jezik i književnost o ženi,*[16] organizovana je 2018. godine i imala je brojne učesnike i učesnice među kojima izdvajamo: prof. dr Slavicu Perović, prof. dr Milu Samardžić, doc. dr Radmilu Lazarević, doc. dr Miomira Abovića, dr Milenu Burić i doc. dr Deju Piletić. Nažalost, kao i prethodnog puta izostalo je štampanje zbornika, iako je veći broj radova nakon konferencije objavljen u renomiranim međunarodnim časopisima.

U julu 2023. godine održana je *Konferencija o indeksu rodne ravnopravnosti* u organizaciji Uprave za statistiku (MONSTAT) i Ministarstva ljudskih i manjinskih prava. Saopšteno je da Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru u 2023. godini iznosi 59,3, pa je i osnovni zaključak sumiran kroz stav da je pred Crnom Gorom je još mnogo posla na putu ka punoj ravnopravnosti žena s muškarcima.[17]

[14] Vidjeti: https://rtcg.me/vijesti/drustvo/71422/konferencija-o-rodnoj-ravnopravnosti.html [20. decembar 2024.]
[15] Vidjeti: https://canu.me/vijesti/odrzan-naucni-skup-upotreba-rodno-osjetljivog-jezika-u-crnoj-gori [20. decembar 2024.]
[16] Vidjeti: https://canu.me/najave/naucni-skup-centra-mladih-naucnika-i-umjetnika-canu-zena-u-jeziku-i-knjizevnosti-jezik-i-knjizevnost-o-zeni [20. decembar 2024.]
[17] Vidjeti: https://www.aa.com.tr/ba/balkan/konferencija-u-podgorici-jo%C5%A1-mnogo-posla-na-putu-ka-rodnoj-ravnopravnosti/2953980 [20. decembar 2024.]

Centar za ženska prava (CŽP) i Ambasada Australije za Srbiju, Sjevernu Makedoniju i Crnu Goru u junu 2024. godine organizovale su panel diskusiju *Između doživljaja i stvarnosti: kako se primjenuju politike rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori*.

Kao jedna od panelistkinja Jelenka Andrić, predsjednica Odbora za rodnu ravnopravnost, izložila je ideje i planove za unapređenje efikasnosti politika rodne ravnopravnosti, kroz mogućnosti i nadležnosti koje ima ovaj odbor. Ona je naglasila da je važno uspostaviti djelotvoran sistem odgovornosti za nizak stepen institucionalnog interesovanja, pa time i realizacije preporuka i politika.

Na panelu je istaknuto i da politike rodne ravnopravnosti imaju ograničen uticaj u Crnoj Gori, što su ocjene su Savjeta UN-a za ljudska prava, Evropske komisije i Državne revizorske institucije za 2023. godinu.

Na osnovu ključnog pitanja da li je u odnosu na prethodni evaluacioni period došlo do bolje primjene politika rodne ravnopravnosti, postavljeni su i operativni ciljevi *Strategije* od kojih ciljevi iz sljedećih oblasti, nijesu realizovani: oblast zaštite od rodno zasnovane diskriminacije, rodno zasnovana statistika, orodnjavanje javnih politika, procenat žena koje upisuju fakultete iz STEM oblasti, uticaj klimatskih promjena na zdravlje žena i muškaraca, uvođenje rodne dimenzije na studijskim programima, obuke direktora/ica osnovnih i srednjih škola o rodnoj ravnopravnosti.[18]

Završna konferencija projekta *Žene i muškarci – partneri u ravnopravnosti*, koji realizuje Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) uz podršku Ministarstva ljudskih i manjinskih prava održana je u decembru 2024. godine. Konferencija je okupila uspješne žene iz različitih društvenih oblasti koje su podijelile svoja iskustva i stavove o značaju rodne ravnopravnosti, izazovima s kojima se suočava Crna Gora i viziji budućnosti zasnovane na jednakim mogućnostima za sve. Načelnica Odjeljenja za poslove rodne ravnopravnosti, Biljana Pejović, naglasila je važnost ovakvih projekata u unapređenju svijesti o rodnoj ravnopravnosti, ističući kontinuiranu posvećenost Ministarstva ovom cilju.[19]

Kao vrlo važan segment u oblasti ukupnog doprinosa tematici rodne ravnopravnosti ističemo činjenicu da su brojni profesori Univerziteta Crne Gore kroz svoje profesionalno i naučno angažovanje pružali ogroman doprinos. Prof. dr Sonja Tomović-Šundić na Fakultetu političkih nauka rukovodi predmetom Studije roda i autorka je brojnih radova na temu rodne

[18] Više o tome: https://www.skupstina.me/me/clanci/odrzana-panel-diskusija-izmedu-dozivljaja-i-stvarnosti-kako-se-primjenuju-politike-rodne-ravnopravnosti-u-crnoj-gori [20. decembar 2024.]
[19] Vidjeti: https://www.gov.me/clanak/odrzana-zavrsna-konferencija-projekta-zene-i-muskarci-partneri-u-ravnopravnosti [20. decembar 2024.]

ravnopravnosti i ljudskih prava.[20] Prof. dr Aleksandra Nikčević-Batrićević sa Filološkog fakulteta je godinama bila posvećena osvjetljavanju problematike ženskog pisma, objavljivanjem radova i organizovanjem naučnih skupova u Američkom uglu u Podgorici i Cetinju.[21]

5.4. Djelatnost Univerziteta Crne Gore

Univerzitet Crne Gore, kao visokoobrazovna i naučna ustanova jedna je jedna od najpozvanijih institucija koje treba da karakteriše njegovanje kulture rodne ravnopravnosti. Njena djelatnost na ovom polju najočitije se ogleda u definisanju *Plana rodne ravnopravnosti*[22] 2022. godine. On prati institucionalne, nacionalne, međunarodne i evropske politike, strategije i principe, sa utemeljenjem u najvišem pravnom aktu zemlje – *Ustavu Crne Gore* i institucionalnom aktu – *Statutu Univerziteta Crne Gore*[23], naslanjajući se na glavne nacionalne politike, strateška dokumenta i zakone.

Ovaj *Plan* uključuje četiri stateška područja: institucionalna kultura rodne ravnopravnosti (rodna ravnopravnost u procesima i sistemu donošenja odluka), rodna ravnopravnost u naučnom i umjetničkom istraživanju (osnaživanje rodne ravnopravnosti u razvoju karijera), rodna ravnopravnost u učenju i podučavanju (integracija rodne perspektive u studijske programe i transfer znanja o rodnoj ravnopravnosti u zajednicu), harmonizacija privatnog života i poslovnih obaveza (unapređenje kvaliteta života i rada).

Mnogo ranije, Univerzitet osniva Centar za ljudska prava 2000. godine. Zamišljen je kao prva obrazovna institucija na univerzitetskom nivou posvećena ljudskim pravima, pružajući institucionalni okvir sa ciljem transformacije Univerziteta u skladu sa principima poštovanja ljudskih prava. U skladu sa pravilnicima Univerziteta Crne Gore, aktivnosti Centra obuhvataju:

---

[20] Izdvajamo sljedeće radove: Tomović-Šundić, S. (2014). *Rodna ravnopravnost, Religija, žene – obrazovanje*. Beograd: NANDI; Tomović-Šundić, S. (2014). *Kriza konstitucionalizma*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije (UPNS), Fakultet političkih nauka, Sabor politikologa – godišnja međunarodna naučna konferencija; Tomović-Šundić, S. (2018). *Ljudska prava*. Naučna konferencija – *Basic human rights*. Ulcinj: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava; Tomović-Šundić, S. (2012). *Promoting Human Rights and Minority protection in South East Europe.* Medulin: Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, i Sigurnosne studije; Tomović-Šundić, S. (2016). *Uloga manjina u savremenim društvima.* Međunarodna naučna konferencija Nacionalne manjine u demokratskim društvima. Brioni: Centar za sigurnosne studije i Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

[21] Učestovovala je i u sljedećim projektima: *Out of Sight: Poverty, Rurality, Gender* (u saradnji sa Institutom za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, Srbija), *Research Project Proposal Western Balkans 2011: Gender Perspectives in Family Socialization*; *Contemporary American Literature in Cross-Cultural Contact: Comparison of Slovenia and Montenegro*, 2018−2019; *The Aesthetic and Ideological Aspects of British Poetry* i *Non-Canonical British Novels*, 2020−2021, u saradnji sa Univerzitetom u Banjoj Luci. U fokusu njenog interesovanja su i ženski glasovi Irske, Škotske i Velsa.

[22] Plan rodne ravnopravnosti dostupan na: https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_6/objava_158389/fajlovi/05-0401%20Plan%20rodne%20ravnopravnosti%202022-2026.pdf [20. decembar 2024.]

[23] *Statut Univerziteta Crne Gore* dostupan na: https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_6/objava_159200/fajlovi/01-1101%20Statut%20Univerziteta%20Crne%20Gore.pdf [20. decembar 2024.]

sprovođenje istraživanja o promociji i zaštiti ljudskih prava; organizovanje konferencija, seminara i drugih obrazovnih događaja vezanih za ljudska prava; zagovaranje i sprovođenje principa ljudskih prava u relevantnim oblastima. Glavne aktivnosti Centra uključuju: praćenje zakonodavstva i politika u oblasti ljudskih prava; razvijanje i podnošenje projektnih predloga u oblasti ljudskih prava; uspostavljanje saradnje sa univerzitetima, institucijama i stručnjacima za ljudska prava, kako na domaćem, tako i na međunarodnom nivou; organizovanje međunarodnih skupova relevantnih za misiju Centra; objavljivanje naučnih i političkih radova; sprovođenje istraživanja sa preporukama za unapređenje zakona, politika i praksi u oblasti ljudskih prava; doprinos javnim raspravama, forumima, predavanjima i drugim oblicima edukacije o ljudskim pravima; pomoć u oblikovanju politika i praksi u oblasti ljudskih prava, s posebnim naglaskom na rodnu ravnopravnost.

Centar za ljudska prava održava saradnju sa državnim institucijama i civilnim sektorom radi promocije vrijednosti i principa ljudskih prava sadržanih u nacionalnim i međunarodnim pravnim okvirima. Centar se aktivno bavi savremenim društvenim pitanjima kroz brojna javna predavanja, konferencije i panel diskusije. Ključne teme uključuju: slobodu izražavanja i njena ograničenja; rodnu diskriminaciju u pravosuđu; ljudska prava i zaštitu podataka; rodnu ravnotežu u politici i liderstvu, uz doprinos članova diplomatskog kora, predstavnika NVO, poslanika Crne Gore i međunarodnih organizacija za ljudska prava.

Poštujući strateške planove u januaru 2022. godine, Upravni odbor Univerziteta Crne Gore osnovao je Kancelariju za rodna pitanja u okviru Centra za ljudska prava. Ova kancelarija ima za cilj unapređenje ravnopravnog statusa žena u društvenim strukturama i sprovođenje univerzitetskog plana rodne ravnopravnosti. U rješavanju rodne ravnopravnosti, kancelarija prepoznaje „činjenicu intersekcionalnosti" drugih identitetskih karakteristika, tako da se uz posvećenost rodnoj ravnopravnosti pozitivno utiče i na jednakost u pogledu rase, religije, nacionalnosti, klase, geo-socijalne lokacije, starosti i seksualnosti.

Kancelarija za rodna pitanja sprovodi niz aktivnosti usmjerenih na podizanje svijesti o važnosti rodne ravnopravnosti i podsticanje inkluzivnosti, uključujući radionice, obuke za zaposlene i studentska takmičenja.

Da li se uspostavljena mjerila i primjenju u praksi, pitanje je koje zahtijeva podrobnu kvalitativnu i kvantitativnu analizu. Na drugoj strani, ako su i prenebregnute vjerovatno mnoge ovim planom predviđene mjere (poštovanje principa rodne raznolikosti prilikom imenovanja članica/članova izbornih komisija i ostalih tijela) ipak je tokom 2023/24. godine došlo do mogućnosti institucionalizacije rodnih studija na Univerzitetu Crne Gore.

Osnovni cilj Studija roda je da se studentkinjama i studentima omogući sticanje multidisciplinarnih znanja, sa naglaskom na rod i rodnu ravnopravnost. Dodatna vrijednost ovog programa ogleda se i u značajnom doprinosu implementaciji ključnih evropskih i nacionalnih strategija za postizanje rodne ravnopravnosti u društvu. Iako u razvijenim zemljama studije roda postoje više od pet decenija koje nude kritičko mišljenje u svim naukama i sastavni su dio teorijskog potencijala nauke i njenog praktičnog doprinosa tržištu rada, Crna Gora zaostaje. Stoga je, Univerzitet Crne Gore, kao najeminentnija obrazovna institucija u zemlji, prepoznao vodeću ulogu u kreiranju Studija roda, kako bi se ispunili navedeni ciljevi i svrha. Program je orijentisan i ka crnogorskom društvu koje karakteriše rodna neravnopravnost, pa se na ovaj način doprinosi vidljivosti žena u nauci, politici, istoriji i kulturi, čime se ujedno utiče na izronjavanje iz rodnih patrijarhalnih uloga ukorijenjenih u našem društvu. Studije roda u svijetu i u okruženju doprinijele su preispitivanju ustaljenih načina promišljanja i opšteprihvaćenih stanovišta i ponašanja, kao i kritičkoj analizi obrazaca fundiranih u patrijarhalnim principima. Na taj način, one stvaraju prostor za sticanje savremenih teorijskih znanja iz oblasti roda čime se osigurava usavršavanje nastavnog i istraživačkog kadra i razvija istraživačka djelatnost u ovim oblastima koja su potrebna u cilju stvaranja autentičnih znanja o konstrukciji i dekonstrukciji patrijarhata u Crnoj Gori.

Elaborat Studija roda[24] je usvojen na Sjednici Senata UCG, nakon čega je predat na razmatranje Agenciji za akreditaciju. Sertifikat o akreditaciji Master akademskog interdisciplinarnog studijskog programa *Studije roda* zaključen je 16. 12. 2024. godine od strane Agencije za kontrolu i obezbjeđenje kvaliteta visokog obrazovanja Crne Gore, što je i završna faza u postupku institucionalizacije ovih studija na Univerzitetu Crne Gore.

6. Zaključak

Tumačeći zakonodavni okvir koji oblikuje politiku rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori od 2007. godine uočava se sistematičnost u težnji da se omoguće jednaka prava za sve građane i građanke u brojnim aspektima društvene stvarnosti. Iako postoji izvjesna konzistentnost i spremnost da se važna društvena pitanja, kao što su jednakost u pogledu prava na rad i netolerancija svakog oblika diskriminatornog ponašanja u pravno-zakonodavnom smislu oblikuju, praksa nam pokazuje da je u pitanju jedan vrlo kompleksan proces koji zahtijeva dugoročno praćenje i bilježenje svih zakonodavnih načela kao i njihovu stvarnu primjenu u svim markiranim segmentima, od porodične, društvene i profesionalne sfere u kojoj pojedinci

[24] Vidjeti: https://www.ucg.ac.me/objava/blog/10/objava/179445-univerzitet-crne-gore-pokrece-novi-master-program-studije-roda [20. decembar 2024.]

egzistiraju. Da je na početku XXI vijeka u Crnoj Gori postojala snažna volja predvođena kako nevladinim organizacijama, Kancelarijom za rodnu ravnopravnost i intelektualnom elitom akademskih profesora/ica pokazuju njihove predočene aktivnosti na tom polju. One su u naredne dvije decenije rezultirale produbljivanju saznanja o važnosti koju pitanje rodne ravnopravnosti ima za sve pojedince i društvo u cjelini. Tema rodno obilježenog jezika, jezika žene, jezika o ženi, žene u književnosti i sličnih bile su predmet kako u tu svrhu organizovanih naučnih skupova, okruglih stolova i tribina koje su se organizovale u svim obrazovnim i kulturnim institucijama u Crnoj Gori tokom poslednjih dvadeset godina. Kao rezultat svih aktivnosti, Crna Gora prepoznaje važnost interdisciplinarnog izučavanja pitanja posvećenih studijama roda.

Predvođena najznačajnijom visokoobrazovnom institucijom u zemlji, Univerzitetom, država otvara mogućnost institucionalizovanog i interdisciplinarnog proučavanja pitanja roda. Osnovni cilj ovih studija je da se sve negativne posljedice rodne neravnopravnosti, društvene netolerancije i diskriminacije u patrijarhalnom modelu kulture prvo prepoznaju, a potom i kroz teorijska saznanja i izgrađenu kritičku svijest mladih usmjere ka njihovom rješavanju kako bi se u narednom periodu, počevši od jezika kao ogledala naše stvarnosti pa do drugih oblika društvene stvarnosti gradilo društvo jednakih prava i mogućnosti za sve građane i građanke.

Literatura

Čičkarić, Lj. (2018). Feministički pristup diskurzivnoj kritici rodne ravnopravnosti. *Sociologija*, *LX*(1), 288−298. Beograd: Srpsko sociološko društvo.

Drobnjak, N., i Bajić, S. (2015). *Komentar zakona o rodnoj ravnopravnosti*. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i Misija OEBS-a u Crnoj Gori.

Drobnjak, N. (2006). *On je rekla: Upotreba rodno-senzitivnog jezika*. Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore.

Glušica, R. (2020). *Crnogorski jezik i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Jovović, N. (2019). Kako žena govori i kako se o ženi govori (interdisciplinarni teorijski pogledi). *Vaspitanje i obrazovanje*, *XLIV*(3), 167−178.

Lazar, Michelle M. (2007). Feminist Critical Discourse Analysis: Articulating a Feminist Discourse Praxis. *Critical Discourse Studies*, *4*(2), 141−164.

Lombardo, E., Meier, P., & Verloo, M. (2010). Discursive Dynamics in Gender Equality Politics What about 'Feminist Taboos'*? European Journal of Women's Studies*, *17*(2), 105−123.

Perović, S. (2009). *Jezik u akciji*. Podgorica: CID.

Rogg, E., i Filipović, M. (2005). *Ženske studije: iskustva i perspektive iz Norveške*.Podgorica: CID.

Stevanović, M. (1986). *Savremeni srpskohrvatski jezik I*. Beograd: Naučna knjiga.

Turner, A. (2011). *Svijet žena*. Podgorica: CID.

Izvori

Izmjene Zakona o rodnoj ravnopravnosti, [https://www.ombudsman.co.me/docs/1612165858_zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.pdf] [16. avgust 2024.]

Plan rodne ravnopravnosti, [https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_6/objava_158389/fajlovi/05-0401%20Plan%20rodne%20ravnopravnosti%202022-2026.pdf] [5. jul 2024.]

Pravno-tehnička pravila za izradu propisa, [http://www.podaci.net/_gCGO/propis/Pravno-tehnicka_pravila_za/P-ipropi04v1002.html#google_vignette] [2. septembar 2024.]

Statut Univerziteta Crne Gore, [https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_6/objava_159200/fajlovi/01-1101%20Statut%20Univerziteta%20Crne%20Gore.pdf] [12. jun 2024.]

Ustav Crne Gore, [https://api.skupstina.me/media/files/1605826428-ustav-crne-gore.pdf] [10. jul 2024.]

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Zvanični portal Vlade Crne Gore, [https://www.gov.me/dokumenta/29ff3f56-1178-46c4-8945-e291913aa949] [15. jul 2024.]

Zakon o zabrani diskriminacije, [https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon-o-zabrani-diskriminacije.html] [15. jul 2024.]

Zakon o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda, [https://www.katalogpropisa.me/propisi-crne-gore/zakon-o-zastitniku-ci-ljudskih-prava-i-sloboda-crne-gore-3/] [18. jul 2024.]

Zakon o državnim službenicima i namještenicima, [https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon_o_drzavnim_sluzbenicima_i_namjestenicima.html] [15. septembar 2024.]

INTERDISCIPLINARY GENDER STUDIES IN MONTENEGRO: HISTORY AND CURRENT STATUS

NATAŠA JOVOVIĆ, UNIVERSITY OF MONTENEGRO, FACULTY OF PHILOLOGY, MONTENEGRO

Summary

The journey from the conception of the idea of institutionalized gender studies to their establishment spans more than two decades of activities aimed at empowering citizens and raising awareness of their roles and statuses in the societal reality of Montenegro. Through the work of numerous non-governmental organizations, initiated by ANIMA and later supported by the Office/Committee for Gender Equality of the Parliament of Montenegro, with significant contributions from the academic community and support from both the region and the University of Montenegro, a strong foundation was laid for the creation of studies designed to provide the future intellectual elite—students of all genders—with multidisciplinary knowledge, emphasizing gender and gender equality. Thus, the goal of our work is, through a theoretical review and without claims of comprehensiveness, to present the basic conceptual guidelines that have paved the way for the development of gender studies in Montenegro.

Keywords: gender equality, gender-sensitive language, gender studies

Marjana Stevanović[1]
ORCID 0009-0007-3041-1280
Svenka Savić[2]
811.163.41′26:305-055.1/.2"19"
811.163.42′26:305-055.1/.2"19"
https://doi.org/10.5281/zenodo.14975860

RODNO OSETLJIV JEZIK[3] OD PERIFERNOG JEZIČKOG PITANJA U JUGOSLAVIJI DO CENTRALNOG INTERDISCIPLINARNOG U ZEMLJAMA SRPSKOHRVATSKOG JEZIČKOG PROSTORA

Već početkom druge polovine 20. veka pitanja povezana sa rodno osetljivim jezikom (ROJ)* tematizujemo u srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku kada su pojedini gramatičari tražili odgovore na pitanja za neposrednu jezičku praksu: Kako pisati nova zanimanja žena ili kako oslovljavati žene u socijalističkoj zajednici: drugarica profesor ili drugarica profesorka? Početkom 80-ih godina ova praktična jezička pitanja i odgovore preuzele su feministkinje da pokažu nevidljivost žena u društvenoj zajednici, uz argumentaciju feminističkih teoretičarki uglavnom iz anglosaksonskog miljea kod kojih su domaće istraživačice bile na studijskom boravku. Tokom 90-ih sa rastakanjem jugoslovenskog prostora ova pitanja ostaju i u novoformiranim zajednicama, ali sa različitim tokom rešavanja: u hrvatskom jeziku je sada deo standardiziranog jezika, a u Srbiji eksplicitna standardizacija izostaje. Tačnije, ROJ postaje polje ideološke borbe za nacionalnu svest uz puno protivljenje afirmaciji ove naučne problematike u praksi službene upotrebe, što se posebno ispoljilo u Srbiji nakon usvajanja Zakona o rodnoj ravnopravnosti. Cilj je ovog izlaganja da pokažemo kako se postepeno tematizacija ROJ pomerala od periferije interesovanja ka centru osnovnih poprišta jezičke borbe u Srbiji danas, ne samo među onima koji sebe smatraju jezičkim znalcima.
Ključne reči: standardizacija jezika, jezička politika, rodno osetljiv jezik, zajednički jezik

1. Uvod

U Srbiji je 2021. godine usvojen Zakon o rodnoj ravnopravnosti, kojim se prvi put uvodi obaveza upotrebe rodno osetljivog jezika u službenoj komunikaciji, a početak primene ove odredbe odložen je za maj 2024. Zakon ga definiše kao „jezik kojim se promoviše ravnopravnost žena i muškaraca i sredstvo kojim se utiče na svest onih koji se tim jezikom služe

[1] mstevanovic150@gmail.com
[2] svenka@sbb.rs
[3] Rodno osetljiv jezik je ustaljen termin kod nas, ali su prisutni i rodno senzitivan jezik, rodno osvešćen jezik, rodno diferenciran jezik, rodno inkluzivan jezik, rodno nediskriminativan.

u pravcu ostvarivanja ravnopravnosti, uključujući promene mišljenja, stavova i ponašanja u okviru jezika kojim se služe u ličnom i profesionalnom životu." Ova odredba biće glavna tačka spora oko Zakona u široj i stručnoj javnosti kojim su se značajno intenzivirale višegodišnje rasprave o pitanjima standardizacije rodno osetljivog jezika.

Standardizacija jezika jeste kontinuirani proces izgrađivanja jezičkih normi koji se odvija u više faza (Radovanović 2003, 190; Pauwels 2003). Ovaj proces podrazumeva izbor jedne od više varijanti jezičkih formi koje su se tokom vremena ustalile u jeziku, koja se potom propisuje (kodifikuje) i ugrađuje u osnove jezičke norme. Standardizacija je tako produkt dogovora lingvista i kulturnih delatnika koji nad jezikom imaju institucionalnu moć. Jezička norma, međutim, ne utvrđuje se jednom za svagda, već se mora menjati shodno društveno-političkim i jezičkim promenama, pa i da „predviđa i usmerava evoluciju jezika" kako bi ovaj efikasno sledio potrebe društva (Radovanović 2003: 186–197). Zato se i disciplina koja se bavi usmeravanjem jezika u pravcu poželjnog jezičkog ponašanja zove jezičko planiranje (Filipović 2009b) i ono nikad nije nezavisno od društveno-političkih okolnosti niti od ideoloških opredeljenja jezičkih planera i državnih institucija (Radovanović 2003).

U pogledu standardizacije rodno osetljivog jezika dosad se najviše govorilo o upotrebi i normiranju naziva zanimanja, titula i zvanja u ženskom gramatičkom rodu, koja je samo jedan aspekt ukupne problematike. Još su gramatičari u prvoj polovini 20. veka, kada jezik pokazuje da žene polako stiču značajniji društveni status, razmatrali pitanje treba li koristiti ženske nazive zanimanja i funkcija ili se muški rod imenice može odnositi podjednako i na muškarce i na žene. Tragajući za rešenjima i preporukama za jezičku praksu, jugoslovenski lingvisti ispoljavali su različite pa i potpuno suprotne stavove o ovom pitanju, koje ćemo i predstaviti u ovom radu, a koji su uticali na različit stepen normiranosti ovih imenica u zemljama nekadašnje Jugoslavije.

S razvojem rodnih studija krajem 20. veka značajno se unapređuju znanja o povezanosti roda, jezika i društva, koja rezultiraju, između ostalog, afirmisanjem ženskih naziva zanimanja i funkcija iz uverenja da se njihovom upotrebom u jeziku postiže veća vidljivost društvenih i profesionalnih uloga žena i time ostvaruje doprinos rodnoj ravnopravnosti u društvu. Danas se ove imenice (u tradicionalnoj filologiji zovu se i *socijalni femininativi*) nalaze u različitim fazama standardizacije. Neke su već sasvim uobičajene i sastavni su deo svakodnevne i standardne upotrebe (na primer *poslanica*, koja je ranije osporavana jer joj je značenje „zauzeto"), dok su druge još u fazi prihvatanja (na primer *vatrogaskinja*, pored *žena vatrogasac*) (Savić i Stevanović 2019).

Da bi se jezik usmeravao u pravcu dostizanja rodne ravnopravnosti, neophodna je i politička volja i institucionalna podrška, koja je s jedne strane ostvarena kroz nekoliko nacionalnih strategija za rodnu ravnopravnost, a od 2021. i Zakonom o rodnoj ravnopravnosti, a s druge osujećena od dela lingvista i institucija koji se takvom jezičkom planiranju izričito protive.

Cilj rada je da pokažemo kako su se početne diskusije o ženskim nazivima zanimanja, titula, zvanja, koje su se nakon Drugog svetskog rata sporadično odvijale u lingvističkim krugovima, pomerale ka centru ideoloških sukoba a paralelno sa razvojem rodnih studija o jeziku. U ovom radu najpre izlažemo istorijat rasprava o pojedinim aspektima ROJ među jugoslovenskim lingvistima, koji su se ovim pitanjima isprva bavili mahom u naučnim časopisima, a nakon 2000. i u medijima. Potom opisujemo početke istraživanja rodnih aspekata jezičke upotrebe i razvoja feminističke lingvistike od 80-ih godina prošlog veka. Osvrćemo se na period raspada jugoslovenske jezičke zajednice i posledice koje je ovaj raskol imao po jezičke politike novonastalih država, a koje su vidljive i danas. Na kraju je diskusija o trenutnoj jezičkoj situaciji uslovljenoj usvajanjem Zakona o rodnoj ravnopravnosti i njenom medijskom reprezentacijom.

2. Početak diskusije o ženskim nazivima zanimanja, titula, zvanja

Rasprave o pojedinim aspektima rodno osetljivog jezika na srpskohrvatskom jezičkom prostoru počinju još u prvoj polovini dvadesetog veka, kada se društveni status i angažman žena vidljivo menja. U jeziku su se ove promene odražavale kroz paralelnu upotrebu muških i ženskih naziva zanimanja, zvanja i titula žena, te su se pred filolozima našla pitanja kako treba imenovati žene koje počinju da obavljaju do tada isključivo muške poslove.

U tekstu „Gospođa profesor", objavljenom 1934. godine u časopisu *Naš jezik*, Mihailo Janjanin kritikuje upotrebu muških naziva zanimanja pri imenovanju žena, posebno unutar pomenute sintagme čiji su članovi različitog gramatičkog roda. Takvu praksu, preuzetu iz francuskog jezika, smatra „jezičkom nakaradom", „nasiljem" i protivnom „duhu i principima jezika." Budući da je „jezik svuda stvorio za ženske posebne nazive" (*kopačica, kaluđerica, pastirica*…), Janjanin i za ostala zanimanja predlaže „ovih nekoliko reči" – *profesorka, suplentovica, doktorka, inženjerka, učiteljka, advokatovica* (Janjanin 1934: 202–204). Prema Eugeniji Barić (1987), još 1911. godine je Milan Grubor, pišući o hrvatskom pravnom jeziku, naveo mocijski par *tužitelj-tužiteljka*, uz napomenu da se muški oblik nikako ne može koristiti za ženu, jer se u pravu „moraju svi pojmovi jasno i precizno izražavati" (Barić 1987: 14).

Isto pitanje razmatra se i nakon Drugog svetskog rata, ali se ispoljavaju razlike u stavovima među hrvatskim i srpskim gramatičarima. Hrvatski filolozi su za jezičku praksu predlagali doslednu upotrebu ženskih naziva, smatrajući, poput Janjanina, da *drugarica/gospođa doktor* nije „u duhu jezika", te da bi se govornici brzo navikli na nove imenice ženskog roda (Vince 1954/55). Na srpskoj strani pak preovladavalo je mišljenje da nema razloga stvarati zasebne oblike za žene koje ulaze u nove profesije, bez obzira na postojeće forme za tradicionalna ženska zanimanja, jer „pol ličnosti koja vrši tu dužnost ne igra nikakvu bitnu ulogu" (Nikolić 1954/55: 151).

Ova razmimoilaženja u preskriptivnim opservacijama među hrvatskim i srpskim autorima opstajaće i narednih decenija, kada se u nauci o jeziku u dva jugoslovenska jezička centra iscrpnije ispituje potencijal koji jezička struktura nudi (E. Barić 1987, V. Anić 1984, S. Babić 1986. u Zagrebu, te B. Ćorić 1982, I. Klajn 1980, E. Fekete 1994. u Beogradu, M. Ivić 1995). Tako Eugenija Barić (1987) veliku pažnju posvećuje mocijskim parnjacima kao komunikacijskoj kategoriji i iznosi argumentaciju za neophodnu upotrebu ženskih *profesijskih* imenica koje „priziva društvena realnost", dopuštajući neutralnost muških naziva kada zanimanje i pol vršioca tog zanimanja „nisu ni u kakvoj gramatičkoj vezi" (Barić 1978: 12). Takođe, Božo Ćorić (1982) u naučnoj monografiji daje opsežan pregled mocionih sufiksa u srpskohrvatskom i južnoslovenskim jezicima opisujući njihove tvorbene mogućnosti. Međutim, kako Barić primećuje, Ćorić se ipak zauzima za muške nazive kao dovoljne za oba pola, jer bogatstvo mocijskih sufiksa, po njemu, ne predstavlja i postojanje sistema njihove primene u realnom životu (Ćorić 1982, prema Barić 1978: 15). Mada se i Ivan Klajn (1980), koji se od 70-ih o jezičkim pitanjima oglašavao u beogradskim listovima (*Borba*, *Nin*), zalagao za upotrebu ženskih naziva prema zahtevima gramatike, zabrinjavale su ga imenice poput *pilota, pedagoga, fotografa*, od kojih se, po njemu, ne mogu izvesti ženske imenice (Klajn 1980, Barić 1978: 16), u čemu ga je jezička stvarnost ubrzo demantovala. Srpski gramatičari, poput Klajna i Feketea, koji je takođe pisao o jeziku u medijima (*Politika*), načelno su smatrali da je muški rod imenice neophodna neutralna forma koja se može odnositi podjednako i na muškarce i na žene, dok za stvaranje ženskih naziva sistem nameće izvesna „ograničenja" te tvorbu treba prepustiti „spontanoj govornoj praksi", a merodavnim lingvistima ocenu normativne valjanosti (Fekete 2008a: 146, 1008b: 47).

Iako su u ovom pogledu bili usaglašeni da treba iskoristiti jezički potencijal, razmimoilaženja među hrvatskim i srpskim autorima ticala su se stepena u kom je moguće taj potencijal iskoristiti (Savić 1995). Razlike u stavovima prema upotrebi ženskih imenica ispoljene na samom početku različito su i usmeravale jezičke prakse u Hrvatskoj i Srbiji, što

potvrđuje i današnja jezička situacija u ovim sada odvojenim državama. Mada će se zahtevi hrvatskih jezikoslovaca za doslednu upotrebu ženskih naziva poklopiti sa idejom rodne ravnopravnosti u jeziku, i jedni i drugi su davali arbitrarni sud o tome šta je u jeziku bolje, bez određenog teorijskog okvira, uz eho strukturalističkog razmišljanja (Savić 1995), i bez dovoljno empirijskog materijala.

Pored serbokroatista, ovu problematiku su u širem sociolingvističkom okviru razmatrali i lingvisti poput skandinaviste Ljubiše Rajića (1982), angliste Damira Kalođere (1986), koji su u raspravu unosili znanja iz drugih jezika, ističući potrebu za dubljim istraživanjima o odnosima jezika i pola na srpskohrvatskom prostoru. U svetu su već 70-ih godina započela prva empirijska istraživanja u ovoj oblasti, najpre na engleskom govornom području, gde se načelno ispituje način na koji određena upotreba jezika utiče na nejednake rodne odnose u društvu (Lakoff 1973; Miller & Swift 1977). Time se pitanja povezanosti jezika i pola izmeštaju u šire interdisciplinarne okvire, u kojima se sa stanovišta sociolingvistike, psiholingvistike, antropologije propituju tradicionalni lingvistički koncepti i potvrđuje da nije reč o strukturi jezika, nego o strukturi nejednakih odnosa moći koji se putem jezika održavaju (Spender 1980; Tannen 1990; Philips 2003; Hall 2003; Cameron 2003).

Pod uticajem anglosaksonskih teoretičarki, jugoslovenske istraživačice poput Svenke Savić[4] u Srbiji, Rade Borić (1998) u Hrvatskoj, Slavice Perović (2006)[5] u Crnoj Gori uvode novu perspektivu u proučavanje jezika i pola, te prvobitne rasprave o nazivima zanimanja, titula i zvanja u srpskohrvatskom jeziku, posebno u Srbiji, budući da su u Hrvatskoj već postale deo standardnog jezika, dobijaju novi zamah 80-ih godina.

3. Istraživanja o rodu i jeziku u Srbiji i regionu

Najveći uticaj na proširivanje diskusije o rodu i jeziku i uvođenje novih pristupa njegovom proučavanju ostvarila je Svenka Savić, koja sa saradnicama u Novom Sadu 80-ih godina započinje prva psiholingvistička istraživanja roda i jezika osvetlivši tada nove aspekte upotrebe formi muškog i ženskog roda za zanimanja i titule žena u medijima i institucijama. Ako su se do tada ova pitanja obrađivala sa stanovišta jezičke strukture i gramatike, bez utvrđenog teorijskog okvira, a da bi se iznašla preskriptivna rešenja, u ovoj fazi novosadskih istraživanja znatno se proširuje naučni teren, pre svega na područje psiholingvistike, i uspostavljaju teorijski i metodološki pristupi analize diskursa i sadržaja. Pažnja se usmerava na govornu delatnost i interakcijske aspekte među sagovornicima u konkretnim jezičkim

[4] Svenka Savić je pre toga provela godinu na Berkliju kao Fulbrajtova stipendistkinja, učeći od Robin Lejkof.
[5] Slavica Perović je takođe bila na studijskom boravku u SAD (Perović 2006).

situacijama (Savić 1995a, 1995b), a namera je u načelu bila da se ispita realna jezička upotreba u pogledu naziva zanimanja i titula i koji sve faktori u različitim kontekstima utiču na govornike pri izboru određenih formi.

Tokom ovih istraživanja dobijeni su brojni empirijski podaci koji pokazuju raznovrsne prakse seksističke upotrebe srpskog jezika, među kojima je prikrivanje društvene uloge i doprinosa žena kada su predstavljene u muškom rodu, kao i da govornici za ženske osobe radije koriste mušku formu za profesije koje označavaju viši društveni status i moć, dok se za niže rangirana zanimanja po pravilu upotrebljavaju ženske imenice (Savić 1995a, 1995b, 1998; Berisavljević 1986, 1988).

Ova istraživanja otvorila su i nova pitanja standardne upotrebe jezika i samih normativističkih procesa u Srbiji, jer je postalo jasno da nije reč o prirodnoj regulaciji jezika, već o patrijarhalnom kulturnom modelu iz koga proističu preskriptivna promišljanja gramatičara. Svenka Savić uspostavlja i prve konkretne predloge za standardnu upotrebu rodno osetljivog jezika kojom bi se reflektovala realna društvena uloga žena i izbegavala diskriminatorna jezička praksa (Savić 1998; Savić et. al. 2009).

U oblast roda i jezika ulaze nove generacije naučnica u Srbiji (i regionu) koje počinju da ispituju rodnu dimenziju u jezičkoj upotrebi u različitim kontekstima, kao i stavove govornika prema rodno osetljivom jeziku, razvijajući s druge strane kritički pristup jezičkoj politici i planiranju i jezičkoj standardizaciji (Filipović 2009a, 2009b; Mićović 2015; Bašaragin 2017; Tomić 2020; Bošković Marković 2021; Zlotrg 2023). Do danas je na osnovu ukupnog znanja i već obimne literature u rodnim studijama objavljeno i nekoliko priručnika u Srbiji i regionu sa preporukama za nediskriminatorno jezičko ponašanje i predlozima za standardizaciju rodno osetljivog jezika (Savić et al. 2010; Čaušević i Zlotrg 2011; Mijušković 2013; Cventinčanin Knežević i Lalatović 2019; Savić i Stevanović 2019). Feminističke lingvistkinje se za osnovna uputstva oslanjaju na *teoriju jezičke delatnosti*, koja jezik posmatra kao vid akcije u kojoj govornici biraju jezičku formu prema svojoj nameri u određenom kontekstu (Savić i dr. 2009; Savić et. al. 2009; Savić i Stevanović 2019). Ključna polazišta u uspostavljanju konkretnih predloga za jezičku upotrebu jesu pretpostavke da je standardizacija jezika kontinuirani proces koji se odvija u više faza (Radovanović 2009, 190; Pawels 2003). U okviru ovih faza uvodi se niz jezičkih mogućnosti o kojima potom praksa donosi podatke za nova rešenja i standardnu jezičku upotrebu, pri čemu fokus nije na gramatičkoj korektnosti već porukama koje govornici šalju kroz jezički iskaz.

Kako su srpski gramatičari ostajali pri svom prvobitnom stanovištu i na strukturalističkim teorijskim polazištima, usled razvoja feminističke lingvistike ispoljila su se

dva vladajuća stava u naučnoj javnosti: jedan koji zastupaju pristalice rodno osetljivog jezika i drugi koji ga osporavaju. Međutim, početkom 90-ih, usled raspada SFRJ, jezičke politike novonastalih republika okupirala su nova jezička pitanja o kojima će se, paralelno sa diskusijom o ROJ, raspravljati narednih decenija.

4. Jezička politika u Srbiji i regionu nakon 90-ih: jezik, nacija, identitet

Nakon raspada jugoslovenske jezičke zajednice tokom 90-ih, svaka od novonastalih republika počinje samostalno da uređuje jezičku politiku, što je uključivalo i rastakanje srpskohrvatskog na četiri naziva jezika prema imenima naroda (srpski/hrvatski/bosanski/crnogorski). U svakoj od njih, u ratnim vremenima bujanja nacionalizma, jezik počinje da se doživljava kao važno sredstvo homogenizacije naroda i neodvojiv deo nacionalnog identiteta. Dok su susedne države, pre svega Hrvatska, težile da identitetsku jezičku posebnost ostvare raznim fonetskim, leksičkim i strukturalnim intervencijama ne bi li se na simboličkom planu što više udaljile od srpskohrvatskog, u Srbiji je fokus bio na očuvanju ćirilice kao tradicionalnog pisma, ali i na prevođenju celokupnog štokavskog područja u srpsko kulturno-jezičko nasleđe (Slovo o srpskom jeziku 1998)[6]. Već 1991. donet je Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, kojim se uz *srpskohrvatski* naziv uvodi *srpski* „kada predstavlja srpski jezički izraz", a prvenstvo se daje ćirilici[7], što je bila prelazna faza do Ustava iz 2006, prema kome je u službenoj upotrebi *srpski* jezik i *ćiriličko* pismo. Hrvatska je naziv svog jezika utvrdila još Ustavom iz 1990, a kasnije će ovo pitanje na isti način urediti i Bosna i Hercegovina (gde je u službenoj upotrebi *hrvatski/srpski/bosanski*) i Crna Gora (*crnogorski*).

Godine 1997. u Srbiji je formiran Odbor za standardizaciju srpskog jezika[8], sa zadatkom da neguje srpski jezički standard i ćiriličko pismo, a u čijem su osnivačkom sastavu institucije iz Srbije, Republike Srpske, BiH i Crne Gore. Ono što su srpski filolozi podrazumevali pod negovanjem srpskog jezika i pisma, kako će se ispostaviti na osnovu njihovog oglašavanja u medijima, izrazili su kroz povike o ugroženosti jezika i ćirilice pod napadima susednih naroda

[6] Slovo o srpskom jeziku (1998) sadrži tezu o „krađi" srpskog jezika, za koji se tvrdi da je jedini „naučni" naziv za jezik štokavskog područja. Dostupno je na linku: http://www.svevlad.org.rs/srbistika/slovo.html (pristupljeno 30.11.2024). Prvobitni sastav Odbora, koji je predvodio Pavle Ivić, ogradio se od ovog teksta kao nenaučnog i neznalačkog (Odluka br. 4, 1998). Jedan od autora Slova je aktivni član današnjeg Odbora.

[7] Službeni glasnik Republike Srbije, 45, 27.7.1991

[8] Odbor za standardizaciju srpskog jezika je telo osnovano 1997. s ciljem da unapređuje jezičko planiranje koje bi vodilo „adekvatnoj jezičkoj politici i praksi." Odbor su osnovali Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU) i Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske (ANURS), Matica srpska, Institut za srpski jezik u Beogradu, filološki fakulteti u Beogradu, Novom Sadu, Nikšiću, Nišu, Srpskom Sarajevu i Banjoj Luci, kao i Univerzitet u Kragujevcu i Srpska književna zadruga u Beogradu.

koji teže da unište srpski identitet i ukradu srpsko nasleđe. Narativ o pretnji po srpski narod i njegov jezik i pismo konstruiše se tokom poslednjih trideset godina putem medijskih objava:[9]

1) Ćirilica ubrzano nestaje (Politika 2003)*;*

2) Zakonom zaštititi srpski jezik i pismo! (Politika 2005)*;*

3) Hrvati „prigrlili srpski jezik" (Politika 2013)*;*

4) Država kreće u boj za spas ćirilice (Novosti 2017)*;*

5) ĆIRILICA PONOVO NA UDARU: Nova odluka hrvatskog ministarstva obrazovanja protiv srpskog jezika (Novosti 2022)*;*

6) Srpsko nasleđe se otvoreno krade i prisvaja (Politika 2022).

Medijski tekstovi u kojima su se oglašavali lingvisti iz kruga Odbora za standardizaciju od početka ovog veka do danas (većinom u *Politici* i *Novostima*), pokazuju da je jezička politika u Srbiji izrazito nacionalistički usmerena i da odgovara opisu političke klime postkomunističkih i tranzicionih društava u kojima se desni populizam zasniva na nacionalnoj homogenizaciji i negovanju stalne ugroženosti od drugih naroda ili grupa (Stevanović 2024).

Paranoja od susednih naroda bila je izražena i u ostalim državama nekadašnje SFRJ, gde se spoljnim intervencijama u jeziku, u čemu je prednjačila Hrvatska, nastojala potkrepiti tvrdnja da se radi o potpuno različitim jezicima (Bugarski 2013).

Protiv dominantnog nacionalističkog narativa i svojatanja jezika podigla je glas grupa lingvista, književnika i kulturnih delatnika iz celog regiona, koji 2017. godine objavljuju Deklaraciju o zajedničkom jeziku[10]. Potpisnici Deklaracije zalažu se za međusobnu toleranciju, uvažavanje političke činjenice da je u pitanju zajednički policentrični jezik, ali i poštovanje prava naroda da unutar svojih država samostalno uređuju i imenuju svoj jezik. Tako se u široj diskusiji unutar jezičkih politika na području nekadašnje SFRJ ocrtavaju i razlike u odnosu prema jeziku – između lingvista koji jezik povezuju sa očuvanjem nacije, oblikujući narativ o ugroženosti jezika i nacionalnog identiteta, što je u osnovi utvrđenog kursa Odbora za standardizaciju, kao i institucija u regionu, i onih kojima je jezik sredstvo povezivanja sa susednim narodima (Savić 2022: 363).

[9] Za potrebe seminarskog rada „Populizam u diskursu jezičke politike u Srbiji" (Stevanović 2024) prikupljeno je 57 medijskih tekstova u kojima su se oglašavali jezički stručnjaci od 2002. do 2024. Spisi Odbora za standardizaciju (od 1998. do 2023) takođe sadrže veliki broj prikupljenog medijskog sadržaja o jeziku.

[10] Deklaracija o zajedničkom jeziku 2017. dostupna na: https://jezicinacionalizmi.com/deklaracija/ (pristupljeno 30.11.2024)

Pa ipak, nacionalistički diskurs o ugroženosti jezika i nacionalnog identiteta, šireći se mahom tabloidnim kanalima, populističkom retorikom i senzacionalističkim stilom, zavladao je javnim prostorom. U takvoj društvenoj klimi odvija se paralelno i diskusija o rodno osetljivom jeziku, čija se problematika znatno banalizuje u medijskoj reprezentaciji, a u Srbiji kulminira donošenjem Zakona o rodnoj ravnopravnosti 2021. godine, kada se pretvara u veoma intenzivan ideološki spor.

5. Zakon o rodnoj ravnopravnosti: polje ideoloških sporova

Razvoj studija roda i jezika tokom poslednjih 40 godina postepeno je podsticao diskusiju o rodno osetljivom jeziku u javnosti, ali se ona uglavnom odvijala u medijskom prostoru. Izostajala je naučna rasprava između lingvistkinja feminističke orijentacije i jezičkih stručnjaka koji su institucionalno uključeni u procese jezičkog planiranja. Dok su feminističke lingvistkinje, u svom zalaganju za promenu jezičkog ponašanja u javnoj komunikaciji, ukazivale na brojne empirijske podatke, analize i studije o raznim primerima seksističke upotrebe jezika, lingvisti iz kruga Odbora za standardizaciju sporadično su se oglašavali u medijima tokom prve dve decenije ovog veka iznoseći iste stavove koje su imali 50-ih godina.

Pored I. Klajna (1980, 2013), koji je bio dugogodišnji predsednik Odbora, i E. Feketea (2008), o temi su, mahom u medijima, pisali i Predrag Piper (2009, 2014), Rada Stijović (2015), Sofija Miloradović (2011), čiji je tekst „Jezik rodne ravnopravnosti" usvojen kao odluka br. 60[11] Odbora za standardizaciju. Ovi autori i autorke usmereni su na imenice za zanimanja, titule i zvanja (socijalne femininative), od kojih prihvataju one koje su već dugo u jeziku, dok se ostale moraju prepustiti vremenu i jezičkoj praksi. Nema saglasnosti oko toga koje su to imenice već dovoljno rasprostranjene a koje nisu, niti se navode podaci o frekvenciji upotrebe, ali su gotovo jednoglasni u stavu da je „ispravno korisititi generički muški rod (npr. *borac, pilot, akademik*), jer njegova upotreba nikako ne implicira diskriminaciju žena" (Miloradović 2011).

Insistiranjem na neutralnoj vrednosti muškog roda, zanemaruju se drugačiji pristupi poput psiholingvističkog kojim se utvrđuje da na kognitivnom planu takve neutralnosti u mnogim kontekstima nema, što upravo stvara mogućnost za diskriminaciju, jer se upotrebom muškog roda može prikriti društvena uloga žena (Braun et al. 2005; Ehrlich & King 2008; Gvozdanović 2010). Iako su ovi psiholingvistički podaci među ključnim razlozima za podsticanje dosledne upotrebe ženskih naziva, gramatičari koji su o problematici pisali držali su se onoga što piše u gramatikama, i nisu referisali ni na jedno istraživanje, rad ili publikaciju

[11] Ova odluka je uvrštena u publikaciju „Odluke Odbora za standardizaciju srpskog jezika" (2017), dostupnu na sajtu Instituta za srpski jezik.

iz oblasti roda i jezika u kojima se neutralnost muškog roda dovodi u pitanje. Zato se naučna rasprava, koja bi podrazumevala sučeljavanje argumentacije, nije ni mogla odvijati, jer su redovi mejnstrim lingvistike zanemarili (ignorisali?) deo naučne javnosti koji je razvijao drugačiji pristup i metodologiju proučavanja jezika (i roda).

Svojim oglašavanjem i sugestijama da mnoge od ženskih imenica nisu u duhu jezika, da predstavljaju „nasilje" nad jezikom (npr. Piper 2009) svakako su ostvarili uticaj na jezičku praksu, s obzirom da su ispitivanja protvrdila da govornici reprodukuju slične stavove (Savić 2011; Filipović 2009a; Mićović 2015; Stevanović 2019; Bošković Marković 2021). Na drugoj strani, zbog blagonaklonog odnosa hrvatskih lingvista prema ženskim nazivima zanimanja, ove imenice su odavno postale deo standarda u hrvatskom jeziku.

No i pored otpora koji proizvode jezički autoriteti u Srbiji, postoji linija institucija i nevladinih organizacija koje se oslanjaju pre svega na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima (1948), koja uređuje i pitanje jezičke diskriminacije, zatim ratifikovane nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost,[12] koje obavezuju na upotrebu rodno osetljivog jezika u svim oblastima, te Zakon o zabrani diskriminacije (2009). Institucije ombudsmana su prve sačinile uputstva za nediskriminativni govor i ponašanje,[13] a kasnije će se i vladino Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost znatno zalagati za uvođenje rodno osetljivog jezika u službenu komunikaciju, a konačno i za donošenje Zakona o rodnoj ravnopravnosti (2021), koji obavezuje na rodno osetljivu upotrebu jezika.

Antidiskriminativni zakoni u Hrvatskoj, BiH i Crnoj Gori odavno imaju eksplicitno uređeno pitanje upotrebe jezika. Prema Zakonu o ravnopravnosti spolova BiH (2009), „diskriminacija u jeziku postoji kada se koristi isključivo jedan gramatički rod kao generički pojam" (član 9). Slična odredba je u Zakonu o rodnoj ravnopravnosti Crne Gore (2012), koji diskriminacijom smatra „korišćenje riječi u muškom rodu kao generički neutralne forme za muški i ženski rod" (član 4), dok hrvatski Zakon o ravnopravnosti spolova (2008) obavezuje sve institucije da kvalifikacije, zvanja i zanimanja navode u ženskom i muškom rodu (član 14).

Još dok je Zakon o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji bio u pripremi, u medijima je bila primetna pojačana diskusija o rodno osetljivom jeziku. Odbor za standardizaciju srpskog jezika,

[12] Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period 2009–2015. usvojena je 2009; zatim je usvojena Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2015–2020, potom i za period 2021–2030.

[13] Preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti Generalštabu VS, dostupno na: https://ravnopravnost.gov.rs/rs/preporuka-generalstabu-vojske-srbije-i-ministarstvu-odbrane-republike-srbije-za-uvodenja-rodno-diferenciranih-naziva-cinova-vojske-srbije-i-stvaranja-uslova-za-upotrebu-rodno-diferenciranog-jezika-u-s/ (pristupljeno 30.11.2024); Preporuka Zaštitnika građana, dostupno na: http://gsa.org.rs/wp-content/uploads/2012/08/Zastitnik-gradjana-Uputstva-za-standardizovan-nediskriminativan-govor-i-ponasanje.pdf (pristupljeno 30.11.2024)

čiji je predsednik od 2017. Sreto Tanasić, počeo je aktivnije da se oglašava saopštenjima, odlukama i izjavama za medije. U saopštenju iz 2018. Odbor se izričito protivi zakonskom regulisanju rodno osetljivog jezika, smatrajući da je „svaka intervencija u jeziku sa stanovišta bilo koje ideologije koja nije u skladu s naukom o srpskom jeziku nedopustiva." Takođe podseća da je jezik „u osnovi nacionalnog identiteta", a „zahvati u srpski jezik s ciljem menjanja njegove prirode i strukture imalo bi dalekosežne posledice i po očuvanje nacionalnog identiteta, u vreme kad je država uvidela da je nužno ozbiljno i trajno raditi na zaštiti nacionalnog identiteta i srpskog jezika"[14].

Kada se Zakon već našao u parlamentu, Odbor će se ponovo oglasiti nizom saopštenja, kritikujući Vladu Srbije, „sa dvema „ministarkama" na čelu (jednom „ekonomistkinjom" i jednom „fizičarkom")", što rešava jezička pitanja bez saglasnosti Odbora, kao jedinog merodavnog tela koje predstavlja „srbističku struku i nauku u pogledu svih pitanja standardizacije srpskoga jezika."[15] Naglašava da je u pitanju „nasilje nad srpskim jezikom" i zahteva da Ustavni sud ovaj zakon proglasi neustavnim.[16]

Odbor će iste godine zajedno sa Maticom srpskom organizovati i okrugli sto na temu Zakona, koji uvodnim izlaganjem otvara episkop Irinej, nakon čega je objavljen i Zbornik saopštenja sa tog skupa „Položaj srpskog jezika: izazovi, problemi, rešenja" (Zbornik Matice srpske 2021)[17]. Oko 40 autora i autorki Zbornika (među njima S. Tanasić, M. Kovačević, D. Petrović, S. Miloradović, J. Radić, A. Milanović, P. Piper, V. Lompar, R. Dragićević, M. Spasojević, ali niko ko se naučno bavio rodom i jezikom) iznosi svoja stanovišta protiv Zakona i rodno osetljivog jezika. S jedne strane se naglašava potreba za očuvanjem srpskog standardnog jezika, ćirilice, nacionalnog identiteta, kulturnog nasleđa, tradicije, porodice, koji su „ugroženi" ne više samo od susednih naroda, nego i od feminističkih grupa (npr. Kovačević, Tanasić, Piper), dok se s druge strane ponavljaju preskriptivne i preskriptivističke formulacije o „rogobatnim" i „nakaradnim" imenicama od kojih neke nisu izvedene prema principima standardne tvorbe reči (npr. Milanović, Dragićević). Kritikujući ministarke koje su učestvovale u donošenju Zakona, kao i lingvistkinje koje su ga podržavale, njihova zvanja stavljaju u navodnike (kao i u gore pomenutoj odluci Odbora), sa namerom da ih omalovaže i istaknu svoje

[14] Sopštenje Odbora „O rodnoj ravnopravnosti" dostupno na: https://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja/o-rodnoj-ravnopravnosti/ (pristupljeno 30.11.2024)
[15] Saopštenje Odbora dostupno na: https://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti-je-zakon-protiv-srpskog-jezika/ (pristupljeno 30.11.2024)
[16] Saopštenje Odbora dostupno na: https://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja/odluka-povodom-usvajanja-zakona-o-rodnoj-ravnopravnosti/ (pristupljeno 30.11.2024)
[17] Zbornik Matice srpske (2021). Zbornik Matice srpske „Položaj srpskog jezika u savremenom društvu: Izazovi, problemi, rešenja", ur. Dragan Stanić i Sreto Tasić, Novi Sad

protivljenje takvoj „intervenciji" u jeziku. Takva upotreba jezika, koju smatramo seksističkom, pokazuje i da autori i autorke Zbornika imaju i kruće stavove od svih svojih prethodnika u pogledu ženskih imenica.

Iste godine, 2021, usvojen je i Zakon o upotrebi srpskog jezika u javnom životu i zaštiti i očuvanju ćiriličkog pisma, za koji se Odbor značajno zalagao kao opozitnom Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, budući da sadrži odredbu o „zaštiti srpskog jezika od uticaja ideoloških i političkih pokreta na njegovu standardizaciju." Iako se u samom tekstu Zakona ne razjašnjava koje su to ideologije, u medijskom delovanju staviće do znanja da su u pitanju feministički politički zahtevi i ideologije rodne ravnopravnosti. Pritom se previđa činjenica da se jezička politika i ne može voditi bez ideoloških i političkih opredeljenja njenih kreatora[18] (Radovanović 2003: 186–197).

Iako je Zakon o rodnoj ravnopravnosti usvojen 2021, početak primene odredbe o rodno osetljivom jeziku odložen je za jun 2024. Nakon kratkog zatišja, početkom 2024. Odbor za standardizaciju i Matica srpska ponovo se aktiviraju nastupima u javnosti, ovoga puta u savezništvu sa Srpskom pravoslavnom crkvom, sa kojom organizuju nekoliko naučnih skupova zahtevajući da Ustavni sud proglasi Zakon neustavnim. Ove aktivnosti pomno prate mediji, a tabloidnim izveštavanjem, senzacionalizmom i populističkom retorikom posebno su se istakle *Večernje novosti*, iz kojih izdvajamo nekoliko naslova:

> *7) RAZARAJU NAM JEZIK, ČUPAJU SRPSKI KOREN: Patrijarh i lingvisti upozorili na teške posledice primene Zakona o rodnoj ravnopravnosti*
> *8) NE BRINU O NAŠIM BAKAMA, MAJKAMA, KĆERIMA... Povodom nametnutog zakona: „Rodno osetljiv jezik" nije „polno osetljiv jezik"*
> *9) IDEOLOŠKO NASILJE NAD JEZIKOM I IDENTITETOM: SPC i Matica srpska - rodno osetljiv govor je u suprotnosti sa standardnim i neustavan je*
> *10) I ZATVOROM KAŽNJAVAJU SRPSKI JEZIK: Da li primena Zakona o rodnoj ravnopravnosti uvodi svojevrsni verbalni delikt*

Usled svih ovih pritisaka, posebno nakon upliva Srpske pravoslavne crkve, koja je žučno lobirala i protiv Zakona o zabrani diskriminacije (Zaharijević i Antonijević 2024: 91), Ustavni sud u junu 2024. pokreće postupak za utvrđivanje ocene ustavnosti i „obustavlja

[18] Ovaj zakon predviđa i „podsticanje pravilnog izražavanja, poznavanja i pravilne upotrebe srpskog jezika i ćiriličkog pisma", što je manifestacija ideologije standardnog jezika i preskriptivizma.

izvršenje pojedinačnog akta ili radnje preduzete na osnovu odredaba navedenog Zakona".[19] Jezički stručnjaci okupljeni oko Odbora za standardizaciju kroz tabloidne kanale predstavili su feminističke grupe i naučnice kao pretnju po srpski jezik, ćirilicu, nacionalni identitet, ostavljajući utisak o nameri da prikriju sopstveno osećanje da su one pretnja po njihov pogled na svet i društvenu moć. Uz sve zanemarivanje jezičke realnosti i implicitne standardizacije rodno osetljivog jezika u gotovo svim domenima upotrebe i uz izostanak legitimne naučne rasprave među suprotstavljenim stranama, srpska jezička politika utvrdila je svoj kurs – da jezik ima biti isključivo u službi nacionalnog osveščivanja i homogenizacije, ali nikako i sredstvo za dostizanje rodne ravnopravnosti.

6. Zaključak

Rasprave o ženskim nazivima zanimanja, titula, zvanja na srpskohrvatskom prostoru traju gotovo sto godina. Iako će razvojem feminističke lingvistike 80-ih biti osvetljeni i mnogi drugi aspekti problema roda i jezika, u široj lingvističkoj javnosti i danas su u fokusu tvorbeni potencijali jezika i pitanje da li je uopšte neophodno za svako zanimanje imati i mušku i žensku formu. Razmimoilaženja među srpskim i hrvatskim lingvistima koja smo istakle u ovom radu pokazala su se možda od presudnog uticaja na različito usmeravanje jezičkih praksi u Hrvatskoj i Srbiji u pogledu normiranosti ženskih imenica. Ove dve jezičke stvarnosti svedoče i o dominantnim uticajima preskriptivnih i preskriptivističkih razmišljanja jezičkih autoriteta na govornike i njihovo jezičko ponašanje.

No procesi standardizacije rodno osetljivog jezika u Srbiji odvijaju se i pored otpora srpskih filologa, izraženih od samih početaka rasprave, čemu značajno doprinosi razvoj studija roda i jezika. Ono što je u tim procesima izostalo jeste naučni dijalog između suprotstavljenih struja – lingvistkinja feminističke orijentacije koje se zalažu za ROJ i lingvista tradicionalne srpske filologije iz kruga Odbora za standardizaciju koji mu se protive. Namesto dijaloga, ovo telo, koje institucionalno ostvaruje uticaj na jezičku politiku u Srbiji, drži se na početnim pozicijama o ovom pitanju, ignorišući podatke feminističke lingvistike o praksama seksističke upotrebe jezika. Štaviše, Odbor negira da određena upotreba jezika doprinosi rodnoj ravnopravnosti, smatrajući feminističke inicijative „nasiljem nad jezikom."

Brojna saopštenja i odluke Odbora, kao i medijski nastupi njegovih članova, ukazuju da je srpska jezička politika nacionalistički motivisana i da se institucionalne pozicije moći nad jezikom održavaju populističkim povikama o večitoj ugroženosti jezika i pisma od „drugih."

[19] Odluka Ustavnog suda 27.6.2024. dostupna na linku: https://ustavni.sud.rs/sednice-suda/saopstenja-sa-sednice-suda/saopstenje-sa-8-sednice-ustavnog-suda-odrzane

Od 90-ih su u ulozi „drugih" susedni narodi, naročito Hrvati (koji „kradu" ćirilicu i srpski jezik), ali u momentu kada se inicijative za upotrebu ROJ legitimizuju Zakonom, za glavne neprijatelje po srpski identitet proglašavaju se naučnice i političarke feminističke orijentacije. Ispod tako konstruisanog narativa ispostavlja se da jedino što može biti ugroženo jeste konzervativna paradigma srpske filologije i nacionalistički kurs jezičke politike na kojima jezički autoriteti održavaju pozicije institucionalne moći.

Literatura

Anić, V. (1984). *Rod i spol u srpskohrvatskom jeziku: razgraničenje. Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, *13* (1), Beograd, 5–15.

Babić. S. (1986). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: JAZU.

Barić, E. (1989). *Ženski mocijski parnjak kao funkcionalna komunikacijska kategorija. Jezik*, *37*, 12–21.

Bašaragin, M. (2017). *Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini.* Doktorska disertacija. Novi sad: Centar za rodne Studije, ACIMSI, Univerzitet u Novm Sadu.

Berisavljević, S. (1986). *Jezik i pol: titule i zanimanja žene u banci. Prilozi proučavanju jezika*, *22*, 119–133.

Berisavljević, S. (1988). *Sintaksičke karakteristike upotrebe formi muškog i ženskog roda za obeležavanje zanimanja koja vrše žene.*Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike, seminarski rad.

Bošković Marković, V. (2015). *Diskurzivna sredstva za izražavanje rodnih ideologija na primeru studentske populacije u Srbiji.* doktorska disertacija. Beograd: Filološki Fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Borić, R. (1998). Ženski identitet u jeziku. TREĆA: časopis Centra za ženske studije, 1(1), 37–44.

Bugarski, R. (2013). Jezička politika i jezička stvarnost u Srbiji posle 1991. godine. U: Jezik između lingvistike i politike (V. Požgaj Hadži, ur.). Beograd: Biblioteka XX vek, 91–111.

Cameron, D. (2003). Gender and Language Ideologies. In: *The handbook of language and gender (*J. Holmes, M. Mayerhoff, eds.). Oxford: Blackwell Publishing. 447–467.

Cvetinčanin Knežević, H., Lalatović, J. (2019). *Priručnik za upotrebu rodno osetljivog jezika*. Beograd: UN Women.

Čaušević, J., Zlotrg, S. (2011). *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje za jezik i kulturu.

Ćorić, B. (1982). *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet.

Fekete, E. (2008a). *Jezičke doumice - knjiga prva*. Beograd: Beogradska knjiga.

Fekete, E. (2008b). *Jezičke doumice - knjiga druga*. Beograd: Beogradska knjiga.

Filipović, J. (2009a). *Moć reči*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Filipović, J. (2009b). Rodno osetljive jezičke politike: teorijske postavke i metodološki postupci. *Anali Filološkog fakulteta, 21*,109–127.

Ivić, M. (1989). *Neka zapažanja o rodu i broju*, *Južnoslovenski filolog*, *XLV*, 128-156.

Janjanin, M. (1934). *Gospođa profesor. Naš jezik*, *2* (7), 202–204.

Klajn, I. (1980). *Jezik oko nas.* Beograd: Nolit.

Lakoff, R. (1973). *Language and woman's place. Language in Society*, *2*, 45–80.

Miller, C. & Swift, K. (1977). *Words and Woman*. Garden City. Anchor Books.

Miloradović, S. (2011). *Jezik rodne ravnopravnosti: Rodno diferencirani jezik i gramatička kategorija roda u srpskom jeziku*. Beograd: Odbor za standardizaciju srpskog jezika, Instituta za srpski jezik, Beograd.

Nikolić, S. (1954/55). *Oblici imena: zvanja, zanimanja, dužnosti i titula ženskih lica. Naš jezik*, nova serija, 6 (5-6), Beograd 196–204.

Pauwels, A. 2003. Linguistic Sexism and Feminist Linguistic Activism. In: *The handbook of language and gender* (J. Holmes, M. Mayerhoff, eds.). Oxford: Blackwell Publishing, 550–570.

Perović. S. (2006). Jezik i ženino mjesto. U: *On je rekla: upotreba rodno senzitivnog jezika (N.* Drobnjak, ur.). Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore.

Piper, P. (2009). Rodna ravnopravnost i jezik. NIN, Beograd, 13.08.2009.

Piper, P. (2014). О грамматикализацијии сербских феминнативов. In: *Grammaticalization and Lexicalization in Slavic Languages.* Ed. M. Nomachi, A. Danilenko, P. Piper. – München – Berlin – Washington/D.C. 75–86.

Radovanović, M. (2003). *Sociolingvistika*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Rajić, Lj. (1982). Jezik i pol. *Kultura, 57/58*, 79–95.

Savić, S. (2022). Diskurs polemika oko rodno osetljivog jezika. U: *Njegoševi dani 9* (T. Đurišić, ur.). Međunarodni naučni skup. Tivat, 7–10. 9. 2022. godine, 363–370.

Savić, S., Stevanović, M. (2019). *Vodič za upotrebu rodno osetljivog jezika u javnoj upravi u Srbiji*. Beograd, Misija OEBS u Srbiji.

Savić, S. (2011). Predlog za upotrebu rodno osetljivog jezika u vojsci: činovi žena. *Bezbednost Zapadnog Balkana*, *6*(19), 45–56.

Savić, S. (2005). Ideologija jezikoslovne elite. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse (II tom)* (M. Blagojević, ur.). Beograd: AŽIN: 97–102.

Savić, S. (1998). Žena skrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika. *Ženske studije, 10*, 89–132.

Savić, S. (1995). Jezik i pol (II): istraživanja kod nas. *Ženske studije*, *2/3*, 228–244.

Spender, D. (1980). *Man made language.* London, Routledge & Kegan Paul.

Stevanović, M. M. (2019). Rodno osetljiv jezik u medijskoj praksi u Srbiji. *Filolog – časopis za studije jezika, književnosti i kulture*, *19*, 64–81.

Stevanović, M. (2024). Rodno osetljiv jezik u udžbenicima: primeri dobre prakse. *Reči: časopis za jezik, književnost, kulturu, 16*, 108–123.

Tannen, D. (2001), *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation.* Quill, New York: New paperback edition.

Tomić, S. (2020). Neki metodološki problemi u savremenom istraživanju socijalnih femininativa u srpskom jeziku. *Poznańskie Studia Slawistyczne, 20* (2021), 323–346.

Vince, Z. (1954/55). *Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica direktorica, gospođa profesorica. Jezik*, *3/4*, 113–188.

Zaharijević, A. Antonijević, Z. (2024). Gender Equality for Show: Serbian Performative Europeanization. In: *Religion, Gender, and Populism in the Mediterranean* (A. Giorgi, J. Garraio & T. Toldy). Routledge, London and New York, 88–105.

Zlotrg, S. (2023). Diskurs protiv rodno osjetljivog jezika. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu.* Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 237–249.

GENDER SENSITIVE LANGUAGE FROM THE PERIPHERAL SIGNIFICANCE OF THE LANGUAGE ISSUES IN YUGOSLAVIA TO ITS CENTRAL INTERDISCIPLINARITY IN THE CURRENT STATES IN THE REGION

MARJANA STEVANOVIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF POLITICAL SCIENCE, SERBIA
SVENKA SAVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

Already in the 50s we discussed the questions related to the gender sensitive language (ROJ) in Serbo-Croatian/Croatian-Serbian Language during the time when researchers were looking for the answers to the questions for the immediate language practice: How to write new jobs titles for women or how to address women in a socialist community: female friend professor, or female professor. At the beginning of 70s those practical language questions and their answers have been taken over by feminists in order to show the invisibility of women in a society, with arguments of feminist theorists, mainly from Anglo-Saxon region.

At the beginning of the 90s with the disintegration of Yugoslav territories, these questions remained even in the newly formed communities, albeit with different approaches to their solutions: in the Croatian language they are now part of the language of standardization, however, in Serbia, in the newly adopted Law about the language this is not the case. In fact, gender sensitive language (ROJ) has become the field of ideological struggles for national awareness with massive resistance to the affirmation of this scientific issue in the official use. The goal of this paper is to show case how the topic of ROJ has been incrementally moving from its periphery of interested parties towards the center of the basic battlefield for the language rights in Serbia today, not only among those who consider themselves experts in language.

Keywords: language standardization, language policy, gender sensitive language, common language

Valentina Bošković Marković[1]
ORCID: 0000-0001-8873-6706
811.163.41’366.52:378.18
https://doi.org/10.5281/zenodo.14983406

ATTITUDES OF THE STUDENT POPULATION REGARDING GENDER-SENSITIVE LANGUAGE BEFORE AND AFTER LAW ON GENDER EQUALITY

The aim of this study is to highlight the impact of Law on Gender Equality of the Republic of Serbia on the attitudes of the student population toward gender-sensitive language. After a theoretical introduction and an overview of basic terms related to gender equality and gender-sensitive language, the paper provides a review of previous research conducted by the author on the attitudes of students regarding the use of gender-sensitive language in 2015 and 2021. This is done to depict the attitudes before the adoption of Law on Gender Equality. For the purpose of analyzing attitudes after the law’s adoption, a new study was conducted in 2024, with the aim of analyzing whether the interpretation of the law, particularly its provisions related to the use of gender-sensitive language, has had any positive or negative effects on the speakers of the Serbian language. Following the research review, a comparative analysis was performed to assess the potential impact of Law on Gender Equality on the awareness of the student population regarding the use of gender-sensitive language. All research was conducted at Singidunum University, among male and female students in their first, second, third, and fourth year of undergraduate studies in the English Studies program. The research employed quantitative analysis and utilized anonymous questionnaires with multiple-choice questions, open-ended questions, and Likert scale questions. The research results show that Law on Gender Equality had a certain influence related to students’ opinion and attitudes towards the use of gender-sensitive language.
Keywords: Law on Gender Equality, gender-sensitive language, Serbian language, suffixes, student population

1. Introduction

The first official document that mentions gender equality as a term is the Universal Declaration of Human Rights from 1948. Seventy-six years later, when one mentions Law on Gender Equality (LGE) in Serbia, the first thing that comes to mind is most likely going to be gender-sensitive language. Even though LGE contains only several articles related to this term, it can be stated that the citizens of Serbia associate it with specific language usage and that association is not necessarily a positive one. The term gender-sensitive language has been widely used in the Serbian language for more than a decade, especially in the work of feminist linguists, such as Svenka Savić, Margareta Bašaragin, Marjana Stevanović, Jelena Filipović,

[1] vboskovic@singidunum.ac.rs

and many others. Apart from feminist linguists, there have also been other authors, linguists and researchers who have defined gender-sensitive language as the language which promotes gender equality, language that fights against sexism in speech, and language which uses both male and female form when denoting nouns, especially those referring to various titles and occupations (Bošković Marković 2021).

Despite the fact that we have gotten used to terms denoting female professor, female athlete, and the like (*profesorka*, *sportistkinja*), the official public speech in Serbia still does not reflect the use of words denoting female deans and female rectors, female coaches, or female drivers (*dekanica, rektorka, trenerica, vozačica*) (Bošković Marković 2023: 702). Since these words are still not recorded in dictionaries or grammar books, there was an obvious need to define gender-sensitive language in legal terms. Therefore, Law on Gender Equality defines gender-sensitive language as:

"Language that promotes the equality of women and men and a means of influencing the awareness of those who use that language in the direction of achieving equality, including changes in opinions, attitudes and behaviour within the framework of the language used in personal and professional life" (LGE 2021).

After this definition and after LGE was officially adopted, there have been many misinterpretations of gender-sensitive language. LGE itself prescribes the obligation to use language which is in compliance with grammatical gender, in public administration and state institutions (Article 25), in education, i.e., in textbooks and teaching materials, as well as in certificates, diplomas, classifications, titles, occupations and licenses and other forms of educational work (Article 37, paragraph 3), and in the field of public information (Article 44). Penal policy regarding gender-sensitive language applies only to public authorities, but it is insufficiently specified; it is defined in Article 37, and a fine ranging between RSD 5,000 and 150,000 is prescribed for non-compliance (Article 68, paragraph 9). The obligation to use gender-sensitive language should have been put into effect three years following the passing of the law – that is, on June 1, 2024 (Article 73), but until this day, this part of the law has not been active, due to substantial opposition by various public institutions, such as the Serbian Academy of Sciences and Arts and its Board for the standardization of the Serbian language and Matica srpska (Bošković Marković 2023).

The aim of this paper is to analyze whether these misinterpretations and opposition to the law have had any positive or negative effect on the attitudes of students and their perception regarding gender-sensitive language. The paper provides a review of previous studies conducted by the author on the attitudes of students regarding the use of gender-sensitive

language from 2015 and 2021. For the purpose of analyzing their attitudes after the adoption of Law on Gender Equality, a new study was conducted in 2024. Following the research results, a comparative analysis was performed to assess the impact of Law on Gender Equality on the awareness of the student population regarding the concept of gender-sensitive language and attitudes toward it. Finally, the paper offers a conclusion based on the study results and a comparative analysis, and ideas for future studies related to the same topic.

2. Gender-sensitive language

The use of gender-sensitive language is one of the steps in overcoming obstacles related to gender equality in every society, as well as a means of achieving gender equality (Savić et al. 2009). Apart from the linguistic aspect, the usage of gender-sensitive language is also related to social power. In other words, according to Georgijev (2014), patterns of linguistic behavior are a reflection of cultural models and ideologies. The linguistic behavior of the speaker confirms or denies, maintains, or changes a certain ideology. The meaning and use of language can be understood more properly if it is seen in correlation with the culture of a certain social community (Georgijev 2014). Bearing in mind that the language we use reflects our attitudes, beliefs, and the way we treat others, it is clear that, by avoiding the use of feminine forms in those examples where those forms are grammatically and linguistically correct and socially acceptable, we show disrespect, neglect, and even an insult to women. Therefore, the use of gender-sensitive speech implies a greater visibility of women in language and represents another step towards the betterment of their position in modern Serbian society (Bošković Marković 2023: 705).

The definition of gender-sensitive language is often misunderstood in the media, especially concerning LGE. It is most commonly associated exclusively with suffixes such as *-ka, -ica, and -kinja*, and the only interpretation of gender-sensitive language is related to job titles in the feminine form. However, the law does not strictly define it in this manner. In fact, it is important to remember that gender-sensitive language encompasses much more. It involves a particular manner of addressing both male and female individuals in everyday speech, as well as in media discourse. As Mršević states:

"It is not essentially important how we name someone, but what actually lies behind it. Behind it lies the European value of prohibiting discrimination in employment relations, which asserts that there are no male and female occupations, and language comes as a sort of reflex" (Mršević as cited in Filipović 2009: 111).

Therefore, the usage of gender-sensitive languages implies not only using female titles but also paying attention to how we treat various genders in our everyday communication.

3. The attitudes of students regarding the use of gender-sensitive language before the adoption of LGE

The concept of gender-sensitive language has been present in the Serbian language for more than a decade, even though not all speakers could clearly define it or recognize it. With the aim of analyzing the usage of gender-sensitive language among students and their opinion about the concept of gender-sensitive language, the author of this paper conducted two studies: in 2015 (for the purpose of her doctoral thesis) and in 2021 (for the purpose of her monograph). Both studies were conducted among students at Singidunum University, but the number of respondents varied. Both studies included an online, anonymous questionnaire with multiple choice questions, Likert scale questions, and open-ended questions, and both studies implied a qualitative and quantitative analysis. For the purpose of this paper, we will now refer only to the most relevant research findings, and more data can be found in the reference list.

3.1. Research findings from 2015

According to the results from 2015, when asked what the term 'gender-sensitive language' is, out of 284 respondents, 97% of examinees (N=274) were not at all familiar with the concept of gender-sensitive language, 2.9% of examinees gave wrong answers (for example, they thought that the term referred to different accents and dialects depending on a speaker's place of birth), whereas only one female student gave the correct answer. When asked how much they agreed with the statement 'It is vital that there are both male and female terms for all titles and occupations,' only 28% (N=78) agreed. What is interesting to notice in this finding is that there is a significant statistical difference based on the sex of the respondents, as 62.2% of male students completely disagreed with this statement, and 70.1% of female students completely agreed. When given various titles and occupations in the male form with the task of using them in the female form, out of 20 nouns (driver, pilot, writer, fighter, construction worker, psychologist, taxi driver, member of parliament, dean, pedagogist, conductor, soldier, police officer, secretary, assistant professor, officer, firefighter, translator, photographer, analyst, or in Serbian: *vozač, pilot, pisac*, *borac, građevinac, psiholog, taksista, poslanik, dekan, pedagog, dirigent, vojnik, policajac, sekretar, docent, oficir, vatrogasac, prevodilac, fotograf, analitičar*) only five of them were used in the female form as well (member of parliament, police officer, secretary, officer, analyst, or in Serbian: *poslanik, policajac, sekretar,*

oficir, analitičar) among more than 50% of the respondents, whereas certain nouns were not given at all, such as pilot, fighter, construction worker, psychologist, dean, assistant professor, firefighter, translator (in Serbian: *pilot, borac, građevinac, psiholog, dekan, docent, vatrogasac, prevodilac).* After a thorough analysis of the research results, the author concluded that, in 2015, titles and occupations in the female form were mostly unknown to Serbian students, which should not be surprising, bearing in mind that 97% of the examinees were not even familiar with the term gender-sensitive language (Bošković Marković 2015).

Another interesting finding from this study refers to the usage of gender-discriminatory speech, which can be defined as language which discriminates against any sex. The respondents were given certain examples of gender discriminatory language (e.g., harpy, gold digger, spinster, divorcee, or in Serbian: *rospija, sponzoruša, udavača, raspuštenica*), and their task was to use them in the male form. It came as no surprise that more than 50% of these terms were not used in the male form, as they are never used in everyday communication. In addition, when asked what gender-discriminatory language was, most respondents left blank spaces (Bošković Marković 2015).

3.2. Research findings from 2021

When the same study was repeated in 2021, the results were different. This time the sample was quite small, comprising only thirty examinees, since the study was conducted in the middle of the Covid-19 pandemic. Also, some additional questions were related to the introduction of LGE, as the public had already started discussing its adoption. When asked about the definition of gender-sensitive language, only 8 students did not give a correct answer, while there were also several answers which denoted the negative attitudes of the respondents towards this topic (e.g. “that is stupid” and “only those who have extra time talk about it”). Overall, twenty students gave the correct answer. The same respondents were also asked whether they thought LGE was necessary in our society, and 27 out of 30 gave a positive answer. When given nouns denoting titles and professions in the male form, more respondents used the female forms than was the case in 2015, especially when it comes to the words: photographer, analyst, dean, assistant professor, and pedagogist (*fotografkinja, analitičarka, dekanka, dekanica, docentkinja, pedagogica, pedagoškinja, pedagoginja)*. Furthermore, more than 50% of the examinees agreed with the statement “I believe the Serbian language needs words for all titles and occupations both in male and in female form” (Bošković Marković 2015).

Speaking of the usage of gender-discriminatory speech in 2021, research results are quite different from those from 2015. To be more precise, the percentage of those students using

gender-discriminatory speech is below 50%, mostly due to the fact that the respondents were not even aware of the meaning of the given gender-discriminatory examples, which was indicated to the author once the respondents asked her about the meaning of certain forms.

Finally, if one was to compare research findings from 2015 and 2021, it could be concluded that certain progress was certainly made, especially when it comes to the notion of the concept of gender-sensitive language and its usage. What is more, when compared to 2015, in 2021 students showed a higher awareness of gender equality in general. However, the smaller sample needs to be taken into consideration.

4. Research Methodology

In order to analyze the influence of LGE, the author conducted another study in 2024. This time, even though the same research instrument was used, the questions and the research sample were different. Namely, an anonymous, online questionnaire was distributed to students randomly at the English language department at Singidunum University (N=69). All respondents were undergraduate students, with 42% of first-year students, 42% of second-year students, 10.1% of third-year students, and 5.8% of fourth-year students. There were 85.5% female students (N=59) and 14.5% male students (N=10). The questionnaire included fifteen questions (Likert scale, multiple choice, and two open-ended questions). The main hypothesis of the research is that the adoption of LGE did not have a high impact on the perception of and attitudes towards gender-sensitive language among the student population. The additional hypothesis this study is based on is that LGE has increased the awareness of gender-sensitive language among students.

5. Research Results

When asked if they were acquainted with Law on Gender Equality, only 39.1% (N=27) gave an affirmative answer, whereas 60.9% (N=42) were not aware of it. Those who circled 'yes' were then asked to define the law and to explain its main idea, and no one mentioned language, let alone gender-sensitive language. When asked if they were familiar with the concept of gender-sensitive language, more than 50% of respondents gave a positive answer (66.7%). Furthermore, when asked if they were aware of the concept of gender-sensitive language before the adoption of LGE, the respondents were equally divided, as 47.8% (N=33) of them said yes, and 52.2 % (N=36) said no. However, when asked if the adoption of the law helped them understand the concept of gender-sensitive language, 65.2% (N=45) chose a

negative answer, which implies that the law did not have an immense effect on defining the concept of gender-sensitive language, but it might have influenced the awareness of it.

When asked to what extent the law affected their attitude to and perception of the concept of gender-sensitive language, the respondents circled diverse options on a Likert scale, as can be seen in the graph below. Grade 1 implies an extremely low influence, whereas grade 5 implies an extremely high influence.

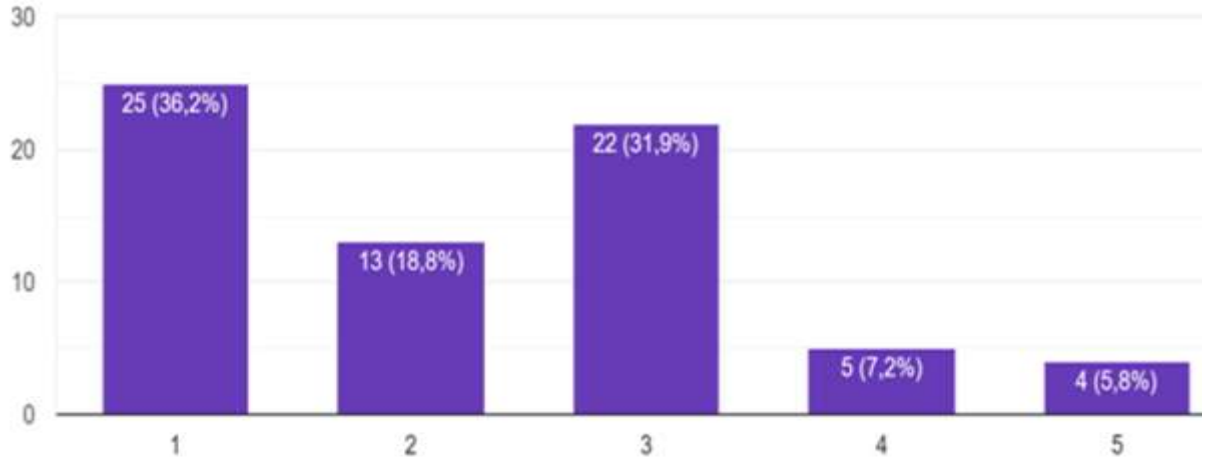

Graph 1: To what extent has the law affected your attitude to gender-sensitive language?

Two questions that have led to the conclusion of whether LGE has influenced the attitude towards the concept of gender-sensitive language or not are given in the table below. The results offered in Table 1 indicate that the fact that the law prescribes the usage of gender-sensitive language has not had a serious effect on the attitudes of the respondents, and the results given in Table 2 show that even the fines that were prescribed in the law, and especially highlighted in the media coverage on the topic of gender-sensitive language, did not have any effect on the respondents' attitudes towards the concept of gender-sensitive language in their everyday speech, as 75% of the respondents claimed that there has been no particular influence.

Although the law did not prescribe fines for individuals, the media coverage was not very clear about that and it sometimes claimed otherwise, so many speakers were afraid that they would have to pay a fine if they did not use gender-sensitive language, which was confirmed in an informal conversation with the students.

Table 1: *Do you use gender-sensitive language more now that there is the law that prescribes it?*

ANSWER	PERCENTAGE	NUMBER
YES	24.6%	17
NO	75.4%	52

Table 2: *Have fines prescribed in the law influenced your attitude to gender-sensitive language?*

ANSWER	PERCENTAGE	NUMBER
YES	10.1%	7
NO	89.9%	62

Finally, when the respondents were given an open-ended question *'Should gender-sensitive language be prescribed in the law?*', their answers were mostly quite neutral and they did not indicate either a positive or a negative attitude towards both the law and the usage of gender-sensitive language, apart from the two answers given below:

- Answer 1: "It should be a basic human right, not something we need to define by law."
- Answer 2: "If it is the only way to adopt it and make people use it, then why not."

Based on these results, it can be concluded that both hypotheses have been confirmed. In other words, the adoption of Law on Gender Equality did not have a negative influence on the perception of the concept of gender-sensitive language among the student population and it has increased the awareness of gender-sensitive language among students.

If we were to compare the research findings, the following conclusions can be made. First of all, in the study from 2015, 97% of respondents were not familiar with the concept of gender-sensitive language; 62% of respondents were not familiar with Law on the Equality between Sexes that was in force at the time, whereas in 2024 66.7% (N=46) of respondents are familiar with the concept of gender-sensitive language; 60.9% (N=42) respondents are not familiar with Law on Gender Equality.

6. Conclusion

The concept of the term gender-sensitive language and its implementation have gone a long way from 2015 to 2024, with Law on Gender Equality by its side from May 2021. According to the comparison of the author's results from studies conducted in 2015, 2021 and 2024, the adoption of Law on Gender Equality did not have a negative influence on the concept of gender-sensitive language among student population and their attitudes towards it, but Law

on Gender Equality has increased the awareness of the concept of gender-sensitive language among students. However, even though the research findings do not clearly indicate a strong correlation with the law, one cannot help but wonder whether its adoption has influenced the speakers of the Serbian language on a subconscious level. Furthermore, it should be considered that some respondents were not honest about their opinions and chose the answers they might have found suitable, due to potential peer pressure. Therefore, a new study should be conducted that would include a larger sample and additional questions and methods related to the actual usage of gender-sensitive language in everyday communication among students. Since the study of the usage of gender-sensitive language requires different research methodology, both qualitative and quantitative analysis should be conducted, using diverse research instruments so as to have valid results.

In addition, the study should also be conducted among students majoring in the Serbian language, as they are the ones who will be the future linguists and potentially creators of future language policies and language planning. Bearing in mind that there were only 10 male students in the study from 2024, it should be taken into consideration that the results might have been somewhat different if their percentage was higher.

In conclusion, even though it has been discussed a lot, Law on Gender Equality did not have a detrimental effect on the concept of and attitudes towards the usage of gender-sensitive language among students in the Republic of Serbia. Its influence lies only in the higher awareness of the term we should all nurture and use in our everyday communication.

References

Bošković, V. (2015). Diskurzivna sredstva za izražavanje rodnih ideologija na primeru studentske populacije u Srbiji (doctoral thesis). Faculty of Philology, University of Belgrade. [Discursive Means for Expressing Gender Ideologies: A Case Study of the Student Population in Serbia]

Bošković Marković, V. (2024). The Attitudes of Teaching and Non-teaching Staff Towards Gender Equality and Gender Quotas in Higher Education: A Case Study from Serbia. *Philosophy and Society*, *0*(0).

Bošković Marković, V. (2023). Language and Gender: Attitudes towards the use of gender-sensitive language among students of sports. *TEME - časopis za društvene nauke, Vol. XLVII*(3), 701–715.

Bošković Marković, V. (2021). *Žene u jeziku: borci ili borkinje?* Beograd: Zadužbina Andrejević. [Women in language: fighters or fightresses?]

Georgijev, I. (2014). Delatne zajednice i jezička promena: percepcija rodno osetljivog srpskog jezika u književnom prevođenju. *Književnstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture.* http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/delatne-zajednice-i-jezicka-

promena-percepcija-rodno-osetljivog-srpskog-jezika-u-knjizevnom-prevodjenju#gsc.tab=0, date of retrieval: 5th April, 2021 [Speech communities and language change: the perception of the gender-sensitive Serbian language in literary translation. Knjizenstvo: magazine for literature studies, gender studies and culture]Savić, S., Čanak, M., Mitro, V., Štasni, G. (2009). Rod i jezik. Ženske studije i istraživanja. Futura publikacije. [Gender and language. Female studies and research]

Savić, S., Čanak, M., Mitro, V., Štasni, G. (2009). *Rod i jezik.* Ženske studije i istraživanja. Novi Sad: Futura publikacije. [Gender and language. Female studies and research]

Sources

Law on Gender Equality. 2021. The Official Gazette of the Republic of Serbia, number 52/2021.

Law on Gender Equality. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html (last accessed: May 15, 2024).

STAVOVI STUDENTSKE POPULACIJE O RODNO OSETLJIVOM JEZIKU PRE I POSLE ZAKONA O RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI

VALENTINA BOŠKOVIĆ MARKOVIĆ, UNIVERZITET SINGIDUNUM POSLOVNI FAKULTET, SRBIJA

Rezime

Cilj ovog rada je da ukaže na uticaj Zakona o rodnoj ravnopravnosti Republike Srbije na stavove studentske populacije o rodno osetljivom jeziku. Nakon teorijskog uvoda i pregleda osnovnih termina iz oblasti rodne ravnopravnosti i rodno osetljivog jezika, rad nudi pregled prethodnih istraživanja autorke o stavovima studentske populacije o upotrebi rodno osetljivog jezika iz 2015. i 2021. godine kako bi se prikazali stavovi pre usvajanja Zakona o rodnoj ravnopravnosti, dok je za potrebe analize stavova nakon usvajanja Zakona sprovedeno novo istraživanje u 2024. godini, odnosno na one članove zakona koji su u vezi sa upotrebom rodno osetljivog jezika. Nakon pregleda istraživanja, urađena je komparativna analiza kako bi se ukazalo na potencijalni uticaj Zakona o rodnoj ravnopravnosti na svest studentske populacije o upotrebi rodno osetljivog jezika. Sva istraživanja su sprovedena na Univerzitetu Singidunum, medju studentima i studentkinjama prve, druge, treće i četvrte godine osnovnih studija na studijskom programu Anglistika. Uradjena je kvantitativna analiza, a sva istraživanja su sprovedena u formi anonimnih upitnika sa pitanjima višestrukog izbora, pitanjima otvorenog tipa i pitanjima u Likertovoj skali. Rezultati istraživanja ukazuju na to da postoji izvestan uticaj Zakona o rodnoj ravnopravnosti na mišljenje i stavove studentske populacije u vezi sa rodno osetljivim jezikom.

Ključne reči: Zakon o rodnoj ravnopravnosti, rodno osetljiv jezik, srpski jezik, mocioni sufiksi, studentska populacija

Margareta Bašaragin[1]
ORCID: 0000-0003-3143-498X
811.163.41'27:001.81(497.11)
https://doi.org/10.5281/zenodo.14991159

UPOTREBA RODNO OSETLJIVOG JEZIKA NA PRIMERU UPUTSTAVA ZA TEHNIČKU PRIPREMU RUKOPISA U INSTITUCIJAMA U SRBIJI DANAS[2]

Cilj rada je da analiziram upotrebu rodno osetljivog jezika (ROJ) u odabranim uputstvima za tehničku pripremu rukopisa za domaće naučne časopise iz društveno-humanističkih nauka (ukupno 8) i formulare za recenziranje (2) u skladu sa zahtevom za afirmacijom i većom vidljivosti naučnica u Srbiji danas, te da ponudim preporuke kako bih doprinela proceni stepena neposredne primene zakonske regulative. Metodološki okvir čine analiza diskursa i feministička analiza sadržaja i analiziram diskursne postupke u: 1. imenovanju i referisanju na autore/ke, recenzentkinje/e, urednike/ce i 2. navođenju literature i izvora. Rezultati pokazuju da: imenovanje autorki tekstova i recenzentkinja ili izostaje u potpunosti ili su prisutne velike nedoslednosti; ustaljena je praksa navođenja punog imena uz prezime u referencama. Zaključujem da u datom korpusu ne postoji jasan zahtev za upotrebom ROJ u tim domenima naučnog teksta, što ne doprinosi afirmaciji primene Zakona o RR, naprotiv zadržava nevidljivost naučnica kao akterki u izgradnji nauke danas kod nas.
Ključne reči: naučnice, rodno osetljiv jezik, upotreba jezika u načunom tekstu, uputstva za pripremu rukopisa.

1. Uvodna razmatranja

Nekoliko decenija u javnom prostoru Srbije traje diskusija u vezi sa pitanjem standardizacije (normiranja) rodno osetljivog jezika (u daljem tekstu: ROJ) i njegove službene upotrebe. Naročito snažno je protivljenje nakon uvođenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti (RR) (2021) koji, između ostalog, predviđa obaveznu upotrebu ROJ: „u udžbenicima i nastavnom materijalu, kao i u svedočanstvima, diplomama, klasifikacijama, zvanjima, zanimanjima i licencama, kao i u drugim oblicima obrazovno–vaspitnog rada"; (član 37 stav 1. tačka 4, podtačka (3)) i „sredstvima javnog informisanja" (član 44, stav 3).

Napori feministički opredeljenih naučnica i istraživačica za standardizaciju ROJ u Srbiji i regionu i njegovu javnu i službenu upotrebu traju nekoliko decenija (Savić 1995a, 1995b; Borić 1998, Drobnjak 2006, Bertoša i Pišković 2018, Savić i Stevanović 2019, Zlotrg 2019 i

[1] margareta.basaragin@gmail.com
[2] Zahvaljujem profesorici emeriti Svenki Savić na korisnim sugestijama tokom izrade prethodne verzije ovog rada.

dr.).[3] Svoja nastojanja zasnivaju na nizu empirijskih istraživanja upotrebe govorenog i pisanog jezika u različitim kontekstima u institucijama, medijima, administraciji, obrazovanju na svim stupnjevima, kao i u razgovorima u svakodnevici (Bašaragin 2016, 2019, 2021, 2022, Bašaragin et. al 2016; Stevanović 2017, Tir Borlja 2020, Trifković i Tucakov 2014 i dr.). Rezultati i zaključci se temelje na različitim teorijama jezika, ali dominira teorija jezičke (govorne) delatnosti o kojoj podatke daje Savić (Savić 1993; 2010). Uz ovo dodajem da je na visokoškolskom nivou, u Centru za rodne studije UNS u okviru pojedinih predmeta, detaljno obrađivana tematika ROJ na master i doktorskim studijama pa se oformila grupa istraživačica koja piše teorijske i empriijske radove na ovu temu, ili komentariše radove drugih naučnica i naučnika kod nas i u svetu.[4]

Opšti je zaključak objavljenih istraživačkih i teorijskih radova da načini na koje jezik upotrebljavamo može pokazati razne vidove diskriminacije u jeziku, ali i učiniti vidljivijim doprinose žena društvu, nauci, kulturi, umetnosti i sl. Zavisi, međutim, od definicije jezika od koje se u istraživanju polazi (komponenta identiteta, društvena konstrukcija, delatnost/činjenje, jezik u upotrebi i sl.) i od teorijsko–metodološkog okvira (analiza diskursa, kritička analiza diskursa, teorija nedostatka, teorija različitosti, konstruktivistička teorija, analiza konverzacije, intersekcija i sl.), od kojih neki manje, a neki više daju mogućnost za ovakvo zaključivanje.

Deo napora da se više dozna o teorijskim osnovama ROJ odvija se i u visokoškolskim institucijama u Srbiji. Tako su u okviru obaveznog predmeta Rod i jezik na doktorskim studijama Rodne studije na Centru za rodne studije ACIMSI, UNS i pod mentorstvom prof. emerite Svenke Savić tokom 2016. godine studentkinje sprovele istraživanje (Bašaragin et al. 2016) o upotrebi ROJ na sajtovima svih fakulteta državnog Univerziteta u Novom Sadu (UNS). Cilj ovog timskog rada bio je da studentkinje ustanove da li se prilikom imenovanja titula i zanimanja na ovim sajtovima, koristi ROJ. Rezultati su pokazali da su: 1. za naučna zvanja korišćene (najčešće) skraćenice za titule žena (dr, prof. dr, van. prof. i dr.) u kojima se ne vidi pol; 2. osobe zadužene za održavanje i kreiranje internet sajtova svih fakulteta UNS nisu posebno edukovane za važnost ROJ, nego su prepuštene u imenovanju titula i zvanja nastavnog i nenastavnog osoblja sopstvenoj intuiciji, ili ustaljenoj praksi na datoj instituciji – samo upotrebu muškog oblika; 3. ali zanimanja koja su pozicionirana niže u hijerarhiji moći fakulteta

[3] Spisak literature o rodno osetljivom jeziku iz Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Slovenije dostupan je na sajtu ŽSI: http://www.zenskestudije.org.rs/pdf/materijal/literatura_feministicka_lingvistika.pdf (nije potpun).

[4] Protivnici/e standardizacije ROJ okupljenih oko Odbora za standardizaciju srpskog jezika, Instituta za srpski jezik, i Matice srpske, Odeljenje za književnost i jezik, kao i pojedinci/ke pitanja rodne ravnopravnosti u jeziku povezuju sa nacionalnom i religijskom pripadnošću, primenu ROJ kao opasnost po kulturni i nacionalni identitet (up. Odbor za Standardizaciju srpskog jezika, 2017, 2021; Stanić i Tanasić, 2021).

ne podležu istom „pravilu" (*čistačica, spremačica, kafe kuvarica i radnice za održavanje čistoće*), posebno zanimanje „kurir/čistačica" (na sajtu Građevinskog fakulteta, Subotica).

U ovom timskom radu primer pozitivne prakse pronašle su na sajtu Medijskih studija na Filozofskom fakultetu UNS koji dosledno koristi ROJ (*vanredna profesorka, šefica Katedre, asistentkinja, stručna saradnica, bibliotekarka*), kao i na sajtu Katedre za romanistiku (*lektorka za španski jezik*) i studentskog Parlamenta (*predsednica Parlamenta, potpredsednica Parlamenta*). Različiti podaci pokazuju da fakulteti nisu dobili uputstvo o primeni Zakona u svim sferama rada i u pisanim i u govorenim situacijama i sajtove oblikuju osobe koje su za to zadužene na datoj katedri na način kakvo je usvojeno stanovište, ili shodno individualnom shvatanju osobe zadužene za održavanje i slanje podataka za sajt.

2. Cilj istraživanja

Nakon analize sajtova fakulteta u 2016. godini jednog od univerziteta u Srbiji, u 2024. godini istraživanje proširujem na pitanje upotrebe ROJ u naučnom diskursu kod nas sa fokusom na naučne časopise.

Cilj rada je da analiziram upotrebu ROJ u odabranim uputstvima za tehničku pripremu rukopisa za domaće naučne časopise iz društveno-humanističkih nauka (ukupno 8) i formulare za recenziranje (2) u skladu sa zahtevom za afirmacijom i većom vidljivosti naučnica u Srbiji danas, te da ponudim preporuke kako bih doprinela proceni stepena primene zakonske regulative u neposrednoj praksi danas kod nas.

3. Metodologija istraživanja

Metodološki okvir čine analiza diskursa (Savić 1993, Buchholtz 2003, Lazar 2007, Wedl 2014), koja propituje upotrebu jezika u procesima proizvodnje društvene moći i znanja, i feministička analiza sadržaja (Reinharz & Davidman 1996: 145–163), koja dekonstruiše skrivene obrasce diskriminacije žena na primeru tekstualnih sadržaja različite vrste u datom vremenu i prostoru.

U radu analiziram diskursne postupke u: 1. imenovanju i referisanju na autore/ke, recenzentkinje/e, urednike/ce i 2. navođenje literature i izvora.

Korpus čine 8 odabranih uputstava za pripremu rukopisa institucija i visokoškolskih ustanova u Srbiji danas, iz različitih disciplina društveno-humanističkih nauka[5] i 2 formulara za recenziranje.[6]

Iz datog korpusa tri časopisa imaju fokus na rodnim i ženskim studijama, pa tako *Genero* „objavljuje originalne empirijske i teorijske radove iz oblasti feminističke teorije, studija roda, ženskih studija, teorije kulture i studija kulture"[7], *Temida* je „naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu"[8] a *Književnstvo* ima za cilj „proučavanje književnosti, roda i kulture."[9] Ostali časopisi ne navode rod, rodne ili ženske studije kao teme, istraživačke oblasti ili tipove članaka koje pokrivaju, već su to: savremena i istorijska naučna, književna i umetnička dela (izdanja SANU), filološka i lingvistička proučavanja (*Zbornik MS*), oblast filoloških i lingvističkih proučavanja srpskog jezika (*Prilozi*), interdisciplinarna teorija i sociologija kulture i kulturna politika (*Kultura*), studije populacije i populacione politike (*Stanovništvo*).[10]

U radu analiziram sledeće diskursne strategije i diskursne postupke:

1. imenovanje i referisanje na osobe ženskog i muškog pola/roda;
2. navođenje literature i izvora.

[5] 1. Uputstvo za autorke i autore, *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture*, Centar za studije i politike Fakulteta političkih nauka i roda i Centar za studije kulture Fakulteta političkih nauka roda Univerziteta u Beogradu (M51); 2. Uputstvo za pripremu rukopisa za štampu u izdanjima SANU, SANU, Beograd; 3. Uputstvo za pripremu rukopisa za štampu, *Zbornik matice srpske za filologiju i lingvistiku*, Matica srpska, Novi Sad (M23); 4. Uputstvo autorima za priređivanje rukopisa za *Priloge proučavanju jezika*, Filozofski fakultet – Odsek za srpski jezik i lingvistiku, Univerzitet u Novom Sadu (M52); 5. Tehnička uputstva autorkama i autorima članaka i prikaza, *TEMIDA – časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu*, Viktimološko društvo Srbije, Beograd i „Prometej" (M24); 6. Uputstvo za pripremanje teksta, *Detinjstvo – časopis o književnosti za decu*, Međunarodni centar književnosti za decu Zmajeve dečije igre, Novi Sad (M51); 7. Smernice za autore, *Stanovništvo*, Institut društvenih nauka, Beograd, Društvo demografa Srbije (M23) (onlajn na sr. i engl.); 8. Uputstvo za pripremu rukopisa, *Književnstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu (M52). (U zagradi dajem kategorizaciju datih časopisa prema Pravilniku o kategorizaciji i rangiranju naučnih časopisa za 2023. godinu kako bih pokazala uticajnost i relevantnost.).

[6] 1. Upitnik za recezente, *TEMIDA – časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu*, Viktimološko društvo Srbije, Beograd i „Prometej" (M24); 2. Obrazac za recenzente, *Kultura*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd (M51).

[7] *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture*, https://generojournal.org/casopis.html, pristupljeno 11.11.2024.

[8] „O časopisu", *Temida*, Viktimološko društvo Srbije, https://vds.rs/o-casopisu/, pristupljeno 11.11.2024.

[9] *Književnstvo: književnost, rod, kultura* http://www.knjizenstvo.rs/#gsc.tab=0, pristupljeno 11.11.2024.

[10] Za buduća istraživanja ostaju časopisi (poput *Slovenike časopis za kulturu, nauku i obrazovanje/SLOVENIKA : časopis za kulturo, znanost in izobraževanje*, Filolološki Fakultet UB, Nacionalni savet slovenačke nacionalne manjine) koji u fokusu imaju maternje jezike i kulturu ostalih etničkih zajednica pored većinske koje žive u Srbiji danas.

4. Rezultati istraživanja

4.1. Imenovanje i referisanje na autore/ke, recenzente/kinje, urednike/ce

Imenovanje se ostvaruje u odnosu na autore/ke naučnog teksta, recenzente/kinje i uredništvo. Direktnog oslovljavanja nema.

Zabeležila sam nekoliko postupaka u jezičkim strategijama: a) generički muški oblik, b) paralelne forme, c) neutralizacija.

a) Generički muški oblik podrazumeva upotrebu muškog gramatičkog oblika prilikom imenovanja i tituliranja i muških i ženskih osoba kao neutralnog (up. Savić 2004, 2006 i dr.). Tako se muški rod („autor" i „urednik") dosledno javlja u uputstvima SANU, Zborniku MS, *Prilozima, Detinjstvu*, *Stanovništvu*, ali i u *Književnstvu* („urednika, prevodioca ili priređivača").

b) Paralelne forme pretpostavljaju poštovanje principa simetrije: „učiniti i mušku i žensku osobu jednako vidljivom u jezičkom materijalu" (Savić 2004: 26). Prisutni su u uputstvima za *Temidu, Genero* i *Književnstvo*:

> Primer 1: „Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih **autora i autorki"** (*Temida*, bold M.B.).
>
> Primer 2: „U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog **koautora/koautorku** posebno." (*Temida*, bold M.B.)
>
> Primer 3: „Naziv i sedište institucije u kojoj je **autorka/autor zaposlena/zaposlen**, štampa se ispod imena **autorke/autora.**" (*Genero*, bold M.B.)
>
> Primer 4: „Ime i prezime **autora/ke** u studijama i člancima štampaju se iznad naslova uz levu marginu boldiranim fontom. Naziv i sedište ustanove u kojoj je **autor/ka zaposlen/a** navode se ispod imena i prezimena autora. Ako je **autora/ki** više, mora se naznačiti iz koje ustanove potiče svaki od navedenih **autora/ki**." (*Književnstvo*, bold M.B.).

c) Neutralizacija razlika prati zahtev za odabirom jezičkih izraza „kojima se briše vidljivost samo jedne osobe" u odnosu na njen pol/rod (Savić 2004: 26):

Primer 5: „uređivački odbor" (*Genero*), „uredništvo" (*Zbornik MS, Prilozi, Književnstvo, Temida, Genero*), „recenziranje" (*Temida*) i „redakcija" (*Stanovništvo, Temida*).

4.2. Navođenje literature i citiranje (parafraziranje)

U ženskim i rodnim studijama pored opštevažećih principa etičnosti, odgovornosti, javnosti i preciznosti, argumentovanosti, originalnosti i dr. u naučnim istraživanjima i izradi naučnih tekstova zajedničkih nauci u celini, poštujemo i pravilo doslednog navođenja ličnog imena i prezimena autorke (i autora). Namera je da upravo na primeru naučnog teksta pokažemo

prisustvo i doprinose naučnica određenoj naučnoj (inter)disciplini i nauci uopšte, naročito kod nas.

Rezultati analize korpusa su sledeći:

a) zahtev za navođenjem punog ličnog imena i prezimena autora i autorke (prezime, zarez, ime) prisutan je u uputstvima za: *SANU, Priloge, Zbornik MS, Genero* i *Književnstvo*;
b) zahtev za navođenjem punog prezimena i inicijala za lično ime autora i autorke u uputstvima za *Temidu* i *Stanovništvo*.[11]

U *Generu* se dosledno koristi ROJ i u odeljku uputstva za navođenje litarature: „Jedna autorka/jedan autor "; „Dva/e ili tri autora/autorke", dok u *Temidi* postoji nedoslednost „prezime i prvo slovo imena autora", kao i u *Književnstvu*:

> Primer 6: „Sekundarna odgovornost (urednik, prevodilac ili priređivač uz autora)"; „Prezime, ime autora. Naslov knjige. Urednik, Glavni i odgovorni urednik, Preveo, Priredio, Ime i prezime. Mesto izdanja: Izdavač, godina."

U uputstvu za *Stanovništvo* stoji zahtev: „Koristiti rodno neutralni jezik.", koji je boldiran i bez konkretnijeg objašnjenja. Pretpostavka je da osobe koje pripremaju tekst za ovaj časopis imaju podrazumevano znanje za takvu formulaciju.

Takođe su prisutni pasivni oblici, npr:

> Primer 7: „Radovi **se objavljuju** na srpskom/hrvatskom/bosanskom jeziku, u latiničnom pismu, ili na engleskom jeziku."[12] (*Genero*, bold M.B.).

5. Diskusija rezultata

Osnovni rezultati analize uputstava u formularima za pisanje naučnog teksta institucija su:

- imenovanje autorki tekstova i recenzentkinja ili izostaje u potpunosti, ili je prisutno, ali uz velike nedoslednosti kada je u pitanju upotreba ženskog gramatičkog roda;
- takođe, uglavnom zahtevaju navođenje punog ličnog imena uz prezime u citiranoj literaturi rada (referencama);

[11]Pojedini časopisi kod nas koriste harvardski model navođenja literature i referisanja a radi što većeg međunarodnog dometa, po kom lično ime autora/ke navodimo samo u inicijalu. Ovaj model svojevremeno je razvijen na engleskom govornom području, dakle u jeziku koji ne prepoznaje gramatičku kategoriju roda u svojoj tipološkoj klasifikaciji u meri i na način kako je to u srpskom.

[12] Posebnu istraživačku temu čini odnos latiničnog i ćiriličnog pisma i roda jer u javnoj i službenoj upotrebi danas u Srbiji, tačnije zagovaranje i zakonska obaveza upotrebe ćirilice (up. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma, 2018 i Zakon o upotrebi srpskog jezika u javnom životu i očuvanju ćiriličnog pisma, 2021) poprimilo je sve karakteristike rasprave o standardizaciji ROJ i neretko se u argumentima izjednačuje kao „opasnost za nacionalni identitet" (up. Stanić i Tanasić, 2021). Tako je i upotreba latinice kao i upotreba ROJ u naučnom diskursu postala pokazatelj dobre namere da se prihvati raznovrsnost i bogatstvo jezičke prakse ali i aktuelne kritike nedodirljivosti i opštosti pojednih teorijskih usmerenja unutar same nauke o jeziku i srbistici kod nas (up. Zlotrg 2019).

- ROJ se koristi u uputstvima koja pokrivaju naučnu interdisciplinu rodnih i ženskih studija: *Genero*, *Književnstvo* i *Temida*.

Nijedno uputstvo ili formular ne sadrži objašnjenje kako i da li da koristimo ROJ, sem za *Stanoviništvo* gde pak stoji preporuka i/ili obaveza tipa ROJ – „rodno neutralnog jezika" – bez objašnjenja značenja (ili primera koji to podrazumeva). Uređivačka politika časopisa iz društveno-humanističkih nauka u Srbiji danas očigledno ne obuhvata orodnjavanje naučnog diskursa i pored zakonske obaveze (Zakon o RR). Bilo bi očekivano da je sa usvajanjem Zakona istovremeno objavljeno uputstvo za primenu u različitim institicuijama: naučnim, vojnim, privrednim i drugim.

U ovom trenutku u široj naučnoj, ali i drugoj, javnosti raspolažemo dovoljnim teorijskim i empirijskim podacima u prilog nužnosti afirmacija doprinosa naučnica i u naučnom tekstu (up. Stevanović, Prelić i Lukić Krstanović 2020, Prelić, Stevanović i Lukić Krstanović 2022, Savić 2008, 2015. i dr.). Sugestije u tim radovima nisu unisone – pa bi bilo očekivano da se široj javnosti ili dozvoli dalja upotreba različitih izbora, ili prepruči samo jedna. U ovom trenutku sazrevanja standardnojezičke forme, možda bi bilo prikladno dozvoliti razne upotrebe dok se ne pokaže ona koja je najfrekventnija.

Postojeće rodno osetljive jezičke izraze u analiziranom korpusu karakteriše nedoslednost i to na dva nivoa. Naime, unutar jednog uputstva pronalazimo više vrsta realizacije ROJ, npr. u uputstvu za *Književnstvo* („autori i autorke" i „autor/ka"). To govori u prilog široke lepeze mogućnosti rodno osetljive jezičke prakse u naučnom diskursu, ali istovremeno deluje i nedovoljno ubedljivo na autore/ke kako je uopšte ostvariti.

Drugi nivo nedoslednosti jeste da se u pojedinim segmentima istog uputstva poštuje upotreba ROJ, a u drugima ne. Tako je u uputstvu za *Temidu* „koatora/koautorku" na jednom mestu, ali kada se objašnjava način referiranja i navođenja litarature samo „autor."

Nepoznato je autorstvo uputstava: ko ih i kada sastavlja i da li i kada se revidiraju.

Zato naučni tekst veoma lako „sklizne" u generički muški oblik. Njegova kanonizacija u naučnom diskursu ne znači da se postiže tzv. objektivnost – jer formom jezika autor/ka teksta može da sakrije pol/rod osobe, tačnije podatke da žene doprinose razvoju civilizacije i društva (up. Savić 2006).

6. Zaključna razmatranja

Na osnovu analize odabranog korpusa časopisa koje izdaju državne institucije i finansira država, zaključujem da u Srbiji danas ne postoji jasan zahtev za upotrebom ROJ u ovoj vrsti naučnog teksta, pa u njegovom oblikovanju nedostaje primena Zakona o rodnoj ravnopravnosti.

Ističem da upotreba ROJ ne podrazumeva samo doslednu primenu ženskog gramatičkog roda prilikom imenovanja ženskih osoba, njihovih zanimanja ili titula, što je tzv. „uže shvatanje ROJ". Problematika je mnogo šira i obuhvata sve načine na koje koristimo jezičke izraze i diskursne strategije radi otklanjanja raznih vidova diskriminacije koje nastaju u jeziku, ali i one koje doprinose većoj vidljivosti žena i njihovom doprinosu društvu, nauci, kulturi, umetnosti i sl. tj. „šire shvatanje ROJ" (Bašaragin 2020: 64).

U Srbiji danas uglavnom izostaju feministički akademski časopisi (oblast ženskih i rodnih studija) koji bi dodatno p(r)oučavali pitanja rodne osetljivosti uopšte i u nauci o jeziku posebno, pored ostalih tema. Njihovo postojanje, ali i vidljivost „zavisi kako od sistema institucionalizovanog obrazovanja tako i od politike zvaničnih institucija koje kreiraju i odlučuju šta je legitimno znanje" (Lončarević 2018: 204). Uz to, uređivačka politika postojećih naučnih časopisa treba da stvara polje kritike društva i promoviše angažovanost da bi se ostvarile pozitivne društvene promene u smeru društva ravnopravnih i jednakih mogućnosti.

7. Preporuke

1. U uputstvima za tehničku pripremu rukopisa za domaće naučne časopise i formulare za recenziranje iz svih naučnih oblasti kod nas uvrstiti segment o upotrebi ROJ uz objašnjenje i primere (up. Savić i Stevanović 2019);
2. Koristiti postojeća uputstva iz ženskih i rodnih studija za oblikovanje naučnog teksta (prikaz, zapisnik, sažetak, naučni rad, izrada prezentacije, enciklopedijske odrednice na Wikipediji i sl.), naročito za obrazovanje naučnog podmlatka, o čemu postoji objavljena literatura;
3. Uvrstititi u kurikulume metodologija i izradu naučnih radova upotrebu ROJ kao nastavnu jedinicu u svim disciplinama na visokoškolskim obrazovnim institucijama, uz objašnjenja i primere.

Literatura

Bašaragin M. (2016). Interakcija roda i jezika u razgovoru nastavnik–učenik u razredu: prekidanja i preklapanja. *Prilozi proučavanju jezika,* 47, 123–133.

Bašaragin, M. (2019). *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu.* Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija, VANU.

Bašaragin, M. (2020). Feministička lingvistka. U: *Svenka Savić: Između baletske i jezičke igre* (I. Antonić, ur.). Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije, 63–100.

Bašaragin, M. (2021). Upotreba rodno osetljivog jezika u feminističkom časopisu Ženski pokret. U: *Zbornik*

radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Časopis Ženski pokret (1920–1938)" (J. Milinković, Ž. Svirčev, ur.). Beograd: Institut za književnost i umetnost, 99–118.

Bašaragin, M. (2022). Rod u razgovoru u razredu – prilog empirijskim istraživanjima razmena nastavnica–učenici_e. U: *InterKult 2022,* tematski zbornik sa Osme međunarodne naučne konferencije Interkulturalnost u obrazovanju InterKult 2022 (D. Radović, ur.). Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 32–58.

Bašaragin, M. et. al. (2016). Upotreba rodno osetljivog jezika na sajtovima fakulteta Univerziteta u Novom Sadu". U: *Zbornik radova s Međunarodne studentske konferencije „Jezik: uputstva za upotrebu"* (I. Peršić, ur.). Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 20–34.

Bertoša, M. Pišković, T. (2018). Uvodnik: o rodu, jeziku i rodolektologiji, *Suvremena lingvistika*, 44 (86), 5–8.

Borić, R. (1998). Ženski identitet u jeziku. TREĆA: časopis Centra za ženske studije. 1(1), 37–44.

Buchholtz, M. (2003). Theories of Discourse as Theories of Gender: Discourse Analysis in Language and Gender Studies. In: The Handbook of Language and Gender (J. Holmes, M. Meyerhoff, eds.). Oxford: Blackwell Publishing, 43–68.

Drobnjak, N. (ur.) (2006). *On je rekla: upotreba rodno senzitivnog jezika. Podgorica:* Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore.

Lazar, M. M. (2007). Feminist Critical Discourse Analysis: Articulating a Feminist Discourse Praxis, Critical Discourse Studies, 4 (2), 141–164.

Lončarević, K. (2018). Stvaranje prostora za feminističku teoriju u naučnoj periodici u Srbiji: časopisi „Ženske studije" i „Genero". U: *Feministički časopisi u Srbiji. Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990–im i 2000–im* (B. Dojčinović, A. Kolarić, ur.). Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 185–205.

Odbor za standardizaciju srpskog jezika (2017). Jezik rodne ravnopravnosti: Rodno diferencirani jezik i gramatička kategorija roda u srpskom jeziku, *Naš jezik*, 48, 1–2, 119–122.

Odbor za standardizaciju srpskog jezika (2021). Nasilje nad srpskim jezikom, *Naš jezik*, LII sv. 2, 121–124.

Savić, S. (1993). *Analiza diskursa*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Savić, S. (1995a). Jezik i pol (I): istraživanja u svetu. *Ženske studije,* 1, 150–169.

Savić, S. (1995b). Jezik i pol (II): istraživanja kod nas. *Ženske studije,* 2/3, 228–244.

Savić, S. (2004). Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika. Novi Sad: Futura publikacije.

Savić, S. (2006). Žena sakrivena jezikom medija: Kodeks neseksističke upotrebe jezika. U: Feminoskop medija: žene u medijima, žene o medijima, mediji o ženama, žene o ženama u medijima (Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA, prir.). Kotor: Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA, 43–70.

Savić, S. (2008). Žene u akademijama. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti (javno predavanje, 10. 12. 2008).

Savić, S. (2010). Nesporazumi o rodno osetljivom jeziku u Srbiji: teorije i praksa. U: *Okrugli sto na temu rodno osetljivih politika* (J. Filipović i dr., ur.). Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Sektor za inkluzivni razvoj, 125–133.

Savić, S. (ur.) (2015). Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: životne priče. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.

Savić, S., Stevanović M. (2019). Vodič za upotrebu rodno osetljivog jezika u javnoj upravi u Srbiji. Beograd:

Misija OEBS–a u Srbiji.

Stanić, D. Tanasić, S. (ur.) (2021). Položaj srpskoga jezika u savremenom društvu: izazovi, problemi, rešenja. Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Odbor za standardizaciju jezika.

Stevanović, M. (2017). Kontroverze standardizacije rodno osetljivog srpskog jezika, odbranjen master rad. Novi Sad: Centar za rodne studije, ACIMSI, Univerzitet u Novom Sadu.

Stevanović, L., Prelić M., Lukić Krstanović, M. (ur.) (2020). Naučnice u društvu. Radovi sa konferencije održane od 11. do 13. februara 2020. u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu. Beograd: Etnografski institut SANU, 191−209.

Prelić, M., Stevanović L., Lukić Krstanović M. (ur.) (2022). Rod, znanje i moć: istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji. Beograd: Etnografski institut SANU.

Reinharz, S., Davidman L. (1996). Feminist Methods in Social Research. New York, Oxford: Oxford University Press.

Tir Borlja, M. (2020). Razgovor u sudu: sudija – optuženi. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Trifković Tucakov, O. (2014). Diskurs analiza razgovora lekara sa pacijentima. odbranjen magistarski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

Wedl, J. (2014). Diskursforschung in den Gender Studies. In: Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch (Johannes Angermuller et al., Hg.). Bielefeld: Transcript Verlag, 276–299.

Zlotrg, S. (2019). Rodno osjetljiva upotreba jezika. U: Rodna ravnopravnost. Teorija, pravo, politike: Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH (S. Gavrić, A. Ždralović, ur.). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 261–273.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Službeni glasnik RS, br. 52/2021.

THE USE OF GENDER–SENSITIVE LANGUAGE IN THE EXAMPLE OF MANUSCRIPT PREPARATION GUIDELINES IN INSTITUTION IN SERBIA TODAY

MARGARETA BAŠARAGIN, ASSOCIATION "WOMEN'S STUDIES AND RESEARCH", NOVI SAD, DEPARTMENT SUBOTICA, SERBIA

Summary

The aim of this paper is to analyze the use of gender-sensitive language (GSL) in selected institutional guidelines for the technical preparation of manuscripts for domestic scholarly journals in the social sciences and humanities (a total of 8) and in peer review forms (2). This analysis aligns with the demand for the affirmation and greater visibility of female scholars in Serbia today. Subsequently, I offer recommendations with the intention of contributing to the assessment of the exstent of practical application of legal regulations within scholar institutions in Serbia in 2024. The theoretical framework is based on the theory of linguistic performance, as presented by Savić (1993; 2010). The methodological framework consists of discourse analysis (Savić 1993, Buchholtz 2003, Lazar 2007, Wedl 2014) and feminist content analysis (Reinharz & Davidman 1996: 145–163). I analyze discursive practices in: 1. naming and referring to authors, reviewers, and editors; 2. citing literature and sources within the text and at the end of the text. The results indicate that: the naming of female authors and reviewers is either completely absent or there are significant inconsistencies; there is generally requirement to include the full name along with the surname of the authors in the references. I conclude that the analyzed guidelines are not aligned with the requirements of the adopted GE Law (2024). Specifically, there is no clear requirement for the use of GSL in scholarly texts. This implies that the scholarly writting in Serbia today does not promote the application of the GE Law. On the contrary, it perpetuates the invisibility of female scholars as key contributors to the development of humanities and science in Serbia. I provide recommendations with the belief that they can help overcome current practices.

Keywords: female scholars, gender sensitive language, language use in scholarly texts, manuscript preparation guidelines.

Diana Košir[1]
ORCID: 0009-0009-4428-9698

81′27:27-75(497.5 Istra)"…/1914"
https://doi.org/10.5281/zenodo.14983447

VEČJEZIČNOST IN NARODNA ZAVEST KOT KVALITETI CERKVENEGA IZOBRAŽENCA V ISTRI PRED PRVO SVETOVNO VOJNO[2]

V prispevku je predstavljena paradigma večjezičnosti v Istri, ki je bila pred 1. svetovno vojno dežela Avstrijskega primorja. S sociolingvističnega vidika je opisan status jezikov v okolju, zlasti slovanskih, v odnosu do nemščine in dominantne italijanščine, ter analizirana jezikovna raba slovenskih izobražencev na primeru redovnika Hijacinta Repiča in duhovnika, prosvetnega delavca in politika Franje Ravnika. Njuno delovanje je predstavljeno s kulturno zgodovinsko metodo, izhajajoč iz modela etnične identitete, katerega pomembni del je narodna in jezikovna zavest posameznika. Ugotovljeno je bilo, da je bila tedaj izobražena duhovščina slovanskih korenin večjezična, za razliko od italijanskega klera, in da se je preklapljanje med jeziki dogajalo po načelu pragmatičnosti in aktualnosti. Na primeru dveh zgodovinskih osebnosti sta orisana dva »obraza večjezičnosti« – narodna zavest kot aktivna drža posameznika se je lahko odražala različno: pri patru Repiču skozi pisano besedo in izza samostanskih zidov, z jezikovno izobrazbo bodočih duhovnih pastirjev, pri Ravniku pa z angažirano družbeno-politično akcijo.

Ključne besede: Istra, frančiškani, duhovščina, Hijacint Repič (1863–1918), Franjo Ravnik (1832–1883), zgodovinska sociolingvistika, večjezičnost, jezikovna zavest, narodna zavest

1. Uvod

V prispevku je predstavljena historična paradigma večjezičnosti v Istri, ki je bila pred 1. svetovno vojno dežela Avstrijskega primorja, danes pa leži na skrajnem jugozahodu Slovenije ob hrvaški in italijanski državni meji.

Za ponazoritev okolja, ki bo predmet raziskave, bomo najprej orisali vzporednice s tedanjo Vojvodino z vidika geostrateške in gospodarske vloge v monarhiji. Na zemljevidu (slika 1) sta označeni obe območji, obmorska pokrajina Istra s Trstom in tržaškim zaledjem na zahodni strani avstrijskega cesarstva in Vojvodina s središčem Novi Sad na vzhodni strani. Obe mesti, Trst in Novi Sad, sta bili tedaj največji avstro-ogrski pristanišči – Trst na morju (med istrskimi kraji in Trstom kot trgovskim in administrativno-upravnim središčem so potekale pomembne trgovske poti) in Novi Sad na Donavi – zato sta imeli pomembno gospodarsko, ekonomsko in strateško vlogo za monarhijo, poleg cvetočega gospodarstva in trgovine pa sta

[1] diana.kosir@zrs-kp.si
[2] Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja (ARIS, P5-0409).

bili to tudi središči intelektualno-kulturnega razvoja v regiji. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je mesti z okoliškimi kraji in širšo regijo povezovala železnica. V letih 1881–1884 je bila zgrajena proga Budimpešta – Beograd, ki je potekala skozi Subotico in Novi Sad, kar je povzročilo prostorsko transformacijo mest: v Novem Sadu je ob *Železnički ulici* nastal *Železnički kolodvor*, stanovanjske in poslovne zgradbe in mestne palače ter drugi objekti, povezani s progo, kot je prvi stalni *Most Franje Josipa* l. 1883 (Polić 2019: 14–16). Istro je s Trstom povezovala proga Poreč – Trst (imenovana *Istr(ij)anka* ali *Porečanka*, ita. *Parenzana*), ki je obratovala v obdobju 1902–1935 (Brate 2007). Posledično sta bili to območji priseljevanja, kjer je prihajalo do stikov in prepletanj različnih jezikov in kultur. Vse to je mestom pridalo svetovljanski značaj. Na spodnjem zemljevidu (slika 1) vidimo, da so na istrskem polotoku živeli Italijani, Hrvati, Srbi in Slovenci, v srbski Vojvodini pa Srbi, Hrvati, Nemci, Madžari in Romuni.

Slika 1: Etnografski zemljevid Avstro-Ogrske l. 1910 (Shepherd 2011, https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Austria_Hungary_ethnic.svg); označeni sta območji Istra s Trstom (levo) in Vojvodina z Novim Sadom (desno).

1.1. Istra: zgodovinski sociolingvistični okvir

Istra je od nekdaj veljala za deželo »na prepihu«, kjer sta vsaj od 7. stoletja dalje tradicionalno sobivala romanski in slovanski jezikovni element (Todorović 2022: 282). Avstrijska štetja prebivalstva so v obdobju 1880–1910 potekala po kriteriju sporazumevalnega oz. občevalnega

jezika (nem. *Umgangsprache*) in ne maternega jezika (nem. *Muttersprache*), kar je bilo v krajih z jezikovno in narodnostno mešanim prebivalstvom problematično, saj so se govorci več jezikov oz. narečij pogosto izrekli za govorce tistega jezika, ki je imel v okolju status splošnega sporazumevalnega jezika oz. dominantnega jezika (Žitko 2012a: 49; 2016: 157). Tabela 1 prikazuje demografsko in jezikovno sliko v Istri po zadnjem avstrijskem ljudskem štetju l. 1910, nato pa še posebej za Koprski okraj, tedaj največje istrsko okrajno glavarstvo (sestavljali so ga kraji Koper, Bertoki, Čežarji, Pobegi, S. Canziano, Sermin, S. Marco), in za mesto Koper.

Tabela 1: Prebivalstvo v Istri l. 1910 glede na jezikovno opredelitev po občevalnem jeziku (Cadastre national 1946, 389; Kramar 1991).

1910	Istra	Sodni okraj Koper	Mesto Capodistria/ Koper/Kopar
	168.184 srbo-hrvaško (43,52 %)	154 srbo-hrvaško	154 srbo-hrvaško
	55.134 slovensko (14,27 %)	2.278 slovensko	445 slovensko
	147.417 italijansko (38,14 %)	9.340 italijansko	7.909 italijansko
	12.735 nemško (3,29 %)	74 nemško	66 nemško
	2.993 drugo (0,78 %)	464 drugo	419 drugo
	Skupaj: 386.463 Tujci: 17.238	Skupaj: 12.310	Skupaj: 8.993

Na območju Istre so bili, kot je razvidno iz tabele 1, v času pred 1. svetovno vojno prisotni različni jeziki, za avtohtone jezike tamkaj živečega prebivalstva pa so veljali italijanščina, slovenščina, srbohrvaščina in njihova narečja.

2. Metodologija

Cilj prispevka je v kontekstu zgodovinsko izpričane večjezičnosti na območju Istre raziskati pragmatični vidik rabe različnih jezikov med izobraženim prebivalstvom slovenskih korenin. V ta namen smo si zastavili naslednja raziskovalna vprašanja:

- Kakšna je povezava med jezikovno in narodno zavestjo in kako sta se ti odražali med Istrani?
- Kakšen je bil družbeni status slovenščine in hrvaščine v primerjavi z drugimi (uradnimi) jeziki monarhije?

• Kako se je jezikovna in narodna zavest izražala skozi delovanje dveh istrskih izobražencev – frančiškana Hijacinta Repiča in duhovnika Franje Ravnika?

Raziskava temelji na študiji primarnih in sekundarnih zgodovinskih virov in njihovi interpretaciji v okviru kulturno-zgodovinske metode. Izhajali bomo iz modela etnične identitete po V. Mikolič (1999/2000), katerega pomembni del predstavlja narodna in z njo povezana jezikovna zavest posameznika.

3. Temeljni pojmi: etničnost, narodna in jezikovna zavest

Etničnost je lahko razumljena kot »lastnost neke skupnosti na določeni razvojni stopnji oblikovanja skupne družbene identitete, temelječe na skupnem izvoru, kulturi, jeziku, religiji itn.« in kot izraz kulturne dinamike in tradicije, po kateri se določena etnična skupnost loči od drugih (Mikolič 1999/2000: 173). Korak od etnične skupnosti do naroda oz. nacije je v politični ozaveščenosti in tendencah (prav tam).

Etnično identiteto torej pomembno označujeta jezik in kultura družbene skupnosti. Pri opredelitvi kulture opazujemo lastnosti, ki se delijo na »vedenjske vzorce (običaji, navade, oblačila, hrana, prosti čas), ideje (prepričanja/stališča, vrednote, institucije) ter proizvode (književnost, folklora, umetnost, glasba, (umetni) izdelki)« (Čok i dr. 1999: 51). Jezik je prisoten na vseh ravneh. O soodvisnosti jezika in kulture piše tudi Levi-Strauss, ki jezik razlaga kot: sestavino kulture (način kulturnega vedenja, odnos kulture do jezika), njen proizvod in hkrati gradnik ter posrednik kulture (v tem primeru je jezik pogoj zanjo) (Južnič 1983: 152).

O narodni zavesti s psihološkega vidika piše Musek (1994), ki slednjo razlaga kot občutje pripadnosti in različnosti, ki se oblikuje skozi zavestne in nezavedne povezave s potezami narodnostne skupnosti (koncept opazuje skozi spoznavno, emocionalno in moralno komponento), hkrati pa narodno zavest opredeljuje tudi kot zavedno (in dejavno) stališče posameznika (tudi tu opazuje razmerje med spoznavno, emocionalno in dinamično/aktivnostno komponento).

V. Mikolič (1999/2000) podobno razlaga etnično identiteto na dveh ravneh, kot njen pasivni in aktivni del (slika 2). Pasivni (trpni) del pomeni nacionalno identiteto kot lastnost, danost in pripadnost, aktivni (dejavni) del pa predstavlja narodno zavest kot aktiven odnos posameznika do svojega naroda in identitete. Narodno zavest sestavljajo kognitivna, čustvena in dinamična komponenta, ki se pri posamezniku v različnih življenjskih situacijah in okoliščinah različno odražajo.

S pomočjo spodnjega modela etnične identitete bomo v prispevku opazovali delovanje dveh slovenskih narodnih prebuditeljev in izobražencev, pri čemer bomo pozorni na razmerje med komponentami, ki so v posameznih situacijah in okoliščinah prevladovale.

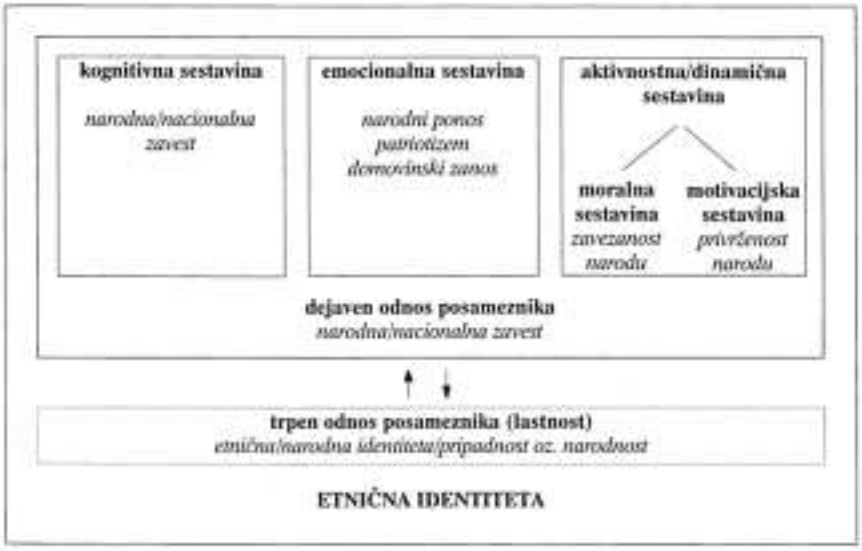

Slika 2: Model etnične identitete po V. Mikolič (1999/2000: 179).

Jezik lahko razumemo kot izraz in kot gradnik osebne in narodne identitete. Posameznikov odnos do jezika (ali več jezikov) je povezan s posameznikovo narodno zavestjo in jezikovno zavestjo.

Tako kot narodna zavest je tudi jezikovna zavest (Mikolič 1999/2000) sestavljena iz kognitivne, čustvene in dinamične komponente. Kognitivna (spoznavna) komponenta pomeni razumevanje jezika in njegove družbene vloge, emocionalna komponenta se nanaša na čustveni odnos do jezika, aktivna komponenta pa na odnos do jezika med konkretno rabo (Mikolič 1999/2000: 180), kamor sodi težnja po rabi določenega (maternega, manjšinskega) jezika na večjezičnem območju. Dejavniki, ki vplivajo na višjo jezikovno zavest, so: poklic in profesionalna/e vloga/e, vzgoja, izobrazba, zgodovinske okoliščine (potujčevanje, nacionalni pritiski, ogroženost jezika). Posledično in naravno je, da je jezikovna zavest višja v narodno mešanih območjih kot na narodno homogenih (van Lier 1995).

4. Status jezikov in njihova funkcija v večjezičnem okolju: primer Istre

Status jezika je pogojen s sporazumevalno funkcijo, ki jo ta ima v določenem sociolingvističnem kontekstu (Cobarrubias 1983: 50), ta kontekst pa določa vrsta dejavnikov: demografski, ekonomski, kulturni, družbeni, politični in pravni (Mackey 1983: 174). V večkulturnem in večjezičnem okolju ima vsak jezik svoj položaj, jezikovni stiki pa vodijo v jezikovne izbire, ki so odvisne od statusa jezika in posameznika, vključenega v sporazumevalno situacijo, ter so odraz družbenih, psiholoških in jezikovnih procesov, individualno motiviranih izbir (interes po ohranitvi etnične identitete, ekonomski, statusni interes …) in celo političnih oz. ideoloških teženj – tovrstne jezikovne izbire imajo posledice za posameznika in skupnost in

pod določenimi pogoji lahko privedejo tudi do konflikta (Novak Lukanovič 2003: 39–41). Balažic Bulc in Požgaj Hadži (2020: 11) ugotavljata, da v večjezikovnih skupnostih prihaja do trenj oz. jezikovnih konfliktov, ko se dva jezika oz. jezikovni različici potegujeta za isti status oz. ko se namenoma spreminja funkcija določenega jezika, pri čemer je prisoten še strah pred asimilacijo različnih jezikovnih skupin v jezik, ki tedaj v okolju velja za »jezik prestiža«. Konflikt se konča, ko prestižni jezik izgubi svojo prestižno vlogo (Willemyns 1991: 4), spontano skozi družbeni razvoj ali z načrtno ureditvijo, po kateri bi vsak jezik v družbi imel svojo funkcijo, npr. v izobraževanju, verskem življenju, znotraj pravnega sistema itd. (Cobarrubias 1983: 41, 50–51). Prerazporeditev sporazumevalnih funkcij nekega jezika pomeni spremembo njegovega statusa, k spremembam pa navadno stremijo manj prestižne jezikovne skupnosti (Wilemyns 1991: 7; Balažic Bulc in Požgaj Hadži 2020: 11).

Omenjena teoretična spoznanja o statusu jezikov in izhajajoči dinamiki v večjezičnih okoljih bodo v nadaljevanju prenesena na historično situacijo v Istri.

Nemščina je imela v avstrijskem delu cesarstva status državnega jezika (jezik organov državne administracije, jezik vojske) in je svojo centralno in povezovalno vlogo med jezikovno heterogenimi deželami ohranjala kot uradni jezik uprave, sodstva in šolstva (Zwitter 1962: 154–155). Z razvito kulturo in tiskom je bila tudi jezik prestiža. V izobraževanju so se uporabljali nemški učbeniki oz. prevodi iz nemščine, v katerih je bil v vsebinah prisoten nemški oz. avstrijski zgodovinski in literarni kanon, nadkulturna avstrijska zavest in avstrijski patriotizem pa sta se vcepljala šolajoči mladini v zgodnjih letih izobraževanja z vseprisotno podobo cesarja in državnih simbolov (grb, himna) (Bruckmüller 2009: 239–243).

Podobna vloga, kot jo je imela nemščina, je bila v monarhiji priznana le še italijanskemu jeziku, ki je imel v Istri dominantno vlogo kot prevladujoči jezik uprave, sodstva, šolstva in jezik javnega mestnega življenja s pomorsko in trgovsko dejavnostjo. Imel je funkcijo splošnega sporazumevalnega jezika (tako mestni kot podeželski prebivalci slovanskih korenin so bili večinoma dvojezični in so znali italijansko oz. njegovo istrobeneško narečno varianto), že po dolgi beneški tradiciji pa je imel v prostoru prestižni status zapisanega jezika in literarnega jezika (Žitko 2012a: 50–51). Prestižno vlogo beneškega jezika opisuje tudi citat: »Italijanizem nekdanjih beneških mest je postal atribut mestne civilizacije in kulture neodvisno od etničnega izvora meščanov. Na enak način je bil hrvaški oziroma slovenski jezik bistvena prvina kmečkega življenja, vsi tisti pa, ki so prešli ostro razredno mejo, so spremenili ne le družbene navade in obleko, pač pa tudi jezik« (Žitko 2012a: 56). Slovenci in Hrvati, ki so se priselili v mesto z željo po boljšem socialno-ekonomskem statusu, so se torej morali naučiti italijanščine oz. istrobeneškega dialekta.

Slovenski in hrvaški jezik oz. njune narečne različice so se slišali predvsem na podeželju, kjer se je med Slovenci govorilo slovensko istrsko narečje (rižanski in šavrinski govor) (Cossuta in Crevatin 2005; 2006), med Hrvati pa čakavsko narečje (npr. buzetski govor) oz. mešani čakavsko-štokavski govori (Kekez in Lončarić 2006). Uporaba slovanskih jezikov je bila omejena na zasebno rabo, posledično pa so ti imeli nižjo družbeno moč.

Pomembne spremembe na tem področju je za Slovence in Hrvate v Istri prinesla decembrska ustava iz l. 1867, zlasti njen 19. člen, v katerem je bila narodom v monarhiji obljubljena enakost tudi z vidika pravice do javne rabe maternega jezika: »Vsi narodi države so enakopravni in vsak ima nedotakljivo pravico do varovanja in negovanja svoje narodnosti in jezika. Država priznava enakopravnost vseh v deželi navadnih jezikov v šoli, uradu in javnem življenju. V deželah, v katerih prebiva več narodov, naj bodo javni učni zavodi tako urejeni, da bo dobival vsak teh narodov potrebna sredstva za izobraževanje v svojem jeziku, ne da bi se mu bilo treba učiti drugega deželnega jezika.«

Uvedba ustavnih uredb je v zahodni polovici monarhije prinesla demokratizacijo z odobritvijo političnega časopisja, društev in javnega zborovanja, s čimer so tudi Slovenci dobili pravno osnovo za ustanavljanje narodnih čitalnic in drugih kulturno-prosvetnih društev, organiziranje bésed in pozneje političnih taborov, novo pridobljene svoboščine pa so imele velik pomen za vzpon nacionalnih gibanj (Zwitter 1962: 153).

Vendar pa se je obljubljeno za nekatere narodne skupine na jezikovno mešanih območjih (ob deželnih mejah) in v urbanih središčih, kjer so sobivali pripadniki različnih narodnosti, izkazalo kot kompromis oblasti, ki se v praksi ni izvajal – predvsem se je to občutilo na političnem področju, v šolstvu, upravi in sodstvu. Spremembe so se najprej implementirale v izobraževanju s slovenskimi ljudskimi šolami, kjer je bila slovenščina učni predmet in učni jezik.

Za razvoj naroda je bilo z jezikovnega vidika v preteklosti pomembno tudi, kateri jezik se je uporabljal v verskem življenju. V 19. stoletju je v Primorju katoliška cerkev pri cerkvenem obredju uporabljala latinščino, v Tržaško-koprski škofiji italijanščino, v pisemski korespondenci pa poleg omenjenih tudi nemški in slovenski jezik. Cerkev nekaj časa na območjih, kjer je bila večina slovansko govoreča, ni uporabljala italijanskega jezika, pač pa slovenščino, med Iliri staroslovenski jezik, tržaški Grki pa so svoje obredje izvajali v grškem jeziku (Krnel-Umek 2009: 73). Velik del slovanskega istrskega cerkvenega izročila je do nastopa Napoleonove vlade nastalo v ilirskem jeziku in pisavi glagolici. Ohranjeni spomeniki pričajo o vsakdanji rabi glagolskega pismenstva v istrskem prostoru od 15. do 18. stoletja (napisi na kamnih cerkva in stanovanjskih hiš, liturgična besedila, pisma, krstne knjige idr.) (Mader 1994: 33). Slovansko tradicijo z glagolico so v Istro prinesli frančiškani tretjeredniki,

ki so jih imenovali tudi *fratres de littera sclava*, *religiosi Ilirici*, *religione Ilirica*. Ustalili so se v samostanu sv. Gregor(i)ja v Kopru. Po narodnosti so bili pretežno Hrvati iz severne Dalmacije, Kvarnerskih otokov in Istre. Bogoslužje in ostala opravila so opravljali v »ilirskem«, torej cerkvenoslovanskem jeziku, in pisali v glagolici. Zaradi pomanjkanja duhovnikov so prevzeli dušnopastirsko delo po istrskih vaseh, v slovanskem jeziku so brezplačno poučevali mladino, duhovno so oskrbovali kaznjence in bolnike, spovedovali slovansko prebivalstvo v mestu in na podeželju, pa tudi mornarje in dalmatinske vojake, ki so bili v službi na galejah po Jadranskem morju. V lokalnem okolju so bili spoštovani in priljubljeni, mestne oblasti so videle njihovo korist zaradi rabe slovanskega jezika (Štefanić 1956: 216–235; Žitko 2012b: 523–531; Bonin 2017: 377–378).

Tudi v 19. stoletju so na istrskem podeželju prevladovale slovenske župnije, nekateri duhovniki pa so (zaradi pomanjkanja pedagoškega kadra) delovali tudi v prosveti in v obdobju narodne prebuje celo politiki kot narodni preroditelji – eden izmed njih je bil Franjo Ravnik. Slovensko bogoslužje pa se je redkeje slišalo v mestih. V Kopru je do Napoleonovih reform l. 1806 živelo osem redovnih družin, zatem so v mestu ostali le še kapucini in frančiškani pri sv. Ani (Bonin 2017: 359–383). Slednji so bili edini, ki so vsaj del bogoslužja in pastorale za vernike iz mesta in okolice opravljali v slovenskem jeziku. Med najbolj dejavnimi je bil pater Hijacint Repič.

5. Jezikovna in narodna zavest cerkvenih izobražencev v Istri

Frančiškan p. Hijacint Repič (1863–1918) je v koprski samostan prišel v 90. letih 19. stoletja. Samostan sv. Ane je tedaj spadal v hrvaško provinco sv. Hieronima, katere službeni jezik oz. *lingua franca* je bila italijanščina. V samostanu je imel različne zadolžitve: bil je magister novincev, ki so prihajali v noviciat iz Istre in Dalmacije, vodil je slovenski tretji red v Kopru, bil je knjižničar in kronist, arhivar, pa tudi nabožni pisec in slovničar. Bil je poliglot, poleg slovenščine je znal hrvaško, italijansko, nemško in latinsko. Njegova arhivska zapuščina obsega različna besedila (pisma, beležke, spise, pridige, samostanske dokumente) v vseh omenjenih jezikih (Košir 2023).

Slika 3: Portret p. Hijacinta Repiča (Košir 2023: 480).

Največ periodičnih člankov je objavil v slovenščini, in sicer v verski reviji *Cvetje z vertov sv. Frančiška* (1881–1916, 140 člankov z nabožno vsebino: versko-vzgojni in poučni članki, hagiografije svetnikov, lokalna zgodovina reda) in v glasilu *Cerkveni glasbenik* (1910–1911, trije dopisni članki o zborovskem petju in cerkveni glasbi v istrskih in dalmatinskih župnijah), ki sta se prebirala v celotnem slovenskem kulturnem prostoru. Za mlade klerike, ki so prihajali v koprski noviciat in so večinoma govorili srbohrvaško, je p. Repič sestavil uporabno slovensko slovnico (1897, v rokopisu), da bi se čim lažje naučili jezika slovenskih vernikov v domačem okolju. Pater je uvodoma v slovnico zapisal: »Naša materinščina je zvesto zrcalo narodovemu svojstvu in narodovi omiki in krepka panoga močnega slovanskega debla« (1897 v Savnik 1951: 3). Kritičen je bil do vdora tujih besed v materinščino, ko je zapisal, da so se »ptuje besede presadile […] na slovenska tla«, govorci slovenščine pa da bodo ohranili njeno »čistost« le tako, da bodo svoj jezik bogatili z uporabo besed, »ki še žive med prostim narodom.« Če tu ne najdejo primernega izraza, pa naj gredo »na posodo k drugim sosednim Slovanom ali pa k častitljivi materi staroslovenščini« (prav tam). Zgled jezika s »pravo in čisto izreko« Repiču predstavlja slovenščina v šolah in javnih institucijah (npr. gledališče). V diskurzu o jeziku prevladujejo pozitivni pridevniki *pravi*, *čist*, *krepak* in metonimični glagoli *očistiti*, *likati*, *mikati*, *piliti*, *učiti se*, *izobraževati*, ki izžarevajo z maternim jezikom povezano domoljubje in patriotsko držo, hkrati pa želijo pri naslovniku vzpodbuditi spoštljiv odnos do slovenskega jezika. Že sam izbor besedišča razkriva visoko jezikovno in narodno zavest pisca, pri čemer je tu zaznavna poleg spoznavne in dinamične tudi čustvena komponenta.

V beležnici z naslovom »Miscellanea fr. Hyjacinti« (1893) so italijanski in slovenski zapiski, v obeh jezikih so po točkah strnjena pravila katekizma reda manjših bratov za brate laike – verjetno je šlo za pripomoček pri pripravi vernikov na prejem zaobljub in vstop v tretji (laiški) red, ki ga je na Koprskem vodil prav pater Hijacint (Košir 2023: 473–474).

Obširno delo je opravil tudi v italijanščini. Za istrski časopis *Pagine Istriane*, katerega naročniki so bili večinoma italijanski bralci, je napisal dva članka v italijanščini z lokalno vsebino (1904; 1909). Njegovo najpomembnejše prevajalsko delo je prevod benediktinskega priročnika *Manuale per i religiosi conversi d'ambo i sessi* (Ludgero 1897) iz nemščine v italijanščino, kar je bila seveda pragmatična odločitev, saj je bila italijanščina obči cerkveni jezik, njegov prevod pa je tako zakrožil po širnem katoliškem svetu. V italijanščini je napisal tudi kroniko samostana (1899).

Patra Hijacinta je zanimala zgodovina frančiškanskega reda. Napisal je nekaj študij v latinščini, npr. hagiografijo tamkajšnjega svetnika Monalda Koprskega »De B. Monaldo de Iustinopoli (Capodistria)«, ki je izšla v uglednem frančiškanskem zborniku *Archivum Franciscanum Historicum* (Firence, 1908), in elaborat oz. shemo deželnih statutov »Schema statutorum provincialum a fr. Hyacintho Repič, elaboratum«. Iz latinščine v slovenščino je prevedel znamenito legendo o življenju sv. Frančiška Asiškega *Legenda trium sociorum* (1244), ki je bila kasneje ponatisnjena v delu *Zapiski neznanega Peružana in Legenda treh tovarišev* (Špelič in Repič 1998).

Repičeva zapuščina obsega korespondenco v vseh jezikih (slovenskem, hrvaškem, italijanskem in nemškem) (Košir 2023), pisma zasebne narave so večinoma v slovanskih jezikih, uradna dopisovanja pa v italijanščini ali nemščini. Omembe vredna je njegova zaupna in prijateljska korespondenca v italijanščini z uglednim meščanom prof. Francescom Mayerjem, ki je bil gimnazijski profesor, vodja mestnega arhiva in knjižnice v Kopru ter eden od ustanoviteljev časopisa *Pagine Istriane* (Košir 2023: 483).

Premišljena izbira jezika pri pisanju oz. prevajanju kaže na patrovo visoko jezikovno zavest – pred čustveno komponento, ki bi se kazala skozi izrazito naklonjenost maternemu jeziku, je bila pri njem v ospredju kognitivna komponenta, to je védenje o družbeni vlogi jezika, pri čemer je imel pred seboj potencialnega naslovnika, verskega bralca, in okoliščine, službene ali zasebne, ki so narekovale določeno jezikovno rabo.

Repičevo narodno zavest lahko opazujemo skozi dejstvo, da je bilo največ njegovih člankov, skupno okrog 150, objavljenih v slovenskih časopisih in da je poleg duhovne in redovne izobrazbe hrvaško govoreče novince tudi jezikovno poučeval, na kar kaže rokopisna slovnica in študijski pripomoček (katekizem reda). Kot samostanski knjižničar je skrbel za

reden dotok slovenskih knjig in časopisov nabožne in posvetne vsebine, med katerimi so bili številni strokovni priročniki in šolski učbeniki (Košir 2024).

Drugi izobraženec, ki je spretno krmaril med jeziki okolja in si prizadeval za utrditev slovanskih jezikov v Istri, pa je bil Franjo Ravnik (1832–1883). Za razliko od patra Repiča, ki je deloval za samostanskimi zidovi, je bil Ravnik aktiven po vsej Istri (služboval je v krajih Brtonigla, Kastav, Koper in Korte) in je svoj čas zasedal pomembne družbene položaje v prosveti in narodni politiki. Opravljal je funkcijo ravnatelja hrvaške ljudske šole v Kastvu (1860–1862), na italijanski gimnaziji v Kopru je poučeval slovenski in hrvaški jezik, bil je dejaven kot kulturnik, slovničar, pisec in narodni buditelj. Od l. 1867 je bil tudi poslanec v deželnem zboru koprskega okraja, kjer se je posebej glasno zavzemal za pravice Slovencev in Hrvatov v Istri (Spinčić 1934: 94–95; Savnik 1960).

Slika 4: Portret duhovnika Franje Ravnika
(vir: https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/ravnik-franjo/).

Iz Ravnikove zapuščine in korespondence je razvidno, da je poznal vse jezike okolja (Morato 1995: 12–23).

V njegovi beležnici z naslovom »Svašta« (1871–) so v cirilici zapisani razni praktičnouporabni zaznamki (recepti, živalske bolezni in zdravila zanje, imena družin, število članov in živine, ki jo posedujejo, slovnični drobci iz srbohrvaščine, značilne besede iz več jezikov idr.) (Morato 1995: 17). Z dolgoletnimi izkušnjami dela med hrvaškim prebivalstvom in poučevanja hrvaščine je napisal hrvaško slovnico (Spinčić 1934: 94–95) in dve leti s

sodelavci izdajal tedaj priljubljeno obliko narodnega časopisja, hrvaški narodni koledar *Istran* (1869; 1870), ki velja za prvo glasilo Hrvatov za Istro in Kvarner in za predhodnika glasila *Naša sloga* (Polić in Strčić 2015: 5).

V slovenskem jeziku so se ohranili Ravnikovi verski, filozofski in jezikovni zapiski, med drugim zametki frazeološkega slovarja; napisal je tudi podrobno kroniko ljudske šole v Kortah (Morato 1995: 15–17).

Kot učitelj in duhovnik se je zavzemal za splošno in jezikovno izobrazbo ljudstva. Iz ohranjene beležke z naslovom »Knjižnica Fr. Ravnika« (1876) je znano, da je imel v zasebni lasti knjižno zbirko 203 knjig (velik obseg za tisti čas), med katerimi je bila cerkvena in zlasti posvetna slovenska, hrvaška in tuja literatura (Daničić, Miklošić, Macun, Razlag, Rački, Koseski, Trdina, Crnčić, Berčić, Kurelac, Mažuranić in Dobrovski) (Spinčić 1934: 95). Čtivo je posojal učencem in vernikom, ki si jih sami niso mogli kupiti (Morato 1995: 14).

Ravnik je bil tudi politično angažiran, nastopal je na javnih zborovanjih, med drugim na prvem istrskem taboru v Kubedu (7. avgusta 1870), kjer je poleg splošne rabe slovenskega in hrvaškega jezika ter potrebe po slovenski mestni ljudski šoli izpostavil problematiko rabe hrvaščine v deželnem zboru. Tako živo pa je pettisočglavo množico, ki se je zbrala na taboru, nagovoril: »Koliko je še zelenega perja, koliko je še oživljajočega soka v tej veji?« (Morato 1995).

Njegovo delo kaže na visoko jezikovno zavest, ki je bila prilagojena okolju, v katerem je deloval – čeprav je bil slovenske narodnosti, je večino časa kot prosvetni delavec poučeval hrvaščino in sestavil hrvaško slovnico. Narodni boj za pravice Slovencev in Hrvatov je v italijanskem okolju pogosto potekal vzajemno in v bratskem duhu. Ravnikova narodna zavest se kaže skozi čustveno (vsebina in metaforičnost v političnih govorih), zlasti pa aktivnostno komponento z angažiranimi dejanji, ki so v okolju obrodila sadove. Vendar pa je bil kot narodni buditelj zaradi svojih dejanj javno izpostavljen in obsojen, zato se je kasneje umaknil iz političnega življenja in do konca deloval kot duhovnik.

6. Razprava

Na območju današnje Slovenske Istre so mestni intelektualni krogi vse do druge polovice 19. stoletja pripadali italijanskemu kulturnemu prostoru. Po letu 1848 se je z evropsko »pomladjo narodov« in nacionalnim programom *Zedinjena Slovenija* začelo narodno prebujanje, ki je zajelo vseslovenski kulturni prostor (čitalnice, tabori), tudi obrobje. Del slovenskih in hrvaških izobražencev je postal aktiven v istrskem intelektualnem življenju, predvsem so bili to učitelji, duhovniki in redovniki.

V prispevku je bilo natančneje predstavljeno delovanje dveh istrskih izobražencev slovenskega rodu, Hijacinta Repiča in Franje Ravnika, s poudarkom na povezavi med rabo različnih jezikov, jezikovno zavestjo in narodno zavestjo.

Spoznanja lahko strnemo v naslednje točke:

a) Slovenski in hrvaški duhovniki in redovniki so poznali vse jezike verskega okolja in uradne jezike (za Italijane to ni bilo značilno) in so zato lahko uspešno delovali v jezikovno mešanem istrskem okolju, tako med preprostim prebivalstvom kot predstavniki oblasti.

b) Visoka stopnja jezikovne zavesti, zlasti njena kognitivna komponenta, se pri obeh cerkvenih voditeljih kaže v zavestni rabi posameznega jezika glede na okoliščine in namen sporazumevanja ter skozi pisno zapuščino v slovenščini ali hrvaščini: sem sodi periodika (časopisje, narodni koledar), ki je dosegla širok krog bralcev in imela narodotvorno vlogo v obdobju narodne prebuje, in jezikovni priročniki (slovnica, frazeološki slovar), ki kažejo na prizadevanja za širjenje znanja maternega jezika med Slovenci in Hrvati ter spodbujanje njegove rabe, kar izkazuje obenem visoko stopnjo narodne zavesti. Na diskurzivni ravni v besedilih, namenjenih javnosti (javni govori, slovnica, članki), so prisotni ekspresivni, čustveno obarvani jezikovni izrazi, iz katerih veje domoljubni zanos in patriotski žar (prisotna emocionalna komponenta jezikovne in narodne zavesti).

c) Narodna zavest kot aktivno udejstvovanje obeh se je glede na njuno družbeno in poklicno vlogo manifestirala na različne načine. Delovanje frančiškana Hijacinta Repiča v lokalni skupnosti je bilo omejeno na dejavnosti, ki so mu bile dovoljene v okviru samostana – pastorala in liturgija, vodenje redovne skupnosti in študijske skupine novincev. Tu je vredno omeniti, da frančiškani niso nikoli prišli v konflikt z italijanskimi oblastmi v Kopru in Trstu in da so skozi zgodovino obstali tudi zaradi svoje povezanosti z okoljem (kar kaže tudi Repičeva korespondenca z mestnimi veljaki). Po drugi strani je bil duhovnik Franjo Ravnik tudi politično aktiven, saj je opravljal pomembne družbene funkcije v šolstvu in politiki. Ljudstvo mu je zaupalo pomembno mesto poslanca v deželnem zboru. Njegovo delovanje je spodbudilo gibanja v korist slovenskega in hrvaškega prebivalstva v širšem okolju, vendar je bil zaradi tega preganjan s strani oblasti in se je na koncu umaknil iz politike.

7. Sklep

Tradicija jezikovnega načrtovanja za slovenščino (Pogorelec 1993) kaže, da so se Slovenci v preteklosti najpogosteje borili za status slovenščine, njen obstoj in razvoj na vseh plasteh javnega življenja (šolstvo, uprava in sodstvo, versko življenje, tisk kot medij in gradnik popularne kulture), slovenščina pa je ves čas sobivala z dominantnejšimi jeziki (nemščino, v

Istri italijanščino, po 2. sv. vojni pa srbohrvaščino), s katerimi je »tekmovala« za različne formalnopravne statuse.

Danes se nemara odvija primerljiva situacija, ko slovenski jezik (tu mislimo na vse njegove zvrsti) v sporazumevalni funkciji na nekaterih področjih »tekmuje« z angleščino (npr. praktičnosporazumevalna besedila v komunikaciji mlajših generacij in anglizmi v slengu, prevlada angleščine pred slovenščino v ekonomskopropagandnih besedilih (slogani, frazemi), odsotnost slovenščine na svetovnih kanalih s pretočnimi vsebinami, angleščina kot *lingua franca* univerzitetnega in znanstvenega diskurza itd.).

S sociolingvistično analizo jezikovne rabe v istrskem okolju smo ugotovili, da je že v preteklosti vsaj med izobraženim narodom veljalo, da obvladovanje več jezikov pomeni večjo kvaliteto bivanja in delovanja, prav tako bistveno pa je bilo dobro znanje maternega jezika. Franjo Ravnik je v enem svojih spisov zapisal: »Preteklost je tista, ki ostane in daje modroslovcu neprecenljiv zaklad. Sedanjost šine kot blisk mimo nas. Bodočnost nam je neznana.« (Morato 1995: 17). Če nas lahko preteklost kaj nauči, naj bo to dvoje: spoštovanje maternega jezika in drugih jezikov okolja (manjšinskih, priseljenskih) ter jezikovno ozaveščena raba različnih jezikov, ki jih poznamo.

Literatura

Balažic Bulc, T. in Požgaj Hadži, V. (2020). Novi statusi jezikov v spremenjenih družbeno-političnih okoliščinah: primer srbohrvaščine in njenih naslednic v Sloveniji. *Teorija in praksa*, *57*, 10–20.

Bonin, Z. (2017). Samostani v Kopru v obdobju Beneške republike. *Arhivi*, *40*(2), 359–386. Brate, T. (2007). *Parenzana: železnica za vse čase.* Ljubljana: Kmečki glas.

Bruckmüller, E. (2009). Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta. Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji. *Kronika*, *57*, 237–250.

Cobarrubias, J. (1983). Ethical issues in status planning. In: *Progress in languag eplanning: international perspectives* (J. Cobarrubias & J. A. Fishman, eds.). Berlin, New York, Amsterdam: Mouton Publishers, 41–86.

Čok, L. idr. (1999). *Učenje in poučevanje tujega jezika*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta. Koper: Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije.

Južnič, S. (1983). *Lingvistična antropologija*. Ljubljana: FSPN, Dopisna delavska univerza Univerzum. Kekez, S. in Lončarić, M. (2006). Osvrt na istraživanje hrvatsko-slovenskih jezičnih dodira u Istri. *Annales. Series historia et sociologia*, *16*(2), 383–390.

Košir, D. (2023). Kulturna in jezikovna dediščina Hijacinta Repiča, frančiškana pri sv. Ani v Kopru. *Annales. Series historia et sociologia*, *33*(3), 471–488.

Košir, D. (2024). Slovensko slovstvo v Istri pred prvo svetovno vojno: opis slovenskega knjižnega fonda pri sv. Ani v Kopru. *Slavistična revija*, *72*(1), 47–70.

Kramar, J. (1991). *Narodna prebuja istrskih Slovencev*. Koper: Založba Lipa.

Krnel-Umek, D. (2009). *Dokumenti o Slovencih ob Jadranu od leta 1797 do leta 2009*. Koper: Pokrajinski arhiv. Lier, L. van (1995). *Introducing Language Awareness*. London, New York: Penguin Group. Mackey, W. F. (1983). U.S. language status policy and the Canadian experience. In: *Progress in Language*

Planning: International Perspectives (J. Cobarrubias & J. A. Fishman, eds.). Berlin, New York, Amsterdam: Mouton Publishers, 173–206.

Mader, B. (1994). Glagolski napisi v p.c. sv. Roka v Borštu (občina Koper, Slovenija). *Annales. Series historia et sociologia*, *5*(4), 29–34.

Mikolič, V. (1999/2000). Povezanost narodne in jezikovne zavesti. *Jezik in slovstvo*, *45*(5), 173–186. Morato, N. (1995). *Ravnikova dediščina v Kortah*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. Musek, J. (1994). *Psihološki portret Slovencev*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče. Novak Lukanovič, S. (2003). Jezikovno prilagajanje na narodno mešanih območjih v Sloveniji. *Razprave in gradivo*, *42*, 38–62.

Pogorelec, B. (1993). Jezikovna politika in jezikovno načrtovanje pri Slovencih – zgodovina in sodobni vidiki. U: *Jezik tako in drugače: zbornik* (I. Štrukelj, ur.). Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje, 2–17. Polić, M. in Strčić, P. (2015). *Kalendar Istran 1869. i 1870. godine*. Državni arhiv u Pazinu, Povijesno društvo Rijeka i Matica Hrvatska Kastav.

Polić, D. (2019). Hrvatsko selo – dio najranije povijesti Novog Sada. *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 9–17. Savnik, R. (1951). Slovenščina za samostanskim zidom v nekdanjem Kopru. *Istrski tednik*, *2*(12), 3. Savnik, R. (1960). Ravnik, Franjo (1832–1883). *Slovenski biografski leksikon: 9. zv. Raab - Schmid* (A. Gspan et al., eds.). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Spinčić, V. (1934). *Oteta nam otadžbina*. Zagreb: Edicija Nezaboravna naša Istra.

Štefanić, V. (1956). Glagoljaši u Kopru god. 1467–1806. *Starine*, *46*, 203–329.

Todorović, S. (2022). Istrobeneščina v severozahodni Istri. U: *Slovenski jezik in književnost med kulturami* (L. Rezoničnik in M. Šekli, ur.). Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 281–291. Willemyns, R. (1991). Language legislation and prestige shift. In: *Status Change of Languages* (U. Ammon and M. Hellinger, eds.). Berlin: Walter de Gruyter, 3–16.

Zwitter, F. (1962). *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*. Ljubljana: Slovenska Matica. Žitko, S. (2012a). Nacionalna in politična nasprotja v Istri in Trstu ob avstrijskih štetjih med letoma 1880 in 1910. U: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910 : jezik, narodnost, meja* (B. Šterbenc Svetina, ur.). Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 47–61. Žitko, S. (2012b). Glagoljaški samostan v Kopru. *Annales. Series historia et sociologia*, *22*(2), 523–532. Žitko, S. (2016). *Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Izvori

Cadastre national de l'Istrie: d'après le recensement du 1er octobre 1945. (1946). Sušak: Edition de l'Institut Adriatique.

Cossuta, R. in Crevatin F. (2005). *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre (SDLA-SI)*. Koper: Založba Annales.

Cossuta, R. in Crevatin F. (2006). *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre (SDLA-SI) II*. Koper: Založba Annales.

Repič, H. (1897). *Slovenska slovnica* (u rukopisu).

MULTILINGUALISM AND NATIONAL AWARENESS AS QUALITIES OF A CHURCH INTELLECTUAL IN ISTRIA BEFORE THE FIRST WORLD WAR

DIANA KOŠIR, SCIENCE AND RESEARCH CENTRE KOPER, SLOVENIA

Summary

The article presents the paradigm of multilingualism in Istria, which was the land of the Austrian littoral before the First World War. The status of languages in this area is described from a sociolinguistic perspective. German and Italian were the official languages of the administration, Italian was the predominant official language of justice and education, and its dialect version Istro-Venetian was the general language of communication in the public sphere with maritime and commercial activities between the Romance towns and the Slavic land. With a long Venetian tradition in Istria, Italian was the language of prestige and civilization. The Slavic languages gained social power in the second half of the 19th century, when they were recognised in the public sphere after the constitutional changes, when they gradually became the language of education and literacy increased among the population, which was also related to the advent of book printing and literary production. The language use of Slovenian educated people is analysed using the example of the monk Hijacint Repič and the priest, educator and politician Franjo Ravnik. Their actions are presented using a cultural-historical method based on the model of ethnic identity, which also includes the national and linguistic awareness of the individual. It was found that the educated clergy with Slavic roots at that time were multilingual, in contrast to the Italian clergy, and that the switching between languages was based on the principle of pragmatism and topicality. Using the example of two historical figures, two »faces of multilingualism« are outlined – national awareness as an active attitude of the individual could be reflected in different ways: in the case of Father Repič through the written word and behind the monastery walls through the linguistic education of future spiritual shepherds, in the case of Ravnik through committed socio-political action.

Keywords: Istria, Franciscans, clergy, Hijacint Repič (1863–1918), Franjo Ravnik (1832–1883), historical sociolinguistics, multilingualism, language awareness, national awareness

Maša Rolih[1]
ORCID: 0009-0002-5223-0716
811.163.6:811.163.4(497.6)’282.3
https://doi.org/10.5281/zenodo.14983479

PRISOTNOST PREVZETIH IZRAZOV IZ BHSČ JEZIKA V GOVORU MEST SLOVENSKE ISTRE

Prispevek preučuje prisotnost pogovornih izrazov, ki izvirajo iz bosanskega/hrvaškega/srbskega/črnogorskega jezika (BHSČ), v govoru mest Slovenske Istre (Koper, Izola, Piran, Ankaran, Lucija, Portorož), pri čemer je med drugim poudarek na razlikah in vzporednicah med splošnim in pokrajinskim pogovornim jezikom ter mestnim govorom. Spletna anketa, izvedena med prebivalci teh mest, razkriva vpliv teh izrazov na mestni govor in ponazarja, v kolikšni meri so ti izrazi vključeni v vsakdanjo komunikacijo ter kateri pogovorni izrazi, ki izvirajo iz teh jezikov, niso del jezikovnega sistema mestnega govora tega območja.
Ključne besede: mestni govor, pogovorni jezik, slovarji, etimologija, BHSČ izrazi, kvalifikatorji

1. Uvod

Jezikovna krajina Slovenske Istre je že dolgo predmet raziskav zaradi svoje večjezičnosti in kulturne raznolikosti. Kot regija na stičišču slovanskega in romanskega sveta Slovenska Istra že stoletja ponuja edinstven primer jezikovnih stikov in izmenjave (Mikolič 2007, Čok, Zadel 2012, Košir 2023). Vplivi različnih jezikov so skozi zgodovino sooblikovali govor mestnih skupnosti, kar se še posebej odraža v pogovornem jeziku. V tem kontekstu imajo poleg italijanščine, ki predstavlja jezik s trdnim zgodovinskim in kulturnim temeljem v regiji, jeziki BHSČ (bosanščina, hrvaščina, srbščina, črnogorščina), pomembno vlogo pri oblikovanju sodobnega mestnega govora.

Mestni govori predstavljajo dragocen vir za preučevanje jezikovne diverzitete, saj se v njih prepletajo različni socialnozvrstni vplivi, odražajo pa tudi zgodovinske, kulturne in socialne razsežnosti. Pri preučevanju mestnih govorov moramo upoštevati opredelitev koncepta pogovornega jezika, ki ga slovenske jezikoslovne teorije opredeljujejo kot preplet standardnega knjižnega jezika in elementov ostalih socialnih zvrsti, ki so se v pogovornem jeziku ustalili, kar je razloženo v nadaljevanju. V tem kontekstu se postavlja vprašanje, ali lahko govorimo o splošnem pogovornem jeziku, ki bi bil nadnarečen, ali pa so govori različnih mest tako specifični, da tvorijo svoj avtonomen jezikovni sistem. Mestni govor, ki je v nadaljevanju opredeljen kot pogovorni jezik posameznega mestnega središča in s tem razumljen kot presek

[1] masa.rolih@zrs-kp.si

splošnopogovornega in pokrajinsko pogovornega jezika, razkriva tudi regionalne specifike določenega geografskega področja, mesta Slovenske Istre, ki poleg sociolektalno raznolike slovenščine združujejo prvine istrobeneškega govora (gl. Todorović, Filipi v nadaljevanju), italijanskega zaradi dvojezičnega območja, hrvaškega zaradi bližine meje in ostalih jezikov nekdanje Jugoslavije zaradi povojnega priseljevanja.

Cilj raziskave je podrobneje preučiti obseg in naravo prevzetih pogovornih besed iz BHSČ v mestnih govorih Slovenske Istre ter ugotavljati, kateri izrazi so globoko integrirani v mestni govor tega območja, kar pripomore k uvidu, kako te jezikovne dinamike odražajo širše kulturne in družbene stike v istrski regiji.

Razumevanje jezikovnega vpliva BHSČ na mestni govor Slovenske Istre ni pomembno le za lingvistične študije, temveč tudi za širše razumevanje kulturnih in identitetnih procesov v tem geografskem območju. Analiza rezultatov te raziskave omogoča vpogled v to, kako se jezikovna izmenjava med različnimi kulturnimi skupnostmi manifestira na mikro ravni vsakdanjega jezika in kako to prispeva k oblikovanju sodobnega jezikovnega profila regije.

V članku se tako osredotočamo predvsem na BHSČ prvine v govoru mest Slovenske Istre oz. na preučevanje prisotnosti pogovornih izrazov (kvalifikator pog.), izluščenih iz splošnih slovarjev (SSKJ, SSKJ2, ESSJ, Sprotni slovar slovenskega jezika, SNB), ki izvirajo iz jezikov nekdanje Jugoslavije (BHSČ). Prevzetost izrazov iz navedenih jezikov je preverjena s pomočjo Slovenskega etimološkega slovarja (npr. kvalifikatorji srb., hrv. idr.).

2. Splošnopogovorni jezik in mestni govori kot njegove pokrajinske različice

Pogovorni jezik dobiva vedno večje tako kvalitativne kot kvantitativne razsežnosti v smislu širjenja leksike in pomenov ter spreminjanje pod vplivom različnih dejavnikov. Za preučevanje pogovorne leksike in mestnih govorov moramo tako opredeliti značilnosti, ki splošnopogovorni jezik in mestne govore ločujejo od ostalih neformalnih, pogovornih variant jezika. Dejstvo je, da je te ločnice zelo težko določiti zaradi same narave jezika kot sredstva komunikacije, ki je nagnjen k spreminjanju in hitremu prehajanju izrazij iz določenih področij v druga. Pogovorni jezik zaradi svoje fluidnosti in starostno, interesno in regionalne heterogenosti govorcev težko zamejimo, saj je navadno v rabi za spontano govorno sporočanje, kar povzroči vdor raznolikih jezikovnih elementov govorcev. V tem se razlikuje od zbornega jezika, ki je določen z jezikovno in sporočanjsko normo oz. konvencionalno rabo jezika in je tako enak za vse govorce, neodvisno od okoliščin ter družbenih dejavnikov.

V prispevku opredeljujemo mestni govor kot govor urbanih središč, ki je bližje jezikovnemu standardu oz. knjižnemu (pogovornemu) jeziku kot npr. narečje, se pa od tega

razlikuje v neformalnosti govornega položaja in pokrajinskih jezikovnih prvin. Sklepamo, da mestni govori vsebujejo nabor žive, dinamične leksike, ki je odraz družbe in kulture ter tujejezičnih jezikovnih vplivov, bodisi angleščine kot globalnega jezika bodisi jezikov, s katerimi smo povezani kulturno, zgodovinsko in geografsko. V primeru govora mest Slovenske Istre je ključnega pomena predvsem vpliv italijanščine in hrvaščine zaradi bližine obeh meja ter tudi ostalih južnoslovanskih jezikov predvsem zaradi povojnih migracij, kar sicer velja za celotno slovensko ozemlje.

2.1. Razlaga splošnopogovornega jezika in mestnega govora na podlagi teorije zvrstnosti

Ključna problematika pri opredelitvi splošnopogovornega jezika je njegova fluidnost ter regionalna, starostna in interesna heterogenost, ki izhajajo iz spontanosti in neformalnosti njegove rabe. Toporišič (2000, 2004: 16–25) pogovorni jezik razdeli na splošno- ali knjižnopogovorni jezik in pokrajinski pogovorni jezik, pri čemer knjižnopogovorni jezik opredeli kot manj zahtevno obliko knjižnega jezika, namenjeno neformalnim okoliščinam (Toporišič 1992: 83). Njegove značilnosti vključujejo kratki nedoločnik, preprosto skladnjo, izgovor tipa pék[u], širšo leksiko ter aktualnost jezikovnih izrazov (Toporišič 1992: 83).

Knjižnopogovorni jezik je spontana govorjena različica knjižnega jezika, ki je razumljiva pripadnikom različnih geografskih področij, vendar še vedno razkriva geografsko pripadnost govorcev, kot so npr. široki e-ji pri Primorcih (Rolih 2017). Čeprav se uporablja kot nadnarečna zvrst za komunikacijo med govorniki različnih narečij, vanj pogosto vdirajo pokrajinske in socialne značilnosti (Toporišič 2000, 2004: 19–20). Zaradi neformalnih okoliščin rabe splošnopogovornega jezika prihaja tudi do mešanja s socialnimi zvrstmi, kot so narečja, sleng in žargon, ki sčasoma postanejo del njegovega slovarja (Rolih 2014, 2017; Škofic - Guzej 1994: 571–578).

V slovanskem jezikoslovju termin »pogovorni jezik« pogosto vključuje nestandardne zvrsti, kot so sleng in mestne govorice, ki niso določene s slovnico ali pravopisom (Pintarič 2010: 89–94). Terminologija, kot so »razgovorni jezik« v hrvaščini in ruščini ali »mowa potoczna« in »gwara« v poljščini, označuje govor z dinamično, spreminjajočo se leksiko ter vplivi socialnih in tujejezičnih elementov (Pintarič 2010: 89–90). Mestni govori se tako uvrščajo v pogovorni jezik, za katerega so značilni nedeterminiranost, socialni in sociolektalni elementi ter kulturno zgodovinsko pogojeni vplivi tujih jezikov.

2.2. Pokrajinski pogovorni jezik in vplivi na mestne govore

Toporišič (1992: 189; 2000: 21) pokrajinski pogovorni jezik opredeljuje kot zemljepisno nadnarečje, ki se od splošnopogovornega razlikuje predvsem po geografskih značilnostih, uporabi izposojenk (predvsem germanizmov in romanizmov/italijanizmov), večjem oz. manjšem upadu (redukciji) kratkih samoglasnikov (odvisno od geografskega področja), v naglaševanju, stavčni fonetiki, za obe zvrsti pa sta značilni preprostejša skladnja in neformalnost sporočanja.

Če preučujemo mestni govor določenega geografskega področja, moramo upoštevati starostno in socialno heterogenost ter pokrajinsko homogenost populacije. V primorskem pokrajinsko pogovornem jeziku tako opazimo elemente različnih narečij, npr. kraškega, brkinskega itd. (Toporišič 1992: 189; 2000: 21; Škofic - Guzej 1994: 571–578), ki so opazne tudi v govoru mest tega področja. S. Todorović (2016: 33–34) navaja značilnosti slovenskega istrskega narečja (rižanskega in šavrinskega), istrobeneškega narečja ter vplive drugih jezikov (italijanščine kot jezika narodne manjšine, hrvaščine, bosanščine, makedonščine, albanščine), ki so opazni v govoru Kopra, Izole in Pirana.

Mestni govor se zaradi nadnarečnosti in urbane kulture, ki združuje raznolike sociolektalne, diskurzne in nasploh jezikovne vplive, zagotovo razlikuje od narečij, vsebuje pa seveda tudi regionalne leksikalne značilnosti.

2.3. Nadnarečnost mestnih govorov

V zvezi s pogovornim jezikom mestnih središč jezikoslovci uporabljajo izraze, kot so mestni pogovorni jezik (Toporišič 1970; Škofic 1998; Valh Lopert 2008), mestno narečje (Toporišič 2000), mestno nadnarečje (Škofic 1998; Jakop 2010) in mestni govor (Škofic 1998). Med njimi izraz mestni govor izstopa kot najustreznejši, saj združuje prostorsko determinanto (mesto) in lingvistični termin za jezikovni sistem, ki vključuje nadnarečnost (Rolih 2024: 277; SSKJ).

Mestni govor se razvija v heterogeni skupnosti, ki v vsakdanji komunikaciji uporablja urbanizirani jezik, vsem razumljiv, vendar z lokalnimi elementi, kot so pokrajinske lekseme (npr. »nona« na Primorskem), slengizmi in žargonizmi. Ta govor ni izrazito narečen, ampak se prilagaja migracijskim tokovom in družbeni heterogenosti mest (Smole 2004: 321; Jakop 2010: 128). Nadnarečnost mestnega govora se povezuje s širjenjem mest in migracijami, pri čemer priseljenci v mesta pogosteje uporabljajo nadnarečne jezikovne oblike, avtohtoni prebivalci pa ohranjajo pokrajinske posebnosti (Smole 2004: 323–326).

Po Labovu (1994) so urbana središča žarišča jezikovnih inovacij, ki se širijo proti podeželju, čeprav so zaradi arhaičnih značilnosti za dialektologijo zanimivejša narečja (Logar 1962: 2; Logar 1996: 340). Mesta Slovenske Istre so posebno raziskovalno zanimiva zaradi kulturne in jezikovne pestrosti, vplivov narečij in večjezičnosti, kar prispeva k oblikovanju nadnarečnosti kot jezikovnega standarda regije. Mesta Slovenske Istre se zdijo raziskovalno zanimiva ravno zaradi kulturno in zgodovinsko pestre jezikovne krajine, migracijskih tokov, vpliva narečij, večjezičnosti, po drugi strani pa nadnarečnosti, ki pravzaprav oblikuje jezikovni standard tega območja.

3. Prevzeta leksika v govoru mest Slovenske Istre

Slovenščina je skozi različna zgodovinska obdobja prevzemala leksikalne prvine jezikov, s katerimi je bila v stiku, pri čemer Toporišič (1972) te prvine deli na tujke in sposojenke, glede na stopnjo prilagoditve slovenščini. Te prevzete prvine so prisotne tako v knjižnem jeziku kot v pogovornih variantah, kot so mestni govori. V Slovenski Istri, kjer je zgodovinsko prisotna italijanščina, so zaradi italijanske manjšine številni italijanski elementi ohranjeni v narečjih in mestnih govorih, kar ustvarja edinstveno lingvistično krajino (Todorović 2022: 147). Mešanje jezikov v mestih pogosto vodi do oblikovanja govorov, ki odražajo večplastnost jezikovnega okolja (Filipi 1993: 275–284).

Migracije znotraj Slovenije in iz tujine prispevajo k jezikovni raznolikosti mestnih govorov Slovenske Istre, na katere vplivajo družbene norme, identiteta govorcev in status jezikov (Smole 2004: 321; Đukanović 2016: 51). Sodobni razvoj medijev ter vloga angleščine kot globalnega jezika sta pospešila širjenje internacionalizmov (Đukanović 2016: 51). V slovenski Istri še vedno zaznavamo vplive romanskih, germanskih in južnoslovanskih jezikov, ki izhajajo iz skupnega zgodovinskega razvoja in geografskih stikov (Požgaj Hadži 2002).

Todorović (2022: 147) navaja, da je na Koprskem od 7. stoletja prisoten preplet romanske in slovanske jezikovne tradicije. Do konca 2. svetovne vojne je istrobeneščina, ki vključuje beneške govore (Zamboni 1979: 18–19; ALIvIS 2: 23–24), služila kot glavni komunikacijski kod, italijanščina pa je danes manjšinski jezik. Obmorska mesta so zaradi povojnih migracij, predvsem iz slovenskih regij in nekdanje Jugoslavije, postala središča jezikovne heterogenosti, kjer so manjšinski in tujejezični elementi ter sociolektalne različice še danes močno prisotni.

3.1. Vpliv južnoslovanskih jezikov na govor obalnih mest

Po 2. svetovni vojni so migracijski tokovi v slovenščino prinesli številne besede iz južnoslovanskih jezikov, ki so prisotne v vseh socialnih zvrsteh, zlasti v pogovornem jeziku.

Besede iz južnoslovanskih jezikov, označene kot pogovorne, so zabeležene v slovarjih, kot so SSKJ, SSKJ2, NSB in Sprotni slovar slovenskega jezika. V urbanih govorih slovenskih mest, vključno z mestnim govorom Slovenske Istre, so te vplive mogoče opaziti kot mešanico leksikalnih značilnosti različnih južnoslovanskih jezikov, kar odraža soobstoj govorcev iz različnih kulturnih okolij (Đukanović 2016: 54).

Kot ugotavlja Mikolič (2007: 218), so po 2. svetovni vojni jezikovno in kulturno krajino Slovenske Istre oblikovali priseljeniške kulture, kot so hrvaška, srbska, bošnjaška, albanska in makedonska. Južnoslovanski jeziki so vplivali na lokalna narečja in mestne govore ter ustvarili edinstveno jezikovno mešanico. Neweklowsky (2010: 21) in Maurer-Lausegger (2022: 83) opozarjata, da južnoslovanski jeziki tvorijo dialektološki kontinuum, kjer so idiomi sosednjih regij medsebojno razumljivi. Ti idiomi se pogosto prenesejo v mestne govore, ki kot pogovorne zvrsti zaradi neformalnosti vključujejo tudi dialektalne in sociolektalne elemente.

Pogovorne različice, kot so mestni govori, so dovzetnejše za jezikovne vplive v primerjavi s knjižnim jezikom, ki je podvržen standardizaciji in normiranju. Jezikovna gospodarnost in težnja govorcev po razumevanju spodbujata sprejemanje podobnih idiomov, ki sčasoma postanejo del leksike mestnih govorov Slovenske Istre, kar ponazarja njihov kompleksni jezikovni in kulturni kontekst.

4. Raziskava – prevzete besede iz italijanščine in BHS jezika na govor mest Slovenske Istre

4.1. Metodologija

V tej raziskavi smo preučevali vpliv italijanščine in jezikov nekdanje Jugoslavije na govor mest Slovenske Istre. Raziskava temelji na analizi pogovornih izrazov, pridobljenih iz slovarjev, ter anketni raziskavi, s katero smo preverjali dejansko rabo teh izrazov med prebivalci tega območja.

1. Pridobivanje izrazov iz slovarjev

Prvi korak raziskave je bil izluščiti pogovorne izraze iz splošnih slovarjev na portalu Fran, ki vključujejo Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ), Slovar slovenskega knjižnega jezika 2 (SSKJ2), Slovar novejšega besedja (SNB) ter Sprotni slovar. Osredotočili smo se na izraze s kvalifikatorjem pog. Na ta način smo pridobila seznam leksemov, ki se uporabljajo v pogovornem jeziku.

2. Določanje izvora izrazov

Izmed izrazov, pridobljenih v prejšnjem koraku, smo nato izluščili tiste, ki izvirajo iz BHSČ. Pri določanju izvora izrazov smo se oprli na Slovenski etimološki slovar (SES). Kvalifikatorji, kot npr. srb. ali hrv., so nam omogočili uvid v izvor izrazov.

3. Priprava in izvedba ankete

Da bi preverili dejansko rabo izluščenih pogovornih izrazov med prebivalci Slovenske Istre, smo v spletnem orodju 1ka izdelali anketo (Italijanski in BHSČ izrazi v govoru mest Slovenske Istre), v namen prispevka navajamo samo rezultate, vezane na BHSČ. Anketa je bila deljena po različnih kanalih, vključno z družbenimi omrežji ter prek osebnih stikov in znancev, ki so anketo delili naprej.

4. Ciljna skupina

Osredotočili smo se na prebivalce mest Slovenske Istre, in sicer Koper, Izola, Piran, Ankaran, Lucija in Portorož. Vključena so bila vsa mesta, saj nas je zanimala podoba splošnega slovenskoistrskega mestnega govora, v nadaljnjih raziskavah pa bi lahko raziskovali tudi specifike posameznih mest, če slednje obstajajo.

Anketo so reševale osebe, stare od 18 do 65 let. Sklepali smo, da so osebe med 18 in 65 let najpogosteje v interakciji z različnimi družbenimi skupinami, saj so aktivne v javnem življenju in večinoma tudi v delovnih razmerjih, kar vpliva na uporabo enotnega sporazumevalnega koda, torej pogovornega jezika, v našem primeru mestnega govora, ki je razumljiv širši javnosti.

4.2 Rezultati

4.2. 1 Demografska slika podatkov, pridobljenih z anketnim vprašalnikom

Prednost spletnega anketiranja se kaže v enostavnem dostopu, hitrem odgovarjanju respondentov ter avtomatskemu računanju vrednosti, kažejo pa se tudi slabosti, kot je npr. nedokončana anketa in s tem nenatančni izračuni. Ker je cilj raziskave bolj kvalitativen kot kvantitativen, saj nas zanima bolj zastopanost posameznih pogovornih izrazov, prevzetih iz italijanščine in BHSČ, nedokončane ankete ne predstavljajo prevelikega problema, saj podatki še vedno dajo vpogled v neko splošno sliko.

Anketo je delno izpolnilo 230 anketirancev, končalo pa jo je 209 anketirancev. Nihanja se pojavljajo pri vseh vprašanjih, saj so anketiranci v različnih fazah zaključili reševanje pred koncem ankete. Ena izmed slabosti je bila zagotovo tudi dolžina ankete, saj je bilo navedenih pogovornih izrazov veliko.

Na vprašanje o starosti (»Prosim, označite, v katero starostno skupino spadate.«) je odgovorilo 225 anketirancev, vprašanje pa je bilo v anketi navedeno na koncu, zato sklepamo, da so ti odgovarjali tudi na prejšnja vprašanja. V starostni skupini od 18 do 25 let je bilo 5 anketirancev (2 %), od 26 do 35 42 (19 %), od 36 do 45 90 (40 %), od 46 do 65 pa 88 (39 %). Največ anketirancev je bilo v starosti od 36 do 45 let, razlog za to pa je verjetno starostna skupina avtorice in s tem krog poznanstev, preko katerih je deljena anketa, mlajših od 25 pa je najmanj.

Na vprašanje o kraju bivanja (»Prosim, označite svoj kraj bivanja.«) je odgovarjalo 228 anketirancev (3 so torej pred zadnjim vprašanjem o starosti prenehali z reševanjem – bodisi ne spadajo v nobeno izmed starostnih skupin (nenatančno branje nagovora v anketo) bodisi niso mogli/želeli odgovoriti zaradi drugih razlogov). Največ (144, 63 %) anketirancev prihaja iz Kopra, 36 (16 %) iz Izole, 16 (7 %) iz Ankarana, 12 (5 %) iz Lucije, 12 (5 %) iz Pirana in 8 (4 %) iz Portoroža.

4.2.2 Prevzete besede iz BHSČ v mestnih govorih Slovenske Istre

Po naboru izrazov kvalifikatorjem pog. smo izmed njih izluščili tiste, ki imajo etimološki izvor v BHSČ. Zastopanost izrazov smo preverjali med anketiranci, rezultati so zapisani po abecednem redu, sledi jim še interpretacija. Tudi pri tem vprašanju so se pojavila odstopanja, saj je ravno tako nekaj anketirancev predčasno prenehalo z odgovarjanjem, zato je v rezultatih ob deležu anketirancev naveden tudi delež vseh, ki so se opredeljevali za določen izraz.

Izrazi, za katere se je večina anketirancev opredelila, da jih uporablja (več kot 50 % odgovorov »uporabljam«; prva vrednost v oklepaju je število anketirancev (ter število vseh, ki so odgovarjali na to vprašanje), druga pa odstotek, vrednosti sta ločeni s podpičjem):

ajdi, ajde (pozdrav) (179 od 229; 78 %), ala (195 od 229; 85 %), blef (181 od 229; 79 %), buniti (se) (189 od 226; 84 %), car (v smislu "tip je car") (172 od 229; 75 %), crkniti, crkavati (204 od 228; 89 %), čorav (174 od 228; 76 %), džumbus (183 od 229; 80 %), fičko, fičo (179 od 229; 78 %), fučkati se (114 od 228; 50 %), gazda (150 od 229; 66 %), gazdarica (127 od 228; 56 %), gnjaviti (198 od 228; 87 %), gurati (143 od 229; 62 %), kafič (174 od 228; 76 %), pošlatati, šlatati (147 od 228; 64 %), roštiljada (182 od 229; 79 %), sračkati (112 od 229; 49 %), šibati (193 od 228; 85 %), šibica, šibice (171 od 228; 75 %), valjda (181 od 228; 79 %), važen, važiti se (186 od 229; 81 %), važič, važička (159 od 226; 70 %), zafrkancija (179 od 228; 79 %), zafrkavati, zafrkniti (195 od 227, 86 %), žicati, žicanje (153 od 227; 67 %), živio, živijo (131 od 228; 57 %).

Izrazi, za katere se je večina anketirancev opredelila, da jih ne uporablja (več kot 50 % odgovorov »ne uporabljam«; prva vrednost v oklepaju je število anketirancev (ter število vseh, ki so odgovarjali na to vprašanje), druga pa odstotek, vrednosti sta ločeni s podpičjem):

ajmo (118 od 224; 53 %), balkanžur (131 od 229; 57 %), bezljati (157 od 228; 69 %), blazen, zblazneti (170 od 229; 74 %), bunka (140 od 228; 61 %), čaga (177 od 228; 78 %), čapec (148 od 229; 65 %), frkati (v smislu "zvijati") (170 od 228; 75 %), frklja (163 od 227; 72 %), frleti (144 od 228; 63 %), gnjavator (134 od 229; 59 %), hajka (136 od 229; 59 %), kafana (133 od 229; 58 %), kofetkanje, kofetkati (122 od 228; 54 %), ošlatati (udariti) (122 od 227; 54 %), plavuša (168 od 229; 73 %), pocukran (116 od 229; 51 %), prekla, preklast (141 od 227; 62 %), sfižiti (140 od 228; 61 %), sračkati (112 od 229; 49 %), trap, trapa (161 od 229; 70 %), trapast (116 od 227; 51 %), traparija (121 od 226, 54 %), trapati (186 od 229; 81 %), zatrapati se (138 od 229; 60 %), žicar (150 od 229; 66 %).

Večino izrazov, ki smo jih navedli, anketiranci bodisi uporabljajo bodisi ne, precej nizek odstotek pa se je pokazal pri nekaterih izrazih, za katere se je del anketirancev opredelil, da jih ne pozna. Ti izrazi so naslednji (več kot 1 % odgovorov; prva vrednost v oklepaju je število anketirancev (ter število vseh, ki so odgovarjali na to vprašanje), druga pa odstotek, vrednosti sta ločeni s podpičjem):

balkanžur (8 od 229; 3 %), bezljati (21 od 228; 9 %), blazen, zblazneti (8 od 229; 3 %), bunka (19 od 228; 8 %), butati, butniti (13 od 229, 6 %), čaga (34 od 228; 15 %), čapec (56 od 229; 24 %), čorav (5 od 228; 2 %), džumbus (4 od 229; 2 %), frkati (v smislu "zvijati") (36 od 228; 16 %), frklja (19 od 227; 8 %), frleti (37 od 228; 16 %), fučkati se (10 od 228; 4 %), gazdarica (4 od 228; 2 %), gnjavator (14 od 229; 6 %), gurati (5 od 229; 2 %), hajka (52 od 229; 23 %), kafana (5 od 229; 2 %), kofetkanje, kofetkati (6 od 228; 3 %), ošlatati (udariti) (23 od 227; 10 %), pikati, pičiti (v smislu "užaliti, zbosti") (8 od 227; 4 %), plavuša (10 od 229; 4 %), prekla, preklast (16 od 227; 7 %), sfižiti (13 od 228; 6 %), sračkati (5 od 229; 2 %), trap, trapa (6 od 229; 3 %), trapati (13 od 229; 6 %), zatrapati se (7 od 229; 3 %), žicar (11 od 229; 5 %).

Izrazi, za katere se ni noben anketiranec opredelil, da jih ne pozna, so naslednji:

ajdi, ajde (pozdrav), ala, buniti (se), car (v smislu "tip je car"), crkniti, crkavati, roštiljada, živio, živijo.

4.3 Interpretacija rezultatov

Raziskava o uporabi prevzetih besed iz BHSČ v mestnih govorih Slovenske Istre razkriva pomembno jezikovno dinamiko, ki odraža vpliv večkulturnosti na lokalno govorno skupnost.

Vpliv BHSČ na mestni govor v Slovenski Istri je zaznaven, nekateri izrazi iz BHSČ so široko uporabljeni, drugi ostajajo manj znani ali specifični za določene skupine.

Besede, kot so npr. ajdi, ajde, ala, buniti (se), gnjaviti, kafič, šibati, važen, važiti se, zafrkavati, zafrkniti idr.., so med najpogosteje uporabljanimi izrazi med anketiranci. Njihova prisotnost v vsakdanjem govoru kaže na dolgotrajne jezikovne stike med Slovensko Istro in BHSČ, ki so privedli do asimilacije teh besed, zagotovo pa je tudi splošnost pomenov izrazov razlog za njihovo visoko uporabo.

Nekateri izrazi, kot so npr. blazen, zblazneti, čaga, čapec, frkati, frklja, plavuša, trap, trapa, trapast, trapati, zatrapati se idr., so manj uporabljeni, saj je pri teh večina anketirancev označila, da jih ne uporablja. To nakazuje na selektivno asimilacijo, pri kateri so določeni izrazi prešli v vsakdanji govor, drugi pa ostajajo bolj specifični in omejeni na določene kontekste (npr. subkulture, govorcev, ki so izvorno iz tujega kulturnega in jezikovnega okolja itd.). Nekateri izrazi so verjetno pogostejši v drugih regijah (npr. čaga na Štajerskem) ali pa na Primorskem obstaja ustreznica določenemu izrazu (npr. plavuša – bjonda, trap – štronco).

Kljub temu da večino navedenih izrazov anketiranci bodisi uporabljajo bodisi ne (vendar poznajo), so nekateri (nižji delež) navedli, da ne poznajo izrazov, kot so bezljati, čaga, čapec, frkati (v pomenu zvijati), frleti, ošlatati (v pomenu udariti) To odraža meje jezikovnega stika, pri čemer nekatere besede ostajajo omejene na specifične družbene skupine (npr. frkati kot del slenga) ali drugo geografsko področje (npr. čaga na območju Štajerske, ošlatati v kraškem narečju) in niso uspešno asimilirane v govorni skupnosti mest Slovenske Istre. Pri prevzetih izrazih, ki niso asimilirani v mestni govor v Slovenski Istri, lahko neuporabo in/ali nepoznavanje med drugim povezujemo z razlikovanjem leksike mestnega govora Slovenske Istre od splošne pogovorne leksike.

5. Razprava

Mestni govor je kot presek splošnopogovornega in pokrajinsko pogovornega jezika pomemben pokazatelj jezikovnih sprememb, ki odražajo širše kulturne in družbene stike med različnimi jezikovnimi skupnostmi, v mestnem govoru v območju Slovenske Istre pa lahko tudi opazujemo, kako se jezikovna dinamika odvija v multikulturnih skupnostih.

Opredelitev mestnih govorov kot fluidnih in neformalnih jezikovnih sistemov, ki vključujejo značilnosti tako splošnopogovornega kot pokrajinsko pogovornega jezika, prispeva k boljšemu razumevanju njihovega mesta znotraj slovenske jezikovne krajine. To tudi potrjuje teorijo, da so mestni govori neločljivo povezani z regionalnimi jezikovnimi posebnostmi, kar

se kaže v uporabi narečnih značilnosti in regionalno specifičnih izposojenk, ki bogatijo mestne govore.

Raziskava je pokazala, da jeziki nekdanje Jugoslavije (BHSČ) močno vplivajo na mestni govor v območju Slovenske Istre, kar je predvsem posledica dolgotrajnih zgodovinskih stikov in povojnih migracij. Te vplive je mogoče opaziti v sporazumevalnem kodu prebivalcev mest, saj so številni izrazi BHSČ tako globoko integrirani, da so postali del pogovornega jezika tega območja. Raziskava prispeva k razumevanju, kako so jezikovni vplivi odvisni od specifičnega kulturnega in geografskega konteksta ter kako ti vplivi oblikujejo sodobni jezikovni profil regije. Raznolikost mestnega govora Slovenske Istre tako predstavlja dragocen vir za nadaljnje preučevanje jezikovne diverzitete v večkulturnih skupnostih in poudarja pomen ohranjanja teh posebnih jezikovnih značilnosti kot dela kulturne dediščine regije.

Literatura

Čok, L. & Zadel, M. (2012). Slovenska Istra med politiko sožitja in priseljeništvom. *Univerzitetna založba Annales.* Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.

Đukanović, M. (2016). Srbizmi v slovenščini: Toporišičeve obravnave prevzetih prvin slovenskega jezika. V: *Toporišičeva obdobja* (E. Kržišnik, & M. Hladnik, ur.). Ljubljana: FF, 49–56.

Filipi, G. (1993). Istriotski jezikovni otoki v Istri. *Annales, Series Historia et Sociologia,* 11, 275–284.

Jakop, T. (2010). Srednjesavinjsko in srednještajersko narečje ter celjski pogovorni jezik. V: *Vloge središča: Konvergenca regij in kultur* (I. Novak Popov, ur.). Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 120–129.

Kenda-Jež, K. (2004). Narečje kot jezikovnozvrstna kategorija v sodobnem jezikoslovju. V: *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: Členitev jezikovne resničnosti (Obdobja 22)* (E. Kržišnik, ur.). Ljubljana: FF, 263–276.

Klemenčič, S. (2010). Besede iz drugih slovanskih jezikov v slovenščini. V: *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* (V. Smole, ur.). Ljubljana: FF, 22–26.

Košir, D. (2023). Kulturna in jezikovna dediščina Hijacinta Repiča, frančiškana pri sv. Ani v Kopru. *Annales: anali za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia*, 33 (3), 471–488.

Krvina, D. (2021). *Sprotni slovar slovenskega jezika 2020*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.

Labov, W. (1994). *Principles of Linguistic Change: Internal Factors*. Oxford: Blackwell. (V tekstu: Labov 1994)

Maurer-Lausegger, H. (2022). Gerhard Neweklowsky: Porträt und slowenistisches Lebenswerk. *Slavia Centralis*, 15 (1), 347–361.

Mikolič, V. (2007). Prostor kulturnega in jezikovnega stika – neznana znanka? V: *Živeti mejo: Slovenska književnost v stiku, Slovenski jezik v stiku, Slavistika in slovaropisje v stiku, Zamejska mladinska*

književnost, Slovenski slavistični kongres, Trst (M. Košuta, ur.). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 220–228.

Neweklowsky, G. (2010). *Sie südslawischen Standardsprachen.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Pintarič, N. (2010). Tvorbeni postupci u poljskom i hrvatskom razgovornom jeziku. *Filologija*, 55, 89–104.

Pogorelec, B. (1965). Vprašanja govorjenega jezika. V: Jezikovni pogovori (F. Vurnik, ur.). Ljubljana: Cankarjeva založba, 132–156.

Požgaj Hadži, V. (2002). *Hrvaščina in slovenščina v stiku – Hrvatski i slovenski u kontaktu*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Rolih, M. (2014). Različni vplivi na jezik mladih. *Jezikoslovni zapiski*, 20, 79–92.

Rolih, M. (2017). *Sleng in pogovorni jezik v spletni komunikacij*. Doktorska disertacija. Koper: Fakulteta za humanistične študije.

Rolih, M. (2024). Novejša pogovorna leksika v govoru mesta Koper in specifični koprski pogovorni izrazi. V: Predpis in norma v jeziku (Obdobja 43) (M. Klemen & M. Lutar, ur). Ljubljana: FF, 275–283.

Smole, V. (1998). *Slovenska narečja*. Ljubljana: Mladinska knjiga (ES 12), 1–5.

Smole, V. (2004). Nekaj resnic in zmot o narečjih v Sloveniji danes. V: *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: Členitev jezikovne resničnosti* (Obdobja 22) (E. Kržišnik ur). Ljubljana: FF, 321–330.

Toporišič, J. (1970). Slovenski pogovorni jezik. *Slavistična revija*, 18(1–2), 55–70.

Toporišič, J. (1976). *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Toporišič, J. (2000). *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Toporišič, J. (2004). *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Valh Lopert, A. (2008). Prevzeto besedje v jeziku komercialne radijske postaje (Radio City v Mariboru). *Jezikoslovni zapiski*, XIV(1), 123–137.

THE PRESENCE OF EXPRESSIONS BORROWED FROM THE BCSM LANGUAGE IN THE SPEECH OF THE CITIES OF SLOVENIAN ISTRIA

MAŠA ROLIH, SCIENCE AND RESEARCH CENTRE KOPER, INSTITUTE FOR LINGUISTIC STUDIES, SLOVENIA

Summary

This paper examines the presence of colloquial expressions of Italian and Bosnian/Croatian/Serbian/Montenegrin (BCSM) origin in the language of the cities of Slovenian Istria (Koper, Izola, Piran, Ankaran, Lucija, Portorož), focusing among other things on the differences and parallels between the general and provincial colloquial language and the city language. An online survey conducted among the inhabitants of these cities reveals the influence of these expressions on the urban language and illustrates the extent to which these expressions are integrated into everyday communication and which colloquial expressions originating from these languages are not part of the linguistic system of the urban language in the area.

Keywords: urban language, colloquial language, dictionaries, etymology, BCSM terms

Драгана Путниковић[1]
ORCID: 0009-0002-3522-3549
811.163.41: 811.581'373
https://doi.org/10.5281/zenodo.14983501

ОДНОС ЈЕЗИКА СТРУКЕ И ТЕРМИНОЛОШКЕ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ И ПЛАНИРАЊА НА ПРИМЕРУ СРПСКО-КИНЕСКОГ ГРАЂЕВИНСКОГ КОРПУСА

Рад истражује однос језика струке и терминолошке језичке политике и планирања на примеру српско-кинеске грађевинске терминологије, с циљем доприноса терминолошкој политици у области грађевинарства у Србији. Користећи се стручним документима на српском и кинеском језику, ауторка је спровела анализу термина из реалних пројеката, укључујући појмовну и компаративну анализу која подразумева категоризацију, поређење значења, транспарентности, интернационалности и прецизности термина. Циљ је подстаћи стандардизацију терминологије, што повећава ефикасност и поузданост у преношењу стручних информација, чиме се формирају термини који задовољавају све карактеристике „доброг"[2] термина.
Кључне речи: терминолошка језичка политика и планирање, грађевинска терминологија, превођење.

1. Увод

Терминолошка политика и планирање (ТПП), као саставни део политике и планирања у националном језичком корпусу, регулише развој и систематизацију терминологије у струкама и наукама, с циљем испуњавања комуникацијских потреба у различитим областима. Основни циљ је омогућавање ефектне комуникације на језицима за специфичне намене, као и унутарјезичке и међујезичке комуникације (UNESCO 2005: 6 према Анђелковић & Филиповић 2018: 69). Смернице УНЕСКО-а истичу важност терминолошке политике на свим нивоима – од политичког одлучивања до локалне примене у компанијама и пословним организацијама. Тиме се подстиче активно учешће чланова професионалних и академских заједница у континуираном развоју терминолошких система својих професија (UNESCO 2005: 3 према Анђелковић & Филиповић 2018: 70).

Предмет истраживања у овом раду јесте однос језика струке и терминолошке језичке политике и планирања, на студији случаја српско-кинеске грађевинске терминологије. Терминологија представља веома важну област комуникације у одређеној

[1] draganaputnikovic@yahoo.com
[2] Филиповић и Ђордан 2018:5

научној, техничкој или пословној дисциплини. У грађевинарству, терминологија игра кључну улогу у процесу пројектовања, изградње и одржавања грађевинских објеката. С обзиром да је српско-кинеска сарадња у грађевинарству постала значајна у последњих неколико деценија, потребна је и одговарајућа терминолошка подршка. Кроз вишегодишње искуство у превођењу грађевинске терминологије за кинеске компаније, ауторка је истраживање спровела *in vivo*,[3] користећи се стручним документима на српском и кинеском језику, као и интервјуима с експертима из струке.

1.1. Методологија истраживања и класификација терминологије

Термини су из стручних докумената ексцерпирани, класификовани према подручјима струке којима припадају, и анализирани. Грађевинску терминологију можемо класификовати на више начина или према више критеријума у зависности од корпуса који имамо и приступа анализи тог корпуса. Потребно је утврдити уже подручје струке којима термини припадају. Да бисмо урадили ваљану класификацију термина, потребно нам је знање стручњака из области грађевине, у нашем случају из области нискоградње. Уз помоћ професионалне, релевантне, делатне заједнице, колега грађевинских инжењера, ауторка је терминологију пописала и корпус класификовала у четири целине: општу грађевинску терминологију, механизацију, материјале и грађевинске радове. Грађу је ексцерпирала из стручних докумената коришћених за потребе посла, а као изворе за анализу термина користила је речнике српског, кинеског и енглеског језика, као и стручну литературу из области лингвистике, синологије и грађевине, на оба језика.

1.2. Циљеви истраживања

Поред основног циља – доприноса терминолошкој језичкој политици и планирању из области грађевине на територији Републике Србије – ово истраживање има и додатне циљеве: побољшање међукултурне комуникације, уклањање језичких баријера код језика посебне намене (енг. language for special purposes – LSP), сугерисање метода за стандардизацију термина, подизање свести о значају терминологије у средњеструковном и високом образовању. Следећи тврдње Андријане Ђордан (2016), ауторка сматра да се увођењем добро припремљених терминолошких курсева у студијске програме може значајно допринети стварању стабилног терминолошког система, без обзира о којој је струци реч. Такође, у складу с наводима Ђорданове (2016), ауторка истиче да настава

[3] „Екстракција термина из корпуса" (Bhreathnach 2011: 42 према Анђелковић 2017: 61).

страних језика у стручним школама и на нематичним факултетима треба да се прилагоди терминологији појединачних специјализованих области, као и да садржи основна начела, методе и принципе терминологије и терминолошке језичке политике као дисциплине.

1.3. Важност концептуалне анализе

Према Анђелковић (2017: 35), основни изазов с којим се терминолози сусрећу није лингвистичке природе, већ произилази из недостатка експертизе у конкретној области чијом се терминологијом баве. Иако су терминолози углавном лингвисти по образовању, пре него што се приступи анализи одређених термина, неопходно је извршити појмовну анализу области која је предмет интересовања. Мајер (Ingrid Meyer) (Meyer 2005: 23 у Анђелковић 2017: 35) наглашава да сваком практичном терминолошком раду треба да претходи појмовна анализа. „Приликом билингвалног терминолошког рада, пореде се карактеристике појма означеног термином у изворном језику са карактеристикама појма означеног кандидатом за термин у циљном језику (Cole 1987; Wright 1993 у Wright & Budin 1997: 108) како би се прецизно одредила еквиваленција појмова између два језика" (Анђелковић 2017: 36).

1.4. Интеграција приступа „одозго-на-доле" и „одоздо-на-горе"

Како наводе Филиповић и Ђордан (2018: 6), у досадашњој корпусној језичкој политици и планирању у Србији, фокус терминолошких питања био је на језичкој стандардизацији, коју су спроводили лингвисти и језички планери на нивоу „одозго-на-доле." Ипак, у професионалном и академском окружењу постоји потреба за терминолошком политиком која функционише „одоздо-на-горе", јер је управо таква политика незаобилазна за сваки прогрес у истраживачким или професионалним областима, с обзиром да термини представљају основне елементе значења у комуникацији у оквиру одређене професије или научне области.

Филиповић (2018: 15) истиче да политика „одоздо-на-горе" подразумева партнерски однос, умрежавање, тимски рад и оснаживање појединаца, што омогућава стварање нових значења у специфичним контекстима. Како тврди Ђордан (2016: 13), Кабре (Maria Teresa Cabré) наглашава потребу да креатори терминологије, поред лингвистичких, поседују и стручна знања из области чијом се терминологијом баве. Овај став подржава интеграцију приступа „одозго-на-доле" и „одоздо-на-горе", чиме се унапређује терминолошко планирање.

1.5. Практични значај истраживања

Ово истраживање указује на потребу развоја терминолошке политике „одоздо-на-горе" у којој, поред лингвиста, кључно место у формирању терминолошких јединица заузимају корисници термина, у овом случају грађевински инжењери.

2. Аспекти терминолошке језичке политике

Аспекте терминолошке језичке политике чине различити приступи у успостављању и одржавању стандарда терминологије у одређеној области, укључујући стандардизацију ради лакше комуникације, као и превод и адаптацију термина у складу с локалним језичким и културним оквиром. Ова политика може бити вођена институционално, „одозго-на-доле", али и развијана у пракси, „одоздо-на-горе", уз активно учешће стручњака. Регулативе и институције играју важну улогу, као и мултикултурни и међународни утицаји, који доприносе ширењу и прилагођавању терминологије. Обука стручњака и континуирана евалуација терминолошке базе такође су кључни за релевантност и примену терминологије у складу с напретком у струци. Сви ови аспекти омогућавају боље разумевање и ефикасније управљање терминолошком политиком, што доприноси кохерентности и прецизности у стручној комуникацији.

У оквиру истраживања аспеката терминолошке језичке политике у грађевинарству, извршили смо преглед терминолошких политика у Кини и Србији, што је подразумевало и проучавање релевантне литературе у обе земље. Потом смо се посветили дефинисању професионалне заједнице експерата у овој области, посебно у Србији, узимајући у обзир присуство кинеских стручњака који раде у Србији. Такође, припремили смо теренски рад у виду упитника и полуструктуираних интервјуа с представницима професионалне заједнице из Кине (који бораве и раде у Србији) и Србије, како бисмо стекли дубље разумевање њихових ставова. Поред индивидуалних интервјуа, организовали смо и фокус-групне интервјуе за истраживање ставова у вези са терминолошком језичком политиком, који су укључивали и кинеске и српске стручњаке у Србији. Након прикупљања података, приступили смо кодирању и анализи добијених закључака, уз посебан фокус на поређење значаја и улоге терминолошке језичке политике, у контексту сарадње Србије и Кине. Овај приступ омогућио нам је дубље разумевање динамике и изазова у стандардизацији терминологије у грађевинарству.

3. Теоријски оквир

Према Анђелковић (2017:15), научна и стручна терминологија постала је кључна тема у савременим истраживањима широм света, не само у оквиру лингвистике,

преводилаштва, језичке и терминолошке политике и планирања, већ у ширем контексту менаџмента знања, информационих наука и других области. С обзиром да се терминологија проучава из различитих перспектива, није изненађујуће што постепено стиче статус посебне научне дисциплине, иако још увек често оспораване.

Ова дисциплина изузетно је мултидисциплинарна и развија сопствене теоријске основе и методолошке приступе у практичном терминолошком раду. Интердисциплинарни приступ је од суштинског значаја у савременом истраживању терминологије, јер свака од наведених области доприноси специфичним знањима и перспективама. На пример, лингвистика и превођење истражују језичке структуре и значења, док менаџмент знања и информатичке науке доприносе развоју софтвера и система за организацију и приступ терминолошким базама. Због тога је сарадња између различитих дисциплина неопходна како би се створили свеобухватнији теоријски оквири и практични модели за управљање терминологијом, што је од изузетног значаја у глобализованом и дигитализованом свету.

Теоријску основу рада чине достигнућа истраживача из области терминолошке политике и планирања. Ранко Бугарски (1983; 1996; 2003; 2007) и Марија Тереса Кабре (1992; 1999) истражују друштвени и културолошки утицај терминологије. Данко Шипка (1998; 2017) и Јулијана Вучо (2012; 2018; 2022) разматрају питања локализације и адаптације страних термина у домаћем језичком контексту. Радови Јелене Анђелковић (2017; 2018) и Јелене Филиповић (2012; 2014; 2017; 2018; 2019) наглашавају потребу за прецизном дефиницијом и стандардизацијом термина у струци, што омогућава лакшу комуникацију и већу ефикасност у професионалном окружењу. Поред тога, Фенг Цивеј (Feng Zhiwei, 2009) и Ли Јингци (Li Yingzi，2016) истражују управљање терминологијом у дигиталном окружењу, што је нарочито значајно у контексту глобализације и дигитализације. Такође, радови истраживача попут Надежде Силашке (2012), Сју Елен Рајт (Sue Ellen Wright, 1993; 1997), Герхарда Будина (Gerhard Budin, 1997), Андријане С. Ђордан (2016; 2018; 2019), Владана Јовановића (2018), Ценг Шупу (Zheng Shupu,2004), Менг Лингсја (Meng Lingxia，2011), Цоу Ђингшенг (Zhou Qingsheng，2019), Вej Сјангђинг (Wei Xiangqing，2021), Пеј Јађуен (Pei Yajun，2023), Љу Ђинг (Liu Qing，2024) и Је Ћисунг (Ye Qisong，2024), такође доприносе теоријском оквиру који обухвата различите аспекте терминологије, терминолошке политике и стандардизације.

Ова разноликост приступа омогућава свеобухватно разумевање теоријских основа терминолошке политике, као и њену примену у различитим областима стручног и

научног рада. Радови ових аутора нуде различите перспективе и теоријске оквире за терминологију, од културног контекста и језичког планирања до дигиталних алата и метода.

4. Методе истраживања

Примењујемо методе корпусне лингвистике како бисмо формирали паралелни терминолошки корпус. Корпус смо систематски организовали и класификовали, фокусирајући се на потенцијалну вишезначност и успостављајући критеријуме за прецизније формирање и усвајање термина. Кроз фокус-групно истраживање кинеске и српске професионалне заједнице, анализирали смо ставове према терминолошким језичким политикама, њиховим креаторима у две земље и према улози струке у процесу формирања и стандардизације терминологије у Кини и Србији. У спровођењу истраживања главне примењене методе су социолингвистички упитници и полуструктурирани интервјуи. Упитници су били креирани за две групе испитаника: српске инжењере, на српском језику, и кинеске инжењере, на кинеском језику. Узорак је чинило 40 испитаника – 20 српских и 20 кинеских грађевинских инжењера који раде у струци. Испитаници су били стручњаци различитих профила, укључујући грађевинске инжењере за конструкције, хидроинжењере, саобраћајне инжењере, машинске инжењере, инжењере геодезије и грађевинске инжењере нискоградње (путеви, железничке пруге, тунели, мостови), који су сви директно укључени у пројекте нискоградње. Истраживање је спроведено током једногодишњег периода. Социолингвистички упитници садржали су 10 питања и били усмерени на процену стања грађевинске терминологије, њену стандардизацију, систематизацију, као и на идентификацију изазова и специфичности у пракси. Испитаници су, поред тога, учествовали у полуструктурираним интервјуима који су такође садржали 10 почетних питања, и служили су дубљој анализи кључних аспеката терминологије и терминолошке политике. Интервјуи су обухватили исте испитанике као и упитници, што је омогућило комплементарност података добијених кроз обе методе. Фокус групе биле су састављене од грађевинских инжењера нискоградње из једне кинеске грађевинске компаније која послује у Србији. Интервјуи су спроведени на језику испитаника – на српском за српске, односно на кинеском за кинеске инжењере. У фокус групама анализиран је низ питања која су се односила не само на терминологију већ и на аспекте терминолошке политике, с посебним акцентом на процесе стандардизације и њихов значај у пракси. На пример, једно од питања у упитнику било је: „Колико је важно да се грађевинска терминологија

стандардизује и систематизује?" Одговори испитаника истакли су као високу важност ове теме, наглашавајући да стандардизација терминологије доприноси избегавању неспоразума и унапређује међусобно разумевање, посебно у контексту пројеката који укључују мултинационалне тимове.

Треба напоменути да креатори терминолошких политика нису били укључени у истраживање јер је фокус био на приступу „одоздо-на-горе", који подразумева да иницијатива за креирање и стандардизацију терминологије долази од саме стручне заједнице. Овај приступ заснива се на уверењу да се најефикасније терминолошке политике могу формулисати узимањем у обзир ставова, искустава и потреба стручњака који активно користе терминологију у пракси. Насупрот томе, приступ „одозго-на-доле" који примењују институције као што су Институт за српски језик, Одбор за стандардизацију српског језика, Национално веће за српски језик и писмо и Национални савет за високо образовање (Filipović 2015a према Filipović & Đordan 2018: 6), подразумева нормативни и централизовани процес стандардизације, који не укључује директну повратну информацију од корисника терминологије у струци.

На основу одговора прикупљених из упитника и интервјуа, изведени су закључци о актуелном стању грађевинске терминологије, изазовима у њеној примени и могућностима за њено даље стандардизовање.

4.1. Креирање корпуса

Емпиријско истраживање обухвата: формирање двојезичног корпуса грађевинских термина из реалних пројеката, како би се обавила квалитативна анализа термина која подразумева појмовну анализу, тј. описивање карактеристика термина, затим њихово категорисање у четири целине: општу грађевинску терминологију, механизацију, материјале, грађевинске радове, да би се потом у интервјуима са стручњацима из дате области проверила њихова релевантност и референтност. Водећи се карактеристикама које треба да има идеалан појам према Шипка (1998), анализирали смо транспарентност, интернационалност, устаљеност (особина да је термин општеприхваћен у датој дисцилини), краткоћу, системност (уклопљивост у терминолошки систем), недвосмисленост (једнозначност), прецизност, и несинонимност. Оваква анализа корпуса указује на термин који би био референтан, искључивао употребу осталих варијанти за означавање истог појма, помагао стандардизацији терминологије, тј. доводио до „повећања ефикасности и добијања прикладног крајњег производа који служи својој намени (првенствено бележењу, преношењу и архивирању стручних

информација и знања), обезбеђује поузданост, која је једна од важних карактеристика тзв. „доброг" термина (Филиповић и Ђордан 2018: 5).

Према (Анђелковић 2017), паралелизовани специјализовани корпус служи као основа за терминолошки рад и указује на подручја која захтевају интервенцију терминолошких и језичких планера, док је истраживање савремене терминологије у Кини повезано с проучавањем кинеских речи, граматике, семантике и карактера (Wei 2021).

4.2. Терминографски аспекти

Терминографски аспекти кључни су за стварање и одржавање стручних речника и терминолошких база података који доприносе стандардизацији и олакшавају комуникацију у струци, односе се на све елементе и процесе који се примењују при изради, уређивању и одржавању терминолошких база података и речника. Ауторкин теренски приступ заснива се на терминографском и социолингвистичком истраживању, дакле, на формирање термина „одоздо-на-горе." Наведено подразумева: идентификацију подручја грађевине које ће се обрађивати, прикупљање терминолошке грађе (преглед литературе, стандарда, техничких приручника, прописа, пројектне документације, уговора, публикација, као и консултације са стручњацима из датих области), селекцију терминолошке грађе (на основу истраживања које спроводимо кроз фокус-групне интервјуе са члановима професионалне заједнице), идентификацију термина које инжењери најчешће користе (уз препознавање потенцијалне вишезначности), као и успостављање таксономије критеријума уз чију примену се одређује релевантност термина. Дефинисање терминолошке грађе подразумева дефинисање сваког појма, описивање његовог значења, примене у контексту грађевине, као и односе између термина, организацију терминолошке грађе (израду базе података).

5. Анализа резултата и изазова у стандардизацији грађевинске терминологије

5.1. Свест о потреби систематизације терминологије

Иако постоји свест о потреби за систематичним приступом терминологији, њеном планирању и менаџменту, Анђелковић (2017) наводи да научна и стручна терминологија не заузима значајно место у оквиру језичке политике у Србији, што се види у ограничености иницијатива и недовољној подршци званичних институција. Недостатак систематизације нарочито је изражен у грађевинарству, што додатно потврђују и резултати нашег истраживања, у којем су српски и кинески инжењери истакли важност

стандардизације и систематизације терминологије ради лакше комуникације и праћења светских трендова у оквиру великих инфраструктурних пројеката. У фокус групама је наведено да стандарди у комуникацији могу спречити потенцијалне неспоразуме и повећати ефикасност рада у мултинационалним тимовима.

Инжењери и лингвисти наглашавају да недоследна терминологија значајно отежава рад стручне заједнице. У фокус групама, 67% испитаника је указало да неусаглашеност терминологије често доводи до неспоразума, посебно на великим инфраструктурним пројектима. Испитаници су истакли да је увођење јасних стандарда и израда савремених стручних речника од изузетног значаја за превазилажење ових изазова.

„Комуникација унутар професионалне делатне заједнице захтева одговарајуће посебне језике, односно језике посебне намене (енг. language for special purposes – LSP). Управо је терминологија основно обележје комуникације између стручњака у оквиру неке области, јер чини елемент диференцијације језика струке од општег језика, али разликује језике струка једне од других" (Ђордан 2016: 22).

5.2. Разлике између теорије и праксе

Ставови српских инжењера из фокус група показују да постоји значајна разлика између терминологије научене у школама и оне која се користи у пракси. Сматрају да је потребна „повезница" између термина који се користе у академским круговима, на радним местима и у оквиру државних институција, како би се осигурала јасна и једнозначна комуникација у струци. На градилиштима у Србији распрострањени су термини страног порекла, посебно из немачког и турског језика, као што су „бауштела" за градилиште и „хилти" за пнеуматски чекић јер је много инжењера стекло искуство на градилиштима у иностранству, и за одређене термине користе кованице страних речи. Иако за већину ових термина постоје одговарајуће српске речи, страни изрази су се одомаћили. Поред тога, због честих преузимања нових термина из других језика, долази до конфузије на терену јер инжењери и радници користе старе и нове термине истовремено, што узрокује несистематичну употребу термина.

5.3. Богатство и специфичности српске терминологије

Српска грађевинска терминологија укључује бројне специфичне изразе попут „тесла" – алат за тесање дрвета, „узенгија" – арматурна шипка, „пиштован" – челична цев, „текме" – дрвено корито за малтер, „мртвица" – привремени бетонски темељ, итд.

Пошто се терминологија стално мења с појавом нових материјала и техника, најбољи начин за учење термина је рад и комуникација на градилишту. Иако је грађевинска терминологија богата, присутни су проблеми као што је различито коришћење истих појмова због различитих нивоа образовања и приступа струци. Такође, присутни су и специфични изрази с нетранспарентним значењем, попут: слепи колосек (који се у стручној комуникацији назива и извлачњак или маневарска бригада), пајнер, мастар и кушак, али и термини преузети из других језика, попут немачког (штулц за слепи колосек), италијанског (парапетни зид за заштитни зид) и енглеског (дрон за беспилотну летелицу). Употреба скраћеница (ГИШ, ГИП) је такође уобичајена, као и спонтано формираних термина (капа, мате, итд).

5.4. Традиционални и модерни приступи у изради речника

Да би се терминологија стандардизовала, потребно је што више стручних речника и иновација постојећих речника, као и размена знања из пројеката кроз колегијуме с колегама који су учествовали на тим пројектима. Према мишљењу испитаника из фокус групе, српској грађевинској струци потребни су додатни стручни речници, јер су досадашњи квалитетни, али недовољно обимни. Раније су грађевински календари редовно објављивани и пратили су новине у грађевинарству, укључујући нове материјале и технологије, као и све области грађевинарства (планирање, пројектовање, извођење, одржавање), те су пружали детаљан приказ техничким цртежима, који су били саставни део ових издања. Идеалан речник треба да се прави по угледу на ове календаре, да буде једноставан за употребу, азбучно организован, са стручним терминима класификованим према подструкама и подврстама радова, да садржи кратка објашњења на оба језика, као и графичке приказе, посебно за сложене термине.

5.5. Културолошки и језички аспекти терминологије

У контексту српско-кинеског терминолошког система, јасно је да терминолошка доследност игра кључну улогу у усклађивању комуникације у области грађевине. На пример, појам „градилиште” има четири могуће варијанте у кинеском језику: 施工点 (shīgōngdiǎn) означава локацију градње,, 工地 (gōngdì) се односи на грађевинско земљиште, 施工现场 (shīgōng xiànchǎng) означава простор где се обавља градња, и 工现 (xiànchǎng) такође се користи за градилиште. За доследну употребу, ауторкина фокус група препоручује да се изабере један од ових термина који се најчешће користи, на

пример 工地 (gōngdì) као стандардни израз за градилиште. Кинеска терминологија у грађевинарству одликује се једнозначношћу (моносемичношћу), уз ретке изузетке као што је наведени пример за термин „градилиште.” Такође, карактерише је транспарентност, јер су кинески термини дескриптивног карактера – из самог термина може се закључити његово значење, на пример, термин за плато вагон 平板车 (píngbǎnchē), буквално значи “равна плоча кола.” Слично томе, за термин парапетни зид, који на италијанском језику носи назив parapetto и на енглеском parapet wall, у кинеском језику је еквивалент 女儿墙 (nǚér qiáng), термин који је културолошки обележен, и дословно значи „ћеркин зид”; користи се за означавање заштитног зида на рубовима кровова или тераса. Сличности и разлике између српске и кинеске грађевинске терминологије потврђују значај културолошког аспекта у развоју језика посебне намене. Док се српска терминологија одликује нетранспарентношћу, речима преузетих из страних језика, културолошки обележеним терминима, кинеска терминологија стреми ка транспарентности и једнозначности.

5.6. Организација и ревизија терминолошке грађе

Терминолошка грађа треба да буде организована прегледно и да буде лако доступна како би се омогућило брзо и једноставно проналажење термина. Испитаници наглашавају да је ревизија терминолошке грађе кључна како би се осигурала доследност и усклађеност с међународним стандардима, попут ISO стандарда. Коначни ниво у раду с терминологијом укључује примену језичке политике „одозго-на-доле”, путем активности релевантних државних институција и система.

6. Закључак

Примери показују значај уједначавања и стандардизације термина како би се избегла конфузија и обезбедила тачност и прецизност у професионалној комуникацији. Стандардизацијом термина осигурава се јасноћа у комуникацији, што је кључ ефикасне употребе језика у специјализованим областима као што је грађевина. Сличности и разлике у терминолошким приступима између српске и кинеске грађевинске терминологије такође потврђују значај културолошког аспекта у развоју језика посебне намене. Док се кинеска терминологија одликује стремљењем ка једнозначности, у српском су чешће заступљени културолошки означени и адаптирани термини. Ова разлика није само лингвистичка, већ одражава и различите приступе терминолошкој

политици у ове две земље. У кинеском контексту, терминолошка политика је снажно централизована и усмерена на постизање јасноће и стандардизације, док српски приступ, често под утицајем културолошке разноврсности и локалног контекста, показује већу флексибилност у прихватању термина с културолошким обележјима. Ово повезивање језичких карактеристика са специфичностима терминолошких политика указује на интеракцију језика, културе и управљања терминологијом, која директно утиче на професионалну комуникацију унутар делатне заједнице сваке земље.

У складу са сталним задатком терминологије да бележи и стандардизује термине у сагласности с глобалним комуникацијским трендовима (Шипка 1998), важно је континуирано посматрати и усклађивати терминолошке системе на међународном нивоу. Терминолози стога прикупљају термине из стручне документације, анализирајући дисциплине у којима ти термини настају и трагајући за најадекватнијим изразима у договору са стручном заједницом (Cabre 1999 према Ђордан 2016). Такође, према Филиповић и Ђордан (2019), координисана терминолошка политика кључна је за језике посебне намене јер помаже у очувању специфичних знања и спречава фрагментацију и секторску подељеност у терминолошким активностима и применама терминологије.

Наше квалитативно истраживање, спроведено кроз фокус-групне интервјуе, показало је да сарадња стручњака различитих профила – инжењера, лингвиста и креатора језичких политика – представља кључни фактор у креирању ефикасних и применљивих терминолошких политика за кинески и српски језик. Уочено је да интеграција стручног знања из конкретне области са лингвистичким принципима значајно унапређује процес стандардизације терминологије. Ова сарадња не само да обезбеђује већу прецизност у дефинисању термина, већ доприноси и бољем разумевању и прихватању предложених решења у професионалним заједницама. Посебно је наглашена улога мултикултуралног аспекта у билатералним пројектима, где се разлике у језичким системима и културолошким приступима могу превазићи кроз конструктивни дијалог између различитих актера. Истраживање је потврдило да је потребно успоставити сталне механизме сарадње између стручњака и лингвиста, попут заједничких радних група или терминолошких комисија, који би осигурали да се терминолошке политике континуирано развијају у складу с потребама праксе и глобалним трендовима. Ови налази могу послужити као смернице за будућа истраживања и праксу у области терминолошке политике. Само кроз заједничке напоре стручне заједнице и институција

можемо осигурати да терминологија одражава савремене потребе струке, олакшава комуникацију и прати глобалне трендове у овој области.

Литература

Anđelković, J., & Filipović, J. (2018). Management and leadership in Serbian terminology work. *Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies, 23*(2), 67–80.

Анђелковић, Ј. (2017). Терминологија менаџмента – у прилог развоју терминолошке и језичке политике и планирања (докторска дисертација). Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

Wei, X. (2021). The name and reality of China terminology: some thoughts on the identification of its problem domain. *China Terminology, 23*(2), 3–10.

Ђордан, С. А. (2016). Језичка политика и терминологија у професионалним доменима језичке употребе у стандардном шпанском и српском језику (докторска дисертација). Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

Filipović, J., & Đordan, A. (2019). Terminology policy in Serbia: actors and decision-makers in Serbian language policy and planning. In: *New challenges for research on language for special purposes* (I. Simonnæs, Ø. Andersen, & K. Schubert, eds.). Berlin: Frank & Timme, 67–88.

Филиповић, Ј., & Ђордан, А. (2018). Терминолошка политика и планирање у Србији: интердисциплинарни приступ. *Српски језик: студије српске и словенске, 23*(1), 469–486.

Филиповић, Ј. (2018). Језичка политика и планирање и језичко предводништво: образовање за 21. век. У: *Језици образовања* (Ј. Вучо & Ј. Филиповић, ур.). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 15–32.

Filipović, J. (2018). *Moć reči: ogledi iz kritičke sociolingvistike* (2. dopunjeno i prošireno izdanje). Beograd: Zadužbina Andrejević.

Filipović, J. (2017). Jezik, standardizacija, standardnojezička kultura i jezička politika i planiranje. *Glasnik odjeljenja društvenih nauka, 23*, 217–231.

Filipović, J. (2016). Lingvistika i teorija kompleksnosti: jezičko liderstvo kao integralni deo jezičke politike i planiranja u 21. veku. In: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru V* (S. Gudurić & M. Stefanović, ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 623–636.

Filipović, J. (2015). *Transdisciplinary Approach to Language Study: The Complexity Theory Perspective*. London: Palgrave Macmillan.

Filipović, J., & Filipović, J. (1998). Primena ISO 9000 i TQM-a u visokom školstvu. *Menadžment totalnim kvalitetom, 26*(2), 153–156.

Filipović, J., & Filipović, J. (1998). Uloga standardizacije terminologije u tržišnoj privredi. *Menadžment totalnim kvalitetom, 26*(1), 47–50.

Шипка, Д. (2017). Двојезична терминографија исламских термина. У: *Словенска терминологија данас* (П. Пипер & В. Јовановић, ур.). Београд: САНУ Институт за српски језик, 101–108.

Šipka, D. (2015). *Lexical Conflict: Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Šipka, D. (1998). *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.

Извори

Bugarski, R. (2003). *Uvod u opštu lingvistiku.* Beograd: Čigoja štampa.

Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura.* [http://www.bibliotekaxxvek.com/wp-content/uploads/2014/03/rnkbgjezikkultura.pdf]. [20. februar 2018.]

Veliki rečnik. (2020). *Dron.* [https://velikirecnik.com/2017/12/21/dron/]. [24. mart 2018.]

Vučo, J. (2022). *U ogledalu jezika: ogledi iz primenjene lingvistike*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Vukičević, B. (2003). *Građevinski rečnik englesko-srpski, srpsko-engleski, 50.000 terminoloških jedinica*. Beograd: Jezikoslovac. *Građevinska mehanizacija.* [http://www.vggs.rs/gradjevinski_odsek/predmeti_ispiti/gradjevinska_mehanizacija/razno/Priprema_za_ispit-Gradjevinska_mehanizacija.pdf]. [25. mart 2018.]

Editorial Committee of Railway Engineering Construction Standards English Translation Dictionary. (2017). *Railway Engineering Construction Standards English Translation Dictionary*. Beijing: China Railway Publishing House.

Игњачевић, А. (2014). Страни језик струке и образовна политика. У: *Језици у образовању и језичке образовне политике* (Ј. Филиповић & О. Дурбаба, ур.). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 187–216.

Janjić, S. (1983). *Železničke stanice I*. Beograd: Građevinski fakultet.

Јовановић, В. (2018). *Српска терминологија крајем XX и почетком XXI века*. Kyiv: Zhnets.

Yao, H. (Ed.). (2015). *JTG Highway Engineering Glossary.* Beijing: China Communications Press Co. LTD.

Ye, Q. (2024). Construction of terminology system of Chinese terminology science: the constant and variables–starting from the international terminology standard ISO 1087. *China Terminology, 26*(1), 54–62.

Liu, Q. (2024). A review on terminology research in China. *China Terminology, 26*(1), 3–10.

Li, Y. (2016). The evolution and significance of the concept of “Language Policy and Planning” in the context of China. *Foreign Language Research*, *190*(3), 15–19.

Meng, L. (2011). Terminology translation from a terminology perspective. *Chinese Science & Technology Translators Journal, 24*(2), 28–30, 44.

Merriam-Webster. (n.d.). [https://www.merriam-webster.com/] [14. april 2018.]

Pei, Y. (2023). Review and reflection on the construction of terminology discipline in China. *China Terminology, 25*(1), 3–9.

Renli, H. (2003). (Ed.). *Chinese – English Common Terms in Bridge Engineering.* Beijing: China Railway Industry Press.

Станојчић, Ж., & Поповић, Љ. (2008). *Граматика српског језика* (11. издање). Београд: Завод за уџбенике.

Feng, Zh. (2009). Important areas of language planning: terminology. *Journal of Beihua University (Social Science Edition), 10*(3), 37–46.

Fei, Z. (2014). *Railway Engineering Construction Technology*. Beijing: China Railway Publishing House.

Huaiqing, F. (Ed.). (2004). *Modern Chinese Vocabulary.* Beijing: Peking University Press.

Cabre, M. T. (1992). *Terminology Theory, Methods and Applications*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. [https://books.google.rs/books?id=GAqGD9Xtu0IC&printsec=frontcover&dq=terminology+theory+methods+and+applications&hl=sr&sa=X&ved=0ahUKEwjcxezp-dLbAhXD3CwKHVhTBjAQ6AEIJzAA#v=onepage&q=terminology%20theory%20methods%20and%20applications&f=false]. [13. avgust 2020.]

Chan, S., & Pollard, D. (Eds.). (1995, 2001). *An Encyclopaedia of Translation, Chinese-English, English-Chinese.* Beijing: The Chinese University Press.

China Engineering Consulting Association. (1999). *FIDIC.* Beijing: China Machine Press.

Zhou, Q. (2019). Seventy years of China's language policy studies. *Journal of Xinjiang Normal University (Philosophy and Social Sciences), 40*(6), 60–71.

THE RELATIONSHIP OF PROFESSIONAL LANGUAGES AND THE TERMINOLOGY OF LANGUAGE POLICY AND PLANNING ON THE EXAMPLE OF THE SERBIAN-CHINESE CONSTRUCTION CORPUS

DRAGANA PUTNIKOVIĆ, POWER CONSTRUCTION CORPORATION OF CHINA, BEIJING, CHINA

Summary

The paper examines the relationship between professional language and terminology language policy and planning, using the example of Serbian-Chinese construction terminology, with the aim of contributing to terminology policy in the field of construction in Serbia. Drawing on technical documents in Serbian and Chinese, the author analyzed terms from real-life projects, providing a conceptual and comparative analysis that includes categorization, comparison of meanings, transparency, internationality, and precision of terms. This approach promotes terminology standardization and enhances efficiency and reliability in the transmission of technical information, forming terms that meet all the characteristics of a "good" term.

Keywords: terminology language policy and planning, construction terminology, translation.

Gordana Vladisavljević[1]
ORCID: 0000-0003-3952-7320
81′22
81′27
https://doi.org/10.5281/zenodo.14983522

"ARE YOU TALKING TO ME?": MULTIMODAL SEMIOTIC LENS ON LINGUISTIC LANDSCAPE

Linguistic Landscape is accepted to represent "the visibility and salience of languages on public and commercial signs in a given territory or region" (Landry & Bourhis 1997: 23). This paper argues that the Multimodal Semiotic approach to communication based on Social Semiotics Theory serves as a suitable lens for researching Linguistic Landscape. First, the Multimodal Semiotic approach redefines discourse as a socially constructed meaning thus providing the necessary theoretical framework for redefining Linguistic Landscape. Next, it is argued that Multimodal Semiotic Analysis provides necessary methodological tools for researching and analysing Linguistic Landscape on three different levels of multimodal communicative metafunctions. Finally, it is concluded that the above-mentioned interdisciplinary approach to Linguistic Landscape provides opportunities for dealing with specific burning issues in sociolinguistics such as gender, political power, language policies etc. by focusing not only on *what* is represented in the public signs in a specific territory but also on *who* these public signs are intended for.
Keywords: Linguistic Landscape, Multimodal Semiotic Analysis, Social Semiotics Theory, multimodal discourse

1. Introduction

At the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries, the concepts of interdisciplinarity and transdisciplinarity became academic buzzwords (Hübenthal 1994: 55; Widdowson 2006: 95). The very definition of these concepts and the determination of parameters by which certain sciences or fields are considered multi-, inter-, or transdisciplinary remains the subject of numerous professional and scientific works (Alvargonzález 2011; Aram 2004; Van de Besselaar & Heimerix 2001; Holbrook 2013; Klein 2004; Klein 2006; Max-Neef 2005; Padurean & Cheveresan 2010; Pohl et al. 2011; Wiesmann et al. 2008).

Interdisciplinarity refers to the intertwining of scientific knowledge and paradigms in order to better understand a specific phenomenon or problem. It is reflected in the integration of disciplines (Holbrook 2013: 1867), resulting in the creation of new scientific disciplines (such as sociolinguistics or geophysics) that do not negate the independence of each individual discipline they originated from (Alvargonzález 2011: 388). Transdisciplinarity, as the ultimate

[1] gordana.vladisavljevic@educons.edu.rs; gordanadobric@gmail.com

instance of the transdisciplinary paradigm, represents the study of a phenomenon taking perspectives and using methods that transcend the boundaries of individual disciplines. Transdisciplinarity breaks ties with the limitations of individual disciplines and approaches problem-solving thematically rather than disciplinarily (Larsen-Freeman 2012: 204). In this way, the understanding of truth and reality becomes contextualised and gains a socially engaged dimension. What is particularly significant for the transdisciplinary approach is that context is not viewed as something separate or peripheral to the problem being studied, but as an integral part of it (a relationship vividly illustrated by the "butterfly effect" (Hodge 2007: 210)).

For a long time, research within traditional linguistics treated language as an abstract system, disconnected from social variables (Filipović 2009: 12). The transdisciplinary paradigm brought about a complete shift in modern linguistic studies in the second half of the 20th century, focusing on the relationship between language and society, as well as the relationship between language and its individual speakers or speech communities in the broadest sense of the term. This approach to linguistic research enabled the study of language in relation to various social, psychological, cognitive, and other variables that undoubtedly influence it. Transdisciplinarity in scientific research has led to language being approached as a subject studied from multiple perspectives and angles, involving not only linguists but also ordinary people – speakers of specific languages. Language becomes a complex, dynamic system that must be studied in a similarly complex and dynamic manner (Larsen-Freeman 2012: 202).

Relying on the above mentioned interdisciplinary approach to linguistics and communication in general, this paper argues on the necessity for redefining both the theoretical framework of Linguistic Landscape research and the methodology used to analyse it. Even though Linguistic Landscape has emerged as a result of interdisciplinary research within sociolinguistics, a new perspective on the field will be given employing the lens of Multimodal Semiotic Analysis.

2. Basic theoretical concepts

As stated in the introductory section, the paper deals with the notion of Linguistic Landscape taking a new perspective on the field. The perspective is Multimodal Semiotic Analysis which developed from the Social Semiotic Theory. For the purpose of a clear theoretical outline of the paper, the following sections give a brief overview of the concepts of Linguistic Landscape and Social Semiotic Theory.

2.1. Linguistic Landscape

The field of Linguistic Landscape within sociolinguistics is a relatively new one. Not until Landry and Bourhis presented their insightful reflections on the concept of linguistic landscape in their 1997 article "Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality", had this concept been studied as a separate and rightful topic. In the last few decades of fruitful research, this field proved to be one of the most dynamic and fastest-growing within applied linguistics and sociolinguistics (Gorter & Cenoz 2023: 2).

The most widely accepted definition of Linguistic Landscape is exactly the one given by Landry and Bourhis which states that "Linguistic Landscape refers to the visibility and salience of languages on public and commercial signs in a given territory or region" (Landry & Bourhis 1997: 23). The notion of Linguistic Landscape was first examined within the field of language planning and language policies. This alone is enough to realise that Linguistic Landscape is intrinsically an interdisciplinary phenomenon.

It was primarily researched in bilingual and multilingual regions and territories with the aim of highlighting the ethnolinguistic vitality of certain languages (Landry & Bourhis 1997; Wenzel 1998; Gorter 2006; Backhaus 2007; Collins & Slembrouck 2007). The authors mostly focused on the ways specific languages were used in public and commercial signs with regard to language policies and planning. Thus, the visibility of a language was directly indicating the power and status of a linguistic community of speakers in a particular setting (Van Mensel et al. 2016: 428).

Linguistic Landscape is considered to perform twofold functions. Firstly, it serves as a distinctive marker of a geographical territory, thus bearing an informational function. Secondly, it serves as a marker of sociolinguistic identity and contributes to the feeling of belonging of a specific ethnolinguistic group, thus bearing a symbolic function (Landry & Bourhis 1997: 25–29). These two functions serve as an important starting point for different approaches in Linguistic Landscape research. Methodology-wise, the informational function was the starting point for quantitative research of Linguistic Landscape while the symbolic function led to the development of qualitative research in the field (Shohamy et al. 2010: 344).

The dynamic development of the field has led to broadening the scope of Linguistic Landscape research during the 21st century. Researchers diverted from merely ethnolinguistic and distributive approach to researching social meaning of public and commercial signs. In this way, language use has been presented to reflect the outcome of a complicated interplay between various factors in a particular societal context (Van Mensel et al. 2016: 430). Public and commercial signs are considered to be "displays of language as an act of discourse in space"

(Kallen 2023: xvii). Such an approach to the notion of Linguistic Landscape introduces even more interdisciplinarity into the field, opening doors for viewing Linguistic Landscape through the lens of interdisciplinary methodologies. One of these methodologies is Multimodal Semiotic Analysis based on Social Semiotics Theory.

2.2. Social Semiotics Theory

Robert Hodge, Gunther Kress, and Theodoor van Leeuwen are considered to be the founders and the most prominent theorists of Social Semiotics Theory. In their theoretical works during the second half of the 20th century and the first decade of the 21st century, they laid the foundations of a critical theory that presented language as a social phenomenon and one of the systems of meaning. This system is closely connected to and interacts with many other systems of meaning, and as such it cannot be observed and studied in isolation (Hodge & Kress 1988: vii). According to this theory, meaning is produced and reproduced through the complex relationships between text and context as well as all those actively involved in the production and reception of meaning within specific social circumstances.

When discussing the precursors of Social Semiotics Theory, the most direct influence on the development of social semiotics comes from Michael Halliday and his systemic functional linguistics (Van Leeuwen 2005: xi). Michael Halliday presents language as a resource through which meaning is formed by its socially conditioned use (Halliday 1978: 1–2). Language is a system of signs and as such interacts with many other systems of signs, such as painting, music, sculpture, and models of social behavior, including clothing, family structure, and others.

When discussing the relationships of meaning-making within a society, these authors rely on the concept of ideology (*ideological complexes*) as a functional structure upon which the social interaction of power maintenance in a society is based (Hodge & Kress 1988: 2–3). In order for ideological complexes to function in terms of achieving communication and creating meaning of a given message, it is necessary for both those who produce the meaning and those who receive it to have the knowledge of how to read i.e. understand the message. This knowledge is defined by the authors of Social Semiotics Theory as a second-order message knowledge, which functions as a control mechanism. Robert Hodge and Gunther Kress refer to these control mechanisms as logonomic systems. Logonomic systems are in fact systems of rules that determine the conditions under which a particular meaning is produced by those who create the message (*production regimes*), as well as the rules that determine the conditions under

which a particular meaning is received by those to whom the message is addressed (*reception regimes*).

In addition to introducing the aforementioned terms of ideological complexes and logonomic systems, the authors of Social Semiotics Theory also redefine some of the basic concepts of semiotics, including the concepts of message, text, and discourse. Discourse is defined as a social process in which a specific text is produced to convey messages creating a certain meaning (Hodge & Kress 1988: 5–6). The influence of Michael Halliday's research on text and context is evident, as well as his classification of the features of context into: a field of discourse, which speaks about the nature of the social relationship within the discourse; a tenor of discourse, which speaks about the participants in the social interaction that makes up the discourse; and a mode of discourse, which speaks about the role of language and other means of communication in a given discourse (Halliday & Hasan 1989: 12). What is authentic to social semiotics approach to communication is that it sees meanings within discourse as constantly negotiated through this social process as well as that it proposes no fixed system of codes that reveals the universal meaning of texts within discourse. On the contrary, discourse is experienced as a continuum of text and context (Čolović 2015: 35–38) in which meaning is debatable, and as much as it depends on those who produce it, it equally depends on those who receive it. Therefore, it is necessary to study these outcomes of social interaction in the process of meaning production (Hodge & Kress 1988: 12). Gunther Kress and Theodoor van Leeuwen define discourse as "socially constructed knowledge about (some aspects of) reality" that is realised through a variety of different modalities, of which language is just one possible modality (Kress & Van Leeuwen 2006: 24–25). This definition of discourse, based on Social Semiotics Theory, enables the development of the concept of multimodal discourse. The analysis of multimodal discourse has been thoroughly elaborated by Gunther Kress and Theodoor van Leeuwen.

3. Multimodal Semiotic Analysis

Social Semiotics Theory has laid a significant foundation for contemporary approaches to discourse and the study of communication, but it has also provided the basis for developing a qualitative methodology for analysing multimodal discourse. This methodology is called Multimodal Semiotic Analysis and represents a paradigm that has been intensively developed worldwide since the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries. This methodological procedure defines three metafunctions of the analysed modalities: the metafunction of representation which serves to depict the world and experience; the

metafunction of interaction which serves to establish relationships in communication; and the metafunction of coherence or composition which refers to how a unified meaningful whole is created through communication (Kress & Van Leeuwen 2006: 15; Vladisavljević 2024).

Within the first metafunction, three segments are analysed. First, the *represented participants* denoting everything that is depicted within a given modality, such as people, places, and things represented in the visual modality, or nouns, pronouns, and noun phrases in the linguistic modality. Second, the *processes* between them, which are divided into narrative and conceptual. Narrative processes are those that depict specific participants who are doing something to or for each other. In the visual sense these are defined by vectors, while in the linguistic sense they are defined by verbs. Conceptual processes, on the other hand, represent general definitions of the nature of the given participants (Kress & Van Leeuwen 2006: 59–106; Stepanov 2018: 125). Third, the *circumstances* which are represented within specific processes and refer, in the visual sense, to space, time, means, and society in which the depicted processes take place, or in the linguistic sense to adjectives and adverbs.

The second metafunction of multimodal semiotic analysis, the metafunction of interaction, analyses the relationships that are established among participants through a specific modality. Within the visual modality, this is realised by positioning the viewer in relation to the modality itself, analysing the position, size of the frame, and perspective, i.e. the point of view. In the linguistic modality, this metafunction refers to speech acts such as statements, offers, questions, and commands (Halliday & Matthiessen 2004: 108; Thompson 2013: 47).

Finally, the third metafunction in multimodal analysis represents the way in which the first two metafunctions are combined into a coherent whole (Kress & Van Leeuwen 2006: 175–176). When analysing language as a modality, the third metafunction is realised through repetition, connection, and thematization (Thompson 2013: 146), while in the visual modality it is analysed through information value, salience, and framing (Kress & Van Leeuwen 2006: 177–204).

Given the new directions of Linguistic Landscape research that have been developing recently, as mentioned in subsection 2.1, as well as the three metafunctions Multimodal Semiotic Analysis employs in discourse analysis, it is clear that this methodological approach is a suitable tool for analyzing Linguistic Landscape as a multimodal discourse. The following section introduces the redefined notion of Linguistic Landscape as viewed through the lens of Multimodal Semiotic Analysis.

4. Linguistic Landscape: Redefined

Subsection 2.1 has given a panoramic view of the concept of Linguistic Landscape, arguing that the 21st century research has introduced a more interdisciplinary approach to the phenomenon, seeing it as an act of discourse in space. Social Semiotics Theory presented in subsection 2.2. redefines discourse as a socially constructed meaning taking into consideration not only *what* is communicated by specific discourses, but also *who* these discourses are intended for. Furthermore, Multimodal Semiotic Analysis provides the necessary methodological tools for researching and analysing Linguistic Landscape on three different levels of multimodal communicative metafunctions. Leaning on these notions, this paper provides the necessary theoretical framework and methodological tools for redefining the concept of Linguistic Landscape.

A twist in Linguistic Landscape research from quantitative informative function to qualitative symbolic function is best represented in the comparison of studies from the beginning of the field development and the most recent ones. What Landry and Bourhis in 1997 called ethnolinguistic vitality of languages diverted towards what Kallen in 2023 called semiotic landscape. From the point of view of Social Semiotics Theory, Linguistic Landscape is what we could call social creation of the space in which certain messages are communicated. This communication appears at the crossroads of language, society and visual communication. That is why, employing both recent Linguistic Landscape research and Social Semiotics Theory, I consider Linguistic Landscape a form of multimodal visual discourse. It is a text produced in a specific context including specific participants in the social interaction. The text is realised through different modalities, the most prominent of which are language and visual design. Given these facts, I conclude that Linguistic Landscape is a specific multimodal linguistic-visual discourse.

Being redefined in this way, Linguistic Landscape becomes a suitable material for Multimodal Semiotic Analysis. It can be analysed from the point of view of the three metafunctions described in section 3 thus representing an occasion in which Multimodal Semiotic Analysis has once again proved to be a potent methodological approach in different interdisciplinary fields within sociolinguistics (Vladisavljević 2024: 112).

The first metafunction analyses the representation of participants in both visual and linguistic modalities. At this level, the information on *what* is presented in specific public and commercial signs will be received. Next, the second metafunction analyses the interaction of the participants in both visual and linguistic modalities. In this way we receive the information of *who* the message in the public and commercial signs is intended for. Finally, the third

metafunction analyses the conceptualisation of the first two metafunctions into a meaningful whole. This process provides the information of how the public and commercial signs are giving a social creation of the space or territory in which they appear.

Given the above information on the three metafunctions of Multimodal Semiotic Analysis, it is obvious that this methodological approach provides a suitable tool for the analysis of Linguistic Landscape as a multimodal linguistic-visual discourse. It equips the researchers with the necessary methodological steps that will provide information on *what*, *who* and *how* of the public and commercial signs in a given territory or region.

The following figures that are examples of the Linguistic Landscape of Novi Sad, Serbia, give an excellent repertoire for the above-mentioned analysis.

Figure 1: The Mayor

Figure 2: City Hall

Figure 3: Social Administration

Figure 4: New Hong Kong Restaurant

Figure 5: Cafe Le Bol

Figure 6: Cafe Moskva

While Figures 1, 2 and 3 could be analysed from the point of view of ethnolinguistic vitality of minority languages, Figures 4, 5 and 6 provide a very different material. They represent public and commercial signs in languages that are not minority languages and have no influence on

the ethnolinguistic vitality of such social communities of the region. Still, these figures are part of the Linguistic Landscape of Novi Sad and definitely provide a specific social creation of the space. For that reason, the employment of Multimodal Semiotic Analysis has proved to be a useful methodological approach that can give information on the creation of social interactions of the region or territory.

For the purpose of illustration, Multimodal Semiotic Analysis of the example figures from the linguistic landscape of Novi Sad will be given. The aim of this analysis is to showcase the *what*, *who* and *how* of the multimodal discourse.

Figures 1, 2 and 3 represent public signs posted on the City Hall. When it comes to the first metafunction, it is clear that all three figures show examples of one and the same inscription in different languages. All the represented participants are coats of arms and noun-phrase inscriptions referring to the function of the building itself. Figure 2 additionally gives information on the history of the building. When it comes to the processes among the represented participants, there are no visual vectors which means that all the processes are conceptual defining the represented participants as information-giving signs or titles. The circumstances of these signs refer to the places where they are posted – the outer front walls of the building. The analysis of the second metafunction referring to the position, the size and the point of view tells us that the signs are posted so that they are clearly visible to all viewers and clearly understood by both majority and minority populations of the region (Serbian, Hungarian, Slovak and Rusyn). The third metafunction gives information on the conceptualization of the meaningful whole. From the point of view of linguistic modality, this whole is created through the repetition of one and the same inscription in different languages. From the point of view of visual modality, it is created through equal value and salience and clear framing of each of these inscriptions. When the three signs in figures 1, 2 and 3 are analysed in this way, it can be concluded that these signs are information-value signs addressed to residents of the city of both majority and minority populations.

On the other hand, figures 4, 5 and 6 represent commercial signs posted on different cafes and restaurants in the city centre. The analysis of the first metafunction shows that the represented participants in all three signs are inscriptions in languages other than the ones recognised as majority or minority ones in the region. The languages presented are English, Russian and Chinese. Additionally, there are visual participants in the form of cutlery, food and the arrow symbol in Figure 6. The processes among the represented participants are again of conceptual nature – all the participants serve the function of definitions. On one hand, the inscriptions are the names of the restaurants, the names of the food or drinks served and the

names of specific parts of the restaurants (such as the inscription in Figure 6). On the other hand, the pictures and symbols serve as definitions as well – the Chinese symbols define the type of the restaurant, the cutlery and food pictures define the menu, whereas the arrow symbol defines the direction of movement. The circumstances again refer to the place where the signs are posted. Contrary to figures 1, 2 and 3, figures 4, 5 and 6 show signs posted either at the entrance of the restaurants (Figure 4 and Figure 5) or inside the restaurants (Figure 6). The second metafunctions gives information on the addressees of the signs. This time the position, the size and the point of view are such that the signs are addressed exclusively to the restaurant visitors. The third metafunction informs us on the meaningful whole of the signs. Within the linguistic modality, it is obvious that all the languages used in the signs are connected so that they serve the function of addressing a specific group of viewers. Within the visual modality, there are very specific values, salience and framing of the participants (especially recognizable in figures 4 and 5) so that the inscription in Chinese in Figure 4 and the ones in Russian in Figure 5 gain prominence. Upon completing the analysis in this way, it can be concluded that these signs are symbolic-value signs addressed to residents or visitors of the city of either specific origin and cultural background or to those wishing for the experience of this kind. From the point of view of sociolinguistics, such linguistic landscape as presented in figures 4, 5 and 6 could further be analysed in terms of exploring the issues of ethnicity or political and economic power of the region or territory in question. Such analysis overcomes the scope and aim of this paper.

5. Conclusion and implications for further research

This article explores the concept of interdisciplinarity and its application to the study of Linguistic Landscape through Multimodal Semiotic Analysis. It argues for a redefinition of the theoretical and methodological frameworks used in Linguistic Landscape research, emphasising its potential as a multimodal linguistic-visual discourse.

Initially defined by Landry and Bourhis (1997), Linguistic Landscape focuses on the visibility and prominence of languages on public and commercial signs. It reflects ethnolinguistic vitality and serves two primary functions: informational (geographical markers) and symbolic (identity and belonging). Modern Linguistic Landscape research has expanded from ethnolinguistic concerns to exploring the social meanings of signs as “displays of language as discourse in space” embracing interdisciplinarity.

Developed by Hodge, Kress, and Van Leeuwen, Social Semiotics Theory views language and other systems of meaning as interconnected and influenced by context. It

emphasises that meaning arises through the interplay of text, context, and participants, incorporating ideology and dynamic interactions between producers and receivers of messages. Multimodal Semiotic Analysis, grounded in Social Semiotics Theory, analyses communication through three metafunctions: representation, interaction and composition.

By integrating insights from Social Semiotics and Multimodal Semiotic Analysis, Linguistic Landscape is redefined as a multimodal linguistic-visual discourse. It is viewed as a social construction of space, where public and commercial signs communicate messages at the intersection of language, society, and visual design. Multimodal Semiotic Analysis provides a robust framework for analysing Linguistic Landscape across its three metafunctions providing information on *what*, *who* and *how* of the analysed signs. Linguistic Landscape, reconceptualised as a multimodal linguistic-visual discourse, offers a rich field for interdisciplinary research. Multimodal Semiotic Analysis serves as an effective tool to analyse Linguistic Landscape's representational, interactive, and compositional dimensions, contributing to the understanding of language in its social and spatial contexts.

Employing the analysis methodology represented in this paper, the burning issues in sociolinguistics such as race, gender, identity construction, political power, ethnicity or educational issues could be analysed and explored in the Linguistic Landscape. In this way, the Linguistic Landscape is positioned as an important part of social interaction and meaning–creation in a specific region or territory.

References

Alvargonzález, D. (2011). Multidisciplinarity, Interdisciplinarity, Transdisciplinarity, and the Sciences. *International Studies in the Philosophy of Science, 25*(4), 387–403.

Aram, J. D. (2004). Concepts of Interdisciplinarity: Configurations of Knowledge and Action. *Human Relations*, *57*(4), 379–412.

Backhaus, P. (2007). *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon: Multilingual Matters.

Collins, J. & Slembrouck, S. (2007). Reading Shop Windows in Globalized Neighborhoods: Multilingual Literacy Practices and Indexicality. *Journal of Literacy Research*, *39*(3), 335–356

Filipović, J. (2009). *Moć reči: Ogledi iz kritičke sociolingvistike.* Beograd: Zadužbina Andrejević.

Gorter, D. (2006). Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism. *International Journal of* Multilingualism, *3*(1): 1–6.

Gorter, D. & Cenoz, J. (2023). *A Panorama of Linguistic Landscape Studies.* Bristol: Multilingual Matters.

Halliday, M. A. K. (1978). *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning.* London: Edward Arnold.

Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1989). *Language, Context and Text: Aspects of Language in a Social-semiotic Perspective.* Oxford: Oxford University Press.

Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar.* London, New York: Routledge.

Hodge, R., & Kress, G. (1988). *Social Semiotics.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Hodge, B. (2007). Life, Chaos and Transdisciplinarity: A Personal Journey. *World Futures*, *63*, 209–222.

Holbrook, J. B. (2013). What is Interdisciplinary Communication? Reflections on the Very Idea of Disciplinary Integration. *Synthese*, *190*, 1865–1879.

Hübenthal, U. (1994). Interdisciplinary Thought. *Issues in Integrative Studies*, *12*, 55–75.

Kallen, J. L. (2023). *Linguistic Landscapes: A Sociolinguistic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Klein, J. T. (2004). Prospects for Transdisciplinarity. *Futures*, *36*, 515–526.

Klein, J. T. (2006). A Platform for a Shared Discourse of Interdisciplinary Education. *Journal of Social Science Education*, *5*(2), 10–18.

Kress, G., & Van Leeuwen, T. (2006). *Reading Images: The Grammar of Visual Design.* London, New York: Routledge.

Landry, R., & Bourhis, R. Y. (1997). Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. *Journal of Language and Social Psychology*, *16*(1): 23–49.

Larsen-Freeman, D. (2012). Complex, Dynamic Systems: A New Transdisciplinary Teme for Applied Linguistics?. *Language Teaching*, *45*(02), 202–214.

Max-Neef, M. (2005). Foundations of Transdisciplinarity. *Ecological Economics*, *53*, 5–16.

Padurean, A., & Cheveresan, C. T. (2010). Transdisciplinarity in Education. *Journal Plus Education*, *6*(1), 127–133.

Pohl, C., Perrig-Chiello, P., Butz, B., Hirsch Hadorn, G., Joye, D., Lawrence, R., Nentwich, M., Paulsen, T., Rossini, M., Truffer, B., Wastl-Walter, D., Wiesmann, U., & Zinsstag, J. (2011). Questions to Evaluate Inter- and Transdisciplinary Research Proposals. Working paper from *td-net for Transdisciplinary Research*. Bern, Switzerland.

Shohamy, E., Ben-Rafael, E., & Barni, M. (2010). *Linguistic Landscape in the City*. Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters.

Stepanov, S. (2018). Multimodalna analiza u političkom diskursu: primer žanra predizbornog plakata. In: *Multimedijalna stilistika* (D. Dojčinović & G. Milašin, eds.). Banjaluka – Grac: Matica Srpska – Institut za slavistiku Univerziteta Karl Franz, 121–131.

Thompson, G. (2013). *Introducing Functional Grammar*. London, New York: Routledge.

Van den Besselaar, P., & Heimeriks, G. (2001). Disciplinary, Multidisciplinary, Interdisciplinary - Concepts and Indicators - Paper for the *8th Conference on Scientometrics and Informetrics*. Sydney, Australia.

Van Leeuwen, T. (2005). *Introducing Social Semiotics.* London, New York: Routledge.

Van Mensel, L., Vandenbroucke, M., & Blackwood, R. (2016). Linguistic Landsceps. In: Oxford Handbook of *Language and Society* (O. Garcia, N. Flores and M. Spotti, eds.). Oxford: Oxford University Press, 423–449).

Vladisavljević, G. (2024). Multimodalna semiotička analiza kao sredstvo analize rodnih stereotipa u multimodalnom audio-vizuelnom diskursu. *Savremena filološka istraživanja*, *1*, 95–130.

Vladisavljević, G. (2024). Multimodalna semiotička analiza konstrukcije i dekonstrukcije rodnih stereotipa u crtanim filmovima za decu: *Patrolne šape*. In: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru XI/3* (S. Gudurić, M. Stefanović and J. Dražić, eds.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 13–33.

Wenzel, V. (1998). Reclame en tweetaligheid in Brussel. Een empirisch onderzoek naar de spreiding van Nederlandstalige en en Franstalige affiches. In: *Mondig Brussel* (P. Van de Craen, ed.). Brussel: Brio, 45–73.

Widdowson, H. J. (2006). Applied Linguistics and Interdisciplinarity. *International Journal of Applied Linguistics*, *16*(1), 93–96.

Wiesmann, U., Hirsch Hadorn, G., Hoffmann-Riem, H., Biber-Klemm, S., Grossenbacher, W., Joye, D., Pohl, C., & Zemp, E. (2008). Enhancing Transdisciplinary Research: A Synthesis in Fifteen Propositions. In: *Handbook of Transdisciplinary Research* (G. Hirsch Hadorn, H. Hoffmann-Riem, S. Biber-Klemm, W. Grossenbacher-Mansuy, D. Joye, C. Pohl, U. Wiesmann and E. Zemp, eds.). Dordrecht: Springer, 433–441.

"ARE YOU TALKING TO ME?": MULTIMODALNI SEMIOTIČKI PRISTUP JEZIČKOM PEJZAŽU

GORDANA VLADISAVLJEVIĆ, UNIVERZITET EDUCONS, FAKULTET POSLOVNE EKONOMIJE, SRBIJA

Rezime

Jezički pejzaž se najčešće definiše kao „vidljivost i značaj jezika na javnim i komercijalnim oznakama na određenoj teritoriji ili u određenom regionu" (Landry & Bourhis 1997: 23). Interdisciplinarni pristup lingvistici s početka XXI veka omogućio je procvat ove oblasti sociolingvističkih istraživanja. Istraživanja su uglavnom usmerena na višejezične prostore kako bi se pokazale višestruke veze između načina na koji se jezici koriste na određenoj teritoriji i njihovih specifičnih simboličkih funkcija. Ovaj rad tvrdi da multimodalni semiotički pristup komunikaciji, zasnovan na teoriji socijalne semiotike, pruža odgovarajuće okvire za istraživanje jezičkog pejsaža kao specifičnog društveno angažovanog diskursa. Multimodalni semiotički pristup redefiniše diskurs kao društveno konstruisano značenje o specifičnim aspektima stvarnosti koje se ostvaruje kroz više modaliteta. Svaki modalitet uključuje tri različita nivoa komunikativnih metafunkcija: reprezentaciju, interakciju i kompoziciju. Tako se diskurs konstituiše kao društveno angažovan proces u kojem svi modaliteti i njihove pripadajuće metafunkcije stalno međusobno interreaguju u stvaranju značenja (Hodge & Kress 1988: 5–6; Kress & Van Leeuwen 2006: 24–25). Jezički pejzaž će biti predstavljen kao multimodalni diskurs koji koristi i lingvističke i vizuelne resurse za stvaranje značenja. Nakon toga će biti pokazano da multimodalna semiotička analiza pruža neophodne metodološke alate za istraživanje i analizu jezičkog pejzaža na tri različita nivoa multimodalnih komunikativnih metafunkcija. Na kraju se zaključuje da pomenuti interdisciplinarni pristup jezičkom pejzažu pruža mogućnosti za bavljenje specifičnim gorućim pitanjima u sociolingvistici, kao što su jezik i rod, jezik i

politička moć i jezičke politike, fokusirajući se ne samo na to *šta* je predstavljeno na javnim oznakama na određenoj teritoriji, već i na to *kome* su te javne oznake namenjene.
Ključne reči: jezički pejzaž, multimodalna semiotička analiza, teorija socijalne semiotike, multimodalni diskurs

Milica Rodić[1]
ORCID: 0009-0007-9198-7494
316.72
81'27
https://doi.org/10.5281/zenodo.14983532

AUTHORIAL STANCE IN SOCIAL SCIENCES: A CROSS-DISCIPLINARY AND CROSS-LINGUISTIC STUDY[2]

Across different languages and disciplines, authors use a variety of linguistic strategies to implement their own voice into their scientific texts, in order to denote their agency overtly or covertly, to express their attitudes and evaluations, and to initiate a dialogue with their readership. All these notions fall under the concept of *authorial stance*. Based on a corpus of 73 research articles, written by native speakers in English, Serbian, and German, in two social sciences – linguistics and economics, this study investigates the quantitative and qualitative uses of authorial stance markers in these three linguistic communities and two disciplines. Quantitative results reveal distinct differences in the cross-linguistic and cross-disciplinary use of these markers, as they are most frequent in German, followed by English and Serbian, and more frequent in linguistics than economics. A more detailed qualitative analysis reveals similar linguistic means of expressing stance among different languages and disciplines, such as personal and impersonal constructions, adjectives, and adverbs.
Keywords: authorial stance, stance-taking markers, depersonalisation, indetermination, subjectivisation, intensification, approximation

1. Introduction

In any scientific discipline, a scientific article has a crucial role in the presentation of new knowledge and new discoveries attained through research, which contribute to both the scientific discipline and the scientists engaged in it (Hyland 1996: 252). However, that is not its sole role, as it is not meant to simply convey information in a detached manner, but to also function as a vehicle of discussion between the author and their audience. Therefore, the language of a scientific article is not only impersonal and objective, but rather imbued with the author's "interests, values and beliefs" (Ivanič 1998: 1), as well as their "portrayal of themself, the reader, their relationship, the writer's commitment to the ideational content, and their assessment of the readers knowledge and beliefs" (Ivanič 1998: 94–95).

[1] mailto:mrodic19@gmail.com
[2] The following research was conducted as a part of a doctoral dissertation project, defended at the Faculty of Modern Languages, University of Heidelberg, Germany.

This means that, in addition to presenting their scientific contributions, authors express their personal point of view, opinions, and interpretations related to those contributions, as well as any potential uncertainties and shortcomings, or investment and conviction in their statements. All of these functions, aimed at reporting on the scientific findings in the article, while simultaneously conveying the authors' subjective evaluations, their involvement and conviction, as well as modesty and uncertainty, can be said to fall under the notion of *stance*.

Stance is conceptualized in this research as all the ways in which authors signal their presence in the text, to convey their attitudes, opinions, and evaluations towards both the content as well as the audience of their text (Hyland & Tse 2004: 156). Therefore, it can be said that stance is an interpersonal concept, as it enables communication with the audience through the expression of the authors' attitudes and opinions. However, as much as stance is an expression of the authors' personal and individual attitudes, it is not solely dependent on the authors' individual characteristics, but rather on the nature of the research, as well as the social, cultural, linguistic, disciplinary, and genre conventions. All of these circumstances affect the lexical, grammatical, and rhetorical choices indicating the authors' stance. Therefore, as stance markers may perform several functions in the text, it can be said that these markers may include numerous lexical, semantic and syntactic forms and structures whose function is context-dependent.

The aim of this research is to investigate how stance is expressed in social sciences – linguistics and economics. Both linguistics and economics can be seen as soft sciences, belonging to humanities and social sciences, respectively. Hyland (2012: 31) noted that writing in humanities tends to be "generally more explicitly interpretive and less abstract, with less 'exact' data collection procedure", meaning that stance is more personal than in natural sciences. Hyland and Tse also claimed that the author "has a far more visible role in the soft sciences" (2004: 173), which would indicate that subjectiveness and interpretative nature of writing can be found in both disciplines. This was confirmed in Bazerman's cross-disciplinary investigation, as in both social sciences (1991: 373) and humanities (1991: 378), the texts are characterized by the explicit presence of the author in the text and persuasiveness. This research, however, sets out to investigate whether these similar disciplines do express stance differently.

2. Methodology and Research Questions

2.1. Research Model

To start with, the polypragmatic and context-dependent nature of stance marking in scientific writing meant that stance had to be modelled and operationalized in this research in a

similar, context-dependent manner. Therefore, the approach which was adopted in the research model was onomasiologically organized and complemented with a semasiological level. The forms denoting stance in the corpus were compared against previous research conducted on the notion of stance and its formal means of expression, as well as other related categories (modality, evidentiality, metadiscourse, and hedging) and their formal means of expression, allowing for systemic supplementation during the analysis. In my own model, the onomasiological model devised by Martín-Martín (2008) including three hedging strategies – depersonalisation, indetermination, and subjectivisation – was developed into the five strategies of stance-taking. The two added strategies of intensification and approximation are integral to Martín-Martín's strategies of subjectivisation and indetermination, respectively, but in this research, they are seen as separate strategies, as their pragmatic function is not seen as identical to subjectivisation and indetermination. While subjectivisation indicates the authors' agency, their personal opinion and responsibility for the research, intensification reveals "the writer's emotional state" (Martín-Martín 2008: 139). Similarly, approximation, used to indicate "fuzziness within the propositional content" (Prince et al. 1982: 84) and expressed through approximators of quantity, frequency, degree, and time such as *approximately* (Martín-Martín 2008: 138), is different from indetermination, used to indicate "fuzziness in the relationship between the propositional content and the speaker, that is, in the speaker's commitment to the truth value of the proposition conveyed" (Prince et al. 1982: 84), expressed through modal verbs such as *can* and *may* and epistemic verbs such as *suggest*.

These five strategies are seen as functions that the formal expressions found in my corpus may express in the specific context, and the formal markers were accordingly assigned to one of these five strategies:

1. The strategy of **depersonalisation** is used to diminish the presence of the author in the text and the conducting of the research, thereby deemphasizing authorial agency in the text (Baratta 2009: 1406). The impersonal style of writing supports the view of academic writing as "purely empirical and objective" (Hyland 2001: 208). This strategy includes impersonal active constructions with deverbalized and inanimate nouns (*research shows*); agentless passive constructions (*was investigated*); impersonal constructions with pronouns (*one*, *it*) and participle constructions (*the changes observed in the corpora*).
2. The strategy of **indetermination** is used to attribute less explicitness, more uncertainty, and more vagueness to a statement. As such, it is closely related to the concepts of (epistemic) modality and hedging. The markers of this strategy are not

only used to convey uncertainty of the author in the claim they are making, but may in fact contribute to academic modesty, as they can be used to report on hypotheses and informed assumptions. This strategy includes modal auxiliary verbs and lexical epistemic verbs, modal adverbs and adjectives, and modal and epistemic nouns.

3. The strategy of **subjectivisation** is used to explicitly introduce the role of the author/scientist in the research process, thereby overtly assigning responsibility to the author(s). The markers of subjectivisation may also indicate that the claim made is the author's personal opinion and attitude. Authorial agency in the text and the research is overtly expressed through the use of the first person (Hyland 2001), either by subject pronouns at the very beginning of the sentence, which clearly "announce the writer in the text" (Hyland 2012: 128), followed by verbs of cognition/performative verbs, or by possessive determiners, which mark responsibility for a claim (Ivanič 1998: 308).
4. The strategy of **intensification** is used to express the author's certainty in a statement, as well as the author's attitude towards the statement they made. Therefore, it corresponds closely to the concept of a *booster* (Hyland & Tse 2004: 156) or *emotionally-charged intensifier* (Salager-Meyer 1994: 154). On the one hand, intensification markers can denote epistemic meanings, expressing the speaker's judgment about the certainty and reliability of the proposition (Biber et al. 1999: 854). On the other hand, they may denote affective meanings, expressing the authors' evaluation, attitude, feelings or assessment concerning the content of the proposition, thereby qualifying it according to their personal disposition (Biber et al. 1999: 856–857). This strategy includes adjectives and adverbs, as well as deontic modals.
5. Finally, the strategy of **approximation** is used to express an estimation of, i.a., quantity, frequency, degree, and time through approximators, rounders, or qualifiers of quantity, frequency, degree, and time. Salager-Meyer (1994: 155) notes that these markers do not necessarily contribute to vagueness, but can be used "when exact figures are irrelevant or unavailable or when the state of knowledge does not allow the scientists to be more precise", or they might, on the other hand, allow "greater precision in describing reality" (Hyland 1998: 72). As such, they can be seen as reflecting "the 'institutionalized' language of science" (Salager-Meyer 1994: 155). This strategy includes adverbs and adjectives expressing similarity, approximation or estimation; modal particles and determiners.

2.2. Data and Methodology

The aim of this research is a contrastive and cross-disciplinary empirical study of linguistic means of expression of authorial stance, in order to uncover cross-linguistic tendencies in the use of authorial stance markers in social sciences. The approach that was adopted in this research relied on three components: previous research, the research model, and the corpus analysis.

The corpus data for this research includes 73 research articles written in English, Serbian, and German by native speakers in the fields of linguistics (34 articles – 10 in English, 10 in German, and 14 in Serbian) and economics (39 articles – 11 in English, 16 in Serbian, and 12 in German), published in national or international journals between 2010 and 2020, comprising an electronic corpus of 423,043 words (211,428 in linguistics and 211,615 in economics). The articles were written by different authors who are native speakers of respective languages, established by their family names, institutional affiliation, and their academic CV, where available. These articles were divided into six sub-corpora, three for each discipline and two for each language.

The analysis of the corpus ensued by relying simultaneously on the onomasiologically organized and semasiologically complemented research model, described above, continuously enriched, modified and adapted with formal markers from the corpus during the actual empirical analysis of my corpus. Due to the polypragmatic and context-dependent nature of stance markers, a simple word search, based on pertinent structures discussed in previous research would not have aided the analysis process, as there is no one-to-one relation between form and pragmatic function. The analysis was conducted in MAXQDA, a software tool for qualitative and quantitative data analysis, by coding all instances of token structures of the pertinent means of expression in the corpus in accordance with the research model, manually assigning a strategy to each identified form, based on the performing function of that form in a concrete context in an article. The study was carried out within the framework of a single researcher dissertation project, demanding a small-scale corpus, and the corpus was tagged manually by only one researcher.

These six sub-corpora were analysed both quantitatively, in order to establish the frequency of use of stance markers in each sub-corpus, as well as qualitatively, scrutinizing their specific pragmatic function in each context of use. This research therefore combines qualitative and quantitative analyses, as it quantitatively investigates the frequency of stance markers in the articles in social sciences written in these three languages, and it qualitatively

analyses the context and function of their usage in the corpus. It aims to answer the following research questions:

RQ1. How different is the frequency of stance markers in the corpus of research articles in the fields of linguistics and economics in English, Serbian, and German?

RQ2. Which linguistic forms are most prominently used to express stance and what is their function in context?

RQ3. Can any of the differences in the distribution of stance markers in these disciplines and these languages be accounted for on the level of disciplinary culture or their mother tongue?

Due to the size of the corpus, it can be said that the quantitative analysis, as per Research Question 1, will only give a general outlook on the distribution of stance markers in social sciences, thereby indicating certain tendencies in cross-disciplinary and cross-linguistic usage. The qualitative analysis, on the other hand, will elaborate on the use of stance markers in specific contexts in the corpus.

3. Results

Quantitative results show that while there are some cross-disciplinary differences, both disciplines overall prefer depersonalised over subjective means of expression. The absolute frequencies of stance markers in the corpus in both disciplines are shown in Figure 1.

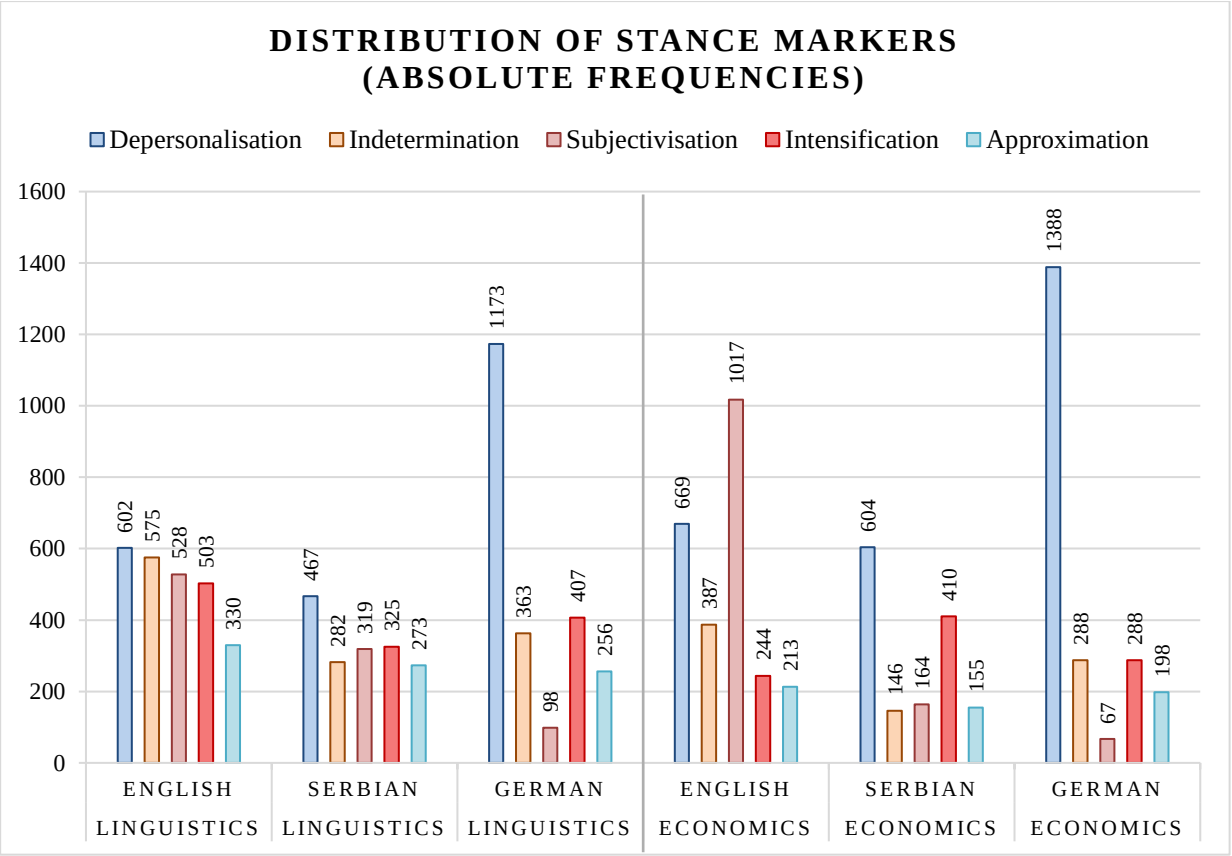

Figure 1: Distribution of stance markers in the corpus – absolute frequencies

These quantitative results can be substantiated with proportionally calculated normalised frequencies of these markers per 1,000 words, shown in Table 1 below. The normalised frequencies in each language sub-corpus for each strategy were calculated proportionally according to the total word count in each language sub-corpus, the total being the sum of these values in every language, allowing for cross-linguistic contrasting. The normalised frequencies for every strategy per discipline were calculated proportionally according to the total number of markers for each strategy and the total word count in the entire disciplinary sub-corpus, allowing for cross-disciplinary comparison among strategies. The number of markers per 1,000 words in each strategy, a means to contrast corpora cross-disciplinarily, was calculated according to the total number of stance markers and the total word count in the entire disciplinary sub-corpora – **33.2** in linguistics and **30.1** in economics.

Table 1: Normalised frequencies of authorial stance markers per 1,000 words

	Linguistics				Economics			
	English	**Serbian**	**German**	**Strategy per discipline**	**English**	**Serbian**	**German**	**Strategy per discipline**
Depersonalisation	7.2	7.4	18.1	**10.6**	7.9	10.6	19.9	**12.6**
Indetermination	6.9	4.5	5.6	**5.8**	4.5	2.6	4.1	**3.9**
Subjectivisation	6.3	5.1	1.5	**4.5**	12.0	2.9	1.0	**5.9**
Intensification	6.0	5.1	6.3	**5.8**	2.9	7.2	4.1	**4.5**
Approximation	4.0	4.3	3.9	**4.1**	2.5	2.7	2.8	**2.7**
Total	**30.4**	**26.4**	**35.4**		**29.8**	**26.0**	**31.9**	

Based on these figures, it can be seen that stance markers are most frequently used in both linguistics and economics in the German sub-corpus (35.4 markers per 1,000 words in linguistics and 31.9 markers per 1,000 words in economics), followed by English in both disciplines (30.4 markers per 1,000 words in linguistics and 29.8 markers per 1,000 words in economics), and least frequently used in both disciplines in the Serbian sub-corpus (26.4 markers per 1,000 words in linguistics and 26.0 markers per 1,000 words in economics). Additionally, markers of stance are used more in the linguistics sub-corpus overall (33.2 markers per 1,000 words) and in three out of five strategies in linguistics, while both subjectivisation and depersonalisation are more frequent in the economics sub-corpus. The most frequently used strategy in both disciplines overall is depersonalisation, especially in German and Serbian. However, in economics, the strategy of subjectivisation is most frequent in the English sub-corpus. In both linguistics and economics, the least frequently used strategy overall is approximation. However, in economics, approximation is the least frequent strategy only in the English sub-corpus. In German, subjectivisation is the least frequent, while in Serbian, it is indetermination.

These cross-disciplinary, as well as further cross-linguistic differences can be elaborated through a qualitative analysis of their context of use and rhetorical functions. As both disciplines follow a fairly similar pattern in the use of formal markers of stance, the qualitative analysis will focus on the differences between the two disciplines in the five strategies of the research model.

3.1. Depersonalisation

Depersonalisation is the overall most frequently used strategy in both disciplines. In the entire corpus, the most prominent form of this strategy is the passive voice without an agent *by-*

phrase. These constructions describe the research process but are meant to obscure the presence of the author in the text and the research process, and avoid directly assigning responsibility (Biber et al. 1999: 977), evidenced in examples such as *were examined*, *istražene su* 'were researched', *wird untersucht* 'is examined' and illustrated in example (1) for linguistics.

(1) Im letzten Teil des Fragebogens *wurden die Informanten um eigene Beispiele gebeten*. Diese *werden hier ebenfalls als Datenbasis verwendet*.
'In the last part of the questionnaire, the informants *were asked* to provide their own examples. These *are also used* here as a data basis.'

Additionally, all three languages in both disciplines use inanimate nouns such as *research, study, article, analysis, data, finding; analiza* 'analysis'*, istraživanje* 'research'*, rezultati* 'results', *podaci* 'data'; *Untersuchung* 'investigation'*, Studie* 'study'*, Analyse* 'analysis', as agents of the research being conducted, acting as metonymic reference to the authors of the paper, as evidenced in example (2) for linguistics.

(2) *Analiza grešaka u upotrebama glagola make u neizvornom korpusu pokazala je* da su najčešći uzroci negramatičnih upotreba neopravdana unutarjezička generalizacija i semantički transfer, osobito u kolokacijama.
'*An analysis of errors in the use of the verb make in a non-original corpus showed* that the most common causes of ungrammatical usage are unjustified intralinguistic generalization and semantic transfer, especially in collocations.'

Such metonymic expressions also include the use of nominalizations, as deverbalized abstract nouns or nouns derived from verbs indicating actions conducted during the research, but not explicitly naming the animate agents in the clause in both disciplines, in nouns such as *consideration, identification, interpretation, observation; poređenje* 'comparison'*, primena* 'application'*, pretraživanje* 'search'*; die Diskussion* 'discussion'*, die Klassifizierung* 'classification', *der Vergleich* 'comparison'.

Participle constructions include adverbial clauses of comparison in English and German in both disciplines: *as mentioned earlier, as earlier recognized; wie oben ausgeführt* 'as stated above', *wie beschrieben* 'as described', or pre- or post-modifying past participles with the attributive function in all three languages in both disciplines: *observed in the data, previously described; odabrani korpus* 'selected corpus'*, prikupljeni podaci* 'collected data', *gore navedeni* 'abovementioned'*; hier analysierten* 'analyzed here'*, die gesammelten Texte* 'the collected texts'*, schon angesprochenen* 'already mentioned'. The attributive function is illustrated with both markers in example (3) for economics.

(3) The single measure of school performance *employed in this paper* is the percentage of students gaining five or more GCSE passes at grades A*-C in any one year. Full performance results (*discussed later*) are published each year by the DCSF (*now referred to as* the Department for Education).

Finally, impersonal constructions can be found in all three languages in both disciplines: in English, constructions with the impersonal pronoun *it* acting as a semantically empty sentence subject (*it was found, it is hypothesised*) and existential *there* (*there is no point considering*), as well as with the impersonal *one* (*one can see*); in German, constructions with the impersonal pronoun *man* (*von denen man annimmt* 'of which one assumes') and the pronoun *es* as the semantically empty sentence subject (*es zeigt sich hier* 'it is shown here'). Furthermore, three types of impersonal constructions can be found in the German sub-corpus – the *um… zu* final clauses denoting a goal (*um Antworten zu erhalten* 'in order to get answers'), *lassen (sich)* functioning as a passive substitute form (*lässt sich also feststellen* 'can therefore be determined' and constructions with the verbs *sein* ('to be') or *bleiben* ('remain') with the *zu* infinitive denoting the intention of the authors (*zu beachten ist* 'is to be observed'), as well as nominal predicates (*ist nicht überraschend* 'is not surprising'). In Serbian, impersonal constructions include expressions such as *pretpostavlja se* 'it is assumed', *dolazi se do zaključka* 'a conclusion is reached' and the nominal predicate such as *je vidljivo* 'is visible'. Additionally, in the Serbian economics sub-corpus, markers of impersonalised self-reference to the authors can be found in the form of the common noun *autori* ('authors') in the examples such as: *autori smatraju da* 'the authors believe that'.

3.2. Indetermination

When it comes to the strategy of indetermination, the most frequent forms in both disciplines and all three languages include modal verbs indicating possibility and probability (*can/could/moći/können*). Other markers include other modal verbs (*may, might, could, would*; *dürfen, sollen, mögen*) and epistemic lexical verbs (*appear, seem, suggest, imply, assume*; *činiti se* 'appear', *pretpostavljati* 'assume', *izgledati* 'seem', *delovati* 'seem'; *scheinen* 'seem', *erscheinen* 'seem', *nahelegen* 'suggest', *annehmen* 'assume'). The use of these modal and epistemic verbs is illustrated in example (4) for linguistics, along with the modal adverb *möglicherweise* ('possibly').

(4) Dieser Eindruck *kann möglicherweise* auf die Art der Datenerhebung, die seinem und den anderen hier vorgestellten Ansätzen zugrunde zu liegen *scheint*, zurückgeführt werden.

'This impression *may possibly* be due to the type of data collection that *seems to* underlie his and the other approaches presented here.'

Other expressions of indetermination include modal adverbs (*possibly, potentially, likely, seemingly; možda* 'maybe'*, verovatno* 'probably'*, potencijalno* 'potentially'; *wahrscheinlich* 'probably'*, vermutlich* 'presumably'*, scheinbar* 'seemingly', *potenziell/potentiell* 'potentially'), lexical verbs (*tend to*) modal adjectives (*possible, potential, comparable*; *mogući* 'possible', *potencijalni* 'potential'; *mögliche* 'possible', *potenzielle* 'potential'), and epistemic nouns (*assumption, tendency, potential, implication*; *pretpostavka* 'assumption'*, mogućnost* 'possibility'*, verovatnoća* 'probability', *mišljenje* 'opinion'; *Indiz* 'indication'*, Tendenz* 'tendency', *Möglichkeit* 'possibility'). In Serbian, this strategy also includes the conditional form (*potencijal*), and in German, the *Konjunktiv II*. These modal and epistemic expressions are used to attenuate the authors' claims and express their assumptions.

3.3. Subjectivisation

The strategy of subjectivisation is used less frequently than depersonsalisation in linguistics. However, in economics, the authors in the German and Serbian sub-corpora prefer covert means of expression (through depersonalisation), but in English, markers of subjectivisation are used more frequently than in any other sub-corpus in this research. The expressions of subjectivisation in all languages and both disciplines include the first-person pronouns, or possessive determiners and inanimate nouns, used to overly denote the authors' assumptions and their role in the research, as illustrated in example (5) for economics.

(5) *We also check* whether *our results* change if *we use* the second-quarterly estimates (*in our example*, the vintage available in 2011:Q2).

3.4. Intensification

The strategy of intensification is expressed through markers indicating the authors' certainty in the proposition, as well as their attitude towards the propositional content (Biber et al. 1999: 854–856). Certainty markers include emphasizing and intensifying adverbs in all three languages and both disciplines (*certainly, particularly, significantly, clearly*; *posebno* 'especially'*, svakako* 'certainly'*, značajno* 'significantly', *naročito* 'especially'; *besonders* 'especially'*, erheblich* 'significantly', *hoch* 'highly'), as well as the adjective *značajni* ('significant') in Serbian. They are used to emphasize statements and indicate the authors' certainty. Attitude markers convey the authors' point of view and qualification of a statement through the use of adjectives (*intriguing, overwhelming, unsurprising*; odlučujuća 'decisive'*,*

neznatan ‘insignificant’; *auffällig* ‘noticeable’*, bemerkenswert* ‘remarkable’*, überraschend* ‘surprising’), adverbs in English and German (*interestingly, unexpectedly; interessanterweise* ‘interestingly’, *idealerweise* ‘ideally’), and adverbial phrases in Serbian (*na interesantan način* ‘in an interesting way’). Both functions are illustrated in example (6) for linguistics.

(6) Zapaženo je da bi tek nešto manje od jedne trećine ispitanika, ili 32,7 % upotrebilo složenicu, dok je *ono što je najzanimljivije* činjenica da se procenat *suštinski* ne razlikuje bez obzira da li je grupa filološkog ili nefilološkog obrazovnog profila. *Najizrazitiju* sklonost demonstrirali su ispitanici profila strane filologije u iznosu od 2 do 4% više u odnosu na ostale.

‘It was noted that only a little less than one third of respondents (32.7%), would use a compound word. *What is most interesting* is the fact that the percentage does not *essentially* differ regardless of whether the group has a philological or non-philological educational profile. The *most pronounced* tendency was demonstrated by the foreign philology respondents, 2 to 4% more compared to the others.’

Additionally, modal verbs indicating logical necessity (*must/should/morati/trebati/müssen*) are also used in all three languages.

3.5. Approximation

Finally, the strategy of approximation is expressed by adverbs indicating approximation, downtoning, and minimizing (*almost, generally, about, approximately*; *relativno* ‘relatively’*, obično* ‘usually’*, oko* ‘around’, *približno* ‘approximately’*; näherungsweise* ‘approximately’*, fast* ‘almost’, *rund* ‘around’*, nahezu* ‘almost’), as well as determiners (*several, some*), quantifiers (*a number of*), and adjectives in all three languages (*general, similar, certain; sličan* ‘similar’*, određen* ‘certain’*, ähnlich* ‘similar’*, bestimmte* ‘certain’), as illustrated in example (7) for linguistics.

(7) Kolokacije *uglavnom* određujemo kao leksičke kombinacije koje se često koriste zajedno uz *izvesna* ograničenja, pri čemu je značenje *relativno* transparentno.

‘We *generally* define collocations as lexical combinations that are often used together with *certain* restrictions, and the meaning is *relatively* transparent.’

4. Discussion and Conclusions

Based on these results, we can conclude that the general tendency in five out of six sub-corpora is towards a depersonalised style of writing, entailing the use of impersonal active and passive constructions, which contrasts with previous research on soft sciences (Hyland 2012:

31; Hyland & Tse 2004: 173). A depersonalised style is particularly prominent in German, as markers of depersonalisation are used much more frequently than markers of subjectivisation. Accordingly, subjectivisation is least frequent in German and most frequent in English, especially in the economics sub-corpus. This indicates that while authors in both disciplines in all three languages tend to signal their stance through impersonal means, this is most pronounced in German and least pronounced in English. In English, it can be said that authors also tend to signal their presence in the text more, as well as their attitude, be it doubt or certainty (Clyne 1987). In German, as well as Serbian, authors tend to obscure their presence in the text but express their stance through markers of intensification (Blagojević 2008; Clyne 1987).

When it comes to disciplinary differences, it can be concluded that linguistics shows a slight overall preference for a style of writing which exhibits the authors' attitude, shown in a higher frequency of markers of indetermination, intensification, and approximation, and a lower frequency of depersonalisation markers. Economics shows a preference for subjectivisation markers only in the English sub-corpus, and a slight preference for depersonalisation markers overall, while subjectivisation is used more frequently in linguistics in both Serbian and German. Economics also shows a less frequent use of all markers, except depersonalisation and intensification in the Serbian sub-corpus. While these frequencies only reveal tendencies, this already indicates that stance is constructed differently in these two social sciences. Even though all three languages employ different lexical, syntactical, and grammatical forms of expressing a particular function within the corpus, it can be said that the motivation behind the use of such forms is largely similar.

With these results, this research aims to contribute to the research landscape by providing a descriptive overview of the state of stance markers in contemporary scientific discourse through a synchronic qualitative and quantitative analysis. While the analysis does adopt a lexico-grammatical methodological approach to a certain extent in the analysis of the corpus, meaning that stance markers can be identified, quantified, and analysed with a decent degree of reliability, due to their context-dependent nature, there could still exist a degree of subjectivity in coding, as the respective token structures can be differently interpreted by different researchers (Hyland 2012: 195). Additionally, the results would certainly be different had a different model been applied, which can be a subject for further research. Finally, as this study was carried out within the framework of a single researcher dissertation project, it was therefore not checked for intercoder-reliability. The tagging of the corpus was confirmed in a second run of coding for a randomly chosen set of cases after about six months, and continuously double-checked in the course of the discussion of both qualitative and quantitative

results, readjusting tags where necessary and addressing potentially ambiguous and problematic cases, thereby contributing to a consistent framework of both the qualitative and the quantitative analysis.

References

Baratta, A. M. (2009). Revealing stance through passive voice. *Journal of Pragmatics*, *41*, 1406–1421.

Bazerman, C. (1981). What Written Knowledge Does: Three examples of academic discourse. *Philosophy of the Social Sciences*, *11*, 361–387.

Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finnegan, E. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English.* London: Longman.

Blagojević, S. (2008). *Metadiskurs u akademskom diskursu*. Niš: Filozofski fakultet.

Clyne, M. (1987). Cultural differences in the organization of academic texts. English and German. *Journal of Pragmatics*, *11*, 211–247.

Hyland, K. (1996). Talking to the academy: Forms of hedging in science research articles. *Written Communication*, *13*(2), 251–281.

Hyland, K. (1998). *Hedging in Scientific Research Articles*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Hyland, K. (2001). Humble servants of the discipline? Self-mention in research articles. *English for Specific Purposes*, *20*(3), 207–226.

Hyland, K. (2012). *Disciplinary Identities. Individuality and community in academic discourse*. Cambridge University Press.

Hyland, K., & Tse, P. (2004). Metadiscourse in Academic Writing: A Reappraisal. *Applied Linguistics*, *25*(2), 156–177.

Ivanič, R. (1998). *Writing and Identity. The discoursal construction of identity in academic writing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Martín-Martín, P. (2008). The Mitigation of Scientific Claims in Research Papers: A Comparative Study. *International Journal of English Studies*, *8*(2), 133–152.

Prince, E. F., Frader, J., & Bosk, C. (1982). On hedging in physician-physician discourse. In: *Linguistics and the Professions: Proceedings of the Second Annual Delaware Symposium on Language Studies* (R. J. Di Pietro, ed.). Hillsdale, NJ: Ablex, 83–97.

Salager-Meyer, F. (1994). Hedges and textual communicative function in medical English written discourse. *English for Specific Purposes*, *13*(2), 149–171.

AUTORSKI STAV U DRUŠTVENIM NAUKAMA: INTERDISCIPLINARNA I INTERJEZIČKA STUDIJA

MILICA RODIĆ, RUPRECHT-KARLS UNIVERSITÄT HEIDELBERG, FACULTY OF MODERN LANGUAGES, GERMANY

Summary

U različitim jezicima i disciplinama, autori koriste različite jezičke strategije da bi izrazili svoje mišljenje u svojim akademskim radovima. Oni to čine da bi eksplicitno ili implicitno označili svoju ulogu u istraživanju, da bi izrazili svoje stavove i pretpostavke i ocenili tvrdnje koje iznose, kao i da bi pokrenuli dijalog sa svojom čitalačkom publikom u okviru konvencija njihove disciplinarne kulture i maternjeg jezika. Svi ovi pojmovi potpadaju pod koncept autorskog stava (*stance*). Na osnovu korpusa od 73 istraživačka rada, napisana na engleskom, srpskom i nemačkom jeziku, u dve društvene naučne discipline – lingvistici i ekonomiji, od strane izvornih govornika, cilj ove studije je da istraži kvantitativnu i kvalitativnu upotrebu markera autorskog stava u društvenim naukama u okviru ove tri jezičke zajednice. Ova analiza, koja je zasnovana na građi iz korpusa, primenom onomasiološkog pristupa, dodeljivanjem funkcionalih kategorija formalnim markerima, sprovedena je preko MAXQDA – softverskog alata za kvalitativnu i kvantitativnu analizu teksta. Kvantitativni rezultati ukazuju na jasne razlike u međujezičkoj i međudisciplinarnoj upotrebi ovih markera. Dok se oni najčešće koriste u nemačkom jeziku, a zatim u engleskom i srpskom, detaljnija kvalitativna analiza ukazuje na slične jezičke forme koje se koriste za izražavanje stava u različitim jezicima i disciplinama. Engleski autori pokazuju sklonost ka personalizovanom stilu pisanja, posebno u ekonomiji, dok nemački autori pokazuju sklonost ka neličnom stilu pisanja. Autori u obe naučne discipline najviše koriste markere depersonalizacije, a najmanje aproksimacije. Takođe, više markera se koristi u lingvistici nego ekonomiji.

Ključne reči: autorski stav, markeri zauzimanja stava, depersonalizacija, indeterminacija, subjektivizacija, intenzifikacija, aproksimacija

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

ЈЕЗИК и друштвене науке у контакту: изазови интердисциплинарности [Електронски извор] : тематски зборник / [уреднице Нина Илић, Јована Марчета, Кристина Пејковић]. - Нови Сад : Филозофски факултет, 2025

Начин приступа (URL): https://doi.org/10.5281/zenodo.15005564. - Опис заснован на стању на дан 12.3.2025. - Насл. с насловног екрана. - Радови на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. - Стр. 6-8: Предговор / Уредништво. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. или срп. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-6065-903-5

а) Друштвене науке - Зборници

COBISS.SR-ID 164879881